

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милијан М. Димитријевић

**УТВРЂЕНА ХЕЛЕНИЗОВАНА НАСЕЉА
НА ЈУГОИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ ОД 4.
ВЕКА СТАРЕ ЕРЕ ДО РИМСКИХ
ОСВАЈАЊА – АСПЕКТИ
ДРУШТВЕНИХ И ЕКОНОМСКИХ
ПРОМЕНА У ПАЛЕОБАЛКАНСКИМ
ЗАЈЕДНИЦАМА**

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Milijan M. Dimitrijević

**FORTIFIED HELLENISED
SETTLEMENTS ON THE
SOUTHEASTERN ADRIATIC FROM 4TH
CENTURY BC TO THE ROMAN
CONQUESTS – ASPECTS OF SOCIAL
AND ECONOMIC CHANGES IN PALEO-
BALKAN COMMUNITIES**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор:

др Сташа Бабић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Јасна Вуковић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Зорица Кузмановић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____ 2016. године.

**УТВРЂЕНА ХЕЛЕНИЗОВАНА НАСЕЉА НА ЈУГОИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ
ОД 4. ВЕКА СТАРЕ ЕРЕ ДО РИМСКИХ ОСВАЈАЊА – АСПЕКТИ
ДРУШТВЕНИХ И ЕКОНОМСКИХ ПРОМЕНА У ПАЛЕОБАЛКАНСКИМ
ЗАЈЕДНИЦАМА**

Резиме

Предмет истраживања у представљеној дисертацији су социо – економски односи у друштвеним заједницама млађег гвозденог доба југоисточног јадранског приморја и блиског залеђа, односно аспекти друштвених и економских промена у односу на време старијег гвозденог доба које се могу идентификовати на основу археолошких налаза узетих у разматрање са археолошких локалитета на простору од реке Неретве до Валонског залива, а чији упечатљив знак представља појава такозваних „хеленизованих“ утврђених насеља углавном током последња четири века старе ере непосредно пред римска освајања Балканског полуострва. Истраживање полази од хипотезе да присуство знатно веће количине „хеленизоване“ материјалне културе од 4. века старе ере у утврђеним насељима југоисточног Јадрана (такозвана „хеленистичка“ архитектура, импорти из различитих медитеранских производних центара, и предмети домаћег порекла и мешаних стилских карактеристика – новац, керамичке посуде, накит и сл.), представља знак социо – економских промена у односу на старије гвоздено доба. Истраживачки циљ је идентификација тих промена и различитих аспеката њиховог тумачења за шта је као кључни корак одређено дефинисање теоријско – методолошких оквира истраживања.

Уврежено је мишење да су друштвене заједнице у датом просторно – временском контексту, у историографији и археологији препознате као илирска племена, од 4. века старе ере под интензивнијим „утицајем“ античке грчке културе, да су еволуирала у политичко друштво и државу – такозвану „Илирску краљевину“, те да је настанак утврђених насеља индикација урбанизације и значајног развоја привреде. Након критичке анализе постојећег културно – историјског тумачења дате проблематике, у чијој су основи концепт „хеленизације“, еволуционистичко, модернистичко и формалистичко схватање културе, друштва, економије и прошлости уопште; приступајући истраживању са

позиције постпроцесне археологије, аутор одбацује доминантну интерпретацију као хеленоцентричну и превазиђену. Прихвата конструктивистичко схватање културе и друштва као основа постпроцесне археолошке интерпретације. У том смислу је теоријско – методолошки оквир у дисертацији заснован на теорији материјалне културе, теорији агенције, теорији праксе П. Бурдијеа и теорији структурација Е. Гиденса, уз разумевање предкапиталистичких економија на основама супстантивистичке антропологије и рада К. Полањија. На тим теоријским основама аутор формулише *концепт дистрибутивне интеграције* којим тумачи социо – економску динамику у прошлости на основу анализе дистрибуције и различитих контекста археолошких налаза. Према формулисаном концепту којим се на основу археолошких трагова препознаје феномен *дистрибутивне интеграције* у праисторијској прошлости, доводе се у везу деобе и прерасподеле одређених предмета (у датом историјском контексту – „хеленизована“ материјална култура) између друштвених актера, и њихове социо – економске интеграције у специфичне социо – економске заједнице, као међусобно условљене појаве које су једне из других произашле и међусобно се подупирале кроз социо – економске праксе и њихове перцепције с повратним деловањем.

Након прегледа корпуса разматране археолошке грађе са близу три стотине локалитета на југоисточном Јадрану (Ошанићи, Дубровник, Цавтат, Рисан, Будва, Медун, Самобор, Матагужи – Гостиљ, Скадар, Гајтан, Љеш, Згрдеш, Марглич, Берат, Бељш, Хекаљ, Кљос, Плака – Трипорт, Пљоч, итд.), изведено је неколико закључака у дискусијама које следе.

1. Пошто је истакнут став да су људска животна окружења комплексне и вишезначне природне и културне категорије које истовремено представљају полазиште, средство, исход и део људске акције кроз коју се као културни пејзажи оваплоћују, дата је синтеза најважнијих геоморфолошких карактеристика крајолика и археолошких података који стоје у корелацији. На послетку се у везу доводе представљени подаци, људска пракса коришћења пејзажа у прошлости и културних значења успостављаних тим праксама у касној праисторији југоисточног Јадрана. Из наведеног следи закључак да су препознате вредности

пејзажа у праисторијској прошлости делимично стајале у вези са успостављеним социо – економским односима најпре на микрорегионалном нивоу.

2. Након критичке анализе урбанизације у прошлости као централног концепта у доминантном броју радова који се баве настанком насеља у касној праисторији југоисточног Јадрана, аутор га одбацује као модерну идеју пројектовану на праисторијску епоху; следи тумачење настанка „грађеног простора“ у прошлости из аспекта постмодерних теорија. У везу се доводе обликовање људског окружења кроз архитектуру и социо – економске праксе као корелација и културно – специфичан и вишезначан „дијалог“. Пошто је дата синтеза археолошких података гледе појединих грађевинских и архитектонских појава на простору југоисточног Јадрана из времена последњих столећа старе ере, аутор тумачи феноменологију настанка „грађеног простора“ у овом контексту и препознаје неколико кључних феномена у прошлости кроз које се могу сагледати повратни односи социо – економских пракси, социо – економских релација и неимарства – *нуклеизација насељавања* која се интензивира од 4. века старе ере, *конфронтација заједница* што се испољава кроз архитектуру која је повратно условљавала то сучељавање у прошлости, и *централизација и интеграција „грађених простора“* у оквиру утврђених насеља, испољене кроз њихово позиционирање и обликовање, чиме је усмеравано људско кретање и перцепција архитектонског простора, а што се у овом раду доводи у везу са феноменом у прошлости који је представљен *концептом дистрибутивне интеграције*.

3. Пошто је дата синтеза података о покретној археолошкој грађи, следи тумачење социо – економских односа у датом контексту у прошлости; према формулисаним теоријским оквирима и на основу анализе покретне археолошке грађе, препознају се и дефинишу феномени социо – економских релација где су у везу доведене људске праксе, односи и коришћење материјалне културе као повратне и вишезначне интеракције које су у међусобним међуделовањима на културно – специфичан начин биле репродуковане у прошлости. У том смислу аутор идентификује *аутаркичне (самодоволне) заједнице* и *дистрибутивне – редистрибутивне заједнице* као истовремене социо – економске односности у млађем гвозденом добу југоисточног Јадрана, које су непрестано стваране кроз праксе економије домаћинства, реципрочне и редистрибутивне економије, и

пљачке; репродуковане као различита, а кроз акције истих актера „преклопљена“ друштвена поља (различити облици и сфере социо – економских интеракција) у оквиру ширег друштвеног простора, што је археолошки читљиво на основу квалитативно – квантитативних анализа археолошке грађе и њеног сагледавања у различитим археолошким контекстима. Закључује да су дистрибуција и редистрибуција најпре вина (амфоре и фина керамика) и кованог новца који је према специфичностима емитовања, коришћења и одбацивања препознат пре као културни и симболички капитал а не као економски капитал, биле кључне праксе ширих социо – економских интеграција у датом историјском контексту. Према резултатима истраживања, економија домаћинства и реципрочна размена представљале су основ егзистенције заједница у млађем гвозденом добу југоисточног Јадрана, ратовање и пљачка су били гаранција њиховог опстанка, а редистрибутивна економија кључ унутрашње друштвене доминације истакнутих актера. Међу кључним закључцима је став аутора да анализирана археолошка грађа говори у прилог тезе да је „хеленизована“ материјална култура у овом историјском контексту одражавала колективне идентитете репродуковане кроз социо – економску интеракцију и препознавање, статусно разликовање и класне односе, а не кроз етничке идентификације.

4. У закључном поглављу, социо – економске промене у прошлости се посматрају као семиотички феномен. Различита значења међуљудских односа у прошлости (класни односи, престиж, углед, репутација, колективни и појединачни идентитети и сл.), оваплоћена кроз коришћење различитих предмета и објеката, што је археолошки читљиво, препозната су као „премештена“ кроз медиј материјалне културе у времену преласка из старијег у млађе гвоздено доба на југоисточном Јадрану. Аутор дефинише тај феномен као *транспозицију значења* кроз медиј („хеленизоване“) материјалне културе. Закључује како су означитељи високог друштвеног статуса – једне од кључних окосница друштвеног разликовања, били „премештени“ са поседовања луксузне керамике и ратничке опреме (што је препознато у „кнежевским“ сахранама старијег гвозденог доба) на елаборацију архитектуре насеља и емитовање новца – праксе доступне само најугледнијим појединцима и најјачим групама током млађег гвозденог доба.

Настанак државе у овом историјском контексту – такозване „Илирске краљевине“ аутор доводи у питање и разуме као модеран конструкт пројектован на праисторијску прошлост; закључује како је стварање политичких односа било условљено успостављањем снажнијих социо – економских позиција и највиших друштвених статуса истакнутих појединаца и група, тојест остваривањем већег домета њихових „мрежа“ размене које су достигале мезорегионалне оквире, а базиране су на социо – економским односима – у контексту *дистрибутивне интегације*, ратовању и пљачки као истовременим праксама и друштвеним стратегијама.

Кључне речи: гвоздено доба; дистрибутивна интеграција; Илири; Илирска краљевина; југоисточни Јадран; палеобалканске заједнице; утврђења; хеленизација; хеленизована материјална култура; социо – економски односи.

Научна област: археологија.

УДК: 33+316.343](497)''-03/00''(043.3)

УДК: 902:[711.4+37.06''638''(043.3)

FORTIFIED HELLENISED SETTLEMENTS ON THE SOUTHEASTERN ADRIATIC FROM 4TH CENTURY BC TO THE ROMAN CONQUESTS – ASPECTS OF SOCIAL AND ECONOMIC CHANGES IN PALEO-BALKAN COMMUNITIES

Abstract

The subject of the presented thesis is the socio – economic relations in the communities of the Late Iron Age South – eastern Adriatic and its close hinterland, and aspects of social and economic changes in regard to the Early Iron Age, that can be identified on the basis of archaeological finds taken into consideration from archaeological sites located in the area between Neretva river and the Bay of Vlorë. Distinct sign of these changes is appearance of so-called "hellenized" fortified settlements, mainly during the last four centuries BC, just before the Roman conquest of the Balkan Peninsula.

The study opens with the hypothesis that the presence of a large amount of "hellenized" material culture within fortified settlements in the South – eastern Adriatic from the 4th century BC onward (the so-called "hellenistic" architecture, imports from various Mediterranean production centres, and artefacts of domestic origin with hybrid characteristics in style – coins, ceramic pots, jewellery, etc.), is the sign of socio – economic changes in regard to the Early Iron Age. The research goal is to identify these changes and different aspects of their interpretation. The key step toward that goal is to define theoretical – methodological framework of the study.

It is widely accepted opinion that the communities in a given space – time context, identified as Illyrian tribes in historiography and archaeology, were under the intense "influence" of the ancient Greek culture from the 4th century BC onward, and that they have evolved into political society and have formed the state – the so-called "Illyrian kingdom", plus that the emergence of fortifications is indication of urbanization and rapid development of economy. Following elaborated criticism of the prevailing culture – historical interpretation of the given problematics, which is based on the concept of "hellenization" and evolutionary, modernist and formalist understanding of culture, society, economics and history in general; with accedence to the problem from

the theoretical position of post – processual archaeology, the author rejects that widely accepted and dominant interpretation as hellenocentric and obsolete.

The author endorses constructivism in understanding culture and society as the basis for post – processual archaeological interpretation. In this sense, the theoretical and methodological framework of the thesis is based on the theory of material culture, agency theory, P. Bourdieu's theory of practice and A. Giddens theory of structuration, plus with comprehension of precapitalistic economies on the basis of substantivism and the work of K. Polanyi. On these theoretical grounds author has formulated *the Concept of Distributive Integration* with which interprets the socio – economic dynamics in the past on the basis of distribution and contexts analyses of archaeological finds.

According to this formulation which could be used in comprehension of the phenomenon of *Distributive Integration* in the prehistoric past, on the basis of archaeological finds, the concept relates practices of exchange – distribution/redistribution of objects (“hellenised” material culture, regarding given historical context) between social actors and their integrations into a socioeconomic communities, connected and recursive phenomena which emanated from each other through the socio – economic practices and their perceptions.

Subsequent to the review of archaeological finds from close to three hundred archaeological sites in the South – eastern Adriatic (Ošanići, Dubrovnik, Cavtat, Risan, Budva, Medun, Samobor, Mataguži – Gostilj, Shkodër, Gajtani, Lezh, Zgrëdesh, Margliç, Berat, Belsh, Hekal, Klos, Pllaka – Triport, Ploç, etc.), several conclusions could be derived in the discussions that follow.

1. Having highlighted the view that human environments are complex and ambiguous natural and cultural categories that simultaneously could be the outset, medium, outcome and part of human action through which such cultural landscapes embodied; a synthesis of the most important geomorphologic features of the landscape and archaeological data that are correlated are pointed out. Finally, the presented data, human practices of using landscapes in the past and the cultural meanings of these practices in late prehistory of the South – eastern Adriatic are put in connection. Conclusion is that the qualities of landscapes recognized in the prehistoric past stood in relation to reproduction of socioeconomic relations mostly on micro – regional level of using and understanding environment.

2. Following elaborated criticism of urbanisation in the past as a central concept in the dominant number of works that deal with the emergence of the settlements in the late prehistory of South – eastern Adriatic, the author rejects it as a modern idea that was projected to the prehistoric era; what follows is the interpretation of the emergence of "constructed space" in the past from the point of postmodernism. The design of human environment through architecture and socioeconomic practices are put in connection as correlations and culturally specific and ambiguous “dialogue”.

Following synthesis of archaeological data regarding construction of structures and architectural phenomena in the South – eastern Adriatic in the last centuries BC, the author interprets phenomenology of emergence of "constructed space" in this context and identifies several key phenomena in the past through which recursive relations of socioeconomic practices, socioeconomic relations and architecture could be seen: *nucleation of settlements* that was intensified from the 4th century BC onward; *confrontation of communities* which was displayed through architecture that recursively conditioned conflicts in the past; *centralization and integration of “constructed spaces”* within fortified settlements that were displayed through positioning and designs of these settlements, directing human movement and perceptions of architectural spaces; all put in relation to the concept of *Distributive Integration* in the thesis elaboration.

3. Subsequent to the data synthesis considering archaeological artefacts, is the interpretation of socioeconomic relations in a given context in the past; in accordance to formulated theoretical framework in the thesis and judged on the basis of artefacts analyses, phenomena of socioeconomic relations are recognized and defined with establishing relations between human practices, relations and use of material culture in the past that were recursive and ambiguous interactions, reproduced in culturally specific manners and constantly in mutual interconnections. In this sense, the author identified the *Autarkic (self – sufficient) Communities* and the *Distributive – Redistributive Communities* as coexistent (synchronous) socioeconomic relations in the Late Iron Age of South – eastern Adriatic, which were constantly reproduced through the practices of householding, reciprocal and redistributive economy, and robbery; “interleaved” and reproduced through the actions of the same social actors as different social fields (different forms and spheres of socioeconomic interactions) within a wider social space, what could be “read” archaeologically on the basis of qualitative –

quantitative analyses of archaeological finds and viewable in different archaeological contexts. The author concluded that the key practices related to the broader socioeconomic integrations in a given historical context were distribution and redistribution mostly of wine (amphorae and fine ceramics) and coins – seen rather as cultural and symbolic capital than as economic capital on the basis of their emission, use and refusal. According to the research results, regarding given social and historical context, householding and reciprocal exchange were the basis of subsistence of communities, warfare and looting were guaranty of their survival and redistributive economy were the key to the internal social domination of prominent actors. One of key conclusions is the author's opinion that is based on analyses of archaeological finds, in favour of thesis that "hellenized" material culture in this historical context reflect the collective identity reproduced through the socioeconomic interactions and recognitions, status differentiations and class relations, not through ethnic identifications.

4. In the concluding chapter, socioeconomic changes in the past are seen as a semiotic phenomenon. Different meanings of human relations in the past (class relations, prestige and reputation of social actors, collective and individual identity, etc.), realized through the use of various artefacts and objects, what could be “read” archaeologically, were identified as "moved" through the medium of material culture in the period of transition from the Early to the Late Iron Age in the South – eastern Adriatic.

The author defines this phenomenon as a *Transposition of Meanings* through the media ("hellenized") material culture. He concludes that the signifiers of high social status – one of the key backbone of social distinction, were "transferred" from the possession of luxury ceramics and warrior equipment (practices which were identified in the "princely" burials of the Early Iron Age) to the elaboration of the architecture of the settlements and the emissions of coins – both practices that only were achievable by the most prominent individuals and the strongest groups during the Late Iron Age of South – eastern Adriatic.

The emergence of political society and the state in this historical context – the so – called “Illyrian kingdom”, the author calls into question and understands as a modern construct projected to the prehistoric past; he concludes that the creation of political relations was conditioned by the establishment of stronger socioeconomic positions and

the highest social statuses of prominent individuals and groups, that was in relation to the effectuation of a greater range of their "networks" of exchange that were reaching mesoregional organization, and were based on socioeconomic relations – in the context of Distributive Integration phenomenon, warfare and looting as a coexisting social practices and strategies.

Keywords: Distributive Integration; fortifications; hellenisation; Hellenised material culture; Illyrian Kingdom; Illyrians; Iron Age; paleo – Balkan communities; socioeconomic relations; South – eastern Adriatic.

Research field: archaeology.

UDC: 33+316.343](497)''-03/00''(043.3)

UDC: 902:[711.4+37.06''638''(043.3)

САДРЖАЈ

1. УВОД У ИСТРАЖИВАЧКУ ПРОБЛЕМАТИКУ	1
1.1. ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА, ХИПОТЕЗА, ПИТАЊА И ЦИЉ.....	2
1.2. ИСТРАЖИВАЧКА ПРОБЛЕМАТИКА И ИДЕНТИФИКАЦИЈА СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ПРОМЕНА У ПРОШЛОСТИ.....	5
1.3. ГЕОГРАФСКИ И ХРОНОЛОШКИ ОКВИРИ ИСТРАЖИВАЊА.....	8
1.3.1. ГЕОГРАФСКИ ОКВИР.....	8
1.3.2. ХРОНОЛОШКИ ОКВИР.....	10
1.4. ИСТОРИОГРАФСКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ.....	15
1.4.1. ИЛИРСКО ДРУШТВО И ДРЖАВА У ИСТОРИОГРАФИЈИ.....	18
1.4.2. ИСТОРИЈСКА ХРОНОЛОГИЈА.....	24
2. ТЕОРИЈСКО – МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА	29
2.1. НОРМАТИВНО СХВАТАЊЕ КУЛТУРЕ И ХЕЛЕНИЗАЦИЈА НА ИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ.....	31
2.2. СИСТЕМСКО РАЗУМЕВАЊЕ КУЛТУРЕ И ДРУШТВА.....	36
2.3. КУЛТУРА КАО КОНСТРУКТ.....	46
2.3.1. МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА КАО ЗНАК.....	49
2.3.2. ИДЕНТИТЕТ КАО КОНСТРУКТ.....	52
2.3.3. ДРУШТВЕНА ДИНАМИКА И ПОЈЕДИНАЦ.....	55
2.3.3.1. ДРУШТВЕНЕ ПРАКСЕ И СТРУКТУРА.....	57
2.3.3.2. СТРУКТУРАЦИЈА И ДУАЛИТЕТ СТРУКТУРЕ.....	62

2.3.3.3. КОНЦЕПТ ДИСТРИБУТИВНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ.....	65
2.4. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУПИ.....	72
2.4.1. МЕТОДСКИ ПОСТУПЦИ.....	74
3. ПРЕГЛЕД АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗИШТА.....	76
3.1. ДОЊЕ ПОНЕРЕТЉЕ И ИСТОЧНОХЕРЦЕГОВАЧКЕ ХУМИНЕ.....	78
3.1.1. БАЈОВЦИ – ДЕСИЛО, ЛОПАТЕ.....	78
3.1.2. БОРОЈЕВИЋИ (ПОПРАТИ) – КОНШТИЦА.....	82
3.1.3. БРШТАНИК – МАРТИНОВИЋА ГОМИЛА.....	83
3.1.4. ДЕСНА (МАСЛИНЕ) – ЛУКОВАЦ.....	84
3.1.5. ДОБРИЋ (ГОРЊИ ПОЛОГ) – ЗВОНИГРАД.....	84
3.1.6. ДРАГОВИЈА – МАРУШИЋА ГРАДИНА.....	85
3.1.7. ОШАНИЋИ – ГРАДИНА, БАЊЕ, БАТНОГЕ, ПРОСЈЕЧЕНЕ СТИЈЕНЕ...86	
3.1.8. ПРЕЊ – ГРАДИНА.....	121
3.1.9. СТОЛАЦ – СТАРИ ГРАД.....	125
3.1.10. ЧАПЉИНА – МАЛА ГРАДИНА.....	125
3.1.11. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ.....	126
3.2. ЈУЖНО ДАЛМАТИНСКО ПРИМОРЈЕ.....	130
3.2.1. ВИТАЉИНА – СВЕТИ СПАС.....	130
3.2.2. ВОДОВАЋА – ГРАДАЦ.....	131
3.2.3. ДУБРОВНИК – СТАРИ ГРАД, ГРАДАЦ.....	133
3.2.4. ДУНАВЕ – ГРАДАЦ.....	137
3.2.5. ДУНАВЕ – СОКОЛ (СОКОЛГРАД).....	138
3.2.6. КУПАРИ – ГОРИЧИНА (ГРАДИНА).....	140
3.2.7. НАКОВАНА – ГРАД.....	142
3.2.8. ЦАВТАТ.....	148
3.2.9. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ.....	154

3.3. БОКА КОТОРСКА И КРАШКА ЗАРАВАН ЗАПАДНЕ ЦРНЕ ГОРЕ.....	155
3.3.1. ВРАНОВИЋИ – ПЈАЦА.....	155
3.3.2. ГОШИЋИ – СВЕТИ ЛУКА.....	156
3.3.3. ГРАХОВО – БАРА ГРАХОВСКА (ДЕРВИШ).....	163
3.3.4. ГРАХОВО – КАШЉАВАЦ.....	164
3.3.5. ГРАХОВО – УМАЦ.....	168
3.3.6. КРУШЕВИЦЕ И ВРБАЊ.....	170
3.3.7. РИСАН – ГРАДИНА, ЦАРИНЕ.....	173
3.3.8. ТИВАТ – ГОМИЛИЦА (ГЛАВИЦА).....	189
3.3.9. ТРЕШЊЕВО – ОГРАДИНА (ГРАДАЦ).....	194
3.3.10. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ.....	195
3.4. ПАШТРОВИЋКО ПРИМОРЈЕ.....	197
3.4.1. БУДВА – СТАРИ ГРАД.....	197
3.4.2. УЛЦИЊ – СТАРИ ГРАД (КАЉАЈА).....	207
3.4.3. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ.....	215
3.5. СКАДАРСКИ БАСЕН И ОБОДНА БРДА.....	217
3.5.1. БЕЉАЈ (алб. – Belaj).....	217
3.5.2. БЕЉТОЈ (алб. – Beltojë).....	218
3.5.3. ГАЈТАН (алб. – Gajtani).....	221
3.5.4. ГАЊОЛ – КАЉА (алб. – Kalanë e Ganjollës).....	226
3.5.5. ДИНОШИ – ЋУТЕЗА.....	229
3.5.6. ЗЛАТИЦА – СТАРА ГРАДИНА.....	233
3.5.7. КРАТУЉ (алб. – Kratuli).....	237
3.5.8. МАРШЕЈ – КОДРА (алб. – Kodra Marshej).....	240
3.5.9. МАТАГУЖИ И ГОСТИЉ.....	242
3.5.10. МЕДУН.....	248
3.5.11. МОКСЕТ (алб. – Mokseti; Kalaja e Moksetit; Sukat e Moksetit).....	254
3.5.12. ОБЛУН.....	255
3.5.13. САМОБОР.....	259

3.5.14. СКАДАР – РОЗАФА (алб. – Shkodër; Kalaja e Rozafës, Kalaja e Rozafatit).....	262
3.5.15. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ.....	268
3.6. МЕДОВСКИ ЗАЛИВ И КАЊОН МАЊЕ.....	270
3.6.1. ДЗИБР – ЋУТЕЗА (алб. – Xibër, Qyteza).....	270
3.6.2 ЛЪЕШ – КАЉАЈА, ШЕЉБУЕМИТ (алб. – Lezhë, Kalaja, Mali e Shelbuemit).....	272
3.6.3. ФЕР ШКОПЕТИТ – ЋУТЕЗА (алб. – Qyteza e Ferrë Shkopetit).....	290
3.6.4. ШКОПЕТ – КАЉАЈА (алб. – Kalaja e Shkopetit).....	292
3.6.5. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ.....	295
3.7. ДОЊЕАЛБАНСКО ПРИМОРЈЕ И ПЛАТО ДУМРЕЈА СА ОБОДНИМ БРДИМА.....	296
3.7.1. БАБУЊ – КОДРА ЉИМАНИТ (алб. – Babunjë, Kodra Limanit).....	296
3.7.2. БЕЉШ – ГРАДИШТЕ (алб. – Belsh, Mali i Gradishtës).....	299
3.7.3. ДОРЗ (алб. – Dorëz).....	302
3.7.4. ЗГРДЕШ – КАКАРИЋ (алб. – Zgërdhesh, Kakariq).....	305
3.7.5. ЗИГ ЦАФАЈ – КАЉАЈА (алб. – Kalaja e Zig – Xhafajt).....	311
3.7.6. ИРМАЈ – КАЉА (алб. – Kala e Irmajt).....	314
3.7.7. КАМУНАХ (алб. – Kamunah).....	321
3.7.8. КОДРА МАЉИТ (алб. – Kodra e Malit).....	322
3.7.9. ЉИС ПАТРОС – ПАРАПОРТА (алб. – Lis Patrosë; Paraporta e Kalasë).....	323
3.7.10. МЉИК – „ЋИШКИ ЗИДОВИ“ (алб. – Mlik; Muret e Qishës).....	325
3.7.11. ПЕРСЋОП (алб. – Persqop).....	327
3.7.12. САРАГУ (алб. – Saragu).....	329
3.7.13. ШКАМБИ – ШЊЛИУ (алб. – Shkambi i Shënlliut).....	331
3.7.14. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ.....	333
3.8. ПОБРЊЕ МАЛАКАСТРА И КАЊОН ОСУМА.....	335
3.8.1. БАЉИБАРДА – ГРАДИШТА (алб. – Gradishta e Balibardhës).....	335
3.8.2. БАРГУЛАС – КИША (алб. – Bargullasi – Kisha).....	336

3.8.3. БЕЉИШОВЕ (алб. – Belishove).....	338
3.8.4. БЕРАТ – КАЉАЈА (алб. – Kalaja e Beratit).....	339
3.8.5. ГОРИЦА – КАЉАЈА (алб. – Kalaja e Goricës).....	345
3.8.6. ГУРЗЕЗА (алб. – Gurëzeza).....	348
3.8.7. КЉОС – КАЉАЈА (алб. – Kalaja e Klosit).....	351
3.8.8. КРОТИНА – КАЉАЈА (алб. – Kalaja e Krotinës).....	359
3.8.9. МАРГЛИЧ – ГРАДИШТ (алб. – Margëlliç, Gradisht; Kalaja e Margëlliçit)...	364
3.8.10. МАШКЈЕЗ (алб. – Mashkjezë).....	374
3.8.11. ПЕШТАН – ГРАДИШТА (алб. – Gradishta e Peshtanit).....	377
3.8.12. ПРИШТА – КАЉА (алб. – Kalasë së Prishtës).....	379
3.8.13. ЋЕШИБЕ – КАЉАЈА (алб. – Qeshibe, Kalaja e Qeshibesit).....	380
3.8.14. ХЕКАЉ – ГРАДИШТ (алб. – Hekal; Gradisht).....	382
3.8.15. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ.....	391
3.9. ВАЛОНСКИ ЗАЛИВ И ДОЛИНА СУШИЦЕ.....	394
3.9.1. КАНИН – КАЉАЈА (алб. – Kalaja e Kaninës).....	394
3.9.2. МАВРОВ – КАЉАЈА (алб. – Kalaja e Mavrovës).....	397
3.9.3. ОРИКУМ – КАЉАЈА (алб. – Kalaja e Orikumit).....	402
3.9.4. ПЉОЧ (алб. – Ploçë; Kalasë së Ploçës; Kodër së Ploçës).....	409
3.9.5. ТРИПОРТ – ПЛАКА (алб. – Tripport, Pllaka).....	418
3.9.6. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ.....	424
4. УТВРЂЕНА ХЕЛЕНИЗОВАНА НАСЕЉА У ПИНДСКО – ДИНАРСКОМ КРАЈОЛИКУ.....	428
4.1. ФИЗИЧКО – ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПЕЈЗАЖА.....	431
4.1.1. РЕЉЕФ И КЛИМА.....	431
4.1.2. КОМУНИКАЦИЈЕ У ПРОСТОРУ.....	433
4.1.3. НИВО ВОДА У ПРОШЛОСТИ.....	437
4.1.4. ПРИРОДНИ УСЛОВИ ЗА РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ У ПРОШЛОСТИ.....	440

4.2. ТОПОГРАФИЈА НАСЕЉА И СОЦИО – ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ.....	443
4.2.1. МИКРОЛОКАЦИЈА.....	443
4.2.1.1. РАТНИ АСПЕКТИ.....	445
4.2.2. МИКРОРЕГИОНАЛНИ И МЕЗОРЕГИОНАЛНИ ОДНОСИ.....	446

**5. ДИЈАЛОГ ГРАЂЕНОГ ПРОСТОРА И ДРУШТВА: АРХИТЕКТУРА И
ПРОСТОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА НАСЕЉА.....**

450

5.1. ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ И ТУМАЧЕЊЕ УРБАНИЗАЦИЈЕ У ПРОШЛОСТИ.....	452
5.1.1. ГРАД У ТУМАЧЕЊУ МАКСА ВЕБЕРА.....	452
5.1.2. „УРБАНА РЕВОЛУЦИЈА“ ВЕРА ГОРДОНА ЧАЈЛДА И УРБАНИЗАЦИЈА У АРХЕОЛОШКИМ И ИСТОРИОГРАФСКИМ ИНТЕРПРЕТАЦИЈАМА.....	454
5.1.2.1. ПОЛИС КАО ПАРАДИГМА УРБАНИЗАЦИЈЕ.....	459
5.1.2.2. ТУМАЧЕЊЕ АУТОХТОНЕ УРБАНИЗАЦИЈЕ НА ИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ У ПРЕДРИМСКО ВРЕМЕ.....	464

5.2. АРХИТЕКТУРА И ПРОСТОРНОСТИ НАСЕЉА КАО КУЛТУРНО – СПЕЦИФИЧНО ЗНАЧЕЊЕ.....	471
--	-----

5.3. ФИЗИЧКИ ОКВИР УТВРЂЕНИХ ХЕЛЕНИЗОВАНИХ НАСЕЉА.....	477
5.3.1. ПРОСТОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА НАСЕЉА.....	477
5.3.2. АРХИТЕКТУРА НАСЕЉА.....	483
5.3.2.1. МАТЕРИЈАЛ, КОНСТРУКЦИЈА И ЕЛЕМЕНТИ АРХИТЕКТУРЕ.....	483
5.3.2.2. ФОРТИФИКАЦИЈЕ.....	486
5.3.2.3. ХИДРО – ТЕХНИЧКЕ СТРУКТУРЕ.....	491
5.3.2.4. ЈАВНЕ ЗГРАДЕ И ПОЛУОТВОРЕНЕ СТРУКТУРЕ.....	493
5.3.2.5. СТАМБЕНИ И ЕКОНОМСКИ ОБЈЕКТИ.....	496
5.3.2.6. ФУНЕРАРНА АРХИТЕКТУРА.....	498

5.4. ОБЛИКОВАЊЕ ГРАЂЕНОГ ПРОСТОРА И ДРУШТВО НА ЈУГОИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ У ПРЕДРИМСКО ВРЕМЕ.....	500
5.4.1. НУКЛЕИЗАЦИЈА НАСЕЉАВАЊА.....	500
5.4.2. КОНФРОНТАЦИЈА ЗАЈЕДНИЦА И ГРАЂЕНИ ПРОСТОР.....	505
5.4.3. ЦЕНТРАЛИЗАЦИЈА И ИНТЕГРАЦИЈА НАСЕЉЕНОГ ПРОСТОРА.....	512

6. МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА И РЕПРОДУКЦИЈА СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА: ПОКРЕТНА АРХЕОЛОШКА ГРАЂА.....517

6.1. ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА У КАСНОЈ ПРАИСТОРИЈИ И АНТИЦИ.....	518
6.1.1. РАЗУМЕВАЊЕ АНТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ.....	518
6.1.2. ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ДРУШТВЕНИХ И СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА ТОКОМ ГВОЗДЕНОГ ДОБА НА ЦЕНТРАЛНОМ И ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ.....	524
6.2. ПРИМЕНА КОНЦЕПТА ДИСТРИБУТИВНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ.....	531
6.3. ПОКРЕТНА АРХЕОЛОШКА ГРАЂА.....	534
6.3.1. ПОСУЂЕ.....	534
6.3.1.1. ПОСУДЕ ЛОКАЛНЕ („ДОМАЋЕ“) ИЗРАДЕ.....	535
6.3.1.2. ИМПОРТОВАНЕ ПОСУДЕ.....	538
6.3.1.2.1. ИМПОРТОВАНЕ ТРАНСПОРТНЕ АМФОРЕ.....	538
6.3.1.2.2. ИМПОРТОВАНА ФИНА КЕРАМИКА.....	547
6.3.1.2.3. ИМПОРТОВАНЕ МЕТАЛНЕ И СТАКЛЕНЕ ПОСУДЕ.....	550
6.3.1.3. НАКИТ И ДЕЛОВИ НОШЊЕ.....	551
6.3.1.4. ОРУЂЕ И ОРУЖЈЕ.....	553
6.3.1.5. НОВАЦ.....	555
6.3.1.6. ОСТАЛИ ПОКРЕТНИ НАЛАЗИ.....	564

6.4. СОЦИО – ЕКОНОМСКЕ ПРАКСЕ И РЕПРОДУКЦИЈА СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА НА ЈУГОИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ У ПРЕДРИМСКО ВРЕМЕ.....	567
6.4.1. КОНТЕКСТИ АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗА И СОЦИО – ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ У ПРОШЛОСТИ.....	568
6.4.2. РЕПРОДУКЦИЈА СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ЗАЈЕДНИЦА.....	571
6.4.2.1. РЕПРОДУКЦИЈА АУТАРХИЧНИХ ЗАЈЕДНИЦА.....	572
6.4.2.2. РЕПРОДУКЦИЈА ДИСТРИБУТИВНИХ ЗАЈЕДНИЦА.....	574
6.4.3. МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА, СОЦИО – ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ И КОЛЕКТИВНИ ИДЕНТИТЕТИ КАО ПОВРАТНО РЕПРОДУКОВАНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ.....	582
7. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	587
7.1. СОЦИО – ЕКОНОМСКЕ ПРОМЕНЕ КАО ФЕНОМЕН ТРАНСПОЗИЦИЈЕ ЗНАЧЕЊА КРОЗ МЕДИЈ МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ.....	589
7.1.1. „ПРЕВОЂЕЊЕ“ ЗНАЧЕЊА „ХЕЛЕНИЗОВАНЕ“ МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ.....	593
7.2. О ПИТАЊУ ТАКОЗВАНЕ „ИЛИРСКЕ ДРЖАВЕ“.....	596
ЛИТЕРАТУРА.....	602
СКРАЋЕНИЦЕ.....	704
ПРИЛОГ 1: ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗИ.....	706
ПРИЛОГ 2: ГЕОГРАФСКЕ КАРТЕ.....	727
ПРИЛОГ 3: ТОПОГРАФИЈА И СТРУКТУРЕ – ИЛУСТРАЦИЈЕ.....	731
ПРИЛОГ 4: ИЛУСТРАТИВНИ ПРИМЕРИ ПОКРЕТНЕ АРХЕОЛОШКЕ ГРАЂЕ.....	819

1. УВОД У ИСТРАЖИВАЧКУ ПРОБЛЕМАТИКУ

Према садржају једног античког натписа нађеног у северној Африци, Милутин Гарашанин је називом „Еачки зидови“ (*Moenia Aeacia*) означио десетак камених сухозида на ширем простору југоисточног јадранског приморја, датирајући их у време последњих столећа старе ере (Гарашанин 1967). Уобичајено је да се понекад ове структуре маштовито називају „киклопским“ бевемима, услед импресивних димензија и грубе обраде материјала. Њихово илустрирајуће „деловање“, „по себи“ упућује на фантазмагоричне представе. Ипак, ликовност призора монументалних камених структура, уклопљених у стеновити пејзаж, шаље упечатљив „импулс“ посматрачу. Ликовна снага тих „слика“ почива на специфичној интеграцији простора и грађених објеката. Оне код посматрача производе снажне тензије које су провоциране схваћеним вредностима пејзажа, препознатим начинима и правцима кретања кроз простор, опаженим димензијама, бојама, материјалом и текстуром тих структура.

Потреба да артикулишем дојам ове упечатљиве ликовности довела ме је до препознавања археологије као истраживачке области кроз коју бих формулисао сопствене утиске. Управо због препознатих специфичних ликовних и просторних вредности, одмах ми је била уверљива идеја да настанак тих објеката представља интервенцију у прошлости тог поднебља која упућује на промене у животима њихових градитеља. Те промене укључују градњу и употребу структура сугестивног изгледа, силне изражајности и елементарне визуелне снаге. Оне представљају архитектонске вредности акумулиране кроз неколико векова изградње, снажно испољавајући значење градитељског архетипа који је препознат још у античко доба (уп. Гарашанин 1967). Схватити промене одсликане појавом ових објеката значи упустити се у неизванстан истраживачки подухват који мора почивати на разумевању социо – економских односа у далекој прошлости, односно на солидном теоријском утемељењу истраживања.

Рад почива на самосталном рекогносцирању појединих локалитета од стране аутора; на коришћењу примарних и секундарних извора археолошке, историографске и антрополошке литературе.

1.1. ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА, ХИПОТЕЗА, ПИТАЊА И ЦИЉ

Последња три и по' столећа старе ере, на простору југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа, протекла су у знаку социо – економских промена у аутохтоним, палеобалканским друштвеним заједницама.¹ У односу на социо – економске односе из времена старијег гвозденог доба, од 4. века старе ере или половине истог столећа, упадљив знак промена представља изградња утврђених насеља са одликама такозване „хеленистичке“ архитектуре и увоз знатне количине производа пореклом из центара на ширем медитеранском простору. Уврежено је мишљење да су у времену 4. – 2. века старе ере мањи или већи делови простора југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа улазили у оквире такозване „Илирске краљевине“, а да се крајем 3. столећа старе ере цело подручје нашло у саставу ове социо – политичке формације (Војановски 1988; Папазоглу 1988; Papazoglu 2007; Cabanes 1988; Šašel Kos 2002; Džino 2010; Seka N. 2005).

Римска експанзија на Балканско полуострво, која је имала далекосежне историјске последице, дала је овим променама додатни импулс и другачији ток. Овај комплексан социо – економски и политички феномен који је трајао око две стотине година, а започет је крајем 3. века старе ере управо на југоисточном Јадрану, за друштвене заједнице на том поднебљу заокружује се њиховим поступним укључивањем у римски политичко – административни систем.

¹ Термин „аутохтоне“ или „староседелачке“ заједнице се у овом раду условно користи с обзиром да је због прецизнијег дефинисања теме потребно направити разлику између одређених друштвених заједница у касној праисторији источног Јадрана. Према подацима историјских извора, на тај простор који је био насељен популацијом препознатом у модерној историографији као „илирска племена“, од 7. а потом и од 4. века старе ере досељавају се заједнице које се у историјској науци сматрају „старим Грцима“ (Папазоглу 1988; Cabanes 1988; 2002a; 2002b; Wilkes 1992; Papazoglu 2007; Džino 2010; Gaffney и др. 2002; Nikolanci 1976; Novak 1940; 1952; 1966a; Rendić-Miočević 1966; Kirigin 2004; Бјур и Мигс 2008, 702, 703; Katić 2009; Suić 1976a; погледај напред – *поглавље 1.4.1.*). Тема овог рада нису грчке апоикије на источном Јадрану, већ такозвана „хеленизована“ насеља окупирана живљем које се у поређењу са „грчким“ досељеницима може условно означити као староседелачко. Ово разликовање може представљати условну или „техничку“ дистинкцију, и не мора а priori значити различито вредновање заједница из прошлости са позиција модерних истраживача.

Као *предмет истраживања* у овом раду су означени аспекти социо – економских промена у палеобалканским, аутохтоним друштвеним заједницама које су живеле на простору југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа, од 4. века старе ере до времена римских освајања тог подручја. Предмет истраживања се може дефинисати као идентификација тих промена у односу на социо – економске односе из времена старијег гвозденог доба, према материјалној култури познатој на основу налаза са великог броја археолошких локалитета, која те феномене у прошлости одсликава у оквиру такозваних „хеленизованих“ утврђених насеља.²

Полазиште у истраживању је *хипотеза* да одређени археолошки налази („хеленизована“ материјална култура) у овом просторно – временском контексту одсликавају успостављање (репродукцију) социо – економских односа од 4. века старе ере који су у појединим аспектима другачији у односу на те релације у старијем гвозденом добу, промењени најпре у начинима коришћења и вредновања материјалне културе од стране друштвених актера у непрестаној репродукцији тих релација употребом различитих предмета и објеката у прошлости. На основу археолошких трагова који се на датом простору углавном могу датирати од 4. века старе ере, могуће је претпоставити да су поједине друштвене заједнице у том социо – историјском контексту, свака у својој мери, прошле кроз промене на плану појединих социо – економских пракси и односа, и њиховог међусобног друштвеног, привредног и уопште културног прожимања.

² Назив „хеленизована“ насеља треба условно схватити. Уобичајено је да се у археолошкој литератури користи термин којим се поједина утврђена насеља на источном Јадрану и у унутрашњости Балканског полуострва називају „хеленизованим“ услед грађевинске стилско – типолошке сличности са архитектуром насеља која се сматрају грчким у прошлости античког Медитерана, као и због присуства веће количине импортованог археолошког материјала из центара који одсликавају везе са Грцима и грчки културни „утицај“, у културно – историјским, археолошким и историографским радовима означен као „хеленизација“. Потребно је изразити резервисаност у односу на сугестију да у таквим аутохтоним насељима и заједницама на источном Јадрану треба очекивати грчке друштвене и политичке институције, или обавезно присуство грчког живља у прошлости, без обзира на близину других насеља на том поднебљу која су идентификована као грчке апоикије.

Из горе наведеног произлазе *истраживачка питања*. Како покретни археолошки материјал одсликава некадашњу социо – економску динамику? У којим аспектима социо – економских односа ових друштвених заједница је могуће препознати претпостављене промене и како се ти феномени могу интерпретирати на основу археолошке грађе? Које културне специфичности заједница, какве праксе и односе између људи је могуће препознати према контекстима налаза различитих артефаката на простору југоисточног Јадрана, и њиховог коришћења током гвозденог доба, у предримско време? На који начин су међусобно условљени живот појединаца и група, и „грађени простори“ у којима се тај живот одвија, односно у којим аспектима социо – економског живота и просторно – архитектонског обликовања утврђених „хеленизованих“ насеља је могуће препознати ову артикулацију? У чему се огледа значај крајолика за људску егзистенцију и како су повезани пејзаж и социо – економски живот када се говори о касној праисторији југоисточног Јадрана?

Одговор на постављена питања представља *циљ истраживања* у чијем средишту је настојање да се на основу археолошке грађе разумеју и (ре)интерпретирају поједини аспекти социо – економских односа на југоисточном јадранском приморју и блиском приморском залеђу у времену од 4. века старе ере до римских освајања који се тичу начина употребе и вредовања материјалне културе у касној праисторији чиме су између осталог успостављане те релације у прошлости, а у чему се могу препознати промене у односу на тај феномен у претходном времену (старијем гвозденом добу). Упечатљив знак тих промена представља настанак утврђених „хеленизованих“ насеља.

1.2. ИСТРАЖИВАЧКА ПРОБЛЕМАТИКА И ИДЕНТИФИКАЦИЈА СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ПРОМЕНА У ПРОШЛОСТИ

Централни *истраживачки проблем* представља идентификација социо – економских промена у датом друштвено – историјском контексту. Разумевање проблематике која с тим стоји у вези произлази из теоријско – методолошких основа истраживања. С тога је дефинисање теоријско – методолошког полазишта кључан аспект археолошке интерпретације или реинтерпретације феномена који су се десили у прошлости.

Највећи број археолошких и историографских радова који за тему имају прошлост источног Јадрана у време пре римске доминације Балканским полуострвом (Benac (ur.) 1987; Гарашанин 1988; Georgiev 1972; Islami 1972c; 1972d; 1975c; 1976a; Korkuti 1982; Mano dhe Dautaj 1986; Marić 1976d; 2000; Novak 1952; 1966a; Obradović 2010; Папазоглу 1988; Papazoglu 1967; 1969; 2007; Срејовић 2002; Stipčević 1977; Suić 1976a; Cabanes 1981; 1986; 1988; Сека Н. 2005), заснива се на културно – историјској парадигми (*поглавље 2.*).³ У културно – историјској, археолошкој и историографској литератури, доминира теза да се током последњих векова старе ере одвија интензиван процес „хеленизације“ палеобалканских „варвара“, односно, у случају простора југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа, етнички сродних племенских заједница „старих Илира“. Ова појава, под којом се подразумева грчки културни „утицај“ и акултурација „варвара“ на основама хеленске културе, према преовлађујућем разумевању прошлости произлази из контаката илирских племена и грчких досељеника на Јадран, што између осталог има за последицу јачање културних, друштвених и економских веза, урбанизацију аутохтоних центара (утврђена „хеленизована“ насеља) и појављивање државне формације већ од 4. века старе ере – такозване „Илирске краљевине“. Сходно променама које се често тумаче на приказани начин, у археолошком запису се појављује знатна количина такозване „хеленизоване“ материјалне културе, присутне у драстично већој мери у односу на присуство тих импорта из времена старијег гвозденог доба.

³ На овом месту је указано на поједине позантије примере радова који се баве овом тематиком.

Промене у материјалној култури су најочљивије преко новина у грађевинским техникама и архитектури утврђених насеља као што су конструкција одбрамбених бедема, исправљање трасе зидова фортификација и појава четвороугаоних кула, као и честа подела простора утврђених насеља на два или више делова (Гарашанин 1967; Dyczek et al. 2010; Islami 1975c; Marić 1975; 1977; Мijовић и Ковачевић 1975; Попов 2002; Suić 1976a; 1976b; Faber 1976; Сека, Н. 1998; 2005). Промене у материјалној култури се такође огледају у присуству велике количине импортованог покретног материјала из јадранских, јонских, егејских и панонских производних центара где улазе налази грнчарије, новца, накита, оружја, итд. (Cabanès 2002a; Katić 2002; Kirigin 1994; Kirigin et al. 2005; Ковачевић 1998; Tartari 1982; Ujes 1999). Најзад, појава знатне количине покретног материјала са мешаним стилским карактеристикама какви су примерци новца, грнчарије, накита и слично, још један је показатељ социо – економских промена у овим заједницама (Dyczek 2010a; Кукоћ 1998; Marić 1973a; 1973b; 1979a; Поповић Гај 1964; Rendić Miočević 1965; Ujes 2004a; Сека, Н. 1972b).

Разумевање прошлости у културно – историјском кључу је оспоравано још од половине двадесетог века (*поглавље 2.*). У случају касне праисторије централног и западног Балкана, у новије време наведена интерпретација је доживела критику као хеленоцентричан поглед и пројекција модерних друштвено – политичких идеја на далеку прошлост (Бабић 2004; Babić 2002; 2010; Вранић 2011; Vranić 2012a; 2012b; Kuzmanović 2009; 2013; Kuzmanović i Vranić 2013; Džino 2007; 2008a; 2008b; 2011; 2012). Чак је и у историографији доведено у питање постојање јединствене „Илирске краљевине“ у хеленистичко доба (Cabanès 1988; Šašel Kos 2002; 2005; Džino 2010).

Једна од последица закључака проистеклих из критичког сагледавања културно – историјске интерпретације, јесте потреба за утврђивањем другачијих теоријско – методолошких оквира на основу којих би било могуће објаснити феномене социо – економских промена на југоисточном јадранском приморју током касне праисторије.

Социо – економске промене треба разумети не као последицу једносмерних (грчких) „утицаја“, већ као двосмерну и вишезначну комуникацију између појединаца и група људи, и феномене који су се одвијали на више поља

интеракције, уз активно учешће свих страна у контактима, у размени идеја и материјалне културе на југоисточном јадранском приморју и ширем медитеранском простору током касне праисторије или хеленистичког времена, у којима су значењски аспекти такозване „хеленизоване“ материјалне културе имали значајну улогу за репродукцију тих односа и њихово разумевање у прошлости. На тој основи се феномен „хеленизације“ може другачије разумети. Због тога се појава предмета и структура у контексту утврђених насеља у датом друштвено – историјском контексту, другачијих или у већој мери присутних у односу на време које претходи, само условно може означити као „хеленизација“. Ти феномени у прошлости стоје у вези са изборима различитих а међусобно повезаних и условљених културних, социо – економских и технолошких тековина од стране појединаца и група, који су кроз њихово креирање, одабир, развој и реинтерпретацију репродуковали нову „укрштену“ или „хибридну“ материјалну културу и њом повратно означена схватања различитих друштвених и културних релација и идентификација.

1.3. ГЕОГРАФСКИ И ХРОНОЛОШКИ ОКВИРИ ИСТРАЖИВАЊА

1.3.1. ГЕОГРАФСКИ ОКВИР

Простор обухваћен истраживањем се налази на југозападу Балканског полуострва и обухвата делове државних територија Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Албаније (*прилог 2 – карта 1*). Чини га узак појас приморја југоисточног Јадрана и предели његовог блиског залеђа, од доњег тока реке Неретве на северозападу до Валонског залива на југоистоку (*прилог 2 – карта 1*). Овај простор је југозападни део пиндско – динарске природне области која представља геолошку и орографску целину а пружа се правцем северозапад – југоисток у динарском, и правцем север – југ у пиндском делу области (Свијић 2011, 72 – 74). Делови динарског и пиндског масива се сусрећу код Скадра („Скадарска врата“), а разликују се по правцу пружања геоморфолошких структура (Свијић 2011, 88; *прилог 2 – карта 2*).

Део динарског масива који улази у географски оквир истраживања обухвата пределе источне Херцеговине (Доње Понеретље и источне херцеговачке Хумине), пределе југоисточног далматинског приморја (Пељешац, Дубровачко приморје, Конавли), приморја Боке Которске и Паштровића, крашку зараван западног дела Црне Горе („Љути крш“) и предео басена Скадарског језера са ободним брдима и предгорјима (*прилог 2 – карта 2*; Vojnogeografski institut 1967a; 1967b; 1967c; 1967d; 1967e; 1967f; 1970; Geokarta – Zavod za kartografiju 1998; Defence Imagery and Mapping Agency 1995; 1996a; 1996b; 1996c; 1996d; 1996e; 2001a; 2001b).

Када је у питању пиндски део области, у географски оквир истраживања улази предео мање разуђене и углавном равне обале албанског приморја на западу, са великим лагунама и равницама, и мањим бреговима и побрђима, као и поједина подручја гребена пиндског масива на истоку (*прилог 2 – карта 2*; Vojnogeografski institut 1962a; 1962b; 1963; 1967a; 1970; 1971; Генеральный Штаб 1988a; 1988b; 1988c; 1988d; 1988e; 1988f; 1988g; 1988h; 1988i; 1988k; 1988l; Nowack 1921, 503 – 504; Свијић 2011, 24, 88 – 91). На северу се налазе Медовски или Љешки (Дримски)

залив и предели доњих токова река Дрим, Маћа и Ишм. Јужно одатле простире се Доња Албанија, односно појас приморја и непосредног залеђа до реке Семан на југу, тојесте плато Думреја смештен источно од обале, према Елбасану. У Доњу Албанију улазе Драчки залив са залеђем, подручја Кроја и Тирана између којих протиче река Ерзен, побрђа јужно од равнице Тирана, односно југоисточно од равнице Каваја у залеђу Драча, и предео доњег тока и слива реке Шкумбин која раздваја равнице Каваја и Музеће. Даље према југу, између токова река Семан и Вјосе налази се велико побрђе Малакастра, ограничено Јадранским морем на западу и кањоном реке Осум на истоку. Јужно од Малакастре је подручје Валонског залива иза чијег се планинског залеђа са источне стране налази речна долина и узводно од ње према југу, кањон реке Сушице.

Присуство утврђених „хеленизованих“ насеља јасно је поврђено на овом подручју током више од века археолошких истраживања (*прилог 2 – карта 3*). Сличне структуре констатоване и у другим деловима Балканског полуострва где су, не рачунајући саму Грчку или Егејску област, распрострањене на деловима централног Балкана (јужна Србија, Македонија, источна и јужна Албанија) источног дела полуострва као и на средњем делу источног Јадрана и у Епиру (Попов 2002; Mikulčić 1966; Вучкович – Тодорович 1964; Karaiskaj 1981; Поповић 2012; Seka N. 1972b; 1973; 1976a; 1976b; 1977 – 1978; 1983a; 1986b; 1998; 2005; Prendi 1972a; 1972b; 1976a; Suić 1976a; 1976b; Faber 1976; Shabani 1983; Hoti 1981; 1982; Çondi, 1977 – 1978; 1984a; 1984b; Ylli 1972; 1976; 1977 – 1978; Komata 1988b; Anamali 1975; 1976; 1979 – 1980; 1982; Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Korkuti and Petruso 1993; Budina 1967; 1969a; 1971a; 1971b; 1972; 1975a; 1975b; 1976a; 1984; 1986; Вранић 2011; 2012; Islami 1984; Lako 1977 – 1978; 1981; 1982; 1984; Përzhita 1988; 1993; Nanaj 1983; Galaty 2007).

Простор југоисточног јадранског приморја и блиског залеђа је дефинисан као географски оквир истраживања из неколико разлога. Према анализама археолошког материјала из времена старијег гвозденог доба већ је указано на одређене културне специфичности тог подручја у односу на дубље залеђе Балканског полуострва, које су према тим тумачењима настале услед нешто интензивнијих контаката са остатком Медитерана (Čović 1987, 633 – 634; Batović 1988a, 96 – 97; Prendi 1976b, 170 – 171). Цело то подручје се нашло крајем 3. века

старе ере у саставу такозване „Илирске краљевине“ (Папазоглу 1988; Papazoglu 2007; Cabanes 1988; Šašel Kos 2002; Džino 2010), што представља релативно јасан историографски и хронолошки контекст за истраживање социо – економских промена, које су од 4. века старе ере упадљиво изражене кроз археолошку грађу истражену у насељима тог времена на том поднебљу. Према географским одликама, дефинисано поднебље се разликује од простора дубље у унутрашњости, не само по положају који упадљиво одређује близина Јадранског мора, већ и претежно крашки рељеф и медитеранска клима, фактори који чине особен пејзаж и условљавају специфично међуделовање са животом људи у прошлости (Свијић 2011).

1.3.2. ХРОНОЛОШКИ ОКВИР

Временски интервал обуваћен истраживањем одређен је датовањем материјалне културе у оквиру утврђених „хеленизованих“ насеља и историографским подацима у вези са почецима римске доминације источним Јадраном.

Појава насеља са елементима „грчке“ или „хеленистичке“ архитектуре представља упадљив знак социо – економских промена па је стога доња хронолошка граница одређена њиховим настанком. Појава нове архитектуре углавном се датира у 4. и 3. век старе ере, мада се настанак појединих структура може одредити у 5. или крај 5. века старе ере (Гарашанин 1967; Мијовић и Ковачевић 1975; Islami 1972d; 1975c; Marić 1975; 1977; Faber 1976; Suić 1976a; 1976b; Karaiskaj 1981; Попов 2002; Сека N. 1998; 2005; Dyczek et al. 2010). Настанак утврђених насеља и појединих структура које немају одлике „хеленизоване“ архитектуре (употреба квадера, четвороугаоних кула, итд.) може се пратити и пре 4. века старе ере, кроз старије гвоздено доба, а у неким случајевима и у претходном времену (Benac 1985; Benac (ur.) 1987; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; Korkuti 1976; Мијовић и Ковачевић 1975; Suić 1976a; Faber 1976). Многа од њих као таква постоје и у млађем периоду, истовремено са насељима која имају те карактеристике а која углавном настају кроз сукцесивну надоградњу

старијих насеља. Међутим, за доминантан број насеља је типична појава велике количине такозване „хеленизоване“ покретне археолошке грађе углавном од 4. века старе ере унутар њихових бедема и у непосредној околини, која често представља импорт али и домаћи производ (Katić 2002; Kirigin 1994; Kirigin et al. 2005; Ковачевић 1998; Tartari 1982; Ujes 1999; Anamali 1972a; Budina 1976b; Marić 1971; 1972; 1973a; 1976a; 1985; 2000; Parović – Pešikan 1972; Паровић – Пешикан 1979; 2001; Поповић 1994; Popović 2004; Prendi et Budina 1972; Korkuti and Petruso 1993; Andrea 1976a; 1983 – 1984; 1991 – 1992; Rendić – Miočević, 1970a; 1973; 1974; 1976a; 1983; Сека Н. 1972b; Поповић 1987; Dukat i Mirnik 1976).

С обзиром на датовање појаве знатне количине „хеленизоване“ материјалне културе и појединих новина (на пример, „хеленизована“ архитектура) као знаком социо – економских промена у овом контексту, доња граница хронолошког оквира углавном је одређена половином 4. века старе ере, а у појединим случајевима првом половином истог столећа и крајем претходног века.

Горња граница је означена римским освајањем овог поднебља и укључивањем палеобалканских заједница и римски политичко – административни систем на датом простору. Римска интервенција је започета 229. године старе ере (Папазоглу 1988; Cabanes 1988; Šašel Kos 2005; Džino 2010) акцијом против илирске краљице Теуте о чему најпотпуније извештава Полибије (Полибије 1988, 130 – 141). За поднебље југоисточног Јадрана интервенција се углавном завршава 168. године старе ере Трећим илирским ратом, након чега је већ наредне 167., подручје чији је део од Љеша до Валоне од раније био под римским протекторатом (након 228.), подељено на три дела, а поједина утврђена „хеленизована“ насеља добијају статус *oppidum civium Romanorum* (Папазоглу 1988; Cabanes 1988; Šašel Kos 2005; Džino 2010; Ковачевић 1967b). С друге стране освајање појединих делова источног Јадрана и залеђа траје до времена Октавијана Августа (Šašel Kos 2005; Džino 2010).

Током времена римског надирања наставља се импорт „хеленизоване“ материјалне културе и локална продукција, а утврђена насеља се и даље користе. Значајнија промена може се пратити од половине 2. века старе ере. Од овог времена на источном Јадрану расте број бродолома датираних налазима амфора што се углавном поклапа са римским војним интервенцијама (Kirigin 1994; уп.

Petrić 2002). Настанак првих римских упоришта грађених уз употребу кречног малтера попут Нароне у селу Вид такође се датира у ово време (Marić 2000, 39 – 40; Katić 2009, 28 – 29; Cambi 1970; 1971; 1972; 1978). Појављивање структура са кречним малтером се може пратити од тог времена, а престанак градње „на суво“ што је једна од карактеристика утврђених „хеленизованих“ насеља на источном Јадрану, углавном престаје око прве половине или средине 1. века старе ере (Faber 1976). У ово време поједина насеља потпуно замиру док се многа и даље развијају под римском доминацијом, нарочито насеља на обали од којих су многа добила статус *oppidum civium Romanorum* након Трећег илирског рата 168. године старе ере. Изградња римске путне мреже започиње у југоисточним крајевима овог поднебља половином 2. века старе ере (Hammond 1974, 191; Машкин 1997, 147), док је у северозападним деловима нешто каснија, од почетка 1. столећа нове ере (Suić 1976a, 14; Vojanovski 1988, 56, 65 – 67, 77 – 78; Džino 2010, 162 – 163, 167 – 172).

С обзиром на комплексне околности римског надирања на источни Јадран, као горња хронолошка граница се може одредити 168. година, тојест половина 2. века старе ере, мада се у појединим случајевима феномени везани за социо – економске односе у времену које претходи римској доминацији вероватно могу пратити до половине 1. века старе ере.

Датовање праисторијске археолошке грађе у различитим деловима Европе условило је стварање различитих регионалних хронолошких скала касне европске праисторије и различито означавање појединих временских интервала. Према хронологији средњоевропске праисторије П. Рајнекеа, трајање старијег гвозденог доба – Халштата датира се од око 800. до око 500. године старе ере (НаС и НаД фазе) а млађег гвозденог доба – Латена, којим је означен развој келтске културе, од почетка 5. века до краја старе ере; према хронолошкој скали М. Гарашанина која се може применити на централнобалканско подручје а коју је дорадио К. Килиан на основу материјала из Македоније, старије гвоздено доба се може поделити на Гвоздено доба II што оквирно одговара средњоевропској фази НаС (ГД IIa – од краја 8. века до 650. године, ГД IIb – од 650. до око 575., ГД IIc – од 575. до 525.), Гвоздено доба III од око 525. до око 350. што одговара Латену А и В средњоевропске хронологије, Гвоздено доба IV од око 350. до времена римске

доминације, истовремено средњоевропском Латену С и D; према скали Р. Васића старије гвоздено доба је подељено на четири фазе од око 800. до око 300. године, а млађе гвоздено доба – Латен почиње касније од средњоевропског, око 300. године и траје до краја старе ере (Vasić 1977; 1987a, 675; 1987b; Гарашанин 1973, 401 – 405; 1988, 52; Čović 1987, 580 – 582).

У случају подручја југоисточног јадранског приморја, хронолошке скале старијег гвозденог доба су одређене према датовању археолошког материјала који припада културном комплексу Гласинац – Мати на простору од источне Босне и источне Херцеговине до области око реке Маће у средњој Албанији, и према материјалу јужноалбанске Кучи и Зи културне групе (Benac (ur.) 1987; Andrea 1976b; 1976c; 1977 – 1978; Jubani 1972a).

У оквиру скале А. Бенца и Б. Човића, према датирању материјала са Гласинца, што углавном одговара хронолошком опредељењу налаза из области реке Маће, током старијег гвозденог доба издвајају се фазе: Гласинац IVa од 800. до 725. године старе ере, Гласинац IVb од 725. до 625., Гласинац IVc1 од 625. до 550., Гласинац IVc2 од 550. до 500. или 475. (одговара ГД II a – c); Гласинац Va од 500. или 475. до 350. (приближно истовремено са ГД III); Гласинац Vb (фаза уочена на локалитетима на Гласинцу) од 350. године старе ере, што је истовремено почетку ГД IV (Čović 1987; уп. Гарашанин 1988, 52). Према Б. Човићу и Ш. Батовићу налази на простору од Неретве преко Скадарског басена до слива реке Маће припадају гласиначкој култури (Čović 1987, 633), што одговара и закључку албанских истраживача (Prendi 1976b), а од фазе Гласинац Va односно од 500. или 475. године старе ере, материјална култура на овом подручју показује локалне специфичности и извесне промене услед интензивнијих контаката са ширим медитеранским простором (Čović 1987, 633 – 634).

На основу датирања археолошког материјала Кучи и Зи групе из јужне Албаније издвајају се фазе Кучи и Зи I и II које одговарају периоду од краја ГД I кроз цело ГД II и до прелаза у ГД III централног Балкана, до око 500. године старе ере (Гарашанин 1988, 53).

Према Ф. Прендију старије гвоздено доба у Албанији може се поделити на три фазе: I од 11. до 9. века старе ере (фаза Трен IIb); II – 8. и 7. век старе ере (фаза

Трен III и Гајтан II); III од 6. до краја 5. или почетка 4. века старе ере (Prendi 1975b; 1976b).

Доња хронолошка граница од краја 5. до половине 4. века старе ере може се означити као *прелазак из старијег у млађе гвоздено доба*, а временски интервал од половине 4. века старе ере до римске доминације источним Јадраном може се дефинисати као *млађе гвоздено доба* у датом археолошком контексту.

С обзиром на постојање историјских података грчких и латинских писаца овај временски интервал је могуће означити као *протоисторијски* (види напред, поглавље 1.4.).

У археолошкој литератури гледе ове проблематике је уобичајен еволуционистички угао гледања на социо – економске промене што се нарочито односи на анализу и датовање археолошких структура, па се период од краја 5. или почетка/половине 4. века старе ере до времена римске доминације означава као крај *протоурбане фазе* и *урбана фаза* „илирских“ друштвених заједница, с обзиром на развој њихових насеља и („хеленизоване“) архитектуре (Мијовић и Ковачевић 1975; Suić 1976a; 1976b; Ваџе 1975; 1986; Zheku 1977 – 1978; Islami 1972d; 1975c; 1976b; 1984; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; 1986; Korkuti 1973; 1976a; Kurti 1967; 1979; Marijan 2011; Marić 1976d; Попов 2002; Prendi 1972a; 1972b; 1976a; 1976b; Sanader 2004; Срејовић 2002; Shpuza 2014; Faber 1976; Сека, N. 1986b; 1990a; 1998; 2005; Папазоглу 1988; Papazoglu 2007; Cabanes 1988; Wilkes 1992; поглавље 5.1.2.2.).

1.4. ИСТОРИОГРАФСКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ

Посматрано у светлу историографских интерпретација, период којим је омеђен хронолошки оквир истраживања (*поглавље 1.3.2.*) може се означити као *протоисторијски* (Champion 1985; уп. Бабић 2004, 29). Друштвене заједнице у датом просторно – временском контексту нису за собом оставиле писану историју. Личности, догађаји и феномени из њихове прошлости познати су посредно као сведочанства античке историографије на грчком и латинском језику, преко различитих античких докумената (натписи, новац) и средњовековних писаних извора.⁴

Питање употребе историјских извора у контексту разумевања социо – економских феномена „илирских“ заједница током њихове протоисторије и

⁴ Прошлост „Илирске краљевине“ се условно може означити као део *хеленистичке историје*, у оквиру које постоји на северозападној маргини хеленистичког света. Историјски период од смрти Александра Македонског 323. године до римског освајања Египта 30. године старе ере за који се везују историјски догађаји и друштвени феномени на простору од Македоније на западу до Бактрије на истоку, у модерној историографској периодизацији је означен као *хеленистичка епоха*, како ју је именовао немачки историчар Јохан Густав Дројзен у 19. веку (Папазоглу 2010, 9 – 15). Поједине личности и историјска збивања из илирске прошлости могу се датирати чак у 5. век старе ере (Тукидид 2010, 258 – 263; уп. Папазоглу 1988, 148 – 149), али највећа количина података о Илирима које помиње античка историографија, везује се за догађаје из интервала од половине 4. до почетка 3. века старе ере и од краја 3. до почетка или половине 2. века старе ере. Аутохтоне заједнице на југоисточном Јадрану, нарочито на северозападном делу овог подручја, нису биле део хеленистичких монархија, осим у пар наврата током краћих временских интервала као што је кратко време Касандрове владавине деловима око Епидамноса и Аполоније 314. – 312. године старе ере (Šašel Kos 2002, 105), Пирове владе деловима Малакастре код Аполоније око 280. године старе ере (Šašel Kos 2002, 106 – 107) те кратке владе Филипа V облашћу око Љеша 213. године старе ере (Папазоглу 2010, 372). Чињенице да је њихова (прото)историја делом синхрона хеленистичком времену и да материјалну културу коју су за собом оставили одликују занатске и уметничке карактеристике или порекло које се везује за одређене производне хеленистичке центре на ширем медитеранском простору, својевремено су инспирисали конструисање синтагме „илирски хеленизам“ (Marić 1985, 47), што се може критички анализирати са становишта постпроцесне археологије.

импликација те тематике на модерне друштвено – политичке односе на Балкану, у новије време је проблематизовано из угла постпроцесне археологије и историографије (Babić 2010; Kuzmanović 2009; 2013; Kuzmanović i Vranić 2013; Džino 2006a; 2007; 2008a; 2008c; 2011; 2012; 2013; Šašel Kos 2002; 2005; Obradović 2010). Треба имати на уму да писани извори често дају специфичну перцепцију садржаја које преносе, тојест да ставови античких аутора могу бити на културно – специфичан начин па и политички „интонирани“. Са друге стране, историографска истраживања могу пружити важне податке за разумевање различитих детаља у друштвима која нису оставила писану историју (историјске личности, хронологија догађаја и сл.), отварајући могућност поређења са археолошким изворима, што је истовремено незаменљива допуна археолошким истраживањима али и тежак задатак с обзиром на различите и културно – специфичне углове посматрања тих друштава од стране других у прошлости (уп. Бабић 2004, 29 – 34).

Међу најважнија *дела античке историографије* у којима се, између осталог, налазе историјски подаци о „илирским“ заједницама, појединим историјским личностима и догађањима су:

Ἱστορίης ἀπόδεξις или *Ἱστορίαι* од Херодота из Халикарнаса, из 5. stoleћа старе ере (Херодот 1988, 31, 279 – 280, 305 – 306; уп. Арсенић 1988, 437, 439; Папазоглу 1988, 148; Sironić 1982, 141 – 142; Wilkes 1992, 93); *Κοινὴ γραφή περὶ τοῦ πολέμου τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων* од Тукидида написан у 5. веку старе ере (Тукидид 2010, 258 – 263; уп. Обрадовић 2010, 8; Папазоглу 1988, 148 – 149; Sironić 1982, 143; Wilkes 1992, 97, 117); *Φιλιππικά* од Теопомпа из 4. века старе ере, делом сачувано код Атенеја (Parazoglu 1969, 82; 2007, 20); *Ἱστορίαι* од Полибија из 2. stoleћа старе ере (Полибије 1988, 130 – 141, 385 – 386; уп. Папазоглу 1988, 152, 154, 158 – 160; Рицл 1988, 7 – 12; Salopek 1982, 170; Džino 2010, 11; Walbank 2002; Wilkes 1992, 98); дело историчара Агатархида са Книда из 2. века старе ере, сачувано код Атенеја (Parazoglu 2007, 20); *Βιβλιοθήκη* од Диодора са Сицилије из 1. века старе ере, који је између осталог користио списе Ефора из 4. века старе ере (Диодор са Сицилије 1998, 21 – 34; уп. Папазоглу 1988, 147, 149, 151; Рицл 1998, 7 – 8; Salopek 1982, 177; Wilkes 1992, 114, 118); *Ab urbe condita* Тита Ливија из друге половине 1. века старе ере и почетка 1. stoleћа (Livius 1905; уп. Vratović 1982,

259; Папазоглу 1988, 153, 156 – 160; Wilkes 1992, 98); *Αλεξάνδρου ανάβασις* Флавија Аријана из 2. столећа (Flaviје Ariјan 1952, 17 – 30; уп. Папазоглу 1988, 150; Salopek 1982, 181; Stahuljak 1952, 12 – 13; Wilkes 1992, 123); *Ρωμαικά*, односно њен део *Ίλλυρικη* од Апијана из 2. века (Šašel Kos 2005; уп. Salopek 1982, 181; Džino 2010, 3, 8 – 9; Wilkes 1992, 91 – 92); *Ρωμαικε ἱστορια* од Диона Касија из друге половине 2. и почетка 3. века, делимично сачувана у списима византијског хроничара Јована Зонаре из 12. века (Džino 2010, 9); *Historiarum Philippicarum libri XLIV* од Марка Јунија Јустина из 3. века, где је сачуван део *Historiae Philippicae* Помпеја Трога из 1. века старе ере (Папазоглу 1988, 148, 151, 161; Wilkes 1992, 121, 123).

Од значаја за историографију „Илира“ и идентификацију појединих насеља уз Јадранско море су **географски, природњачки, филозофски и слични антички и средњовековни списи и упутства** као што су:

Περίδος γῆς Хекатеја из Милета, из друге половине 6. и почетка 5. века старе ере (Wilkes 1992, 100); *Περίπλους* Псеудо – Скилакса из средине 4. века старе ере (Suić 1976a, 285; Wilkes 1992, 94); *Γεωγραφικά* од Ератостена из 3. века старе ере која је у фрагментима сачувана код Страбона (Wilkes 1992, 97); *Περιήγησις* Псеудо – Скимнуса с краја 2. века старе ере (Wilkes 1992, 97); *Γεωγραφικά* од Страбона из друге половине 1. века пре наше ере и почетка 1. века (Папазоглу 1988, 155, 161, Salopek 1982, 179; Strabo 1917; Džino 2006b; 2008b; 2008d; 2010, 3, 11; Šašel Kos 2008); *Περί Φαρμασίων ἀκουσμάτων* Псеудо – Аристотела (Parazoglu 1969, 71); *Naturalis historia* Плинија Старијег из 1. столећа (Pliny 1848, 193 – 196; уп. Vratović 1982, 279; Domić Kunić 2004; Папазоглу 1988, 162; Suić 1976a, 296 – 298; Džino 2010, 3, 10 – 11; Wilkes 1992, 92); *Γεωγραφικά* Клаудија Птолемеја из 2. столећа (Suić 1976a, 298 – 300; Wilkes 1992, 135); *Στρατηγήματα* од Полијена из 2. века који преноси Теопомпове податке (Parazoglu 1969, 82); *Δειπνοσοφισταί* Атенеја из краја 2. и почетка 3. века који такође преноси Теопомпове и Агатархидове податке (Parazoglu 1969, 82; 2007, 20; Salopek 1982, 183); *Itinerarum Antonini Augusti et Hierosolymitanum* из 3. века; *Tabula Peutingeriana* из 5. столећа; *Cosmographia* анонимног аутора из Равене из 8. века (Suić 1976a, 301 – 305).

Међу осталим античким ауторима чија се дела цитирају у вези са овом истраживачком проблематиком су: Софокле, Теопомп, Калистен, Аполоније

Рођанин, Дидим из Александрије, Плутарх, Полијен, Стефан Византинац, Помпоније Мела, Агатархид са Книда, Фотије, Елијан, Хераклид са Лемба, Орозије, Јустин, Флавије Еутропије, Флор (Papazoglu 1969, 87 – 88; 2007, 99 – 100, 106; Wilkes 1992, 102 – 104, 121, 138).

1.4.1. ИЛИРСКО ДРУШТВО И ДРЖАВА У ИСТОРИОГРАФИЈИ

Посматрано у ширим оквирима модерне европске историографије и проучавања античке прошлости, догађаји у вези са „Илирском краљевином“ се појављују углавном као приказана историјска збивања у различитим делима која обрађују историју античке Грчке и Македоније или историју старог Рима. Радови који се подробније баве овом тематиком углавном су дело југословенских или постјугословенских историчара, албанских и појединих истраживача из Француске, Велике Британије и других земаља (Islami 1975a; 1976a; Islami et al. 1985; Stipčević 1977; Папазоглу 1988; 2010; Papazoglu 1967; 1969; 2007; Cabanes 1988; Сека N. 2005; Šašel Kos 2002; 2005; 2007; 2008; Džino 2006b; 2007; 2008a; 2008b; 2009; 2010; Walbank 1973; 1976; Wilkes 1992). Интересовања историчара у највећој мери су усмерена на политичку историју „Илирске краљевине“. Неки од радова садрже интерпретацију која обухвата и поједине друштвене феномене што је нарочито изражено делу Фануле Папазоглу (Papazoglu 1967; 1969; 2007).

Међу важна питања о којима се полемише у историографским радовима гледе ове тематике спада **питање територијалности** илирских племена и државе. Након одбацивања такозваних „панилирских теорија“ и деценија истраживачких полемика унутар и између различитих истраживачких заједница, у интерпретацијама које најчешће карактерише етнички детерминизам управљан на различите начине сходно модерним етничким и политичким аспектима бављења овом тематиком (Kuzmanović 2013; Kuzmanović i Vranić 2013), а што је нарочито дошло до изражаја у албанској националистичкој археологији и историографији (Korkuti et al. (réd.) 1971; Korkuti et al. 1985; Сека N. 2005; уп. Trigger 1984; 2002; Jones 1997; Babić 2010; Гарашанин 1988, 17 – 18; Папазоглу 1988, 145; Wilkes 1992, 10 – 13), данас се распростирање илирских племена у времену касне

праисторије и протоисторије углавном своди на простор између Неретве и Епира, до горњих токова Дрине и Западне Мораве на северу и Охридског басена на истоку (Гарашанин 1988, Карта 2, Карта 4; Папазоглу 1988, Карта 1; Šašel Kos 2002, 118, fig. 1; 2005, fig. 20). Као заједнице на простору уз југоисточни Јадран и блиско залеђе, које се у историографским интерпретацијама сматрају етнички сродним племенима у хеленистичко доба, а у античкој и модерној историографији су добиле заједничко име „Илири“ према називу једног од њих (Папазоглу 1988, 150), посматрано од северозапада ка југоистоку означени су: *Даорси* у доњем Понеретљу и источнохерцеговачким Хуминама; *Плереји* у пељешким и јужнодалматинским крајевима; *Ардијеји* на простору источне Херцеговине, Бококоторског и Паштровићког приморја, те црногорског „Љутог крша“; *Пирусти* око горњег тока Дрине и јужно од горњег тока Западне Мораве, дубље у унутрашњости копна у односу на Јадранско море; *Лабрати* око Скадарског (Лабратског) језера; *Илири* (у ужем смислу) око Љешког залива, долине и кањона Маће; *Пенести* око тока и слива Црног Дрима; *Партини* у залеђу Драчког залива од подручја Тирана према истоку; *Таулант* из обалу Доње Албаније јужно од Драча и у приморском делу Малакастре у залеђу Појанија (античке Аполоније) до реке Вјосе; *Десарети* на платоу Думреја и ободном побрђима у околини Елбасана, Берата (кањон Осума) и Корче; *Атинтани* на југоистоку Малакастре и залеђу Валонског залива; итд. (Папазоглу 1988, 150, Карта 1; Šašel Kos 2002, 118, fig. 1; 2005, fig. 20, 44, 51; Džino 2010, Map 1; Wilkes 1992, Map 3). Према историјским изворима у времену које петходи (старије гвоздено доба) велики простор од источне Босне према југу и југоистоку заузимао је племенски савез *Аутаријата* (Parazoglu 1969). Поједине заједнице су у изворима и модерној историографији идентификоване према називима места или краја у ком су живеле (често према изворима који одсликавају каснију демографску слику простора, у време римске доминације), и према припадности одређеној политичкој заједници (*koine* – савез; уп. Папазоглу 2010, 342), па се тако разликију: Озуаји (источно Попово поље), Партени (околина Љубиња), Хемасини, Артити, Аринисти (у источној Херцеговини), Дербани (околина Никшића), Доклеати (околина Подгорице), Ризонити (Рисан), Олкиниони (Улцињ), Билиони (коине Билиса у Малакастри),

Амантини (коине Аманције у залеђу Валонског залива), итд. (Војановски 1985; 1988; Сека Н. 1984b; Šašel Kos 2005).

Као примарна територија такозване „Илирске краљевине“ у 4. веку старе ере у модерној историографији сматра се област око Охридског басена, северозападно од македонске Линкестиде, док се у млађем времену територија помера према приморју и у правцу северозапада, достижући врхунац распрострања тридесетих година 3. века старе ере када обухвата простор од реке Неретве и средњодалматинских острва на северозападу до Отрантског пролаза на југоистоку (Папазоглу 1988, 152, Карта 1; Šašel Kos 2005, fig. 60).

Један од важнијих проблема је *питање природе, целовитости и континуитета* ове друштвено – политичке формације (или формација), и модерно разумевање ових феномена на основу историјских извора. Саму „државу“, „Илирску краљевину“ према Ф. Папазоглу одликује централизована власт отелотворена у краљу око ког су чланови породице и „пријатељи“ као владајућа класа и институција типична за хеленистичке монархије (Папазоглу 1988, 155 – 157). Ова политичка творевина се само делимично разуме као територијална држава и комплексно друштво, и истиче се да њене границе ипак нису потпуно чврсте и непроменљиве (Папазоглу 1988; Parazoglu 2007; Cabanes 1988; Džino 2010). Ф. Папазоглу износи став да је владар оличење заједнице и да као у случају хеленистичких монархија, не постоји територијална функција власти нити појам „државе“ већ да се кохезија те формације у прошлости остваривала кроз поседе, везе и послове владара који су у изворима често изражени термином „та прагмата“ (та πράγματα), што значи (краљеви) „послови“ (Папазоглу 1988, 158; 2010, 262, 268). Важан аспект представља савладарство, обичај познат и у старијем и у млађем периоду постојања „Илирске краљевине“ (Parazoglu 2007, 58 – 60).

Питање континуитета ове социо – политичке творевине у прошлости добило је различите одговоре у модерној историографији. Ф. Папазоглу је заступала став да се Илирска краљевина у континуитету може пратити од 4. века до римских освајања 168. године старе ере (Папазоглу 1988; Parazoglu 2007). Тако се титула „илирског краља“ који је оличење „политичке заједнице Илира“ и његове надплеменске власти може разумети као највише достојанство за које су се

борили поједини династи, владари мањих социо – политичких формација (Папазоглу 1988, 150; 2010, 427; Papazoglu 2007, 52 – 53). П. Кабан сматра да је очигледан дисконтинуитет током прве половине 3. века старе ере и да се ради о постојању више формација (Cabanès 1988). У новије време на значају добија теза о постојању више социо – политичких творевина у овом контексту. М. Шашел Кос је мишљења да се ради о више „илирских краљевина“ од којих су многе током периода о два века истовремено постојале и међусобно се надметале за хегемонију (Šašel Kos 2002; 2005). Д. Џино заступа сличну тезу о постојању више социо – политичких творевина и различитих групних социо – политичких идентитета на овом простору у предримско време, где је „Илирска краљевина“ само један од примера (Džino 2010). Она се види као најразвијена творевина на датом простору, као комплексно друштво (нарочито у јужним крајевима), и као политичка формација настала по моделу хеленистичких монархија способна за дипломатску кореспонденцију у интервалу од касног 3. до почетка 2. века старе ере (Džino 2010, 24, 37 – 38, 45). Судећи према односима са римском републиком и поређењем релација римске државе са античком Македонијом половином 2. века старе ере, што је познато из извора, пре свих из Ливијевог дела (уп. Livius 1905), изнет је закључак да је „Илирска краљевина“ у римској перцепцији сматрана за јединствену и велику гео – политичку јединицу попут хеленистичке Македоније (Džino 2010, 27). Овакаво разумевање „Илирске краљевине“ од стране римске политике може се схватити као део политичке стратегије и почетак стварања концепта Илирика као римске провинције, којим се суштински расцепкан и хетероген простор у социо – политичком смислу, уводио у састав империје кроз стварање јединственог социо – политичког конструкта као метода успостављања трајне римске власти, у чему су и антички аутори који о томе извештавају имали важну улогу (Džino 2010).

Питању унутрашњег раслојавања унутар илирског друштва током протоисторијског периода, посвећена је пажња у делу Ф. Папазоглу. Поред краља (*basileus, rex*) и краљевих „пријатеља“ (*philoi, amici*) као политичких институција и највише друштвене класе у овом контексту, идентификована је горња друштвена класа, такозвана „ратничка (и родовска) аристократија“ и племенски прваци (*principes*), и доњи слој становништва, такозваном „зависно сељаштво“ (*pelatai*,

prospelatai) јасније препознато у севернијим крајевима (на пример, код Ардијеја) и слој неслободних људи – робова (*servi*), нарочито у јужнијим крајевима (Parazoglu 1967; 2007; Папазоглу 1988). Наведени закључци о унутрашњем раслојавању у „илирском“ друштву засновани су на подацима из историјских извора.

Када се пише о *економским односима* у овом друштвено – историјском контексту, тумачења се углавном слажу да током последња три и по’ столећа старе ере долази до значајног развоја привреде (Parazoglu 2007; Папазоглу 1988; Džino 2010; Šašel Kos 2002; 2005; Cabanes 1988; Војановски 1985; 1988; Сека Н. 1984b; 2005; Korkuti et al. 1985). Ове односе према модерној историографији углавном одликује развијена трговина у којој се користи новац, и нарочито гусарње по Јадранском и Јонском мору. Један од важних аспеката ових економских односа јесте пораст војничког најамништва од 4. века старе ере у Грчкој и на хеленистичком истоку, у чему су учешћа делимично узели и појединци и групе са „илирског“ простора (Бјури и Мигз 2008, 585 – 586; Папазоглу 2010, 28, 30, 83, 85, 270, 275; Parazoglu 2007, 28, 30, 36; Miller 1984, 153 – 154; уп. Диодор са Сицилије 1998, 34 [књ. 17.17]; Полибије 1988, 131, 597, [књ. 2.2], 138 [књ. 2.10], 385 [књ. 5.2., 5.3, 5.4]).

У историографији је често истакнут значај односа између Илира и Грка на Јадрану, односно значај *грчке колонизације источног Јадрана* у антици (Cabanes 2002a; 2002b). Према подацима историографије насељавање Грка на приморје источног Јадрана се може пратити од 7. века старе ере. Прва апоикија, основана 627. или 625. године старе ере заједничким напором Коринта и Коркире за време тираниде Кипсела у Коринту, био је Епидамнос (Дирахион) на месту данашњег града Драча у Албанији (Бјури и Мигз 2008, 175; Cabanes 2002a, 55). Веома бројни археолошки налази у Драчу и његовој околини потврђују податке историографије о његовом раном оснивању и континуираном животу кроз антички период (Avixhu dhe Kapllani 1989; Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Bakhuizen 1986; Baçe 1988; Gjongecaj 2009; Dhima 1985; Zeqo 1986; 1987; 1988; 1989a; 1989b; 1990; 1993; Zheku 1972a; 1997; Kabashi 1989a; 1989b; Karaiskaj 1977; Karaiskaj dhe Baçe 1975; Korkuti 1971; Korkuti and Petruso 1993; Koch 1988; Kracht 1989; Kristo 1999 – 2000; Lafe 2004 – 2005; Miraj, L. 1988; 1989; 1990; 1991; 1993; 1994; 1998; Miraj, F.

1982; 1986a; 1986b; 1987; 1988; 1991a; 1991b; Myrto 1984; 1986; 1987; 1989; 1995; Nallbani 1974; Osmani 1987; 1988; Pani dhe Papajani 1986; Picard 1927; Praschniker und Schober 1919; Rey 1925a; 1925b; 1935a; Sila 1990; Shehi 2005; Tartari 1975; 1976; 1977 – 1978; 1978; 1980; 1982; 1984; 1985; 1987a; 1987b; 1988a; 1988b; 1991; 1994; 1997; Tartari dhe Myrto 1988; 1993; Тоçi 1965; 1969; 1971; 1972a; 1972b; 1976; 1986; Hidri 1976; 1983; 1986a; 1986b; 1988; 1990; 1994; 1997; Hidri dhe Tartari 1989; Hidri dhe Hidri 2006; Hoti 1977 – 1978; 1984; 1986; 1987; 1988a; 1988b; 1989; 1993; 1994; 1997; Hoti dhe Myrto 1991; Hoti dhe Sila 1990; Ceka, N. 2005; Ceka, H. 1966a; 1966b; 1966c).

Друга коринтска колонија – Аполонија основана је 588. године старе ере за време Кипселовог сина Перијандра, код данашњег села Појани у Малкастри на југу Албаније (Бјури и Мигз 2008, 176; Cabanes 2002a). Археолошки налази у Појанију такође као и у случају Драча, потврђују податке историографије, рано оснивање насеља и континуиран живот кроз цело античко раздобље (Amore 2003 – 2004; Anamali 1964; 1987b; Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Bakhuizen 1986; Balandier et al. 1996; Ваçe dhe Ceka 1981; Bruhl 1935; Blavatski 1966; Budina dhe Kastanjan 2003 – 2004; Bushati 1982; 1984; Verger et al. 2010; Verger 2009; Verger et al. 2007; Verger et al. 2008; Veseli dhe Zaloshnja 2003 – 2004; Vrekaj 1993; 1988; 1994; 2001 – 2002; Galaty et al. 2002; Gilkes 2003 – 2004; Gjipali 2003 – 2004; Gjongecaj 1981; Davis et al. 2003 – 2004; 2007; Dautaj 1974b; 1974c; 2003 – 2004; Derenne 1928; Dimo 1987; 1988; 1990; 1991; 1993; Drini 2003 – 2004; Dhimo 1977 – 1978; 1984; Zheku 1972b; 1979; Jubani 1968; 1972b; Kodheli 1985; Korkuti 1971; 2003 – 2004; Korkuti dhe Anamali 1967; Korkuti and Petruso 1993; Korkuti et al. 1998; Koço 1987; 1988; 1989; 1990; 1993; Kracht 1989; Kristo 1999 – 2000; Lamboley 1998; Lamboley et al. 2010; Lamboley et Drini 2010; Lafe 2004 – 2005; Lenhardt et al. 2007; Mano 1971; 1972; 1973a; 1973b; 1975a; 1975b; 1976a; 1977 – 1978; 2003 – 2004; Mano dhe Dautaj 1977 – 1978; 1982; Maria 2003 – 2004; Muçaj 2003 – 2004; Myrto 1988; Nallbani 2003 – 2004; Pani 1985; Picard et Gjongecaj 1998; 2000; 2001; 2003 – 2004; Pojani 1997; 2001 – 2002; 2003 – 2004; Praschniker und Schober 1919; Prendi dhe Skënderaj 2003 – 2004; Prendi dhe Ceka 1964; Rey 1925a; 1927; 1928a; 1928b; 1928c; 1932a; 1932b; 1932c; 1935a; 1935b; 1935c; 1939a; 1939b; 1939c; Spahiu 1982; Tole et

al. 1984; Cabanes 2002a; 2003 – 2004; Cabanes et al. 2002; Cabanes et al. 1997; Сека, Н. 2003 – 2004; 2005; Сека, Н. 1966a; 1966b; 1966c; 1972b).

У млађем времену, од 4. века старе ере пада оснивање апоикија на средњодалматинским острвима. Сматра се да за време владавине Дионисија Сиракушког (405. – 367.) „сиракушка империја“ на кратко представља једну од највећих сила на Медитерану (Бјури и Мигс 2008, 707). Деведесетих година 4. века старе ере, вероватно око 387. године, пада оснивање апоикије Иса на острву Вису, на месту данашњег града Виса у чијем насељавању су учествовали становници Сиракузе (Katić 2009; Бјури и Мигс 2008, 702, 703; Nikolanci 1976, 149; Novak 1940; 1952; 1966a). Пар година потом, 385. или 384. становници острва Пара у Егејском мору уз Дионизијеву помоћ оснивају насеље Фарос код Старог Града на Хвару (Kirigin 2004; Бјури и Мигс 2008, 702, 703; Nikolanci 1976, 149; Novak 1940; 1966a). Након борби са домаћим становништвом које бележи Диодор и по смиривању ситуације у 3. веку старе ере Иса оснива нова насеља на копну: Трагурион (Трогир), Епетион (Стобреч) и насеље код Лумбарде на Корчули (Gaffney и др. 2002; Cabanes 2008; Nikolanci 1976; Novak 1966a; Rendić-Miočević 1966).⁵

1.4.2. ИСТОРИЈСКА ХРОНОЛОГИЈА

Трајање „Илирске краљевине“ или „краљевина“, која је према модерној историографској интерпретацији на свом војно – политичком врхунцу тридесетих

⁵ Према историјским изворима као насеља са грчким живљем на источном Јадрану помињу се Солин код Сплита, Метковић (Нарона), Хераклрја Фарска (град Хвар), Корчула (Коркира Мелаина као киндска апоикија), итд., међутим археолошки локалитети у тим местима осим Солина су углавном слабије истражени. (Gabričević 1966; Gaffney et al. 2002; Zaninović 1992; Lombardo 2002; Nikolanci 1976; Novak 1966a; Radić i Bass 2002; Schilardi 2002; Suić 1976a; Čače 1994). И поједина насеља у јужном делу простора који је дефинисан као географски оквир истраживања, према одређеним историјским изворима се доводе у везу са основањем грчких апоикија на Јадрану и присуством грчког живља, попут Амантије у залеђу Валонског залива, Орикоса у Валонском заливу, Тхорниона, па и Лисоса који је у тумачењима због сличног имена био замењиван са Исом што је оспорено (Cabanes 2002a).

година 3. века старе ере обухватала југоисточно јадранско приморје и блиско приморско залеђе, од реке Неретве и средњодалматинских острва на северозападу до Отрантског пролаза на југоистоку (Папазоглу 1988, 152, Карта 1; Šašel Kos 2005, fig. 60), углавном се датира од половине 4. века старе ере (по неким подацима чак од краја претходног столећа у време илирског краља Сираса; уп. Папазоглу 1988, 148; 2010, 472) до 168. или 167. године старе ере када је поражена од римске војске у Трећем илирском рату и након тога подељена на три дела (Папазоглу 1988, 153; Šašel Kos 2005, 285; Džino 2010, 56 – 58; Wilkes 1992, 173 – 175).

Најранији, прецизније утврђени историјски догађаји везују се за средину и другу половину 4. века старе ере, за ратове Македонаца и Илира добрим делом посведоченим код Диодора у 16. и 17. књизи (Диодор са Сицилије 1998, 21 – 34 [књ. 17]; уп. Папазоглу 1988, 147, 149, 151; Рицл 1998, 7 – 8) и Аријана (Flaviје Аријан 1952, 17 – 30; уп. Папазоглу 1988, 150). Неколико похода против Илира који су према изворима у то време заузимали пределе око Охридског и Преспанског језера повео је Филип II Македонски. Најпре је након првобитног пораза македонске војске 359. године старе ере победио војску краља Бардилиса исте године, а потом и његове наследнике, Грабоса 356. и Плеурата 344. када се успоставља трајна граница између Илирије и Македоније на линији Битољ – Охрид, односно Хераклеја – Лихнид (Папазоглу 1988, 146 – 147; Parazoglu 2007, 48 – 52; Rajakowski 1976). Александар Македонски 335. године старе ере наноси пораз побуњеном илирском краљу Клиту у околини Пелиона (Корча) и његовом савезнику таулантском краљу Глаукији који након овог периода ратује и са македонским краљем Касандром а након што су македонске посаде истеране од стране Коркирана из Епидамна и Аполоније које су држали од 314. до 312. (Šašel Kos 2002, 105), заузима ово прво насеље исте године а потом и друго око 302. или 300. године старе ере (Папазоглу 1988, 150; Parazoglu 2007, 52 – 53). Познато је да је епирски краљ Пир син Еакида боравио на Глаукијевом двору од 317. након очевог напуштања престола а да је после десет година враћен на очев престо уз Глаукијеву помоћ (Parazoglu 2007, 52 – 53). Према оскудним подацима извора (Помпеј Трог) и документима (највише налазима новца), познато је да је након владе Бардилиса II чија ћерка је била удата за Пира, на илирском трону најпре

Монуније који је око 280. године старе ере ратовао заједно са Лизимаховим сином Птолемејом против Птолемеја Керауна, и Митил који је ратовао са сином епирског краља Пира, Александром око 270. (Папазоглу 1988, 150 – 151; Parazoglu 2007, 54 – 55), с обзиром да су Пир и епирска војска држали североисточни део Малакастре, тојест подручје Аполоније око 280. године старе ере (Šašel Kos 2002, 106 – 107), у време експанзије епирског владара на Апулију (Машкин 1997, 99).

Након неколико деценија о којима нема података у изворима везано за „Илирску краљевину“, хронологија се може јасније пратити од 231. до 168. године старе ере, и углавном се везује за догађаје око римске експанзије на Балканско полуострво (Машкин 1997, 124, 131, 137 – 139; 147 – 148; Džino 2010, 44 – 60) и три рата са римском војском, као и релација са македонским династима, највише Филипом V који је кратко владао Љешом и околним крајем 213. године старе ере (Папазоглу 2010, 372). Најважнији извори за ове догађаје представљају дела Полибија (Полибије 1988, 130 – 141; уп. Папазоглу 1988, 152, 154, 158 – 160; Рицл 1988, 7 – 12; Džino 2010, 11; Walbank 2002; Wilkes 1992, 98), Апијана (Šašel Kos 2005) и Тита Ливија (Livius 1905 [књ. 44]; уп. Папазоглу 1988, 153, 156 – 160; Wilkes 1992, 98).

Најпознатија личност овог времена је син краља Плеурата, Агрон из династије Ардијеја који је владао тридесетих година 3. века старе ере до 231. или 230. године, као савезник Деметрија II успешно ратовао против Етолске и Ахајске лиге, за ког се сматра да је проширио владавину на велико подручје од Неретве и средњодалматиских острва до Епира, и развио гусарење у праву привредну грану што је био један од узрока римске интервенције (Папазоглу 1988, 152; уп. Полибије 1988, 131 – 133).

Први илирски рат који су Римљани повели против Агронове удовице Теуте покренут је након снажне илирске гусарске активности на Јадрану, Јонском мору, острвима и приобаљу, а трајао је од 229. до 228. године старе ере (Вулић 1934; Машкин 1997, 124; Папазоглу 1988, 152 – 153; Šašel Kos 2005, 249 – 265; Džino 2010, 47 – 52; уп. Полибије 1988, 131 – 141). Теута која је владала уместо малолетног Агроновог сина Пинеса (на престолу до 217.) заједно са својим девером Скердилаидом и „пријатељем“ Деметријем Хварским, изгубила је рат,

повукла се из Скодре у Рхизон, а „илирска“ територија након пораза сужена (Папазоглу 1988, 153). Од илирских опсада су ослобођени Фарос и Иса на северозападу, и Аполонија и Дирахион на југоистоку, а приморје јужно од Лисоса (Љеша) све до Валонског залива постало је 228. римски протекторат (Машкин 1997, 124; Папазоглу 1988, 153; Šašel Kos 2005, fig. 63).

Други илирски рат се одиграо 219. године када су Римљани поразили свог савезника у ранијем времену Деметрија Хварског, а Филип V нешто касније у оквиру свог рата против Етолске лиге 219. године и против Римљана (Први македонски рат 215. године) на кратко заузео област око Љеша 213. (Машкин 1997, 124, 131; Папазоглу 1988, 153; 2010, 372; Džino 2010, 52 – 54). Након владавине Плеурата од 206. до 180. године, као последњи илирски краљ забележен је Генције (180. – 168.) који је поражен у Трећем илирском рату 168. године старе ере (Parazoglu 2007, 62 – 63; уп. Livius 1905 [књ. 44.31]). У ово време је према налазима новца идентификован још један владар, краљ Балајос који је био на престолу вероватно до 175. године старе ере (Šašel Kos 2007). Након пораза „Илирија“ је 167. подељена на три дела, а многа насеља која су показала лојалности Риму су добила статус *oppidum civium romanorum*.

Римско освајање источне јадранске обале и залеђа продужило се кроз више ратова и интервенција због устанака све до времена Октавијана Августа, међу којима су значајнији рат против Далмата 156.; интервенција против Ардијеја, Плереја и Скордиска 135.; гушење устанка Далмата и Скордиска 117.; рат против Далмата 78.; и Августових ратова 35. – 33. године старе ере, у то време већ у формираној провинцији Илирик (Машкин 1997; Šašel Kos 2005; Džino 2010; Папазоглу 1988, 162 – 163).

Настанак римске провинције Илирик, што се у модерној историографији различито датира, оквирно се може сместити у прву половину или средину 1. века старе ере у време проконзулства Јулија Цезара 59. – 50. године, када је вероватно обухватала простор источнојадранске обале и блиског залеђа од Истре до реке Маће, јужно од Љеша, уз напомену да је подручје јужно од овог било део провинције Македоније основане још 148. године старе ере (Šašel Kos 2005, 335 – 343, fig. 79, 80; Džino 2010, 81 – 83; Машкин 1997, 147; Папазоглу 1988, 162 – 163). Простор југоисточно од Аполоније (Малакастра и Валонски залив) је барем

од 50. године старе ере сигурно део провинције Македоније, што је потврђено историјским изворима (Džino 2010, 81).

2. ТЕОРИЈСКО – МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА

Уколико се прихвати став да *материјална култура* представља не само отелотворење практичних људских потреба и скуп објеката одређених њиховом функцијом у животима људи, већ да може да одсликава и комуницира различите идеје јер *за себе* „веже“ културно – специфична значења у људском опажању, разумевању и интеракцији са другима, утолико се може закључити да она јесте један од медија односа који се успостављају међу људима. Разумевање тих односноности почива на препознавању веза између начина њиховог успостављања и контекстуализованих значења тих релација између појединаца и група у прошлости. Истовремено, та значења су одређена управо везама између начина успостављања односа између људи и медија који се користе у стварању тих релација.

Из поимања предмета и објеката које човек ствара и користи као медија међуљудских односа за које се вежу културно – специфична значења, произлази *теорија материјалне културе* (Gosden 2005; Jones 2002; Morely 2007; Hodder 1982). Разумевањем активне улоге појединаца и група у друштву, који између осталог те предмете и објекте креативно стварају и користе, формулисана је *теорија агенције* (Dobres and Robb (eds.) 2000; Dobres and Robb 2005; Gardner 2009; Dornan 2002; Renfrew and Bahn (eds.) 2005, 2 – 4; Hodder and Hutson 2003, 90 – 105). Из схватања начина успостављања односа између људи кроз праксу појединаца и група који тако конструишу друштвену структуру (користећи се поред осталог и материјалном културом), бивајући том структуром повратно условљени (између осталог и кроз културно – специфична значења која се вежу за материјалну културу и доживљавају на појединачном и новоу групе) проистекле *теорија праксе* (Bourdieu 1995 [1972]; Burdije 1999) и *теорија структурација* (Giddens 1984), примењене у постпроцесној археологији (Olsen 2002, 56 – 57; Shanks 2009; Hodder 1985; Hodder (ed.) 2012; Џонсон 2008).

На наведеним теоријским основама, и на схватању економије у прошлости на ком се темељи *супстантивистичка* економска антропологија што подразумева сагледавање друштвених и привредних односа у прошлости као међусобно

условљених релација и целине (Polanyi 1977; 2001 [1944]; Carrier (ed.) 2005), заснован је теоријски оквир овог рада.

Поред наведеног, теоријски оквир такође произлази из формулације концепта *дистрибутивне интеграције* (поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.), са циљем интерпретације социо – економских односа на југоисточном јадранском приморју и блиском приморском залеђу током последњих векова старе ере, непосредно пре римских освајања тог простора, а кроз који се у везу доводе праксе размене материјалне културе (укључујући такозвану „хеленизовану“ материјалну културу) и социо – економска интеграција заједница у касној праисторији тог подручја.

С обзиром на сложеност наведене проблематике (поглавље 1.), потребно је најпре разумети теоријске аспекте претходних археолошких интерпретација културних, друштвених и привредних односа и промена на источном Јадрану у предримско време.

2.1. НОРМАТИВНО СХВАТАЊЕ КУЛТУРЕ И ХЕЛЕНИЗАЦИЈА НА ИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ

Највећи број археолошких и историографских радова чија је тема касна праисторија и рана историја источног Јадрана, односно социо – економски односи у заједницама које су насељавале тај простор у време непосредно пре римских освајања Балканског полуострва, писани су на основама *културно – историске* епистемологије (Benac (ur.) 1987; Гарашанин 1988; Georgiev 1972; Islami 1972c; 1972d; 1975c; 1976a; Korkuti 1982; Mano dhe Dautaj 1986; Marić 1976d; 2000; Novak 1952; 1966a; Obradović 2010; Папазоглу 1988; Papazoglu 1967; 1969; 2007; Срејовић 2002; Stipčević 1977; Suić 1976a; Cabanes 1981; 1986; 1988; Сека N. 2005).⁶

Теоријске основе културно – историјске интерпретације су формулисане у оквирима *културно – партикуларистичке, еволуционистичке и дифузионистичке* антропологије (Бабић 2008; Babić 2010; 2015; Barnard and Spencer (eds.) 2002; Gosden 2002; Olsen 2002; Палавестра 2011; Trigger 2002; Renfrew and Bahn (eds.) 2005; Џонсон 2008).

Култура се разуме као скуп културних норми (на пример, језик, обичаји, религија, итд.) којима је квалитативно одређена, дакле поима се нормативно. Овакво схватање је од суштинског значаја за дефинисање кључног концепта у културно – историјској археологији – *археолошке културе* или *културне групе*, чиме се означава скуп археолошких налаза са одређеним повезаним карактеристикама које се увек срећу заједно (уп. Babić 2010, 138; 2013, 627; Olsen 2002, 32 – 35; Палавестра 2011, 127; Џонсон 2008, 34 – 35). Одлике археолошких налаза поимају се као израз културних норми, а одређене културне групе се доводе у везу са одређеним културама чије материјалне реализације представљају. С обзиром да одређење етничке припадности поједнаца и група који су живели у прошлости произлази из препознавања културних норми те популације, у

⁶ Број радова који имају за тему касну праисторију и рану историју источног Јадрана мери се хиљадама чланака, књига и сл., те их је немогуће све навести на овом месту, па се сходно томе наведена референца односи на поједине познатије примере. О културно – историјској археологији (Jones 1997; Olsen 2002; Палавестра 2011; Trigger 2002; Webster 2009).

културно – историјској интерпретацији је од великог значаја етничка идентификација према карактеристикама археолошких налаза. Упоредивњем археолошке грађе са подацима из писаних извора иде се у правцу етничке интерпретације, односно ка идентификацији *етнокултурних група* у прошлости, препознавањем директних веза између археолошких култура и етничких одредница из историјских извора.

Интерпретација која почива на културном партикуларизму и инсистира на етничком детерминизму, дошла је до изражаја у археолошким радовима који се баве касном балканском праисторијом и такозваним „раноантичким“ периодом централног и западног Балкана (Benac (ur.) 1987; Vasić 1991; Гарашанин 1988; Garašanin 1991; Georgiev 1972; Islami 1972c; 1972d; 1975c; 1976a; Korkuti 1982; Mirdita 1991; Mano dhe Dautaj 1986; Marić 1976d; 2000; Срејовић 2002; Сека Н. 2005; Човић 1976; Ћовић 1991). На тај начин је, према подацима писаних извора и на основу тумачења археолошке грађе, идентификован народ Илирâ као етничка група која је насељавала простор југоисточног Јадрана током касне праисторије, а која је подељена на сродне племенске заједнице, тојест појединачна племена или савезе племена. У наведеним радовима се инсистира на етничкој идентификацији друштвених заједница, њиховом територијалном разграничењу, и истовремено, на препознавању заједничких културних одлика.

Развој људског друштва током времена представља важну истраживачку тему у археологији и историографији. У теоријске основе културно – историјске интерпретације спада и теорија о *социјалној еволуцији* Херберта Спенсера и Луиса Моргана (Morgan 1981 [1877]) која се заснива на просветитељској идеји о прогресу човечанства кроз историју и подразумева једнолинијски пут развоја људског друштва кроз фазе (дивљаштво, варварство, цивилизација) према општим законитостима развитка (Gosden 2002, 62 – 70; Shennan 2008; Renfrew and Bahn (eds.) 2005). Развој се прати од примитивнијих ка напреднијим облицима друштвене организације и односа, завршавајући се настанком цивилизације. Подразумева се да развој друштвених односа води ка настанку државе.

У археолошкој и историографској интерпретацији гледе југоисточног Јадрана у касној праисторији и раној историји, еволуционизам је дошао до изражаја у тумачењу етногенезе Илира (Гарашанин 1988; Garašanin 1991; Korkuti

1976a), њиховог друштвеног развоја (Benac (ur.) 1987; Васић 2010; Vasić 2005; Човић 1976; Parazoglu 2007), политичке организације (Parazoglu 1967; 1969; 2007; Cabanes 1988; Šašel Kos 2002; 2005; Wilkes 1992) и урбанизације (Ваџе 1975; 1986; Гарашани 1967; Zheku 1977 – 1978; Islami 1972d; 1975c; 1976b; 1984; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; 1986; Korkuti 1973; 1976a; Kurti 1967; 1979; Mijović 1987; Prendi 1972a; 1972b; 1976a; 1976b; Suić 1976a; Shpuza 2014; Ceka N. 1975b; 1977 – 1978; 1986b; 1990a; 1998; 2005).

Од нарочитог значаја за археолошку проблематику источног Јадрана у касној праисторији јесте и разумевање *културне промене* у прошлости. Према културно – историјској интерпретацији, културна промена у одређену средину долази споља. Одређена култура се мења „под утицајем“ неке друге, најчешће у еволутивном смислу „напредније“ културе. Културни „утицаји“ се шире путевима природних комуникација у простору, и објашњавају се концептом *дифузионизма*, односно као ширење културе, што је последица контаката различитих популација у прошлости (Barnard and Spencer (eds.) 2002, 243 – 245; Renfrew and Bahn (eds.) 2005, 56 – 59). Промене се могу десити и као последица досељавања одређене популације на нову територију, која доноси „напредне“ или другачије културне тековине, што се означава као *миграционизам* (Палавестра 2011, 111; Renfrew and Bahn (Eds.) 2005, 56 – 59; Џонсон 2008, 37). Нове културне тековине бивају прихваћене кроз процес *акултурације*, односно кроз стапање културних норми (Lakey 2003; Raymond and Nelson 1974; уп. Палавестра 2011, 93).

Кључном културном променом на југоисточном Јадрану у касној праисторији, односно предримско време, сматра се *хеленизација*. Овај концепт подразумева ширење античке грчке културе и прихватање „напредних“ хеленских културних тековина од стране других заједница („варвара“) на Балкану, ширем медитеранском простору и ван Медитерана (на пример, у Бактрији – области коју је између осталог освојио Александар Македонски). *Хеленизација* одражава културне промене у тим („варварским“) заједницама, а препознаје се између осталог на основу „хеленизоване“ материјалне културе.

Код већине истраживача преовладава хеленоцентрично разумевање балканске праисторијске и античке прошлости. Хеленизација се једноставно подразумева у

контакту Хелена и других заједница, а културни утицаји се крећу од Грка према „варварима“.

Слично је и са разумевањем концепта акултурације, који у изворном значењу подразумева двосмеран процес. У културно – историјској интерпретацији се готово увек претпоставља акултурација у „варварској“ средини. На тај начин се хеленизација у оквирима културно – историјске интерпретације може схватити као акултурација код варвара на основама хеленске културе.

Посматрано у контексту овде дефинисане тематике, главни „утицаји“ хеленске културе су последица грчке колонизације на источном Јадрану. „Утицаји“ долазе из грчких апоикија основаних на овом простору – Епидамноса, Аполоније, Исе, Фароса и других мањих насеља која су основана у 4. и 3. веку старе ере а за која се сматра да су имала и грчког живља (Љумбарда, Стобреч, Трогир, итд.), као и из правца епирских насеља на југу, античке Македоније на југоистоку и јужноиталских и грчких центара (Benac (ur.) 1987; Cabanes 2002a; Marić 2000; Mano dhe Dautaj 1986; Мијовић и Ковачевић 1975; Мијовић 1987). У појединим радовима се као важни за хеленизацију на овом простору, такође наводе и такозвани „предколонијални“ сусрети Грка и Илира, „утицаји микенских трговаца“ и слични контакти из времена касног бронзаног и раног гвозденог доба (Gaffney et al. 2002; Вејко 2002; Ћовић 1991).

Као важан аспект хеленизације Илира истакнута је *економија*, нарочито трговина са Грцима (Benac (ur.) 1987; Dautaj 1975a; 1976a; Katić 2002; Mano 1975c; 1976a; Mano dhe Dautaj 1986; Сека Н. 1972b; Papazoglu 2007; Папазоглу 1988; Раšалић 1975; Prendi 1975a; Rendić – Miočević 1965; 1970a; 1976a; Ћовић 1984). Разумевање економских односа у прошлости, у културно – историјској археологији, резултат је гледишта проистеклог из *формалистичке* економске антропологије и ставова формулисаних у *модернистичкој* историографској интерпретацији (Archibald et al. (eds.) 2005; Morley 2007, 3 – 4; Палавестра 2011, 218), чији је један од најпознатијих аутора у модерној историографији Михаил Ростовцев (Ростовцев 1990 [1924]). Формалистичко објашњење економских односа у прошлости почива на *неокласичној економској теорији* (Smith 2013 [1776]; уп. Polanyi 1977, 21 – 24), на основу које се економски односи у праисторији и антици посматрају као рана фаза модерне, капиталистичке

економије коју одликује постојање слободног тржишта и закон понуде и потражње робе који се регулише трампом и робно – новчаним односима по принципу утврђивања цена.

У *археолошкој методологији* која је произашла из оквира културно – историјске интерпретације, истраживачки фокус је усмерен на дескрипцију археолошке грађе, просторно разграничење културних (и етничких) група, утврђивање хронологије налаза, идентификацију промена у прошлости, као и на дефинисање порекла и путева културних „утицаја“. Тиме се суштински указује како се у културно – историјској археологији поима *материјална култура*, у оквиру које је тај појам и дефинисан (Olsen 2002, 159, 163; Hodder 1982, 2 – 5). *Материјална култура се разуме као директан (материјалан) израз културних норми у прошлости*. Након што се опишу карактеристике артефаката и структура, истичу се њихове разлике и сличности (аналогije), што даље води ка утврђивању културне диференцијације или културног стапања, и идентификовању порекла одређених „утицаја“ (Binford 1962, 217). На тај начин се појава „хеленизоване“ материјалне културе на источном Јадрану у предримско време разуме као последица хеленизације која се огледа у трговини са Грцима и опонашању грчких стилских узора од стране илирских варвара.

У културно – историјској интерпретацији су усклађени еволуционизам и дифузионизам кроз компаративну методологију проучавања култура и друштава у прошлости (Gosden 2002, 66; White 1945). Тако се истовремено проучавају развој друштава у прошлости и културни утицаји између друштава на различитим нивоима развоја. У случају овде дефинисане археолошке проблематике, компаративна методологија је дошла до изражаја у различитим радовима кроз процене које су заједнице, мање или више „хеленизоване“, „урбанизоване“ и сл., па самим тим и оцене колико су „напредније“ или „примитивније“, односно „утицајније“ или „без утицаја“ у усвајању и преношењу „напредних“ (хеленских) културних норми.

2.2. СИСТЕМСКО РАЗУМЕВАЊЕ КУЛТУРЕ И ДРУШТВА

У процесној археологији, коју одликују приближавање археологије и антропологије, већи утицај истраживачких метода природних наука и примена антрополошких, археолошких, математичких и других модела којима се објашњава прошлост, теоријско утемељење интерпретације прошлости заснива се на *логичко – позитивистичкој* филозофији, *функционалистичкој*, *структуралистичкој*, *неоеволуционистичкој* и *супстантивистичкој* антропологији (Barnard and Spencer (eds.) 2002, 327 – 332; Gosden 2002, 88 – 105; Olsen 2002; Палавестра 2011; Renfrew and Bahn 1991; Renfrew and Bahn (eds.) 2005, 159 – 163; Џонсон 2008, 60 – 61).⁷

Најпознатији процесуалиста Луис Бинфорд (Binford 1962; 1968; 1972; 1980) је изнео критику нормативне интерпретације културе с обзиром да се археолошки подаци посматрају партикуларно уместо *системски*, а дифузионизам и миграционизам је видео као неадекватна објашњења културне промене у прошлости због чињенице да не почивају на *егзактној науци*. Бинфорд је сугерисао да *културу* треба посматрати као *систем*, а археолошке налазе према њиховом функционалном контексту унутар различитих подсистема културе као што су економски, религијски, друштвени и сл. (Binford 1962, 217 – 218).

У процесној интерпретацији се материјална култура посматра кроз функционални контекст у систему који се истражује. Бинфорд је правио разлику између предмета практичне употребе, предмета чија је функција дефинисана кроз њихову друштвену улогу и оних који имају идеолошку или духовну функцију (Binford 1962, 219). У процесном разумевању материјалне културе, прави се разлика између *стила*, тј. предмета који имају социјалну и симболичку вредност, и *функције*, односно предмета који имају практичну примену (Olsen 2002, 165).

Поред *функционалистичког* објашњења (Палавестра 2011, 194 – 198; уп. Malinovski 1979 [1922]), и *структурализам*, нарочито учење Клод Леви Строса, на које су добрим делом утицали ставови формулисани у *структуралној лингвистици* једног од утемељивача лингвистичког правца у теорији семиотике –

⁷ О процесној археологији (Olsen 2002; Палавестра 2011; Renfrew and Bahn 1991; Џонсон 2008).

Ф. Сосира (*Claude Lévi – Strauss*; Levi – Stros 1980 [1964]; 1982 [1966]; 1983 [1968]; 2009 [1978]; Kaler 1980, 113; Preucel 2006, 37 – 39; *поглавље 2.3.*), имало је великог утицаја на разумевање културе у процесној археологији (Palavestra 2009). Ослањајући се на структуралистичке теоријске поставке о универзалним менталним структурама које у великој мери обликују људско деловање, археолози су правили аналогije између језика и културе, у покушају да утврде њене универзалне значењске аспекте, различите идеологије, механизме размене информација у прошлим друштвима, правилности у настанку артефаката према когнитивним аспектима људског ума итд., утврђујући везе између универзалних апстрактних структура и археолошких података (Palavestra 2009; Preucel 2006, 102 – 121; Џонсон 2008, 118). Структурална лингвистика је делимично утицала на развој других антрополошких учења као што су *симболичка* или *интерпретативна* антропологија К. Гирца (*Clifford Geertz*), Д. Шнајдера (*David Schneider*) и В. Тарнера (*Victor Turner*), настала од шездесетих година 20. века као реакција против структурализма и еколошког функционализма а која посматра културу као систем значења која се изражавају преко симболичких посредника (медија) односно као систем симбола које људи вреднују на основу сопственог искуства (Preucel 2006, 39; Geertz 1973; Turner 1991[1969]). Истовремено под утицајем структурализма настаје приступ који се назива *когнитивна* антропологија која се бави когнитивним аспектима културе са фокусом на модалитете коришћења језика (Preucel 2006, 39 – 42). Ова учења утицала су на настанак *когнитивне* археологије (Renfrew and Scarre 1998), у оквирима процесне школе мишљења (Preucel 2006, 99 – 100, 149 – 150, 171; Renfrew and Bahn 1991; Hodder and Hutson 2003, 36).

За процесну интерпретацију велики значај имало је *неоеволуционистичко* учење. На основама закључака неоеволуциониста чији су најпознатији представници били Лесли Вајт (White 1943; 1945; 1959; Service 1976) и Џулијан Стјуард (Steward 1949; 1972), у процесној интерпретацији култура се поима као последица природног окружења и услова живота (рељеф, клима, природна богатства и сл.), односно као људска адаптација на животну средину. *Промена у делу система мења цео систем који тежи унутрашњој равнотежи. На исти начин се и друштво разуме као подсистем који је у међузависности са другим*

подсистемима и део је веће целине – природног система (Џонсон 2008, 41, Сл. 2.4).

По Л. Вајту који је формулисао *термодинамичко* тумачење културе према принципу утрощка енергије у интеракцијама у *систему*, до **друштвене промене** долази кроз процес *културне еволуције* (White 1943; 1959). Развој друштва се може посматрати као пут од једноставнијих ка сложенијим системима на општем плану, као *једнолинијски (унилинеаран)* пут развоја који је резултат људске адаптације на природну средину. У овој тези се уочава кључна разлика између неоеволуционистичке теорије *културне еволуције* и теорије *социјалне еволуције* на коју је ослоњена културно – историјска интерпретација, а која је критикована као евроцентрична теорија. *Културна еволуција је последица одговора на услове у природној средини и на услове живота људи* (клима, величина популације и сл.), а не резултат општег напретка разума, периодичних открића итд., што је произашло из просветитељских идеја о прогресу човечанства, а добило примену у теорији *социјалне еволуције* на коју је ослоњена културно – историјска интерпретација (Палавестра 2011, 182). У односу на Л. Вајта који је формулисао идеју општег, *унилинеарног* развоја као одговора на природне услове у којима човек живи, Џ. Стјуард је нешто другачије гледао на друштвене промене у прошлости кроз студије *културне екологије* (Steward 1972). С обзиром да се култура разуме као адаптација на животну средину, а да различита животна окружења могу условити различите развојне путеве, могуће је посматрати више развојних праваца људских друштава у прошлости – *мултилинеарна (вишеллинијска)* еволуција. На тај начин је *могуће разликовати општу (генералну) еволуцију од посебних еволутивних путања*.

Радови антрополога Елмана Сервиса и Маршала Салинса (Sahlins and Service (eds.) 1960; Sahlins 1972; Service 1962; 1975) оставили су великог трага на процесну интерпретацију прошлости. Нарочито је значајна општа *еволутивна типологија друштава* заснована на разликовању социо – економских односа према ступњу развитка. Тако се могу разликовати: *група (band)*, *племе (tribe)*, *поглаварство (chiefdom)* и *држава (state)*, као облици социо – економске организације.⁸ Као *групе* су означена ловачко – сакупљачка друштва, егалитарно

⁸ Преводи термина – С. Бабић (Бабић 2004, 37).

устројена (Service 1975, 47 – 70; Gosden 2002, 90). *Племе* је релативно егалитарно друштво у ком се хијерархија или позиција моћи успоставља према индивидуалним успесима током живота и не наслеђује се, и у којем до размене добара долази кроз односе *реципроцитета* (Service 1975, 47 – 70; Gosden 2002, 90 – 91). У *поглаварству* долази до друштвеног раслојавања и институционализације неједнакости (Service 1975, 15 – 16, 71 – 102; Gosden 2002, 91 – 92; Earle 1987). Статус поглавара је наследан а *редистрибуција* добара се јавља као облик размене (Service 1975, 74 – 75, 79, 94 – 97; Gosden 2002, 91 – 92; Earle 1987). Сродство је и даље од великог значаја за односе у таквом друштву (Service 1975, 74 – 75, 79; Gosden 2002, 91 – 92; Earle 1987). У *државном* уређењу крвне везе нису од великог значаја, а долази до стварања *друштвених класа* које су одређене кроз поседовање земље и средстава за занатску и индустријску производњу (Service 1975, 14 – 15, 166 – 224; Gosden 2002, 92).

Према политичким структурама у друштву, тојест односима неједнакости који се огледају у политичким структурама, Мортон Фрид (Fried 1967) је установио општу типологију према којој се разликују: *егалитарно* друштво (*egalitarian*), *хијерархизовано* друштво (*rank*), *раслојено* друштво (*stratified*) и *држава* (*state*).

Као један од фактора културне и друштвене промене у прошлости, у процесним интерпретацијама је поред *културне еволуције* истицана и *економска размена*, што је нарочито значајно у погледу тумачења социо – економских односа који су постојали на Медитерану током касне праисторије и античког времена. Посматран на овај начин, процес *хеленизације* је могуће разумети као последицу економске размене која је постојала између Медитерана и европске континенталне унутрашњости током касне праисторије.

Економски односи у прошлости, у процесној интерпретацији утемељени су у *супстантивистичкој* економској антропологији (Палавестра 2011; Џонсон 2008). У том смислу је од највеће важности дело Карла Полањија (Polanyi 2001 [1944]; 1977; уп. Adams 1974; Carrier (ed.) 2005).

Супстантивистички ставови су формулисани под значајним утицајем дела Макса Вебера, Бронислава Малиновског и Марсела Моса (Weber 2005 [1930]; Malinovski 1979 [1922]; Mos 1982 [1925] уп. Polanyi 1977, 47 – 56; Morely 2009, 21 – 47), а суштина критике формалистичких и модернистичких погледа на економију у

прошлости је изражена у ставу да се *предкапиталистички економски односи, па и античка економија, у значајној мери разликују од модерне, капиталистичке економије* (Adams 1974; Polanyi 1977, 6; 2001; Carrier (ed.) 2005). Кључни став *супстантивистичке* економске антропологије је да се *економија може разумети једино као део друштва у ком постоји, односно да је на различите економске системе који су постојали у различитим друштвима у прошлости, могуће гледати једино као на културно – специфичне и друштвено условљене системе* (Adams 1974; Polanyi 1977; 2001; Carrier (ed.) 2005). *Економија је укорењена у друштву (embedded) и његов је део* (Polanyi 2001, 56). У том смислу се може говорити о *различитим социо – економским односима и системима, односно о више различитих економија које су постојале у прошлости.*

Захваљујући радовима *супстантивиста* у антропологији, и у историографији је дошло до теоријског одмака од *модерниста*, у оквирима *примитивистичке* школе мишљења чији је најпознатији представник Мозис Финли (Finley 1973; 1985; уп. Archibald et al. (eds.) 2005; Morely 2007). *Кључне поставке примитивиста у вези са интерпретацијом античке економије, одговарају супстантивистичком разумевању предкапиталистичких економија.*

У *методолошком* смислу је у процесној интерпретацији веома значајна употреба различитих *модела* којима је објашњавана прошлост (Палавестра 2011, 172 – 174). Полазећи од претпоставке како је прошлост могла изгледати, односно како су функционисали социо – економски системи у праисторији, археолошки подаци се користе тако што се утврђује да ли се могу или не могу уклопити у њихово унапред пројектовано објашњење (модел).

Неки од теоријско – методолошких модела и приступа добили су примену у проучавању појединих питања у вези са *гвозденим добом централног и западног Балкана* попут *модела центра и периферије (center – periphery)* проистеклом из *теорије светског система* И. Валерштајна (Wallerstein 2004; Champion (ed.) 1989; уп. Бабић 2004, 44, 72, 149; Palavestra 1993, 281 – 288), *моделâ размене и трговине* К. Ренфруа (Renfrew and Bahn 1991, 320 – 326; уп. Palavestra 1993), *модела економије престижних добара (prestige – good economy;* Frankenstein and Rowlands 1978; уп. Бабић 2004; Babić 2002; Palavestra 1993;

Поповић 1987, 133), *модела парне интеракције (peer – polity interaction;*⁹ Renfrew and Cherry (eds.) 1986; уп. Бабић 2004, 44 – 45, 65 – 66) и приступа у процесној археологији који се назива *политичка економија* (Earle 1997; Earle and Kristiansen 2010a; 2010b; D’Altroy and Earle 1985; D’Altroy and Hastorf 2002; уп. Vranić 2012a, 40 – 42).

С друге стране, у већини радова који се баве овом проблематиком (*поглавље 1.*), примену су углавном добиле истраживачке методе процесне археологије, односно методе природних наука (статистика, физичко – хемијске анализе и сл.) док је, посматрано са теоријског аспекта, интерпретација у највећој мери остала иста, на основама културно – историјске епистемологије, па се може *закључити да су се у великом броју радова о касној балканској праисторији укрстиле културно – историјска археологија и истраживачке методе процесне археологије* (Babić 2015).

У процесној археолошкој интерпретацији период старијег гвозденог доба на већем делу простора који је обухваћен истраживањем (у културно – историјском тумачењу – подручје културног комплекса Гласинац – Мати) одликује постојање *поглаварстава (chiefdoms)* као облика социо – економских односа (Бабић 2004; Babić 2002).

Овај облик (нео)еволюционистички схваћених релација у друштву, који по степену развоја претходи настанку државе (Service 1975, 15 – 16, 71 – 102), и социо – економских односа разумеваних на основама супстантивистичке антропологије (Polanyi 1977; 2001 [1944]; уп. Adams 1974; Carrier (ed.) 2005), одликује раслојавање и институционализација неједнакости. Статус унутар поглаварства се наслеђује; редистрибуција је кључни облик размене по принципу централизације и прерасподеле добара; крвно сродство је за везе унутар заједнице од великог значаја јер представља базу тих односности (Gosden 2002, 91 – 92; Earle 1987). Поглаварства се разумеју као централизована друштва, у ком је организациони и хијерархијски дomet властодршца један ниво (степен) изнад локалне заједнице (Turchin and Gavrilets 2009, 168).

Према сферама размене на којима почивају поглаварства (уп. Polanyi 1977, 35 – 43; 2001 [1944], 47 – 56; Isaacs 2005; Moreley 2007, 4, 11; Палавестра 2011,

⁹ Превод назива модела – С. Бабић (Бабић 2004, 44).

219), К. Кристиансен разликује такозвана „колективизирајућа поглаварства“ (*collective chiefdoms*) заснована на размени основних производа (на пример, жита, соли, итд. – *staple finance*), и „индивидуализирајућа поглаварства“ (*individualising chiefdoms*) базирана на размени престижних добара (*wealth finance*) између актера у тим односима (Kristiansen 1998, 240).

У контексту старијег гвозденог доба централног Балкана је највиши друштвени положај појединца, статус поглавара, препознат на основу импортованих налаза и њиховог гробног контекста у такозваним „кнежевским“ тумулима (Babić 2002; Бабић 2004). „Хеленизована“ материјална култура (углавном ратничка опрема, накит, бронзане и керамичке посуде за конзумацију вина) у овом контексту је препозната према *моделу економије престижних добара* (*prestige – good economy*; Frankenstein and Rowlands 1978) који је проистекао из *теорије светског система* и *модела центра и периферије* у ком је социо – економска размена од кључног значаја (Wallerstein 2004 [1974]; Champion (ed.) 1989). Размена је означена као „даривање драгоцености у знак пријатељске намере“ од стране грчких досељеника на источни Јадран, и као размена тих инсигнија којима се успостављања висок друштвени статус поглавара у оквиру сопствених заједница (Бабић 2004, 59). Оваквим тумачењем је доведена у питање културно – историјска интерпретација у оквиру које су процеси размене у старијем гвозденом добу на том простору тумачени као трговина између Илира и Грка (уп. Venac (ur.) 1987).

Друштва централног Балкана су препозната као *заједнице на вратницама* у периоду старијег гвозденог доба, које играју улогу медијатора у размени између „медитеранског центра“ и „европске континенталне периферије“ у времену када прелазе са реципрочне на редистрибутивну економију (Бабић 2004, 44, 72, 149; Palavestra 1993, 281 – 288; уп. Hirth 1978). Ипак, размени није дат искључиви значај за социо – економске промене настале у овом времену. У том смислу је остављена и могућност примене *модела парне интеракције* (Babić 2002, 79; Бабић 2004, 44 – 45, 65 – 66; уп. Renfrew and Cherry (eds.) 1986).

Према приказаном схватању друштвених односа у прошлости, социо – економске промене у датом просторно – временском контексту могу бити узроковане не само споља, услед размене између „медитеранског центра“ и „европске

континенталне периферије“ у којој се те друштвене заједнице схватају као *полупериферија* у тим релацијама (уп. Champion (ed.) 1989; Hirth 1978), а што може послужити за разумевање „хеленизације“ „Илира“ као последицом те размене. Промене могу бити и резултат других новоа (парних) интеракција између тих заједница (ратовање, имитација, надмашивање, размена добара и информација) што чини да се између њих развијају сличности (Renfrew and Cherry (eds.) 1986; уп. Бабић 2004, 44 – 45, 65 – 66).

У контексту социо – економских промена у времену преласка из старијег у млађе гвоздено доба те промене и сличности су се према моделу парне интеракције могле испољити као појављивање „хеленизоване“ архитектуре од 4. века старе ере, појава и употреба „илирског“ новца различитих типова, итд. (уп. поглавље 5.; поглавље 6.).

Промене могу доћи и као резултат *политичке економије* такозваних ратничких поглавара (Earle 1997; Earle and Kristiansen 2010a; 2010b; D’Altroy and Earle 1985; D’Altroy and Hastorf 2002) којом се као „највишим“ обликом социо – економских интеракција у датом контексту (поред економије домаћинства и ритуалне економије) кроз активности размене робе, ратовања, успостављања савеза и других политичких релација, стварају односи неједнакости, конструишу различити идентитети и институционализује хијерархија унутар заједница. Такво означавање идентитета у односу на друге се може претпоставити на примеру појаве илирског „новца“, на чије емитовање се може гледати као на политичку економију поједних поглавара у млађем гвозденом добу.

С обзиром да се оваква интерпретација неминовно заснива на еволуционистичком разумевању (социо – економски односи одговарају фазама развоја), промене у прошлости које су поимане кроз приказане моделе водиле би успостављању социо – економских односа на вишем ступњу развоја – стварању *комплексног друштва* и *раних (архаичних) држава* на југоисточном Јадрану и блиском залеђу од 4. века старе ере (уп. Renfrew and Bahn 1991, 156 – 157; Kristiansen and Rowlands (eds.) 1998; Kristiansen 1998)

У процесном тумачењу овај ниво друштвеног развоја може се означити различитим називима с обзиром на то да ли се његова идентификација заснива на типологији Елмана Сервиса према разликовању социо – економских односа

(*група, племе, полаварство, држава*; Service 1975), или на основу разлике политичких структура према односима неједнакости што је дефинисао Мортон Фрид (*егалитарно друштво, хијерархизовано друштво, раслојено друштво, држава*; Fried 1967).

Према овим схватањима као комплексно друштво или архаична држава појављују се *комплексно поглаварство* које може имати одлике и архаичне државе, и у ком су организациони и хијерархијски донети властодршца два нивоа изнад локалне заједнице (Turchin and Gavrillets 2009, 168; Kristiansen 1998, 240, fig. 9.2); или *раслојено друштво* које према овом схватању има нека својства праве државе попут јасне друштвене и економске унутрашње диверсификације (на пример, подела рада, стварање класа и сл.) и територијалну организацију која има предност над везама према крвном сродству, али без развијене бирократије (Kristiansen 1998, 236 – 238, fig. 9.2; уп. Renfrew and Bahn 1991, 156 – 157).

Разликују се *централизовано (теократско) раслојено друштво (centralised stratified society)* или *архаична држава* која почива на размени и трговини основним производима попут жита (*staple finance*) а одликује је централизована економија регулисана кроз елементе бирократије и израженија класна диференцијација (Kristiansen 1998, 239); и *децентрализовано (секуларно) раслојено друштво (decentralised stratified society)* које је засновано на размени и трговини престижним добрима (*wealth finance*) у ком економија није централизована кроз елементе бирократије, где постоји јасна класна диференцијација, влада поглавар или краљ који прикупља порез или трибут у натури, постоји специјализована производња (и од стране специјализованих занатлија и од стране робова) везана за потребе горње класе, центри трговине се могу развити у мале „градове“ (*towns*), а може се успоставити и периодична мобилизација заједнице, на пример за ратне и радне активности (Kristiansen 1998, 238).¹⁰

¹⁰ Неке од наведених теза јасно се могу препознати у еволуционистичком схватању развоја града и државе у прошлости према економским и друштвеним променама дефинисаним код Макса Вебера (уп. Veber 2014 [1921]; *поглавље 5.1.1.*) и Вера Гордона Чајлда (уп. Childe 1950; *поглавље 5.1.2.*).

Према приказаној типологији као (нео)еволюционистички схваћена промена на простору југоисточног Јадрана и блиског залеђа од 4. века старе ере могао би се означити *настанак комплексног друштва*, тојест *прерастање поглаварстава у комплексна поглаварства или децентрализована раслојена друштва*. Овакав пут развоја већ је предложен и за поједине заједнице на централном Балкану, дубље у унутрашњости полуострва (Вранић 2012; Vranić 2012a).

У историографији је у новије време такозвана „Илирска краљевина“ препозната као *комплексно друштво* (Džino 2010, 37; уп. Papazoglu 1967, 19 – 20; Папазоглу 1988). Према подацима историсјких извора поједине одлике комплексног друштва у случају „Илирске краљевине“ су јасније препознате, попут прикупљања „пореза“, мобилизације шире заједнице за рат, стварање класа – „краљ“, „краљеви пријатељи“, „ратничка аристократија“, „племенски прваци“, „зависно сељаштво“, „робови“ и сл. (Папазоглу 1988; Papazoglu 2007; уп. Džino 2010). Са друге стране је изражено негирање територијалне поделе власти у „Илирској краљевини“ (Папазоглу 1988; Papazoglu 2007), што се сматра за један од предуслова настанка државе (уп. *поглавље 5.*).

Приказано разумевање друштвених промена у прошлости почива на коришћењу *модела* – вештачких представа стварности, што је типично за процесну интерпретацију (уп. Палавестра 2011, 172 – 174).

Таква интерпретација је лишена разумевања културно – специфичних значењских аспеката такозване „хеленизоване“ материјалне културе у датом друштвено – историјском контексту (уп. Hodder (ed.) 2012; Olsen 2002, 199 – 200).

Од највећег значаја за разумевање репродукције социо – економских односа на југоисточном Јадрану у предримско време, односно промена у начинима те репродукције кроз коришћење *материјалне културе*, испостављају се управо њени *културно – специфични значењски аспекти*. Они су условљени контекстима коришћења *материјалне културе* и начинима успостављања социо – економских односа у прошлости, који су међусобно и повратно повезани, а полазе од деловања појединаца и група као друштвених актера.

2.3. КУЛТУРА КАО КОНСТРУКТ

Конструктивистичко схватање културе од великог је значаја за *постпроцесне интерпретације* у археологији. Постпроцесна археологија подразумева скуп више интерпретативних праваца који настају као постмодернистичке тенденције у археологији од почетка осамдесетих година двадесетог века на основама *структурализма, постструктуралистичке филозофије, марксизма, феминизма, критичке теорије, херменеутике, семиотике* итд., у којима се радикално критикује културно – историјска и процесна интерпретација (Olsen 2002, 56 – 57; Shanks 2009; Hodder 1985; Hodder (ed.) 2012; Џонсон 2008).

Суштина постпроцесних интерпретација је садржана у тези којом се тврди да је *прошлост немогуће објективно спознати у потпуности и да је интерпретација увек субјективна, тојесте да се прошлост ствара у садашњости*. У том смислу се критикује логичко – позитивистички приступ, односно функционалистичка и бихевиорална тумачења културе и културне промене у прошлости, што одликује процесну интерпретацију (Hodder 1985). Истиче се *значајска димензија материјалне културе која је контекстуално условљена као и улога појединца у прошлости* (Hodder 1982; 1985; 1991). Сматра се да су археолошки *подаци и теорија „испреплетани“, а интерпретација је херменеутичка* (Babić 2015; Hodder 1991). Дакле, подаци и теорија се не могу посматрати одвојено, „механички“ и у „линеарном“ распореду – једно наспрам другог, већ археолошке податке треба „читати као текст“ (*текстуални модел археолошког записа*) уважавајући различите значењске контексте њиховог настанка у прошлости и тумачења у садашњости (Jones 2002, 17 – 20; уп. Babić 2015). У интерпретацији је неопходно непрестано указивати на повратни однос између материјалних остатака и теоретских претпоставки, односно на дијалектику археолошког трага (податка) и контекста његовог настанка и тумачења (Jones 2002, 25; Hodder 1991, 10 – 13).

Посматрано из овог угла *култура* се не може посматрати као одраз културних норми (као у културно – историјској археологији), а ни као систем настао адаптацијом на људско окружење (као у процесној археологији), већ као

конструкт који се непрестано репродукује и мења кроз људску праксу и њено разумевање које је повратно условљава и обликује. У постпроцесној археологији се културне и друштвене промене у прошлости виде као резултат комплексних и вишезначних интеракција кроз време (у одређеном историјском контексту) између појединаца и група, материјалне културе, пејзажа, једном речју свих актера, у непрестаним и двосмерним процесима настанка и репродуковања људске културе и њених значења која повратно условљавају деловања и значења деловања тих актера (Gosden 2005; Gardner 2009; Dornan 2002; Hodder 1982; Hodder (ed.) 2012; Shanks 2009; Tilley 1994; уп. Bourdieu 1995 [1972]; Giddens 1984).

Неке од кључних претпоставки оваквог схватања формулисане су у *теорији материјалне културе* (Gosden 2005; Jones 2002; Morely 2007; Hodder 1982), *теорији агенције* (Gardner 2009; Dornan 2002; Renfrew and Bahn (eds.) 2005, 2 – 4), *теорији праксе* (Bourdieu 1995 [1972]; Burdije 1999) и *теорији структурација* (Giddens 1984). Један од важних доприноса оваквог приступа у тумачењу културних и друштвених промена у прошлости, јесте превазилажење опозиције појединац – друштво у тумачењу прошлости и препознавање активне улоге материјалне културе у конституисању друштва кроз социјалне стратегије које користе њене значењске аспекте.

Промене које су се десиле на пољу тумачења прошлости у археологији, од суштинског су значаја. Енглески архелог Јан Ходер (*Ian Hodder*) пишући о *контекстуалној* археологији износи тезу о постојању историјских и културних контекста друштвених промена и о значају деловања појединаца – агената у тим процесима (Hodder 1985; Hodder and Hutson 2003). Ходер закључује како друштвене границе и везе у прошлости нису статичне већ динамичне, флуидне и променљиве категорије у сталним процесима преговарања између учесника у социјалној интеракцији (Hodder 1985; Hodder and Hutson 2003). Другачије разумевање се види и на примеру дефинисања улоге људског животног окружења у прошлости. *Пејсаж* у прошлости, постпроцесуалисти посматрају као средство и посредника људске активности који учествује у креирању реалности као полазиште и резултат акције људи који га доживљавају на различитим нивоима поимања (Tilly 1994).

Велики значај за разумевање *културних промена* у прошлости у постпроцесном кључу има тзв. *постколонијална теорија*, еклектичне студије у којима се кроз различите дисциплине анализира империјално и колонијално завештање модерних европских земаља у њиховим бившим колонијама и у самим колонијалним силама. Овај приступ обухвата различите теме (идентитет, расизам, културно наслеђе, итд.) и у оквирима различитих студија које укључује, деконструишу се различити наративи који су стајали у сржи разумевања односа модерних колонијалних сила и њихових колонија (Gosden 2002; 2004; Liebmann 2008; Owen 2005; Purcell 2005; Rizvi 2008; Snodgrass 2005; Antonaccio 2005).

Постпроцесна интерпретација црпи теоријске доприносе постколонијалних студија у најмање три области истраживања. Проучавање *хибридности* у конституисању постколонијалних културних формација стоји у вези са истраживањем колонизације и колонијализма кроз археолошки запис, односно материјалну културу; истраживање улоге есенцијализма у конструисању колонијалног дискурса је значајно за проучавање историје дисциплине и улоге археологије у његовом стварању; док је усмеравање пажње на маргинализоване групе у колонијалном сусрету корисно за „деколонизацију“ дисциплине и као путоказ за савремену етичку археолошку праксу (Gosden 2002, 197 – 202; 2004; Liebmann 2008, 4, 5; Owen 2005; Purcell 2005; Rizvi 2008; Snodgrass 2005; Antonaccio 2005).

Разумевањем сложености последица које су резултат модерних колонијалних контакта и културних промена код колонизованих и код колонизатора у модерно доба, омогућено је другачије поимање контаката у даљој прошлости и њихових последица, сагледаваних у другачијем историјском и материјалном контексту. У интерпретацију се уводе појмови *хибридизација* и *креолизација* којима се указује на стварање специфичних културних формација у прошлости као последицом колонијалних контаката.

Овакво разумевање у случају касне балканске праисторије има импликације на дефинисање феномена *хеленизације*. Сходно томе се из угла постколонијалне критике „хеленизација“ може означити као хеленоцентричан поглед на далеку прошлост и есенцијалистички конструисан концепт у контексту модерних европских друштвених и политичких околности (Бабић 2008). Тај

концепт је могуће оценити и као својеврсну истраживачку „паролу“ па чак и изграђени аксиом којим се једнострано посматрају и поједностављују комплексне културне и социо – економске околности у вези са културним променама у далекој прошлости. Ове промене није могуће означити таквим појмом без ризика од грубе и најчешће погрешне симплификације.

Насупрот томе, овај појам би могао да означава специфичну, сложену, двосмерну и вишезначну хибридизацију која је постојала у одређеном културном и историјском контексту са специфичном активном улогом и значајем такозване „хеленизоване“ материјалне културе у том феномену.

Посматрано у контексту археологије гвозденог доба централног и западног Балкана, у постпроцесним радовима теме су углавном фокусиране на питања етничитета, коришћење писаних историјских извора у истраживању прошлости и модерних социо – политичких аспеката бављења археологијом у савременим балканским друштвима и сл. (Бабић 2004; Babić 2002; 2010; Вранић 2011; Vranić 2012a; 2012b; Kuzmanović 2009; 2013; Kuzmanović i Vranić 2013; Džino 2007; 2008a; 2008b; 2011; 2012).

2.3.1. МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА КАО ЗНАК

У постпроцесним интерпретацијама, *материјална култура је препозната као знак* (Olsen 2002, 165). *Разумевање материјалне културе као културно – специфичног знака у постпроцесној археологији произлази из теорије семиотике* (Olsen 2002).

У *теорији семиотике* се могу разликовати два главна правца, *семиотика језика* као система *знакова* или лингвистички правац где је у центру пажње језик, и *семиотика знака* или логички правац где је у центру пажње *оделити знак*, тј. однос *знака* према *значењу*, *реципијенту*, *адресанту* и сл. (Uspenski 1979, 251 – 252).

За једног од оснивача научне лингвистике и семиотике сматра се швајцарац Фердинанд Де Сосир (*Ferdinand de Saussure*, 1857. – 1913. г.) који је одбацио дотадашњи историјско – еволутивни приступ у лингвистици (Kaler 1980,

19 – 20, 64 – 77, 145; Preucel 2006, 21; Short 2007, 16). Уводећи *концепт знака* као основне јединице лингвистичке анализе, зачео је учење о језику као систему односа различитих елемената и његове условљености општим законитостима људског ума (*структурална лингвистика*) сагледавајући га, поред писања, знаковног језика, симболичких поступака, обичаја, војних сигнала итд. и као најважнији знаковни систем у оквиру општег семиотичког система, односно теорије семиотике за коју је сматрао да се може применити на проучавање целокупне људске културе (Есо 1976, 14; Kaler 1980; Preucel 2006, 21, 26, 28). Пишући о језику, Сосир је видео *знак* као произвољни „двострани психолошки ентитет“ који повезује одређени концепт са обрасцем звука, тј. концепт види као менталну представу неке ствари – „*означени*“ (*signifié*), док је образац звука когнитивна интерпретација звука од стране слушаоца – „*означитељ*“ (*significant*), а не једноставно схваћено звук који се чује у говору (Есо 1976, 14; Preucel 2006, 28). Сосир је *језик* посматрао као систем означавања који се састоји од елемената где вредност сваког *знака* зависи од истовремене коегзистенције свих других знакова, као *део међусобно повезаних знакова* где је разликовао *вредност и значење знака*, и гледао на вредност као на део значења (Preucel 2006, 30). У духу Сосирове семиологије разликују се намерне или вештачке појаве које се називају знацима и ненамерне или природне које то нису (Есо 1976, 15). Француски семиотичар Ролан Барт (Roland Barthes) применио је Сосирову семиотику на материјалну културу проучавајући њене значењске аспекте (Bart 2015 [1964; 1967]; уп. Olsen 2002, 165).

Поред Сосира, најважнијим оснивачем семиотике се сматра амерички филозоф и математичар Чарлс Сандерс Перс (*Charles Sanders Peirce*, 1839. – 1914. г.; Pers 1993 [1934]; Short 2007). За разлику од Сосира који је лингвистику гледао као најважнији део целокупног семиотичког система, Перс је на семиотику (*семиотику*, термин који је преферирао) гледао као на *теорију о континуираном процесу стварања знакова и успостављања значења у целом универзуму чији је део и сам човек* (Pers 1993; Есо 1976, 15; Preucel 2006, 45; Short 2007, ix). Овакво разумевање семиотике се ослања на његову филозофску *теорију синекизма* (*synechism*) по којој универзум постоји као целина и континуум чија се комплексност и кохезија увећавају кроз *семиотички процес* (*semiosis*), односно

бесконачан процес успостављања знакова и њиховог значења (Preucel 2006, 49). Према Персу, *синекризам* се састоји од *тихизма* (*tychism* – теорија да пука случајност игра улогу у процесима у универзуму и да је фактор еволуције) и *прагматизма* (*pragmatism* – начин логичког закључивања о значењу различитих концепата или феномена на основу разумевања њихових практичних последица (Pers 1993, 190 – 238; Preucel 2006, 49). По Персу целокупно *људско сазнање је семиотички процес који се служи знацима* тј. „*све има неко значење*“ (Pers 1993; Preucel 2006, 50, 66). Персова семиотика је заснована на такозваној *доктрини категорија*, апстрактној тријади којом објашњава феноменологију успостављања значења у укупном семиотичком процесу, тј. на релацијама између три категорије – *прве* (*firstness*), *друге* (*secondness*) и *треће* (*thirdness*) примењујући их на различите дисциплине, логику, филозофију, биологију, односно свеукупно знање (Pers 1993; Preucel 2006, 52 – 54; Short 2007, 75 – 89). У својој теорији о знацима, односност *знака* разуме у овој тројној релацији, односно према самом себи (*прва категорија*), према свом објекту, односно према суштини *знака* или садржини тј. предмету што може бити ствар, догађај, однос, квалитет, аргумент, итд. – нешто што тако одређује *знак* да он касније одређује ту идеју у мислима (*друга категорија*) и према свом интерпретанту тј. према мање више јасном значењу (*трећа категорија*), сугеришући да је *знак увек у релацији са другим знаком*, тј. није изолован и да *знаци имају сопствени живот и способност да генеришу друге знаке* (Pers 1993; Есо 1976, 15; Preucel 2006, 55; Short 2007, 75 – 89). Према овоме је изведена *типологија знакова*, односно њихова подела на десет врста (Pers 1993; Preucel 2006, 57, Т. 3.3; Short 2007, 256).

Посматрани у светлу семиотичке антропологије *знаци нису само репрезенти друштвене реалности већ могу да је креирају и утичу на промене у тој реалности, а посматрани у различитим комбинацијама они заједно могу бити интерпретирани као семиотичке идеологије али са могућношћу да опет изнова буду другачије интерпретирани, тојесте реинтерпретирани* (Preucel 2006, 89). Персово учење се одразило у великој мери на развој филозофске мисли и лингвистике, математике, архитектуре, итд. Утицај Персове филозофије се одразио и на америчку антрополошку школу, односно *семиотичку* или *прагматичну антропологију* која обухвата више различитих приступа

проистеклих из развоја лингвистике и социјалне антропологије од средине седамдесетих година 20. века (Preucel 2006, 68).

Сазнања проистекла из теорије семиотике од суштинског су утицаја на разумевање и тумачење *материјалне културе* у постпроцесној археологији.

Предмети и објекти које човек ствара се поимају као део различитих друштвених стратегија у овину којих се активно користе, добијајући специфична значења која имају кључну улогу у спровођењу тих стратегија (Hodder (ed.) 2012, 210). Фокус се усмерава на симболичко значење и идеолошке аспекте материјалне културе у прошлости и садашњости који су *културно – специфични и условљени контекстом њеног коришћења и поимања. Значења материјалне културе најчешће нису вербализована услед чега су у највећој мери несвесна или несвесно репродукована у људском разумевању* (Olsen 2002, 199 – 200; уп. Dornan 2002, 305 – 307; Burdije 1999 [1972]). Интерпретација тог значења зависи од разумевања унутрашњих идеолошких схема које су истовремено и полазиште и резултат коришћења материјалне културе (Hodder (ed.) 2012, 186).

2.3.2. ИДЕНТИТЕТ КАО КОНСТРУКТ

Као резултат епистемолошких критика културно – историјске и процесне археологије, и увођењем у разматрање другачијих дискурса (агенција, род, етницитет, субјективност, идентитет итд.) постпроцесуалисти су дошли до другачијих ставова у односу на поједине феномене у људској прошлости. Међу кључна питања спада питање *идентитета и етницитета* (уп. Babić 2010).

У оквиру критичких сагледавања културно – историјске парадигме, показано је да је разумевање етницитета у далекој прошлости углавном условљено модерним схватањем националних идентитета и националних држава, а показатеље ових одлика у археологији представљају „сродни“ налази којима се идентификују културне групе, па сходно томе и културне норме које одређују те идентификације у тумачењу (*поглавље 2.1.*). У таквом закључивању се конструише територијална, материјална, језичка, духовна и етничка јединственост и особеност неке групе у прошлости према археолошким налазима,

историографским подацима и лингвистичким студијама (Jones 1997; Babić 2010; уп. *поглавље 2.1.*). Национални идентитет се најчешће разуме као „природно“ (биолошко), културно и етничко одређење, препознато кроз политичку свест групе о сопственој посебности, који свој најјаснији израз добија стварањем националне државе.

Овакво разумевање идентитета у прошлости, у којем се национални идентитет испоставља као најважнија вредност поистовећивања и разликовања у односу на друге, најприсутније је у културно – историјској интерпретацији, а у вези је са нормативним схватањем људске културе и самим концептом археолошке културе (*поглавље 2.1.*; Jones 1997; Babić 2010). „Идеја о народу“ налази се у основама настанка археологије као дисциплине којом се истражује прошлост и ствара свест о „заједничкој прошлости“, односно модерна национална и политичка свест (Babić 2010, 146).

Према речима данског филолога и историчара М. Х. Хансена, свака расправа о питању националне државе у времену које претходи половини 17. века представља анахронизам, с обзиром да се почетак политичке концептуализације националне државе као међународне правне регулативе ставља у 1648. годину када је потписан Вестфалски мир (Hansen 2000a, 12).¹¹

На утемељеној критици тумачења етничитета које је у оквирима културно – историјске парадигме и политике често злоупотребљавано у модерно време (уп. Babić 2010), савремена тенденција проучавања колективних идентитета у далекој прошлости заснива се на конструктивистичком приступу.

У том смислу је од важности семиотичко учење *Чарлса Перса* односно Персова теоријска поставка о *културолошкој конструкцији личног и колективног идентитета*. Према Персу, идентитет је заснован на релацијама између појединаца тј. организама, и релацијама унутар самог организма, те лични идентитет није само део појединачне свести већ постоји и у свести групе тако да је флуидан и променљив а не фиксиран. (Preucel 2006, 79, 84).

¹¹ Потписивањем Вестфалског мира 1648. године је окончан Тридесетогодишњи рат у Светом Римском Царству и осмогодишњи рат Шпаније и Холандије. На том споразуму је заснован такозвани Вестфалски суверенитет и принцип једнакости нација као принцип међународног права на ком почива модерна подела света на националне државне творевине.

На Персову идеју о идентитету може се надовезати рад норвешког антрополога **Фредрика Барта** који је образложио схватање да *етнички идентитет* није априорно и природно одређење ком људи и групе припадају настајући као последица њихове излованости те да није фиксиран, већ да се конституише (конструираше) кроз интеракцију између група и њихову свест о међусобној различитости, односно да се продукује и репродукује кроз процесе социјалног укључивања (инклузије) и искључивања или изузимања (ексклузије) у оквиру социјалних релација те је променљив и флуидан (Barth 1969; уп. Olsen 2002, 61).

Ф. Барт пише:

„Прво, јасно је да [етничке] границе опстају упркос протоку људи преко њих. Другим речима, категорично етничко разликовање није у зависности од одсуства мобилности, контаката и информација, већ изискује друштвене процесе изузимања и припајања где су замишљене категорије присутне упркос променама у учешћу и чланству [у једном друштвеном систему] током одвијања живота појединца. Друго, може се закључити да се стабилне, истрајне и често веома значајне друштвене релације успостављају преко таквих граница, и да су често утемељене управо на дихотомији етничких статуса. Другачије речено, етничке разлике не зависе од одсуства друштвене интеракције и прихватања, већ управо супротно представљају утемељење на којем почива интеграција једног друштвеног система. Интеракције у таквом друштвеном систему не воде ка његовом укидању кроз [друштвену] промену и акултурацију; културне разлике опстају упркос међуетничким контактима и међузависности [етничкостима]“ (Barth 1969, 9 – 10 [превод М. Д.]).

Овако схваћена „природа“ *идентитета* омогућава да се и *идентитет* и *етничкост* у прошлости посматрају из конструктивистичког угла са нагласком на њихову флуидност и непостојаност као категорија (уп. Babić 2010; Jones 1997). Те категорије су подложне променама и резултат су конструисаних представа које кроз временску дистанцу стварају традицију а која онда повратно подупире репродукцију тих представа у датом тренутку или временском интервалу њихових

испољавања. У постпроцесном виђењу *материјална култура није искључиви израз етничитета већ различитих социјалних и личних идентитета одражавајући „друштвени и културни хабитус заједнице“* (Džino 2007, 67; уп. Jones 1997; Hodder (ed.) 2012).

На овај начин се *идеја о идентитету може схватити као представа о различитости појединаца и/или група у односу на друге, која се конструише и репродукује у њиховом садејству са окружењем.*

Питање илирског етничитета нарочито је дошло до изражаја у радовима албанских истраживача, у којима је модерна идеја нације директно пренесена на разумевање далеке прошлости (Korkuti et al. (éd.) 1971; Anamali 1972b; 1972c; Anamali dhe Korkuti 1969; Anamali et Korkuti 1970; Budina 1969b; Korkuti et al. 1985; Seka N. 2005; уп. Kuzmanović i Vranić 2013).

Конструктивистичко разумевање етничитета очитује се у појединим радовима који се баве питањима идентитета у праисторији Балкана али и модерним политичким импликацијама ове проблематике (Babić 2010; Вранић 2011; Kuzmanović 2009; Kuzmanović i Vranić 2013; Džino 2006a; 2007; 2008a; 2008c; 2011; 2012; 2013). У том смислу је указано да су етничке интерпретације гвозденог доба централног и западног Балкана у културно – историјској археологији и историографији условљене модерним друштвено – политичким односима на Балкану, што је нарочито дошло до изражаја у албанској националистичкој археологији (Kuzmanović i Vranić 2013).

2.3.3. ДРУШТВЕНА ДИНАМИКА И ПОЈЕДИНАЦ

Као одговор на структуралистичке премисе које су у доброј мери утицале на процесну археологију, најпре у Француској а потом у Сједињеним државама и Британији јавља се *постструктуралистичко* учење које је интензивније захватило друштвено – хуманистичке науке, филозофију и теорију књижевности од шездесетих и седамдесетих година 20. века. Односећи се критички према детерминизму и позитивизму структурализма, постструктуралистичко учење се окреће концептима као што су субјективност, род, идентитет, етничитет, класа

итд. са фокусом на текст и његово значење у филозофским и књижевним теоријама, хуманистичким дисциплинама и сл. (Olsen 2002, 56 – 57; Preucel 2006, 122). Премисе постструктурализма су нашле свој израз у археологији, односно низу археолошких приступа (постпроцесна археологија), са прихватањем дела структуралистичких поставки (Palavestra 2009, 144; Preucel 2006, 123).

Првазилажење опозиције појединац – друштво у интерпретацији прошлости и разумевање друштвених односа које полази од самих друштвених актера („одоздо“) је од суштинског значаја за постпроцесну археологију.

У том смислу је од кључног значаја формулација *теорије агенције* (Dobres and Robb (eds.) 2000; Dobres and Robb 2005; Gardner 2009; Dornan 2002; Renfrew and Bahn (eds.) 2005, 2 – 4; Hodder and Hutson 2003, 90 – 105). Ова теорија подразумева да су појединци и групе (али и апстрактни ентитети – на пример, Св. Дух у хришћанској теологији, односно хришћанском друштву) активни и креативни друштвени актери у социјалној динамици – *агенти (agents)*. Кроз *агенцију* или *делатну моћ (agency)*¹² агенти активно и креативно остварују различите праксе и стварају и опажају значења тих пракси, бивајући подложни тим значењима у друштвеној структури коју стварају кроз праксе и перцепције њихових значења (Dornan 2002). Кроз различите приступе, теорија агенције има велики значај на савремене археолошке интерпретације (Gardner 2009; Dornan 2002). Однос *агенције* и *структуре* (опозиција појединац – друштво), односно примат једног или другог у динамици људских друштава је тема бројних дебата у хуманистичким и друштвеним дисциплинама (Палавестра 2011; Џонсон 2008). Не дајући првенство ни једном ни другом чиниоцу, посматрајући их кроз њихову међусобну интеракцију и усмеравајући истраживачки фокус на начине одвијања друштвених и културних процеса, формулисане су теоријске поставке којим се превазилазе ове расправе, а нарочито су значајне у делима француског антрополога Пјера Бурдијеа и енглеског социолога Ентонија Гиденса (Bourdieu 1995; Giddens 1984). Њихове концепције су углавном комплементарне и представљају основе за бројне постпроцесне археолошке интерпретације (Dornan 2002). Питања која из ових поставки произлазе, тичу се углавном проблематике колективне агенције, индивидуалне акције агента, рационалности агента,

¹² Превод – М. Адамовић – Куленовић (Џонсон 2008, 223).

спонтаних и нежељених последица и друштвених ефеката који настају приликом друштвене борбе и сл. (Dornan 2002, 309). Усвајање теоријских поставки П. Бурдијеа (*Pierre Bourdieu*) и Е. Гиденса (*Antony Giddens*), односно *теорије праксе* и *теорије структурација* (Burdije 1999; Giddens 1984) даље је истакло улогу појединаца у конструисању друштва у прошлости.

2.3.3.1. ДРУШТВЕНЕ ПРАКСЕ И СТРУКТУРА

Француски социолог и антрополог *Пјер Бурдије* критиковао је објективност структуралистичког приступа Леви – Строса али није порицао постојање *структура* које су ван контроле и воље агената (друштвених актера). Он је дефинисао своја гледишта као *структуралистички конструктивизам* или *конструктивистички структурализам* (Bourdieu 1989, 14). Формулишући *теорију праксе* Бурдије је истакао значај учешћа свих социјалних агената по сопственом кључу и практичној логици у социјалној интеракцији тј. нагласио да у друштвеној пракси и у сталном конституисању културе, што треба разумети као дијалектички феномен, учествују сви појединци, групе, еколошки фактори, материјална култура (Burdije 1999 [1972]). Он је на тај начин посматрао различите друштвене праксе као симболичке чињенице које треба дешифровати у контексту оног културног кода у ком се сагледавају (Bourdieu 1995 [1972]; Preucel 2006, 132; Hodder and Hutson 2003, 90).

Бурдије, који се посебно интересовао за истраживање друштвене динамике, процесе успостављања друштвених разлика и односа моћи у људском друштву, у делу објављеном 1972. године, изнео је своје идеје обједињујући их под именом *теорија праксе* (Bourdieu 1995; Burdije 1999). У оквиру *теорије праксе* или, како пише, „теорије о начину настанка праксе“ (Burdije 1999, 158; Bourdieu 1995, 72), Бурдије уводи концепте *хабитуса*, *поља*, *доксе*, а поред *економског* препознаје *културни*, *социјални* и *симболички капитал*, као средства којима се, између осталог, успостављају односи у *друштвеном простору* (Bourdieu 1985; 1986; 1989; 1995).

Централни концепт у Бурдијеовој поставци јесте *хабитус* (*habitus*). Овим именом се означавају схеме перцепције, мисли и акције агента које несвесно креира у садејству са окружењем (Bourdieu 1989, 14).

„Структуре које су саставни део једне посебне врсте окружења (нпр. материјални услови постојања који су карактеристични за једно класно стање) и које могу бити емпиријски спознате као правилности које се односе на једно друштвено структурисано окружење, производе *хабитусе*, системе трајних диспозиција, структурисане структуре предодређене да дејствују као структурирајуће структуре, односно као принцип настанка и структурисања пракси и представа које могу бити објективно „уређене“ и „уредне“ иако ни по чему нису производ поштовања уредби, које су објективно прилагођене свом циљу иако не претпостављају свесно постављање циљева и изричито познавање поступака неопходних да се они достигну и које су, уз све то, колективно дириговане иако нису производ организаторске делатности једног диригента“ (Burdije 1999, 158 – 159, 224; уп. Bourdieu 1995, 72, 214).

Дакле, ради се о менталним и телесним диспозицијама и структурама акције агента (вредновања, очекивања, укуси, животни стил, итд.), односно диспозицијама које нису последица рационалног промишљања већ су „дубље“ („дубинске“) природе. То је структура ума која је резултат укореењених и оваплоћених представа друштвених структура (нпр. представа о друштвеним односима или статусима, расној и родној припадности, подели рада и сл.), које се репродукују кроз ставове, укусе, акције, тојесте праксу, која повратно условљава саме представе друштвене структуре и непрестано променљивог окружења агента. *Хабитус* као резултат субјективне перцепције друштвене структуре производи праксу агента која опет обликује друштвену структуру (Bourdieu 1995, 72). Бурдије види акцију агента као, у највећој мери несвесно детерминисану, као резултат *хабитусовог* субјективног „читања“ „објективних“ околности (Dornan 2002, 305 – 307). *Хабитус* је, дакле, друштвено конституисан систем когнитивних и мотивационих структура агента, субјективно интерпретиран (Bourdieu 1995, 76). Истовремено, систем схема производњи пракси и систем перцепције и

вредновања пракси (Bourdieu 1989, 19). Слободније речено, *хабитус* се може схватити као “*feel for the game*“ („разумевање игре“ – у смислу друштвених односа и интеракција) или “*sense of one`s place*” („разумевање сопственог места [у друштву]“) и “*sence of place of others*“ („разумевање места других [у друштву]“); на пример, као *хабитус* у контексту одређене друштвене класе (Bourdieu 1989, 19; Bourdieu 1995, 83).

Још један концепт који користи П. Бурдије јесте *поље* (*champ; field*). Под тим се подразумева одређена друштвена структура, односно објективно структурисан део *друштвеног простора* (*espace sociale; social space*) који има своја правила, односе моћи и сл., у којем агенти заузимају своје позиције релативно независно од ширег *друштвеног простора*, ступају у друштвене односе кроз деловање унутар тог *поља* (Bourdieu 1985; 1989). Према Бурдијеу, *друштвени простор* је мултидимензионалан, и састоји се од више *поља* (*multifield*) која стоје у одређеном односу једно према другом унутар *друштвеног простора* (Bourdieu 1985; 1989). Само друштвено *поље* је мултидимензионални простор позиција агената који их заузимају сходно количини и квалитету *капитала* који поседују и који кроз праксу користе (Bourdieu 1985, 724). Концептом *поља* се може означити, на пример, простор политичке борбе или простор економских активности и односа, простор образовања, религијски систем и сл.

У Бурдијеовој теорији, концептом који се назива *докса* (*doxa*) су обухваћена укоренења несвесна веровања и ставови агената који се доживљавају као опште, универзалне и очигледне „истине“, у које се не сумња и које се не доводе у питање, а које утичу на праксе агената у одређеном *пољу* или ширем *друштвеном простору* (Bourdieu 1995, 164; Dornan 2002, 306). Те „истине“ се доживљавају као „здрав разум“ а заправо су друштвено конструисани и дубоко укоренењени у менталну структуру агената (нпр. однос агената у одређеном *пољу* којим се успостављају односи доминације и подређености јер је то „природно“ или „нормално“, подела рада према половима, или животно доба, на пример старост, као услов одређеног друштвеног положаја и сл.). Сваки, на овај начин укоренењени поредак у друштву (структура), нагиње кроз различите начине и у

различитој мери успостављању ових „истина“ које га повратно подупиру (Bourdieu 1995, 164).

У вези са тим, Бурдије је сматрао да су појединци у премодерним друштвима били, у већој мери, него поједници у модерно доба, у смислу *доксе*, условљени друштвеном структуром у својим праксама (Bourdieu 1995, 164; Dornan 2002, 306). У традиционалним друштвима је у већој мери изражена усклађеност друштвене структуре и *хабитуса* па се друштвени поредак лакше усваја као „природан“ или „очигледан“ (Bourdieu 1995, 164).

П. Бурдије је установио различите облике капитала које поседују агенти а који могу произаћи један из другог или, другачије речено, могу се претварати један у други, а чија улога је у успостављању и перцепцији друштвених односа. Поред *економског* који се односи на економско богатство и моћ, разликује *културни*, *социјални* и *симболички* капитал (Bourdieu 1986; 1989).

Културни капитал подразумева културна преимућства агената, вредности која нису изражена у новцу, на пример, знање, објекте или предмете културне вредности, начин опхођења и сл. (Bourdieu 1986; 1989). Културни капитал агенти стичу кроз дуже временске периоде, учитавајући га кроз *хабитус* који повратно инклинира сличним садржајима и прилагођава се. Бурдије разликује три форме културног капитала: оваплоћену (отелотворену) форму, што су трајне диспозиције ума и тела (нпр. образовање, начин говора, телесно држање, интелект, изглед и сл.); објектификовану форму, тј. објекте и предмете који стварају и комуницирају културни капитал агента (нпр. уметничке слике, књиге, инструменти, грађевински објекти и сл.); и институционализовану форму културног капитала, форму којом се ствара и препознаје, која „гарантује“ културни капитал агента (нпр. образовне квалификације и сл.).

Социјални (друштвени) капитал је скуп ефективних (стварних) и потенцијалних ресурса или преимућстава агента у вези са учествовањем у некаквој групи или друштвеној мрежи (*пољу* или *пољима*), односно учествовањем у социјално институционализованим релацијама са другим агентима које подразумевају заједничке или повезане обавезе и односе као и друштвено препознавање у вези с тим (Bourdieu 1986; 1989). Ови односи могу постојати у практичној форми, у материјалној и/или симболичкој размени која подупиру

одржавање тих релација, а могу бити и озваничени као гаранти припадности (на пример, породично име или име племена). Количина *друштвеног капитала* агента одговара величини друштвене мреже, величини мреже контаката тог агента као и количини других облика капитала код тих повезаних агената (*економског, културног, симболичког*).

Симболички капитал означава неки од претходно поменутих облика капитала (*економски, културни, социјални*) који је препознат од стране других агената (Bourdieu 1985; 1986, 171; 1989). Односи се на престиж, углед, признање од других, репутацију агента и сл., и постоји у одређеном културном и историјском контексту у којем вредности које га одређују и чине могу бити препознате од других. У вези са тим, Бурдије је дефинисано **симболичко насиље**, актове наметања одређених ставова, мисли и начина перцепције кроз комуникацију *симболичког капитала* доминантног агента, с циљем да онај над којим се доминира промени своје ставове или деловање, као и **симболичку борбу** између агената над перцепцијом *друштвеног простора* која може бити објективна (на пример, деловање на плану представљања појединца или групе, репрезентација и сл.) и субјективна (субјективно деловање на промену сопствене перцепције *друштвеног простора* и позиције у њему, која мења деловање агента), објашњавајући начине на које се комуницира **симболичка моћ** између агената кроз коришћење *симболичког капитала* (Bourdieu 1989).

Према Бурдијеу, формирање одређених друштвених група, на пример, **класа**, почива на знању агената у вези са њиховим позицијама у *друштвеном простору* (Bourdieu 1985). **Класе** дефинише као групе агената који заузимају сличне позиције у *друштвеном простору* и који у сличним околностима имају сличне интересе и стремљења, продукујући сличне праксе (Bourdieu 1985, 725).

Друштвену промену која долази као резултат акције агента види као случајну „грешку у мапирању“, или *хабитусовом* „учитавању“ друштвене ситуације (Dornan 2002, 306). До друштвене промене долази када се промени начин деловања, односно практични поступци у продуковању и репродуковању друштвених група, у чему велики значај игра количина *симболичког капитала*, односно **симболичка моћ** и **симболичко насиље** кроз које се намећу другачије визије и другачија „класификација“ у *друштвеном простору*, од стране

ауторитета (агента) који се изборио за статус кроз претходну *симболичку борбу* (Bourdieu 1989, 23). Успех наметања другачијих „класификација“ зависи у великој мери од њихове усклађености са реалним животом у *друштвеном простору* (Bourdieu 1989, 23). Односи моћи у друштвима која немају државне институције или саморегулишуће економско тржиште (у смислу супстантивистичке антропологије; уп. Polanyi 1977, 57 – 72), могу се створити и одржати једино кроз непрестано понављање стратегија за њихову продукцију и репродукцију (Bourdieu 1995, 183). Симболичка моћ на тај начин постаје моћ за конституцију групе и мора се константно спроводити и комуницирати.

Према Бурдијеу, *материјална култура* представља један од најважнијих елемената, тј. медија који условљавају опажање, мишљење и деловање агената, истовремено утичући на њих и бивајући резултат њиховог деловања (Burdije 1999). Овакво разумевање материјалне културе има суштинске импликације на постпроцесну археологију (Џонсон 2008; Olsen 2002).

2.3.3.2. СТРУКТУРАЦИЈА И ДУАЛИТЕТ СТРУКТУРЕ

Критикујући структурализам и функционализам у тумачењу људског друштва, енглески социолог *Ентони Гиденс* формулисао је *теорију структурације* којом је анализирао и социјалне агенте и *друштвену структуру*, коју је схватао као истовременог посредника и исход праксе агената којом се конституише *друштвени систем* (Giddens 1984; Preucel 2006, 133; Hodder and Hutson 2003, 90). Надовезујући се на Бурдијеа, Гиденс је видео симболе као способне да комуницирају и да учествују у социјалној акцији, а симболички систем посматрао као посредника и исход социјалне акције истовремено (Giddens 1984; Preucel 2006, 134).¹³

¹³ Бурдијеово и Гиденсово учење значајно се одразило на постпроцесну археологију, па и новије теоријске концепте којима се објашњава прошлост. На пример, надовезујући се на теоријске поставке Бурдијеа и Гиденса у археологију је уведен *концепт материјализације идеологије* (DeMarrais et al. 1996). Под тим се подразумева интерпретација прошлости у којој се посматрају преображај идеја, прича, митова и идеологије уопште у физичку реалност тј. конкретне материјалне предмете и објекте или поступке, што могу бити ритуални предмети, споменици

Идеје сличне Бурдијевим, са мањим разликама у појединостима, посебно према Бурдијевом ставу да је акција агента скоро потпуно несвесно детерминисана, формулисао је британски социолог Ентони Гиденс као *теорију структурација* (Giddens 1984). Са фокусом усмереним на друштвене праксе, не приписујући доминацију нити друштвеној структури нити друштвеним актерима у конституисању друштва, Гиденс посматра људске активности као рекурзивне, тј. као активности агената које производе друштвене околности које повратно омогућавају одвијање тих активности, што је узроковано природом људског сазнања које је рефлексивно (Giddens 1984, 2 – 3). Разликује рефлексивно посматрање и рационализацију акције агената од мотивације коју види као потенцијал за акцију, дајући значај и човековом несвесном као извору мотива (Giddens 1984, 6). Гиденс уводи појам *практичне свести* агента која стоји између *дискурзивне* (мисаоне) *свести* и *когниције* или *несвесних мотива* (Giddens 1984, 6 – 7). *Практична свест* је знање агента о друштвеном устројству што омогућава да рефлексивно опажа своју акцију и положај. Гиденс такође уводи концепт *заједничког знања* (*mutual knowledge*) које види углавном као део *практичне свести*, односно као инхерентне способности актера да се крећу кроз различите рутине друштвеног живота (Giddens 1984, 4). Разлика у односу на Бурдијев *хабитус* би била у томе што би Бурдијев концепт подразумевао велику улогу несвесног, док Гиденсов концепт, поред несвесног придаје значај мисаоном у људском понашању, јер су људски агенти увек свесни шта раде на нивоу *дискурзивне свести* (Giddens 1984, 26).

Теорију структурација Гиденс објашњава користећи се концептима попут *структуре*, *друштвеног система* и *дуалитета структуре* (Giddens 1984, 16). **Структура** је скуп (сет) организованих, рекурзивних правила и могућности који су изван простора и времена и постоје као трагови у меморији, организованих као својства (особине) *друштвених система* (Giddens 1984, 25). *Друштвене системе*, који рекурзивно произлазе из *структуре*, чине активности агената које се

архитектуре, писмо, различити поступци попут церемонија и ритуала итд., који произлазе из сталне праксе појединаца и група као део друштвених стратегија за успостављање друштвене моћи, а која може бити успостављена и другим начинима као што су економска, политичка и војна доминација (DeMarrais et al. 1996).

протежу кроз простор и време, као репродуковане релације агената које су организоване као регуларне друштвене праксе (Giddens 1984, 25). Једноставније речено, *друштвени систем* се може схватити као систем интеракција агената. Кључан концепт за разумевање *структурације друштвених система* је концепт – *дуалитет структуре* који подразумева да се агенти и структура не могу посматрати одвојено већ заједно, као дуалитет, тј. да су *структурна својства друштвених система* истовремено медиј (средство) и исход пракси агената које истовремено повратно условљавају (Giddens 1984, 25). *Структурација* би дакле био начин континуираног стварања и репродуковања *друштвених система* кроз интеракцију *агената* и *структуре*.

Према Гиденсу, агенција, која је повратно условљена структуром, репродукује друштвене системе који постају део овог дуалитета, и као таква, агенција доводи до друштвене промене (Giddens 1984).

На основу изнете поставке *структурације*, Гиденс разликује *социјалну интеграцију* од *интеграције друштвеног система* (Giddens 1984, 28). *Интеграција* се може разумети као реципроцитет пракси (пракси аутономије и међузависности) појединачних актера и колективитета, с тим да *социјална интеграција* подразумева реципроцитет између актера на нивоу непосредне интеракције, односно стање *друштвеног система* у контексту непосредног присуства актера, док се *интеграција друштвеног система* односи на везе са појединачним актерима и колективитетима који нису присутни у времену и простору, у смислу непосредног контакта, а чији механизми претпостављају и механизме *социјалне интеграције* (Giddens 1984, 28).

Гиденс повезује агенцију и *моћ* на начин да их види као неодвојиве ентитете у смислу да свака акција укључује *моћ*, односно да се *моћ* агента одражава кроз интеракцију намере и воље као одраза *дуалитета структуре* (Giddens 1984, 14 – 15).

Попут Бурдијеа, Гиденс такође сматра да су појединци као агенти у премодерним временима имали мању *моћ* у односу на друштвене токове и колективно него што је то случај у модерно доба (Dornan 2002, 308).

2.3.3.3. КОНЦЕПТ ДИСТРИБУТИВНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

У дефинисању концепта *дистрибутивне интеграције* формулисаном у овом раду, потребно је најпре указати на неколико кључних појмова који представљају окосницу разумевања препознатог феномена у праисторијској прошлости. Поред саме синтагме – *дистрибутивна интеграција* (скраћено, ДИ), која означава сам феномен специфичне социо – економске динамике у прошлости, уведени су и: *дистрибутивна и/или редистрибутивна заједница* чиме је означена специфична социо – економска група агената која се репродукује кроз одвијање феномена ДИ, тојест кроз праксу коју спроводе учесници у ДИ; затим, *дистрибутери* и *интегратори* чиме се именују различите социо – економске класе агента према пракси коју спроводе у оквиру ДИ (погледај напред).

Према концепту ДИ увећање једног друштва у прошлости могуће је разумети као увећање броја учесника у социо – економским праксама које творе све већу заједницу (*дистрибутивну заједницу*) како се број агената унутар ње повећава (увећање *социјалног*, па сходно томе и *симболичког капитала*). С тога су такве заједнице динамичне и увек променљиве зависно од интензитета и домета њихове репродукције у *друштвеном простору*. Развој *дистрибутивних заједница* се објашњава првенствено као мањи или већи домет њихових социо – економских „мрежа“, а не искључиво кроз моделе еволутивних типологија друштвених заједница у прошлости.¹⁴ Ова динамика у прошлости се може објаснити преко феномена надметања агената кроз коришћење различитих облика *капитала*, односно *симболички борбу* и *симболично* насиље којим се „класификује“ стварност или намеће пожељна „слика света“ (уп. Bourdieu 1986; 1989; 1995).

Истовремено, кроз формулисан *концепт дистрибутивне интеграције* могуће је разумети стварање друштвених заједница у прошлости независно од етничке припадности агената. Овим концептом је, дакле, могуће превазићи ограничења етничког детерминизма у археолошкој интерпретацији. Идентитет

¹⁴ У том смислу су значајне поставке о фазама развоја друштва (у смислу унилинеарне еволуције) Е. Сервиса (*дружина, племе, поглаварство и држава*) и М. Фрида (*егалитарно, хијерархизовано, раслојено и друштво са државним уређењем*). Погледај поглавље 2.2.

заједница се може поимати и као социо – економска па и топографска категорија која се репродукује у социо – економској пракси агената, а не искључиво као етничка категорија. Етнички идентитет се разуме као мање значајан за ове социо – економске заједнице. У духу Бурдијеове интерпретације, етничитет се може разумети као другачије друштвено *поље* у мултидимензионалном *друштвеном простору*, у односу на *поље дистрибутивне и/или редистрибутивне заједнице*.

Формулација концепта може се сагледати у неколико кључних теза, односно тачака.

1. *Концептом дистрибутивне интеграције*,¹⁵ на основу археолошких трагова и ослањајући се изнете теоријске поставке П. Бурдијеа и Е. Гиденса (поглавља 2.3.3.; 2.3.3.1.; 2.3.3.2.), *интерпретира се социо – економска динамика заједница у прошлости, односно, доводе се у везу праксе размене и дистрибуције и/или редистрибуције материјалне културе и социо – економска интеграција заједница у прошлости, као међусобно повезани и условљени феномени.*

Полазећи са становишта да је *материјална култура* један од кључних чинилаца и медија у социо – економској динамици заједница у прошлости, чији су значењски аспекти и коришћење културно – специфичани (Burdije 1999; Џонсон 2008), основна претпоставка ка чијој потврди се иде кроз формулацију концепта *дистрибутивне интеграције*, јесте да су *дистрибуција и/или редистрибуција одређених врста предмета у касној праисторији, кључне праксе за ширу социо – економску интеграцију („уједињење“, „обједињавање“, „допуњавање“)* *друштвених заједница које су живеле у прошлости..*

2. *Као резултат ових пракси, у прошлости су настајале и непрестано се репродуковале специфичне социо – економске заједнице. Постојале су докле год су*

¹⁵ Име концепта који је формулисан у овом подпоглављу могуће је тумачити као оксиморон јер садржи, један поред другог, два супротстављена појма. Први – *дистрибуција*, значи подела, деоба, раздеоба, дељење и у овом контексту сугерише неку друштвену и економску активност актера. Други – *интеграција*, значи обнављање, обједињавање, уједињење, допуњавање, усредсређеност и упућује на подложност актера ефектима сопствених пракси и њихових значења, процес који се на први поглед дешава спонтано. Здруживањем ова два појма у један, указује се на дуалитет процеса који се објашњава, и означава однос друштвених актера и структуре као рекурзиван, повратни и двосмерни однос агената и друштвене структуре у специфичној друштвеној дијалектици у прошлости.

биле подупиране праксама. Ове специфичне заједнице могу се означити као дистрибутивне и/или редистрибутивне заједнице.

У смислу Бурдијеове *теорије праксе* (Bourdieu 1985; 1989; 1995; Burdije 1999), *дистрибутивне заједнице* се могу разумети као одређена *друштвена поља*, односно као део мултидимензионалног *друштвеног простора* и скуп позиција агената у том *простору*, тојесте, релације агената дефинисане кроз међусобне обавезе, правила, статус и сл. Те релације се стварају и репродукују кроз праксе размене, дистрибуције и редистрибуције материјалне културе којима се отелотворују ти односи и позиције агената у том *пољу* и у *простору*. Истовремено, те праксе су повратно условљене управо односима и позицијама агената.

У светлу Гиденсове теорије *структурација* (Giddens 1984), *дистрибутивне заједнице* се могу разумети као делови *друштвених система*, односно, као интеракције агената које су повратно условљене баш тим друштвеним системима чије делове представљају, што значи да систем подупиरे праксу агената и истовремено је њен исход (резултат).

3. Практике размене материјалне културе, односно дистрибуције и/или редистрибуције одређених добара у дистрибутивним (редистрибутивним) заједницама се морају непрестано одвијати. То је неопходно ради непрестане репродукције и очувања таквих заједница које се отелотворују кроз праксу агената, односно кроз континуирано спровођење тих пракси.

Ова теза би била у складу са Бурдијеовим закључком о односима агената у друштвима која немају државне институције или саморегулишуће економско тржиште (у смислу схватања супстантивистичке антрополошке школе, уп. Polanyi 2001 [1944]), те се таква друштва могу створити и одржати (интегрисати) једино кроз непрестано понављање стратегија за њихову продукцију и репродукцију (Bourdieu 1995, 183). У смислу Гиденсовог разумевања интеграције друштвеног система као реципроцитета пракси, континуитет пракси постоји кроз *социјалну интеграцију* у контексту непосредне интеракције агената и кроз *интеграцију* тог *система* у смислу веза агената који нису присутни у времену и простору, односно у смислу непосредног контакта, а чији механизми претходно укључују и механизме *социјалне интеграције* (Giddens 1984, 28).

4. У складу са праксама које агенти остварују у оквирима једне *дистрибутивне (редистрибутивне) заједнице*, односно према позицији коју заузимају у друштвеном пољу или у ширем друштвеном простору гледе односа моћи (Bourdieu 1985; 1989), *тојест унутар друштвеног система* (Giddens 1984), *друштвени актери – агенти (појединци и/или групе) се међусобно разликују према социо – економским улогама*.

У том смислу се од већине агената који чине *дистрибутивне (редистрибутивне) заједнице*, унутар таквих заједница и у односу према другим заједницама и њиховим члановима, разликују агенти веће моћи и вишег друштвеног статуса што је у вези са праксом коју спроводе. Ови агенти (појединци и/или групе) се, условно, могу означити као *дистрибутери*.¹⁶

У духу Бурдијеове интерпретације (уп. Bourdieu 1985, 725), њих је могуће разумети као специфичну *друштвену класу*. Такву класу, унутар *поља* или *поља* (појединачна *дистрибутивна заједница* или више *дистрибутивних заједница*) или у ширем *друштвеном простору*, чине агенти који имају знање у вези са позицијом коју заузимају у *пољу* или ширем *друштвеном простору*, који у сличним околностима имају сличне интересе и стремљења, остварујући сличне праксе.

Други агенти (који нису дистрибутери материјалне културе, али учествују у размени са *дистрибутерима* и међусобно), појединци и групе нижег статуса и мање друштвене моћи, који се могу условно назвати – *интегратори*,¹⁷ нису пасивни чланови *дистрибутивне заједнице*. Они активно и креативно учествују у праксама размене које творе заједницу, односно учествују у дистрибуцији материјалне културе као активни учесници у „мрежи размене“ стварајући своју позицију у заједници. Учешћем у размени са *дистрибутерима* и међусобно, агенти нижег статуса (*интегратори*) се „интегришу“ у одређену социо – економску заједницу (*дистрибутивну* или *редистрибутивну заједницу*).

¹⁶ Назив *дистрибутери* (агенти вишег статуса) чини се као најпогоднији јер тачно указује на кључну праксу којом је детерминисана размена а која стоји у вези са социо – економском интеграцијом заједнице.

¹⁷ Називом *интегратори* (агенати нижег статуса) указује се на аспект њихове интеграције у заједницу као свесног чина који је последица њиховог активног учешћа у праксама размене са агентима вишег статуса и међусобно.

Равнотежу ових односа моћи Бурдије објашњава великом условљеношћу пракси у премодерним друштвима, укореењеним веровањима и „истинама“ које је објаснио концептом *доксе* (Bourdieu 1995, 164; уп. Dornan 2002, 306).

Гиденсов став је сличан и говори о већој условљености појединаца друштвеним токовима у премодерно доба (уп. Dornan 2002, 308). Таква условљеност се може разумети кроз Гиденсов концепт *структуре* као својстава *система*, односно концепт *дуалитета структуре* (Giddens 1984, 25). *Структура* условљава праксу агената и бива тим праксама повратно условљена што се огледа у *друштвеном систему* који је са две стране „кодиран“. Практику агената, разлике у поступању и комуницирању, Бурдије је објаснио концептом *хабитуса* (Bourdieu 1995). Гиденсов концепт *практичне свести* акцију агената објашњава на сличан начин (Giddens 1984). Односи моћи (и статуса) између агената се могу разумети у светлу концепција *економског, културног, социјалног и симболичког капитала* П. Бурдијеа (Bourdieu 1986; 1989).

Дакле, *кључна разлика између дистрибутера и интегратора јесте управо разлика у начину успостављања пракси, тојест може се разумети као „класна“ разлика у Бурдијеовском смислу друштвених класа* (уп. Bourdieu 1985). *Начин успостављања пракси се односи и на разлике у разумевању и начину коришћења материјалне културе у прошлости, што је од кључног значаја за археолошку интерпретацију. Ови „класни“ односи су флуидни и променљиви. Контекст сваке релације која се успоставља праксом, одређује однос „класних улога“ и обрнуто. Тако на пример, агент вишег статуса („А“) који је у одређеном контексту односа с другим агентом нижег статуса („Б“), може у другом контексту, тј. односу са трећом страном (агент „В“) и сâм постати агент нижег статуса у зависности од начина успостављања пракси укључујући и коришћење материјалне културе, односно у зависности од способности или недостатка исте да наметне „класификацију“ релација у перцепцији учесника тих друштвених односа.*

Бурдије овакву динамику објашњава концептом *симболичке борбе и симболичког насиља* (Bourdieu 1989).

5. *Дистрибутивне заједнице су динамичне изнутра, у смислу константних пракси које их творе, и према споља, у смислу ширења и скупљања у складу са бројем агената који учествују у тим праксама. Претпоставка је да различите*

дистрибутивне заједнице, као различите „мреже размене“, односно мреже контаката и односа између агената, могу постојати истовремено и на истом простору, прожимајући се кроз исте агенте. На тај начин је могуће разумети ово „преклапање“ заједница као динамичан феномен који подразумева подложност променама у таквом „преклапању“ и захтева сталну потврду, тојест репродукцију заједница кроз праксе које их творе.

Ову претпоставку је могуће разумети као Бурдијеов концепт мултидимензионалног *друштвеног простора*, односно као различита *поља (multifield)* која се преклапају међу собом али и са другачијим *пољима* (на пример, *поље* одређеног религијског култа, *поље* одређене сродничке мреже и сл.), чинећи мултидимензионални *друштвени простор*, односно *просторе* (Bourdieu 1985; 1989). Они могу укључивати исте агенте нижег статуса, али различите *дистрибутере* који се међусобно надмећу у проширивању својих „мрежа размене“. Ово надметање се такође може разумети кроз Бурдијеове концепте *економског, културног, социјалног и симболичког капитала* (Bourdieu 1986; 1989).

Моћ појединих дистрибутера је, између осталог, пропорционална величини њихових „мрежа размене“, односно броју контаката са другим агентима нижег статуса, као и контактима и односима са другим дистрибутерима из других заједница (Бурдијеов концепт социјалног капитала). Односи моћи између различитих дистрибутера међусобно, одговарају разгранатости њихових „мрежа“ у међусобном односу (социјални, препознат као симболички капитал), без обзира да ли се само додирују у простору и времену или се преклапају кроз простор и време, односно кроз исте агенте нижег статуса који могу учествовати у више таквих социо – економских заједница, као и од њиховог међусобног односа (симболички капитал и симболичка борба). Уколико дистрибутери настоје да прошире „своју“ заједницу, то чине на начин симболичке борбе и преко симболичког капитала, који произлази из других облика капитала – економског, културног, социјалног као препознате вредности од стране других (уп. Bourdieu 1986; 1989). Употреба других средстава (на пример, примена силе, односно рат који укључује пљачку и поробљавање), водило би ка успостављању социо – економских релација које су другачије у односу на феномен дистрибутивних заједница, јер се ради о другачијој пракси (насиље).

Уведеним *концептом дистрибутивне инетграције* омогућава се ново и другачије разумевање социо – економске динамике у касној праисторији источног Јадрана у поређењу са претходним интерпретацијама прошлости, што представља једно од кључних истраживачких полазишта и истраживачких мотива у овом раду. У основи тог разумевања лежи успостављање веза између археолошких трагова и теоријске разраде.

2.4. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУПИ

У приступу и разумевању археолошке грађе, односно археолошког трага или записа, изражена су два модела закључивања, *физички модел* који је добио афирмацију у културно – историјској и процесној археологији, и *текстуални модел* археолошког записа који је афирмисан у постпроцесним интерпретацијама (Jones 2002, 11 – 20). Методолошки поступак у овом раду биће изведен према предлогу Е. Џонса о истовременој примени и физичког и текстуалног модела (Jones 2002).

Примена физичког модела подразумева да су археолошки остаци статични објекти из чијег тумачења се добија објективно знање о прошлости. У културно – историјској интерпретацији, археолошки налази представљају „очигледне“ показатеље практичних поступака у прошлости који су одраз културе (*културне групе*) из које произлазе (Jones 2002, 12). У процесној интерпретацији се настоји да се на основу статичног археолошког трага добије објективно знање о динамици у прошлости (нпр. *теорија средњег опсега*), тј. да се од објективних показатеља у садашњости објективно и научно протумачи прошлост или људско понашање које је регулисано универзалним законитостима (Binford 1972; уп. Jones 2002, 12 – 13).

Физички модел се може критички анализирати. Примена овог модела неминовно води ка разумевању друштва у прошлости као статичног феномена које је лишено поимања специфичних значењских аспеката материјалне културе у друштвеној динамици у прошлости, кроз успостављање „механицистичке“ везе између статике података у садашњости и динамике релација у прошлости, односно кроз методолошки контрапункт археолошког податка и теорије којом се тумачи. Податак и теорија су „линеарно“ и „механички“ распоређени једно наспрам (након) другог, а сам археолошки траг деконтекстуализован и реконтекстуализован кроз низ методских поступака без критичке рефлексije у односу на тај процес (Babić 2015; Jones 2002, 15 – 16; Hodder 1985, 11 – 12).

У постпроцесним интерпретацијама предложен је **текстуални модел** археолошког трага, што значи да је археолошки запис потребно „читати као текст“ уважавајући различите контексте настанка трага у прошлости и његове

интерпретације у садашњости, односно да су запис и теорија којом се тумачи испреплетани и неодвојиви што подразумева константну интерпретативну рефлексију и контекстуализовање трага од почетка самог ископавања (Jones 2002, 17 – 20). Неопходно је указивати на повратни однос између материјалних остатака и теоретских претпоставки, односно на дијалектику археолошког трага (податка) и контекста његовог настанка и тумачења (Jones 2002, 25; Hodder 1991, 10 – 13). Кључна теза оваквог приступа јесте да је стварање археолошких трагова условљено различитим контекстима поимања и коришћења материјалне културе у прошлости (Hodder 1982), односно да је тумачење тих трагова означено субјективним разумевањем интерпретатора. Значење није просто везано за објекат већ за контекст у ком се тај објекат налази (Jones 2002, 18). Континуираним указивањем на повезаност начина на који је неко друштво функционисало у прошлости и материјалног трага те прошлости, могуће је створити такозвану „мрежу значења“ (*web of meaning*) у интерпретацији, чија је уверљивост директно пропорционална броју (количини) „веза“ између теорије и контекстно условљеног археолошког податка (Jones 2002, 25, 36).

Е. Џонс (Jones 2002) предлаже приближаваље два модела у археолошкој интерпретацији на начин *да се физички модел примени као метод регистравања „механике“ археолошког трага, док се истовремено примењује текстуални модел као начин разумевања друштвених пракси у прошлости које су представљене тим траговима*. Интерпретација се може разумети као „креативна тензија“ из које произлази тумачење услед дијалектичког поступка непрестаног померања фокуса од податка ка теорији и од теорије ка податку којим се утврђује њихова међусобна повезаност (Jones 2002, 37). Овакав приступ би подразумевао да интерпретација полази од микронивоа ка макронивоу, односно да се уместо генерализације у интерпретацији што је типично за културно – историјску и процесну археологију, ствара тумачење које полази од поједначних археолошких и историјско – специфичних контекста на микроплану чијим збиром би се створила шира слика (Jones 2002, 70 – 71).

2.4.1. МЕТОДСКИ ПОСТУПЦИ

С обзиром на дефинисану тему и циљеве истраживања (*поглавље 1.*), као кључне феномене у прошлости које је потребно идентификовати издвајају се:

- дистрибуција („хеленизоване“) материјалне културе;
- социо – економска интеграција заједница у прошлости;
- постојање статусних („класних“) група у тим заједницама;
- такозвано „преклапање“ заједница у времену и простору, тј. појава у којој се две или више заједница у прошлости могу прожимати кроз исте актере који истовремено („паралелно“) учествују у социо – економским активностима које их творе;
- улога „хеленизоване“ материјалне културе за успостављање и комуницирање различитих друштвених идентитета у прошлости.

Ове појаве стоје у вези са поимањем и коришћењем материјалне културе у прошлости те су археолошки „читљиве“.

Методе којима би била регистрована **„механика“ археолошких трагова** што подразумева примену физичког модела археолошког записа, односно регистровање распореда, квантитета и квалитета археолошких налаза, физичко – географских карактеристика простора и објективно мерљиве међусобне односе тих категорија, су: анализа топографије и међусобних просторних односа насеља; упоредна квалитативна анализа архитектуре и просторне организације насеља; и просторна квантитативно – квалитативна анализа дистрибуције покретног археолошког материјала. Након утврђивања наведених показатеља следи синтеза података према објективним (мерљивим) критеријумима и извођење прелиминарних закључака који ће се тичати утврђивања врсте, типологије, порекла и датирања археолошких налаза.

Стварање такозване **„мреже значења“** (*web of meaning*; Jones 2002, 25, 36) представља у методолошком смислу други, паралелан ток закључивања, који треба да буде прожет разумевањем значењских аспеката „хеленизоване“ материјалне културе. Метод би подразумевао контекстуалну анализу археолошке грађе (Jones 2002, 70 – 71) и обједињавање закључака како би се тумачила „слика“ у погледу социо – економских односа у прошлости. Стварање те „мреже значења“

произлази из препознавања повезаности између („механике“) археолошких трагова (квантитативно – квалитативне анализе), археолошких контекста третираних налаза и претходне теоријске разраде којом се указује на теорисјке аспекте социо – економских односа у прошлости (препознатих друштвених контекста).

3. ПРЕГЛЕД АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗИШТА

На основу дефинисаних географских оквира истраживања (*поглавље 1.3.1.; прилог 2 – карта 1*), преглед археолошких налазишта је подељен на девет подпоглавља, односно на групе археолошких локалитета у одређеним *пределима* или мезорегијама на југоисточном јадранском приморју и блиском приморском залеђу, према физичко – географским критеријумима и регионалним одликама (*прилог 2 – карта 2*).¹⁸

Крећући се од долине Неретве на северозападу ка Валонском заливу на југоистоку, као подпоглавља којима су означени поједини *предели* и у оквиру њих поједини *крајеви* издвојени су:

- доње Понеретље и источнохерцеговачке Хумине;
- јужно далматинско приморје;
- Бока Которска и крашка зараван западне Црне Горе;
- Паштровићко приморје;
- Скадарски басен и ободна брда;
- Медовски залив и кањон Маће;
- Доњеалбанско приморје и плато Думреја са ободним брдима;
- побрђе Малакастра и кањон Осума;
- Валонски залив и долина Сушице.

На овај начин дефинисана подпоглавља су подељена на мање целине, односно на приказ појединачних археолошких налазишта (*прилог 2 – карта 3*). Боље истражени локалитети и они о којима постоје подаци са више детаља, разврстани су као мање целине у тексту по азбучном реду у оквиру сваког подпоглавља. У складу са степеном истражености локалитетâ и публикованом

¹⁸ У географској терминологији, у српском језику, *предео* (на пример: источна Србија) представља мању просторну целину чије границе нису прецизније одређене, односно таксономску јединицу карактера мезорегије према хијерархији *област – предео – крај* (Мастило 2008, 193). Према овом схватању географских *региона* (јединица физичко – географског рејонирања било ког таксономског ранга), *крај* (на пример: карпатска Србија) представља најмању просторну целину у хијерархији географских регија која може имати условне или одређеније границе дефинисане географским, историјским, економским и другим карактеристикама (Мастило 2008, 193, 121, 205).

археолошком грађом, преглед налазишта иде према редоследу: топографија и просторна организација, историјат истраживања, датовање, грађевински остаци и архитектура, некропола, покретни налази, литература. На неистражене или само рекогносциране локалитете о којима су публиковани основни подаци, указано је на крају сваког подпоглавља са више или мање детаља који се углавном односе на положај локалитета и евентуално врсту налаза, уз референце на извор података.

Преглед археолошких налазишта по подпоглављима структурисан је ради лакшег сагледавања археолошке грађе и практичнијег кретања кроз текст. Критеријум поделе који би узимао у обзир савремене политичко – административне границе (на пример: археолошки локалитети у Босни и Херцеговини, Албанији итд.) или културно – историјске регионе (на пример: локалитети у Херцеговини, на црногорском приморју и сл.) неминовно би створио вештачку поделу, условљену историјским или савременим политичким контекстом.

Узимајући у обзир ширину просторног оквира истраживања (*поглавље 1.3.1.*) и тему рада у чијем средишту су социо – економски односи у касној праисторији, поделом на подпоглавља према физичко – географским критеријумима указује се на морфолошку расцепканост динарско – пиндског рељефа што је било од великог значаја за друштвене и привредне односе на овом простору у прошлости (Свијић 2011 [1918]).

3.1. ДОЊЕ ПОНЕРЕТЉЕ И ИСТОЧНОХЕРЦЕГОВАЧКЕ ХУМИНЕ

3.1.1. БАЈОВЦИ – ДЕСИЛО, ЛОПАТЕ

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитети Десило и Лопате смештени су на западној страни села Бајовци са јужне стране парка природе Хутово блато, око 8 km од реке Неретве, односно Метковића мерено ваздушном линијом према истоку, односно 25 km североисточно од ушћа Неретве у Јадранско море (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e). Језерско – мочварно подручје, односно хидролошки систем Хутово блато, укупне површине 7411 ha и највеће дубине до 10 m, данашњи изглед је добио стварањем вештачке акумулације и хидроцентрале „Чапљина“ у свом југоисточном делу 70 – тих година 20. века, и подељен је око 7 km дугачким (правац северозапад – југоисток) полуострвом Острово (131 m н. в. на северозападном делу и око 300 m н. в. на југоисточном делу) на северни део који чине језера Деранско (највеће), Јелим, Шкрка, Дријен, Орах и јужни део који чини Доње Хутово или Свитавско језеро (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Vasilj i Forić 2008, 45; Atanacković Salčić 1981, 11, Т. 6; Vego 2011, 104; Zmaić i Miholjek 2013, 187). Цело подручје које је са југозападне стране затворено већим крашким брдом Звијездина (врх Градина – 475 m н. в.) а са северне Црним брдом (405 m н. в.) и обилује врелима и изворима смештеним уз обале, са Неретвом је повезано 15 m широком и 5 m дубоком реком Крупом која истиче из Деранског језера пролазећи кроз углавном вештачки нивелисана, исушена и дренажним каналима испресецана поља западно од Хутовог блата где се након шест меандара улива у Неретву јужно од села Гњилишта и Вишићи, насупрот Габелског поља северозападно (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e).

Локалитет Десило, назван по јаком извору, смештен је под водом мањег залива који је дубок око 10 m, на површини од око 2 ha и уз његову јужну обалу, на западној страни села Бајовци, између мањих пошумљених крашких узвишења Пулица које са северозападне стране затвара залив (100 m н. в.) и Лопате (око 160 m н. в.) са јужне стране (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Atanacković

Salčić 1981, 11, sl. 1; Vasilj i Forić 2008, 45, sl. 1). Западно и јужно од залива, између крашких узвишења, простиру се два поља са обрадивом земљом, око 400 m дужачка и до 200 m широка.

У североисточном подножју узвишења Лопате, уз јужну обалу залива смештена је некропола из времена касне праисторије (Vasilj i Forić 2008, 45, sl. 1). На узвишењу Лопате је смештено праисторијско утврђено насеље (Vasilj i Forić 2008, 45, sl. 1). Неколико већих камених тумула налази се на узвишењу Пулица. Према конфигурацији терена праисторијско насеље се састојало из утврђења на врху испод ког је терасасто подграђе са некрополом у подножју, док је главни приступ био из правца североистока.

Историјат истраживања. Локалитет Десило је познат још од краја 19. века (Vasilj i Forić 2008, 45). Након случајног открића античких амфора у Десилу, 1972. године су у два наврата спроведена подводна археолошка истраживања у организацији Регионалног завода за заштиту споменика културе и природе из Мостара под руководством З. Брусића када су истражене две групе античких амфора и средњовековни чамац моноскил (Atanacković Salčić 1981, 14 – 15). Након година девастације локалитета, заштитна истраживања спроведена су 2007. и 2008. године у организацији Филозофског факултета из Мостара и Хрватског рестаураторског завода из Загреба под руководством С. Васиљ и И. Михољека и уз учешће археолошког тима са Универзитета Осло, када су истраживани подводни локалитет, где је поред велике количине амфора и других налаза нађен праисторијски насип и камени зид као и дрвени делови више потопљених бродова, и некропола у подножју брда Лопате (Vasilj i Forić 2008, 47; Vasilj 2009; Vego 2011, 105; Vogt 2008; Zmaić i Miholjek 2013, 174 – 176; Johhannesen 2008).

Датовање. Локалитет Десило датира се у временски период од бронзаног доба до касноантичког периода (Zmaić i Miholjek 2013; Vasilj i Forić 2008). Једини средњовековни налаз је мониксил, извађен 1972. године. Праисторијска фаза обухвата налазе од раног бронзаног до млађег гвозденог доба (Zmaić i Miholjek 2013, 174). Највећа количина покретног археолошког материјала (амфоре) датирани су у касно хеленистичко и време римске доминације, односно у период 2. и 1. века старе ере (Vasilj i Forić 2008; Zmaić i Miholjek 2013). На подводном локалитету су констатована четири стратиграфска слоја: антички слој, датирани

римском керамиком и металним налазима, испод ког је слој датиран у старије и млађе гвоздено доба, након чега су два дубља слоја из касног и раног бронзаног доба (Zmaić i Miholjek 2013, 180, 187). Некропола и насеље на брду Лопате су према покретним налазима коришћени током истог периода, односно током 2. – 1. века старе ере (Vasilj i Forić 2008, 73).

Грађевински остаци и архитектура. На подводном локалитету, на месту где се налази врело на дубини од 6 m, истражен је праисторијски насип у дужини од 25 m који је конструисан од набијене жуте иловаче са дрвеним пилонима и преплетом од прућа у језгру конструкције (Zmaić i Miholjek 2013, 178, 187). Насип који је смештен у јужном делу врела је спајао две обале тадашњег потока на правцу северозапад – југоисток пратећи конфигурацију данас потопљеног терена (Zmaić i Miholjek 2013, 178, plan 1 – 2, sl. 8). Откривено је 30 пилона који су датирани „C14“ методом у 3. миленијум старе ере када је на том месту текао поток (данашње потопљено врело) уз који је подигнуто насеље (Zmaić i Miholjek 2013, 180).

Друга структура за коју се претпоставља да је део античке луке (док за пристајање), налази се уз обалу врела (Johhannesen 2008; Vogt 2008). У питању је 20 m дугачак, 0,6 m широк и 1,2 m висок зид, конструисан од полигоналних комада камена између којих су у шупљине стављени ситнији комади (Johhannesen 2008, 72 – 73, fig. 4; Vogt 2008). На зиду су у размацама остављени мањи отвори што се тумачи као места за металне алке за које су везивана пловила (Johhannesen 2008; Vogt 2008).

Некропола. У подножју градинског насеља смештеном на узвишењу Лопате, налази се истовремена некропола. Део некрополе који је откривен је земљани тумул пречника 16 m и висок 2,5 m, у ком се у средини налазила већа камена конструкција и око 18 гробних целина са остацима укупно 24 скелета (Vasilj i Forić 2008, 47, 68, sl. 1, 2). У две гробне конструкције нису пронађени скелети и вероватно се радило о кенотафима (Vasilj i Forić 2008, 69). Остали су садржали скелете (поједини гробови су са више скелета) у опруженом положају углавном оријентисаним на правцу исток – запад, без прилога (Vasilj i Forić 2008, 69). Гробне конструкције су углавном конструисане од необрађених камених плоча којима су облагане стране и којима су покриване (Vasilj i Forić 2008, 69).

Покретни налази у тумулу нису нађени у гробним целинама, осим у једном случају где се радило о фрагменту праисторијске керамике (у „гробу 5“), већ поред гробова, а ради се о фрагментима амфора типа *Lamboglia 2*, и гвозденим предметима (потковице, врх копља, клинови и део маказа) такође нађеним у земљи поред (Vasilj i Forić 2008, 72, Т. 9, 10). Као једно од тумачења недостатака прилога у гробовима је претпоставка да се можда ради о укопима из раног средњег века у праисторијски тумул када су старији гробови девастирани (Vasilj i Forić 2008).

Покретни налази. Највећи број покретних налаза са локалитета у Бајовцима су фрагменти керамике, односно амфора. Нешто мања количина фрагмената амфора је констатована на терасама узвишења Лопате где се налазило насеље из касне праисторије док је највећа количина откривена на подводном локалитету Десило (Zmaić i Miholjek 2013; Vasilj i Forić 2008; Marić 2000, 39). Неколико хиљада фрагмената од којих поједини носе печате, припада типу *Lamboglia 2* амфора које се датирају у 2. и 1. век старе ере (Atanacković Salčić 1981, sl. 4 – 6; Vego 2011, 105; Zmaić i Miholjek 2013, 187, Т. 1; Lindhagen 2010, fig. 2; Vasilj i Forić 2008, 73; Marić 2000, 39). До сада је нађено преко 700 керамичких чепова за амфоре од којих су многи печатирани словима грчког и латинског алфабета (Vogt 2008; Zmaić i Miholjek 2013, Т. 2).

Део керамичких налаза чине фрагменти античких опека и тегула (Zmaić i Miholjek 2013, 187).

Међу остале налазе се убрајују гвоздене потковице и гвоздено листолико копље, дугачко 39 cm и широко 4 cm које се датира у период од 6. – 4. века старе ере (Zmaić i Miholjek 2013, 182, sl. 3).

Литература. Atanacković Salčić 1981; Vasilj 2009; Vasilj i Forić 2008; Vego 2011; Vogt 2008; Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Zmaić i Miholjek 2013; Lindhagen 2010; Johhannesen 2008; Marić 2000.

3.1.2. БОРОЈЕВИЋИ (ПОПРАТИ) – КОНШТИЦА

Топографија и просторна организација. Локалитет Конштица са остацима утврђеног насеља се налази на истоименом стеновитом и ниским растињем обраслим крашком брду које се пружа правцем северозапад – југоисток и диже на 150 m н. в., у селу Боројевићи, односно засеоку Попрати, удаљено 3,5 km мерено ваздушном линијом северозападно од Стоца, свега 500 m југозападно од Градине у Ошанићима са супротне стране потока Радимља који тече између два узвишења ка југу где се улива у реку Брегаву (*прилог 3 – слика 2*; Basler 1956, 90; Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Marić 1975, 103, karta 1).

Утврђено насеље се налази на врху брда на његовој југоисточној страни, неправилне је основе издуженог облика, пружајући се на правцу северозапад – југоисток дужином од око 150 m.

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран од стране екипе Земаљског музеја из Сарајева 1963. године (Marić 1975, 103).

Датовање. Керамички материјал са локалитета је оквирно датиран у хеленистичко време (Basler 1988; Marić 2000, 39).

Грађевински остаци и архитектура. На терену су видљиви грађевински остаци утврђења, односно југоисточни део фортификације у виду велике издужене камене гомиле широке 15 m, која затвара утврђени ареал са југоисточне стране дужином од 40 m, и паралелног каменог сухозида, широког око 3 m, који затвара насеље са северозападне, приступачније стране дужином од око 60 m. Фортификација је начињена од необрађеног камена слаганог у сухозид и набацаног на гомилу (Basler 1988; Marić 2000, 39).

Некропола. На врху узвишења налази се неколико неистражених камених гомила (Marijan 1988).

Покретни налази. На Конштици је констатована велика количина фрагмената амфора из хеленистичког времена (Basler 1988, 183; Marić 2000, 39).

Литература. Basler 1956; 1988; Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Marijan 1988; Marić 1975; 2000.

3.1.3. БРШТАНИК – МАРТИНОВИЋА ГОМИЛА

Топографија и просторна организација. Мартиновића гомила се налази 9 km мерено ваздушном линијом од Стоца према северу, северно од насеља Ходово, у селу Горњи Брштаник, засеоку Мартиновићи (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Marić 1975, 104, karta 1). Археолошки локалитет се налази на око 700 m н. в., на врху огољеног крашког узвишења и садржи остатке утврђених градинских насеља (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Marić 2000, 38).

Фортификација је смештена на врху узвишења где се налази велика камена гомила од које полазе два бедема низ падине штитећи издужени ареал у дужини од око 160 m између конструкције и стрмих стеновитих страна.

Историјат истраживања. Налазиште је рекогносцирао тим Земаљског музеја из Сарајева 1963. године, а 1973. је поново рекогносциран од стране З. Марића и Б. Говедарице (Marić 1975, 104).

Датовање. Утврђено насеље је оквирно датирано у периоде бронзаног доба, старијег гвозденог доба и касну хеленистичку епоху у коју је опредељена и велика количина покретног археолошког материјала (Marić 1985, 51; 2000, 38 – 39).

Грађевински остаци и архитектура. На врху брда је око 10 m висока камена гомила од које се низ две стране узвишења пружају краци сухозидног бедема дугачког 160 и широког 2,5 и данас високог између 2 и 4 m (Marić 2000, 38). Предње лице бедема је изграђено од мањих полигоналних камених блокова са финије обрађеним ивицама и буњастим испупчењем који су својевремено према стилско – типолошким аналогијама са локалитетима у Албанији (Каљаја Рипс) датирани у 2. или 1. век старе ере (Marić 1975, 104, 108, Т. III / sl. 1, sl. 2; 2000, 38, Т. IV / sl. 1, sl. 2; 1985, 50).

Покретни налази. Од покретних налаза нађена је велика количина керамике из хеленистичког времена, највише фрагмената амфора, затим фрагменти *gnathia* керамике од којих је највише фрагмената са вертикалним ребрима на зидовима посуда (Marić 1985, 51; 2000, 39).

Литература. Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Marić 1975; 1985; 2000.

3.1.4. ДЕСНА (МАСЛИНЕ) – ЛУКОВАЦ

Топографија и просторна организација. Луковац је градински локалитет који се налази у области доњег тока Неретве у селу Десна, засеоку Маслине. Градина Луковац са остацима утврђеног насеља се налази на крашкој и макијом обраслој главици са јужне стране планине Рујнице, изнад реке Десанке, десне притоке Неретве, Десанског језера из ког истиче и поља Кич, на преко 400 m н. в. (Defence Imagery and Mapping Agency 1996d). Испод Луковца на нижем терену према пољу у правцу запада и југозапада налази се неколико већих камених гомила.

Датовање. Керамички материјал са градине Луковац и подручја са каменим гомилама је опредељен у период 3. и 2. stoleћа старе ере, односно касну хеленистичку епоху (Katić 2009, 31). На локалитету код цркве у Маслинама за који се претпоставља да садржи остатке виле рустике, констатовани се налази античке керамике из првих stoleћа н. е. (Katić 2009, 31).

Покретни налази. На градини Луковац је констатована велика количина фрагмената керамике из времена 3. и 2. века старе ере, понајвише грчко – италских амфора које су вероватно стизале из античке Исе, док је на гомилама испод такође нађена велика количина фрагмената амфора из каснохеленистичког времена (Katić 2009, 31).

Литература. Defence Imagery and Mapping Agency 1996d; Katić 2009.

3.1.5. ДОБРИЋ (ГОРЊИ ПОЛОГ) – ЗВОНИГРАД

Топографија и просторна организација. Звониград је археолошки локалитет у селу Добрић, односно засеоку Горњи Полог око 8 km мерено ваздушном линијом западно од центра Мостара који је окарактерисан као утврђена осматрачница (Marić 2000, 39). Смештено на крашком узвишењу северно од Мостарског блата, изнад мањег издуженог поља са његове јужне стране, налази се праисторијско утврђење са грађевинском фазом из хеленистичког времена (Marić 1975, 105, karta 1; 2000, 39).

Утврђење има облик издужене камене гомиле, око 70 m дугачке, која са јужне стране затвара приступ уском брањеном простору са веома стрмом и тешко приступачном северном страном.

Историјат истраживања. Локалитет су 1973. године рекогносцирали З. Марић и Б. Говедарица у оквиру пројекта Центра за балканолошка испитивања АНУБиХ (Marić 1975, 103).

Датовање. Према стилско – типолошкој анализи грађевинских остатака и керамичких налаза локалитет је датиран у време од 4. до 2 века старе ере, са две грађевинске фазе; делови бедема од камених квадера су према аналогијама са сличним структурама у Грчкој датирани у 4. или 3. век старе ере, док су делови од полигоналних блокова поређени са оним на оближњој Мартиновића гомили и опредељени у 2. век старе ере (Marić 2000, 39).

Грађевински остаци и архитектура. Бедем који припада првобитном праисторијском утврђењу је видљив са јужне стране и грађен је од већих грубо обрађених комада камена наслаганих у сухозид (Marić 1975, 108).

Грађевински остаци из хеленистичког времена су сачувани у виду делова одбрамбеног бедема грађеног на праисторијској фортификацији као сухозид од камених квадера и полигоналних блокова (Marić 1975, 105, 108; 2000, 39; 1985, 50). Спољашње лице зида је грађено од блокова са финије обрађеним додирним површинама, са буњастим испупчењем и правилно сложених комада камена тако да им се ћошкови настављају један на други у правој вертикалној линији (Marić 1975, Т. III / sl.3, sl. 4, sl. 5, sl. 6; 2000, 39, Т. IV / sl. 3, sl. 4).

Покретни налази. На локалитету су констатовани бројни налази фрагмената амфора из хеленистичког времена (Marić 2000, 39).

Литература. Marić 1975; 2000.

3.1.6. ДРАГОВИЈА – МАРУШИЋА ГРАДИНА

Топографија и просторна организација. Марушића градина је археолошки локалитет са остацима утврђења и камених гомила у селу Драговија, на простору Крстаче, 3,5 km западно од познатијег села Вид. Смештен је на

крашком врху високом 350 m изнад мора на побрђу са западне стране реке Неретве (Defence Imagery and Mapping Agency 1996d; Kirigin 1994, 20, Sl. 3).

Датовање. Покрени археолошки налази са гомила на Крстачама датирани су оквирно у хеленистичко време (Katić 2009, 31; Kirigin 1994, 18, 20).

Покретни налази. На локалитету су присутни фрагменти грчко – италских амфора и амфора типа *Lamboglia 2* (Kirigin 1994, 18, 20).

Литература. Defence Imagery and Mapping Agency 1996d; Katić 2009; Kirigin 1994.

3.1.7. ОШАНИЋИ – ГРАДИНА, БАЊЕ, БАТНОГЕ, ПРОСЈЕЧЕНЕ СТИЈЕНЕ

На археолошким локалитетима у селу Ошанићи се налазе археолошки остаци који су према нумизматичким налазима и историјским изворима (Хекатеј из Милета, Стефан Византинац, Полибије, Тит Ливије, Плиније Старији, Апијан, Клаудије Птоломеј) идентификовани као остаци праисторијског и античког насеља „Даорсон“ (грч. – *Δαορσον*) са налазима из периода од бронзаног доба до времена турске и аустроугарске владавине (Basler 1971; Marić 1973a; 1973b; 1973d; 1977; 1976d, 249; Попов 2002; Rendić – Miočević 1965; Wilkes 1992). Према археолошким подацима, насеље је разорено око 50. године старе ере. У време римске владавине вероватно је имало улогу војне станице.

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитети Градина, Бање и Батноге, налазе се у селу Ошанићи, са његове западне стране, више од 3 km удаљености ваздушном линијом у правцу северозапада од места Столац у источној Херцеговини, око 32 km удаљени од Јадранског мора према североистоку и 17 km од тока Неретве према истоку (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e). Локалитети су смештени великим делом на издигнутом крашком платоу који је са своје западне и јужне стране омеђен стрмим стеновитим падинама, а смештен је на југозападном делу узвишења Горица источно од висоравни Дубрава и северно од Видовог поља. Најистакнутији део локалитета је врх греде на југозападном делу заравни која се спушта према потоку

Радимља, хрптом у правцу запада и стрмим падинама северно и јужно. Плато се налази на око 300 m н. в. и на око 220 m изнад потока Радимља (Ротимља) који са западне стране протиче кроз стрму клисуру ка југу провлачећи се између овог узвишења и брда Конштица, улазећи у Видово поље где се улива у реку Брегаву (Basler 1956; Defence Imagery and Mapping Agency 1996e). На целом том простору преовлађује каменито тло местимично обрасло травом и жбуњем.

Локалитети заузимају простор од преко 700 m у промеру на правцу северозапад – југоисток захватајући површину од око 20 ha и остаци грађевина се могу видети, идући од запада ка истоку, од падина према Радимљи до ошанићког засеока Батноге. Издваја се неколико целина: 1. врх крашке греде изнад потока и поља – Градина, који заузима простор дименија 146 са 60 m (Marijan 2011, 179); 2. падине и хрпт греде ка потоку Радимља у правцу севера, југа и запада; 3. зараван (плато) Бање која се пружа према истоку и североистоку од Градине заузимајући површину од око 15 ha (Marijan 2011, 182); 4. стари каменолом Просјечене стијене око километар северно од заравни Бање (*прилог 3 – слика 2*).

Југозападно, према ошанићком засеоку Батноге тј. у правцу Стоца, на местима Кук (на ивици јужне падине платоа) и Подцрковница (испод засеока Батноге), те источно од платоа Бање, као и северозападно према селу Баране, могуће је видети десетак камених гомила распоређених у мање групе, док се западно на платоу са супротне стране клисуре Радимље који се назива Горјевине, може видети полукружни камени насип, преко 250 m дугачак (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e).

Насеље хеленистичког времена у Ошанићима се састоји из неколико целина (*прилог 3 – слика 2*). На највишој коти се налази локалитет Градина димензија 146 са 60 m који је у литератури условно означен као „акропола“ насеља и у чијем се центру, између бедема на истоку и падина које га окружују са других страна, налази велика камена гомила око које са северне и јужне стране пролазе некадашње главне комуникације (*прилог 3 – слика 1, слика 4*; Marijan 2011, 179, sl. 3). Са источне стране у односу на гомилу се налазе два паралелна одбрамбена бедема, тзв. „киклопски“ и источно од њега „цик – цак“ бедем, који се пружају правцем североисток – југозапад; са два улаза, на једном и другом крају западније и веће структуре, од којих полазе комуникације које опкољавају „велику гомилу“

северно и јужно; док је сама гомила са источне стране подупрta потпотним зидом са улогом бедема који на северном крају има улаз (унутрашња врата „акрополе“). Северна комуникација, паралелна са северним бедемом, односно подзидом, завршава се северозападно од гомиле на правоугаоном заравњеном простору у виду издигнутог платоа тј. „трга“ који је имао и улогу северозападне одбрамбене куле; а јужна комуникација се завршава западно од гомиле на платоу испред улаза у „храм“ и поред пећине – спелеја. Од јужне улице полазе комуникације према терасастим падинама са другим грађевинским објектима (Marijan 2011, 179, sl. 3). Између гомиле и бедема налазе се остаци цистерне.

Испод „акрополе“, у правцу југа и југозапада, на падинама према потоку Радимља, заузимајући скоро целу њихову површину, налази се двадесетак подградинских тераса са остацима грађевина које су повезане хоризонталним комуникацијама на истом висинском нивоу и вертикалним комуникацијама, тј. степеницама и косим рампама које повезују терасе на различитим висинама (*прилог 3 – слика 1*; Marijan 2011, 181 – 182, sl. 6).

Источно и североисточно од „акрополе“, на заравњеном и само местимично благо терасастом простору познатим под називом Бање који заузима око 15 ha површине, налази се тзв. предградински или „предакропољски“ део насеља са остацима грађевинских објеката и комуникација које воде ка вратима бедема у правцу запада, југа и југозапада (*прилог 3 – слика 3*; Marijan 2011, 182, sl. 7). Непосредно поред остатака фортификације, са источне стране, налази се слободан „предакрополски“ простор назван „агора“ са чије источне и јужне стране су препознате две главне комуникације, односно улице (Marijan 2011, 183, sl. 7). Около овог простора са јужне, источне и северне стране, распоређени су тзв. „квартови“, односно пет целина или сектора са остацима грађевина између којих пролази скоро радијално распоређених шест главних комуникација, које воде ка „агори“ где се сусрећу, тј. „акрополи“ у правцу запада, југозапада и југа (Marijan 2011, 182 – 183, sl. 7).

На југоисточном крају простора Бање се налазе остаци некрополе (Marijan 2011, 183).

На око километар северно од предградинског простора, уз ивицу клисуре према Радимљи, на локалитету Просјечене стијене налазе се остаци каменолома из ког је

допремљен грађевински материјал за изградњу објеката у насељу (Marić 1977, 35; Marijan 2011, 180, sl. 2).

Историјат истраживања. Резултати првог рекогносцирања локалитета Градина код Ошанића објављени су 1892. године у Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву (Hörmann i Radimsky 1892). Локалитет је најпре обишао В. Радимски у мају 1890., док је октобра 1891. исто учинио и инжењер Комадина, обојица преносећи податке о рушевинама зграда, утврђењу и остацима велике кружне грађевине, са зидом 2 m дебелим и 11 m у промеру, која се наводно налазила на врху велике камене гомиле на Градини (Marić 1967, 39; Hörmann i Radimsky 1892, 44). Наредне, 1892. године локалитет је укратко описан, дате су прве илустрације бедема, покретних налаза и ситуациони план, а налазиште је окарактерисано као „римско“ (Hörmann i Radimsky 1892).

Под руководством тадашњег конзерватора Завода за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине Ђ. Баслера 1955. године, део локалитета је геодетски снимљен (Градина и део заравни Бање) док је са површине прикупљено нешто покретног археолошког материјала (Basler 1956; 1971). Ђ. Баслер је насеље датирао у период између 6. и 2. века старе ере посматрајући га преко остатака архитектуре и покретних налаза најпре као „грчки емпориј“ који потом постаје илирско насеље (Basler 1956, 93).

На основу налаза новца са грчким натпсиом „Даорсон“ (грч. – *Δαορσον*) и података из историјских извора, градина у Ошанићима је идентификована као центар илирског племена Даорса, док се за насеље претпостављало да носи назив најпре „Даорсои“, затим „Даорс.“ и најзад „Даорсон“ (Basler 1971; Marić 1973a; 1973b; 1977; Попов 2002; Rendić – Miočević 1965; Wilkes 1992).

У мају 1963. године је предузето прво сондажно археолошко ископавање Градине у Ошанићима у организацији Земаљског музеја у Сарајеву и под руководством З. Марића, када су истражене две гробнице на Бањама, камени тумул на Куку, гроб у Подцрковници, простор испред југозападне куле утврђења на Бањама, део комплекса на Градини који је означен као „храм“, а део археолошког материјала је сакупљен са површине падина према потоку Радимља (Marić 1973a).

На основу сондажног ископавања пронађени археолошки материјал је датиран углавном у време од 4. до 1. столећа старе ере, са нешто налаза опредељених у бронзано и старије гвоздено доба (Marić 1973a).

Под руководством З. Марића су настављена систематска археолошка истраживања која су у прекидима трајала од 1966. до 1981. године и била усмерена највећим делом на Градину и падине испод (Marić 1967; 1969; 1970; 1971; 1972; 1973a; 1973b; 1973c; 1977; 1976a; 1976b; 1976c; 1979a; 1992 – 1997).

Археолошка истраживања на простору Градине је наставио Б. Маријановић 1982. и 1984. године (Marijan 2011; Marijanović 1984), те Б. Маријан на простору Бање, Градина и на падинама у подножју Градине од 1988. до 1991. године (Marijan 1991; 2011).

2003. године археолошки локалитет је проглашен националним спомеником Босне и Херцеговине под заштитом државе (Pravidur 2011b, 299).

Обновљена истраживања 2004. и 2005. године под руководством З. Марића су уз ископавања мањег обима на простору Градине, углавном била усмерена на прикупљање фрагмената грнчарије са исписаним графитима и сагледавање стања очуваности локалитета (Marić i Forić 2005; Marić 2004; 2006).

2007. године на делу локалитета је извршено геофизичко снимање (Pravidur 2011b, 305, plan 1, plan 2).

Од 2008. године на локалитету се поново спроводе конзерваторски радови (Pravidur 2011b).

Датовање. Покретни археолошки материјал са Градине у Ошанићима датиран је у широк распон од бронзаног доба до периода турске и аустроугарске владавине, а почетак насељавања на локалитету је датиран керамичким налазима типа “Врело Цетине“ из 15. или 16. века старе ере (Marić 1973b, 237 – 238; 1976d, 247; 1977, 38).

Мањи део покретног материјала је датиран у бронзано доба, део у период од 8. до 4. столећа старе ере, а највећи део нађеног покретног материјала, углавном керамике, припада млађем гвозденом добу, тј. хеленистичком времену (Marić 1977, 38).

Културни слој на дну велике гомиле садржи керамички материјал од раног или средњег бронзаног доба до половине 5. века старе ере (Marijanović 1984, 17).

Њено подизање је стављено у време од половине 5. до половине 4. века старе ере (Marijanović 1984, 18).

Од керамике рађене на витлу која се датира у време последња три столећа старе ере (од чега само мања количина спада у старију фазу овог периода) најстарији налази припадају фрагментима два сива тањира на нози са траговима црне мат боје на спољашњој страни нађених приликом истраживања простора храма(?) 1963. године, који су према аналогјама са налазима из једног гроба у Спини у Италији датирани у време око 300. године старе ере (Marić 1973a, 179 – 180, Т. 23 sl. 7, sl. 9). Добу Римског царства припада фрагмент фибуле нађен на површини североисточне куле (Marić 1976a, 48, Т. 28 / 20).

Већина архитектонских остатака је датиран у период од око 300. до око 50. године старе ере (Marić 1976d, 247).

Најстарији фортификациони систем у Ошанићима, односно Велика гомила и њен источни потпорни зид датирани су у период од половине 5. до половине 4. столећа старе ере (Marijanović 1984, 22).

Према анализи археолошких налаза и остатака архитектуре „киклопског“ бедема издвојене три грађевинске фазе: 1. изградња „киклопског“ бедема у правој линији од једне до друге литице на североистоку и југозападу, са пролазом на месту главних врата ближе југозападној страни, на почетку или првој половини 3. века старе ере; 2. изградња одбрамбених четвороугаоних кула испред линије бедема и монументалних врата и делимично рушење бедема уз литицу на југозападу чији су блокови искориштени за куле а простор делимично расчишћен, средином или у другој половини 3. века старе ере; 3. доградња и смањивање ширине и висине главних врата на југозападној страни бедема, у другој половини 2. или почетком 1. века старе ере (Marijan 1991, 103 – 104). Дугогодишњи истраживач Градине у Ошанићима З. Марић такође разликује фазе у изградњи „киклопског бедема“ али је почетак конструкције датирао у нешто ранији период, односно другу половину или крај 4. века старе ере (Marijanović 1984, 21; Marić 1977, 38).

Подградинске терасе према западу и југозападу у односу на Велику гомилу, иако неке од њих коришћене током старијих фаза, најинтезивније су насељаване током последња 4 века старе ере, док се предградински простор на Бањама са остацима већег броја објеката, где се раније налазила некропола из времена старијег

гвозденог доба, сматра најмлађом фазом насељавања локалитета, током последња 3 столећа старе ере (Marijan 2011).

Налази из некрополе млађег времена углавном одговарају периоду 2. и 1. века старе ере (Marić 1973a, 183 – 184).

Грађевински остаци и архитектура. Велика камена гомила кружне основе заузима централни, најистакнутији део Градине (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 7]). Смештена је на самој ивици великог платоа на ком се налази највећи део локалитета, тј. већим делом на релативно равном терену, односно својим јужним, западним и северним делом на стеновитој стрмини тако да је ту и њена највећа релативна висина. Пречник камене гомиле у основи износи 40 m, а висина на северној страни, утврђена приликом израде геодетског снимка 1955., до 4 m (Basler 1956, 81). Врх гомиле на ком су приликом истраживања 1967. били видљиви трагови копања и нешто фрагмената амфора и бледожућкастог црепа (Marić 1977, 8), стоји на 303 m н. в. (Marijan 1991, plan 1). Састав је од крупних, до 0,5 m дугачких необрађених комада камена и ситнијих комада камена сличног туцанику који су смештени при врху, набацаних на гомилу (Marić 1977, 8; Marijanović 1984, 13). Приликом ископавања Велике гомиле нађено је доста покретног археолошког материјала најпре на површини и у површинском слоју који су се ту нашли вероватно у секундарном положају (Marijanović 1984, 14), гвоздена стрелица датирана у последња столећа старе ере нађена на великој гомили 1967. (Marić 1977, 47, Т. 29 / 25), комади гвоздене шљаке и обрађени комад ћилибара (Marić 1977, 8, Т. 28 / 19), фрагменти амфора у западном делу гомиле (Marić 1977, 8, Т. 32 / 4, 5, 9, 10, 11, Т. 33 / 2) и фрагменти мањих посуда бледосмеђе углачане површине такође у западном делу (Marić 1977, 8, Т. 34 / 2, 11). Приликом истраживања јужног дела велике камене гомиле 1967. године када је откривена трећина агломерације, констатована је већа количина фрагмената руком рађене керамике концентрисане на простору површине око 1 m² (Marić 1967, 39). На дну гомиле у слоју црне земље која чини културни слој формиран у време постојања старијег насеља а која лежи на слоју стерилне црвенице изнад живе стене, нађен је већи број археолошких предмета (Marijanović 1984, 14), керамика рађена руком из краја раног или почетка средњег бронзаног доба, односно касног бронзаног и гвозденог доба (Marijanović 1984, 17; Marić 1977, 8, Т.

33 / 6, 8, Т. 35 / 1 – 11, Т. 36 / 3, 6, 9, Т. 37 / 1, 3, 4, 6 – 8, 11), најстарије гвоздено копље са локалитета нађено 1967. ближе источном делу гомиле датирано према аналогијама са налазом у Доњој долини у период 650. – 450. године пре н. е., произведено у радионацама северозападне Босне (Marić 1977, 46, Т. 27 / 2), скуп од 116 комада бронзаних дугмади (Marić 1977, 8, Т. 29 / 9, 10), мања четвороугаона гвоздена апликација са испупчењем (Marić 1977, 8, Т. 29 / 29). Са источне стране источног потпорног зида при његовом дну нађено је доста фрагмената тегула хеленистичког времена, фрагменти амфора и мањих посуда рађених на витлу, гвоздено копље и стрелица као и златна плочица са портретом жене (Marić 1977, 8).

Истраживачи градине у Ошанићима претпостављају да је цела агломерација Велике гомиле и околних структура првобитно имала изглед терасе, односно издигнуте платформе на коју се приступало степеништем са јужне стране, а која је временом услед ерозије добила изглед камене гомиле (Marić 1977, 7), односно да је структура подигнута вероватно у периоду од половине 5. до средине 4. века старе ере и да је имала примарну фортификациону, одбрамбену и улогу осматрачнице, као последња линија одбране насеља (Marijanović 1984, 18, 22). Поједини истраживачи су поред ове функције видели и улогу Велике гомиле као кенотафа (Marijanović 1984, 20), тј. култног објекта (Basler 1956, 81).

Са источне стране од центра, пружајући се правцем север – југ у дужини од око 50 m и делећи „акрополу“ на два дела, налази се благо закривљен источни потпорни зид Велике гомиле (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 8]), који је заправо унутрашњи одбрамбени бедем и чини са гомилом одбрамбену целину подигнуту у исто време, а на чијим се крајевима налазе два пролаза на које се настављају комуникације које воде према западу (Marić 1977, plan 16; Marijan 1991, plan 1; Marijanović 1984, 12, 22, plan 1). 1957. године измерена дебљина овог зида је износила 2,4 m а конструкција је приказана са два лица од камених блокова са испуном од ситнијег камена у средини, која подупире гомилу према западној страни (Basler 1956, 80, sl. 2). На појединим местима зид је очуван до висине од преко 2 m, тј. шест редова блокова а првобитно је био виши што је закључено по већој количини материјала обрушеног према истоку; састављен је од камених квадера наслаганих „на суво“ и у редове променљиве висине, који су обрађени са

пет страна док је шеста необрађена и задире у језгро конструкције и саму масу гомиле (Marić 1977, 7; 1992 – 1997, 80). На северном крају овог зида где је најбоље и очуван, конструкцију чине камени квадери чије спољашње површине нису сасвим равне и чија висина у првом реду износи до 45 cm, док су на јужној страни где се зид прекида и висина смањује присутни ситнији блокови (Marić 1992 – 1997, 80). Веће количине фрагмената амфора хеленистичког времена је откривено у слоју испод оградног зида велике гомиле са источне стране (Marić 1967, 39).

У источном потпортном зиду гомиле тј. унутрашњем бедуу су на северном краку 1978. године откривена тзв. унутрашња врата „акрополе“ (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 2]), са доста гвоздених налаза који су некада били део дрвене конструкције, фрагмената амфора и црепа, а кроз која се пролазило око гомиле са њене северне стране ка издикутоу платоу тј. северозападној кули (Marić 1992 – 1997, 80, 81). Врата која су накнадно уграђена у зид, квадратне су основе димензија 1,9 са 1,9 m, имају два прага од камених квадера, западни и источни од којих је последњи степенасто профилисан и са две округле рупе за осовине дрвених плоча, идентичних димензија као на прагу главних врата у „киклопском“ зиду, и два правоугаона удубљења за носаче греде изнад пролаза (Marić 1992 – 1997, 81, 82, Т. 2, 3).

Са северозападне стране цистерне (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 9]) констатовано је 3 m дуго и 1,4 m широко степениште („степениште бр. 8“) које води низбрдо према северу и део тањег цик – цак зида (Basler 1956, 81; Marijanović 1984, plan 1; Marić 1977, plan 1).

Источно од Велике гомиле, приликом ископавања 1976. године на простору северно од цистерне („простор 11“ и „простор 12“) констатовани су остаци зида од клесаних камених блокова, односно остаци дебелог бедема који се пружао према северу тј. северном бедуу, са покретним налазима 4. до 1. века старе ере међу којима су најзначајнији налази фрагмената ранохеленистичких амфора 4. и 3. века пре наше ере (Marić 1976a, 52 – 53).

Између „степеништа 8“ са кратким цик – цак зидом и дебелог бедема који се пружа према северу, констатовани су остаци два паралелна краћа зида од камених блокова који се пружају правцем северозапад – југоисток, од којих северни на

свом југоисточном крају скреће ка североистоку према поменутом дебелом бедему (Marić 1976a, 52 – 53, plan 1).

Са јужне стране гомиле налази се још један повијени, јужни потпорни зид од фино обрађених камених блокова сложених „на суво“ у редове једнаке висине, који прати њену основу (Marić 1971, 32; Marijanović 1984, 13). Дужина овог зида износи 20 а висина до 3 m (Marić 1971, 32).

На истој, јужној страни је констатовано мало, тј. уско и солидно изграђено степениште („степениште бр. 3“), широко 1,3 и дугачко 4 m, са осам степеница од финије обрађених камених блокова слаганих у хоризонталне редове једнаке висине којим је од јужне саобраћајнице омогућен приступ на врх гомиле (*прилог 3 – слика 11*; Marić 1971, 32; 1977, 25, Т. 24 / sl. 45, Т. 25 / sl. 47; Marijanović 1984, 13, 21). На појединим деловима степеништа и потпорног зида налажени су фрагменти кречног малтера, нарочито у ћошковима (Marić 1977, 25).

Северна страна Градине утврђена је у дужини од 106,5 m (Basler 1956, 80) и чине је, гледано од истока ка западу северни бедем, северни потпорни зид Велике гомиле и северозападна кула (*прилог 3 – слика 4*; Marijanović 1984, plan 1).

Са северне стране Велику гомилу подупире северни потпорни зид који од унутрашњих врата „акрополе“ уз гомилу и северну комуникацију води ка западу до северозападне куле, изграђен је фино клесаним квадерима и предстаља наставак северног бедема који са те стране штити „акрополу“ (Marić 1992 – 1997, 81, Т. 2).

Северни бедем, тј. потпорни зид источног дела „акрополе“, дебео око 2 m, пружа се релативно правом трасом, тј. правцем југоисток – северозапад на северној ивици платоа Градине коју с те стране подупире, од североисточне куле „киклопског“ зида према западном крају Градине и грађен је од грубље притесаних блокова наслаганих „на суво“ у редове неједнаке висине (Basler 1956, 80, sl. 1; Marijanović 1984, plan 1). Блокови су обрађени са пет страна док шеста необрађена улази у језгро конструкције (Basler 1956, 80). На ову структуру се надовезује северни крак источног потпорног зида Велике гомиле, док се ка северној падини испод северног потпорног зида пружају мање степениште („степениште бр. 6“), 1,2 m широке и очуване до 3 m у дужину, изграђене од сложених камених блокова (Basler 1956, 81; Marijanović 1984, plan 1). Северна

фасада овог бедема потпуно је очишћена у дужини од 7 m при споју са источним потпорним зидом гомиле 1978. године (Marić 1992 – 1997, 81).

Северозападна кула, откривена испод наслага шута дебелих 4 m, налази се са северозападне стране Велике гомиле, обухватајући цео северозападни угао „акрополе“ (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 1]; Marijanović 1984, plan 1; Marić 1976a, 53; 1977, 29). За разлику од кула „киклопског“ бедема које су шупље, ова знатно већа кула четвороугаоне основе је била испуњена каменом, конструисана у виду издигнутог платоа (Marić 1976a, 53). Њена првобитна висина са спољашње стране је износила око 8 m (Marić 1976a, 53). Грађена је од камених блокова који су мањи од оних у „киклопском“ зиду али са буњастим испупчењем, слаганих „на суво“ и каменом испуном у језгру конструкције (Marić 1976a, 53 – 54).

Уз њен западни зид се налази степениште („степениште бр. 5“) израђено од камених блокова дуго 3 и широко 1,2 m, и потпорни зид који их штити, израђен од грубо оклесаног камења осим у случају саме спољне, западне површине која је израђена од правилних квадера (Marić 1976a, 54; 1977, 20).

У југоисточном крају куле, констатовани су остаци објекта правоугаоне основе, израђеног од обрађених и сложених камених блокова (Marić 1976a, 54).

Од покретних налаза на овом простору се издвајају налаз сребрног стилуса на простору степеништа у слоју црне земље (Marić 1976a, 54) и фрагменти профилисаног зидног малтера нађених јужно од платоа у подножју Велике гомиле (Marić 1977, 29, Т. 30 / 7, 8, 9).

Са јужне стране северозападне куле, између ње и главне саобраћајнице, у самом северозападном подножју Велике гомиле констатовано је проширење, тј. нивелисан терен неправилне основе који је у литератури назван „трг“ (Marić 1976a, plan 1).

Између северног бедема и цистерне налази се остаци неколико тањих зидова очуваних у дужини од по неколико метара (Basler 1956, 80, sl. 1; Marijanović 1984, plan 1).

Цистерна на Градини, тј. „акрополи“ је смештена на њеном источном делу, укопана у стену између „Велике гомиле“ западно и остатака „киклопског“ бедема источно, ближе јужним падинама насеља (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 9]; Marijanović 1984, plan 1). Четвороугаоне основе, димензија 11 са 7 m пружа се

дужим странама правцем североисток – југозапад, паралелно са правцем пружања бедема (Marijanović 1984, plan 1; Marić 1977, 18). На дубини од 2,7 m, приликом истраживања 1970., наишло се на малтерисано дно цистерне, прекривено десетак сантиметара дебелим слојем гаражи и пепела (Marić 1977, 18). Констатовано је да су углови грађевине заобљени и да се југозападним делом наслања на живу стену, док су зидови од мањих комада приклесаног камена који је спојен иловачом и премазани кречним малтером са доста ситних фрагмената црвенкасте керамике или цигле (Marić 1977, 18). Претпоставља се да је првобитна дубина цистерне износила око 5 m (Marić 1976d, 248). Поред камења и тамне земље унутар цистерне су нађени фрагменти амфора и мањих посуда хеленистичког времена (Marić 1977, 18). Претпоставља се да је имала дрвени кров који је страдао у пожару (Marić 1977, 18).

„Храм“ и „спелеј“ смештени су на истуреном положају западно од Велике гомиле у њеном подножју, односно јужно од северозападне куле на ивици 3 m високе вертикалне стене (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 5]). Поред самог улаза у малу пећину која је окарактерисана као „спелеј“ а испод саме гомиле (Basler 1956, 81), налазе се остаци грађевине која је опредељена као „храм“ (Marić 1973a, 177 – 178, plan 1). Прилаз овој грађевини је могућ из правца севера. Откривени су остаци четвороугаоне грађевине од које су очувана два зида од камених блокова који су сачувани у првом реду и делови трослојне поднице од кречног малтера са доста утиснутих фрагмената амфора (Marić 1973a, 177, Т. 8 / sl. 1, sl. 2, Т. 9 / sl. 1, sl. 2). Код источног угла унутар грађевине откривено је 6 cm дубоко четвороугаоно удубљење у поду (Marić 1973a, 177). Такозвани зид „А“ који је и чеони зид објекта, грађен је од прецизно обрађених блокова дебелих 22 cm, изразито равно клесаних са пет страна док је шеста, задња страна окренута ка унутрашњости објекта необрађена (Marić 1973a, 178). У једном од блокова је откривено удубљење за учвршћивање стуба грађевине (Marić 1973a, 178). Блокови тзв. зида „В“ који се другим зидом среће под правим углом су грубо обрађени и ситнији, горе израде у односу на оне на чеоној страни објекта (Marić 1973a, 178).

Сама пећина у коју се улази са бочне, северне стране је простор у кречњачкој стени дугачак 8,5 m на правцу исток – запад, широк 3 m (Basler 1956, 81). На више

места у пећини су констатовани фрагменти кречног малтера са траговима самлевене „цигле“ (Marić 1973a, 178).

Приликом истраживања „храма“ 1963. године, нађена је велика количина фрагмената амфора, делом као део поднице а делом у слоју црне земље са доста камена поред зидова грађевине (Marić 1973a, 177). На том месту између зидова грађевине и природне стене је на површини од око 2 m² нађено око 150 фрагмената амфора (Marić 1973a, 178, Т. 10 / sl. 1 – 3, sl. 9) које се датирају у 2. и 1. столеће старе ере (Marić 1973a, 182). Током истраживања „храма“ нађена је већа количина фрагмената *gnathia* керамике, углавном скифоса и ојнохоа, са црном глазуром, тј. фирнисом на коју су наношени геометријски и биљни орнаменти, орнаменти у виду голубова у жутој, белој и црвеној боји очувани у негативу, и керамике рађене на витлу са ребрима на зидовима посуда, датирани у период од 3. до 1. века старе ере (Marić 1973a, 179 – 182, Т. 13 / sl.7; Т. 16 / sl. 3; Т. 21 / sl. 1 – 6; Т. 22 / sl. 1, sl. 3, sl. 4, sl. 7). Цреп, фрагменти бледожуте боје са троугаоним пресеком уздужне ивице нађени су на улазу у пећину приликом истраживања простора унутар и околò „храма“ (Marić 1973a, 178, Т. 24 / sl. 8), док је од металних налаза нађено више гвоздених клинова (Marić 1973a, 178).

Остаци „киклопског“ бедема са две четвороугаоне куле и два улаза, налази се на источном крају Градине затварајући прилаз „акрополи“ насеља са те стране (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 10], *слика 5, слика 6, слика 8, слика 9*; Marijan 1991, plan 1). Зид се пружа право, на линији североисток – југозапад.

Посматрано у целини, бедем се састоји из дебелог зида од камених блокова који се пружа право (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 10]), накнадно дозидане две четвороугаоне куле које се налазе на крајевима конструкције и под правим углом излазе испред линије бедема према југоистоку односно страни на коју гледа спољашње лице бедема (*прилог 3 – слика 4* [позиције број 12 и 3]), два улаза поред самих кула, тј. између њих – накнадно пробијеног североисточног који се налази са јужне стране североисточне куле (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 2]) и накнадно два пута преуређеног југозападног који је са северне стране југозападне куле (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 11]). Размак између врата износи 33 m (Marijan 1991, 87).

Првобитна дужина целе конструкције „киклопског“ бедема је износила око 60 m док је данас очувани део дугачак 46 m (*прилог 3 – слика 5*; Marić 1977, 32). Релативна висина зида с обзиром на конфигурацију терена испред је варијала и на месту поред југозападних врата је првобитно износила 7 m, док је данас на истом месту метар нижа (Marić 1977, 32). На средини конструкције зид се очувао до висине од 5 m колико је вероватно износила и у време изградње (Marić 1977, 32). Дебљина конструкције зида износи 4,2 m (Marijan 1991, 89; Marić 1977, 32). Последња три реда камених блокова зида, висока укупно 1,5 m и дебела од 1,5 до 1,8 m, чине грудобран према ходној стази која се налазила на врху конструкције бедема целом његовом дужином (Marić 1977, 32). Конструкција бедема се састоји од камених блокова слаганих на суво, са два лица и каменом испуном у средини (Marić 1977, 32). Спољашње лице је од квадера и трапезоидних блокова који су слагани у углавном равне хоризонталне редове са повременим смицањем у висини, фино исклесаних и приљубљених са буњастом обрадом и равно исклесаним ивицама споља док су необрађени са унутрашње стране која улази у језгро конструкције (*прилог 3 – слика 8, слика 9*); блокови су дебели најчешће од 0,7 до 0,9 m или више и дугачки најчешће око 1 m а у појединим случајевима до 3 m (Marić 1977, 32). Језгро зида између два лица чине грубо обрађени и хоризонтално сложени камени блокови великих димензија (Marić 1977, 32).

Испред југозападне куле бедема и улаза налази се у стени ископан ров, дубок око 1,5 m тако да на том месту бедем има већу релативну висину у односу на североисточни крај. Та висина је износила између 7 m на југозападном и око 5 до 5,5 m на североисточном крају зида (Marijan 1991, 95). На северној страни рова се налазе у стени исклесано степениште („степениште бр. 7“) којима се излази на нешто виши терен испред линије бедема. У ров се улази са јужне стране кроз пролаз који се налази између конструкције цик – цак бедема (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 4]) који је паралелан са „киклопским“ бедемом и налази са његове источне стране и источног угла југозападне куле поред ког је откривен отвор у каменој плочи за осовину једнокрилних дрвених врта (Marić 1977, 10, 34).

Констрикција бедема је од веома великих камених блокова слаганих „на суво“, без употребе везивног материјала.

Североисточна врата (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 2], *слика 5* [десно]) одмакнута су од североисточне куле 1,8 m према југозападу (Marijan 1991, 103) и грађена су у виду једноставног пролаза, односно посматрано у основи, као правоугаони коридор који пролази кроз „киклопски“ зид правцем југоисток – северозапад, са профилисаним довратницима на четири ћошка, два на спољашњој и два на унутрашњој страни бедема, који су начињени од камених квадера и мањих трапезоидних блокова, местимично заобљене профилације, а сачувани до висине између 2,1 и 2,7 m са буњастим испупчењима или пак равних површина, и две равне камене површине између спољашњих и унутрашњих довратника израђеним од камених квадера и трапезоидних блокова са буњастим испупчењем у вишим зонама и равним површинама ниже, очуваним до висине од 2,9 и 2,7 m (Marijan 1991, 89, 90, 91, plan 2, plan 3, plan 4). Димензије простора врата, тј. коридора у основи износе 3,5 на правцу северозапад – југоисток са 2 m, тј. укупних димензија са довратницима 3,5 са 4, 2 m (Marijan 1991, 89). На спољашњим довратницима су са њихове унутрашње стране сачувани вертикални усеци у блоковима на које су налегала дрвена двокрилна врата, док се испод налази двостепени праг од два већа монолита, са рупама за осовине дрвених врата размакнутих на 2,8 m (Marijan 1991, 90, 92). На површини јужног зида коридора између спољашњег и унутрашњег довратника, у трећем реду откривено је на каменом блоку исклесано људско стопало (Marijan 1991, 90, Т. III / 3). Подница врата је израђена од кречног малтера помешаног са ситнијим каменом и фрагментима амфора и црепа (Marijan 1991, 90). На основу закривљености горњих делова довратника је установљено да је пролаз имао преломљен лук (шиљасти лук) у обе равни спољашњих и унутрашњих довратника, чија је висина од прага до врха лука износила 3,8 m, док су површине између довратника носиле конструкцију за ход стражара на висини од око 4 m (Marijan 1991, 93, 94, 95). Висина бедема на овом месту би износила око 5,5 m заједно са грудобраном високим 1,5 m (Marijan 1991, 95). Висина дрвених врата је износила 2,1 m на шта указују отвори за хоризонталну греду у унутрашњим површинама коридора, док ширина са спољне стране видљивог дела врата тј. распон између довратника износи 2,6 m (Marijan 1991, 90, 92). Од покретних налаза издвајају се гвоздени делови дрвених врата, фрагменти амфора, руком рађеног посуђа и тегула (Marijan

1991, 90, 98 – 100). На основу анализе архитектонских остатака утврђено је да су североисточна врата накнадно уграђена у „киклопски“ бедем који је за ту прилику био пробијен да би се направио пролаз (Marijan 1991, 103).

Североисточна кула се налази на крајњем североисточном крају „киклопског бедема“ излази испред његове трасе под правим углом према југоистоку (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 3], *слика 5* [десно], *слика 6*), удаљена 1,8 m од североисточних врата према североистоку (Marijan 1991, 103, plan 2). Накнадно дозидана на „киклопски бедем“, својим северним углом за око 2 m подужава конструкцију бедема према североистоку до стрме стеновите падине (Marijan 1991, 103, plan 2). Правоугаоне је основе, димензија 10 са 10 m, зидова дебелих 2,1 m (Marijan 1991, plan 2). Грађена је од тесаних камених блокова слаганих у сухозид, веома оштећених и углавном потпуно испуцалих и здробљених, са унутрашњих страна зидова куле необрађених комада (Marić 1970; 38; 1977, 19). Приликом истраживања 1970. није било покретних налаза на простору североисточне куле (Marić 1977, 19). Након истраживања је затрпана тако да је након тога добила изглед камене агломерације пар метара високе (Marić 1970; 38; 1977, 19; Marijan 1991, plan 7). Првобитна висина је судећи према разликама у нивоу тла дуж бедема вероватно износила преко 5 m.

Југозападна врата (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 11], *слика 5* [лево], *слика 7*) сачувана до висине од преко три метра, налазе се тик уз југозападну кулу са њене северне стране и конструисана су као пролаз у бедему на правцу југоисток – северозапад, тј. коридор постављен уз југозападну кулу и њен анекс који је постављен са унутрашње стране (Marić 1977, 9, plan 4). Констатоване су три фазе постојања ових врата, првобитни пролаз, врата са преломљеним луком и фаза у којој је пролаз сужен додавањем блокова у спољној равни (Marijan 1991, 103). Пролаз на угловима омеђују доворотници док унутрашње димензије основе врата износе 4,4 са 2, односно укупне спољне димензије су 4,4 са 4,2 m (Marić 1977, 32). Југозападна страна пролаза је заправо раван зид анекса југозападне куле изграђен од грубо оклесаних блокова местимично распоређених фино оклесаних квадера на доворотницима и површини између, док је североисточна страна вертикална равна површина, део „киклопског зида“ од блокова буњасто обрађених с равним ивицама и блокова равно клесаних страна, углавном квадера различитих величина

(Marić 1977, 32, T. 14, 16, 20, plan 5, 6, 24, 25). На спољној југоисточној страни врата се налази степенасто профилисан монолитни праг димензија 3,9 са 0,6 и 0,5 m који има два округла удубљења широка 10 и дубока по 5 cm, на размаку од 2,8 m за осовине двокрилних дрвених врата која су се ту налазила (Marić 1977, 33, sl. 35). Испред прага је откопан камени блок који је имао улогу степенице (Marić 1977, 33). На основу старијих довратника на којима се види закривљење израчунато је да се врх преломљеног лука налазио на висини од око 5 m, док се горња хоризонтална греда врата у каснијој фази када је пролаз значајно сужен и спуштен налазила на висини од 3,7 m (Marić 1977, 33, plan 2, 3). У последњој фази пролаз је сужен додавањем камених квадера с обе стране спољних довратника и блокова изнад хоризонталне греде којима је затворен преломљен лук (Marić 1977, 31, plan 2, 3). На основу закривљења гвоздених клинова нађених на простору врата израчуната је дебљина дрвених крила од 10 cm која су затварана дрвеном гредом провлаченом између гвоздених држача (Marić 1977, 33).

На простору југозападних врата испод слоја шута приликом ископавања наишло се на 50 до 60 cm дебео слој пепела и гара, тј. трагове пожара (Marić 1977, 16). При дну шута који се углавном састојао од камених блокова и њихових делова наишло се испред и унутар врата на покретне налазе. Од покретних налаза на простору југозападних врата нађено је доста гвоздених ексера, делови гвоздених окова врата, гвоздено копље, римски републикански новчић, фрагменти бронзаног лима и бронзана кацига, те нешто животињских костију и већа количина фрагмената амфора (Marić 1977, 16 – 17).

Југозападна кула (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 12], *слика 5* [лево], *слика 6*, *слика 10*) је грађевина која излази испред лица „киклопског зида“ под правим углом, и као и друга, североисточна кула, накнадно је конструисана као део бедема за шта је крајњи југозападни део „киклопског зида“ рашчишћен а блокови искориштени за нови објекат (Marijan 1991, 103). У југозападном делу кула је разорена до првог реда блокова док се на североистоку очувала до висине од четири реда блокова, тј. висине од 3,2 m (Marić 1977, 10, 34, plan 4). Приликом истраживања нису нађена врата ни под куле па се претпоставља да се ради о високој платформи која је била делимично испуњена необрађеним каменом (Marić 1977, 8). Као и североисточна и југозападна јула је квадратне основе, спољних

димензија 10 са 10 m, зидова дебелих од 1,4 до 2 m, конструисаних од камених квадера и трапезоидних блокова који су слагани на суво од којих неки дужински постављени по ширини зида, са два лица и каменом испуном у средини, са спољне стране прецизно обрађених а са унутрашње потпуно необрађених (Marić 1977, 8 – 10, 34, plan 4). Првобитна висина куле је износила 7 m и тераса на врху је имала грудобран исте конструкције као на средишњем делу бедема (Marić 1977, 34).

Унутар зидова југозападне куле осим гомиле необрађеног камена у југозападном делу који је срушен, уз сами литицу, наишло се на неколико фрагмента светлоцрвених амфора у шуту и неколико фрагмената посуда рађених руком у танком слоју црне земље који стоји на живој стени (Marić 1977, 10). Уз спољашње стране југозападне куле од покретних налаза се у слоју шута уз југоисточни зид и источни угао издвајају налази фрагмената амфора и црепа као и неколико гвоздених карика у насадника за држаље копаља (Marić 1967, 40; 1977, 10). На овом месту је испод слоја шута откривен танак слој црне земље у којем су нађена три бронзана новчића краја Балајоса (Marić 1977, 10).

Поред источног угла југозападне куле на каманој плочи на којој је лежао, између овог ћошка и почетка цик – цак зида источно, откривено је огругло фино обрађено удубљење промера 10 и дубине 2 cm за које се претпоставља да је служило за углављивање осовине врата којима се затварао пролаз на овом уском месту између ћошкова куле и цик – цак зида, пре него што се приђе главним вратима (Marić 1977, 10).

Анекс југозападне куле је правоугаона грађевина која се налази уз северозападни зид, односно западни угао југозападне куле, са унутрашње стране бедема где са његовом конструкцијом која се налази са супротне стране чини странице коридора југозападних врата (Marić 1977, plan 4). Ради се о грађевини која је потпуно уништена до најниших редова грубо клесаних блокова, такође испуњена необрађеним каменом у унутрашњости, димензија 2,5 са 2,5 m и довратником на северном ћошку (Marić 1977, 10 – 11, plan 4). Од покретних налаза између куле и анекса нађено је доста гвоздених ексера, ситних бронзаних фрагмената непознате намене, много фрагмената амфора и светлоцрвеног црепа, док је при дну шута уз југозападни зид нађен 10 cm дебео слој пепела и гара (Marić 1977, 11).

Цик – цак и лучни зидови (грудобрани) представљају структуру која је паралелна са киклопским бедемом и удаљена десетак метара од њега према југоистоку (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 4]), пружајући се дужином од 78 m на правцу југозапад – североисток (Marić 1977, 34, plan 15). Ради се о првој линији одбране односно зидовима грудобранима који су конструисани од оклесаних комада камена различитих величина сложених у сухозидној техници, ширине између 1,2 и 1,5 m, првобитне висине од 1,5 а данас очувани до висине од 0,3 до 1 m, који у цик – цак основи крећу од пролаза код југозападне куле према североистоку где се на половини трасе настављају у испрекидане лучне конструкције дугачке између 7 и 10 m (Marić 1976a, 52; 1977, 34 – 35, plan 1, Т. 8 / 12). Доста фрагмента хеленистичких амфора је нађено 1976. године на простору између североисточне куле и лучних зидова испред (Marić 1976a, 52, 53).

Главна саобраћајница („VIII грађевински комплекс“), већим делом исклесана у стени у виду издужене терасе, пролази од западног подножја Велике гомиле са њене јужне стране до падина испод југозападне куле „кикопског бедема“ (*прилог 3 – слика 4* [позиција број 6]), најпре правцем северозапад – југоисток скрећући на половини пута на правац исток – запад и при крају поново према југоистоку (Marić 1977, plan 1). На западној страни почиње 5,3 m дугачким и у подножју 5,5 а на врху 1,7 m широким монументалним степеништем („степениште бр. 4“) које води од платоа код северозападне куле који се назива „трг“ пењући се преко стене у којој је пећина – „спелеј“, израђено од фино клесаних камених квадера положеног на исклесану стену (Marić 1977, 25, 29, Т. 25 / 48, plan 17). Приликом ископавања степеништа, испод слоја шута чија дебљина је износила 4 m, нађени су фрагменти профилисаног зидног малтера (Marić 1977, 29). Од врха степеништа према југоистоку води око 20 m дугачка и од 1,5 до 3 m широка стаза са југозападне стране на којој је стрма литица омеђена равно поређаним каменим блоковима у виду ниске ограде а са североисточне закривљеним зидом од камених блокова који је дугачак око 20 m и изнад ког се налази Велика гомила, све до кривине ове комуникације и проширења поред „степеништа бр. 3“ које води на врх гомиле с једне и остатака објекта трапезоидне основе с друге стране (Marić 1971, 32; 1977, 25, plan 1). Скрећући према истоку даље води стаза променљиве ширине, до 2,5 или 3 m широка и око 40 m дугачка, омеђена 35 m

дугим потпорним зидом који заправо започиње трасу “степеништем бр. 3“, од фино клесаних мањих камених квадера, све до тзв. „стражаре“, структуре трапезоидне основе од камених квадера димензија 3 са 3,5 m, где се зид завршава, поред тзв. „степеништа бр. 1“ (Marić 1971, 32 – 33; 1977, 18 – 19, 25, plan 1, 18). На квадерима „стражаре“ који су окренути ка југоисточној страни према великом „степеништу бр. 1“ где главни правац комуникације иде даље, констатован је дугачак урезани жљоб и четвороугана рупа па се претпоставља да су се ту налазила покретна врата којима се пролаз саобраћајницом могао зауставити (Marić 1977, 19). На том месту, јужно од источног потпорног зида Велике гомиле, према североистоку и цистерни, пење се у стену уклесано мање степениште („степениште бр. 9“) и нешто веће степениште израђено делимично од камених квадера, а у горњем делу уклесано у стену „степениште бр. 2“, дуго 10 и широко 3 m (Marić 1977, 19, 25, plan 1, 20). Низбрдо у правцу југоистока, саобраћајница се завршава великим степеништем („степениште бр. 1“) 26 m дугачким и око 3 m широким, израђеним од камених квадера (Marić 1977, 18 – 19, 25, plan 1, 20). Ово степениште је изграђено од „на суво“ сложених камених квадера.

На основу стратиграфије може се закључити да је саобраћајница већим делом исклесана на живој стени преко које је превучен танак слој кречног малтера са фрагментима црепа, омеђена према провалији на јужној страни линијом од посланих камених квадера и вероватно делимично надкривена дрвеном структуром на шта указује слој пепела и гари изнад слоја кречног малтера (Marić 1977, 25). Од покретних налаза на простору саобраћајнице, углавном у шуту изнад ходне линије и на рубу крај поређаних квадера, нађена је већа количина фрагмената амфора, црепа, *gnathia* керамике и других посуда рађених на витлу и руком, сребрни новчић Дирахиона, бронзани новчић краља Балајоса, бронзани предмети (игле, фрагмент лампице, удица) и коштане перле (Marić 1977, 28).

„I грађевински комплекс“ се налази на делом природној а делом вештачкој тераси која је нивелисана на падини испод главне комуникације, испод високе стене, конструсањем два паралелна подзида од оклесаних камених блокова од којих је доња већим делом одроњена (Marić 1970, 38 – 39). На тераси су констатовани остаци зграде са четири просторије, дворишта и степеница. Зграда, првобитно дугачка 21,5 m а која је мањим делом очувана, конструисна је слагањем клесаних

камених блокова који су везани иловачом (Marić 1970, 39). Три просторије су имале попречне зидове очуване до 4 m у дужину а четврта зид очуван у дужини од 6,5 m, који су дебели између 0,35 и 0,45 m и на којим су местимично очувани трагови кречног малтера који је премазан светло црвеном бојом, док су подови такође били премазани кречним малтером са доста фрагмената утиснутих амфора (Marić 1970, 39). Испред зграде су констатовани остаци 6 m дугачког дворишта са каменом подницом (Marić 1970, 39). У згради и дворишту је констатован слој црне земље изнад подница којем су нађени бројни фрагменти грубље и финије керамике, црепа, а на самом простору дворишта гвоздени мач, стрелица и бронзана удица (Marić 1970, 39). Комплекс је датиран у 3. или 2. столеће старе ере (Marić 1970, 40).

„II грађевински комплекс“ се налази на делимично природној делимично вештачкој тераси конструисаној од сложених већих клесаних камених блокова у виду подзида на самом хрпту крашког гребена који се спушта према потоку Радимља западно од Велике гомиле, око 6 m испод једне мање природне терасе која је оивичена такође клесаним каменим блоковима (Marić 1970, 39). На овој делимично одроњеној тераси дугачкој 30 и широкој 7 m су констатовани остаци две правоугаоне зграде димезија 13 са 6 и 8,5 са 6 m, од којих је прва имала три а друга 2 просторије, док је између два објекта констатован међупростор ширине 1,75 m а иза другог двориште димензија 7 са 6 m са степеништем које је водило у више делове насеља (Marić 1970, 39). Начин градње је исти као у првом комплексу, дакле зидови од камених блокова су везани иловачом а поднице су делом од малтера а делом од земље, док од покретних налаза преовлађују фрагменти црепа и керамике финије израде на витлу и грубље израде без витла (Marić 1970, 40). На овом простору је нађен и новчић Дирахiona приликом истраживања 1970. године (Marić 1970, 40). Комплекс је датиран у 3. и 2. век старе ере (Marić 1970, 40).

„III грађевински комплекс“ је тераса са западне стране северозападне куле и „степеништа бр. 5“ где је поред потпорног зида степеништа очуваног до висине између 0,4 и 2,2 m односно западно од његове плохе израђене од наслаганих квадера и правог зида такође израђеног од мањих квадера који затварају туп угао, констатована делимично очувана подница од кречног малтера са фрагментима

црепа и амфора којим је поплочан објекат дугачак 9,5 и широк од 2,5 до 3 m који је имао дрвену конструкцију што се види по траговима пепала и гаражи на поду те траговима горења на каменим зидовима (Marić 1971, 31 – 32; 1977, 20, plan 1, 22). Од покретног материјала констатовани су бројни фрагменти грнчарије рађене на витлу са канелурама сиве, светлосмеђе и црне боје, *gnathia* керамике и посуда рађених руком (Marić 1977, 20 – 21; 2006, 126). Према покретном материјалу објекат је датиран у почетак 1. века старе ере (Marić 1971, 32).

Остаци грађевина на заравни Бање (*прилог 3 – слика 3*), односно на предградинском простору су слабије истражени од објеката на самој Градини. Према досадашњим резултатима истраживања, поред главног четвороугаоног слободног простора који је идентификован као трг и условно назван „агора“, димензија 98 m на правцу североисток – југозапад са 124,5 m на правцу северозапад – југоисток и осам комуникација од којих је шест радијално распоређено око „агоре“ где три долазе приближно из правца североистока, три из правца југа и југоистока док су две непосредно поред, са њене јужне и источне стране, на овом делу локалитета је идентификовано тридесетак објеката сачуваних углавном у темељној зони или нешто изнад темеља, претежно четвороугаоних основа и најчешће паралелних зидова са правцем пружања „киклопског бедема“ (*прилог 3 – слика 3*; Basler 1956, 84, sl. 1; Marijan 2011, sl. 7). Конструкција ових зидова је најчешће од мањих приклесаних камених блокова сложених у сухозиде са два лица и каменом испуном у средини (Basler 1956, 84 – 86, sl. 10; Marijan 2011, 183). У случају једне грађевине на северу локалитета („објекат I“) ради се о конструкцији прочелног зида од фино клесаних камених блокова (Marijan 2011, 183).

Са југоисточне стране „агоре“ приликом геодетског снимања 1955. године примећена је дугачак зид кривудавае трасе („зид F“ према Ђ. Баслеру), дебео 1,36 m који се након четири кривне на источном углу „агоре“ завршава правоугаоном грађевином („објекат G“ према Ђ. Баслеру, тј. „објекат XVI“ према Б. Марјану) сачуваном у темељима са улазом у североисточном углу и зидовима широким око 1 m, непознате намене и вероватно старијег датума изградње у односу на остале грађевине на Бањама (Basler 1956, 84, 85, sl. 1, sl. 10; Marijan 2011, sl. 7).

Нешто више од 40 m јужно од југозападне куле, са југозападне стране „агоре“ налази се велики објекат четвороугане основе („зграда С“ према Ђ. Баслеру, тј. „објекат XXVII“ у „Сектору 1“ према Б. Маријану) паралелан са правцем пружања „киклопског зида“, спољашњих димензија 50 m на правцу северозапад – југоисток са 65 m на правцу североисток – југозапад, са улазима на југоисточном зиду ширине 4,2 m и 1,5 m на североисточном зиду (Basler 1956, 84, sl. 1; Marijan 2011, sl. 7). Западни угао и југозападни зид су сачувани само у деловима док су од северозападног зида сачувани подзиди (Basler 1956, 84). Најбоље сачувани североисточни и југоисточни зидови су сухозиди са два лица и каменом испуном у средини конструисани од приклесаних камених блокова дугачких од 0,3 до 0,4 m чија исклесана страна је стављана да гледа споља, дебљине 1,45 m и сачувани до 1 m висине, односно пола или метар ниже у односу на првобитну висину (Basler 1956, 84, sl. 10). Унутар објекта нису пронађене друге структуре па се претпоставља да је унутра могао имати трем и мање целине изграђене од дрвета и шибља и да је могао служити као место за „размену робе“ (Basler 1956, 84 – 85).

Око 25 m јужно од великог „објекта XXVII“, 1955. године геодетски је делимично снимљен систем зидова који се углавном секу под правим углом и делимично су паралелни са великом структуром на северу и „киклопским бредом“, односно зграде означене код Ђ. Баслера као „простор D“, „објекат XXVIII“ у „Сектору 5“ према Б. Маријану (Basler 1956, 85, sl. 1; Marijan 2011, sl. 7). Зидови су дебели између 1,36 и 1,44 m (осим једног доворотника који је дебео 1,8 m), очувани у доњим зонама до 1 m висине, а констатован је један улаз ширине 2,95 m (Basler 1956, 85). Конструкција зидова је са два лица и каменом испуном у средини, односно у питању су сухозиди где је често коришћен необрађен или само притесан камен, али са квадерицама у угловима просторија и местимично употребљеним исклесаним каменим плочама на спољном лицу зидова и понегде употребљеним за учвршћивање унутрашње конструкције (Basler 1956, 85). У тзв. „Сектору 5“ је даље према југоистоку констатована зидом ограђен четвороугаони простор означен као „објекат XXX“ (Marijan 2011, sl. 7).

Између „објекта XXVIII“ с којим је спојен дугачким зидом и трга, тј. са његове јужне стране у тзв. „Сектору 4“ налази се велика четвороугаона цистерна укопана у стену, ограђена зидом који затвара простор трапезоидне основе са улазом

широким 3,2 m на северозападном зиду који је паралелан са „објектом XXVII“, названа „велика јавна цистерна E“ (Basler 1956, 85, sl. 1; Marijan 2011, sl. 7). Цистерна усечена у стену је димензија 15 са 7 m, дубока 5 m и ограђена сухозидом у време геодетског снимања 1955. године високим до 1 m и дебелим 1,55 m, са остављеним простором за слободно кретање око базена између његове ивице и ограде (Basler 1956, 85). Конструкција оградног зида око базена је од притесаног камена, обрађеног само на спољашњем лицу, са каменом испуном између доба лица зида (Basler 1956, 85, sl. 10). Са источне стране цистерне, у истом „сектору 4“ је констатован систем зидова који ограђују стотинак метара дугачак простор неправилне четвороугаоне основе са широким прилазом на крајњем истоку и отвором близу северног угла (Marijan 2011, sl. 7).

Даље према истоку и југоистоку су констатоване још две мање структуре, „објекат XXXI“ „објекат XXXII“ неправилних основа (Marijan 2011, sl. 7). „Објекат XXXI“ је означен као трећа цистерна нађена на локалитету (Marijan 2011, 183). Североисточно од „Сектора 4“ је констатована још једна структура неправилне основе означена као „објекат XXIX“ (Marijan 2011, sl. 7).

Северно од „Сектора 4“, односно североисточно и северно од трга или „агоре“ се налазе површине са двадесетак објеката углавном четвороугаоних основа, у „Сектору 2“ и „Сектору 3“ (Marijan 2011, sl. 7).

Североисточну страну трга – „агоре“ затвара педесетак метара дугачка структура са два подужна паралелна сухозида ширине по 1 m и очувана у најнижим зонама, названа „озидани простор P“, односно „објекат IX“ (Basler 1956, 86, sl. 8, sl. 10; Marijan 2011, sl. 7). Од ове структуре се даље према северу и североистоку налазе више неистражених објеката исте или сличне конструкције сачуваних углавном у темељној зони (Basler 1956, 86, sl. 10; Marijan 2011, 182, sl. 7).

Поменути „објекат I“ који се налази на крајњем североистоку, истраживан 1988. године, означен је као сакрална грађевина са култним или можда политичким значењем на основу технике градње и свог истакнутог положаја на ивици платоа Бање уз провалију на месту које делимично издигнуто у односу на простор са грађевинама према југу и југозападу и са прочељем окренутим према комуникацији која иде ка њему из правца југозапада (Marijan 2011, 183, sl. 7). Прочеље је изграђено од фино клесаних камених блокова, окренуто ка правцу из

ког се прилази (Marijan 2011, 183). Унутар зграде није сачуван културни слој а покретни налази се свде на уломке амфора (Marijan 2011, 183).

Као јавни, означени су и тзв „објекат Х“ и „објекат ХI“ источно и јужно од „објекта I“, поред комуникација које воде ка југу и југозападу из правца каменолома (Marijan 2011, 183, sl. 7). Крај „објекта Х“ је нађен неорађени камени блок па се претпоставља да се ту обрађивао камен за изградњу структура на локалитету (Marijan 2011, 183).

Поред ових структура, и самог трга, „агоре“, јавни карактер се приписује великом чевороугаоном ограђеном простору, „објекту XXVII“ у „Сектору 1“, објектима у „Сектору 4“, односно великој јавној цистерни и великом ограђеном простору са њене источне стране, као и трећој цистерни даље према истоку (Marijan 2011, sl. 7).

Од покретних налаза на простору Бање констатована је велика количина фрагмената керамке, нарочито амфора грчко – италског типа и других типова, *gnathia* посуда, судова са црним фирнисом, здела и тањира различитих типова и нешто гвоздених и бронзаних предмета (Marijan 2011, 183).

Остаци античког каменолома су откривени на скоро километар северно од предградинског простора, уз ивицу клисуре према Радимљи на Горњим Бањама, на локалитету Просјечене стијене (Marić 1977, 35; Marijan 2011, 180, sl. 2). Простор каменолома има у основи облик неправилног лука који је отворен према кањону Радимље са искошеним дном и степенасто исклесаном падином која се пење према истоку, дугачак 43 m на нивоу дна и правцу североисток – југозапад, ширине 40 m и релативне дубине од 13 до 20 m (Marić 1977, 35). Прилаз дну је на западној, односно југозападној страни где се налази усек при чијем дну је исклесано степениште широко 2,5 m са четири степенице високе по 0,2 m (Marić 1977, 35). У стенама каменолома су присутни трагови длета и клинова настали приликом резања блокова који одговарају траговима на блоковима југозападне куле и „киклопског“ бедема, док се на дну налази десетак недорађених блокова (Marić 1977, 35). На дну каменолома су констатовани бројни фрагменти амфора који нису нађени на пашњаку изнад, те на то место нису доспели спирањем (Marić 1977, 35). Порекло грађевинског материјала са локалитета, односно потврђивање

коришћења каменолома извршено је и помоћу хемијских анализа камена (Pravidur 2011b, 290).

Некрополи. Иако није сагледана у целости, за некрополу у Ошанићима се претпоставља да се налазила на платоу источно од градинског насеља, те Подцрковници у Куку код засеока Батноге (Marić 1973a, 175 – 177; 1976d, 250).

Приликом ископавања гробница на платоу 1963. године, констатовани су претходно настали трагови пљачке (Marić 1976d, 250).

„Гробница 1“ је садржала трагове инхумације женске особе са доста гробних прилога. На месту где је првобитно констатовано удубљење правоугаоне основе са набацаним ситним каменом, испод ког се на око 20 до 25 cm дубине приликом ископавања појавила црна земља са бројним остацима црепа и амфора датираних у хеленистичко време, налазила се правоугаона гробна конструкција од обрађеног камена сложеног без малтера, димензија 2,6 са 1,45 m која је оријентисана правцем југоисток – северозапад (Marić 1973a, 175). Поред фрагментованих костију женске особе, од покретних налаза су констатовани гвозедни нож са заковицом, фрагменти три керамичка балзамаријума, лампе, поклопац за посуду, скифос, бронзана латенска фибула, део спирале гвоздене латенске фибуле, делови сребрне латенске фибуле, сребрна омега игла, дршка већег гвозденог ножа, једна цела и друга сломљена гвоздена спатула, многобројни гвоздени фрагменти неког непознатог предмета и златни прстен са тракастим обручем на који је причвршћена танка жица и полупровидан камен у облику скарабеја (Marić 1973a, 175, Т. 13, Т. 4). Према већини налаза, гробница је датирана у период друге половине 2. века старе ере (Marić 1973a, 184). За златни прстен са каменом се према аналогијама из Етрурије претпоставља да је настао између 5. и 3. века старе ере и да је због велике вредности наслеђиван те је dospео у млађи гроб (Marić 1973a, 183). Приликом контролног просејавања земље избачене из „Гробнице 1“, 1972. године пронађена је минијатурна негроидна глава, вероватно део наушнице, израђена од тамноцрвенох полудрагог камена а датирана у 2. век старе ере (Marić 1972, 41).

„Гробница 2“ се налазила десетак метара северно од „Гробнице 1“, такође делимично разорена (Marić 1973a, 176). Исте конструкције и оријентације, садржала је фрагментоване кости инхумиране мушке особе, фрагменте црепа из

хеленистичког времена, делове једне посуде рађене на витлу, део скифоса *gnathia* керамике који је као и сама сахрана датиран у половину 1. века старе ере као и гвоздено копље у северозападном углу гробнице које је оквирно датирано у период последња 4 столећа старе ере (Marić 1973a, 175, 184, Т. 15).

На месту Кук, на ивици јужне падине платоа истражен је тумул од набацаних необрађених комада кречњака, пречника 7 и висине 1,2 m који је у дну које се састоји од шкрапа садржао фрагментоване људске кости без прилога, и вероватно је раније раскопан и опљачкан (Marić 1973a, 176).

На мањем платоу Подцрковници, испод засеока Батноге, констатовано је више правоугаоних структура од камених плоча, од којих је једна која је ископавана садржала остатке инхумираног покојника мушког пола у опруженом положају на првцу исток – запад са главом на западу, без прилога (Marić 1973a, 176).

На локалитету Хареми који се налази испод засеока Батноге уз пут према средњовековној некрополи Радимља, истраживан је камени тумул 15 m у промеру и 1 m висок са остацима опљачкане гробнице од вертикалних камених плоча и два опљачкана гроба, првог који је на основу налаза керамике датиран у бронзано доба и другог из касног средњег века (Marić 1970, 40).

Неколико гробних хумки опредељених у време старијег гвозденог доба констатовано је на предградинском простору Бање, источно од „киклопског зида“ на месту касније изграђене тзв. „цистерне 2“ из хеленистичког времена (Marijan 2011, 183).

Покретни налази. Током вишегодишњих археолошких истраживања локалитета у Ошанићима нађена је велика количина покретних археолошких налаза, највише насеобинске керамике, те металних и нешто коштаних артефаката.

Од насеобинске керамике, амфоре чине највећи део покретних археолошких налаза из Ошанића. У оквиру досадашњих археолошких истраживања нађено је неколико хиљада фрагмената амфора (Marić 2004, 194). Налази ове врсте керамике су у великим количинама распоређени по целој површини локалитета, на падинама испод велике гомиле, на простору „акрополе“ и платоу источно од „киклопског“ бедема (Marić 1967; 1970; 1971; 1973a; 2006; Marijan 1991). Део уломака је нађен у секундарној употреби као део подница појединих грађевина

(Marić 1970, 39; 1973a, 177), а један мањи део је садржао урезане графите са, најчешће, једним до три словна знака (Marić 2004; 2006; Marić i Forić 2005).

Према типолошкој подели, амфоре са Ошанића припадају у више типова датираних у период од 6. до 1. века старе ере. Највећи број припада типу грчко – италских амфора из јужноиталских производних центара и делом вероватно са Виса, датираних у време од краја 4. до краја 2. века старе ере, тј. њихов највећи број је смештен у период од 270. године пре н. е. до краја 2. столећа старе ере (Marić 1973a, 182; 1977, 40 – 41, sl. 2 / a – i, sl. 3 / a – i, Т. 32 / 1, 4, 11, Т. 33 / 2, 4, 5; 2000, 42; 2004, 193; 2006, 133; Marijan 1991, 99, sl. 1). Велики број припада коринтским *B* амфорама произвођеним на Крфу и Коринту од 6. до 3. века старе ере, односно Фаросу на Хвару од краја 4. века старе ере, и хварским амфорама типа *Faros* 2, 2. и 1. века старе ере (Katić 1999 – 2000, 49 – 51; 2001 – 2002, 52, 56). Мањи број налаза амфора припада 6. и 5. веку старе ере. Амфоре са полукружним пресеком обода нађене на локалитету су карактеристичне за грчке радионице источног Медитерана 6. – 1. века пре н. е., а најстарији фрагмент са Ошанића, са степенастим профилом обода је лезбоска амфора из 6. – 5. века старе ере (Marić 1977 41, sl. 4 / a – e, Т. 32 / 6, Т. 33 / 2). На локалитету су присутни бројни фрагменти амфора типа *Lamboglia* 2 из друге половине 2. и прве половине 1. века старе ере (Kirigin 1994, 18).

На великом броју фрагмената амфора и малом броју мањих керамичких посуда финије израде са глачаним и бојеним површинама, присутни су графити настали урезивањем слова алфабета различитог порекла (Marić 2004; 2006; Marić i Forić 2005). До 2005. године је откривено укупно 154 графита на фрагментима амфора и других посуда од којих два садрже целе називе *Daorsoi* и *Faro* исписане словима латинског писма (Marić i Forić 2005, 182), а већина се састоји из једног, два или три словна знака, највише грчког и латинског, али и етрурског, оскијског, умбријског, феничког и различитих семитских алфабета, који су, како се претпоставља, служили као ознаке власника амфора и нумерички знаци (Marić 2004, 187 – 192; 2006, 127 – 133; Marić i Forić 2005, 185 – 188).

Велика количина насеобинске грнчарије припада тзв. *gnathia* керамици, произвођеној од половине 4. старе ере, импортованој од око 340. године старе ере из јужноиталских производних центара (група *Canosa*) и од 2. века старе ере из

радионице на Вису (Marić 2000, 42). Налази *gnathia* керамике концентрисани су највећим делом на „акрополи“ и насеобинским терасама на падинама испод (Marić 1971, 35; 1972, 41; 1973a 179 – 182; 1977, 43; 2006, 126), а пар уломака је нађено на некрополи (Marić 1973a, 175, 184, Т. 4, Т. 13, Т. 15). Највећи број уломака припада облицима скифоса и ојнохоа, са црном глазуром, тј. фирнисом на коју су наносени геометријски и биљни орнаменти, орнаменти у виду голубова у жутој, белој и црвеној боји очувани у негативу и са ребрима на зидовима посуда (Marić 1973a, 179 – 182, Т. 13 / sl.7; Т. 16 / sl. 3; Т. 21 / sl. 1 – 6; Т. 22 / sl. 1, sl. 3, sl. 4, sl. 7; 1976a, 43, Т. 32 / 3, Т. 33 / 3, Т. 34 / 19).

У стамбеном делу, испод акрополе насеља прикупљени су фрагменти бар 8 тзв. брадавичастих кантароса танких зидова који су датирани у време између 250. и 150. године старе ере, ретко налажених, углавном на источном Медитерану (Marić 2000, 43).

Питос, тј. мањи фрагмент трбуха, нађен је 1971. у шуту изнад градске саобраћајнице, према аналогијама из Аполоније датирани у 6. – 5. век старе ере (Marić 1977, 43 – 44, sl. 5, Т. 34 / 17).

Протокоринтска геометријска керамика из 8. века старе ере откривена је у фрагментима приликом истраживања падине испод „акрополе“ на простору са стамбеним објектима (Marić 1979a, 23).

Међу керамичким налазима у Ошанићима издваја се група локалне керамике израђиване на витлу. Нађена је велика количина фрагмената посуда рађених на лончарском точку, највише здела и сличних посуда са хоризонталним канелурама, сјајне површине, без премаза, већином сивих, ређе смеђих, без сигурних аналогија које су према неким сродним посудама са грчке некрополе у Ампуријасу у Шпанији и некрополе у Олбији на Црном мору датирани у 3. и 2. век старе ере, те се претпоставља да су могле бити израђиване и у локалној радионици у Ошанићима (Marić 1977, 42 – 43, Т. 31 / 2 – 19, Т. 34 / 1, 11). На радионицу упућује и налаз чаше на Гласинцу у Русановићима откривене у гробу са омега иглом (Marić 1977, 43, sl. 1) која је веома слична једној посуди са Ошанића а која је према аналогијама са некрополе у Гостиљу датирана у 3. или 2. век старе ере (Marić 1977, 43, Т. 31 / 9).

Керамика рађена на витлу са црном или смеђом глазуром и вертикалним ребрима такође је нађена у већим количинама у слоју црне земље са доста камена приликом истраживања „храма“ 1963. године (Marić 1973a, 178, Т. 11 / sl. 10; Т. 12 / sl. 2). У ову групу вероватно спада и већа количина фрагмената каснохеленистичке керамике 1. века старе ере сивкасте боје нађене на простору зграда 3. грађевинског комплекса истраживаног 1971. (Marić 1971, 32).

Посебну групу керамичких налаза чини домаћа керамика рађена руком, без употребе витла, датирана у дугачак временски период од бронзаног доба до 1. века старе ере. Налази ове керамике представљају свега 10 до 20 процената укупних налаза грнчарије на локалитету (Marić 1976d, 253). Ови налази су констатовани на више места, на дну Велике гомиле (Marić 1977, 8, Т. 33 / 6, 8, Т. 35 / 1 – 11, Т. 36 / 3, 6, 9, Т. 37 / 1, 3, 4, 6 – 8, 11), на ширем простору „акрополе“ и насеобинских тераса на падинама испод (Marijanović 1984, 17; Marić 1967, 39; 1970, 39, 40; 1971, 32, 35; 1973a, 179 Т. 10 / sl. 7, sl. 8; Т. 24 / sl. 7; 1977, 44, 45; 1976a, 52, 53; 2006, 126). Ту спадају између осталог посуде са лучним ребрима испод обода датирани у средње бронзано доба (Marić 1977, 44, Т. 36 / 7, 8), трбушасте посуде са хоризонталним и косим дршкама на раменима тих судова и зделе са дршкама испод обода датиране су у крај бронзаног и почетак гвозденог доба (Marić 1977, 44, Т. 35 / 3, 6 – 9).

Фрагмент посуде са црним сликаним орнаментом у виду мреже датиран је према аналогји са локалитета у Језеринама код Бихаћа у 3. – 2. век старе ере (Marić 1977, 45, Т. 37 / 6).

Приликом истраживања североисточне капије насеља 1989. године, у слоју испод њене поднице нађени су фрагменти праисторијске руком рађене керамике, фрагмент посуде светложућкасте боје дебљих зидова са украсом у виду црно сликаних трака, за коју се претпоставља да је јужноиталски импорт 8. или 7. века старе ере (Marijan 1991, 100).

Од осталих керамичких налаза ту су фрагмент лампе из 3. – 2. века старе ере (Marić 1976a, 46, Т. 33 / 1) и две грубо израђене „грејалице“ (Marić 1977, 46, Т. 33 / 7).

Кровни цреп хеленистичког времена са локалитета у Ошанићима је налажен у већим количинама на више места. Налази указују на тегуле које се

јављају у два облика као равне керамичке плоче са савијеним, тј. косо издигнутим и мало задебљаним подужним ивицама или рубовима троугаоног и ређе четвороугаоног пресека, и имбрекси уздужно савијени на два или три места (Marić 1977, 45, sl. 6, sl. 7, T. 34 / 12). Најбројнији су налази црепа хеленистичког времена жуте или бледосмеђе боје (Marić 1977, 45, sl. 6, sl. 7, T. 34 / 12).

Накит и делови ношње спадају у значајну групу налаза са локалитета у Ошанићима. У налазе од племенитих метала овде треба уврстити и поменуте предмете нађене у гробници бр. 1 на некрополи, златни прстен са тракастим обручем на који је причвршћена танка жица и полупровидан камен, делови сребрне фибуле латенског типа и сребрна омега игла (Marić 1973а, 175, T. 13, T. 4). Приликом истраживања простора око оградног зида уз ивицу, са источне стране велике гомиле на „акрополи“, 1967. пронађена је округла златна плочица са сребрном подлогом димензија 1,5 са 1,7 cm, која садржи искуцано попрсје женског лика, портрет жене са дугом косом „*en face*“, вероватно импорт из неке медитеранске радионице хеленистичког времена (Marić 1967, 39; Marić 1977, 48, T. 29 / 49). 1976. године је уз северозападну кулу, уз сам бедем, на дну културног слоја са црном земљом, нађен један сребрни стилус (Marić 1976а, 54). На простору „акрополе“ је нађено више сличних предмета (Marić 1977, 47, T. 29 / 17, 18). Најстарији предмет од бронзе је „псудокипарска“ игла датирана у време 625. до 500. године старе ере (Marić 1977, 47, T. 29 / 4), игла типа „Требениште“ датирана у време 5. до 2. столећа старе ере (Marić 1977, 48), а крају 2. или 1. веку старе ере припада спирала фибуле средњелатенске шеме нађена на дну велике гомиле (Marić 1976а, 48, T. 29 / 13). Приликом истраживања 1972. године на падинама испод Градине нађени су фрагмент завршетка бронзане наруквице у виду змијске главе датован у 5. или 4. век старе ере, две тзв. кипарске игле и део латенске фибуле из 3. или 2. века старе ере, бронзана омега игла са гранулираним орнаментима из 2. века старе ере (Marić 1972, 41). Током истраживања 1971. године на падинама испод Градине, на локацији под називом „Простор 3“, међу осталим археолошким материјалом нађен је пар појасних плоча, исте величине и облика у виду издуженог трапеза и савијене ради лакшег пријањања уз појас, од гвожђа преко код је танак бронзани лим са испупченим представама искуцаним са доње стране (Marić 1971, 35, T. 19; 1973с, 257, T. 1, T. 2). Североисточно од

североисточне куле уз грудобран лучних зидова са спољне стране, нађена је трећа појасна плоча са искуцаним орнаментима на бронзаном лиму (Marić 1976a, 52, Т. 19; 1976c, 35, Т. 1, Т. 2). Од других налаза треба поменути скуп од 116 комада бронзаних дугмади (Marić 1977, 8, Т. 29 / 9, 10) и мању четвороугаону гвоздену апликацију са испупчењем (Marić 1977, 8, Т. 29 / 29).

Налазима који сведоче о привредним активностима становника насеља код Ошанића припада велика количина предмета, већим делом нађеним у депоу алата (*прилог 4 – слика 198, слика 200, слика 201, слика 202, слика 203*).

Остава алата и калуца из Ошанића представља посебно важан налаз. Депо откривен 1977. са налазом металних калуца, ковачким и јувелирским алаткама те различитим сребрним, гвозденим, бронзаним и стакленим предметима, тј. занатским производима и неколико пољопривредних оруђа (245 предмета, укупно тешких око 34 kg), откривен је испод акрополе, на падини према Радимљи на површини коју је заузимала једна од стамбених зграда у насељу на тзв. „Простору 13“ (Marić 1979, 23). На основу ових налаза З. Марић разликује шест занатских делатности везаних за обраду метала и дрвета и активности у вези са пољопривредном производњом (Marić 1979, 64). За неке од предмета се препоставља да су настали у 4., док се сам депо датира у 2. век старе ере (Marić 1979, 65).

Од бронзаних предмета који сведоче о привредним и активностима домаће радиности треба поменути и налаз бронзане удице нађене на простору 1. грађевинског комплекса на падинама испод „акрополе“ (Marić 1970, 39; 1977, 46, Т. 28 / 14) и две бронзане шиваће игле такође нађене на падинама насеља (Marić 1972, 41).

Оружје из Ошанића је посебно значајно због контекста налаза, односно одређивања времена уништења насеља. Приликом истраживања југозападне куле и капије насеља 1968. године, у дебелом слоју гаражи који лежи испод дебљег слоја шута, нађена је бронзана кацига „илирско – грчког“ типа, при самом излазу уз североисточни довратник (Marić 1969, 78). Бронзана кацига има натпис „ΠΙΝ“ искуцан словима грчког алфавета, како се претпоставља вероватно скраћеницу од имена „ΠΙΝΝΕΣ“, спљоштена је и са рупом у предњем делу, датирана у 3. век старе ере и у употреби у тренутку уништења насеља у 1. веку пре н. е. (Marić

1977, 48, Т. 26 / 48). Фрагмент друге бронзане кациге са Ошанића, тј. њен средишњи део пронађен је неколико година раније приликом истраживања простора око „храма“ (Marić 1973a, 179, Т. 15 / sl. 10). У ову групу спадају и налази гвозденог офанзивног оружја. Најстарије гвоздено копље нађено 1967. на површини испод камења велике гомиле на „акрополи“ датирано према аналогијама са налазом у Доњој долини у период 650. – 450. године пре н. е., произведено у радионацама северозападне Босне (Marić 1977, 46, Т. 27 / 2). Копље нађено 1967. испред источног потпорног зида велике гомиле на „акрополи“ датирано је према аналогијама у Доњој долини и Санском мосту у време краја 5. до почетка 3. века старе ере али је могуће с обзиром на позицију где је пронађено да је било у употреби и током 1. века старе ере (Marić 1977, 46 – 47, Т. 27 / 6). Копље нађено 1971. иза „киклопског“ зида при дну шута такође показује да је пореклом са севера и датирано је у 3. – 2. век старе ере карактеристично за келтске налазе оружја (Marić 1977, 47, Т. 27 / 1). Једно копље нађено у истом контексту пореклом је с југа, вероватно са територије Албаније и према аналогији из Гостиља датирано у 3. – 2. век старе ере (Marić 1977, 47, Т. 28 / 8). Око југоисточног улаза киклопског бедема нађени су насадници за доње делове држаља копаља датирани у период 3. – 1. века старе ере (Marić 1977, 46, Т. 28 / 9, 10, 14). Од делова стрела нађена су четири врха од којих је један средњовековни. Стрелица датирана у последња столећа старе ере нађена на великој гомили 1967. (Marić 1977, 47, Т. 29 / 25). На падинама према Радимљи нађен је 1963. гвоздени врх стреле окарактерисан као „грчки“, датиран у широк распон од 5. до 1. века старе ере (Marić 1973a, 182, Т. 14 / sl. 12). Приликом истраживања 1970. године на простору 1. грађевинског комплекса на падини испод Градине у дворишту једног од објеката нађен је гвоздени мач, гвоздени врх стреле и већ поменута бронзана удица (Marić 1970, 39; 1977, 46, Т. 28 / 14).

Гвоздени делови дрвених структура такође су део покретног археолошког материјала са локалитета у Ошанићима. Ту се убраја већи број гвоздених клинова и окова. 1963. године приликом истраживања простора „храма“ нађен је већи број гвоздених клинова, делова дрвене конструкције која се ту налазила (Marić 1973a, 178, Т. 14 / sl. 9 – 11; Т. 15 / sl. 4 – 10; Т. 16 / sl. 1). Гвоздени клинови различитих дужина чине велики део покретних налаза око улаза на југозападном делу

„киклопског“ бедема (Marić 1977, 46, Т. 27 / 4, Т. 28 / 2, 3, 12, 13, 18, 20). На том месту су нађени још и гвоздене заковице – кламфе (Marić 1977, 46, Т. 27 / 3, 5), гвоздени окуви врата (Marić 1976а, 46, Т. 27 / 4, Т. 30 / 3, 10), гвоздене дршке врата (Marić 1977, 46, Т. 30 / 2). Приликом истраживања североисточних врата насеља 1989. године, нађени су гвоздени фрагменти окова осовине и шарки врата са траговима пламена као и ливени гвоздени шиљак за који се претпоставља да је био део механизма за затварање (Marijan 1991, 100). Приликом истраживања унутрашњих врата „акрополе“ која се налазе северно од Велике гомиле, поред налаза фрагмената амфора и друге керамике, у слоју шута откривен је већи број гвоздених предмета отпалих од дрвених делова врата међу којима су поред бројних клинова и две ручке, пет трака са клиновима, брава са рупом за кључеве и два језичка браве, обручи за дрвене осовине врата и кружна подлога за осовину врата (Marić 1992 – 1997, 80, Т. 3 / 5Т. 4 / 5, 6).

Од бронзаних предмета издвајају се налази две посуде са графитима исписаним словима грчког алфабета на ободима (Marić i Forić 2005, 181). Интересантне налазе представљају фрагменти гвоздених предмета који су интерпретирани као „окуви за кола са обручима“, нађени код југоисточног улаза „киклопског“ бедема (Marić 1977, 46, Т. 28 / 5, 6, 7) и датирани у период 3. – 1. века старе ере (Marić 1977, 46, Т. 28 / 5, 6, 7).

Приликом прегледа терена на падинама према Радимљи где је сакупљена већа количина покретног археолошког материјала као што су фрагменти посуда рађених на витлу (Marić 1973а, 179, Т. 10 / sl. 5; Т. 12 / sl. 4), метални предмети (Marić 1973а, 179, Т. 19 / sl. 4 – 11) и нешто керамике рађене руком (Marić 1973а, 179, Т. 10 / sl. 7, sl. 8) нађено је и неколико камених предмета (Marić 1973а, 179, Т. 19 / sl. 13, sl. 14) и стаклених перли (Marić 1973а, 179, Т. 11 / sl. 15 – 17).

Од осталих налаза треба поменути и примерак 116 бронзаних дугмади, апликација и сл. нађених на простору испод Велике гомиле и неколико фрагмената коштаних обруча са акрополе (Marić 1977, Т. 29).

Приликом истраживања 1968. у слоју гаражи код југоисточне капије пронађена је веће количина фрагментованих и нагорелих животињских костију (Marić 1969, 78). Већа количина животињских костију нађена је на простору између цистерне акрополе и северног бедема (Marić 1976с, 53).

Од нумизматичких налаза до данас је познато око 60 комада сребрног и бронзаног новца датираних у период од 5. до 2. века старе ере, односно већим делом у време од 3. до 2. столећа пре н. е. Осим неколико комада нађених поред кула и бедема (у слоју гаражи испод наслага шута), сви примерци су нађени на падинама испод “акрополе“, тј. стамбеним грађевинским комплексима и простору око велике гомиле. Двадесетак комада бронзаног новца је остало неидентификовано (Marić 1973b). Новац који се сматра домаћим, први пут је нађен 1955. године (Marić 1973b, 237). У питању је бронзани новац са представом владара на аверсу и брода поред ког је натпис „ΔΑΟΡΣΩΝ“ на реверсу. До данас је познато 9 комада даорског новца (Marić 2000, 44; уп. Kozličić 1981).

Поред новца који се сматра домаћим ковањем, пронађено је и више комада новца различитог порекла. Ту се убрајају 28 комада бронзаног новца краља Балајоса од којих је 20 комада ризонске, 2 комада „варваризоване“ и 6 комада „плеорске“ или фароске варијате, 2 бронзана новчића римске републике (264. – 168. пре н. е.) и 4 комада римских царских новчића (нађени уз североисточну кулу), један бронзани статер Анакторија (350 – 250 пре н. е.), коринтска сребрна драхма (300. – 243. пре н. е.), два сребрне драхме Дирахиона (300. – 229.) и викторијат из истог места (229. – 100. пре н. е.), један бронзани новчић Фароса на Хвару (219. – 168.), те сребрни новчић из Оите у Тесалији (400 – 344. пре н. е.) и бронзани новчић Фокиде (371. – 357. пре н. е.; Vasilj 1992; 2003; Marić 1967, 40; 1969, 78; 1970, 40; 1971, 34 – 35, Т. 20, Т. 21; 1972, 41; 1973b, 237 – 250, Т. 1 – 4; 1977, 48; 1976c, 53 – 54; 2000, 44).

Литература. Basler 1956; 1971; Vasilj 1992; 2003; Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Kozličić 1981; Marijan 1987 – 1988; 1991; 2011; Marijanović 1984; Marić 1967; 1969; 1970; 1971; 1972; 1973a; 1973b; 1973c; 1973d; 1975; 1976a; 1976b; 1976c; 1976d; 1977; 1979; 1992 – 1997; 2000; 2004; 2006; Marić i Forić 2005; Попов 2002; Pravidur 2011; Rendić – Miočević 1965; Hörmann i Radimsky 1892.

3.1.8. ПРЕЊ – ГРАДИНА

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Градина у селу Прењ, у Босни и Херцеговини, налази се удаљен 12 km од Стоца мерено ваздушном линијом према западу, тј. 8,5 km мерено ваздушном линијом од Чапљине према истоку, односно 31 km удаљен од ушћа Неретве у Јадранско море мерено ваздушном линијом у правцу североистока. Прењска Градина се налази на југозападној периферији села, тј. јужно од села Опличићи. Градина је смештена на јужној ивици крашког платоа Капетановина, са јужне стране висоравни Дубрава, северно и непосредно изнад кањона реке Брегаве, око 8 km мерено ваздушном линијом према истоку од њеног ушћа у Неретву (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e). Локалитет је смештен на јужној ивици каменитог и местимично жбуњем и травом обраслог платоа изнад реке Брегаве, тј. 2 km дугачког поља које се пружа према северозападу већим делом са десне, северне стране реке (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e). Са супротне стране реке, према југу, на 405 m н. в. се диже Црно брдо иза ког се на око 2 km даље према југу налази Хутово блато, хидролошки систем повезаних језера и мочвара (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e). Локалитет се налази на око 100 до 120 m н. в. на два стеновите лингуле с обе стране вододерине која пресеца каменити плато и пролази између, пружајући се према југозападу где се сезонски бујични водоток након кратког проласка кроз поље улива у Брегаву (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e).

На правцу северозапад – југоисток, између највиших кота које означавају две наспрамно постављене камене гомиле, локалитет је дугачак преко 300 m, док се у ширини од пар десетина метара пружа према југу и југозападу, низ стеновите терасасте падине према реци Брегави.

Неколико мањих гомила налази око 500 m источно од насеља. Око 2 km западно од Градине, на рубу платоа, тј. лингули која се налази изнад и са друге стране поља уз Брегаву, тачно наспрам утврђеног насеља, између опличичких заселака Гај и Османчуса, налази се неколико камених гомила распоређених на површини од приближно 1 ha (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e). У правцу југоистока на око 2,5 km од Градине налази се већи број камених гомила на

каменом платоу који се назива Рудине (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e).

Утврђено насеље на прењској Градини је окарактерисано као двојни тип градинског насеља што значи да се ради о насељу које је заузимало два истакнута положаја раздвојена природном препреком, обједињена у јединствен систем (Marijan 1989, 64). Испод ових доминантних положаја на највишим котама и рубу терена који је део крашког платоа Капетановина, на којима се налазе веће камене гомиле једна наспрам друге на удаљености од скоро 300 m на линији северозапад – југоисток, налазе се други делови насеља који заузимају стеновите падине са и данас видљивим терасама према десној обали реке Брегаве. Услед ерозије терена терасе на падинама су данас делимично искошене (Marijan 1989, 63).

Историјат истраживања. Градину је први рекогносцирао професор из Стоца Мирослав Паламета, да би у мају 1984. године локалитет обишли и Брунислав Марјановић и Бошко Маријан из Земаљског музеја у Сарајеву (Marijan 1989, 62). Том приликом локалитет је фотографски снимљен и прикупљен је покретни археолошки материјал са површине источног и западног дела локалитета, док су део материјала уступили Мирослав Паламета из Стоца и Томислав Јеринић из Прења (Marijan 1989, 62).

Датовање. Према покретном археолошком материјалу са прењске Градине, локалитет је највероватније коришћен током дугог временског периода од неолита, времена бронзаног доба до у време млађег гвозденог доба (Marijan 1989, 64; 1992, 52; Marić 2000, 39).

Део керамичких и металних налаза (фрагменти сликане апулске керамике, скифоса коринтског порекла, кратера јужноиталског порекла; две једнопетљасте бронзане фибуле са правоугаоном ногом) датирани су у период од 7. до 5. века старе ере (Marijan 1989, 64 – 65).

Млађем периоду од 3. до 1. века старе ере припадају керамички налази, односно фрагменти амфоре, купе, ојнохое јужноиталског порекла и један бронзани новчић, вероватно краља Балајоса (Marijan 1989, 65 – 68). Локалитет је вероватно напуштен у време римског продора у 1. веку старе ере (Marijan 1989, 68).

Грађевински остаци и архитектура. Грађевински остаци на терену се највећим делом свODE на делове фортификације на највишим котама локалитета,

које чине две камене гомиле и остаци делова, ерозијом расутог бедема. Највећи део тих простора заузимају две камене гомиле које су имале улоге одбрамбених кула и осматрачница.

Материјал гомила се временом делимично расуо и умањио њихову првобитну висину, али се ипак може закључити да већу масу има гомила на југоисточној страни (Marijan 1989, 63). Према стању на терену, северозападна гомила је око 30 m у пречнику док је југоисточна већа и са остацима бедема затвара североисточни прилаз насељу у дужини од око педесет метара. Њихов првобитни изглед нарушен највероватније деловањем природних сила, донекле илуструју, посматрано у основи лучни зидови који су били потпора југоисточној гомили са њене јужне стране, изграђени као сухозиди од неправилних полуобрађених камених блокова (Marijan 1989, 63, sl. 3).

Некропола. Некропола насеља на Градини још није лоцирана. Према распореду камених гомила у непосредној околини могуће је да се налази на делу каменог платоа око 500 m источно од утврђеног ареала. Више камених гомила је могуће приметити и даље према југоистоку на око 2,5 km удаљеном делу каменог платоа који носи назив Рудине или према западу на око 2 km удаљеној лингули, наспрам насеља, између опличичких заселака Гај и Османчуса (Defence Imagery and Mapping Agency 1996e).

Покретни налази. Већи део покретног археолошког материјала прикупљеног 1984. године, потиче са југоисточне стране насеља док је мањи део са северозападне стране (Marijan 1989, 64). Ту се убрајају керамички налази, тј. фрагменти грнчарије, бронзане фибуле и по један примерак бронзане игле и бронзаног новца.

Материјал из Прења је датиран у распон од бронзаног доба којем припада велики део налаза, те времену 7. до 2. или 1. века старе ере.

Раздобљу од 7. – 5. или почетка 4. века старе ере припадају два фрагмента бледожућкастог и геометријским мотивима осликаног кратера, апулског или даунијског импорта који се према аналогијама са налазима у Далмацији датира у период 7. – 6. века пре н. е.; фрагмент бледонаранцастог скифоса украшеног смеђе сликаним капљичастим мотивима који се према аналогији са једним налазом из Задра опредељује као производ коринтске керамографије, тј. као коринтско –

италски импорт из друге половине 6. века пре н. е.; фрагмент кратера дебљих зидова са тракастом дршком, осликан косим „S“ кукицама са црним тачкама и са урезаним цртицама које уоквирују орнамент, који се опредељује као јужноиталски импорт с краја 6. или 5. века старе ере; две бронзане једнопетљасте фибуле са правоугаоном ногом које су према блиским аналогијама са подручја Херцеговине опредељене као домаћи производ из 5. или 4. века старе ере; бронзана игла са купастом главом културно и временски опредељена као и фибуле (Marijan 1989, 64 – 65, Т. I / 1, 2, 4, Т. II / 1, 2, 3).

Керамичким налазима са градине у Прењу придружују се и фрагменти атичке првенофигуралне вазе из друге половине 5. века старе ере (Katić 2009, 31; Marijan 2001, 96, sl. 16).

Раздобљу од 3. до 2. или 1. века пре н. е. припадају фрагмент амфоре са ободом троугаоног пресека и делом тракасте дршке, датиран у период 3. – 2. века старе ере (Marijan 1989, 66, Т. II / 4; Marić 2000, 39), са аналогијама на оближњој ошанићкој градини, који се може определити у тип тзв. грчко – италских амфора; фрагменти црнофирнисане посуде типа олпе или ојнохое датирани у 3. – 2. век старе ере (Marijan 1989, 66, Т. II / 5); фрагмент црнофирнисане купе на ноzi датирани у раздобље 3. – 2. века старе ере према аналогијама на Брачу и јужној Италији (Marijan 1989, 66, Т. II / 6); фрагмент унгуентарија датирани у дугачак период од 4. до 1. века старе ере са најближим аналогијама на ошанићкој градини (Marijan 1989, 66, Т. II / 7); бронзани новчић, лоше очуван и углачан са приказима, на реверсу раскораченог женског лика у кратком дорском хитону са левом руком на боку и подигнутом десном у којој је бакља (Артемида ?) и главе младог голобрадог мушкарца коврцаве косе која подсећа на кацигу на аверсу, који се опредељује као примерак новца краља Балајоса, тј. његовој фарској варијанти, датиран у 2. век старе ере (Marijan 1989, 66 – 67, Т. II / 8; Marić 2000, 39).

Литература. Defence Imagery and Mapping Agency 1996e; Marijan 1989; 2001; Marić 2000;

3.1.9. СТОЛАЦ – СТАРИ ГРАД

Топографија и просторна организација. Стари град је средњовековна и нововековна тврђава која се налази на западном делу истоименог крашког узвишења које се диже на око 400 m н. в. где се налазе и остаци касноантичке фортификације познате под називом Видошки град, са југоисточне стране централног дела Стоца, тј. изнад модерног града у којем су откривени остаци насеља и некрополе римском муниципијума Дилунтум (лат. – *Diluntum*; Atanasković – Salčić 1973, 19; 1976, 27).

Претпоставља се да се праисторијско насеље налазило на северозападном делу брда који се назива Шетница (Orćina Stolac 2011). На терену је и данас видљиво неколико десетина камених гомила које се ређају хрптом узвишења у правцу југоистока према великој Градини на Врснику.

Датовање. Према спорадичним налазима новца може се претпоставити да је предримско насеље у Стоцу постојало у 2. веку старе ере (Marić 2000, 39).

Покретни налази. На подручју Стоца су пронађени примерци сребрног новца од којих један припада ковању Аполоније датиран у 2. век пре н. е., а четири комада ковању Дирахиона датираних у исто столеће (Marić 2000, 39).

Литература. Marić 2000; Orćina Stolac 2011.

3.1.10. ЧАПЉИНА – МАЛА ГРАДИНА

Топографија и просторна организација. Мала градина смештена је на лингули, врху стрме стеновите јужне литице истоименог крашког брда, изнад десне обале Неретве и речице Требижат која се у близини улива у већу реку, са северозападне стране урбанизоване зоне града Чапљине, на 290 m н. в. (Defence Imagery and Mapping Agency 1996d; Marić 1975, karta 1).

Историјат истраживања. Локалитет су рекогносцирали З. Марић и Б. Говедарица 1973. године (Marić 1975, 104).

Датовање. Према покретним археолошким налазима локалитет је оквирно датиран у хеленистичко време (Marić 2000, 39 – 40).

Грађевински остаци и архитектура. На делу одбрамбеног бедема Мале градине су констатовани фино обрађени камени блокови, тј. квадери наслагани у сухозид са равним хоризонталним додирним површинама и буњастим испупчењима са спољашње стране (Marić 1975, 108).

Покретни налази. Од покретних налаза нађена је већа количина фрагмената керамике из хеленистичког времена, делови *gnathia* керамике, делови амфора и 29 поклопаца амфора од којих је један имао грчки пластични натпис „Менандрос“ (Marić 2000, 39 – 40, Т. 4 / сл. 5).

Литература. Defence Imagery and Mapping Agency 1996d; Marić 1975; 2000.

3.1.11. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ

За археологију подручја доњег Понеретња од великог значаја је било питање „грчког емпорија“ на реци Наро (Неретви) о чему извештавају историјски извори (Псеудо Скилак, Теопомп, Страбон). Уобичајено је да се „грчки емпоријум“ убицира у селу **Вид** које се налази на мањој крашкој лингули на око 40 m н. в. испод које протиче речица Норин, око 3 km северозападно од Метковића и реке Неретве, где је од времена Октавијана Августа постојала римска колонија Нарона (лат. – *Narona*; Defence Imagery and Mapping Agency 1996d; Arheološki muzej Narona a; Arheološki muzej Narona b). Током педесетак година истраживања на овом локалитету констатовано је веома мало предримских налаза. Углавном се ради о уломцима *gnathia* скифоса и унгуентарија који се датирају у време 3. века старе ере, и нешто уломака праисторијске, руком рађене керамике (Katić 2009, 27 – 28; Šalov 2010, 359). Од налаза амфора најбројнији су уломци типа *Lamboglia 2* из друге половине 2. и прве половине 1. века старе ере који се везују за италске и источнојадранске радионице као што је Вис (Kirigin et al. 2005, 24; Lindhagen 2013; Šalov 2010, 360, Т. 5). Из Вида су познати налази новца Аполоније и Дирахиона као и римског републиканског новца (Поповић 1987, 155, 157), а од грађевинских остатака за најстарије се сматрају бедеми на врху узвишења у западном делу села Вид поред жупне цркве где су између

осталог нађени остаци зида и две куле које су округле у основама, рађени у „мегалитској“ техници од већих блокова (0,7 са 0,5 m) са веома мало кречног малтера, а који су у каснијем времену президани новим бедемом са четвороугаоним кулама (Cambi 1970; 1971; 1972; 1978; Čargo i Piteša 2006). Према новијем тумачењу налаза у селу Вид, ради се о постојању римског републиканског војног упоришта Нарона (грч. – *Nárowa*; лат. – *Narona*) од половине 2. века старе ере од када римска република води ратове против Далмата (од 156. године старе ере), а које је од времена Јулија Цезара или Октавијана Августа добило статус колоније римских грађана (Marić 2000, 39 – 40; Katić 2009, 28 – 29). Уколико се ово мишљење прихвати, на месту римске Нароне се пре половине 2. века старе ере налазило мање аутохтоно насеље а не „грчки емпоријум“.

На простору доњег Понеретља и источнохерцеговачких Хумина регистровано је неколико десетина локалитета са остацима утврђених насеља из касне праисторије, односно од времена касног бронзаног до млађег гвозденог доба. Већина локалитета је регистрована рекогносцирањем терена и археолошки неистражена (Marić 1975). Са западне стране Неретве, на нижим крашким узвишењима уз Мостарско блато и реку Лиштицу налазе се локалитети: **Марушкина градина** код села Добрић, **Оророва гомила** код Узарића, **Биоградци** поред истоименог села (Marić 1975). Са северне и јужне стране реке Лукоћ и поља Бротња смештени су локалитети **Крстина** код села Хамзићи, **Мали ограђеник** код истоименог села, **Служањска гомила** код села Служањ и **Крехин градац** поред истоименог села (Marić 1975). Око Љубушког поља и уз реку Требижат налазе се **Градчине** код села Ораховље, **Радаљ** и **Отуњ главица** код села Црвени грм, Градина код села **Хардомиља**, Градина на **Јасеници**, и градина изнад села **Требижат** (Marić 1975). Уз саму обалу Неретве са западне стране реке смештен је локалитет **Баћевићи** код истоименог села јужно од Мостара (Marić 1975).

Са источне стране Неретве, регистровани су локалитети са остацима утврђених насеља: **Ћућурак** код села Потоци северно од Мостара, **Криж** код села Драчевица јужно од Мостара, **Рабина** код истоименог села око 15 km југоисточно од Мостара, **Мала градина** изнад ушћа Буне у Неретву северозападно од села

Ходбина, **Кичин** западно од села Мало поље, изнад ушћа Бунице у Буну, **Крч махала** са источне стране Малог поља, **Ограђ** на узвишењу југоисточно од Ходбине (Marić 1975). Низводно, уз Неретву остаци утврђених насеља су констатовани на локалитетима **Гомилица (Ограда)** у селу Пијесци, **Златна гомила** код села Бивоље брдо северно од Чапљине (Marić 1975). У околини Ходова и Хргуда северно од Стоца, регистровани локалитети су: **Градина у Црнићима**, **Гламчевица**, **Љубљаница**, **Кошутин град**, **Градина – Хргуд**, **Градац – Хргуд** (Marić 1975). Југоисточно и јужно од Стоца су **Градина на Врснику**, **Ограде** и **Црквина у Бурмазима**, **Градина у Бољунима** (Marić 1975). Уз Неретву, југоисточно од Чапљине смештени су **Хотањ** код села Тасовчићи, **Градина у Клепцима**, **Мала градина** и **Велика градина** код Гњилишта (Marić 1975). Јужно од Хутовог блата регистровани су локалитети у селима **Броћанац**, **Прапратница**, и најмање два локалитета у **Ходову** (Marić 1975). Са јужне стране Дабарског поља је познат локалитет **Заград** у селу Сузина, а још североисточније код села Сливља око 30 km од Гацког локалитет **Грчки град** (Marić 1975). Код Љубомира северно од Требиња познато је неколико локалитета међу којима се издвајају **Велики град** и **Мали град** (732 m н. в.) код села **Укшићи** на којима су констатовани остаци сухозидних бедема и четвороугаоног објекта (Мала градина) као и неколико тумула у непосредној близини на локалитету Грудине где су истражени гробови који су поред праисторијске керамике и метала садржали и хеленистичке ојнохое и скифосе као и новац краља Балајоса (Atanacković – Salčić 1977; Odavić 1978). У околини Требиња су поред налаза у Укшићима, констатовани остаци праисторијских градинских насеља и на локалитетима: **Крајковићи – Градина**, **Крајковићи – Кличањ**, **Крњевићи – Соко**, **Дријењани – Хатиште**, **Попово (Жаково) – Градина**, **Добромани – Жежево (Градина)**, **Осоја (Загора)**, **Врпоља (Загора) – Врпољска градина**, **Балари – Велика градина**, **Балари – Мала градина**, **Брови**, **Бориловићи**, **Домашево – Змијанац**, **Домашево – Зидак**, **Хум – Мала градина**, **Хум – Велика градина**, **Зачула – Градина**, **Зачула – Градац**, **Куртовића град**, **Зачула – Јеловча**, **Љубово – Луковац**, **Волујац – Градина**, **Лапја – Градина**, **Пољице (Цивар) – Градина**, **Сливница – Градина**, **Дубочани – Град**, **Моско – Градина**, **Богојевић село**

(Зупци) – Градина, Требиње – Црквина, Требимља – Велика градина, Требимље – Мала градина (Odavić 1978).

Новија истраживања су потврдила постојање још једног утврђеног насеља – **Градина на Колојању**, смештеног западно од доњег тока Неретве а јужно од Хутовог блата, на узвишењу изнад локалитета Десило на 486 m н. в., које се састоји од 6 целина тј. од система неколико бедема са одбрамбеним кулама грађених у техници сухозида, димензија 380 са 170 m посматрано у основи (Vasilj 2014). Остаци бедема од углавном необрађених комада камена констатовани су такође на локалитету **Сухића Градина** северно од Хутовог блата (Vasilj 2014).

3.2. ЈУЖНО ДАЛМАТИНСКО ПРИМОРЈЕ

3.2.1. ВИТАЉИНА – СВЕТИ СПАС

Топографија и просторна организација. Градински локалитет Свети Спас налази се на узвишењу на ком су остаци две цркве и гробље, са западне стране села Витаљина на побрђу југоисточно од Конавалског поља, односно 2 km југозападно од Бококоторског залива уз границу Црне Горе и Хрватске, 4 km источно од полуострва Молунат (Batović 1988a, Karta 1; Vojnogeografski institut 1980b). Смештен је на 164 m н. в., око педесет метара изнад Мислитића поља, одакле се може посматрати улаз у Боку Которску, Конавалско поље и комуникација између ова два краја (Vojnogeografski institut 1980b). На узвишењу које је обрасло макијом се налази заравњена површина елипсоидне основе димензија око 100 са 50 m која се пружа правцем северозапад – југоисток (Batović 1988a, 43).

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносцирао Ш. Батовић 1974. и 1981. године (Batović, 1988a, 13).

Датовање. Према налазима керамичких фрагмената локалитет је датиран у предримско време, тј. касну праисторију овог краја (Batović, 1988a, 43 – 45; 1988b, 56).

Грађевински остаци и архитектура. Остаци одбрамбеног бедема нису уочени приликом рекогносцирања локалитета али се претпоставља да су постојали јер је приступ узвишењу благ; вероватно је да су разнети и уграђени у околне зграде у селу (Batović, 1988a, 43).

Некропола. У правцу југоистока од локалитета, у дужини од неколико стотина метара, на нижем терену се налазе најмање три камене гомиле које би могле бити део некрополе овог насеља а неколико гомила је смештено у правцу северозапада ка засеоку Безбоге (Batović, 1988a, 44, 52; Vojnogeografski institut 1980b).

Покретни налази. У културном слоју који је дебео до 0,5 m констатовани су фрагменти „илирске“ керамике грубе израде међу којима се налазе делови

прстенастих ручки, обода, степенасто обликованог рамена посуде и уломак украшен равном удубљеном линијом, док је један уломак посуде, односно део обода израђен на витлу, танког зида и премазан црвеном бојом датиран у хеленистичко време (Batović, 1988a, 43, 66, 85).

Литература. Batović 1988a; 1988b; Vojnogeografski institut 1980b.

3.2.2. ВОДОВАЋА – ГРАДАЦ

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Градац се налази у југоисточном крају Конавла, 20 km од Цавтата мерено ваздушном линијом према југоистоку и око 3,5 km северно од морске обале, око 1,5 km јужно од села Водовађа, тј. поред засеока Бани, око 500 m западно од границе између Хрватске и Црне Горе, односно око 1 km северно од граничног прелаза Дебели бријег (Batović, 1988a 35, Karta 1; Vojnogeografski institut 1980a). Смештен је југозападно испод високих приморских гребена, односно планинских врхова Лијеве Рудине који стоји на 929 и Бјелотне на 1073 m н. в. (Vojnogeografski institut 1980a). Северно од локалитета се налази превој Прапратно којим се иде у залеђе приморја према Требињском пољу док се јужно налази првој Дебели бријег који повезује Конавле са Боком Которском, тј. Конавалско и Суторинско поље (Vojnogeografski institut 1980a). Остаци утврђеног насеља се налазе на стотинак метара изнад околног пошумљеног терена на издигнутом и веома стрмом узвишењу које се диже на 411 m н. в. (Vojnogeografski institut 1980a). Око 150 m западно се налази слично узвишење које се назива Мали Градац (Batović, 1988a, 37). Са источне, североисточне и северне стране се налази неколико мањих терасастих поља под нагибом, на простору Ораово и Миличина глава, док се око 300 m са северозападне стране налази неколико извора на простору Даљевик (Vojnogeografski institut 1980a). Прилаз стеновитом узвишењу је могућ са северне стране. Врх на коме се налазе остаци насеља је омањи плато неправилне троугаоне основе око 60 m у промеру, са неколико метара издигнутом стрмом стеном која штрчи изнад њега на јужној страни где је цео терен најстрмији и две сличне али мање стене на западној ивици платоа (*прилог 3 – слика 14*).

Историјат истраживања. Градац у Водовађи је рекогносцирао Ш. Батовић 1974. и 1981. године (Batović, 1988a, 13).

Датовање. На основу покретних налаза и начина градње одбрамбених бедема Градац је опредељен као насеље које је живело током гвозденог доба овог краја и у време римске власти (Batović, 1988a, 37, 85). Остаци бедема у „мегалитској техници“ су датирани у време од 4. до 1. века старе ере (Batović, 1988a, 50, 77, 84).

Грађевински остаци и архитектура. Утврђење је кориштено од стране аустроугарске војске током Првог светског рата па је претрпело мање измене (Batović, 1988a, 35). Остаци праисториских сухозидних бедема су видљиви по ивици платоа на северној, источној и југозападној страни (Batović 1988a, sl. 3). Улаз се налазио на североисточној страни. На северној страни се налази део бедема који се пружа и полукругу дужином од двадесетак метара, ширине 0,8 и висине од 1 до 1,5 m од ломљеног камена и великих грубо клесаних блокова који су фино сложени у сухозид у „мегалитској техници“ са два лица и каменом испуном у средини (Batović 1988a, 35 – 36, 48, 50, sl. 3; 1988b, sl. 6). На југозападној страни, уз ивицу платоа између две стене које га надвисују и на које се наслања, налази се двадесетак метара дугачак полукружни сухозид ширине 1,15 и висине до 1,5 m рађен од ломљеног камена и сложених већих грубо обрађених блокова у „мегалитској техници“ са два лица и каменом испуном у језгру (Batović 1988a, 35, 48, 50, sl. 3; 1988b, sl. 6). Са источне стране се налази нешто краћи део закривљеног бедема од ломљеног камена сложеног у сухозид, који се на северном крају, уз простор где се налазио улаз, завршава правоугаоном просторијом са заобљеним угловима рађеном у истој техници (Batović 1988a, 37, sl. 3; 1988b, 58, sl. 6). Ова структура би могла бити остатак одбрамбене куле, уколико није настала каснијим премештањем камених блокова кад је простор коришћен од стране аустроугарских војника (*прилог 3 – слика 14*; Batović 1988a, 37, 50; 1988b, sl. 6).

Некропола. У селу Водовађа познато је неколико камених гомила на месту званом „Гомиле“ које би се могле довести у везу са оближњим праисторијским насељем (Batović, 1988a, 57).

Покретни налази. Од покретних налаза у дебелом културном слоју на платоу са остацима насеља су присутни бројни ситнији фрагменти грубе „илирске“ керамике и већи остаци амфора и имбрекса датираних у римско време (Batović, 1988a, 37, 99, 101, sl. 12). Међу грубом керамиком су препознати фрагменти делови језичастих ручки и дна посуда тамнијих тонова (Batović, 1988a, 64). Међу налазима амфора се издваја један уломак обода који би према облику, односно троугаоном попречном пресеку могао бити опредељен као део грчко – италске амфоре из времена од краја 4. или 3. до почетка 2. века старе ере (Batović 1988a, sl. 14 / 16).

Литература. Batović 1988a; 1988b; Vojnogeografski institut 1980a.

3.2.3. ДУБРОВНИК – СТАРИ ГРАД, ГРАДАЦ

Према историјским изворима најстарије име насеља на простору Дубровника је „Лаусион“ (*lau, laus, labes* – камен, хрид), што је окарактерисано као назив илирског порекла (Batović 1988a, 19 – 20; Novak 1966b, 15 – 16).

Топографија и просторна организација. Стари град се највећим делом налази на стеновитом, кречњачком и потпуно урбанизованом полуострву неправилне основе, димензија око 400 m на правцу исток – запад са 350 m на правцу север – југ, смештеног између већег полуострва Лапад које је удаљено 1,5 km мерено ваздушном линијом према северозападу са највишим врхом Великом Петком који се диже на 190 m н. в. и са омањим Грушким и Госпиним пољем, дугачким на правцу северозапад – југоисток око 5 km, затим веома стрмог и макијом обраслог брда Срђ (399 m н. в.) са северне стране, и око километар дугачког острва Локрум (94 m н. в.) које се налази око 600 m у правцу југоистока (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a). Јужни део полуострва је око 15 до 20 m изнад мора издигнута кречњачка стена која је у прошлости од копна била одвојена уским каналом а потом спојена пешчаним спрудом преко ког се данас правцем исток – запад пружа главна пешачка улица Старог града, а од које се терен према северу нагло диже ка врху брда Срђ (Novak 1966b, 15).

Западно од полуострва Старог града и увале Пиле на коју излази, у непосредној близини налази се рт Ловријенац са нововековном тврђавом тридесетак метара изнад мора, док се стотинак метара даље на запад, између Ловријенца и увале Данче, уз море простире брдо Градац које се диже на око 70 m н. в., данас уређено као парковска површина (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a; Michl 2007). Са северне и западне стране Срђа, северно од полуострва Лапад, у копно улази до 300 m широк и око 3 km дугачак залив – Ријека дубровачка, у који се након тридесетак метара тока улива река понорница Омбла која представља један део реке Требишњице, понорнице у Поповом пољу северно од јадранске обале (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a; Državna geodetska uprava 2000). На истом месту, са северне стране Лапада се налази око километар дугачак залив Груж где се данас налази главна градска лука (Državna geodetska uprava 2000). На простору Старог града постоји стални извор слатке воде – Зденци (Žile 2005, 456).

Према археолошким налазима на подручју Старог града, насеље из времена гвозденог доба и епохе хеленизма се налазило у његовом јужном делу, тј. на стени јужно од пешчаног спруда изнад ког је данас главна пешачка улица, док се једна од некропола налазила на острву Локрум (Petrić 2009).

Утврђено насеље гвозденог доба се налазило и на брду Градац око 500 m западно од Старог града али је уништено приликом изградње парка на том месту у 19. веку (Michl 2007; 2008, 558; Žile 2005, 455).

Насеље у Старом граду, јужно од главне пешачке улице, вероватно се простирало дужим странама на правцу исток – запад, судећи према конфигурацији стене на којој се налазило пре затрпавања пешчаног спруда са северне стране.

Историјат истраживања. Сондажним ископавањима на Локруму 1927. године дошло се до открића некрополе са тумулима из гвозденог доба када су истраживана два гроба са прилозима (Petrić 2009, 513). Опис остатака хеленистичке архитектуре у Дубровнику први је дао Ђ. Баслер 1960. године.

Сондажна археолошка истраживања на простору Старог града која су резултирала налазима из преримског времена обављена су у више наврата током осамдесетих године 20. века. Најпре су током кампања између 1981. и 1987. године, на простору поред катедрале нађени примерци новца из хеленистичког времена

(Petrić 2009, 513). Током истраживања између 1986. и 1988. године у дворишту основне школе у улици Миха Працата, нађен је уломак црвенофигуралне хидрије (Petrić 2009, 513). У истом периоду су обављена поновљена испитивања остатака хеленистичке архитектуре у организацији Завода за заштиту природних и културних споменика Далмације и Друштва пријатеља дубровачке старине под руководством И. Жилеа (Žile 2005, 457).

Током 2006. и 2007. године вршена су сондажна ископавања на брду Градац под руководством И. Мицхл када су откривени трагови сухозидног бедема и фрагменти праисторијске и средњовековне керамике (Michl 2007; 2008).

Датовање. Према археолошким налазима са подручја Старог града, односно налазима новца, керамике и грађевинским остацима (Žile 2005; 2008; Petrić 2009), као налазима са оближње некрополе на Локруму (Petrić 2009) предримско насеље се може датовати у период између 6. и 2. века старе ере.

Остаци архитектуре из времена хеленизма су као и део нумизматичког материјала датирани у период од краја 4. тј. време 3. – 2. века старе ере (Žile 2005, 457).

Грађевински остаци и архитектура. Од грађевинских остатака из времена хеленизма на простору Старог града за сада је познат део фортификације који се налази на стени према мору у југоисточном делу насеља који се назива Пустијерна, између куле Св. Спаситеља и Св. Стјепана (*прилог 3 – слика 15*; Žile 2005, 457, fig. 1, fig. 2; Мијовић и Ковачевић 1975, 31; Petrić 2009, 513, sl. 6).

У питању је највероватније остатак одбрамбене куле четвороугаоне основе од које је очуван југоисточни угао.

Зид који се пење под косином од 17 %, налегао је на живу стену и очуван је у висини од једанаест редова камених блокова и дужини од пар метара (Žile 2005, fig. 1, fig. 2; Мијовић и Ковачевић 1975, 31; Petrić 2009, sl. 6).

Сачувана су два лица, грађена од правилно клесаних квадера различитих дужина и једнаких висина (*прилог 3 – слика 15*).

Квадери су слагани у равне редове једнаке висине без смицања, са релативно равним ивицама (*isodomum*). Поједини блокови по дужини улазе у језгро зида чинећи конструкцију чвршћом. То је нарочито видљиво на самом ћошку конструкције где сваки други ред почиње блоком који улази у језгро (*прилог 3 – слика 15*).

Конструкција је датирана у период од краја 4., тј. у време 3. – 2. века старе ере (Batović 1988b, 57; Žile 2005, 457; Мијовић и Ковачевић 1975, 31; Petrić 2009, 513). На брду Градац, на површини која је данас градски парк, откривени су остаци сухозидног бедема који се пружа правцем северозапад – југоисток дужином од 30 m, ширине између 1,8 и 1,95 m, са два лица и испуном од ситнијег камена у језгруконструкције, који на јужном крају скреће под правим углом према североистоку (Michl 2007, 456). Паралелно са овим зидом, 9 m североисточно, пружа се још један зид исте дебљине чији остаци се виде на површини (Michl 2007, 456). Приликом ископавања 2007. године констатовани остаци још једног сухозида који се пружа у смеру југозапад – североисток, постављеног директно на стену, 2,15 m испод данашњег нивоа земље, данас очуваног у висини од 1,25 m (Michl 2008, 559).

Некропола. Некропола насеља у Дубровнику није са сигурношћу лоцирана. Тумулима који су најближи насељу у Старом граду истраживани су на острву Локрум са југоисточне старне. 1927. године су истражена два гроба са прилозима, тј. фибулама са алкама и привесцима, које су датиране у период 6. – 5. века старе ере (Batović 1988b, 65 – 66, sl. 11; Petrić 2009, 513).

Покретни налази. Од покретних налаза из каснокласичног и хеленистичког времена, на простору Старог града нађени су примерци новца и керамике.

У улици Миха Працата, у дворишту основне школе у централном делу Старог града, јужно од главне пешачке улице, приликом археолошких истраживања 1986. – 1988. године нађен је уломак трбуха са фрагментом дршке црвенофигурално сликане хидрије димензија 11 са 11 cm, дебљине 0,3 – 0,5 cm, са делом приказа мушке фигуре у покрету која левом руком придржава плашт, датиран према аналогијама са налазима у Апулији у период 380. – 370. године старе ере (Petrić 2009, 513 – 514, sl. 5).

Приликом археолошких истраживања код дубровачке катедрале у југоисточном делу Старог града, између 1981. и 1987. године нађено је 265 комада новца од којих 170 припада византијским примерцима, 80 римским и 15 комада је из хеленистичког времена (Žile 2005, 457; 2008, 74). Примерци из хеленистичког времена опредељени су као новац Аполоније, Дирахiona и Епира из 3. века старе

ере, македонског владара Филипа V и илирских владара Генција и Балајоса, а сматра се да су на место проналаска стигли ерозијом са више коте (Žile 2000, 342; 2005, 457; 2008, 74; Mirnik 1997; Petrić 2009, 513; Stošić 1988).

На простору парка Градац, у слоју који је прекривао сухозидни бедем, приликом истраживања 2006. констатована је већа количина праисторијске керамике грубе израде (Michl 2007, 456).

Литература. Batović 1988a; 1988b; Žile 2000; 2005; 2008; Мијовић и Ковачевић 1975; Mirnik 1997; Michl 2007; 2008; Novak 1966b; Petrić 2009; Stošić 1988.

3.2.4. ДУНАВЕ – ГРАДАЦ

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Градац се налази на јужној периферији села Дунаве у правцу села Брајковићи на југоистоку Конавла, односно изнад североисточног руба Конавалског поља, и гледано ка југозападу испод планинског гребена Соколине који се диже на 798 m н. в., испод превоја Прапратно којим се иде на север, око 15 km од Цавтата мерено ваздушном линијом ка југоистоку и око 5 km северно од морске обале (Batović 1988a, Karta 1; Vojnogeografski institut 1980a). Остаци праисторијског насеља се налазе на заравњеном врху стеновитог и стрмог узвишења, основе у облику полумесеца, димензија 50 са 60 m, које се налази на коси која се од вишиг гребена спушта према пољу, на релативној висини од око 10 до 20 m односно на 226 m н. в. (*прилог 3 – слика 16*; Batović 1988a, 38 – 39, sl. 4; Vojnogeografski institut 1980a). Локалитету је могуће прићи са југоисточне стране са нешто блажим падом терена док је стрмина већа са осталих страна, а од нешто вишег терена на североисточној страни одвојен је мањим усеком и стеном која је висока 6 до 8 m (*прилог 3 – слика 16*; Batović 1988a, 39). Са источне и југозападне стране на косинама су мање терасасте површине. На локалитету који је обрастао шумом, остаци фортификације се налазе на југоисточној страни (*прилог 3 – слика 16*).

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносцирао Ш. Батовић 1974. и 1981. године (Batović 1988a, 13).

Датовање. На основу фрагмената керамике локалитет је датиран у гвоздено доба односно предримско време (Batović 1988a, 39; 1988b, 56). Изградња бедема је датирана у крај бронзаног доба (Batović, 1988a, 45).

Грађевински остаци и архитектура. На југоистоном делу локалитета су сачувани остаци тридесетак метара дугачког сухозидног бедема који је повија уз ивицу стене, висине 1 до 1,5 m и ширине до 10 m, и који се састоји од набацаног крупног ломљеног камена у виду насипа (*прилог 3 – слика 16*; Batović 1988a, 39).

Некропола. Око 500 m северно од локалитета, уз пут који води од села Горње Љуте према селу Дубравка, налазе се две веће камене гомиле.

Покретни налази. На површини локалитета, тј. културном слоју са земљом тамније боје, уочени су фрагменти „илирских“, смеђих керамичких посуда грубе израде (Batović 1988a, 39, 64).

Литература. Batović 1988a; 1988b; Vojnogeografski institut 1980a.

3.2.5. ДУНАВЕ – СОКОЛ (СОКОЛГРАД)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Сокол се налази на југоистоку Конавла, на северној периферији села Дунаве, око 15 km од Цавтата мерено ваздушном линијом према југоистоку, односно 2,5 km западно од границе између Црне Горе и Хрватске, 6,5 km северно од морске обале, изнад северног руба Конавалског поља (Batović 1988a, Karta 1; Vojnogeografski institut 1980a). Смештен је с јужне стране испод планинског гребена Соколине који се диже на 798 m н. в., југозападно од превоја Прапратно којим се иде на север у залеђе, на природно утврђеном положају, тј. на узвишењу са два стеновита врха на 15 и 25 m релативне висине, односно на 440 m н. в., на ком се налазе и остаци средњовековне тврђаве и гробље са црквом (Batović 1988a, 37; Vojnogeografski institut 1980a). Са јужне, источне и западне стране се налази неколико терасастих поља и шумарака чемпреса. Јужни, нижи врх узвишења где се налази гробље са црквом је плато неправилне основе пречника око 50 m, северни десетак метара виши са остацима средњовековне тврђаве (Batović 1988a, 37). Са југоисточне

стране у засеоку Буковик налази се неколико извора воде (Vojnogeografski institut 1980a).

Историјат истраживања. Соколград је први истраживао британски археолог Артур Еванс крајем 19. века (Batović 1988a, 37). Локалитет је рекогносциран од стране Ш. Батовића у два наврата, 1974. и 1981. године (Batović 1988a, 13).

Датовање. Према покретним археолошким налазима Соколград у селу Дунаве је био насељен током праисториског периода, односно гвозденог доба, времена римске власти и у средњем веку (Batović 1988a, 37; 1988b, 56). Фрагмент обода амфоре нађен на локалитету би према облику могао бити датиран у крај 4. или почетак 3. столећа старе ере (Batović 1988a, sl. 13). Налази керамичких фрагмената у чијој изради је глина мешана са калцитом везује се за период гвозденог доба (Batović 1988a, 77).

Грађевински остаци и архитектура. На Соколграду за сада нису откривени остаци праисторијске фортификације. Ш. Батовић претпоставља на основу топографског увида да је постојао полукружни бедем (Batović 1988a, 48).

Некропола. У непосредној околини Сокола је констатовано неколико камених гомила. Три веће гомиле се налазе око 650 m југоисточно од градине, на нешто нижем терену засеока Бутковине, на месту где се срећу три комуникације, из правца југа од Градца у Водовађи, са севера тј. превоја Прапратно и са северозапада из правца Соколграда (Batović 1988a, 38; Vojnogeografski institut 1980a). На око 1 km западно се налази тзв. Рошња гомила а око 2,5 km северозападно Веља гомила према планинском усеку Базђе и селу Горња Љута (Batović 1988a, 38, 53 – 54; Vojnogeografski institut 1980a).

Покретни налази. На нижем врху Сокола, присутан је местимично око метар дебео културни слој са покретним археолошким налазима међу које спадају уситњени фрагменти „илирске“ керамике грубе израде од глине мешане са калцитом, односно делови обода и ручки мањих посуда и сл., смеђих и црвенкастих тонова, затим фрагменти римске керамике где су најбројнији делови тегула и имбрекса, средњовековне керамике, животињске кости, а пронађена је и једна коштана цевчица са спиралним урезима (Batović 1988a, 13, 37, 64, 77, sl. 7). Међу фрагментима римске керамике присутни су делови амфора (Batović 1988a,

sl. 13). Међу тим фрагментима један би, судећи према сачуваном делу обода троугаоног попречног пресека, могао припадати и нешто старијој керамици, тј. грчко – италској амфори старијег типа из краја 4. почетка 3. века старе ере (Batović 1988a, sl. 13).

Литература. Batović 1988a; 1988b; Vojnogeografski institut 1980a.

3.2.6. КУПАРИ – ГОРИЧИНА (ГРАДИНА)

Топографија и просторна организација. Горичина, односно Градина у Купарима се налази у истоименом месту у Жупи Дубровачкој, односно на северозападу Жупског залива, смештена на узвишењу Горица (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a). Горица је око 700 m дугачак и 200 m широк брег чија највиша тачка стоји на 45 m н. в., који се наставља на веће брдо Трапит (125 m н. в.) према његовој источној страни, смештен између увала Купари и Сребрено затварајући у односу на морску обалу око 3 km дугачко Поље са неколико мањих водотокова, Тарант, Жувињак итд. (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a). Између Трапарита и Горице протиче мањи водоток који утиче у море а у који се уливају мањи потоци у залеђу. Узвишење је већим делом обрасло у ниско растиње и пошумљено на северозападној страни.

Остаци праисторијског утврђеног насеља Горичина се налазе на вишој, западној половини узвишења у близини места где су данас гробље и капела Св. Стефана (Perkić 2012, 143). Са те стране се вероватно налазио и улаз у насеље јер је нешто приступачнија у односу на северну у јужну падину.

Остаци нешто млађег, античког локалитета се налазе на нижој источној страни узвишења у чијем подножју у мору, тј. ували Сребрено улази рт Горичина где је констатован подводни археолошки локалитет, односно остаци античке луке (Perkić 2012).

У средњем веку насеље на овом простору носило је назив Суббрениум (лат. – *Subbrenum*) од чега се изводи порекло данашњег имена Сребрено (Dautova – Ruševljan 1971a, 46).

Цео простор Жупе затворен је према залеђу са северозападне, северне и североисточне стране гребенима високим између 300 и 900 m изнад мора, а комуникације су могуће преко превоја Спион ка северозападу и Рајчевићи ка североистоку (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a).

На самом Трапиту постоје остаци неистраженог градинског насеља док се у правцу северозапада на подручју села Бргат налази неколико већих камених гомила и градински локалитет Градац који је смештен на веома неприступачном и пошумљеном узвишењу, на правцу којим се иде према залеђу приморја. Око 3 km североисточно на узвишењу изнад насеља Солине и Плат налазе се остаци градине Спилан која је идентификована са античким насељем Бурнум (лат. – *Burnum*) и слабо је истражен локалитет (Batović 1988a, 13, 21; Faber 1966, sl. 1).

Историјат истраживања. Приликом изградње пристана на рту Горичина 1911. године под морем су констатовани налази фрагмената грнчарије (Perkić 2012, 141). 1971. године су вршена заштитна ископавања под руководством В. Даутове – Рушевљан на источном делу узвишења са остацима насеља из античког периода, а 1976. А. Фабер даје цртеж дела бедема праисторијског насеља на западном крају брега (Dautova – Ruševljan 1971a, 49; Perkić 2012, 139; Faber 1976, 230, sl. 2).

2006. године су вршена подводна археолошка истраживања на простору античке луке, реализована у сарадњи Министарства културе Р. Хрватске и ронилачког клуба Жупа Дубровачка (Perkić 2012, 142).

Датовање. Налази фрагмената грнчарије са локалитета у Купарима датирани су временски распон између 4. столећа старе ере и 4. века (Perkić 2012, 140, 142). Настанак фортификације А. Фабер смешта у време гвозденог доба, до времена 4. века старе ере (Faber 1976, 230, sl. 2). Налази са простора античке луке су опредељени у време од 2. века старе ере до 4. столећа (Dautova – Ruševljan 1971a, 48; Perkić 2012, 142).

Грађевински остаци и архитектура. Остаци праисторијског бедема су констатовани на западној страни узвишења, очувани до висине од 1 m у дужини од око 3 до 4 m (*прилог 3 – слика 17*; Perkić 2012, 139; Faber 1976, 230, sl. 2). Бедем је конструисан као сухозид са два лица од грубо обрађених блокова камена и

испуном у језгру од ситнијих комада камена и земље (*прилог 3 – слика 17*; Faber 1976, 230, sl. 2).

Остаци кућа праисторијског насеља су констатовани у близини бедема, односно уочени су трагови станишта правоугаоних основа која су била делимично усечена у стену (Batović 1988a, 50; Perkić 2012, 139).

Некропола. Некропола овог насеља до сада није лоцирана. Од неколико већих камених гомила најближа је велика Митарева гомила у насељу Чибача, око 1500 m ка северозападу, са којом постоји визуелна комуникација са Горичине.

Покретни налази. Од покретних налаза на Горичини присутни су делови хеленистичких и римских посуда из времена од 4. столећа старе ере до 4. века, међу којим а се издвајају делови здела и амфора (Perkić 2012, 139 – 140). Од хеленистичке керамике констатовани су делови посуда од жућкасте глине са црно сликаним и пластичним геометријским мотивима (Perkić 2012, 140).

Међу покретним налазима на простору античке луке, најприсутнији су фрагменти амфора *Dressel 1*, али и различитих здела, тањира и сл., који се највећим делом датирају у време од 2. столећа старе ере до краја 1. века, или у појединим случајевима до 4. столећа (Dautova – Ruševljan 1971a, 46 – 48; Perkić 2012, 142). Међу импортованом керамиком која је украшена ређе геометријским мотивима, чешће сликаним приказима људских и животињских фигура и биљних мотива, преовлађују јужноиталски производи (Dautova – Ruševljan 1971a, 48).

Литература. Batović 1988a; Dautova – Ruševljan 1971a; Defence Imagery and Mapping Agency 1996a; Perkić 2012; Faber 1966; 1976.

3.2.7. НАКОВАНА – ГРАД

Топографија и просторна организација. Градински археолошки локалитет Град је смештен на висоравни на западу полуострва Пељешац, на истоименом брду око 5 km удаљен од Оребића мерено ваздушном линијом према западу, односно 500 m јужно од села Накована или Наковањ над којим донимира брдо Копиње (*прилог 3 – слика 12*). Морска обала је удаљена око 2 km према југу (Пељешки канал), односно 3 km према северу (Неретвански канал). Остаци

насеља се налазе на издуженом стеновитом кречњачком брду чији је највиши средишњи део издужени каменити плато који захвата површину од око 1 ha, тј. дугачак на правцу исток – запад око 140 m и широк до 100 m са највишом тачком на 348 m н. в., док је појас око платоа са стрмим али приступачним и пошумљеним падинама (*прилог 3 – слика 12*; Forenbaher i Rajić Šikanjić 2007, 459). Са источне, западне и северне стране приступ платоу је скоро немогућ јер су кречњачке стене окомите, док је пад са јужне стране нешто блажи и прилаз приступачнији. Плато узвишења је скоро раван а на источној страни је највиша ката на нешто издигнутијем стеновитом врху. Западна и источна страна су потпуно огољене док се на средини платоа, на површини од око 40000 m² налази слој земље (Forenbaher i Rajić Šikanjić 2006, 430).

Северна падина која се назива Подград, испод стеновитог платоа је пошумљенија од осталих падина.

Остаци фортификација, односно насеља се налазе на стеновитом платоу и око 50 m удаљени у круг на блажим падинама уз окомите стене узвишења, затим на положају Подград северно, источно, западно и јужно (Petrić 1978a, 37).

У пољу према североистоку, северу и узвишењима према северозападу налази се неколико камених гомила као и јужно од градине на положају Грмање и југозападно од другог, најближег узвишења Накованића (Petrić 1978a, 41).

Даље према северу је до око километар дугачко поље, док се према истоку и западу могу видети суседна узвишења од којих последње које се назива Накованић са остацима још једног градинског локалитета (Petrić 1978a, 39, sl. 9). Према југу је још један сличан локалитет на узвишењу Вижањица (Petrić 1978a, 39). Према налазима фортификација мањих димензија на ова последња два локалитета у близини Града, претпоставља се да су имали функцију осматрачница, односно мањих одбрамбених пунктова (Petrić 1978a, 39).

Испод врха брда Копиње налази се пећина Спила где су својевремено констатоване велике количине керамичког материјала, нарочито из времена гвозденог доба (Petrić 1975, 65; 1978b, 22).

Високом платоу Град се прилазило с најприступачније јужне стране где су била врата утврђења које је штитило овај део насеља (Petrić 1978a; 1978b). Настамбе су у подножју Града изграђене једна до друге, уз стену са удубљењима, и на три

терасе које су вештачки нивелисане испод првог реда кућа уз литицу (Petrić 1978a, 38). Фортификација која је штитила део насеља у подножју платоа је откривена на северној страни, око 50 m од стрме падине брда, те на западној и југоисточној страни, на потезу који прати облик узвишења (Petrić 1978a, 37 – 38). Са јужне стране су присутни остаци више сухозида који се пружају према конфигурацији терена повезујући местимично распоређене стене, подупирући приступни пут према вишим котама насеља (Forenbaher i Rajić Šikanjić 2007, 459).

Историјат истраживања. Локалитет Град први спомиње дубровчанин Јаков Лукаревић 1605. године, а 1769. је дат опис локалитета у писму гвардијана фрањевачког манастира код Оребића упућено дубровачком полихистору Ивану Матијашевићу (Petrić 1978a, 37).

Крајем 19. века опис локалитета је дао Вид Вулетић – Вукасовић (Vuletić – Vukasović i Radić 1890; Petrić 1978a, 37).

Педесетих година локалитет је рекогносцирао Цвито Фисковић који и сакупио део покретног археолошког материјала, углавном керамике на површини локалитета (Petrić 1978a, 37; Fisković 1956). Игор Фисковић такође је у више наврата дао податке о налазиштима у Наковани и другим локалитетима на Пељешцу (Petrić 1978a, 37; Fisković 1976).

Седамдесетих године локалитет је поново рекогносциран од стране Н. Петрића (Petrić 1978a).

Сондажна археолошка ископавања су обављена 1972. године када је ископан један од тумула некрополе насеља, мада има описа гробова Ц. Фисковића који претходе овом истраживању, а који потичу из других гомила северно од градине у пољу (Petrić 1978a, 40). Тумул истраживан 1972. су ископавали Ј. Памић и Н. Памић (Petrić 1978a, 46). Ископавања мањег обима уследила су 1976. и 1977. године у Спили код Наковане (Petrić 1975; 1978b).

Од 2000. до 2005. године у више кампања је систематски истраживана наковански висораван на којој је документовано више од стотину праисторијских археолошких локалитета и споменика, а истраживана је и накованска пећина Спила (Forenbaher i Kaiser 2003; Forenbaher et al. 2001; Forenbaher i Rajić Šikanjić 2005).

Током маја 2005., 2006. и октобра 2007. године локалитет Град, односно стеновити плато који је његов средишњи део и падине испод, темељно су рекогносцирани под руководством С. Форенбахера из Института за антропологију у Загребу, прикупљена је велика количина покретног археолошког материјала и остаци грађевинских објекта су документовани (Forenbaher i Vlak 2008, 563; Forenbaher i Rajić Šikanjić 2006, 429; 2007, 459).

Датовање. Према анализи керамичког материјала са градине Град, на локалитету су присутни трагови насељавања из времена неолита, средњег и касног бронзаног доба, старијег и млађег гвозденог доба, тј. времена хеленизма и римске епохе (Petrić 1978a; 1978b; Forenbaher i Rajić Šikanjić 2007, 460). На основу покретних налаза и остатака настамби и фортификација, може се претпоставити да је локалитет насељаван током дугачког временског периода са највише керамичких налаза из времена гвозденог доба (Petrić 1978a, 40), са значајном количином керамике 4. века старе ере и времена хеленизма, те уломцима керамике из времена римске доминације (Petrić 1978a, 43). Присуство малтера на блоковима јужне капије градине (Petrić 1978a, 38) сугерише да је насеље можда коришћено и након римских освајања када је део сухозидних фортификација из времена 6. – 4. века старе ере и епохе хеленизма, поправљан и додатно учвршћен. Према анализи прикупљеног керамичког материјала 2005. и 2006. године, простор средишњег дела насеља, односно камени плато површине око 1 ha, најинтензивније је коришћен током последњих столећа старе ере (Forenbaher i Rajić Šikanjić 2006, 431; Forenbaher i Rajić Šikanjić 2007, 460).

Грађевински остаци и архитектура. Остаци фортификација су констатовани на јужном прилазу стеновитог платоа који представља највиши део насеља, и северно, западно и југоисточно од њега у подножју узвишења чији облик одбрамбени зидови прате (Petrić 1978a, 37 – 38).

Остаци фортификација као и подзиди на којима су настамбе су грађени од грубо клесаног камена слаганих у сухозидној техници (*прилог 3 – слика 13*; Petrić 1978a, 37 – 38, sl. 2, sl. 3, sl. 4). На јужном прилазу платоу су били очували остаци улазне капије од већих камених блокова који су били везани малтером што је вероватно преправка из времена римске доминације овим местом (Petrić 1978a, 38). Према доступним фотографијама фортификацијских зидова блокови бедема су веома

грубе обраде неправилно обликовани и сложени „на суво“, грубих ивица и спојева, и грубо окресаних страна са доста оштрих делова без буњастог испупчења на лицу, са необрађеном наличјем (*прилог 3 – слика 13*; Petrić 1978a, sl. 2, sl. 4). На појединим местима бедем је очуван до висине од два до три реда блокова (Petrić 1978a, sl. 2).

На средини издигнутог платоа су очувани остаци веће грађевине правоугаоне основе грађене у техници сухозида, димензија 14 са 9,2 m, зидова дебелих између 1,2 и 1,8 m, за коју се претпоставља да представља остатке „храма“ (Petrić 1978a, 39).

На источној страни платоа, испод највише коте се налазе остаци 2,5 – 3 m дубоке цистерне, обложене малтером грубе фактуре, унутар које је нађена већа количина „илирске“ и „римске“ керамике (Petrić 1978a, 39, sl. 7, sl. 8). У цистерни су нађени остаци степеница начињених од танких плоча, док су изнад ње, на падини испод највише коте, нађени остаци канала за сливање воде ограђеног камењем (Petrić 1978a, 39).

Остаци неколико кућа су сачувани на источној и југоисточној страни. Најбоље очувана настамба је објекат четвороугаоне основе, наслоњен на стену на западној и са улазом на јужној страни, димензија 7,5 са 3 и 4 m, зидова дебелих до 0,8 m слаганих „на суво“ (Petrić 1978a, 38, sl. 5).

Некропола. Градину Град окружује неколико тумула са свих страна. 1972. године је истраживан мањи тумул кружног облика који је садржао један гроб конструисан од камених плоча, са дном које је обложено морским шљунком, а у којем је пронађен инхумирани покојник у згрченом положају (Petrić 1978a, 40).

Ц. Фисковић помиње налазе гробова у тумулима смештеним у Наковањском пољу северно од градине, изграђених од камених плоча (Petrić 1978a, 40). На положају Грмање, југозападно од градине, на површини тумула нађена је груба браонкаста посуда, односно лонац висине 26, ширине дна 9,5, ширине обода 20 и трбуха 23 cm са полумесечастом дршком испод обода која је према аналогијама на либурноском подручју северозападно од Пељешца и из јужне Италије датирана у 6. век старе ере, као и фрагмент апулске керамике, тј. даунског кратера из истог столећа (Petrić 1978a, 41 – 43, sl. 15).

Покретни налази. Међу покретнима налазима са градине и њене непосредне околине, односно падина брда, најзасупљенија је керамика сакупљена на површини локалитета. Један фрагмент припада неолитској керамици хварске културе нађен у подножју локалитета (Petrić 1978a, 40, sl. 13).

Део керамичких налаза, међу којима су фрагменти посуда са полумесечастим дршкама опредељен је у средње и касно бронзано доба према аналогијама са налазима у Босни, Албанији и јужној Италији (Petrić 1978a, 41). Овакве сличне посуде су присутне и у старије гвоздено доба, мањих димензија полумесечастих дршки, чији најрепрезентативнији налаз на локалитету је лонац са тумула на локалцији Грмање југозападно од градине (Petrić 1978a, 40, sl. 15).

Највећа количина фрагмената керамике је датирана у гвоздено доба која је према облицима блиска тзв. „илирској“ керамици (Petrić 1978a, 40).

Велика количина бронзано-добне и нарочито гвоздено-добне керамике сакупљена је на површини каменог платоа, тј. средишта насеља са највећом концентрацијом на јужном прилазу код капије утврђења (Forenbaher i Rajić Šikanjić 2006, 430). То су углавном фрагменти грубих, руком рађених посуда разгранутог обода, равног дна и понегде са тракастим дршкама или масивнијим хоризонталним дршкама (Forenbaher i Rajić Šikanjić 2006, 430).

Са локалитета Град је и доста налаза *gnathia* керамике датирани у 4. век старе ере (Petrić 1978a, 43). Велика количина тзв. „хеленистичке керамике“ из последњих столећа старе ере међу којима највећи део припада амфорама од којих је најзаступљенији тип Ламбоља 2 (*Lamboglia II*) као и фрагменти црном бојом премазане керамике, фрагменти грубих посуда за складиштење хране и уломци црепа, нађена је на простору платоа са највећом концентрацијом налаза у северном и средишњем делу око и унутар грађевинских остатака (Forenbaher i Rajić – Šikanjić 2006, 430 – 431).

Мање количине „римске“ керамике констатоване су на површини локалитета Град и унутар цистерне на источном делу градине (Petrić 1978a, 39, 43 Forenbaher i Rajić Šikanjić 2006, 431).

Занимљив налаз са локалитета град представља обрађени комад камена, пронађен код јужног улаза на издигнут плато насеља, са урезаним симболом непознатог

значења који се среће и урезан у стени на положају Подград са северне стране градине (Petrić 1978a, 38, sl. 6).

Од осталих покретних налаза издвајају се брусеве од пешчара, секира и жрвањ од глачаног камена (Forenbaher i Rajić Šikanjić 2005, 430).

Литература. Petrić 1975; 1978a; 1978b; Vuletić – Vukasović i Radić 1890; Fisković 1976; Fisković 1956; Forenbaher i Vlak 2008; Forenbaher i Kaiser 2003; Forenbaher et al. 2001; Forenbaher i Rajić Šikanjić 2006; 2007.

3.2.8. ЦАВТАТ

Археолошки локалитет у Цавтату је у археолошкој и историографској литератури идентификован са античким насељем, односно римском колонијом Епидаурум (лат. – *Epidaurum*) која је тај статус добила највероватније у 1. веку старе ере (Glavičić 2008, 44; Novak 1966b, 26, 56; Suić 1976a, 35; Faber 1966, 34). Први историјски помен насеља је везан за догађаје из 47. године старе ере код Плинија Старијег, а у различитим историјским изворима се помиње и под именима: *Epitauro* на Појтингеровој табли, *Epitauron* и *Epitaurum* код Равенског географа, *Epitaurum* код Св. Јеронима, *Πίταυρα* код Константина Порфиrogenита, док је аустроугарски оријенталиста и професор у Бечу и Грацу В. Томашчек (Wilhelm Tomaschek) први утврдио локално, „илирско“ порекло накнадно латинизованог имена са значењем: *epi deuro (dauro)* - „иза шуме“ (Batović 1988a, 18; Evans 1883, 3 – 4; Novak 1966b, 22 – 23, 26). Артур Еванс је навео имена *Epidaurus* и *Epitaurum*, а указао је и на грчко име за дубровачка острва – *Elaphites Néstoi*, претпостављајући да је у Цавтату првобитно основана дорска колонија што су својевремено прихватили још неки истраживачи, К. Пач, Е. Фримен, Ф. Шишић и др. (Evans 1883, 3 – 6, 16; Novak 1966b, 22).

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитети које се доводе у везу са античким насељем Епидаур налазе се на простору града Цавтата у јужној Далмацији, на обали североисточно од Конавалског поља, односно на јужном крају Жупског залива, југозападно испод планинског гребена Оштри Кук чији врх стоји на 585 m н. в. и одваја приморје од залеђа а где се може проћи

преко усека изнад села Рајчевићи (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a). Локалитети су распоређени на простору између увале Тиха са североисточне, нешто шире увале Гај са југоисточне стране и мањих острва Мркан и Бобара са југозападне и западне стране, на полуострвима Рат или Св. Рок североисточно и Суштјепан југозападно између којих је нешто мања увала звана Лука, и простору који се од мора издиже према североистоку и истоку (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a). Полуострва се пружају паралелно правцем северозапад – југоисток. Рат или Св. Рок на ком се, на његовој југоисточној половини налазе остаци античког, средњовековног и савремено насеље, делимично је пошумљен на северној и западној страни; завршава се на северозападу истоименим ртом, дугачак је 850 и широк до 380 m, са највишом тачком на средини, ближе западном крају где је данас гробље, на 35 m н. в. а која је у прошлости вероватно била и нешто виша, до 40 или више метара изнад мора (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a; Faber 1966, sl. 2). На средини Рата, на северној падини се налази пећина Шипун са извором слатке воде док се на јужној падини према ували Лука налази фрањевачки самостан где су откривени остаци античке некрополе (Faber 1966, 28, 34). Око 250 до 300 m југозападно, са друге стране увале Лука је полуострво Суштјепан које се завршава истоименом ртом, дугачко 700 и широко до 185 m, са највишом тачком на средини на 47 m н. в., данас потпуно пошумљено (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a). Североисточно од Рата, са супротне стране увале Тиха налази се око 1 km дугачко истоимено поље (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a). Северно од Тихе је увала Чиста Лука и рт Пакљивац где су под морем откривени остаци потонулог „платоа“, вероватно пристана или пута, док се изнад поља са североисточне стране у истоименом селу налази узвишење и локалитет Обод (Горњи Обод) на око 150 m н. в. испод ког се налази извор воде и на чијим југозападним падинама уз поље се налазе остаци у стени усечених кућа (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a; Faber 1966, sl. 1, 25 – 26). У насељу Обод (Доњи Обод) налазе се остаци тзв. куле Сутиван (Faber 1966, 32). Даље према истоку, пратећи северни руб Конавалског поља иде пут кроз кршевит терен са вештачким каменим терасама према усеку изнад села Рајчевићи и даље на север према селу Јасенице у залеђе приморја. Источно од Рата и Суштјепана, а северно од увале Гај терен се пење, са два узвишења на потезу

Рајков До – Мала греда до око 80, односно 170 m н. в. одакле пут води уз јужни руб Конавалског поља према селима Миочићи, Ћилипи и Поповићи у правцу југоистока кроз макијом обрастао терен (Defence Imagery and Mapping Agency 1996a).

Трагови праисторијског и античког насеља су откривени на полуострвима Рат и Суштјепан као и на простору између уз обалу увале Лука, на узвшењу Обод, под морем у ували Тиха и северно одатле, као и у селу Миочићи (Batović 1988a, 45, 48; Vijadija 2012; Galinović 2009; Dautova – Ruševljan 1971b; 1973b; Evans 1883, 3 – 10; Faber 1966). На простору села Миочићи и Ћилипи се налази неколико већих камених тумула. На простору између Цавтата и села Водовађа са супротне стране Конавалског поља 20 km југоисточно, откривени су трагови античког водовода по ком се цео крај назива Конавли (Faber 1966). Остаци праисторијских насеља у ближој околини су познати на локалцијама Обод, Ћилипи, Градина и Стражишће код Јасеница и Стравча источно од истог села, острвима Мркан и Бобара, и Спилан код села Завреља северно од Цавтата (Batović 1988a, Karta 1; Faber 1966, 35).

Претпоставља се да су се остаци насеља из касне праисторије и раноцарског времена на полуострву Рат налазили на западној страни и око највише тачке где је данас гробље, да је било опасно двоструким бедемом и јаче утврђено са југоисточне, приступачније стране као и да је градина из касне праисторије била кружне основе (Batović 1988a, 48; Faber 1966, 28). Пречник утврђеног насеља из касне праисторије износио је око 200 до 300 m (Batović 1988a, 49). Античка некропола се налазила на простору фрањевачког самостана и источно на простору даншњег насеља, као и поред увале Тиха уз пут према Ободу (Faber 1966, 28, 34). Претпоставља се да се некропола на Рату налазила на средини полуострва испод највишег врха Рата где се налазило предримско насеље (Batović 1988a, 42 – 43).

Историјат истраживања. Истраживање античког насеља у Цавтату су започета још крајем средњег века када је поједине латинске натписе прегледао и преписао трговац и антиквар Киријак од Анконе (Ciriaco de Ancona) 1435. године (Evans 1883, 3; Novak 1966b, 19). Рад на проучавању натписа и великог аквадукта у Конавлима су наставили крајем 18. века дубровчани Де Серђо (De Sergio) и Ј. А. Касанчић, а у наредном столећу италијан Ф. М. Апендини (Appendini) и Т.

Момсен (С. М. Theodor Mommsen), немачки класичар (Evans 1883, 3; Novak 1966b, 14 – 16). Енглески археолог А. Еванс (Arthur Evans) је вршио рекогносцирање по Далмацији и ископавао између осталог остатке античког аквадукта и цистерне у Цавтату 1878. што је изложио у делу штампаном 1883. године (Evans 1883).

1908. године, пошто је основана Друштво за истраживање и очување античког Цавтата – Епидаурум, започета су пробна истраживања на полуострву Рат када су откривени остаци римске виле (Menalo 2009, 669). Након Другог светског рата у истраживањима којима је руководио Д. Рендић – Миочевећ на месту хотела Епидаурус код Обода откривена је остава са 10 предмета из касног бронзаног доба, налази керамике и античког новца и остаци у стени усечених кућа (Batović 1988a, 72 – 73; Faber 1966, 26, 36). 1959. године су вршена мања подводна истраживања у ували Тиха (Faber 1966, 25). Од 1964. до 1967. године вршена су сондажна ископавања крај увале Тиха када је откривен тањи оградни зид и уломци грубље античке керамике (Faber 1966, 36). 1971. године су предузета мања заштитна ископавања на Рату под руководством В. Даутове – Рушевљан када је нађена велика остава, односно депонија керамичког материјала са великим бројем целих и фрагментованих амфора и поклопаца са печатима датираних највише у републиканско време, тј. од 1. века старе ере до 1. века или чак до 4. столећа, као и других посуда, често јужноиталског порекла, омањих теракота и металних налаза (Dautova – Ruševljan 1971b, 60 – 63). Исте 1971. и наредне 1972. године вршена су заштитна ископавања на североисточном делу полуострва Суштјепан под руководством В. Даутове – Рушевљан када су откривени остаци већег грађевинског објекта, гробница, гробова, цистерне и доста керамичког материјала, све из периода од 1. до 5. века (Dautova – Ruševljan, 1973b). 1985. године су обављена мања сондажна ископавања када је испитиван касноантички бедем на полуострву Рат под руководством А. Фабер (Faber 1985). Између 1984. и 1988. су трајала истраживања и конзервација остатака римске виле на Рату (Menalo 2009, 669). 1998. су обављена истраживања мањег обима на простору римске виле (Menalo 2009, 669). Подводна истраживања су обављена у ували Тиха 2006. године без значајнијих резултата (Miholjek 2007). 2007. и 2008. су настављена истраживања на римској вили на Рату (Menalo 2009, 669). 2008. је обављено

сондажно ископавање унутар стамбене зоне на Рату која су резултирала открићем дела зида једног грађевинског објекта и веће количине керамике, нарочито амфора 3. до 7. века (Galinović 2009, 668). Исте године су настављена истраживања остатака римске виле на Рату у близини рта Св. Рока (Menalo 2009, 669).

Датовање. За праисторијско насеље у Цавтату, на полуострву Рат претпоставља се да је настало током бронзаног доба или гвозденог доба (Batović 1988a, 19; Faber 1966, 35). На ово указују покретни археолошки налази на локацијама Обод и мало удаљенији Спилан и Градац (Faber 1966, 35). Покретни археолошки материјал из дубровачког музеја који вероватно потиче из три или четири гроба код Цавтата и који укључује двадесетак предмета датиран је у време од 6. до 1. века старе ере (Batović 1988a, 85; 1988b, 61). Од 6. до почетка 4. века старе ере датиран је грчко – илирски шлем, фибуле са четвороугаоном ногом, полумесечастим луком, „штрбачка“, ранолатенска фибула и огрлице од стакла и ћилибара и једна „грчка“ посуда, док се у време од 4. до 1. века опредељују геме, новац, земљане свтиљке, наруквице од сребра, наушнице, копљасте фибуле и украсне игле (Batović 1988a, 94). Настанак тзв. „мегалитског бедема“ датиран је у време између 5. и 3. века старе ере (Batović 1988a, 48). Налази грчког и илирског новца датирани су у 3. и 2. век старе ере (Batović 1988a, 80; Evans 1883, 6) Настанак римске колоније односно насеља се ставља и 1. век старе ере а археолошки материјал показује континуитет у насељавању до 7. столећа (Batović 1988a, 19; Vijadija 2012; Galinović 2009; Glavičić 2008; Dautova – Ruševljan 1971b; 1973b; Menalo 2009; Miholjek 2007; Faber 1966; 1985). Средњовековно насеље које је условило просторну организацију савременог града, изграђено је половином 15. века (Faber 1966, 25).

Грађевински остаци и архитектура. На југозападној падини узвишења Рат, око 10 m изнад мора констатовани су остаци бедема који је зидан од губо клесаних блокова камена у тзв. „мегалитској техници“, ширине између 2,3 и 3,5 m чији настанак је датиран у време од 5. до 3. столећа старе ере (Batović 1988a, 42, 48 – 50, 84, 94; 1988b, 57).

Трагови приобалног утврђења ранонарског времена констатовани су на јужном делу полуострва Рат уз обалски пут који води ка рту Св. Рока (Faber 1966, 28, sl. 2,

sl. 4, T. 2b). У питању су делови масивног бедема од којих се сачувало језгро конструкције на три различита места уз обалу на траси дугачкој десетак метара (Faber 1966, 28, sl. 2).

Остаци кућа правоугаоних основа и заобљених углова које су усечене у стену констатовани су на југозападној падини Обода уз поље и на источном делу Суштјепана (Batović 1987, 103; Faber 1966, 25, sl. 3). Куће на Ободу су биле сличне стаништима у Купарима, димензија 4 са 2 m, са темељима широким од 0,8 до 1 m и са улазима на дужим странама (Batović 1987, 103; 1988a, 50).

Некропола. Предримска некропола се вероватно налазила испод градине тј. врха Рата на нижем и равном терену према средини полуострва (Batović 1988a, 42, 51). У налазе који вероватно потичу из три или четири гроба у Цавтату, датирани у време 6. до 1. века старе ере, а данас се налазе у музеју у Дубровнику и највероватније су нађени током друге половине 19. века, убрајају се: две фибуле са правоугаоном ногом, бронзана фибула са звездастим задебљањима на луку, сребрна фибула са звездастим задебљањима на луку, сребрна фибула гласиначког порекла, сребрна лучна фибула из раног латена, бронзана фибула са две игле, две сребрне фибуле са две игле, спирално увијена бронзана наруквица од бронзаног лима, огрлица са 25 ниски од ћилибара, огрлица од 27 ниски од стаклене пасте, две минијатурне главе негроидог изгледа од црвенкасте стаклене пасте – вероватно делови минђуша, сребрна наушница са стилизованом животињском главом од сребрног лима, бронзана украсна игла са профилисаном главом, сребрна украсна игла са јајоликом главом, три уломка бронзаног илирско – грчког шлема (Batović 1988a, 77 – 81, sl. 10, 11; Novak 1966b, sl. 5).

Покретни налази. На простору испод Обода у ували Тиха поред налаза грубе, „илирске“ керамике нађени су примерци новца сицилијског Аркагаса (Batović 1988a, 72 – 73). Артур Еванс међу цавтатским налазима помиње геме „грчко – хеленистичке“ продукције нарочито са представом Ескулапа од којих се десетак налази у дубровачком музеју, као и налазе грчког и илирског новца Беотије, Аркагаса, Скодре, Аполоније, Дирахиона и другог новца 3. и 2. века старе ере, као и један „грчки“ земљани суд (Batović 1988a, 80, 89; Evans 1883, 6, 17).

Литература. Batović 1988a; 1988b; Bijadžija 2012; Galinović 2009; Glavičić 2008; Dautova – Ruševljan 1971b; 1973b; Defence Imagery and Mapping Agency 1996a; Evans 1883; Menalo 2009; Miholjek 2007; Novak 1966b; Suić 1976a; Faber 1966, 1985;

3.2.9. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ

На простору јужног далматинског приморја и блиског залеђа се налази више археолошких локалитета који су слабије истраженеи или на чије постојање указују покретни налази.

На Пељешцу су регистровани локалитети: **Накованић, Оребић, Гудња и Спила, Вигањ (Билило и рт Св. Иван), Вижањица, Јурјевић**, где су констатовани налази керамике, нарочито *gnathia* посуда и амфора (често *Lamboglia 2* тип) који указују на постојање мањих насеља или станишта хеленистичког времена и најмање једног светилишта (Petrić 1975; 1976; 1978a, 43, 79; Rapanić 1972, 79 – 80).

Међу од слабије истражене локалитете на овом простору су **Градац** код Неума одакле потичу налази фрагмената посуда рађених на витлу и *gnathia* керамике, нађени у фунерарном контексту у једној гомили, као и сам **Неум** у чијој луци су констатовани остаци потонулих бродова и налази амфора датираних у 2. и 1. век старе ере (Marić 2000, 40).

На простору неумског залеђа, те дубровачког и конавалског приморја спорадични налази указују на насељеност локалитета: **Брестица – Ђурђева главица** и **Градина (Радеж), Спилан – Бурнум, Молунат – Метале, Стравча – Кула мала** (Batović 1988a; 1988b Dautova – Ruševljan 1973a; Marić 1975; Faber 1966).

3.3. БОКА КОТОРСКА И КРАШКА ЗАРАВАН ЗАПАДНЕ ЦРНЕ ГОРЕ

3.3.1. ВРАНОВИЋИ – ПЈАЦА

Топографија и просторна организација. Локалитет Пјаца се налази у селу Врановићи, око 6 km мерено ваздушном линијом југоисточно од Тивта, на југоисточном углу мањег поља Лазаревине или Жупа које је заправо југозападни део већег Тиватског поља, смештен на око 68 m н. в. на брегу Вучјак који се налази између узвишења сличне висине, Мариног брда западно, и потока Коложун северно и североисточно, поред цркве посвећене Светом Стефану, крај пута који се одатле пење ка селу Љешевићи у правцу југозапада (Vojnogeografski institut 1979e; Vojnogeografski institut 1979m). Пјаца је брег пречника око 200 m и углавном обрастао макијом.

Историјат истраживања. Познат од раније по средњовековној цркви Св. Стефана (Ковачевић 1967a, 287, 327), локалитет је сондажно ископан у септембру 1972. године под руководством Маје Паровић – Пешикан када су откривени трагови праисторијског насеља и грађевина из античког и касноантичког периода док је у пољу испод брега констатовано више римских зиданих гробница (Parović – Rešikan 1972, 78 – 79; Паровић – Пешикан et al. 1978, 157).

Датовање. Приликом археолошких истраживања Пјаце уочена су три периода насељавања локалитета. Праисторијско насеље је на основу покретних керамичких налаза датирано у период 5. – 4. века старе ере са могућношћу да се његов настанак помери у нешто ранији период и са претпоставком да је трајало у континуитету до 2. столећа (Паровић – Пешикан 1979, 47; Паровић – Пешикан et al. 1978, 157). Период 3. и 4. века је време у које је датирана *villa rustica* на локалитету, док је мозаик касноантичког објекта датиран у време 5. – 6. столећа (Паровић – Пешикан 1979, 47 – 48; Parović – Rešikan 1972, 78; Pušić 1969, 17).

Покретни налази. Трагови праисторијског насеља су нађени на северном делу локалитета, јужно од крајњег северног зида касније римске грађевине. У слоју нагореле земље али поготово испод овог нивоа, на релативној дубини 0,3 m

и ниже, нађена је већа количина фрагмената грубе руком рађене, тзв. „илирске“ керамике од којих поједини имају углачану црну или црвенкастомрку површину (Паровић – Пешикан 1979, 47, сл. 27, сл. 28, Т. 7 / 2). Присутни су између осталог делови ваза са две дршке датираних у 4. или 3. век старе ере и шоља са једном дршком из истог периода (Паровић – Пешикан 1979, 49, 52).

Међу керамичке налазе спадају и фрагменти црнофирнисане зделе датиране у 4. век старе ере (Parović – Pešikan 1972, 78).

Литература. Vojnogeografski institut 1979e; Vojnogeografski institut 1979m; Ковачевић 1967a; Паровић – Пешикан 1979; Parović – Pešikan 1972; Паровић – Пешикан et al. 1978; Pušić 1969.

3.3.2. ГОШИЋИ – СВЕТИ ЛУКА

Археолошко налазиште Св. Лука у селу Гошићи у Боки Которској, 4 km мерено ваздушном линијом јужно од Тивта, садржи трагове прошлости из дугачког временског периода, од касне праисторије овог простора до средњег века. Према археолошким и интерпретацијама историјских извора насеље је у предримско и римско време носило назив Агрувијум (лат. – *Acruvium*; Врзић 2005; Паровић – Пешикан 1979, 29). Овај *oppidum civium Romanorum* помињан код Тита Ливија и Плинија Млађег, смешта се и на подручје Котора одакле су познати налази из римског времена или пак у Бигово, недалеко од Гошића (Гарашанин и Гарашанин 1967c, 216; Мијовић и Ковачевић 1975, 38).

Топографија и просторна организација. Локалитет Св. Лука се налази у северном делу села Гошићи у Кртолима. Смештен је на малом узвишењу Врањска глава које се пружа правцем југоисток – северозапад дужином од преко 500 m, са два висински доминантна положаја на оба краја од којих је југоисточни поред засеока Костићи на 110 m надморске висине, а северозападни, купасте врх Св. Лука на 116 m изнад мора (Vojnogeografski institut 1979m; Паровић – Пешикан et al. 1978).

Са јужне стране Врањске главе и паралелно са узвишењем, пружа се све до оближњег насеља Радовићи у правцу југоистока преко 1200 m дугачко и нешто

преко 200 m широко терасасто поље, које се и даље наставља ка југоистоку преко потеза Локе до 2,3 km удаљеног села Пржно и истоимене увале у заливу Траште (Vojnogeografski institut 1979m). Северозападни крај поља у Гошићима је од главице Св. Лука удаљен 500 m. На том месту, нешто издигнута али на самом ободу поља, налази веома уочљива и 25 m широка камена гомила – Гомила од Храсне или Ива Марова гомила која стоји на око 100 m надморске висине, тачно наспрам косе Почивала са супротне, јужне стране поља одакле се терен пење даље према југу и западу са најближим топонимима: Ковачева гомила (323 m н. в.), Градине (313 m н. в.) и Десанова гомила (438 m н. в.; Vojnogeografski institut 1979m; Врзић 2005, 76). Око 1,2 km источно од Св. Луке, са супротне стране поља, ближе селима Радовићи, Миловићи и Богишићи, налази се брдо Страишће на чијем врху се на 133 m н. в. налази црква Св. Јована, док су на његовим падинама смештене четири камене гомиле и то при врху највећа која има 25 m у пречнику, на источној страни две од по 20 и 15 m ширине и при подножју на југозападној падини, на месту које се зове Миловића локва две камене гомиле пречника 15 и 23 m (Vojnogeografski institut 1979m; Паровић – Пешикан 1979, 24). Са северне стране Врањске главе терен је нешто стрмији. На око 400 m северно од Св. Луке је морска обала Тиватског залива Боке Которске, односно рт Какрц у селу Бјелила и мала лагуна Око у коју се за запада улива омањи водоток Ријека (Vojnogeografski institut 1979m).

Осим врха купасте главице Св. Лука са истоименом црквом и сеоским гробљем које је пре пар година ограђено око 3 m високим бетонским подзидом, узвишење Врањска глава је обрасло густом шумом. Терен око главице, односно око кружног бетонског подзида, вештачки је заравњен у виду стазе која га окружује описујући круг од око 50 m у пречнику. Локалитету се најлакше прилази са јужне стране из центра Гошића уским асфалтним путем преко терасастог поља од ког се терен пење према врху.

Двадесетак метара пре гробљанског зида, од уског асфалтог пута се према југоистоку одваја око 400 m дугачка шумска стаза која јужном падином Врањске главе, паралелно са пољем испод, води ка другом, нешто нижем врху узвишења и засеоку Костићи.

Истражени објекти и концентрација покретних налаза на Св. Луки су смештени на јужној падини узвишења. Њихов распоред на правцу дуж изохипси и висинска разлика упућују на закључак да су стамбени објекти били терсасто распоређени по јужној падини изнад поља испод доминантне тачке где је данас црква са гробљем (Паровић – Пешикан 1979, сл. 8).

Историјат истраживања. Налазиште на Св. Луки је рекогносцирано 1965. године, а сондажна ископавања су обављена током две кампање, 1967. и 1968. године под руководством Маје Паровић – Пешикан (Parović – Pešikan 1967a, 34; Паровић – Пешикан 1979, 30 – 31; Паровић – Пешикан et al. 1978, 151). Током истраживања су констатовани остаци античке архитектуре на јужној падини узвишења и већа количина покретних археолошких налаза, углавном фрагмената керамике. У оквиру исте кампање су започета ископавања гомила на локалитету Миловића локве, завршена 1970. године (Паровић – Пешикан 1979, 24; Parović – Pešikan 1967c, 34).

У селу Гошићи било је и случајних налаза из периода 1965. – 1966. године који су однети у Музеј у Херцег Новом (Паровић – Пешикан 1979, 35).

Датовање. Археолошки налази са локалитета Св. Лука указују да је најинтензивнији период насељавања био у хеленистичко и римско, раноцарско време, односно од 4. до 2. века старе ере, тј. период 1. – 2. столећа, док су констатовано и нешто налаза 4. столећа и из средњег века (Паровић – Пешикан 1979, 33, 35; Rušić 1969, 17). Истраживањима на оближњем локалитету Миловића локве датирани су обе камене гомиле, тзв. „тумул I“ у време 2. – 1. века старе ере, док је „тумул II“ опредељен у доба касног халштата (Паровић – Пешикан 1979, 24, 27).

Грађевински остаци и архитектура. На Св. Луки за сада нису откривени остаци фортификација мада се њихово постојање претпоставља (Паровић – Пешикан 1979, 29). На јужној падини су откривена три грађевинска објекта (*прилог 3 – слика 18*) из римског времена са средњовековним доградњама, од којих два садрже остатке зидова из предримског времена како су датирани и две јаме поред тзв. „објекта 2“. „Објекат 1“ се налази близу врха узвишења, југозападно од цркве, неправилне је трапезоидне основе чија ширира страна је окренута према југоистоку, димензија 5,9 са 3 m, зидова дебелих између 0,65 и 0,8

m и очуваних до 0,87 m висине, грађених са два лица од fino клесаних камених блокова везаних кречним малтером и каменом испуном у језгру, са две нише унутар објекта, улазом на западу и подом од камених плоча (*прилог 3 – слика 18*; Паровић – Пешикан 1979 31, сл. 9, сл. 10). Према налазима керамике, делова амфора и *terra sigillata* посуда, објекат је датиран у 1. – 2. век али је констатовано постојање праисторијског слоја са остацима грубе руком рађене керамике и кућног лепа (Паровић – Пешикан 1979, 31).

„Објекат 2“ (*прилог 3 – слика 18*) се налази на нижој тераси од првог објекта у правцу југоистока, испод пута за Костиће. Правоугаоне је основе, димензија 3,3 са 1,4 m, од притесаног камена који је местимично везан кречним малтером помешаним са истуцаном опеком, са подом од камених плоча, чији је унутрашњи простор у северном делу обликован као „пећ“, тј. округло удубљење у подлози широко 1,2 m са калотастим сводом од опеке и малтера и лучним отвором који је затваран каменом плочом (Паровић – Пешикан 1979, 32, сл.11). На северној страни где је тзв. „пећ“, објекат је наслоњен на стену док га на западној страни затвара структура на коју је призидан, тј. зидна конструкција од камених блокова правилно сложених „на суво“, дугачка 5,2 m која се на северу наслања на стену а на јужном крају је висока 1,25 m (Паровић – Пешикан 1979, 33). У југозападном углу један камени блок правилног облика скреће од трасе и чини фрагмент јужног зида, док је источни сухозид сачуван у првом реду блокова до висине од 0,2 m (Паровић – Пешикан 1979, 33). На дубини од 1,98 m испод нивоа „пећи“ наишло се на под од камених плоча површине 2,35 са 2 m (Паровић – Пешикан 1979, 32). Источно уз сам објекат и североисточно од њега су откривене две јаме ограђене камењем пречника 1,6 и 1,9 m при врху, дубоких од 0,5 до 0,9 m испуњене земљом и фрагментима амфора и тегула каснохеленистичког времена (Паровић – Пешикан 1979, 33, сл. 12, Т. 3 / 3). Од покретних налаза у „објекту 2“ највише припада фрагментима тегула и амфора 2. – 1. века старе ере, али има налаза и грубе керамике рађене руком као и глеђосане керамике и средњовековних налаза (Паровић – Пешикан 1979, 33, сл. 28, сл. 31). Источни и западни зид као део покретног материјала указују да је објекат са јамама које су вероватно служиле као складишта настао у предримско, односно каснохеленистичко време али је дограђиван и коришћен и касније (Паровић – Пешикан 1979, 33).

„Објекат 3“ (*прилог 3 – слика 18*) се налази јужно, испод „објекта 1“, на истој висини као „објекат 2“, 25 m западно од њега (Паровић – Пешикан 1979, 33, сл. 8). Трапезоидне основе, са 1,62 m широким улазом на дужем јужном зиду, димензија 5,7 (јужни зид) и 3,59 m (северни зид) са 4,5 m (западни зид) и 4,83 m (источни зид; Паровић – Пешикан 1979, 33, сл. 13). Јужни зид је дебео 0,75 а источни 1,03 m (Паровић – Пешикан 1979, 33). У северозападном углу објекта је платформа од природне стене димензија 1,6 са 1,55 и висине 0,4 до 0,7 m, која је обзидана и преко које се излазило на горњу терасу изнад куће кроз други нешто ужи пролаз ширине 0,9 m, док је остатак куће био поплочан каменим плочама (Паровић – Пешикан 1979, 33). У центру објекта је камено удубљење димензија 1 са 1,7 m, дубине 0,7 m испуњено пепелом (огњиште; Паровић – Пешикан 1979, 33). Јужни, западни и западни део северног зида су конструисани од већих фино клесаних камених блокова који су везани кречним малтером док су источни и део северног зида од камених блокова слаганих „на суво“ и видно су дебљи (Паровић – Пешикан 1979, 33, Т. 2 / 4). Од покретних налаза присутни су фрагменти амфора 3. – 2. века старе ере и фрагменти грубље керамике рађене руком као и глинене тег за рибарску мрежу, али и фрагменти глеђосане керамике нађени на простору платформе у углу куће (Паровић – Пешикан 1979, 35, сл. 27, сл. 28, сл. 31). Према налазима и техници градње различитих делова куће њен настанак је опредељен у предримско доба са каснијим дограђивањима (Паровић – Пешикан 1979, 35). Камени квадери у секундарној употреби данас се могу видети у супструкцији косе рампе којом се прилази цркви Св. Луке са источне стране, као и обрушени на терену непосредно испод прилаза, клесани са буњастим испучењем, дугачки у просеку 0,5 или 0,6 m и широки 0,3 m (*прилог 3 – слика 19*). Ови кречњачки блокови би могли да буду делови некадашње предримске фортификације.

Некропола. Од неколико камених гомила које су констатоване у близини Св. Луке, на основу налаза покретног материјала из „тумула I“ на локалитету Миловића локва претпоставља се да је то био део некрополе хеленистичког насеља (Паровић – Пешикан 1979, 24). Археолошким истраживањима је утврђено да је у питању кенотаф, односно камени тумул без гроба, пречника 15 и висине до 2 m (Паровић – Пешикан 1979, 24). Констатована је конструкција која се испод насипа од камена састојала од два венца кружне основе изграђена од наслаганих

већих блокова и испуне од камена између њих, док је простор између венаца испуњен ситнијим каменом и шодером (Паровић – Пешикан 1979, 24). У западном делу гомиле у испуни спољашњег венца као и у међупростору између два венца, нађени су фрагменти керамике, фрагмент стаклене посуде и два керамичка пршљенка, док су у северном делу нађени делови огрлице од шкољки, тордирана гвоздена дршка некакве посуде, двадесетак фрагмената веће амфоре и фрагменти зделе типа *terra sigillata* (Паровић – Пешикан 1979, 24, сл. 6). На основу налаза тумул је датиран и 2. – 1. век старе ере (Паровић – Пешикан 1979, 24).

У „тумулу II“ који је датиран у касно халштатско доба констатовани су делови дечијег скелета у згрченом положају који се налазио у грбној конструкцији четвороугаоне основе од камених плоча, западно од сличне конструкције без налаза скелета, испод насипа од камена и окружен са два прстена од већих блокова, са нешто налаза фрагмената керамике грубље израде, бронзаном апликацијом, гвозденом дршком ножа и неколоко шкољки које су биле део огрлице (Паровић – Пешикан 1979, 24 – 25, сл. 6).

Међу случајним налазима из Гошића који су нађени у једном гробу и донети у музеј у Херцег Новом су минијатурни лагинос са црвенкастим фирнисом висине 6, пречника у висини рамена посуде 6,5 и пречника дна 3,5 cm, црнофирнисана зделица са увученим ободом и прстенастим дном са утиснутим орнаментом у облику розете, висине 2, пречника обода 12 и пречника дна 9,5 cm, фрагмент жишка са рељефним орнаментом, фрагментована црнофирнисана шољица без дна, висине око 2 и пречника 5 cm, сви датирани у период 3. – 2. века старе ере (Паровић – Пешикан 1979, 35, 38).

Покретни налази. Унутар и околу остатака грађевинских објеката као и у неколико сонди отворених на јужним падинама Св. Луке нађена је већа количина покретног материјала међу којима су најбројнији фрагменти керамике. Поред налаза римског времена и нешто средњовековних налаза, најбројнији су предмети из периода од 4. до 1. века старе ере.

Највише налаза керамике припада фрагментима амфора 3. – 1. века старе ере, углавном грчко – италског порекла, и фрагментима амфора са Родоса, Тасоса и Коса (Паровић – Пешикан 1967а, 36; Паровић – Пешикан 1979, 35, 61, сл. 30, сл. 31).

Поред тога, од керамике су присутни фрагменти фирнисоване *gnathia* керамике, фрагмент дна киликса или зделе са утиснутом палметом, део скифоса са црвенкастомрким финисом, ободи тамно фирнисованих здела и шоља и нешто мања количина римске керамике (Паровић – Пешикан 1967а, 36; 1979, 35, сл. 14). Од стоне керамике присутни су фрагменти посуда финије израде, крчага и здела од црвено или сиво печене глине (Паровић – Пешикан 1979, 59). Присутна је и груба керамика рађена руком („илирска керамика“), шоље са дршком и крчази (Паровић – Пешикан 1967а, 36; 1979, 35, сл. 27).

Од бронзаних налаза истиче се новчић, вероватно краља Балајоса из 2. века старе ере са главом на аверсу и сачуваним делом натписа на реверсу (Паровић – Пешикан 1979, 35, Т. 8 / 10). Од покретних налаза истиче се и пирамидални керамички тег за рибарску мрежу (Паровић – Пешикан 1979, 35).

Од случајних покретних налаза из околине Гошића из предримског времена се истиче једна латенска фибула док су у време 2. – 4. столећа опредељени бронзана апликација у облику пса, бронзана статуета дечака, бронзана крстатста фибула и прстен који се налазе у музеју у Херцег Новом. Међу случајним налазима из Гошића који су нађени у једном гробу и донети у музеј у Херцег новом су минијатурни лагинос са црвенкастим фирнисом висине 6, пречника у висини рамена посуде 6,5 и пречника дна 3,5 cm, црнофирнисана зделица са увученим ободом и прстенастим дном са утиснутим орнаментом у облику розете, висине 2, пречника обода 12 и пречника дна 9,5 cm, фрагмент жишка са рељефним орнаментом, фрагментована црнофирнисана шољица без дна, висине око 2 и пречника 5 cm, сви датирани у период 3. – 2. века стере ере (Паровић – Пешикан 1979, 38).

Литература. Vojnogeografski institut 1979m; Врзић 2000; Parović – Pešikan 1967a; 1976c; Паровић – Пешикан 1979; Паровић – Пешикан et al. 1978; Rušić 1969.

3.3.3. ГРАХОВО – БАРА ГРАХОВСКА (ДЕРВИШ)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет са остацима утврђеног насеља у Бари Граховској налази се у истоименом насељу Грахова, изнад североисточног обода Граховког поља, око 800 m североисточно од центра Грахова и брега Умац, 1400 m источно од узвишења Кашљавац и исто толико од трагова предримске комуникације у Бобовој улици на истоку поља, око 15,5 km мерено ваздушном линијом северно од Рисна (Vojnogeografski institut 1979d; Паровић – Пешикан 1980, 20, 30). Остаци бедема се налазе близу подножја, на јужној падини стеновитог брда Дервиш које се диже на око двеста метара изнад Граховског поља са североисточне стране, односно на 918 m н. в. (Vojnogeografski institut 1979d). Југозападно, кроз крашко поље тече Граховска ријека у коју се долазећи са северозапада улива Челиначки поток, а чија клисура дели Дервиш од Кашљавца, на потезу где су откривени трагови античког пута (Vojnogeografski institut 1979d; Паровић – Пешикан 1980, 30).

На истој, јужној падини Дервиша, при самом подножју, поред остатака утврђеног насеља, налази се Велика граховска или Даковића пећина велике површине и са два улаза у којој су приликом рекогносцирања прикупљени бројни фрагменти праисторијске керамике (Паровић – Пешикан 1980, 14, 16).

Утврђено насеље у Бари Граховској је заузимало две целине, део падине брда Дервиш при њеном подножју, утврђену сухозидним бедемима који под оштрим углом затварају простор неправилне основе, и Велику граховску пећину у непосредној близини фортификације.

Историјат истраживања. Бара Граховска је рекогносцирана седамдесетих година под руководством Маје Паровић – Пешикан (Паровић – Пешикан 1980, 7).

Датовање. Археолошки локалитет у Бари Граховској је датиран у широк временски распон. Налази праисторијске керамике, односно дела једне коничне зделе датирају насељавање ове локације још у бронзано доба (Паровић – Пешикан 1980, 27). На основу налаза фортификационе архитектуре, утврђено насеље је датирано у хеленистичко време, истовремено или нешто касније основано од оног на оближњем брду Кашљавац, односно 4. – 3. век старе ере док

се употреба малтера на деловима бедема датира у време непосредно пре римских освајања, односно доводи у везу са продирањем римских техника градње од времена 2. – 1. века старе ере (Паровић – Пешикан 1980, 17, 30).

Грађевински остаци и архитектура. На падини узвишења при дну поред куће мештана очуван је бедем грађен у техници сухозида, грађен од великих делимично обрађених камених блокова плочастог изгледа дугачких између 1,3 и 2 m, сложених у хоризонталне редове (Паровић – Пешикан 1980, 20, Т. 7 / 18). Део бедема који је очуван у дужини од 5 m и висини 0,6 до 1 m, по техници градње одговара бедему утврђеног насеља на оближњем Кашљавцу (Паровић – Пешикан 1980, 20).

Испод овог бедема на нижем терену је очуван други део утврђења у висини од 2 m и дужини од 8 m који је конструисан од већих полигоналних камених блокова без јасних хоризонталних редова и пружа се под оштрим углом ка зиду од плочастих издужених блокова с којим затвара простор неправилне основе (*прилог 3 – слика 20*; Паровић – Пешикан 1980, 20, Т. 8 / 19).

Испод падине уз пут су сачувани остаци грађевине која је прислоњена уз бедем од полигоналних блокова, које чине остаци два зида који се секу под правим углом грађених од већих грубо обрађених правоугаоних блокова који су спојени кречним малтером (Паровић – Пешикан 1980, 20, Т. 8 / 20, 21). Вероватно се ради о остацима правоугаоне куле која је призидана уз бедем од полигоналних блокова.

Покретни налази. Од покретних налаза констатовани су налази праисторијске керамике грубе израде, црепа и металне згуре у простору пећине поред фортификације (Паровић – Пешикан 1980, 16, 27).

Литература. Vojnogeografski institut 1979d; Паровић – Пешикан 1980.

3.3.4. ГРАХОВО – КАШЉАВАЦ

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Кашљавац са остацима утврђеног насеља се налази на истоименом узвишењу које се на југоисточном крају диже на 802 m н. в., изнад северног руба Граховског поља, односно стоји на релативној висини од скоро сто метара изнад великог

крашког поља, нешто више од 15,5 km мерено ваздушном линијом северно од Рисна, 1000 m северозападно до центра Грахова, између траса новог и старог пута који воде ка северозападу и Вилусима (Vojnogeografski institut 1979d). Стененовито и макијом обрасло узвишење које се пружа правцем северозапад – југоисток има два истакнута положаја са удолином између, а заправо се Кашљавац према северозападу наслања на нешто више брдо Курјај (962 m н. в.; Vojnogeografski institut 1979d; Паровић – Пешикан 1980, Т. 4 / 12). Јужно од узвишења по средини крашког поља протиче водоток Граховска ријека, док непосредно испод врха са остацима утврђења, са североисточне стране протиче мањи, Челински поток који отиче у поље према југоистоку (Vojnogeografski institut 1979d).

Остаци фортификације се налазе на истакнутом положају на западном узвишењу Кашљевца, на врху 40 m високе литице (Паровић – Пешикан 1980, 18).

Недалеко одатле, у Грахову у Бобовој улици на југоисточној страни поља и насеља, на месту где и савремени пут пролази од југа преко источног дела поља ка северозападу, констатовани су остаци предримског пута који је водио до Рисна према Граховском пољу и остаци античког пута дуж Челиначког потока (Паровић – Пешикан 1980, 14, 30, Т. 14 / 41, 42). На јужној падини узвишења налази се мања пећина са два отвора уз коју је нађен зид који ју је делимично затварао (Паровић – Пешикан 1980, 14, Т. 2 / 6, 7).

Топографија локалитета и распоред зидова указују на типичну просторну организацију утврђених насеља хеленистичког времена са ширег простора источног Јадрана која се заснива на постојању два истакнута положаја са нижим тереном између, где је на вишем, западном односно горњем утврђењу нађен део фортификације насеља (Паровић – Пешикан 1980, 18, 30). Према концентрацији покретних налаза, нарочито насеобинске керамике на јужној страни узвишења (Паровић – Пешикан 1980, 18) може се закључити да се са те стране, према пољу, највероватније налазио већи број стамбених објеката. Према остацима предримског пута у Грахову и дела античког пута у клисури Челинског потока (Паровић – Пешикан 1980, 14, 30, Т. 14 / 41, 42), прилаз насељу је био са југоисточне стране, док се крајња тачка одбране („акропола“ ?) налазила на вишем западном узвишењу које је заштићено бедемом и 40 m високом литицом.

Историјат истраживања. Утврђење на Кашљевцу је рекогносцирала археолошка екипа под руководством Маје Паровић – Пешикан у склопу десетогодишњих истраживања на подручју Грахова, Цуца и Кривошија у оквиру којих су поред рекогносцирања терена понегде вршена и мања сондажна ископавања а покретни материјал је истовремено прикупљан са површине терена и од мештана села на овом подручју (Паровић – Пешикан 1980, 7). На једном месту у удолини између два истакнута положаја на Кашљевцу, истраживачи локалитета су приликом обиласка приметили ископану рупу на основу чијег профила је установљена вертикална стратиграфија (Паровић – Пешикан 1980, 18).

Датовање. Према налазима фрагмената керамичких посуда на Кашљевцу, насеље је датирано у период 4. до 2. столећа старе ере, тј. према количини импортоване керамике успон доживљава у времену 4. и 3. века пре наше ере, док се на основу анализе грађевинских остатака и налаза грубе домаће керамике која је датиран у широк распон од 8. до 3. века старе ере сматра да настанак фортификације може бити и нешто старији (Паровић – Пешикан 1980, 17, 30, 73).

Грађевински остаци и архитектура. Бедем на Кашљевцу је очуван на западном узвишењу, тј. на његовој јужној страни уз литицу и очуван је у дужини од 4 m и висини 1,5 m (*прилог 3 – слика 21*; Паровић – Пешикан 1980, 18, Т. 4 / 13). Пружа се правцем североисток – југозапад и грађен је од већих грубих и само делимично обрађених камених блокова плочастог издуженог изгледа, најчешћих димензија 0,9 са 0,3 са 0,44 и 0,9 са 0,35, са 0,65 m сложених „на суво“ (*прилог 3 – слика 21*; Паровић – Пешикан 1980, 17, 18, Т. 4 / 13). На падинама узвишења је примећен велики број сличних блокова који су приликом рушења склизнули на нижи терен (Паровић – Пешикан 1980, 18).

Некропола. Приликом рекогносцирања подручја Грахова констатован је већи број камених гомила, на местима Челина, Пјаца, црква Св. Николе, Дрошкорица, Госпуде, Загуљ, Прла, Петковићи итд. који су остали неистражени и оквирно датирани у широк распон од бронзаног до млађег гвозденог доба, док су према казивању мештана у појединим тумулима овог подручја налажене сахране покојника у згрченом положају у гробницама од камених плоча (Паровић – Пешикан 1980, 9 – 10).

Покретни налази. Приликом рекогносцирања локалитета је прикупљена већа количина покретних налаза, највише са јужних падина узвишења и делом са површине нижег терена између два истакнута положаја насеља.

Поред керамике, издвајају се комади гвоздене шљаке па се претпоставља да је се у насељу налазила радионица за производњу метала (Паровић – Пешикан 1980, 18). Од металних налаза констатован је један гвоздени ексер са кружном заковицом за који се претпоставља да је део штита и према причи мештана од раније је познат налаз оштећеног бронзаног новчића са представом брода на реверсу за који се претпоставља да припада ковању краља Генција (Паровић – Пешикан 1980, 18, Т. 6).

Од керамичких налаза прикупљени су фрагменти домаће и импортоване керамике хеленистичког времена.

Фрагменти домаће керамике, грубе израде без употребе витла, представља мањи део керамичких налаза са Кашљевца; фрагменти представљају делове лонаца и шоља са једном или две тракасте дршке које могу бити украшене косим зарезима, најчешће од непречишћене црвенкастомрке глине или ређе сивомрке или црне боје, ретко углачаних површина, датирани у широк временски период од 8. до 3. старе ере (Паровић – Пешикан 1980, 24, 27, сл. 5, Т. 6).

Међу керамичким уломцима нађени су фрагменти финијих посуда добре израде који су направљени у локалној радионици по грчким узорима (Паровић – Пешикан 1980, 28, сл. 6 / 8, 10).

Импортована керамика хеленистичког времена представља највећи део покретних налаза са локалитета. Ту се убрајају фрагменти *gnathia* керамике, скифоса, амфора и других најчешће црнофирнисаних посуда датираних у период 4. до 2. века старе ере из атичких и италских производних центара (Паровић – Пешикан 1980, 18, 28; Ujes 1999, 206). У ову групу се убрајају црнофирнисовани обод скифоса са делом дршке датиран у прву половину 4. век старе ере, део дна скифоса датиран у другу половину 4. века старе ере; дршка скифоса; део трбуха црнофирнисоване вазе датиран у прву половину 4. века старе ере; део грла црнофирнисане олпе украшене у *gnathia* стилу по хоризонталним зонама које су одвојене урезаним линијама са сликаним орнаментима – криве линије у облику језичака, меандри и биљни орнаменти, датиране у крај 4. века старе ере; део дна лакримарија са краја

3. или почетка 2. века старе ере; и многобројни фрагменти амфора, углавном делови трбуха (Паровић – Пешикан 1980, 18, 28 – 29, сл. 6, Т. 5).

Литература. Vojnogeografski institut 1979d; *Паровић* – Пешикан 1980; Ujes 1999.

3.3.5. ГРАХОВО – УМАЦ

Топографија и просторна организација. Локалитет са остацима фортификације налази се на стеновитом брегу Умац у источном делу Граховског поља, тј. у центру Грахова јужно до главне улице на месту где се данас налази спомен парк, 15 km од Рисна мерено ваздушном линијом према северу, 1000 m североисточно од места где су откривени трагови предримске комуникације која води од Рисна у Бобовој улици и на сличној удаљености од брда Кашљавац према југоистоку, северно од водотока Граховске ријеке (Vojnogeografski institut 1979d; Паровић – Пешикан 1980, 18 – 19). Са свих страна осим са северне веома стрм и стеновит брег, местимично обрастао на падинама ниским растињем и дрвећем, поплочан и уређен у подножју, на врху и приступачној северној страни као спомен парк, пружа се правцем север – југ дужином од око 120 m; широк је у основи на, јужном крају, око 100 m; и диже се двадесетак метара изнад околног терена крашког поља, тј. на 722 m н. в. (Vojnogeografski institut 1979d). Са западне стране, након мањег поља широког око 50 m, окренут према најстријијој литици Умца, налази се мањи, око 50 m дугачак и десетак метара висок стеновит брег (Vojnogeografski institut 1979d).

Према направљеној скици утврђења и разлици у начину обраде камена сухозидних бедема, на Умцу се издвајају се две целине, прва је омањи плато на врху узвишења ограђен са западне, североисточне и источне стране бедемом који прати изохипсе и с прилазом из правца севера; и друга целина непосредно испод овог платоа ограђена другачијим сухозидом на западној, северној и источној страни који такође прати изохипсе али са местимично очуваним равним трасама, са приступом из правца северозапада (*прилог 3 – слика 22*; Паровић – Пешикан 1980, 19, сл. 3).

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран под руководством Маје Паровић – Пешикан седамдесетих година када је направљена и скица основе и фотографије делова фортификације (Паровић – Пешикан 1980, 7, сл. 3).

Датовање. Датирање утврђења се због одсуства покретног материјала заснива на анализи грађевинских остатака. Сухозидна фортификација је одређена као праисторијско утврђено насеље вероватно истовремено са праисторијским насељем на Кашљавцу и са две фазе изградње, док се зидови грађени од камена са кречним малтером датирају у касноантички период или касније (Паровић – Пешикан 1980, 19).

Грађевински остаци и архитектура. Фортификације праисторијског насеља су већим делом уништене изградњом спомен парка на Умцу.

На горњем платоу су констатовани остаци бедема грађени у техници сухозида од већих необрађених камених блокова који су слагани у једном низу лицем према споља тако што су попуљаване шупљине између литица и препрека трасирана изохипсама (*прилог 3 – слика 23*; Паровић – Пешикан 1980, 17, 19, Т. 7 / 16).

Испод платоа простор падина је ограђен бедемом који је такође подигнут у техници сухозида али од камених блокова који су боље обрађени, притесани и боље сложени у правилније редове (Паровић – Пешикан 1980, 19, Т. 7 / 17). Према скици утврђења (*прилог 3 – слика 22*), бедем се очувао са западне, северне, источне и југоисточне стране док је прилаз је био са северозападне стране у виду пролаза између право трасираног западног бедема који се пружа линијом север – југ и укосо постављеног северног сухозида који се пружа правцем северозапад – југоисток (Паровић – Пешикан 1980, сл. 3).

Некропола. Некропола насеља није откривена. У непосредној близини утврђења, на локалитету Пјаца у центру Грахова поред основне школе, налази се земљани тумул пречника 15 и висине 1 m (Паровић – Пешикан 1980, 10). Око 700 m југозападно на површини уз поље које се назива Прла, са супротне стране Граховске ријеке констатовано је постојање четири камене гомиле кружних основа у пречнику 20 до 25 и висине између 1 и 1,5 m (Паровић – Пешикан 1980, 10).

Покретни налази. Од покретних налаза констатован је само један бронзани новчић датирану 12. век, док керамички налази нису нађени (Паровић – Пешикан 1980, 19).

Литература. Vojnogeografski institut 1979d; Паровић – Пешикан 1980.

3.3.6. КРУШЕВИЦЕ И ВРБАЊ

Топографија и просторна организација. Око 13 km удаљени од Херцег – Новог мерено ваздушном линијом према северозападу, смештена су два археолошка локалитета са остацима градинских насеља – на мањем узвишењу у селу Крушевице, и узвишењу у северном засеоку Врбањ који је смештен на истоименом платоу на око 1000 m н. в., на југозападној страни планине Орјен; локалитети се налазе између врхова Дуге северно (1366 и 1518 m н. в.), Међугорје, Мале и Велике Љешеве главе источно (1231, 1193, 1412 m н. в.), Трештеве главе северозападно (1103 m н. в.), Дубовог брда и Рујишта јужно (1121 и 1151 m н. в.) и нешто мањег платоа Крушевице где је центар истоименог села на нешто нижој надморској висини (Defence Imagey and Mapping Agency 2001b; Vojnogeografski institut 1979g). На северозападном делу платоа Врбањ се налази око 200 m у промеру и двадесетак метара издигнуто и ниским растињем обрасло узвишење Капе које се назива још и Градина са благом јужном и нешто стрмијим осталим странама (Vojnogeografski institut 1979g).

У Врбањи, недалеко од Капе где су нађени остаци градинског насеља, северно од пута који води од засеока Крњача, налази се тзв. Богданова гомила (Пушић 1969, 9). На платоу Крушевице који стоји на око 650 m н. в., на двадесетак метара издигнутом узвешењу изнад поља су констатовани остаци још једног градинског насеља, сличног врбањском (Defence Imagey and Mapping Agency 2001b; Пушић 1969, 10; Мађар 1969, 26).

Овај потез на југозападној старни Орјена и северозападни превој Зупци чине природан пролаз и омогућавају лаку комуникацију између Боке Которске и Поповог поља у Херцеговини.

Из описа градинског локалитета у селу Врбањ произлази да се утврђено насеље простирало на целој површини узвишења Капе и обухватало простор димензија, по ширини и дужини од око 200 m, са бедемима који прате конфигурацију терена (Pušić 1969, 10; 1998, 7; Мађар 1969, 26). Два зида фортификације се пружају од врха са каменом гомилом ниже према југу, ивицама стрмијих литица са источне и западне стране, док шест лучних зидова попреко и концентрично затварају благу јужну падину од источног до западног бедема, чинећи да утврђење има приближно троугласту основу и терасасту организацију (Мађар 1969, 27; Pušić 1969, 10; 1998, 7). Примеђено је више приступних стаза усечених у стену и капија на јужном беду (Мађар 1969, 27). На појединим лучним зидовима примећени су уски пролази (Pušić 1998, 7).

Историјат истраживања. Археолошки локалитети са остацима градинских насеља у селима Врбањ и Крушевице су рекогносцирани у периоду 1962. – 1965. године (Pušić 1969, 7, 10; Мађар 1969, 26). 1965. године су предузета ископавања оближње Богданове гомиле у организацији Завичајног музеја у Херцег – Новом (Pušić 1969, 9).

Датовање. Фрагменти керамичких посуда покупљени са површине градинског локалитета на Капи по типу одговарају покретним налазима на истраженој гомили у близини (Pušić 1969, 10). Оквирно се могу датирати у старије и млађе гвоздено доба.

Грађевински остаци и архитектура. Приликом рекогносцирања локалитета у Врбању и Крушевицама констатовано је постојање бедема који су грађени као сухозиди од већих камених блокова (Мађар 1969, 26 – 27). На појединим местима, природне стене и препреке су дозиђиване набацивањем камених блокова (Pušić 1998, 7). Ширина бедема износи око 1 m и конструисани су од два лица од наслаганих блокова чији квалитет обраде се повећава према врху узвишења, са испуном од ситнијег камена у језгру конструкције (Мађар 1969, 27). На Капи висина појединих делова бедема се очувала до близу просечне висине људске фигуре (Мађар 1969, 27).

На врху узвишења су констатоване велике камене гомиле док су у подножју примећене у стену усечене пристипне стазе, од којих је једна у Крушевици поред

капије од крупних камених блокова, смештена на јужном бреду крај које је нађен и један већи блок којим се пролаз затварао (Мађар 1969, 27).

Постојање остатака камених кућа је констатовано на оба градинска насеља, Врбањ и Крушевице. Ради се о кућама четвороугаоне основе, грађеним од ниских сухозида са два лица од већих необрађених блокова који су положени на стену и каменом испуном у средини; претпоставља се да су кровови кућа били од шибља постављеног на две воде и да су долазили скоро до земље (Мађар 1969, 26). У једној од кућа су констатовани трагови огњишта и део врата од плетера са окамењеним блатом, док су у више настамби констатовани фрагменти насеобинске керамике (Мађар 1969, 26).

Некропола. Археолошка истраживања обављена на оближњем каменом тумулу, Богдановој гомили која се налази у близини узвишења Капа северно од пута Крњача – Врбањ, показала су да у овој конструкцији постоје две фазе сахрањивања. Ископавања су вршена у западном делу гомиле. У горњем, млађем слоју је констатовано спаљивање покојника без постојања гробне конструкције, док је у нижем, старијем слоју нађене гробне конструкције од камених плоча са остацима скелета у згрченом положају (Пушић 1969, 9; Пушић 1998, 7). Од покретног материјала у гомили су констатовани ситни фрагменти керамике, омега укоснице, једна перла од стаклене пасте, једна ниска од камена, гвоздени врх стреле и бронзана игла (Пушић 1969, 9).

На терену испод Богданове гомиле констатовано је неколико камених гомила мањих димензија (Пушић 1998, 7).

Покретни налази. Од покретних налаза са градинског насеља Врбањ, који су прикупљени са површине локалитета, помињу се фрагменти керамичких посуда који одговарају налазима у оближњем истраженом тумулу (Пушић 1969, 10). Слични керамички налази и део врата од плетера са окамењеним блатом нађени су у остацима камених кућа на Врбању (Мађар 1969, 26).

Литература. Defence Imagey and Mapping Agency 2001b; Vojnogeografski institut 1979g; Пушић 1969; Мађар 1969.

3.3.7. РИСАН – ГРАДИНА, ЦАРИНЕ

У археолошкој литератури је према историјским изворима (Полибије, Страбон, Птоlemeј, Стефан Византинац, Псеудо Скилак, Плиније Млађи, Појтингерова табла, Варон) античко насеље на тлу Рисна између осталог познато под именима „Хризон“ или „Ризон“ (грч. – *Ῥίζων*), односно „Ризинујум“ (лат. – *Rhizinium*) или „Рецинијум“ (Evans 1880; 1883; Гарашанин 1967; Гарашанин и Гарашанин 1967b; 1967c; Мијовић и Ковачевић 1975; Suić 1976a; Faber 1996). Од 167. године старе ере има статус *oppidum civium Romanorum*, а касније статус колоније римских грађана (Гарашанин и Гарашанин 1967c, 210).

Топографија и просторна организација. Рисан се налази у северозападном делу Боке Которске, североисточно од планине Орјен, јужно од висоравни Кривошије. Смештен на заравни поред морске обале, окружен је стрмим кречњачким узвишењима Соколовом гредом југозападно (664 m н. в.), Површницом (524 m н. в.) и Градцем (692 m н. в.) на северозападу, Стругом (926 m н. в.) северно и Рудом (871 m н. в.) источно (Geokarta – Zavod za kartografiju 1998; Vojnogeografski institut 1967e; 1974c; 1979i). Изнад града са северозападне стране, испод Површнице на коју се надовезује мањим превојем, налази се макијом обрасло и веома стрмо кречњачко брдо Градина (207 m н. в.; *прилог 3 – слика 24*; Vojnogeografski institut 1979i; Dyczek et al. 2010, 130; Kowal 2013d, 42). У подножју Градине, југоисточно од врха, налази се већа пећина одакле извире речица Спила (Шпила) која лети понекад пресушује (данас се вода из реке прерађује на самом улазу у пећину и користи у систему савременог водовода), а после само 500 m тока према југу улива се у Рисански залив. Старо корито Спиле, у средњем делу њеног тока, некада се налазило нешто источније од данашњег (Petričević 2010). Са западне стране Спиле, у море се улива Велики или Пољички поток док је са југоисточне стране града поток Пјешчине (Vojnogeografski institut 1979i). Од Градине ка Спили преко падине Брљежине тече Миљански поток. У Спилу се још улива мањи, Лазов поток који извире са западне стране, из стене иза данашње школске зграде пољу Царине. На кречњачким падинама североисточно од Рисна, у правцу села Леденице где су откривени остаци предримског и римског пута (Dyczek 2003, 100, fig. 7; Parović – Pešikan et al. 1978) и даље на север према

Драгаљском и Граховском пољу, налази се неколико сталних извора воде. Крећући се од мора узбрдо између кречњачких падина Брљежине на западу и Струге на истоку, најпознатији су: Смоковац на око 220 m н. в., Меткова вода на око 550 m н. в., Брштановица на око 600 m н. в., Гркавац (пет сталних извора) на око 700 m н. в., Мрдов До, Граница, Луг, итд. (Vojnogeografski institut 1979i). На овом прелазу у залеђе смештено је и неколико пећина погодних за склањање људи и стоке од којих су познатије Св. Никола на око 500 m н. в. и Мрдов До на око 600 m н. в. (Vojnogeografski institut 1979i). На југоисточном прилазу из правца Котора и Пераста налази се пећина Тамница насељавана током праисторије (Szumczak et al. 2010), док из правца Мориња тј. југоистока, познате су пећине Липци (Mijović 1987, 5 – 28), Сопот (Vojnogeografski institut 1979i), итд. Северозападно од брда Градине, на прилазу који иде од врха Површница налази се велика Брштанова пећина.

Археолошки локалитети на територији Рисна (*прилог 3 – слика 25*) смештени су на локацијама: Царине, тј. пољу у западном делу града, односно на троугластој заравни између реке Спиле источно, брда Градине северозападно и почетка морског залива на југу са чијег дна су такође познате археолошке структуре и покретни налази (праисторисјко и античко утврђено насеље са делом некрополе); затим у кориту саме реке Спиле (остаци утврђеног насеља и пристаништа); на брду Градина (утврђено насеље); источно и североисточно од Царина са супротне, леве стране реке Спиле на мањем пољу званом Џамија (остаци насеља) као и на локацији Горица североисточно од Џамије (североисточна некропола), на месту градског парка и локацијама поред рисанске болнице који се назива Габела (остаци античког насеља и источне некрополе), те на локацији Кланица (западна некропола) западно од Царина (Vojnogeografski institut 1974c; Гарашанин 1967; Гарашанин и Гарашанин 1967b; Duzcek 2003; Мијовић и Ковачевић 1975; Faber 1996; Ујес 1996). Североисточно од града, у селу Леденице констатовани су остаци античког пута (Duzcek 2003, 100, fig. 7; Parović – Pešikan et al. 1978). У непосредној близини су нађени остаци предримског пута и утврђена његова траса на потезу Гркавац – Трешњево (Parović – Pešikan et al. 1978).

Утврђено насеље хеленистичког времена у Рисну састојало се из два дела (*прилог 3 – слика 24*). „Горњи град“ или „акропола“ се налазила на лингуластом врху брда

Градина. Утврђење је било неправилног елипсоидног облика у основи и прилагођено конфигурацији терена. Пружало се правцем северозапад – југоисток на простору око 200 m са 100 m захватајући површину од 0,9 до 1 ha (*прилог 3 – слика 27*; Dyczek et al. 2010, 124, гус. 23). На југозападној падини Градине траса старијег бедема се пружа од северозапада ка југоистоку мењајући правац на три места у складу са конфигурацијом терена, док на југоисточној страни скреће на два места испод врха узвишења и на североисточној падини даље иде према северу а потом ка северозападу (Dyczek et al. 2010, гус. 23). На североисточној падини која је уједно и најприступачнија када се иде из правца Царина према врху узвишења, североисточно од врха узвишења, приметан је прекид бедема а трасе сегмената тих зидова су смакнуте у простору једна испод друге (Dyczek et al. 2010, гус. 23), што може да упути на закључак да се ради о месту где су се налазила тангенцијална врата утврђења. У том случају улаз би се могао реконструисати као коридор на правцу северозапад – југоисток (прилаз у утврђење из правца северозапада) између два сегмента североисточног бедема. Утврђење које је настало током гвозденог доба било је подељено на два дела попречним зидом северозападно од врха узвишења, односно у 4. или 3. веку старе ере је на тај зид постављен нови зид испред одбрамбеног рова који је вероватно био и северозападни зид тада конструисане правоугаоне платформе која је окупирала врх узвишења (*прилог 3 – слика 27*; Dyczek et al. 2010, гус. 23). Улази су се налазили највероватније на североисточној страни, која је и најприступачнија и ка којој води прилаз из „доњег града“ на Царинама, и на северозападној, где је поред бедема констатован одбрамбени ров ка коме се прилази стазом од врха Површница. Од овог рова стаза иде узбрдо ка врху Површнице пролазећи поред Брштанове пећине, довољно велике да може да послужи као додатно прибежиште за око стотину људи. На врху Градине се налазила платформа правоугаоне основе, димензија 15 m са 20 m (Dyczek et al. 2010, 124). На западној падини су констатовани остаци цистерне (Herbich 2009).

„Доњи град“, односно утврђено насеље на Царинама се налазило поред десне обале Спиле, уз саму реку са њене западне стране, до морске обале са јужне стране и уз само брдо Градина са северозападне стране (*прилог 3 – слика 26*). Према реконструкцији П. Дичека (*прилог 3 – слика 26*; Dyczek et al. 2010, гус. 22;

Petričević 2010, fig. 8; Karpiński 2010, гус. 28, 30), траса бедема на Царинама је са источне стране омеђена коритом Шпиље од тачке близу улаза у пећину из које истиче река на северу, до ушћа у Рисански залив на југу, пратећи корито на правцу североисток – југозапад. На месту ушћа траса скреће под правим углом у правцу северозапада тако да иде у правој линији под морем јужно од хотела „Теута“. Између хотела и ушћа Пољичког потока у залив, траса скреће према североистоку, сече се са коритом Пољичког потока и иде уз ивицу поља Царине и падине брда Градина, назад према пећини реке Спиле. Прилазни путеви су били трасирани на два правца са северозападне стране, два из правца југоистока и из правца југа реком Спилем од мора према северу (Dyczek et al. 2010, гус. 22). Бедеми дуги око 1 km затварали су простор полигоналне основе и површине око 6 ha који се пружа правцем југозапад – североисток (*прилог 3 – слика 26*; Dyczek et al. 2010, 123, гус. 22). Према приказу П. Дичека главне две капије, оивичене четвороугаоним кулама, налазиле су се са источне стране уз реку Спилу, док су друга два улаза била смештена са западне и северозападне стране (Dyczek et al. 2010, гус. 22). Комуникације унутар насеља су формирале систем инсула, секући се у највећем броју случајева под приближно правим углом, нарочито у јужном делу насеља према морској обали (*прилог 3 – слика 26, слика 28, слика 33, слика 35*; Dyczek et al. 2010, гус. 22). Подужне комуникације прате правац пружања бедема југозапад – североисток и углавном су паралелне са одбрамбеним зидовима који се пружају у правим сегментима (Dyczek et al. 2010, гус. 22). Попречне комуникације су се пружале правцем југоисток – северозапад, у јужном делу насеља паралелно са јужним бедемом (Dyczek et al. 2010, гус. 22). Главна попречна комуникација у јужном делу насеља је спајала западну и југоисточну капију, док је у северном делу главна попречна комуникација полазила у правцу северозапада, од главне капије која је окренута ка југозападу (*прилог 3 – слика 26, слика 28, слика 29*).

Фортификације на Градини и Царинама су вероватно биле спојене у јединствен одбрамбени систем (Mijović 1987, 49; Petričević 2010, 194 – 195). И данас се на стенама изнад десне обале Спиле, северно до Царина, могу видети остаци подзидâ од већих кречњачких блокова.

Предримско насеље се протезало и на супротну, леву обалу Спице (Duczek et al. 2010, гус. 22; Herbich 2009; Petričević 2010), где се налази пространо терасасто поље Џамија и кречњачка падина Горица према североистоку, данас углавном под ниском вегетацијом и местимично ниским дрвећем, парцелисана у појединачне баште. Претпоставља се да се између дела насеља на левој обали Спице и утврђеног дела насеља са десне стране налазио мост преко реке који је полазио од главне попречне улице у северном делу утврђеног насеља односно од капије на обали (Duczek et al. 2010, 45). П. Дичек претпоставља постојање мање луке, тј. пристана за мања пловила која су могла ући у Спилу (Duczek 2003, fig. 1). Од простора источно од Спице, води стари пут према Леденицама и висоравни Кривошије. На основу аеропроспекције и микротопографских аномалија на локацији Џамије, уз старо корито Спице, педесетак метара источно од данашњег, установљено је да леже остаци шездесетак метара дугачког и око тридесет метара широког објекта, судећи према полукружном облику терена вероватно театра из времена римске доминације Рисном (Petričević 2010, 198, fig. 12 – 13). Ова чињеница је од значаја за закључак о постојању традиције за јавна окупљања на овој локацији из предримског времена. На овај закључак би упућивала и чињеница да се на овом месту сусрећу комуникације из четири правца који су коришћени током касне праисторије и античког времена: прилаз са југа из правца мора уз реку Спилу, прилаз са запада мостом преко реке Спице из утврђеног дела насеља (улаз у утврђено насеље и локација Џамија се поклапају по географској ширини), правац од североистока где узбрдо иде комуникација ка залеђу Рисна а где су констатовани остаци предримског и римског пута (Parović – Pešikan et al. 1978) и источни прилаз из правца Которског залива уз морску обалу. Прилазне путеве из правца североистока и истока индиректно потврђује и однос према локацијама римских некропола Горица североисточно и Источне некрополе на Габели где су нађени и остаци познатих стамбених објеката са мозаицима из римског времена (Duczek 2003, fig. 1; 2009; 2010b).

Друга локација на којој се могло налазити место за јавно окупљање у предримско време је у унутар утврђења у централном делу који је слабије истражен део Царина. Претпоставља се да се на том месту у времену римске доминације налазио форум (Duczek 2003, fig. 1; Ковачевић 1998, 107; Kowal 2011b, 200 – 201).

Предримска некропола налазила се западно од насеља (Гарашанин 1967, 29; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 121; Dyczek 2003, fig. 1), на локацији Кланица (Vojnogeografski institut 1979i).

Историјат истраживања. Прва археолошка ископавања мањег обима у Рисну спровео је између 1807. и 1813. године Л. К. Вијала Де Сомијер (L. – S. Vialla Sommières), Наполеонов командант Херцег – Новог (Ujes 2010, 116). Први значајнији истраживач Рисна био је енглески археолог А. Еванс (*Arthur Evans*) који је крајем 19. века обишао Балканско полуострво и објавио своја запажања са терена (Evans 1883, 39 – 52). Пратећи римске комуникације уз јадранску обалу и у непосредном залеђу приморја, Еванс је описујући Рисан 1878. године дао основне историјске и топографске податке о локалитету и спровео ископавања на Царинама откривајући остатке стамбених објеката, комуникација и бедема, уз приказ покретних налаза које сам пронашао или прикупио од мештана (Evans 1883, 40, 42, 44, 49, 50).

Након Еванса је аустроугарски, односно чешки археолог Х. Рикли (*Heinrich (Jindřich) Richlý*) објавио налазе из Рисна међу којима су око 300 комада новца („илирских“, „римских“ и „сиријских“ и дирахионских примерака), фрагменти керамике, бронзане игле и сл., али је дао и основне топографске податке о локалитету (Richly 1898; Ciołek and Kowal 2010; Kowal 2011a; Ujes 2010, 116). Двадесетих година прошлог века, приликом изградње пилане на Царинама нађена је остава од 300 комада сребрног новца (Horvat 1936, 29 – 30; Kowal 2013d, 43; Ujes 1998, 107). Од 1930. године истраживања је спроводио директор музеја на Цетињу Душан Вуксан (Vuksan 1931; Vouksan 1932), док је током Другог светског рата истраживања мањег обима спроводио италијански археолог Валенти (Kowal 2013d, 43; Ujes 1999, 204).

1952. године су у северном делу локалитета Царине пронађени грађевински остаци једног објекта током кампање ископавања коју су спровели ученици Умјетничке школе из Херцег Новог (Ковачевић 1998, 104).

У организацији Републичког завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе са Цетиња је ископавано у североисточном делу локалитета Царине током 1968. године али резултати нису објављени (Ковачевић 1998, 104).

Локалитет је 1970. године рекогносциран од стране П. Мијовића и М. Ковачевића (Мијовић и Ковачевић 1975, 25).

1988. и 1989. године Регионални завод за заштиту споменика културе из Котора је сондажно ископавао на Царинама на површини од 130 m² када су пронађени остаци архитектуре, комади новца, керамике и различити метални налази (Ковачевић 1998; Ujes 1999, 204).

Од 2001., више од десет година трају систематска археолошка ископавања у Рисну на локалитетима Царине, Градина, као и повремена хидроархеолошка истраживања у Рисанском заливу кроз сарадњу Регионалног завода за заштиту споменика културе из Котора и Центра за истраживање прошлости југоисточне Европе Универзитета у Варшави под руководством Вилме Ковачевић и Пјотра Дичека (Dyczek 2003; 2011b; 2011 – 2012; Dyczek et al. 2004; 2007; 2010; Ośrodek Badań nad Antyką Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego a; b; c; d; e; Kowal 2010a; 2010b; 2011b; 2012; 2013c; 2013d; Ciołek and Kowal 2010).

Датовање. Археолошки остаци на подручју града Рисна настајали су током дугачког временског периода, од гвозденог доба до времена млетачке владавине када је датирана и данас видљива тврђава са кулом округле основе на врху брда Градина. Углавном се разликује пет периода насељавања. Праисторијско и насеље хеленистичког времена је прва фаза постојања Рисна када су настале прве тврђаве на Градини и Царинама као и некропола на Кланици (Мијовић и Ковачевић 1975, 25, 38). У време римске доминације насеље се проширило све до Габеле на истоку где су откривени остаци градских вила са мозаичким подовима укључујући и три некрополе на простору данашњег града (Мијовић и Ковачевић 1975, 25, 38; Dyczek 2009; 2010b). Данас је део античког насеља под морем јужно од Царина, па се претпоставља да се у римско време или можда и раније проширило и на ту страну. У градитељском и археолошком наслеђу Рисна издвајају се још средњовековна, турска и млетачка фаза (Мијовић и Ковачевић 1975, 25, 38).

Рисанске, предримске фортификације на Градини и Царинама грађене су у две фазе и датиране између 5. и 3. века старе ере (Dyczek et al. 2010, 123). Обе фортификације су биле коришћене и током римског времена (Dyczek et al. 2010). Највећи број предримских грађевинских структура унутар утврђења може се

датирати у 3. и 2. век старе ере (Dyczek 2003; 2010a; Dyczek et al. 2004; 2007; 2010; Kowal 2013a). Покретни археолошки материјал предримског времена који углавном чине налази насеобинске керамике и новца, највећим делом се може датирати у време од краја 4. до друге половине 2. века старе ере (Dyczek 2003; 2010a; Dyczek et al. 2004; 2007; 2010; Kowal 2013a; Ковачевић 1998; Ујес 1993; 1996a; 1996b; 1998; 1999; 2004a; 2004b; 2010; Ујес и Ковачевић 1992). Од 167. године старе ере насеље у Рисну има статус *oppidum civium Romanorum*, касније од 3. столећа статус колоније римских грађана (Гарашанин и Гарашанин 1967с, 210; Мијовић и Ковачевић 1975, 36 – 38; Suić 1976a, 35).

Грађевински остаци и архитектура. Бедеми предримског времена на рисанској Градини, првобитно 5 до 6 m високи (Dyczek et al. 2010, 124), данас су сачувани на неколико места до 1 – 1,5 m висине, односно 3 до 4 реда камених блокова. У оквиру фортификације на Градини разликују се две грађевинске фазе. Прву представљају остаци обимног бедема који је окруживао у основи издужени врх Градине пратећи конфигурацију терена, конструисан у 5. веку старе ере или нешто раније и у употреби још током времена римске доминације (*прилог 3 – слика 27*; Dyczek et al. 2010, 125). Иста таква конструкција је приметна и на деловима подзидâ између Градине и Царина са десне стране реке Спиле којима су горње и доње утврђење били спојени (Dyczek et al. 2010, 123). Другу фазу представљају млађи делови фортификације, уочљиви унутар старијег утврђења, којом је оно подељено на два дела, у време када је конструисана правоугаона платформа која је окупирала врх узвишења (*прилог 3 – слика 27*; Dyczek et al. 2010, гус. 23). Северозападно од врха узвишења се налази попречни зид који је одвајао врх од северозапног дела утврђења (*прилог 3 – слика 27, слика 34*; Dyczek et al. 2010, гус. 23).

Старији бедем чији ширина износи између 1 и 1,6 m (Dyczek et al. 2010, 123), грађен је као сухозид са лицем од камених блокова и испуном од ситнијег камена и земље у језгру конструкције. Спољашње лице је од грубо клесаних кречњачких комада камена, обликованих као полигонални блокови кривудастих ивица и без изражајнијег буњастог испупчења на спољним странама, који су различитих величина (у просеку 0,4 са 0,5 са 0,6 m; Dyczek et al. 2010, 123, гус. 20) и наслагани један преко другог у неравномерно сложене редове.

У другој фази, од 4. или 3. века старе ере су делови старијег бедема послужили као темељ или језгро новој фортификационој конструкцији која је уочљива унутар утврђеног ареала. П. Дичек претпоставља да је тада конструисана платформа правоугаоне основе, димензија 15 са 20 m (Dyczek et al. 2010, 124), на којој се налазио храм и коњичка статуа бога Медаура – заштитника Рисна, што произлази из анализе епиграфских споменика, иконографије античке скулпуре и митолошке грађе (Dyczek et al. 2010). Уочене су две конструкције које се пружају право и паралелно правцем југозапад – североисток, слабије очувана на југоисточној страни и боље очувана на северозападној страни иза паралелног одбрамбеног рова (Dyczek et al. 2010, 123, гус. 20). На овом месту се вероватно налазила друга капија којом се прилазило тзв. платформи, односно врху узвишења. Северозападна конструкција (*прилог 3 – слика 34*) која је налегла на старији темељ је очувана у дужини од 6,4 m (Dyczek et al. 2010, 124, гус. 24), односно у темељној зони се може пратити до дужине од 7 m и висини од 1,1 m (Dyczek et al. 2010, 124, гус. 24), тј. укупна висина рачунајући и старији темељ на који је налегао нови зид износи 1,5 m, односно до четири реда блокова. Ширина овог бедема је 2 m. Конструкција је сухозид који се састоји из два лица и камене испуне у језгру. Поједини блокови дужом страном задиру у језгро конструкције. Обликовани су као полигонални и трапезиодни блокови обрађени са пет страна, са слабо израженим буњастим испупчењем на спољашњем лицу. Мањи број блокова се може окарактерисати као грубље обрађени квадери а поједини су клесани са тзв. „L“ спојницама. Поједини блокови су дугачки до 1 m. Сложени су у редове неједнаке висине, односно на лицу зида се види смицање редова по висини (*pseudoisodomum*).

Према тренутном стању истражености локалитета Царине, бедем хеленистичког времена видљив је у североисточном делу утврђеног насеља, уз Спилу и у самом кориту реке, на месту где је један од два источна улаза (североисточни) који је омеђен четвороугаоним кулама и где се вероватно налазио мост којим се из утврђења ишло на леву обалу где су такође констатовани остаци насеља, и вероватно мањи пристан за пловила која су улазила из Рисанског залива у Спилу (*прилог 3 – слика 26; слика 29, слика 30, слика 31, слика 32*). Бедем је откривен у дужини од око тридесет метара, очуван на североисточној страни до

висине од 1,6 m, тј. четири реда камених блокова, мада је у највећем откривеном делу очуван до висине од 0,8 до 1,2 m, односно два до три реда камених блокова. Процене о првобитној висини бедема на Царинама иду од висине која износи између 5 и 6 m (Dyczek et al. 2010, 124) до висине од око 12 m (Kowal 2011a, 191). Пружа се правцем југозапад – североисток у правим сегментима, за неколико степени мењајући правац више према истоку од тачке где се налази прекид, тј. улаз. Улаз (*прилог 3 – слика 28, слика 29*) је конструисан као каменом поплочан прав коридор широк 3 m и дугачак 5 m, који је постављен између две куле југозападно и североисточно, односно североисточног зида југозападне куле који је дугачак 5 m (данас видљив у дужини од 3 m) и југозападног зида североисточног крака бедема који је на том месту задебљан (3 m широк) тако да има улогу куле, на траси југоисток – северозапад посматрано према унутрашњости утврђења. Југозападна кула (*прилог 3 – слика 32*) је неправилне четвороугаоне основе, постављена дужим странама на правац југозапад – североисток. Североисточни зид је дугачак око 5 m (данас делимично затрпан; Kowal 2011b, 200) и чини југозападну страну улаза док је северозападни зид дугачак 11,6 m и налази се унутар утврђеног ареала. Кула излази испред спољњег у унутрашњег лица бедема (ка споља и према унутрашњости утврђења). Од југозападне куле, бедем чија дебљина износи измеђи 2 m и 2,2 m се даље је трасиран ка југозападној страни у правој линији. Североисточно од улаза бедем се пружа даље у том правцу дужином од око 7 m пре него што поново уђе у профил испуњен шутом. Овај сегмент бедема је дебљи од других делова тако да на том месту добија улогу правоугаоне куле чија унутрашња страна стоји у линији са унутрашњом страном југозападне куле, а након 7 m равне трасе унутрашњег лица према североистоку, према реконструкцији П. Дичека (Dyczek et al. 2010, гус. 22), под правим углом скреће на север а након метар поново ка североистоку где након неколико метара опет ка северозападу а потом под правим углом опет ка североистоку. Спољашње лице од улаза иде ка североистоку право још десетак метара а затим под правим углом скреће ка северозападу а након тог скретања опет под правим углом североистоку па поново ка северозападу и опет ка североистоку, лемећи се на четири места под правим угловима (Dyczek et al. 2010, гус. 22). Овако задебљан бедем на североисточној страни, трасиран у виду

кремајере, добија улогу масивне куле која излази испред лица бедема уз корито реке (Duszczek et al. 2010, гус. 22). Дебљина конструкције крака североисточно од улаза је неједнака и износи од 3 m уз сам пролаз у утврђење до око 5 m североисточно. На другим местима утврђења дебљина бедема износи између 2,6 и 2,9 m (Duszczek et al. 2010, 123). Према П. Дичеку други улаз на југоисточном бедему који је постављен јужније, тј. низводно према ушћу, конструисан је као прав коридор постављен између две четвороугаоне куле које су дужим странан оријентисане паралелно са пролазом на правцу југоисток – северозапад и излазе испред унутрашњег лица бедема, ка унутрашњости утврђеног ареала (Duszczek et al. 2010, гус. 22).

Сегмент бедема у дужини од десетак метара откривен је у кориту Спице око 50 m северно од ушћа приликом рекогносцирања 2011. године у време ниског водостаја (Kowal 2012, 205).

Бедем са кулама на Царинама је конструисан као сухозид са два лица од кречњачких камених блокова и испуном у језгру од ситнијег камена и земље. Поједини блокови су ужим страном видљиви на лицу конструкције тако да задиру попреко у језгро (*emplekton*; поглавље 3 – слика 32; Duszczek et al. 2010, 123). Слагани су у редове неједнаке висине (*pseudoisodomum*). Кречњачки блокови су различитих величина, највећи до 1 m дугачки, обрађени најчешће са пет страна и буњастим испупчењем на спољашњем лицу (*прилог 3 – слика 30, слика 31*). Обликовани су најчешће као полигонални и трапезодни блокови, ређе као квадери, а поједини имају тзв. „L“ спојницу ради уклапања блокова неједнаких величина и слагања у редове.

Од улаза води у правцу северозапада главна попречна улица (*прилог 3 – слика 28, слика 29*), поплочана великим каменим плочама од којих су највеће до 1 m дугачке, широка 3 m и истражена у дужини од око 17 m од капије према унутрашњости утврђеног насеља, која је делила две инсуле источно и западно. Југоисточно од ове улице води друга улица која полази под правим углом, истражена у дужини од око 10 m, широка 2,2 m и поплочана каменом. На њу се на југозападној страни надовезује мања комуникација под правим углом која води ка северозападу, такође поплочана. Североисточно до главне улице под правим углом води друга нешто ужа и поплочана улица на коју се опет под правим углом

надовезује још једна мања комуникација поплочана каменом и широка 1,6 m. На појединим комуникацијама по средини уздужно су видљиви трагови зиданих канала, односно кишне канализације (прилог 3 – слика 35).

У оквиру инсуле западно од главне улице, уз унутрашњу страну бедема је констатовано неколико просторија правоугаоних основа које су идентификоване као складишта (Kowal 2011b, 200; Dyczek 2010a, 45). У истој инсули, са супротне стране мање попречне улице која се надовезује на главну под правим углом, констатован је стамбени комплекс (дугачак око 15 и широк око 13 m) који се састоји од 16 четвороугаоних просторија, односно велика кућа „грчког“ типа (Kowal 2011b, 200) коју чине два одељења са просторијама око дворишта и раздвојена уским пролазом који излази на улицу, названа према графиту са једног керамичког фрагмента „Аглаосова кућа“ (Kowal 2011b, 200; 2012, 201 – 202; fig. 2; Dyczek 2010a, 45). Покретни налази овај комплекс датирају у 3. – 2. век старе ере (Kowal 2011b, 200). У оквиру ове куће идентификована је кухиња која се налазила у северном делу комплекса и западно од ње купатило са остацима керамичке каде за купање која је првобитно била дугачка 1 m и деловима два керамичка лавабоа (Kowal 2012, 202 – 203, fig. 3). Западно од купатила је узак коридор на који се надовезују још две просторије а испод ког је по средини уздужно конструисан канализациони канал за одвод воде из купатила, прекривен танким плочама (Kowal 2012, 202 – 203, fig. 1, 3; 2013c, fig. 1).

Југозападно од „Аглаосове куће“ откривена су, са супротне стране једне мање попречне улице, три просторије четвороугаоних, основа чији улази су окренути према улици, коришћене и у касније време римског насеља када је дограђене четврта просторија, а све су окарактерисане као радње или радионице (Kowal 2013c, 163 – 164).

Са источне стране главне попречне улице која води од улаза у утврђено насеље, у источној инсули констатован је комплекс зидова који приказује три фазе насељавања од 3. века старе ере до 3. столећа (Kowal 2011b, 200; Dyczek 2010a, 45). Зидови хеленистичког времена припадају делимично истраженој кући „грчког“ типа који се према облику пореди са структурама у Олинту и Милету (Kowal 2011b, 200; Dyczek 2010a, 45) а састојала се из неколико правоугаоних просторија (површина у просеку око 12 до 15 m²) раздвојених поплочаном

комуникацијом (Kowal 2011b, 200, Plate 205; Dyczek 2010a, 45, fig. 2). Покретни налази датирају структуру у крај 3. почетак 2. века старе ере (Kowal 2011b; Dyczek 2010a).

У источном делу Царина истражен је део још једне куће која је према покретним налазима адатирана у крај 3. и 2. век старе ере (Ujes 1999; Ковачевић 1998). На површини од 130 m² нађене су три просторије четвороугаоних основа, међусобно спојене уским ходником и вратима чији траг је остао у виду отвора између две мање просторије (Ковачевић 1998, 104, Карта 1; Ujes 1999, 204, Pl. 3). У једној од просторија су констатовани остаци керамичке пећи и фрагменти тегула (Ковачевић 1998, 104).

Зидови објеката у оквиру инсула у североисточном делу Царина, широки између 0,3 и 0,5 m, грађени су од мањих клесаних камених блокова сложених и повезаних блатом док су у горњим зонама зидови било од ћерпича (Kowal 2011b, 200; Dyczek 2010a, 45). Данас су очуване само доње зоне зидова до око 1 m у висину. Кровови, по свему судећи приземних кућа, су прављени под нагибом и покривани препом (Kowal 2011b, 200; Dyczek 2010a, 45).

Зидови куће у којој је нађена керамичка пећ су грађени од клесаних комада камена који су спајани блатом и кречним малтером (Ковачевић 1998, 104).

Некропола. Некропола предримског времена се налазила на простору Кланица, у западном делу града (Гарашанин 1967, 29; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 121; Dyczek 2003, fig. 1; Vojnogeografski institut 1979i). Овај простор је слабо археолошки истражен и углавном девастиран дивљом стамбеном градњом и изградњом магистралног пута. Три налаза који наводно потичу из једног гроба а који су откупљени крајем деветнаестог века су златна минђуша са лављом главом и две сребрне наруквице са змијским главама (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 120).

Покретни налази. Међу покретним налазима предримског Рисна најбројнији су фрагменти керамичких посуда и налази новца, али су присутни и примерци накита, ситне пластике, металних клинова, алатки и сл.

Импортована керамика представља највећи део налаза. Од транспортних амфора разликује се око 20 типова који су нађени у Рисну, датирани у време од 4. века старе ере до 6. столећа (Dyczek 2012). Међу предримским формама су

убедљиво најзаступљеније грчко – италске амфоре које се датирају у време 4. – 2. века старе ере, а највише их је из времена 3. – 2. века старе ере (Dyczek 2012; Kowal 2010a; 2011b, 200; 2013b, 72; 2013c, 164; Ковачевић 1998, 107; Daszkiewicz and Baranowski 2010, 26; Kirigin 1994, 20). Велика количина фрагмената грчко – италских амфора али и велики број поклопаца амфора међу којима неки имају натписе, нађена је унутар утврђеног ареала насеља на Царинама, у просторијама које су означене као магацини и куће, али и на више места под морем у Рисанском заливу (Daszkiewicz and Baranowski 2010, 25; Bajtler 2013; Dyczek 2003, 99; Карпињски 2010; Ковачевић 1998, 106 – 107; Kowal 2010a; 2011b, 200; 2013b, 72; 2013c, 164). Од других типова амфора, у већој количини су присутни налази фрагмената коринтских *B* амфора, амфора са Родоса, *Lamboglia 2*, *Dressel 1A* амфора, северноафричких и пунских амфора (Kowal 2013c, 164; Daszkiewicz and Baranowski 2010, 26).

Чести су и бројни налази fine и луксузне импортоване керамике у насељу из хеленистичког времена на Царинама. Најзаступљенији су налази фрагмената Гнатија посуда међу којима су најприсутнији делови ојнохоа, скифоса, гутуса, кантароса, итд. (Ковачевић 1998; Ujes 1999; Kowal 2011b, 200; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 120; Evans 1883, 44 – 45). Познати су бројни налази фрагмената црвенофигуралних ојнохоа, тзв. мегарских пехара и различитих црнофирнисаних посуда (Ковачевић 1998; Ujes 1999; Kowal 2012, 201 – 202). У тзв. „Аглаосовој кући“ нађена је црнофирнисована здела са графитом урезаним грчким словима – АГЛ, на основу чега је објекат и назван кућом Аглаоса (Kowal 2011b, 200; 2012, 201 – 202; fig. 2; Dyczek 2010a, 45). У оквирима исте куће, у западној инсули у односу на главну попречну улицу која је водила од капије, констатовани су и фрагменти стаклених посуда (Kowal 2011b, 200).

Мањи део нађених фрагмената керамичких посуда се опредељује као домаћи производ. Поред грубе, руком рађене, тзв. „илирске“ керамике (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 120; Kowal 2011b, 201; Ковачевић 1998, 105), налажени су и фрагменти керамике рађене на витлу. У тај корпус налаза улазе фрагменти различитих црнофирнисованих посуда, здела, тањира, крчага и сл. који представљају имитације италске, апулске керамике, затим сива керамика мат фактуре, делови питоса и сл. датирани у време 3. и 2. века старе ере (Ujes 1999,

209; Ковачевић 1998). У домаће производе спада и крчаг од црвенкасте глине у ком је 2010. године нађена већа количина бронзаног новца краља Балајоса (Duszczek 2010a, fig. 5). У домаће производе треба убројати и бројне крхотине грађевинске керамике, пре свега кровног црепа, највише тегула, као и налазе керамичких када и лавабоа у појединим објектима (Ковачевић 1998; Kowal 2011b; 2013c). У објектима који су истражени на Царинама нађена је велика количина керамичких тегова за рибарске мреже (Ковачевић 1998; Kowal 2011b).

Фрагменти керамичких посуда налажени су и на Градини као и околo локалитета. Најстарији налази су фрагменти грубе керамике из 5. века старе ере (Kowal 2011b, 201).

Налази накита у Рисну, у контексту предримског насеља, за сада су ретки. Откупљени крајем 19. века, помињу се златна наушница са завршетком у виду лавље главе и две сребрне наруквице које се завршавају у виду змијских глава, а који наводно потичу из једног гроба (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 120). Током истраживања 1988. године, у источном делу Царина у објекту хеленистичког времена, нађена је тзв. фибула са шарниром од бронзе која се датира у крај старијег гвозденог доба (Ковачевић 1998, 107, сл. 5). Током једне од последњих кампања на Царинама у пролазу тзв. „Аглаосове куће“ у слоју гаражи на поду, нађен је златни прстен тежак 18 g са гемом на којој је представа богиње Артемиде (Kowal 2012, 204, fig. 4). Међу налазе накита треба убројати и један коштани амулет нађен у истом објекту (Kowal 2012, 201).

У корпус различитих металних налаза се убрајају бронзане браве које су затварале ковчежиће – нађене у просторији „Аглаосове куће“ (Kowal 2011b, 200), 244 бронзана ексера различитих величина који су по свему судећи били део намештаја и столарије у истом објекту (Kowal 2011b, 200; Litwinowicz 2010), скуп бронзаних игала (заједно са коштаном иглама) за шивење рибарских мрежа, те различите удице, нађене у једној од просторија у инсули западно од главне попречне улице (Kowal 2011b, 200).

Поред графита и натписа на новцу, други натписи су ретки. А. Еванс у свом кратком опису Рисна помиње два грчка натписа која је датирао у предримско време (Evans 1883, 44).

Ситна пластика такође, за сада, спадај у ретке налазе у Рисну. У контексту насеља хеленистичког времена треба поменути три фрагмента теракоте који представљају делове мањих женских фигура, налаз комичке маске – главе мушкарца од глине која је након печења углачана (Ковачевић 1998, 106, сл. 2, 3), као и скори налаз минијатурне фигуре бога Диониса од бронзе.

Велики број покретних налаза из Рисна предримског времена чине примерци новца (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 120; Dyczek 2010a; 2010b; 2011a; Evans 1883, 40 – 44; Ковачевић 1998; Ујес 1996; Ujes 1993; 1996a; 1996b; 1998; 1999; 2004a; 2004b; 2010; Kowal 2010b; 2011b; 2012; 2013a; 2013b; 2013d; Ciołek 2010; Ciołek and Kowal 2010). Најбројнији су налази новца краља Балајоса датирани у 2. век старе ере, највише бронзаних и ретко сребрних, са представом главе владара на аверсу и Артемидом на реверсу, налажених у две варијанте – ризонској и фарској са натписима са грчким словима „Βαλλαιος“ или „Βασιλευς Βαλλαιος“, и у тзв. „варваризованом“ ковању, као и рисански новац са натписом „Ριζο“ или „Ριζονιταν“ који се датира у време након владавине Балајоса. До данас је познато преко 6000 комада новца Балајоса који је нађен у Рисну (Ciołek and Kowal 2010). Ови примерци новца, понекад заједно са другим примерцима налажени су у оставама у Рисну у шест случајева или појединачно унутар и околу објекта хеленистичког времена (Ciołek and Kowal 2010). Највећа до данас нађена остава је из просторије објекта из хеленистичког времена, источно од главне попречне улице у североисточном делу насеља на Царинама, која је бројала 4656 комада новца (15 kg), нађена 2010. године, стављена у керамички крчаг домаће израде и закопана испод поднице објекта који је горео (Dyczek 2010a).

Поред овог типа, у појединим оставама или појединачно унутар насеља налажени су примерци новца 4. – 2. века старе ере, Дамастиона (касно ковање 350. – 320. године старе ере), Дирахиона, Аполоније, Коринта, пеонској краља Ликеја, новац са натписом „Μυν“, римски републикански новац, итд. (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 120; Ciołek and Kowal 2010; Evans 1883, 40 – 44; Ujes 1993; Поповић 1987, 29, 121; Horvat 1936).

Литература. Bajtler 2013; Vojnogeografski institut 1967e; 1974c; Vouksan 1932; Гарашанин 1967; Гарашанин и Гарашанин 1967b; Geokarta – Zavod za kartografiju 1998; Daszkiewicz and Baranowski 2010; Dyczek 2003; 2009; 2010a;

2010b; 2011a; 2011b; 2012; 2011 – 2012; Dyczek et al. 2004; 2010; Evans 1883; Jankowska i Kozakiewicz 2013a; 2013b; Karpiński 2010; Ковачевић 1998; Kovačević 2005; Kowal 2010a; 2010b; 2011a; 2011b; 2012; 2013a; 2013b; 2013c; 2013d; Lemke 2011; Litwinowicz 2010; Marković 1975; Martinović 2012; Mijović 1987; Мијовић и Ковачевић 1975; Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego a; Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego b; Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego c; Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego d; Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego e; Parović – Pešikan 1978; Perlińska 2013; Petričević 2010; Richly 1898; Rummel 2013; Szymczak et al. 2010; Science and Scholarship in Poland; Suić 1976a; Ујес 1996; Ujes 1993; 1996a; 1996b; 1998; 1999; 2004a; 2004b; 2010; Ујес и Ковачевић 1992; Faber 1996; Herbich 2009; Ciołek 2010; Ciołek and Kowal 2010.

3.3.8. ТИВАТ – ГОМИЛИЦА (ГЛАВИЦА)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Гомилица се налази у јужном делу Тиватског поља, око 4 km удаљен од Тивта мерено ваздушном линијом у правцу југоистока, односно око 1 km јужно од аеродромске писте, око 500 m источно од Солила тј. почетка морске увале Кртоле (Vojnogeografski institut 1979m). Смештен је на углавном пошумљеном брежуљку Главица који се пружа правцем северозапад – југоисток дужином од око 500 m, са два истакнута положаја, и удолином између од којих се виши западни, са нешто стрмијом страном према мору, диже на свега 4 m н. в. (Vojnogeografski institut 1979m). Са северне стране пролази поток Широка ријека познат и као Одољенштица који се улива у систем солане чији канали опкољавају локалитет са исте северне али и с јужне и са западне стране (Vojnogeografski institut 1979m). Са источне стране узвишења се налазе зграде и постројења тиватске солане. Археолошки локалитет заузима оба врха узвишења са падинама и подножјем, дужином од око 400 и ширином од око 200 m.

Покретни археолошки налази, фрагменти коринтске керамике 6. и 5. века старе ере као и каснохеленистичких амфора су налажени и са западне и југозападне стране од локалитета на простору Солила (Паровић – Пешикан 1979, 60 – 61; Rušić 1969, 16; Паровић – Пешикан et al. 1978, 148 – 149, сл. 5, 5a), као и на ушћу Нове ријеке где је нађен део црвенофигуралне вазе (Паровић – Пешикан et al. 1978, 143, сл. 1).

Нешто више од 500 m северозападно од Главице, са супротне стране Широке ријеке и канала солане у правцу Брда и Острва Цвијећа налази се брег Стражница које пружа истим правцем у дужини од око 800 m и диже на око 25 m н. в. (Vojnogeografski institut 1979m).

Око 1200 m југоисточно од локалитета Гомилице на падини брда Огориоч, на простору Миловића Гумна испод села Љешевићи, налази се неколико камених гомила од којих је највећа археолошки испитана (Parović – Pešikan 1967b).

О просторној организацији предримског насеља на Гомилици, према распореду остатака фортификације и покретних налаза се може закључити да је заузимало оба узвишења са удолином између, пружајући се правцем северозапад – југоисток. Са северне стране насеље је вероватно омеђено потоком који пролази испод фортификације, чија изградња је вероватно започела око западног, вишег узвишења да би се проширила на исток и југоисточне падине. У римско време на источном узвишењу је направљена кула – осматрачница док су остаци приступног пута откривени са западне стране испод сухозидне фортификације (Паровић – Пешикан 1979, сл. 17).

Североисточно на брегу Стражница су рекогносцирањем откривени остаци сухозидних структура за које се претпоставља да су остаци утврђеног насеља предримског времена (Паровић – Пешикан 1979, 29).

Историјат истраживања. Локалитет је најпре рекогносциран 1965. године од стране Археолошког института из Београда и Поморског музеја из Котора под руководством В. Трбуховића (Parović – Pešikan 1967d, 90). Сондажно ископавање је обављено у новембру 1966. године под руководством Маје Паровић – Пешикан (Паровић – Пешикан 1979, 38; Parović – Pešikan 1967d, 89 – 90; Паровић – Пешикан et al. 1978, 148). Истовремено је истраживана једна од гомила Миловића гумна југоисточно од Главице (Parović – Pešikan 1967b, 32).

Датовање. На основу покретних налаза и грађевинских остатака издвојене су најмање три фазе живота у овом насељу, прва која је опредељена као предримска или илирска, датирана у каснохеленистичко време 2. – 1. века старе ере или пак нешто раније, репрезентована сухозидним структурама и налазима фрагмената грубе „илирске“ керамике, фрагментима амфора и фирнисоване керамике; друга, римска фаза 1. – 2. века; и касноримска фаза 3. – 4. века из које су очувани грађевински остаци четвороугаоне куле – осматрачнице, гробница у кули, део приступног калдрмисаног пута и покретни керамички налази (Паровић – Пешикан 1979, 43, 45; Rušić 1969, 17). Налази у гробници и конструкцији једне од гомила Миловића гумна су датирани у период 4. до 2. века старе ере а подизање саме гробнице је вероватно обављено током 2. столећа пре наше ере (Паровић – Пешикан 1979, 24).

Грађевински остаци и архитектура. Грађевински остаци насеља предримског времена су сухозидне структуре откривене на локалитету, односно отаци фортификације из времена касног хеленизма (*прилог 3 – слика 36*).

На источној главици близу 6 m југозападно од римске четвороугаоне куле је отворена сонда у којој је откривен део зида који је скоро паралелан са кулом и пружа се правцем северозапад – југоисток у дужини од 2,69 m, дебео је 0,96 m и грађен као сухозид са два лица од већих блокова и каменом испуном у средини (Паровић – Пешикан 1979, 40 – 41).

У нешто мањој сонди, 2 m од римске куле у продужетку њеног северозападног зида констатован је део сличног сухозида дебљине 0,91 – 1 m, грађеног од грубо обрађених трапезоидних и полигоналних блокова сложених у два лица са каменом испуном у језгру, очуваног у висини два до три реда блокова (*прилог 3 – слика 36*; Паровић – Пешикан 1979, 41, Т. 3 / сл. 4; Паровић – Пешикан et al. 1978, 148). Ова два зида представљају део истог фортификационог система и вероватно се у продужетку сусрећу.

На југоисточној падини источног узвишења, стотинак метара југоисточно од римске четвороугаоне куле, на месту где се на површини видео насип од земље и камења висине 0,5 m, откопан је део објекта правоугаоне основе, тј. његов североисточни угао димензија 2,7 са 2,4 m, очуван у висини од једног реда камених блокова (Паровић – Пешикан 1979, 43). У питању су два сухозида који се

додирују под правим углом, дебљине око 1 m, конструкције од два лица од блокова и испуном од ситног камена у језгру између, око којих је у ископу нађено доста керамичких налаза, између осталог праисторијске „илирске“ керамике грубе израде, фрагменти финије керамике и тегула и оштрица гвозденог ножа (Паровић – Пешикан 1979, 43).

На западном узвишењу су откривене сличне сухозидне структуре. На самом врху су констатовани остаци сухозидне фортификације која је грађена под нагибом који прати пад терена, у виду 20 m дугачког и у висини између 0,6 и 0,9 m (два до три реда блокова) очуваног зида који у благом луку затвара прилаз врху са мање стрме, североисточне стране (Паровић – Пешикан 1979, 42). Зид је грађен као конструкција са два лица од већих грубо обрађених трапезоидних и полигоналних блокова од којих су највећи димензија 0,8 са 0,4 са 0,29 m, и са језгром између два лица (Паровић – Пешикан 1979, 42). У слоју око ове конструкције било је нешто ситних керамичких налаза јер је већина фрагмената ерозијом склизнула према северу и западу (Паровић – Пешикан 1979, 42).

Сличне сухозидне структуре су приликом рекогносцирања околине локалитета констатоване на брегу Стражница око 500 m северозападно од Главице (Паровић – Пешикан 1979, 29).

Некропола. Некропола Миловића гумна по датирању налаза из истраженог тумула и положају у простору кореспондира насељу хеленистичког времена Гомилица. Налази се на око 1200 m југоисточно од брега Главице, на падини брда Огориоч (Vojnogeografski institut 1979m; Parović – Pešikan 1967b, 32). На простору Миловића гумна је од неколико констатованих камених гомила археолошки истражена најдоминантнија и најближа насељу (Parović – Pešikan 1967b, 32).

Тумул пречника 18 m је био насут ломљеним каменом и крупнијим каменим блоковима испод чега је констатован спољни венац дебљине 1,2 m од нешто већих комада камена између којих је у шупљинама било шодера и керамичких налаза, и на размаку од два метра ка средишту, овална централна конструкција од већих блокова померана мало ка југоистоку у односу на централну осу гомиле такође оивичена венцем од крупног камена, димензија 9 са 12 m, висока 1,5 m, са керамичким налазима у овом унутрашњем венцу тумула (Паровић – Пешикан 1979, 22, сл. 2). Испод се налазила централна гробница оријентисана у правцу

исток – запад у виду раке скоро правоугаоне основе димензија 0,65 са 0,9 м, ископане у слоју насуте земље до око метар дубине, обложене каменим плочама, са остацима два покојника, скелетом у згргеном положају окренутог дијагонално главом ка североистоку и костима друге лобање у југозападном углу (Паровић – Пешикан 1979, 22, сл. 3, Т. 1 / 4). Већи део налаза није био у гробници већ углавним на простору централне конструкције у слоју насуте земље, поред гробнице (Паровић – Пешикан 1979, 22). У гробници су констатована два фрагмента грубе „илирске“ керамике рађене руком, фрагмент црвенопечене шоље танких зидова датиране оквирно у хеленистичко време, док су у непосредној близини у централној конструкцији нађени скоро цела шоља са дршком грубе израде са углачаном површином, пршљенак и фрагмент другог пршљенка, бронзано калотасто дугме, бронзана карика са увијеним крајевима, бронзани новчић краља Балајоса са представом владара на аверсу и Артемиде у трку на реверсу, више костију фрагмената и целих скелета птица, вероватно сокола и изнад централне конструкције бронзани привезак у облику двојне карике (Паровић – Пешикан 1979, 22 – 23, сл. 4, сл. 28). У слоју шодера између спољашњег венца и централне конструкције су нађени фрагменти грубе „илирске“ керамике рађене руком и бројни фрагменти керамике хеленистичког времена где спадају обод црвенопечене ојнохоје, фрагмент сивопечене шоље украшене канелурама са делом прстенастог дна, дршка амфоре, дршка неке веће посуде и два керамичка пршљенка (Паровић – Пешикан 1979, 23).

Покретни налази. Покретни налази се углавном јављају као фрагменти насеобинске керамике из предримског времена, тј. периода 2. – 1. века старе ере или можда и из нешто ранијег периода, затим из времена римске доминације 1. – 4. столећа и из средњег века. Од преримских налаза се издвајају фрагменти трбуха и обода каснохеленистичких амфора грчко – италског типа и питоса нађени у великој количини, као и фрагменти мањих посуда финијих и тањих зидова од првенкасте или сивкасте глине, углавном крчага и мањих здела и фрагменти са тамним фирнисом који су концентрисани у подножју северне падине према потоку (Паровић – Пешикан 1979, 38, 41 – 42, 54; Паровић – Пешикан et al. 1978, 148 – 149). У тзв. „сонди А“ на северној падини у подножју дела сухозидне фортификације на западном врху брега, већа количина амфора

каснохеленистичког времена је нађена испод слоја паљевине (Паровић – Пешикан 1979, 41 – 42; Паровић – Пешикан et al. 1978, 148).

Фрагменти грубе тзв. „илирске“ керамике рађене руком, односно остаци шоља са дршком констатовани су на југоисточној падини уз правоугаони објекат грађен у сухозидној техници (Паровић – Пешикан 1979, 43, 52; Паровић – Пешикан et al. 1978, 149).

Литература. Vojnogeografski institut 1979m; Паровић – Пешикан 1979; Parović – Pešikan 1967b; 1967d; Паровић – Пешикан et al. 1978; Pušić 1969.

3.3.9. ТРЕШЊЕВО – ОГРАДИНА (ГРАДАЦ)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Ограда са остацима утврђеног насеља се налази на истоименом брегу на југозападној периферији села Трешњево, 5,5 km југоисточно од Граховског поља, односно 13,5 km североисточно од Рисна (Vojnogeografski institut 1979n; Паровић – Пешикан 1980, 22). Ограда се диже на око педесетак метара изнад поља са северозападне и источне стране на око 800 m н. в., док се према југу терен пење према нешто вишем узвишењу Градац које стоји на 843 m н. в. (Vojnogeografski institut 1979n). Стеновити брег се пружа правцем северозапад – југоисток у дужини од око 350 m, са два истакнута врха и спуштеним тереном између, већим делом огољеним и местимично обраслим жбуњем (Vojnogeografski institut 1979n). Остаци фортификације су констатовани на северозападном врху узвишења.

Ограда је локалитет типичне конфигурације за утврђења на овом простору која се јављају од 4. века старе ере са два истакнута положаја и спуштеним тереном између. Остаци утврђења су констатовани на северозападном делу, на узвишењу које последња линија одбране, а остатак насеља је вероватно заузимао и други врх и простор између на нижем терену. Остаци фортификације прате изохипсе и окружују простор елипсоидне основе, димензија 100 са 60 m (Паровић – Пешикан 1980, 22).

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран током седамдесетих година од стране археолошке екипе под руководством Маје Паровић – Пешикан (Паровић – Пешикан 1980, 7).

Датовање. Према техници зидања и керамичким налазима локалитет се може датирати у време 4. – 2. столећа старе ере тј. настанак фортификације може бити и нешто старији попут оне на оближњем локалитету Кашљавац у Грахову (Паровић – Пешикан 1980, 22, 72 – 73).

Грађевински остаци и архитектура. Бедеми на Оградини су слабо очувани, најбоље на северној страни, а грађени су у техници сухозида са два лица од необрађених камених блокова и каменом испуном у језгру од ситнијег камена а на појединим местима су заграђивани простори између стена попут бедема на локалитету Умац у Грахову (*прилог 3 – слика 37*; Паровић – Пешикан 1980, 17, 19, 22, Т. 11 / 31). Дебљина бедема износи 2,1 а очуваност у висину до 0,5 m (Паровић – Пешикан 1980, 22). Од Оградине се према брду Градац где такође постоје остаци фортификације пружа још један већи сухозид слабије сачуван (Паровић – Пешикан 1980, 22).

Покретни налази. Од покретних налаза су прикупљени фрагменти грубе, руком рађене керамике која одговара грнчарији са локалитета Кашљавац у Грахову (Паровић – Пешикан 1980, 22).

Литература. Vojnogeografski institut 1979n; Паровић – Пешикан 1980; Parović – Pešikan et al. 1978.

3.3.10. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ

На подручју Бококаторског залива и Грбља налази се више слабије истражених локалитета на којима су регистровани остаци праисторијске архитектуре и налази импортоване керамике из последња четири столећа старе ере. Међу слабије истражене локалитете где се налазе остаци насеља из касне праисторије се убрајају **Шилобод** на истоименом узвишењу (431 m н. в.) 2,5 km северно од Херцег Новог и око 500 m североисточно од каменолома код којег се налазе камени тумули Дјевојачке греде, затим **Градиште** (Градишта) на врху брда

Веља гора (424 m н. в.) у Доњем Грбљу око 1,5 km југозападно од села Кубаси, **Маркова глава** (140 m н. в.) и **Јановића гомила** у селу Љешевићи у Доњем Грбљу, **Страишће – рт Ограда** на полукружном рту (29 m н. в.) који је западни, нижи врх брда Страишће јужно од увале Жањиц на западу полуострва Луштица, где су констатовани остаци сухозидног бедема и камена гомила на врху узвишења, остаци римске правоугаоне куле као и налази грубе, „илирске“ керамике, **Росе** на мањем рту (20 m н. в.) крај истоимене увале на северозападу полуострва Луштица где су констатовани налази античке керамике и једне грчко – италске амфоре старијег типа (4. или почетак 3. века старе ере) и остаци два сухозида на брегу изнад увале, који се укрштају под правим углом, **Св. Недеља** на западном хрпу (406 m н. в.) узвишења Обосник на Луштици, око 800 југозападно од села Забрђе, као и на локалитетима удаљеним око 3 km југоисточно од Тивта – **Стражница** (брег на 30 m н. в. јужно од аеродромске писте), **Зградице** на обали уз увалу Поље, **Михољска превлака** („Острво цвијећа“; 23 m н. в.) између увале Кртоле јужно и увале Поље северно, **Трајановићи – Суховидина** на Луштици где су констатовани остаци бедема рађеног у техници сухозида, **Побрђе – Градина** у Доњем Грбљу са остацима више сухозида (Врзић 2005, 74, 77 – 78; Димитријевић 2012; Милинковић 2005, 37 – 38; Паровић – Пешикан 1979, 29; Parović – Pešikan et al. 1978, 141 – 165, Карта 1, сл. 14, 16; Јанковић et al. 1998; Vojnogeografski institut 1979a; 1979f; 1979r;).

У залеђу Боке Которске остаци насеља хеленистичког времена су констатовани на узвишењу **Орлов крш** (719 m н. в.) које се налази на крашком платоу Шкрке са југозападне стране Цетињског поља (Vojnogeografski institut 1979s; Leković 1976). Приликом рекогносцирања 1975. године у вртачама на Орловом кршу је прикупљено око 500 фрагмената керамике међу које се убрајају делови грубих руком рађених посуда, амфора (међу којима има делова импортованих посуда и делова посуда лоше израде што се тумачи као локална имитација), *gnathia* керамике, различитих финијих црнофирнисованих посуда, као и налази гаражи и кућног лепа (Leković 1976, 187 – 188).

3.4. ПАШТРОВИЋКО ПРИМОРЈЕ

3.4.1. БУДВА – СТАРИ ГРАД

Археолошки локалитет са остацима насеља из античког периода које је према историјским изворима (Софокле, Псеудо Скилак, Плиније, Птоlemeј, Стефан Византинац, Филон) у археолошкој и историографској литератури познато под називима „Бутоа“, „Бутхое“ (грч. – *Βουθοη*), „Будуа“ (грч. – *Βουδοα*), „Бутуа“ (лат. – *Vutua*, *Vuthua*) и сл. (Мијовић и Ковачевић 1975; Поповић 1975; Срејовић 2002; Suić 1976a; Faber 2005; Раповић и Поповић 2012) налази се на подручју Старог Града – Будве. Према легенди насеље је основао тебански краљ Кадмо у земљи насељеној Енхелејцима у време пре Тројанског рата. Према писању Плинија, од 168. године старе ере је познат као *oppidum civium Romanorum*, касније са статусом муниципијума (Мијовић и Ковачевић 1975, 41).

Топографија и просторна организација. Град Будва је смештен на обали Паштровићког приморја између подручја Грбаљ на северозападу, подручја племена Паштровићи у ужем смислу речи на југоистоку и Маини на северу, простирући се од падина брда Спас северозападно (385 m н. в.) и брда Дубовица северно (442 m н. в.) према морској обали (Vojnogeografski institut 1967f; 1979b; 1986c). Стари део града са тврђавом која је данашњи изглед добила углавном током средњег века и млетачког периода (Мијовић и Ковачевић 1975, 104) налази се на малом полуострву у подножју брда Спас, тј. његових југоисточних и источних падина које се називају Комошевина, наспрам острва Свети Никола (120 m н. в.), између брега Свети Ђорђе западно који се завршава ртом Могрен (85 m н. в.), увале Могрен југозападно и лагуне Будва североисточно у којој се налази модерно пристаниште (Vojnogeografski institut 1967f; 1979b; 1986c). Веза полуострва на којем је тврђава са копном је према западу и северозападу. Стари град лежи на кретацејском гребену који је у прошлости био најпре острво а потом је везан с копном пешчаним спрудом (Мијовић и Ковачевић 1975, 23), данас скоро потпуно покривеним каменим поплочањем.

Северно од тврђаве се налази Будванско поље, димензија око 1200 са 900 m, кроз које протичу потоци Грдевица, Топлиш и Бурића поток (Vojnogeografski institut 1967f; 1979b; 1986c).

Археолошки локалитет се налази на простору Старог Града Будве, како на најистакнутијем јужном делу (Цитадела или Кастел Свете Марије) тако и у другим деловима тврђаве северно и северозападно, обухватајући простор полигоналне основе димензија приближно 125 m са око 100 m мерено у правцима исток – запад и север – југ, или нешто већу површину ако се говори о остацима из римског периода (Мијовић и Ковачевић 1975, 24; Срејовић 2002, 314). Последња тачка одбране утврђеног насеља, тј. „акропола“ која је вероватно била посебно ограђена се налазила на простору цитаделе, на крајњем југу и југоистоку тврђаве (Мијовић и Ковачевић 1975, 25).

Некрополе из хеленистичког и римског времена које се само у мањем делу хоризонтално стратиграфски преклапају, налазе се западно од тврђаве на простору где је данас хотел Авала, тј. уз обалу и на источној падини брда Спас где се налази некропола хеленистичког времена, и северно, североисточно и северозападно од хотела где је некропола римског времена (Мијовић и Ковачевић 1975, 22, 23, 24, 25; Marković 2012, 12; Поповић 1975, 7).

Археолошким истраживањима је утврђено да се античко пристаниште у најстарије време налазило југозападно и западно од Цитаделе окренуто према југу и отвореном мору, да би накнадно, на месту где се најпре формирала шљунковита плажа, било премештено северно од тврђаве где је и данас (Мијовић и Ковачевић 1975, 24).

Појединим случајним налазима подних мозаика, новца и сл., потврђене су претпоставке да поједине локације северно од тврђаве у будванском пољу садрже археолошке структуре и материјал римског времена (Мијовић и Ковачевић 1975, 74; Faber 2005, 240), док налази остатака архитектуре на јужним обронцима брда Спас такође указују на место где је могуће наићи на остатке насеља (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 122).

Прилаз утврђеном насељу је, поред пристаништа југозападно, био могућ копном са запада из правца некрополе и северозапада из правца поља.

Историјат истраживања. Прва ископавања на простору античке Будве 1937. и 1938. године започета су случајним открићем некрополе, тј. данас непознатог броја откопаних гробова, и златног накита приликом почетка изградње хотела Авала западно од тврђаве уз морску обалу (Abramić 1938; Marković 2012, 5; Петровић 1939; Faber 2005, 237). Том приликом део некрополе је уништен док је неутврђени број археолошких предмета нестао (Roganović 2011; Marković 2012; Faber 2005). Након првих вести о сензационалном открићу, са извесним закашњењем, изградњу темеља хотела паратиле су екипе Музеја Кнеза Павла из Београда под руководством кустоса Ј. Петровића и Археолошког музеја у Сплиту под вођством директора М. Абрамића (Abramić 1938; Jelušić 2007, 10; Marković 2012, 5; Петровић 1939; Rendić – Miočević 1959, 39; Faber 2005, 237). С обзиром да је одређени број предмета завршио у одбаченој земљи у мору поред градилишта, житељ Будве Д. Рађеновић је успео да сакупи одређену количину и на ту чињеницу упозори археолошку екипу која је ископавала 50-тих година (Rendić – Miočević 1959, 39). Као и велики број налаза нарочито оних од племенитих метала који су нетрагом нестали, значајан део археолошке документације је уништен или загубљен, мада је направљен ситуациони план и сачувано пар фотографија будванског фотографа Ј. Шуљке (Rendić – Miočević 1959, 40).

Поједини археолошки налази су завршили у колекцијама Народног музеја у Београду, Археолошког музеја у Сплиту, Археолошког музеја у Загребу и Историјског музеја Црне Горе на Цетињу (Jelušić 2007; Кујовић 2011; Поповић 1994; Поповић 2004; Rendić – Miočević 1959). Неколико предмета са будванске некрополе доспело је и у Народни музеј у Панчеву (Димитријевић 2013, 33).

1950. године Завод за заштиту споменика културе на Цетињу је у сарадњи са Археолошким институтом из Београда изводио мање радове у дворишту хотела Авала, ископавајући предмете који се данас налазе у археолошкој збирци Музеја у Будви (Roganović 2011, 200).

Прва систематска археолошка ископавања на подручју будванских некропола обављана су са краћим прекидима између 1951. и 1957. године уз учешће београдских археолога и под надзором Републичког завода за заштиту споменика

културе на Цетињу, док је у кампањи 1952. рад поверен директору Археолошког музеја у Сплиту Д. Рендић – Миочевићу (Marković 2012, 5; Faber 2005, 238).

Приликом изградње паркинга поред дворишта хотела Авала октобра 1967. године, откривено је и истражено под надзором Републичког завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе на Цетињу, једанаест гробова и две гробнице будванске некрополе на површини од 240 m² (Марковић 1970).

У оквиру мањих археолошких радова 1972. године под вођством П. Мијовића и М. Ковачевића, испитани су бедеми на јужној страни тврђаве према старом пристаништу и површина морског дна испред (Мијовић и Ковачевић 1975, 73).

Након земљотреса који је погодио Црну Гору 1979., 1980. и 1981. године су вршена систематска археолошка ископавања будванске некрополе у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе са Цетиња, током којих је откривено 33 гроба из хеленистичког времена, углавном уз обалу и источну падину брда Спас (26 гробова) и 211 гробова из римског периода који су се протезали ка северу и сверозападу од хотела Авала (Marković 2012, 6, 11, 104). На простору хотела Авала откривена је такође и презентована римска вила урбана, док су на простору тврђаве констатовани остаци римског насеља са деловима улица, плочника, архитектуре и сл., већим од насеља хеленистичког времена, које се од 1. или 2. века проширило и на простор ван граница средњовековних зидина (Gazivoda 2010; Marković 2012).

У оквиру заштитних радова након земљотреса, приликом изградње инфраструктуре у југозападном делу будванске тврђаве, откривени су остаци бедема са капијом из хеленистичког времена изграђени од камених блокова, који се данас могу видети у сутерену једног пословног објекта у Његошевој улици бр. 40 (Duletić 2011; Ковачевић 1996; Faber 2005, 244).

Приликом радова на реновирању и модернизацији хотелског комплекса Авала 2008. године, извршена су мања заштитна сондажна ископавања ради заштите раније пронађене и презентоване римске виле која је приликом грађевинских захвата била делимично оштећена и испитивања околног ареала у смислу заштите споменичког наслеђа, када је пронађено 50 керамичких фрагмената и 6 металних предмета предатих на чување музеју у Будви (Gazivoda 2010).

Датовање. На основу анализе грађевинских остатака и налаза керамике поред западне капије, преримска фортификациона архитектура у Будви је датирана у период између 4. и 2. столећа старе ере (Faber 2005, 244). Хеленистичка некропола је на основу највећег броја покретних налаза датирана у период од краја 4. до краја 2. века старе ере, односно, посматрано на основу неких налаза попут илирско – грчког шлема и сл., почетак сахрањивања је могуће ставити и у средину 4. столећа а крај у 1. век старе ере (Marković 2012, 13, 92). Налази новца Августа и Нерона, камених урни одређеног типа и других покретних налаза у гробовима са спаљеним покојницима датира будванску римску некрополу у сам почетак 1. столећа и њено трајање до почетка 5. века (Димитријевић 2013, 36; Marković 2012, 12, 267 – 268).

Грађевински остаци и архитектура. У југозападном делу будванске тврђаве, у подруму пословно – стамбеног објекта у Његошевој улици бр. 40, око 2,5 m испод данашњег нивоа улице, у основи косо пресечен рецентним зидом, налази се део хеленистичког бедема са западном капијом и највероватније делом правоугаоне куле (*прилог 3 – слика 38*). Овај део бедема има правац североисток – југозапад.

Капија је конструисана као пролаз у виду коридора правоугаоне основе који је постављен под правим углом у односу на трасу бедема на линију северозапад – југоисток уз саму „кулу“ са североисточне стране, односно њен југозападни зид. Ширина пролаза је 2,7 m и данас видљива дужина коридора уз североисточну страну, тј. југозападни зид или спољашње лице „куле“ је 2,9 m, док је са супротне стране плоха пролаза очувана у дужини од 1,4 m. С обзиром на дужину „куле“ тј. њеног унутрашњег лица од 3,4 и дебљину зидова од 1,3 m може се претпоставити да је дужина коридора првобитно била 4,7 m или више од тога.

Остатке куле правоугаоне основе чине два откривена зида који се секу под правим углом. Југозападни зид „куле“, који чини североисточну страну пролаза, пружа се правцем северозапад - југоисток дужином од 3,4 m на унутрашњем лицу и 2,9 m на спољашњем лицу уз пролаз, дебео је 1,3 m и очуван до висине од 1,5 m тј. четири реда камених блокова (Faber 2005, 244, 254, Т. 2). На његовом северозападном крају, под правим углом према североистоку скреће други зид, тј.

северозападни зид „куле“ чије се унутрашње лице од мало мањих камених блокова може пратити у дужини до 2 m и у истој или нешто мањој висини.

Југозападно од куле, односно од пролаза налазе се остаци још два зида који се секу под правим углом. Зид који чини југозападну страну пролаза паралелан је са правцем пружања куле (северозапад – југоисток) је очуван у дужини од 1,4 m, висини од 1,3 m, а дебљина му износи 1,28 m (Faber 2005, 244, 254, Т. 2). На његовом северозападном крају, под правим углом према југозападу скреће други зид чије је унутрашње лице од мањих блокова и који се у истој висини може пратити у дужини од 1,6 m.

Почетак оба паралелна зида који чине пролаз је на југоисточној страни у истој равни, с тим што је зид „куле“ тј. североисточни зид пролаза дужи и бедем који се под правим углом на њега наставља према североистоку а чије се унутрашње лице види, излази за око 3 m испред линије бедема на југозападној страни пролаза. Тако је траса бедема смакнута према унутрашњости ограђеног простора од места где зид након капије иде даље ка југозападу, тј. ка античком пристаништу где се можда спајао са зидом на ком стоји полукружни средњовековни бедем уз море.

Све откривене конструкције су рађене у техници сухозида (Faber 2005, 244). Зидови имају два лица и испуну од ситнијег камена у језгру. Блокови од кречњака од којих неки достижу 1 m дужине, клесани су у облику квадера или чешће трапезоидни са буњастим испупчењем на спољној страни и анатирозом на спојевима (*прилог 3 – слика 38*). Фуге су равне, искошене и понегде са „L“ спојницом ради бољег уклапања. Унутрашње стране блокова које задиру у језгро су необрађене. Блокови су слагани и у равне редове и са смицањем по висини у зависности од величине појединих блокова.

Уз капију, у слоју темеља конструкције констатовано је нешто налаза хеленистичке керамике (Faber 2005, 244).

На простору јужног дела тврђаве, између цитаделе и полукружног бедема где се некада налазило пристаниште као и уз сам полукружни зид у мору, констатовани су темељи који су начињени од квадера дименија 1 са 0,3 m (Мијовић и Ковачевић 1975, 24). Претпоставља се да полукружни средњовековни бедем лежи на зиду античког насеља (Мијовић и Ковачевић 1975, 24). Непосредно поред овог бедема су у мору откривени остаци зидова од камених квадера за које

се претпоставља да су чинили оградни зид и валобран античког пристаништа (Мијовић и Ковачевић 1975, 24).

Камени квадери сличних димензија и облика констатовани су поред северног бедема тврђаве, где су вероватно у секундарној употреби (Мијовић и Ковачевић 1975, 24). Недалеко од капије према мору су такође констатовани блокови у секундарној употреби, клесани на исти начин као и блокови у конструкцији бедема (Faber 2005, 244 – 245). Неколико квадера сличне величине и облика могуће је видети на бедему цитаделе на његовом северозападном делу у секундарној употреби.

У непосредној близини западне капије, констатовани су остаци куће са зидовима од камених блокова сложених „на суво“ и налази керамике 4. и 3. столећа старе ере (Faber 2005, 244).

Тakoђе, у близини капије су приликом истраживања након земљотреса 1979. године констатовани остаци поплочане улице и налази хеленистичке керамике у истом археолошком контексту (Faber 2005, 244).

Некропола. Некропола хеленистичког времена налазила се са западне стране насеља уз морску обалу, у подножју брда Спас и на делу његове источне падине.

Према извештајима са ископавања 1937. и 1938. године познато је да су истражени хеленистички гробови били озидани каменом и покривени каменим плочама, као и да су нађене 4 камене стеле са натписима којима су поједини гробови били означени изнад земље (Abramić 1938, 34 – 35; Marković 2012, 13; Петровић 1939, 170 – 171).

На основу ископавања 1980. – 1981. која су донела највише података о хеленистичкој некрополи, утврђено је да је у овом културном хоризонту примењивана инхумација покојника сахрањених у опруженом ставу са рукама поред тела, оријентисаних најчешће са главом на југу и ногама на северу или у неколико случајева на правцима северозапад – југоисток или исток – запад, стављених у најчешће озидане гробнице са доста прилога (Marković 2012, 13 – 14). У појединим гробницама је налажено више скелета сукцесивно сахрањиваних са доста прилога, у једном случају чак 72 предмета, што се тумачи као појава породичних сахрана (Marković 2012, 14, 92). Издвојено је пет типова гробова:

гробови правоугаоне основе зидани од ломљеног или чешће притесаног камена сложеног „на суво“ са подлогом од морског шљунка и покривени великим каменим плочама, са богатим прилозима и често са више сукцесивних сахрана инхумираних покојника (1 до 5 индивидуа) већином оријентисаних на правцу север – југ, који чине више од 78 % укупног броја гробова (26 гробова); гроб правоугаоне основе зидан од сложених квадратних опека (1 гроб); гробови конструисани од тегула којим је обложено дно и начињен двосливни кров, а у којим су нађени дечји скелети (3 гроба); гробови ограђени каменим венцем (1 гроб); обични укопи без грађевинских остатака констатовани у два случаја (Marković 2012, 14 – 15, Т. 45, Т. 46, Т. 47).

Највећа количина покретног археолошког материјала из Будве датираних у каснокласично и хеленистичко време нађена је као гробни прилог. Међу тим налазима доминира керамички материјал али има налаза бронзаног посуђа, оружја, накита, новца и сл. (*прилог 4 – слика 207, слика 208, слика 209*).

Од укупно 33 истражених гробова 1980. – 1981. године, у 30 су констатовани прилози, у неколико случајева на каменим плочама којима су гробови покривани (Marković 2012, 13, 16). Гробови су у просеку садржавали од 15 до 25 прилога док је у једном нађено чак 72 предмета што се тумачи као последица употребе гробнице од стране породице чији су чланови сукцесивно сахрањивани у дужем временском периоду (Marković 2012, 57).

Међу налазима керамичких посуда највећи број припада импортованој керамици, највише тзв. *gnathia* керамици и посудама из других углавном јадранских и егејских центара. Заступљено је више облика: скифоси са две хоризонталне или вертикално постављене дршке у неколико под варијанти, са црним фирнисом и често вертикалним ребрима, каткад украшени биљним мотивима који су сликани белом бојом и урезима а у једном случају пластичним орнаментима и барботином, са најближим аналогојама на некрополама у Гостиљу и Момишићима, на некрополи Аполоније и налазиштима у Кампанији, датирани у зависности од типа у период од краја 4. до 1. века старе ере; ојнохоје – израђене од fine жућкасте или црвенкасте глине, црно фирнисоване и најчешће са вертикалним ребрима на трбуху али и сликане белом бојом са биљним и геометријским орнаментима, датиране у прву половину или средину 3. века старе ере са аналогојама на

некрополама на Вису и Таранту, док се у једном случају ради о монохромној посуди са црним фирнисом која би могла бити датирана и у крај 4. века старе ере; лагиноси од жућкасто печене глине, са траговима бојења, према аналогијама са Виса и Таранта датирани у време 3. – 2. столећа старе ере; кратери са и без дршки, на стопи, различитих величина, са траговима фирниса и боје, у два случаја са црвенкастим премазом и пластичним биљном орнаментима, према аналогијама из Кампаније и околине Шибеника датирани у период од краја 4. до 2. века старе ере; унгуентарији (лакримарији) – трбушасте бочице од жућкасте глине, понегде пресвучене црним фирнисом; пиксиде украшене вертикалним ребрима и црним фирнисом; пелике украшене вертикалним ребрима и црним фирнисом; гутуси; мегарски пехари, рељефно украшени; амфоре издуженог тела и мањих димензија са аналогијама у Гнатији и Аполонији; зделе, таџири и светиљке, датирани углавном у време 3. и 2. века старе ере (Jelušić 2007, 5, 18, 20, 28; Kujić 2011, 178 – 179; 2012, 166; Marković 2012, 57 – 73, 95, sl. 2 – 9, T. 1 – 44; Поповић 1994, 281 – 285, 289, 290 – 295; Popović 2004, 29, 32 – 34, 41, Pl. 30, Pl. 33 / 1, 2, 4, 5, 6, 95, Pl. 34 / 1, 3; Pl. 39 / 1).

Део керамичког материјала припада локалној продукцији. Углавном се ради о крчазима, зделама и шољама са једном дршком од црвенкасто – жућкасте глине који су рађени на витлу (Marković 2012, 61 – 62). Међу керамичким прилозима са некрополе део материјала чини пластика, целе или делови теракота фигурина – женске фигуре обучене у хитон или наге (Marković 2012, 73, sl. 14).

Од стаклених прилога присутне су бочице и перле датирани у 3. – 2. век старе ере (Marković 2012, 74, sl. 11).

Прилози од метала укључују импортоване бронзане посуде пронађене у шест гробова – пехари, патере, зделе, ситуле, симпулуми, дршке, датирани у време од краја 4. до 2. века старе ере (Marković 2012, 74 – 75, T.1, 3). Од оружја су позната два бронзана грчко – илирска шлема, гвоздена копља у облику листа и ножеви кривих оштрица домаће израде и гвоздене каније, датирани у време од 4. до 1. века старе ере, а од оруђа – четири стригила од бронзе и гвожђа (Marković 2012, 77 – 79, T. 4 – 5).

Импортован накит из углавном јужноиталских центара је заступљен у великом броју примерака, израђен од бронзе, сребра и злата и датиран углавном у период

3. – 2. века старе ере (Marković 2012, 79 – 89). У налазе се убрајају и латеноидне бронзане фибуле од којих поједине имају сребрне делове и полудраго камење, са копљастим луком, лучне са кратком ногом, са срцоликим луком, идужене фибуле од бронзе са украсима од полудрагог камења (Marković 2012, 79 – 80, Т. 12, 14) и фибуле са шарниром (Vasić 1985).

Налази накита укључују дугмад од златног лима; златне наушнице у виду рога, са розетом и антропоморфним привеском (представа Нике или Ероса), са негроидном главом од ћилибара и са приказом орла који држи дечака (Зевс и Ганимед); огрице од злата и украшене полудрагим камењем; неколико наруквица од сребра са змијским главама од којих је једна имала грчким словима урезано име ΛΙΣΑΓΟΡΑΣ; златно прстење са равном плочицом или украшено полудрагим камењем на којем има урезаних људских представа или са каменом у виду скарабеја; привесци; бронзане омега и обичне игле – укоснице (Marković 2012, 79 – 89, sl. 15 – 28, Т. 4, 25, 33).

Примерци бронзаног новца су нађени у два гроба, у једном четири а у другом два комада, лоше очувани а на пар примерака са видљивим словом „В“ и вероватно припадају ковању краља Балајоса (Marković 2012, 89).

Међу осталим налазима са некрополе се помињу фрагменти једног бронзаног огледала, окуви за браву и закивци од гвожђа, гвоздене и бронзане алке (Marković 2012, 89 – 90).

Покретни налази. Највећа количина покретних налаза из Будве потиче са некрополе. Од покретних налаза нађених у насељу констатовани су фрагменти насеобинске керамике приликом истраживања бедема, остатака куће и поплочане улице, оквирно датирани у хеленистичко време (Faber 2005, 244). У будванском музеју данас су изложени примерци амфора извађених из мора у околини насеља који припадају старијем грчко – италском типу који се датира у крај 4. и почетак 3. века старе ере и млађем типу коринстич Б амфора са срцоликим телом које се такође датирају у 4. и 3. столеће старе ере.

Литература. Abramić 1938; Vojnogeografski institut 1967f; 1979b; 1986c; Gazivoda 2010; Гарашанин и Гарашанин 1967b; Димитријевић 2013; Duletić 2011; Jelušić 2007; Ковачевић 1996; Кујовић 2011; 2012; Marin 1995; Марковић 1970; Marković 1975; 2012; Мијовић и Ковачевић 1975; Радовић и Поповић 2012; Петровић

1939; Поповић 1975; 1994; Popović 2004; Roganović 2011; Rendić – Miočević 1959; Срејовић 2002; Faber 2005;

3.4.2. УЛЦИЊ – СТАРИ ГРАД (КАЉАЈА)

Улцињски Стари град или Каљаја (алб. – *Kalaja*), добио је свој данашњи изглед током средњег и новог века, значајно дограђиван у време млетачке и турске власти. На простору тврђаве налази се археолошки локалитет из времена касне праисторије и хеленизма који је у историографској и археолошкој литератури, према историјским изворима (Псудо Скилакс, Плиније Старији, Плиније Млађи, Тит Ливије, Аполоније Рођанин, Птоlemeј, Појтингерова табла) познат као античко насеље „Колхинијум“ (лат. – *Colchinium*), „Улкинион“ (грч. – *Ουλκινιον*), „Олцинијум“ (лат. – *Olcinium*) или „Вицинијум“ а ког су према писању Плинија Старијег основали досељеници из Колхиде у данашњој Грузији (Воšković 1972; Бошковић и др. 1981; Гарашанин 1967; Гарашанин и Гарашанин 1967b; 1967c; Мијовић и Ковачевић 1975; Мијовић 1977; Паровић – Пешикан 2001; Suić 1976a). Од 168. или 167. године старе ере, насеље је у статусу *oppidum civium Romanorum*, касније у рангу муниципијума (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 126; Мијовић и Ковачевић 1975, 36).

Топографија и просторна организација. Улцињ се налази на обали југоистока Паштровићког приморја јужно од планине Можуре која се диже на 622 m н. в., удаљен 12 km од ушћа реке Бојане у Јадранско море мерено ваздушном линијом у правцу северозапада (Vojnogeografski institut 1974b; 1979p; 1986b). Смештен је на терену који се спушта ка морској обали, завршавајући се у виду два мања полуострва и пешчане плаже у средини, као и на падинама околних узвишења обраслих макијом и делу Улцињског поља на истоку. Позициониран је између побрђа и полуострва Мендра (162 m н. в.), увала Маслинада и Валданос и брда Бијела Гора (327 m н. в.) са северозападне стране, Улцињског поља и брежуљкастог земљишта Ђеране источно, те брежуљкасте обале Пињеш (124 m н. в.) која се завршава ртом Ђеран (71 m н. в.) и лагуном Милена према југоистоку (Vojnogeografski institut 1974b; 1979p; 1984a; 1984b; 1986b).

Стари улцињски град односно тврђава заузима површину од око 2 ha, дугачка око 300 m на правцу север – југ и широка до 140 m на најширем делу у правцу исток – запад, а налази се на према југу нагнутом полуострву високом 61 m изнад мора на северној страни и 15 до 20 m н. в. на крајњој јужној тачки уз море (Бошковић и др. 1981, 142; Vojnogeografski institut 1974b; 1979p). Полуострво је на северној страни спојено са остатком града чији се терен у том правцу пење до 106 m н. в. док одатле уз обалу источно и западно стрмо пада (Vojnogeografski institut 1974b; 1979p). Првобитно, пре изградње средњовековне и нововековне тврђаве, терен северно од највише тачке полуострва је био стрмији и нижи а касније је слојевима шута и изградњом зидина вештачки повишен, тако да посматрано у профилу од севера према југу силуэта полуострва се најпре нагло пење, затим је равна а потом благо пада према мору (Бошковић и др. 1981, План 5). Веома је погодно за одбрану са скоро окомитим стеновитим странама према западу, истоку и југу. Услед географског положаја и рељефа, могуће осматрати велики део Јадранског мора у видокругу од 180 степени. На стеновитим и окомитим јужним литицама завршава мањим Нурадиновим ртом источно и ртом Барјак поред једнако стрме и стеновите литице на западу.

Испод тврђаве према мору, односно у близини Нурадиновог рта постоји неколико морских окапина довољно великих за смештај чамаца и са свих страна од погледа сакривена пећина која се подвлачи испод тврђаве, дугачка 50, широка 11 и висока до 12 m, испуњена водом до краја и довољно велика за смештај неколико мањих бродова, на чијем северном крају се налази коридор кроз стену којим је било могуће попети се у тврђаву, до 19. века кориштена као пристан а данас делимично зазидана и у функцији канализационог колектора (Бошковић и др. 1981, 145, сл. 121).

Наспрам полуострва са тврђавом је 250 m у правцу југозапада друго и знатно ниже полуострво које се завршава ртом Краљеве скалице. Између је преко 300 m широка лагуна Улцињ где се налази пристаниште и пешчана плажа.

У непосредној близини тврђаве према северу, на благо издигнутом и према мору нагнутом терену који се зове Метеризи поред ког су трасирани прилазни путеви, а који се спушта ка југозападу у правцу стрме и стеновите обале, налази се

православна црква Светог Николе и гробље на северозападној падини у односу на утврђење коме се само с те стране лако прилази.

На основу топографије и распореда археолошких налаза на терену, о насељу хеленистичког времена на улцињској тврђави се може закључити да се највероватније састојало из две целине одвојене попречним унутрашњим бедемом („зид 223“). Горње насеље у северном делу тврђаве где су нађени остаци фортификације и доње у јужном крају према мору где је нађена већа количина покретних налаза из овог времена, при пристаништу које се вероватно налазило на врху рта, у поменутој пећини и са источне стране полуострва у улцињској лагуни (Бошковић и др. 1981, 142 – 143; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 18; Паровић – Пешикан 2001, 342).

Приступ утврђеном насељу је вероватно био са северозападне стране тврђаве између западног бедема („зид 221“) и окомите литице где се и данас налази средњовековна капија у коју је уграђено неколико камених блокова предримске фортификације (Бошковић и др. 1981, 19; Мијовић и Ковачевић 1975, 32). Главна унутрашња комуникација је како се претпоставља била на правцу север – југ (Мијовић и Ковачевић 1975, 33).

Према распореду бедема из каснокласичног или хеленистичког времена утврђени ареал је била падина од највише тачке полуострва према северу и сам врх полуострва.

Северна падина је са северне и северозападне стране вероватно била заштићена бедемом који је са неколико правих зидова који мењају правац у луку затварао прилаз, чији блокови су нађени поред зида из турског времена и у његовом продужетку („зид 26“) као и испод ранохришћанске гробнице крај турске цистерне („објекат 5“) за које се претпоставља да на тим местима леже *in situ* (Бошковић и др. 1981, 13, 15, 18, План 2; Мијовић и Ковачевић 1975, 31; Паровић – Пешикан 2001, 340, План 1). Са источне стране северне падине је скоро окомита и неприступачна литица.

Северну падину је од највишег простора узвишења са јужне стране ограђивао бедем („зид 223“) који у правој је трасиран на линији северозапад – југоисток, између источне литице и прилазног пута на западу где је са „зидом 221“ који на том месту скреће под правим углом на правац паралелан с његовом трасом, чини

кулу (Бошковић и др. 1981, 13, 138 – 139, План 2). Ово је заправо унутрашњи бедем који је одвајао два дела утврђеног насеља, северни у јужни.

На западној односно северозападној страни највишег простора узвишења, југозападно од северне падине налази се бедем („зид 221“), који се пружа правцем југозапад – североисток где се сусреће са „зидом 223“ и с којим је вероватно чинио правоугаону кулу која је штитила с њим паралелни прилазни пут (Бошковић и др. 1981, 137 – 138, План 2; Мијовић и Ковачевић 1975, 31; Паровић – Пешикан 2001, План 1).

Историјат истраживања. На улцињској тврђави су, по припајању овог места Црној Гори 1878. – 1880. године, вршена бројна нестручна ископавања у потрази за златом и у таквим околностима је велики број налаза пропао или нестао (Вошковић 1972, 336; Мијовић 1977, 126).

Аустроугарски резервни официри и археолози К. Прашникер и А. Шобер дали су податке о постојању зида од великих кречњачких тесаника слаганих „на суво“ ван тврђаве код цркве као и сличних блокова у секундарној употреби у темељима романичке цркве у тврђави (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 126; Praschniker und Schober 1919, 82 – 83).

Истраживање Улциња 1930. године започео је Ђ. Бошковић испред Народног музеја у Београду (Бошковић 1931; Вошковић 1972, 335; Мијовић 1977, 129).

Након Другог светског рата вршена су систематска археолошка истраживања у организацији Археолошког института у Београду и учешће Републичког завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе, најпре од 1953. до 1958. године под руководством Ђ. Бошковића, а потом равноправно Ђ. Бошковића, П. Мијовића и М. Ковачевића од 1966. до 1971. (Бошковић 1972, 335; Бошковић и др. 1981, 1; Мијовић 1977, 126, 129; Паровић – Пешикан 2001, 337).

У међувремену је основан Музеј у Улцињу те су археолошки налази предати на чување новооснованој установи (Мијовић 1977, 126).

П. Мијовић је од 1977. до 1980. вршио археолошка истраживања у оквиру пројекта „Истраживање материјалне културе Улциња у праисторијско, античко и средњовијековно доба“, финансираном од стране СИЗ – а за научне делатности СР Црне Горе (Бошковић и др. 1981, 2; Мијовић 1977, 127, 129).

Датовање. На основу датирања фрагмената керамике нађених у најдубљем слоју у северном делу тврђаве почетак насељавања је датиран у бронзано доба (Паровић – Пешикан 2001, 343). Највећи број керамичких фрагмента који су нађени уз „киклопски“ зид у северном делу преримског насеља датиран је у период од краја 5. до 2. столећа старе ере односно каснокласично и хеленистичко доба (Паровић – Пешикан 2001). Истраживачи улцињске тврђаве изградњу преримског бедема датирају 5. век старе ере, са могућношћу да се та граница помери и на нешто млађи период 4. или чак 3. столећа старе ере (Бошковић и др. 1981, 7; Мијовић и Ковачевић 1975, 32; Паровић – Пешикан 2001, 339). Налази керамике у слојевима поред темеља бедема потврђују њихову истовременост (Бошковић и др. 1981, 139).

Грађевински остаци и архитектура. У северном делу улцињске тврђаве су на више места констатовани остаци оригиналног зида из каснокласичног или хеленистичког времена и блокови ове фортификације у секундарној употреби, коришћени у зидању средњовековне и млетачке тврђаве (*прилог 3 – слика 39, слика 40*).

Оригинални бедеми који сигурно стоје *in situ* су приликом истраживања обележени као зидови „221“ и „223“ (Бошковић и др. 1981, 13).

„Зид 221“ представља део западног бедема који је бранио северозападни прилаз највишој тачки узвишења, откривеног на северозападу тврђаве испод северозападног млетачког бедема којем је послужио као подлога (*прилог 3 – слика 40*). Од тог бедема данас је видљиво унутрашње лице конструкције која се пружа правцем југозапад – североисток у дужини од 15 m и висини од три до четири хоризонтална реда камених блокова што у просеку износи 1,5 до 2 m (Бошковић и др. 1981, 138, сл. 119). На североисточном крају зид скреће под правим углом ка северозападу у дужини од око 2 m где се вероватно налазила одбрамбена кула (Бошковић и др. 1981, 138, сл. 118). „Зид 221“ је положен на ситнијим каменом вештачки нивелисан терен и конструисан блоковима сложеним „на суво“ у два лица између којих је ситнији камен у средини, са појединим блоковима који попреко задиру у језгро (Бошковић и др. 1981, 136, 138; Мијовић и Ковачевић 1975, 31; Паровић – Пешикан 2001, 337, 339). Блокови су тесани са буњастим испупчењем на спољашњем лицу, најчешће као квадери, понекад трапезоидно, а

ретко полигонално, са фино клесаним правим вертикалним, косим и каткад са „L“ спојницама којим су местимично исправљани равни хоризонтални редови блокова од којих су највећи димензија 1,52 са 0,62 са 0,69 m или чак и нешто већи (Бошковић и др. 1981, 136, 138; Мијовић и Ковачевић 1975, 31; Паровић – Пешикан 2001, 337, 339). Приликом слагања блокова је вођено рачуна да горњи покрију спојеве блокова доњег реда што конструкцију чини чвршћим (Мијовић и Ковачевић 1975, 31).

„Зид 223“ који је бранио југозападни прилаз северној падини, односно североисточни прилаз највишој тачки узвишења, односно одвајао два дела насеља као унутрашњи бедем, пружа се правцем југоисток – северозапад где је скоро паралелан са скретањем „зида 221“ на његовом североисточниом крају (Бошковић и др. 1981, План 2). Откривен је у два сегмента у дужини од по пар метара на југоисточном крају код средњовековне Куле Балшића и северозападом делу где се приближава „зиду 221“ (Бошковић и др. 1981, План 2). Конструисан је на исти начин као и „зид 221“ али од нешто мањих и слабије обрађених блокова (Бошковић и др. 1981, 138 – 139; Мијовић и Ковачевић 1975, 31; Паровић – Пешикан 2001, 340).

Уграђени камени блокови у средњовековну и млетачку фортификацију су присутни у северозападној капији, у доњим редовима млетачког североисточног бедема са спољашње стране у дужини од десетак метара и висини од три до четири реда блокова (*прилог 3 – слика 39*), испод ранохришћанске гробице поред цистерне из турског времена у северном делу тврђаве – тзв. „објекат 5“, поред зида из турског времена означеном као „објекат 2б“ у северном делу тврђаве и његовом продужетку према западу, у доњем реду северног млетачког бедема као и у „објекту 13“ такође у северном делу тврђаве где је данас канцеларија музеја (Бошковић и др. 1981, 13, План 2; Паровић – Пешикан 2001, 338, План 1). За блокове под „објектом 5“ и „објектом 2б“ се претпоставља да на тим местима стоје *in situ* (Бошковић и др. 1981, 13).

Аустоугарски истраживачи Прашникер и Шобер су приликом посете Улцињу 1917. године приметили велике камене блокове у секундарној употреби у темељима једне цркве у граду који би могли припадати бедемима предримског насеља, као и један зид поред данашње цркве северно од тврђаве који је грађен од

великих кречњачких блокова без употребе малтера, слаган „на суво“, чија оријентација се не поклапа са сличним структурама у тврђави (Гарашанин 1967, 29 – 30; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 126; Praschniker und Schober 1919, 82 – 83). На ову структуру можда упућује и топоним којим се назива овај део Улциња – Метеризи (грч. – *μετερίζι* – зид, бедем).

Некропола. Некропола античког Улциња још увек није лоцирана (Бошковић и др. 1981, 8; Мијовић и Ковачевић 1975, 42). Може се претпоставити да би се могла налазити на падиниима северно од тврђаве.

Покретни налази. Фрагменти керамичких посуда представљају скоро цео корпус покретних налаза из улцињске тврђаве који су датирани у каснокласично и хеленистичко време. Ту се убрајају фрагменти црнофирнисане керамике који чине скоро половину укупних налаза (49%), око 14% је фрагмената тракасто, геомеријски и биљно декорисане керамике, 12% фрагмената *gnathia* керамике, 7,3% керамике црнофигуралног и 8% фрагмента црвенофигуралног стила (Паровић – Пешикан 2001, 343). Део керамичких фрагмената припада грубој, руком рађеној керамици.

У северном делу тврђаве уз бедем хеленистичког времена („објекат 221“ и „објекат 223“) констатован је слој шута који је садржао између осталог керамичке фрагменте римског и хеленистичког времена, црнофирнисане фрагменте грчке керамике и фрагменте грубе руком рађене керамике (Паровић – Пешикан 2001, 342). Испод овог слоја шута је констатован слој земље са траговима горења где је нађена велика количина грубе праисторијске керамике и огњиште са деловима праисторијских посуда од које су неке нађене *in situ* (Паровић – Пешикан 2001, 343). Према неким налазима најдубљи хоризонт овог слоја, изнад стене је датиран у бронзано доба (Паровић – Пешикан 2001, 343). У току истраживања средњовековне цркве са две грађевинске фазе у јужном делу тврђаве („објекат 199“) испод зидова прероманичке грађевине констатован је слој црне земље измешане са каменом и великом количином керамике из „грчко – хеленистичке“ епохе, у најнижим нивоима, испод налаза римске керамике и римског бронзаног новца (Паровић – Пешикан 2001, 342).

Од керамичких фрагмента из апулских радионица из периода од краја 5. до 2. века старе ере познати су налази фрагмената сликаних ваза црвенофигуралног стила,

углавном делови скифоса и апулске керамике са сликаним биљним и тракастим орнаментима (Паровић – Пешикан 2001, 347, 352)

Велики број керамичких фрагмената припада црнофирнисаним или црвенкастофирнисаним посудама украшеним вертикалним и хоризонталним канелурама међу којима су најчешћи делови атичких и коринтских или јужноиталских скифоса и крчага (олпе) датираних у крај 5. и 4. век старе ере (Паровић – Пешикан 2001, 350, Т. 5, 6).

Бројни су и фрагменти већих и мањих црнофирнисаних здела атичког и коринтског порекла датираних у крај 5. и у 4. век старе ере, мада су поједини фрагменти опредељени и у хеленистички период (Паровић – Пешикан 2001, 350 – 351, Т. 5). Присутни су и фрагменти црнофирнисаних ојнохоа и лекита датираних у период 4. – 2. века старе ере (Паровић – Пешикан 2001, 351, Т. 7). Познати су фрагменти са утиснутим или урезаним орнаментима, један са мотивом палмета са концентричним линијама около, део зделе са украшене косим линијама и зделе са урезаним натписом „ΟΙΣΥΝ“, уназад читано као део имена „Дионисио“ (Паровић – Пешикан 2001, 351). Мањи део фрагмената припада посудама које су украшене фигуралним представама и ту се препознају делови главе, химатиона, једне наге фигуре који вероватно припадају црвенофигуралној апулској вази 4. века старе ере (Паровић – Пешикан 2001, 348).

Од налаза *gnathia* керамике познати су фрагменти ваза, скифоса и кратера које су украшене вертикалним или хоризонталним урезаним линијама, на црном фирнису сликаним украсима са биљним мотивима или тачкицама, датирани у крај 4. и почетак 3. века старе ере, нађени уз „киклопски“ бедем у северном делу насеља (Паровић – Пешикан 2001, 348 – 349, Т. 3). С обзиром на сиромашну декорацију ових посуда није искључена могућност да су неке од тих посуда производи локалне радионице (Паровић – Пешикан 2001, 349).

Међу покреним налазима познат је један фрагмен грчко – италске амфоре старијег типа (Kirigin 1994, 20).

Приликом истраживања ранохришћанске гробнице која је откривена уз зид цистерне из времена турске владавине, у северном крају тврђаве, у непосредној близини предримског бедема откривена је гема са урезаном представом главе

богиње Атине која носи шлем датирана у 5. век старе ере (Бошковић и др. 1981, 7; Паровић – Пешикан 2001, 341, сл. 7).

Најзначајнији покретни налаз из Улциња који се везује за предримско насеље на тврђави је камени жртвеник посвећен од стране заједнице каменорезаца Артемиди Елафаболи, богињи заштитници лова, који садржи натпис на грчком језику: „ΤΟ ΚΟΙΝΟΝ ΛΑΤΟΜΟΝ ΑΡΤΕΜΙΔΙ ΤΙ ΕΛΑΦΑΒΟΛΟΙ“ - „Заједница каменорезаца Артемиди Елафаболи“, који је на основу епиграфске анализе датиран у 5. век старе ере, и начињен од истог камена (жути кречњак) као и блокови предримског бедема (*прилог 4 – слика 205*; Бошковић и др. 1981, 7; Мијовић 1987 – 1988, 105 – 106, fig. 1 et 2; Мијовић и Ковачевић 1975, 32, сл. 22; Паровић – Пешикан 2001, 352, сл. 10).

Литература. Бошковић 1931; Вошковић 1972; Бошковић и др. 1981; Војногеографски институт 1974b; 1979p; 1984a; 1984b; 1986b; Гарашанин 1967; Гарашанин и Гарашанин 1967b; Marković 1975; Мијовић 1977; 1987 – 1988; Мијовић и Ковачевић 1975; Паровић – Пешикан 2001; Praschniker und Schober 1919; Suić 1976a;

3.4.3. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ

На простору Паштровићког приморја налази се неколико неистражених локалитета на којима постоје остаци утврђених насеља из последњих столећа старе ере. У околини Будве се налазе барем два утврђена насеља. Прво се налази северно од Будванског поља у Подмаинама у селу **Марковићи** поред цркве Св. Спаса на мањем платоу који стоји на 260 m н. в., а друго западно од Будве на рту **Могрен** на 85 m н. в. (Војногеографски институт 1979b; Faber 2005, 240). Југоисточно од Будве на терену изнад села Челобрдо, северно и јужно од усека Јабуре на источним обронцима Паштровићке горе који води ка Скадарском басену, смештени су један наспрам другог локалитети **Ограђеница** и **Фортица**, на висини од преко 650 m изнад мора (Војногеографски институт 1979h; 1979k). Трагови архитектуре која се датира у последња четири столећа старе ере налазе се на брду **Волујица** (256 m н. в.) између Барског поља северно и увале Биговица јужно, где

је констатована већа количина керамичког материјала, углавном фрагмената амфора (грчко – италски тип, коринтске *B* амфоре, *Lamboglia 2*, *Dressel 2 – 4* и сл.) и фрагмената скифоса, као и у залеђу Улциња на локалитету **Свач** (*прилог 3 – слика 41*) на Бриској гори (205 m н. в.) јужно од Шаског језера (Zagarčaniн 2013; Здравковић 2013; Vojnogeografski institut 1979t).¹⁹

¹⁹ Подаци о Свачу су добијени од истраживача локалитета – М. Загарчанина из музеја у Бару и Д. Булића из Историјског института у Београду (*прилог 3 – слика 41*).

3.5. СКАДАРСКИ БАСЕН И ОБОДНА БРДА

3.5.1. БЕЉАЈ (алб. – *Belaj*)

Топографија и просторна организација. Остаци насеља из касне праисторије констатовани су на локалитеу у селу Бељај (алб. – *Belaj*) познатом и као Бардок (алб. – *Bardoku*) у Скадарском округу (алб. – *Rrethi i Shkodrës*) 12 km од Скадра (алб. – *Shkodër*) мерено ваздушном линијом према југозападу (Vojnogeografski institut 1962b; 1979q; 1984b). Локалитет се налази јужно од села, уз леву обалу Бојане (алб. – *Buna*) на северозападној падини издуженог узвишења Бељај (алб. – *Mali Belaj*) које је познато и под називом Ђумит или Ђумти (алб. – *Mali e Gjymtit; Stani e Gjymtit*) и пружа се од речне обале према југоистоку дужином од око 5 km, и са северне и јужне стране гледа на поља са обрадивом земљом која су настала исушивањем некадашњих мочвара (*Kënetë Belaj, Pila e Trushit, Fusha e Mushanit* – северно; *Kënetë e Pentarit, Knëta e Cosit* – јужно), достижући на својој средини 133 m н. в. (Vojnogeografski institut 1979q; Prendi 1987, 241). Северозападни врх узвишења стоји на 118 m н. в. и стрмо се спушта према реци која на овом месту мења ток према југозападу (Vojnogeografski institut 1979q). Око 1 km према југозападу се уз Бојану налази брег Пентар (алб. – *Mali i Pentarit*) који се диже на 74 m н. в., док је са супротне стране реке брег Фраскањел (алб. – *Fraskanjel*) чија највиша тачка стоји на 88 m н. в. (Vojnogeografski institut 1979q).

Најлакши прилаз северозападном врху је из правца југоистока, хрптом узвишења, или са јужне стране из правца Пентара, падином која је мање стрма од северне и северозападне падине (Vojnogeografski institut 1979q). Југоисточно од северозападног врха Бељаја, постављен попреко у односу на правац пружања узвишења, налази се око 50 m дугачак и 5 m широк камени насип.

Остаци насеља се налазе на две терасе испод северозападног врха Бељаја на падини која се спушта према Бојани, постављене једна изнад друге на 80 m и 100 m н. в. (Andrea 1991 – 1992, 71; Korkuti and Petruso 1993, 712; Prendi 1987, 241).

Место на којем су констатовани налази из касне праисторије назива се „Тахија“ (алб. – *Tahia e Belajve*; Prendi 1987, 241; [*taht, i* – престо, трон, висок положај]).

Историјат истраживања. Локалитет у Бељају је сондажно ископан од стране Ф. Прендија (*Frano Prendi*), Б. Љахија (*Bashkim Lahi*) и Г. Хоџе (*Gëzim Hoxha*) 1986. године (Prendi 1987, 241). Током последњих година локалитет је истраживао Г. Хоџа (Hoxha 2013).

Датовање. Према анализи културне стратиграфије на терасама (два културна слоја), тј. према покретном археолошком материјалу односно налазима керамике, праисториско насеље у Бељају је трајало током бронзаног, раног и старијег гвозденог доба, и у периоду од 4. до 2. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 71; Korkuti and Petruso 1993, 712; Gjyshja and Mara 2013; Prendi 1987). На падинама Бељаја су током последње кампање истарживани остаци средњовековног утврђења (Hoxha 2013).

Покретни налази. Од праисторијске керамике доминирају различити лонци и зделе рађени руком и украшени геометријским мотивима (Andrea 1991 – 1992, 71; Korkuti and Petruso 1993, 712; Prendi 1987).

Од импортоване керамике која је углавном датирана у период 4. – 2. века старе ере, или у појединим случајевима и у нешто раније време, највише је уломака амфора као и различитих црнофирнисаних посуда (Andrea 1991 – 1992, 71; Prendi 1987, 241). Међу амфорама доминирају делови млађих типова посуда Коринт А (Andrea 1991 – 1992, 71; Prendi 1987, 241) које се датирају у 4. век старе ере или ранији период.

Литература. Andrea 1991 – 1992; Vojnogeografski institut 1962b; 1979q; 1984b; Gjyshja and Mara 2013; Korkuti and Petruso 1993; Prendi 1987; Hoxha 2013.

3.5.2. БЕЉТОЈ (алб. – *Beltojë*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Бељтој налази се у северозападној Албанији у Скадарском округу (алб. – *Rrethi i Shkodrës*), на удаљености од око 2,5 km мерено ваздушном линијом према југу од града Скадра (алб. – *Shkodër*), односно од ушћа северног рукавца Дрима (алб. –

Drini) у Бојану (алб. – *Buna*), на узвишењу скоро једнако удаљеном од оба водотока источно и западно који се сусрећу на северу код тврђаве Розафа (алб. – *Kalaja e Rozafës*, односно – *Kalaja e Rozafatit*). Смештен је између истоименог села југоисточно (алб. – *Beltojë*) и насеља Брдиц (алб. – *Bërdicë*) западно, на врху већег брега који стоји на 169 m надморске висине (Vojnogeografski institut 1962b; 1970). Узвишење је данас углавном обрасло макијом.

Утврђење од камених блокова заузима врх узвишења, односно највише делове два паралелна стеновита гребена на истоку у западу који се пружају од северозапада ка југоистоку где се један другом приближавају, и седласти превој између који се при врху на југоисточној страни постепено сужава. Утврда је неправилне полигоналне и издужене основе, пружа се правцем североисток – југозапад дужином од преко 100 и ширине до 50 m (*прилог 3 – слика 42*; Lahi 1988b, fig. 1).

Према северу су окренуте блаже падине узвишења. Улаз у утврђено насеље, према топографским одликама и конструкцији бедема, налазио се на североисточној страни.

Историјат истраживања. Локалитет Бељтој сондажно је истраживао Б. Љахи (Bashkim Lahi) 1987. године (Andrea 1991 – 1992, 71; Lahi 1988b). Том приликом је утврђено да локалитет, односно фортификација има две фазе постојања, утврђена је структура и изглед бедема, израђена скица основе утврђења и прикупљена одређена количина покретног археолошког материјала, тј. фрагмената керамике (Lahi 1988b).

Датовање. У оквиру локалитета разликују се три периода насељавања. Почетак насељавања („Бељтој 1“) који је датиран на основу покретних налаза и остатака фортификације у време касног бронзаног доба и траје до краја старијег гвозденог доба (Andrea 1991 – 1992, 71; Gjyshja and Mara 2013; Jubani 1986, 128; Lahi 1987, 249; 1988b, 69 – 70). Други период („Бељтој 2“) који је такође датиран покретним материјалом и дограђивањем фортификације а датира се у време 3. – 1. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 71; Jubani 1986, 128; Lahi 1987, 249; 1988b, 73). Трећи период датиран је покретним налазима из 1. столећа (Jubani 1986, 128).

Грађевински остаци и архитектура. Бедем старијег утврђења је ограђивао источни део узвишења (*прилог 3 – слика 42*). Траса бедема са источне стране се лучно пружа од југоистока ка северозападу а затим скреће према

југозападу, најбоље је очуван на североисточном углу утврђења у висини од два реда камених блокова, тј. 1,1 m и дужини од 20 m (Gjyshja and Mara 2013, fig.3/a; Lahi 1987, 250, fig. 5; 1988b, 71, fig. 1, 2.). Старији бедем је широк 3,5 m и конструисан је као сухозид од необрађених кречњачких блокова (просечних димензија 0,45 са 0,65 m или 0,43 са 0,22 m) који су сложени директно на стену, измеђи којих су убачени ситнији комади камена што је видљиво на лицу зида (*прилог 3 – слика 43*; Andrea 1991 – 1992, 71, fig. 5; Lahi 1987, 250, fig. 5; 1988b, 71, fig. 2; Jubani 1986, 128, fig. 4, 5).

Млађа фортификација је обухватила и источни и западни део узвишења са удолиним између и околним падинама (*прилог 3 – слика 42*). Траса се на источној страни пружа паралелено са трасом старијег утврђења на нешто вишој коти и у правој линији на правцу југоисток – северозапад (Gjyshja and Mara 2013, fig.3/a; Lahi 1988b, fig. 1). На северној страни скреће према југозападу у правим сегментима мењајући правац шест пута, а на западној страни скреће ка југоистоку (Gjyshja and Mara 2013, fig.3/a; Lahi 1988b, fig. 1). Траса јужног бедема је потпуно права полазећи од југозападног краја утврђења где се сусреће под правим углом са западним бедемом, према североистоку (Gjyshja and Mara 2013, fig.3/a; Lahi 1988b, fig. 1). Млађи бедем је најбоље очуван на северној страни, на половини трасе северног бедема где и данас стоји сегмент дугачак 10 m и висок 1,4 m, тј. три реда камених блокова (Lahi 1987, 250; 1988b, 72, fig. 1, 3). Ширина зида износи 3,5 m и конструисан је од грубо клесаних кречњачких блокова који су у спољашњем лицу зида сложени у хорионталне редове неједнаке висине (*pseudoisodomum*) директно на стену, са испуном од ситнијег камена у језгру конструкције између два лица (*прилог 3 – слика 44*; Andrea 1991 – 1992, 71; Lahi 1987, 250; 1988b, 72 – 73, fig.3). Димензије полигоналних блокова који чине спољно лице зида износе у просеку 1,05 са 0,9 m; 0,72 са 0,46 m; 0,53 са 0,3 m (Lahi 1988b, 72).

Покретни налази. Поред налаза грубе, руком рађене керамике која је понекад украшена урезивањем геометријских украса и махом се датира у време касног бронзаног и гвозденог доба (углавном биконични пехари, лонци и зделе; Andrea 1991 – 1992, 71; Lahi 1987, 250; 1988b, 73 – 76, Т. 1 – 3), највише керамичког материјала припада млађем периоду. Уломци амфора чине око 30 %

налаза са локалитета (Lahi 1988b, 77). Највише уломака припада грчко – италским амфорама 3. и 2. века старе ере, али и *Lamboglia 2* амфорама 2. и 1. века старе ере, као амфорама *Dressel IA* с краја 2. и прве половине 1. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 71; Lahi 1987, 250; 1988b, 77 – 78, Т. 4).

Од друге импортоване керамике констатовани су фрагменти мегарских пехара, црнофирнисане керамике, углавном скифоса, пехара и здела датираних у период 3. – 1. века старе ере (Lahi 1988b, 79 – 83, Т. 5 – 7).

Литература. Vojnogeografski institut 1962b; 1970; Andrea 1991 – 1992; Gjyshja and Mara 2013; Jubani 1986; Lahi 1987; 1988b;

3.5.3. ГАЈТАН (алб. – *Gajtani*)

Топографија и просторна организација. Село Гајтан (алб. – *Gajtani*) се налази у Скадарском округу (алб. – *Rrethi i Shkodrës*) у северозападној Албанији, удаљено око 6 km источно од центра Скадра (алб. – *Shkodër*) мерено ваздушном линијом. Може му се прићи из правца запада путем који иде од Скадра преко села Ренци (алб. – *Renci*) ка селу Рагам (алб. – *Rragam*) које је смештено на обали вештачког језера Вјерза (алб. – *Vjerza*, тј. *Vjerda* или *Vjerdhë*) насталог преграђивањем Дрима (алб. – *Drini*) који ово подручје обилази са западне и јужне стране (Vojnogeografski institut 1970). Смештено је између обронака планине Јубани (алб. – *Jubani*) која се простире према југу, тј. њеног северног врха Кодра Маље (алб. – *Kodra Male*; 282 m н. в.), мањег брда Мулин (алб. – *Mullinit*) југоисточно и брда Гајтан (алб. – *Gajtani*) које се налази са северне односно северозападне стране, у долини Велике реке која се назива још и Пистаљи (алб. – *Përroi; Pistali*, тј. *Përrua i Pistulit*), односно долини речице која тече од североистока ка југозападу где се пред Скадром улива у један од малих рукаваца Дрима са десне, северне стране – Дримасу (алб. – *Drimasa*), поред ушћа реке Кир (алб. – *Kiri*) у велики северни рукавац Дрима (Vojnogeografski institut 1970).

Праисторијско утврђење смештено је на врху стеновитог брда Гајтан (алб. – *Gajtani*) које је делимично и пошумљено, нарочито у нижим зонама (највише на источној и уједно најстрмијој страни), и које се диже северно изнад долине речице

Пистали на висину од око 200 m изнад мора (Vojnogeografski institut 1962b; 1970; K.u.k. Militärgeographisches Institut 1915). Врх узвишења који је омеђен бедемима се састоји из два каменита гребена северно и јужно са седластим превојем између који се пружа правцем североисток – југозапад. Утврђење које је прилагођено конфигурацији терена има неправилну полигоналну основу димензија око 320 m на правцу север – југ и око 350 m на правцу запад – исток, заузимајући површину од око 5 ha (*прилог 3 – слика 45*; Gjyshja and Mara 2013, fig. 3/B; Islami et Seka 1964, fig. 3; Karaiskaj 1977, Т. 2/3; 1981, fig. 3; Поповић 1988, сл. 3; Praschniker und Schober 1919, 86; Wilkes 1992, 130). Један од улаза у утврђење се налази на југоисточном бедуу уз стрмију стеновиту падину (*прилог 3 – слика 45, слика 46*; Islami et Seka 1964, fig. 3). Улазу је најлакше прићи из правца југозапада, хрптом југозападне падине где је био трасиран приступни пут. Други улаз у утврђење се налазио на западној страни (*прилог 3 – слика 45*; Islami et Seka 1964, fig. 3).

Са супротне стране потока Пистали, око 750 m према југоистоку, мерено ваздушном линијом од утврђења на Гајтану, северозападно од брда Мулин, у долини у којој је смештено село, на релативну висину од око 15 m изнад водотока који га омеђује са северне стране, уздиже се брег Љам (алб. – *Lam*) на чијим падинама је смештена некропола, односно део некрополе хеленистичког времена (Korkuti 1972, 451).

Историјат истраживања. Опис Гајтана дат је почетком 20. века од стране аустроугарских истраживача К. Прашникера и А. Шобера који су обишли подручје око Скадра 1917. године (Praschniker und Schober 1919, 86 – 87). У публикацији која је издата две године касније дати су опис и анализа утврђења, скица основе и бедема, фотографија локалитета, као и осврт на констатоване гробове у близини са југоисточне стране (Praschniker und Schober 1919, 86 – 87).

На основу ове публикације и информације мештанина села Гајтан – Зефа Штјефна Љазрија (алб. – *Zef Shtjefën Lazri*) на чијој земљи је смештена некропола а који је и сам приликом градње куће откопао неколико гробова, вршена су археолошка истраживања на локалитетима Гајтан и Љам, односно испитивања утврђења и некрополе под руководством албанских археолога С. Исљамија (*Selim Islami*) и Х. Цеке (*Hasan Seka*), уз учешће М. Коркутија (*Muzaffer Korkuti*) и Б. Јубанија (*Bep*

Jubani) између 1961. и 1963. године (Гарашанин 1967, 30; Islami et Seka 1964; Jubani 1972c, 409; Korkuti 1967; 1972b, 451; Сека 2005, 17).

Део прикупљеног покретног материјала се налази у музеју у Скадру (Korkuti 1972, 451).

Датовање. У оквиру локалитета Гајтан, према анализи стратиграфије и покретног археолошког материјала разликују се четири хронолошка периода. Први период почиње крајем бронзаног доба овог краја, око 1200. године старе ере, други обухвата старије гвоздено доба, трећи – 4. и 3. век старе ере и четврти период је од 3. века старе ере до времена римске доминације и касноантичког периода (Islami et Seka 1964, 99 – 100; Karaiskaj 1977, 21; 1981, 14; Jubani 1972c, 409; Поповић 1988). Настанак утврђења које је коришћено до касноантичког периода оквирно се датира у крај бронзаног и почетак гвозденог доба (Islami et Seka 1964, 99; Karaiskaj 1977, 21; 1981, 14; Korkuti 1972, 452; Gjyshja and Mara 2013). Некропола на брегу Љам се према покретном археолошком материјалу датира у прву половину 2. века старе ере, мада су поједини предмети са некрополе датирани у 3. век старе ере (Korkuti 1972).

Грађевински остаци и архитектура. Остаци фортификације на Гајтану најбоље су се очували на јужној страни, односно у оквиру југоисточног бедема, у дужини од око 90 m и у неколико сегмената на западној страни, данас високи до 2,4 m са спољашње и до 1,7 m са унутрашње стране (Islami et Seka 1964, 98, fig. 3; Karaiskaj 1977, 21; 1981, 14). Бедем чија траса прати конфигурацију терена (*прилог 3 – слика 45*) и ширина износи 3,5 m (Гарашанин 1967, 30; Islami et Seka 1964, 99; Karaiskaj 1977, 21; 1981, 14; Praschniker und Schober 1919, 86) је грађен без кула. Конструисан је као сухозид са два лица од камених блокова и испуном у језгру конструкције од ситнијих комада камена (*прилог 3 – слика 47, слика 48, слика 49*; Islami et Seka 1964, Т. 8/2). Углавном необрађени или само приклесани полигонални кречњачки блокови грубих ивица и различитих величина, од којих поједини достижу велике димензије (1,55 са 1,1 са 0,5 m) сложени су „на суво“ у два лица а шупљине између већих комада су попуњене ситнијим каменом (*прилог 3 – слика 48, слика 49*; Islami et Seka 1964, 98 – 99, Т. 8/2; Praschniker und Schober 1919, 87, Abb. 104; Shpuza 2014, fig. 3).

На југоисточном бедуму је констатован улаз који је конструисан као прекид у зиду окренут према југоистоку (*прилог 3 – слика 45, слика 46*), широк 1,8 m и данас очуван до висине од 1,6 m, односно до три реда камених блокова (Islami et Seka 1964, 99, fig. 3, T. 8/1; Shpuza 2014, fig. 5). Слична конструкција се налази и на западном бедуму (Islami et Seka 1964, fig. 3).

Некропола. Део хеленистичке некрополе откривен је на брегу Љам југоисточно од утврђеног насеља на Гајтану. Откривено је 10 скелетних сахрана на дубини од 0,1 m до 0,4 m испод површине тла (Korkuti 1972, 452). Ради се о некрополи са равним гробовима. Поконици чији остаци су слабо очувани су сахрањени са прилозима, оријентисани најчешће главом према северу, у четвороугаоним јамама углавном већих димензија (2,3 са 1,8 m; 2,2 са 1,8 m; 3 са 2 m; 2,95 са 3,9 m; и сл.) које су покривене плочастим камењем, осим у једном случају где је конструисана камена циста (Korkuti 1972, 452 – 456, 462, fig. 2, 3, 5). Међу гробним прилозима издвајају се керамичке посуде, примерци новца и накита. Међу фрагментима керамичких посуда се поред делова руком рађене керамике и амфора налазе и фрагменти мањих посуда без фирниса, затим црнофирнисаних посуда, ребрасто украшених посуда и друге импортоване керамике – скифоса, лакримаријума, купа, тањира итд. (Korkuti 1972, 453 – 457, fig. 4, T. 1 – 2). Нађен је и део једне пиксиде са рељефним украсом у виду главе Медузе (Korkuti 1972, 455, T. 2 / 1). Керамика је углавном датирана и крај 3. и прву половину 2. века старе ере, израђивана у радионицама на јужном Јадрану (Korkuti 1972, 457).

У неколико гробова је пронађен новац. Ради се о неколико примерака бронзаног новца Дирахиона са приказом Херакла датираним у 2. век старе ере, новца Гентија са приказом Артемиде, и новца Скодре (Korkuti 1972, 453 – 456). Међу налазе накита се убрајају сребрне шарнирске фибуле и бронзане фибуле са гвозденим трном, двојне игле са „М“ главом, једна биконична бронзана перла, сребрни прстен и део украшеног предмета од сребрног лима, сви датирани у крај старијег гвозденог доба или нешто млађи период (Korkuti 1972, 457 – 460, fig. 6, 7, T. 3).

Од налаза оружја констатована у три гвоздена копља (Korkuti 1972, 460).

По конструкцији и гробном инвентару се издваја „Гробница 6“ која је конструисан као циста димензија 2,5 са 0,9 m од камених плоча, у којој су поред фрагмената скелета нађени делови црнофирнисованог лакримаријума, део поклопца пиксиде са представом Медузе, део украшеног предмета од сребрног лима, сребрни прстен, пет сребрних фибула и једна бронзана биконична перла, бронзане двојене игле и примерак бронзаног новца Гентија са приказом Артемиде (Korkuti 1972, 455 – 456).

Покретни налази. Највећи део покретних налаза са Гајтана чине фрагменти грубе, руком рађене праисторијске керамике која је украшена геометријским мотивима и која се производила на локалитету што је потврђено налазима три керамичарске пећи (Islami et Seka 1964; Jubani 1972c; Rehani 1966).

У оквиру трећег и четвртог стратиграфског слоја (4. – 3 век старе ере и од 3. века старе ере до римске доминације) такође је највише налаза керамике. У трећем слоју доминирају фрагменти грубе, руком рађене, тзв. „илирске“ керамике која је каткад украшена урезаним геометријским мотивима и која се појављује у претходном стратиграфском слоју из старијег гвозденог доба (Islami et Seka 1964, 100; Jubani 1972c, 427 – 428). Углавном се ради о деловима „урни“, лонаца, шоља и пехара са једном или две дршке (Islami et Seka 1964, 100, Т. 9/1; Jubani 1972c, fig. 10; Т. 10/7, 9, 10, 13; Т. 11/2, 4). У четвртом слоју се поред грубе керамике која се јавља и у претходним слојевима а која доминира по количини и у овом слоју, појављују фрагменти керамике домаће израде на витлу – углавном лонци и зделе, и импортоване керамике (потпуно одсутне у претходном слоју), углавном амфора и скифоса (Islami et Seka 1964, 100; Jubani 1972c, 432 – 433).

Од других врста покретних налаза са Гајтана познати су примерци новца. Из слоја 4. – 3. века старе ере познат је један примерак новца Дирахiona са представом Херакла на аверсу и оружја на реверсу (Islami et Seka 1964, 100). Из млађег слоја су примерци новца Скодре, Лисоса, Дирахiona и Аполоније (Islami et Seka 1964, 100).

Из млађег слоја познато је неколико налаза камених жрвњева (Islami et Seka 1964, 100).

Литература. Vojnogeografski institut 1970; Гарашанин 1967; Gjyshja and Mara 2013; Islami et Seka 1964; Jubani 1972c; Karaiskaj 1977; 1981; Korkuti 1972;

Поповић 1988; Praschniker und Schober 1919; Rebani 1966; Shpuza 2014; Ceka 2005; Wilkes 1992.

3.5.4. ГАЊОЛ – КАЉА (алб. – *Kalanë e Ganjollës*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Гањол – Каља налази се код истоименог засеока (алб. – *Ganjollë*) села Спатар (алб. – *Spathar*) на северозападу Албаније у Скадарском округу (алб. – *Rrethi Shkodrës*), између овог и села Јубани (алб. – *Jubani*) које се налази према северозападу од налазишта, удаљен око 8 km од Скадра (алб. – *Shkodër*) мерено ваздушном линијом према југоистоку. Смештен је изнад села Спатар, према североистоку, на југозападној падини планине Јубани (алб. – *Jubani*) која се пружа правцем северозапад – југоисток, чији највиши врх Маја е Шуљинит (алб. – *Maja e Shulinit*) се налази на 542 m н. в. (Vojnogeografski institut 1970). Падине планине Јубани, на њеном југозападном крају, у вишим стеновитим зонама се стрмо спуштају, а у нижим које су местимично обрасле макијом су блаже закошене од истока ка западу и од севера ка југу, према долини реке Дрим (алб. – *Drini*), тј. њеном северном рукавцу. Локалитет је смештен на природној тераси планинског гребена, на 355 m надморске висине, изнад реке Дрим која преграђена системом брана јужно и источно од села Спатар и опкољава цело ово подручје са источне, јужне и западне стране (Vojnogeografski institut 1970; Lahi 1993, 212). Око 1,5 km југоисточно од овог места река Дрим се дели на два рукавца, јужни, оригинални ток који иде према Љешу (алб. - *Lezhë*) где се улива у Љешки залив односно Јадранско море и северни који је настао у 19. веку и протиче поред локалитета према северозападу и Скадру. Између Дрима и југозападне падине планине Јубани налази се речна долина и даље на југ и запад већа равница према реци Бојани (алб. – *Buna*).

Локалитет је заклоњен са североисточне и источне стране високим и стрмим стенама које га надвисују, а отворен је према северозападу, западу у југу и заштићен стрмим стеновитим падинама испод. Природну терасу на којој је смештен чини шест стеновитих ћувика између којих су мања седла (Lahi 1993, fig.

2). Простор који обухвата је оријентисан према правцу северозапад – југоисток и дугачак је око 150 m а у најширем делу широк око 120 m на правцу југозапад – североисток, заузимајући површину од нешто већу од 1 ha (Lahi 1988a, 257).

На јужној страни је смештен највиши ћувик купастог изгледа који се назива „Велика тврђава“, односно „Велики град“ (алб. – *Kalaja e madhë; Qytezës së madhe*) на чијој североисточној страни се налазе остаци фортификације хеленистичког времена (Lahi 1988a, 257; 1993, 202). Са североисточне и северне стране локалитет омеђује велики лучни камени насип (старији бедем). Према топографији и оријентацији бедема може се претпоставити да су се улази у утврђено насеље налазили на северозападној у јужној страни као и да је насеље подељено на два дела зидом из хеленистичког времена (Lahi 1993, fig. 2).

Историјат истраживања. Археолошки локалитет Гањол сондажно је истраживан 1988. године од стране Б. Љахија (*Beshkim Lahi*) када је прикупљена одређена количина покретног археолошког материјала, махом керамике и документовани остаци фортификације (Andrea 1991 – 1992, 71; Lahi 1993).

Датовање. У оквиру утврђеног насеља констатоване су две фазе живота. Прва („Гањол 1“) се датира од почетка бронзаног до краја старијег возденог доба када је изграђен велики камени насип (Andrea 1991 – 1992, 71; Gjyshja and Mara 2013; Karaiskaj 1977, 22; 1981, 14 – 15; Lahi 1988a, 257; 1993, 201 – 202). Друга фаза („Гањол 2“) датирана је у 2. и 1. век старе ере када је настао бедем на „Великој тврђави“ и од када датира највећа количина покретног археолошког материјала (Andrea 1991 – 1992, 71; Lahi 1988a, 257; 1993, 202). Поједини фрагменти керамичких посуда су датовани у време 3. – 2. века старе ере (Lahi 1993, 209 – 210).

Грађевински остаци и архитектура. Старији бедем је масиван камени насип (*прилог 3 – слика 50, слика 51*) који прати облик терена и очуван је са северне, североисточне и источне стране (Lahi 1993, fig. 2; Shpuza 2014, fig. 12, 13). Лучне је основе и пружа се у дужини од 140 m (Lahi 1988a, 257; 1993, 202). Данашња висина зида износи 1,6 до 1,7 m док ширина варира између 4 и 5 m (Lahi 1988a, 257; 1993, 202). Конструисан је као на стену постављен сухозид од мањих и комада необрађеног камена средње величине, са два лица и каменом испуном у језгру (Lahi 1988a, 257; 1993, 202, foto 1).

Млађи бедем је очуван на североисточној страни „Велике тврђаве“ у дужини од тридесетак метара (Lahi 1993, fig. 2, foto. 2). Широка је 3,5 m (Lahi 1988a, 258). Пружа се у правој линији од северозапада ка југоистоку где се налази четвороугаона кула која излази испред зида, према североистоку (Lahi 1993, foto. 2). Бедем очуван у висину до 1,5 m, састоји се из два спојена сегмента, дужина 17 m и 4 m, са извесним мањим међусобним разликама у конструкцији, (Lahi 1993, 202 – 203). Димензије четвороугаоне куле на југоисточној страни која се очувала до висине од 2,62 m, тј. до пет редова камених блокова, износе 6,28 m (подужни зид окренут ка североистоку) са 3,76 m (Lahi 1993, 203). Конструисан је као сухозид постављен на камени темељ, са два лица и каменом испуном у језгру (Lahi 1988a, 257 – 258; 1993, 203). Блокови на спољашњем лицу су до 1 m дуги и обликовани као квадери и трапезиодни комади сложени у редове неуједначене висине (*pseudoisodomum*), а поједини су попреко постављени према језгру конструкције (Lahi 1993, 203, foto 3).

Покретни налази. На локалитету је констатована већа количина фрагмената импортоване керамике 3. – 1. века старе ере, нарочито каснохеленистичких, ранорепубликанских амфора. Присутне су млађе грчко – италске амфоре из 2. века старе ере, амфоре типа *Dressel IA* и *Dressel IB* са краја 2. и почетка 1. века старе ере (Lahi 1993, Т. 2 – 3). Међу фрагментима fine керамике налазе се делови различитих скифоса, кантароса, купа, односно фрагменти црнофирнисоване керамике, посуда од црвенкасте глине и фрагменти мегарских пехара (Lahi 1988a, 258; 1993, 206 – 211, Т. 4).

Међу фрагменте керамике која може бити домаће израде су делови различитих посуда рађених на витлу од црвенкасте глине – лонци задебљаних и на споља извијених обода, зделе и тањери (Lahi 1993, Т. 5) као и фрагменти тегула (Lahi 1993, 206).

Литература. Vojnogeografski institut 1970; Andrea 1991 – 1992; Gjyshja and Mara 2013; Karaiskaj 1977; 1981; Lahi 1988a; 1993; Shpuza 2014.

3.5.5. ДИНОШИ – ЋУТЕЗА

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Ћутеза налази се недалеко од Подгорице, удаљен 6 km од центра града мерено ваздушном линијом према истоку, на истоименом узвишењу са северозападне стране села Диноши, поред засеока Теоћ (Тојећ). Остаци утврђеног насеља се налазе на крашком узвишењу (Ћутеза) које се диже на 203 m н. в., одвојено мањим седлом од већих планинских висова Какаричке горе северозападно и Стражнице и Фундине североисточно, изнад Диношког поља са јужне стране које се простире између узвишења и реке Цијевне од места где она улази у равницу југоисточно од локалитета, до Ћемовског поља на западу (Vojnogeografski institut 1980d; 1985c; 1985d; 1986a; Bugaj et al. 2013, fig. 1; Velimirović – Žižić 1981, 131; 1986, T. 12). Узвишење на ком је локалитет окружено је са неколико мањих главица према северозападу, северу, североистоку и југоистоку (162 m н. в., 257 m н. в., 406 m н. в., 225 m н. в., 165 m н. в.) од којих је највиша Црни Врх на североисточној страни, Сувим потоком који протиче са источне стране према пољу где се улива у Цијевну и пећинама од којих је најпознатија Ногатица у непосредној близини (Vojnogeografski institut 1980d; 1985c; 1985d; 1986a; Velimirović – Žižić 1986, 81).

Око 400 m североисточно од врха Ћутезе, на 360 m н. в. налази се већи камени тумул (Vojnogeografski institut 1980d; 1985c; 1985d; 1986a).

Стеновитом узвишењу које је делом обрасло макијом, најлакше је прићи са северне стране, са вишег терена преко седла, док је јужна страна најстрмија.

Остаци утврђеног насеља обухватају врх Ћутезе и део јужне падине. Утврђени ареал је на линији југозапад – североисток дугачак око 200 m и широк око 120 m. Састоји се из два дела (*прилог 3 – слика 52*). Горње утврђење је на самој главици окруженој бредом чија првобитна дужина је износила око 250 m (Bugaj et al. 2013, 150) и који углавном прати конфигурацију терена на свим странама осим на северозападној (Bugaj et al. 2013, fig. 2, 3, 18; Velimirović – Žižić 1986, 206, T. 14). Неправилне је четвороугаоне основе и промера око 70 m на линији север – југ, обухватајући простор од 0,52 ha (Bugaj et al. 2013, 150). Сам врх чини плато површине око 600 m² док се испод, према југу налази тераса приближно исте

површине (Velimirović – Žižić 1986, 81). Улази у горње утврђење су постављени са северне стране на бедему који штити прилаз преко седла са вишег терена и на јужној страни, на јужном бедему који је заправо попречни зид унутар утврђеног ареала и дели насеље на два дела (*прилог 3 – слика 52, слика 55*; Bugaj et al. 2013, fig. 18). Трећи улаз се могао налазити на југозападном ћошку на шта индиректно указује траса пружања бедема на тој страни. Унутар горњег утврђења се налазе остаци средњовековне тврђавице троугаоне основе са кулама и црквом у средини (Bugaj et al. 2013; Velimirović – Žižić 1986). Доње утврђење се од главице простире на делу јужне падине у правцу југозапада још око 130 m низбрдо (Bugaj et al. 2013, fig. 18). Ширина доњег утврђења је приближно иста као и дужина. Од овог дела насеља су откривени само јужни и део источног бедема чија траса указује да се радио утврђењу елипсоидне основе. Улази су вероватно били постављенои са јужне и са источне стране.

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран 1981. и 1982. године од стране О. Велимировић – Жижих, Н. Вукотић и М. Правилковић у оквиру систематског археолошког рекогносцирања тадашње територије СО Титоград (Velimirović – Žižić 1986, 80, 85). Том приликом је са локалитета уклоњена вегетација, а остаци фортификација су фотографски снимљени. 2012. године вршена су мања сондажна ископавања кроз сарадњу Пољске академије наука и уметности и ЦАНУ под руковођењем У. Бугај и П. Лутовца (Bugaj et al. 2013, 149).

Датовање. Локалитет на Ђутези оквирно се датира у период од 4. или од 3. до 1. века старе ере (Bugaj et al. 2013; Velimirović – Žižić 1986). Средњовековна тврђава је датирана у време 8 – 10. столећа (Bugaj et al. 2013; Velimirović – Žižić 1986). Међутим, у оквиру праисторијског утврђења се према начину градње могу издвојити најмање три фазе. Прва фаза би се могла датирати у бронзано и старије гвоздено доба и представљена је конструкцијом источног бедема ширине 7 m. Друга фаза почиње вероватно током 4. века или нешто раније, представљена конструкцијама од квадера на врху главице док би почетак треће вероватно одговарао крају 3. века старе ере и означава је подизање попречног зида који је поделио утврђење на два дела.

Покретни археолошки материјал у оближњој пећини Ногатица и на Ђутези одговара бронзаном добу и времену последња четири столећа старе ере (Velimirović – Žižić 1986, 81).

Грађевински остаци и архитектура. Бедем горњег утврђења (*прилог 3 – слика 52, слика 53, слика 54*), првобитно дуг око 250 m, данас је очуван у сегментима укупне дужине 116,6 m и до висине од 0,5 до 2,5 m, тј. један до 8 редова камених блокова (Bugaj et al. 2013, 150). Сегменти су најбоље очувани на северу и југу док се на западу и истоку бедем углавном расуо низ падине али је могуће пратити његову трасу. Западни бедем се пружа у правој линији на потезу југозапад – североисток. На средини трасе је сегмент конструкције пар метара дугачак и до 0,5 m висок, на основу ког се види да је бедем конструисан као сухозид постављен на стену, широк 2,5 m са два лица од већих полигоналних и необрађених блокова између којих су уметнути ситнији комади и испуном у језгру од ситнијег камена. Северни бедем који се под готово правим углом наставља на западни прати конфигурацију терена и пружа се правцем северозапад – југоисток где под тупим углом скреће ка југу. На најбоље очуваном делу види се конструкција дугачка око 30 m, висока 0,5 m односно један ред камених блокова, и широка између 3 и 3,5 m (Bugaj et al. 2013, 150). Грађен је као сухозид са два лица од већих кречњачких блокова, углавном грубље клесаних квадера различитих величина (до 1 m дужине), равних страна без буњастог испупчења, и са испуном од ситнијег камена у језгру конструкције (*прилог 3 – слика 54*). Поједини блокови су окренути попреко, ка језгру конструкције а квадери на спољнем лицу су слагани у хоризонталне редове неједнаке висине. Код северозападног угла горњег утврђења налазио се северни улаз конструисан као тангентијална врата окренута према истоку (Bugaj et al. 2013, fig. 18). Источни бедем је слабо очувана конструкција ширине 2,4 m чија траса иде од севера ка југу односно југозападу (Bugaj et al. 2013, 150, fig. 18). Јужни бедем је најбоље очувана конструкција, местимично око 3 m у висину (*прилог 3 – слика 53*). Конструкција којом је одвојено горње од доњег утврђења је постављена на 4 до 5 m високу стену која се пружа од истока, где се наставља на слабо очувани источни бедем, ка западу где је спој са западним бедемом. Ширина овог зида који је на једном од очуваних сегмената дугачак око 20 m, износи између 1 m и 1,8 m.

Грађен је као сухозид са два лица од камених квадера и ређе полигоналних блокова грубље израде без буњастог испупчења који су сложени у хоризонталне редове неједнаке висине, са ситнијим каменом који попуњава шушпљине на лицима, и са испуном у језгру од ситнијих комада кречњака. Блокови су различитих величина и они највећи достижу 1,5 m у дужину. Ближе источној страни јужног бедема горњег утврђења се налази капија (*прилог 3 – слика 55*), односно пролаз усечен у стену на којој је бедем који се у виду, у основи благо савијеног коридора, пружа узбрдо од југа ка северу дужином од 5,1 m, док му ширина износи 2 m (Bugaj et al. 2013, 150, fig. 2, 3, 6, 18). На средини коридора се налазе четири у стену уклесана степеника којима се пење у унутрашњост утврђења.

Бедем доњег утврђења на јужној падини Ђутезе је најбоље очуван на јужној и источној страни. Јужни део је конфигурацији терена прилагођен зид дугачак 64 m на правцу северозапад – југоисток где на крајњој јужној тачки под тупим углом скреће ка североистоку (Bugaj et al. 2013, 155, fig. 18). Источни део бедема данас је обрушена конструкција која се пружа као продужетак источног бедема горњег утврђења низ падину у дужини од четрдесетак метара (Velimirović – Žižić 1986, 82, T. 14). Ради се о беду од необрађеног камена ширине око 7 m (Velimirović – Žižić 1986, 82, T. 14).

Очувана до 1 m у висину, конструкција на јужној страни је постављена на стену и широка од 1,8 m до 2,4 m, грађена као сухозид са два лица од необрађених камених блокова сложених један на други са мањим камењем у шупљинама лица и испуном у језгру од ситнијих комада камена (Bugaj et al. 2013, 155, fig. 15, 16, 17, 18). Са северне стране овог зида је паралелна структура која се пружа у потпуно правој линији а на северозападном крају под оштрим углом скреће ка југозападу (Bugaj et al. 2013, fig. 15). Вероватно се ради о накнадном ојачању одбране на јужној страни утврђења.

Постојање кула из последњих столећа старе ере на овом локалитету за сада није утврђено. На северозападном углу горњег утврђења, зарасла у вегетацију је само делимично видљива структура четвороугаоне основе, димензија 4 m са 7 m која би могла представљати остатке четвороугаоне куле која излази испред линије

бедема. Друга неидентификована структура се налази уз бедем на североисточној страни (Bugaj et al. 2013, fig. 3).

Унутар утврђеног ареала уочено је постојање више објеката правоугаоних и квадратних основа конструисаних од дебљих сухозида (Velimirović – Žižić 1986, 82).

Некропола. Некропола насеља није лоцирана. Око 400 m североисточно од утврђеног насеља се налази камена гомила промера око 15 m која је можда део некрополе Ђутезе. Нешто мања камена гомила се налази на западној страни засеока Теоћ, на малој лингули која улази у поље, око 1000 m западно од утврђења. Најмање још три мања камена тумула постоје на североисточној падини главице Мориш (257 m н. в.), око 1600 m северозападно од Ђутезе.

Покретни налази. Од покретних налаза су констатовани углавном фрагменти посуда хеленистичког времена на Ђутези и у оближњој пећини Ногатица (Velimirović – Žižić 1986, 81).

Литераура. Bugaj et al. 2013; Velimirović – Žižić 1981; 1986; Vojnogeografski institut 1980d; 1985c; 1985d; 1986a.

3.5.6. ЗЛАТИЦА – СТАРА ГРАДИНА

Топографија и просторна организација. Стара градина се налази на северу Подгорице, око 5 km мерено ваздушном линијом од центра града према североистоку, односно око километар северно од насеља Златица, непосредно изнад овог и насеља Смоковац са његове североисточне стране, тј. пар стотина метара западно од макадамског пута који води од Златице преко Крњана тј. Куње ка селу Цварин (Vojnogeografski institut 1985c; 1985d; 1986a). Локалитет је смештен на врху узвишења које се диже са источне стране реке Мораче на око 320 m н. в., на њеном изласку из кањона у поље где се километар низводно према југозападу у њу улива река Зета (*прилог 3 – слика 56*; Vojnogeografski institut 1985c; 1985d; 1986a; Dimitrijević 2014, 146, sl. 1). На западу, са супротне стране Мораче су смештена крашка узвишења Сука (388 m н. в.) и Личине (275 m н. в.), југоисточно Унда (495 m н. в.), источно је узвишење изнад села Цварина (381 m н.

в.) изнад ког се даље ка истоку дижу Веља и Мала гомила (632 m н. в.; Vojnogeografski institut 1985d). Пар стотина метара са североисточне и источне стране локалитета, у атару села Цварин, налазе се две веће вртаче, око 200 m дугачке и до 100 m широке. Стара градина је крашки гребен који се вијугаво пружа правцем североисток – југозапад, стеновит и обрастао макијом. Западна страна је скоро вертикална литица, јужна веома стрма, док је источна нешто блажа и приступачнија. Градинском локалитету који се налази на јужном крају узвишења, на самој ивици поред западне литице, најлакше је прићи са североистока преко благе али стеновите падине, односно са севера хрптом гребена. Терен на ком се налази локалитет је највиши на северној страни одакле се спушта према југоистоку и југу.

Градински локалитет има око 70 m у пречнику. На површини су видљиви остаци два бедема, од којих масивнији у луку затвара насеље са североисточне, источне и југоисточне стране док се мањи бедем налази на већем пружајући се у правој линији. Са северозападне, западне и јужне стране је литица која се пружа од североистока ка југозападу и након четрдесетак метара од северног краја утврђеног насеља скреће ка западу где се хрпт гребена стрмо спушта ка Морачи.

Око 1,5 km мерено ваздушном линијом источно од локалитета, на положајима Веља и Мала гомила (највиша тачка је на 632 m н. в.), налазе се два већа камена тумула удаљени око 300 m један од другог (Vojnogeografski institut 1985d).

О просторној организацији насеља за сада нема података јер прегледом терена нису установљени стамбени објекти и комуникације.

Прилазни пут ка утврђењу је вероватно трасиран на најприступачнијој североисточној страни. Улаз у насеље би се могао налазити на простору између две куле, вероватно ближе северној која с те стране затвара прилаз све до ивице окомите литице. С обзиром на топографски опис локалитета, може се закључити да је утврђено насеље у млађој фази имало неправилну основу, вероватно сличну неправилном трапезу чија површина се повећава од северне према југозападној и јужној страни.

Историјат истраживања. Стара градина код Златице није археолошки истражена. Локалитет први под тим именом помиње српски етнолог Јован Ердељановић почетком 20. века (Velimirović – Žižić 1981, 131; Ердељановић

1978). У пар наврата је рекогносциран, најпре од стране Оливере Велимировић – Жижић 1979. године (Velimirović – Žižić 1981, 131; 1986, 80), и 2013. године од стране овде потписаног аутора (Dimitrijević 2014).

Датовање. С обзиром да локалитет Стара градина није ископан, датовање се ослања на хронолошку поделу према облику и начину зидања утврђених насеља на овом подручју. Тренутно се могу одредити две фазе постојања насеља на локалитету. Велики бедем полукружне основе, направљен од набацаног необрађеног камена могао би да се оквирно датира у време краја бронзаног и старијег гвозденог доба, док се млађи зид са кулама, који се налази на великом полукружном беду, може датовати у хеленистичко време, вероватно 3. столеће старе ере, са напоменом да се у оквиру последње етапе могу разликовати две подфазе (Dimitrijević 2014, 148 – 149).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету се налазе остаци фортификације у чијем облику и структури се могу издвојити две фазе.

Прва, старија фаза је представљена масивним полукружним бедуом који затвара насеље са североисточне, источне и југоисточне стране. Бедем се пружа дужином од око 80 m. Дебљина бедема је од 5 до 8 m, висина око 4 m на источној страни (поглавље 3 – слика 56; Dimitrijević 2014, 147, sl. 2). Према унутрашњости насеља, ка југозападу, бедем формира широки плато са ког се обрушава камење на спољну страну фортификације под углом од око седамдесет степени. Грађен је од необрађеног камена, већих и мањих комада кречњака набацаног у виду стрмог насипа који формира раван плато на врху, без употребе везивног материјала.

Друга, млађа фаза фортификације је представљена структуром која стоји на платоу формираном од старијег бедема, тј. насипа. Као и старији бедем, млађи бедем затвара прилаз са северне, источне и југоисточне стране насеља. Састоји се од зида и две четвороугаоне куле које излазе испред његове спољне линије у правцу истока (прилог 3 – слика 57, слика 58).

Према видљивом стању на терену, зид, тј. бедем се пружа у правој линији, правцем север – југ са благим одступањем ка истоку на северној страни, тј. западу на јужној страни, дужином од око 32 m (Dimitrijević 2014, 147, sl. 3). Дужина бедема између две куле износи приближно 18 m, док се од јужне куле даље ка југу може пратити у дужини од 3 m. Дебљина зида између две куле износи 1,6 m

(Dimitrijević 2014, 147). Иако је траса видљива, бедем је на неколико места разграђен те су два дела између кула очувани до висине од око 0,5 m, тј, један ред блокова, а у делу према југу до висине од 1,2 m, односно два до три реда камених блокова (Dimitrijević 2014, 147).

Северна кула је правоугаоне основе, димензија 8 (северна и јужна страна) са 4,6 m (источна и западна страна; Dimitrijević 2014, 147, sl. 4, 5). Северни зид је очуван у пуној дужини од 8 и висини између 0,6 и нешто преко 1 m на северозападном углу са спољне стране, односно са једним до два реда блокова изнад темељне зоне (Dimitrijević 2014, 147, sl. 4, 5). Дебљина зида износи 0,9 m (Dimitrijević 2014, 147). Источни зид је дугачак 4,6, дебео 1,1 и очуван до висине од 0,5 m, тј. у једном реду блокова изнад темељне зоне (Dimitrijević 2014, 147). Од западног и јужног зида се само местимично назире темељи. Сви зидови куле се срећу под скоро правим углом. Са северне стране куле на гомили се налази око 40 обрушених блокова (Dimitrijević 2014, 147).

Јужна кула је такође правоугаоне основе. Зид куле којим је везана за бедем на западној страни је дугачак 6 m и очуван само у једном реду блокова (Dimitrijević 2014, sl. 6). Јужни зид је такође очуван у дужини од 6 m и висини до 0,8 m са једним до два реда блокова у југозападном углу (Dimitrijević 2014, 147). Северни зид јужне куле је очуван у темељној зони у дужини од 5 m, а источни скоро потпуно разграђен (Dimitrijević 2014, 147). Дебљина свих очуваних зидова јужне куле износи око 1 m (Dimitrijević 2014, 147). Камени блокови јужне куле су грубље обраде и неправилног полигоналног облика (*прилог 3 – слика 58*); док су блокови северне куле финије обраде и облика квадера (*прилог 3 – слика 57*). С обзиром да са њом и бедемом између чини исту фортификациону целу, веровано је на овом месту део блокова старијег утврђења из гвозденог доба преслаган у нову фортификацију током епохе хеленизма (Dimitrijević 2014, 149).

Сви делови млађе фортификације су зидани „на суво“ слагањем камених блокова у два лица од којих је спољно састављено од боље клесаних блокова а унутрашње од грубље обрађеног камена, са каменом испуном у језгру зидова (Dimitrijević 2014, 147 – 148). Поједини блокови, што је видљиво на зидовима северне куле, дужим странама задиру у језгро зида чинећи га у целини чвршћим. Приближно исте висине око 0,5 m и дужине око 1 m, обиковани као квадери или полигонални

блокови, слагани су на северном зиду северне куле у ред уједначене висине изнад темељне зоне (Dimitrijević 2014, 147 – 148). Поједини блокови имају тзв „L“ спојницу којом се осигурава местимично смицање блокова по висини и буњасто испупчење са спољне стране (Dimitrijević 2014, 148).

Судећи према броју од око 40 блокова обрушених са северне и источне стране северне куле може се претпоставити да је првобитна висина камене структуре износила око 3 m (Dimitrijević 2014, 149).

Некропола. Прегледом околине локалитета за сад је установљено постојање две камене гомиле око 1500 m мерено ваздушном линијом према истоку, на положајима Веља и Мала гомила (Dimitrijević 2014, 146).

Покретни налази. Од покретних налаза, на површини локалитета су само местимично присутни фрагменти керамике. Поред северне куле је на површини локалитета нађено неколико фрагмената тегула од црвенкасте печене глине (Dimitrijević 2014, 148).

Литература. Velimirović – Žižić 1981; 1986; Dimitrijević 2014; Ердељановић 1978;

3.5.7. КРАТУЉ (алб. – *Kratuli*)

Топографија и просторна организација. Локалитет Кратуљ (алб. – *Kratuli*) налази се у Скадарском округу (алб. – *Rrethi i Shkodrës*) око 7 km североисточно од Скадра (алб. – *Shkodër*), на мањем узвишењу уз реку Кир (алб. – *Kiri*), са северне стране села Бокс (алб. – *Boks*). Смештен је са западне стране реке Кир, низводно од ушћа мање реке Рсека (алб. – *Proni i Rsekut*) на улазу у кањон веће реке, на врху кречњачког брега Кратуљ (алб. – *Maja e Kratulit*) који је познат и под именом Хер (алб. – *Kodra e Herës*) а који се диже на 145 m н. в. и пружа се правцем југозапад – североисток дужином од око 500 m (Vojnogeografski institut 1970; Fistani 1983, 107, fig. 1). Са северне и северозападне стране Кратуљ је спојен мањим седлом са узвишењима предгорја Постриб (алб. – *Postribë*) док се са јужне стране, између реке Кир са источне стране која тече ка југозападу према Скадру где се улива у Дрим (алб. – *Drini*) и речице Браке (алб. – *Proni i Vrakës*) са западне

стране а која такође тече ка југозападу и улива се у Скадарско језеро, простире велико поље Штој (алб. – *Fusha e Shtojit*) до североисточне обале језера (Vojnogeografski institut 1970).

На врху стеновитог и само местимично макијом обраслог узвишења, којем је најлаше прићи из правца северозапада, налазе се остаци утврђења елипсоидне основе, прилагођеног конфигурацији терена (*прилог 3 – слика 59*; Fistani 1983, 107, fig. 2). Утврђено насеље има три улаза, са северне, јужне и југоисточне стране, димензија је око 90 m на правцу северозапад – југоисток са 45 m на правцу североисток – југозапад и заузима површину од 0,5 ha (Fistani 1983, 107, fig. 2).

Постојање велике некрополе, односно око 160 тумула је констатовано је на пољу Штој североисточно до Скадра, од којих је најближи Кратуљу удаљен око 500 m према југу у односу на село Бокс (Andrea 1983 – 1984, 104; 1991 – 1992, 71; Кока 1983; 1984; 1990; Korkuti and Petruso 1993, 717 – 718).

Историјат истраживања. Локалитет је истраживао Ф. Фистани (*Frederik Fistani*) и сондажно је ископан почетком осамдесетих година 20. века (Fistani 1983). Истраживања тумула на пољу Штој спроводио је од 1980. до 1990. А. Кока (*Aristotel Koka*; Andrea 1983 – 1984, 104; 1991 – 1992, 71; Кока 1983; 1984; 1990; Korkuti and Petruso 1993, 717 – 718). У новије време Кратуљ је истраживао С. Шпуза (Shpuza 2014).

Датовање. Издвојена су три културна слоја у оквиру стратиграфије Кратуља, односно три периода живота насеља. Први се датира у рано и старије гвоздено доба када је и настала фортификација на врху утвишења (Fistani 1983, 112 – 113). Други период је датиран покретним налазима, углавном кеармиком у време 4. – 2. века старе ере када је фотификација вероватно доживела мање преправке, односно када је дограђена четвороугаона кула (Fistani 1983, 113 – 114). Трећи период је датиран налазима керамике у период 1. века старе ере и 1. столећа (Fistani 1983, 115).

Гробови у тумулима на пољу Штој датирани су у дугачак временски распон од бронзаног доба до 4. – 3. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 104; 1991 – 1992, 71; Кока 1983; 1984; 1990; Korkuti and Petruso 1993, 717 – 718).

Грађевински остаци и архитектура. Остаци утврђења елипсоидне основе са четвороугаоном кулом на источној страни, најбоље су сачувани на

северноисточном, источном и југоисточном делу до висине од 1,6 m до 2,55 m односно 3 до 4 реда камених блокова (*прилог 3 – слика 59*; Fistani 1983, 109, fig. 2). Траса бедема је прилагођена конфигурацији терена. Са источне стране се налази четвороугаона кула која излази испред спољашњег лица бедема према југоистоку, димензија 4,4 m (бочни зидови) са 6,7 m, очувана у висину до 1,4 m (*прилог 3 – слика 60*; Fistani 1983, 109, fig. 2, б).

Улази су конструисани као прекиди у бедему (Fistani 1983, 111, fig. 2). Југоисточни улаз је смештен са југозападне стране четвороугаоне куле, окренут је према југу и широк 1,8 m (Fistani 1983, 111). Северни улаз је широк 2,15 m и окренут је према североистоку, док је јужни, широк 2 m, окренут ка југозападу (Fistani 1983, 111).

Бедем утврђења је дебео 3,1 до 3,35 m (Fistani 1983, 109). Грађен је као сухозид са два лица од већих камених блокова у каменом испуном у језгру конструкције (Fistani 1983, 109, fig. 4). Мањим комадима камена су попуњене шупљине између већих блокова на лицу зида (Fistani 1983, fig 3 – 5). Просечне димензије необрађених или само приклесаних полигоналних блокова износе 0,4 са 0,6 са 0,8 m; 0,5 са 0,7 са 0,9 m; 0,6 са 0,7, са 1,2 m (Fistani 1983, 109). Зидови куле, широки 1 m, грађени су као сухозиди са два лица и каменом испуном у језгру конструкције (Fistani 1983, 109, fig. 6). Техника градње елипсоидног зида утврђења и зидова куле је иста, али дебљине конструкција су различите (Fistani 1983, 109), што би указивало на две грађевинске фазе, односно дограђивање куле вероватно у 4. веку старе ере.

Некропола. Најближи тумул велике некрополе Штој удаљен је од Кратуља око 500 m према југу. Ради се о „тумулу 4“ промера 16 m и висине 1,65 m, начињеног од камена и земље који је садржао 13 гробница од камена са остацима скелетних покојника (Кока 1983, 249). Део гробова је датиран у крај бронзаног и старије гвоздено доба и садржао је од прилога керамику домаће израде (пехари са две дршке украшени геометријским мотивима сл.), као и импортовану архајску грчку керамику (Кока 1983, 250, fig. 5). Гробови који су означени као млађи од прилога су садржали импортовану керамику 6. – 3. века старе ере, највише фрагмената амфора коринтских А и В типова (Кока 1983, 250).

Покретни налази. Од покретних налаза са Кратуља највише је фрагмената керамике. Највећи део фрагмената импортоване керамике је датиран у период 4. – 2. века старе ере. Ту се убрајају делови коринтских *B* амфора, мегарских пехара, те купа, кантароса, амфориска и скифоса 3. – 2. века старе ере за које се сматра да су дирахионске производње (Fistani 1983, 113 – 114, Т. 1 / 8, 13). Део импортоване керамике датиран је у време 1. века старе ере и 1. столећа где се убрајају фрагменти једне италске *Lamboglia 2* амфоре, обод са печатом који носи натпис SINP... и чеп; и фрагменти других посуда (Fistani 1983, 115, Т. 1 / 13, 14).

Керамика домаће грубе израде без употребе витла углавном је налажена у слоју старијег гвозденог доба и укључује фрагменте лонаца, здела и других посуда са аналогијама у керамици гвозденог доба на Гајтану (Fistani 1983, 112, Т. 1 / 1 – 4).

Међу металне налазе 3. – 2. века старе ере убрајају се делови две бронзане фибуле и бронзана укосица (Fistani 1983, 114, Т. 1 / 10, 11, 12) као и примерци бронзаног новца који носе натписе Гентија и Скодре, датираних пре 168. године старе ере (Fistani 1983, 114 – 115).

Литература. Vojnogeografski institut 1970; Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Koka 1983; 1984; 1990; Korkuti and Petruso 1993; Shpuza 2014; Fistani 1983.

3.5.8. МАРШЕЈ – КОДРА (алб. – *Kodra Marshej*)

Локалитет Кодра Маршеј се доводи у везу са насељем Кина (лат. – *Cinna*), тј. станицом на путу Нарона – Скодра из времена римске доминације (Мијовић и Ковачевић 1975, 55; Praschniker und Schober 1919, 90).

Топографија и просторна организација. Локалитет са остацима праисторијског утврђеног насеља Кодра Маршеј (алб. – *Kodra Marshej*) смештен је у Скадарском округу (алб. – *Rrethi i Shkodrës*) око 20 km мерено ваздушном линијом северно од центра Скадра, тј. 6 km североисточно од градића Копљик (алб. – *Kopliku*). Остаци праисторијског утврђења се налазе око 1,5 km југоисточно од села Градец (алб. – *Gradec*), односно источно од села Маршеј (алб. – *Marshej*), на јужном, стеновитом и местимично макијом обраслом врху мање кречњачке планине Маја е Појцес (алб. – *Maja e Pojces*, 554 m н. в.) који се назива

Кодра Маршеј, на надморској висини од око 320 m (Vojnogeografski institut 1962b; 1974a; 1985c; 1986a; Karaiskaj 1977 – 1978b, Т. 1). Испод самог узвишења са источне стране у смеру југозапада према Скадарском језеру тече поток Тат (алб. – *Proni i Tat*). Југоисточно од њега паралелно тече поток Бануш (алб. – *Proni i Banush*). На заравњеном терену чија висина опада ка југозападу, односно према Скадарском језеру, са западне стране од узвишења се налази поље Градец док се зараван према југозападу уз поток Тат назива Пјетрошан (Vojnogeografski institut 1974a; 1985c; 1986a). Источно и јужно од утврђења, на Пјетрошану са супротне стране потока Тат, налази се неколико камено – земљаних тумула уз леву обалу и даље ка југу.

Утврђено насеље обухвата две стеновите чуке између којих је мање седло (*прилог 3 – слика 61*). Неправилне је основе и пружа се правцем север – југ, односно са благим одступањем према правцу северозапад – југоисток дужином од преко 350 m. Ширина простора који заузима фортификација износи око 300 m на правцу североисток – југозапад. На јужној страни се налазе остаци кружног бедема димензија 50 m са 60 m који ограђује јужно узвишење, односно доминантну тачку у оквиру утврђеног ареала, док се на северној страни налази прав бедем на правцу исток – запад, тј. са благим одступањем на правац североисток – југозапад. Најлакши прилаз је из правца севера, тј. северозапада.

Историјат истраживања. Локалитет Кодра Маршеј су рекогносцирали аустроугарски истраживачи Прашникер и Шобер који су направили скицу и прве фотографије утврђења (Praschniker und Schober 1919, 88 – 90, Abb. 105, 106). Рекогносциран је поново током седамдесетих година 20. века (Karaiskaj 1977 – 1978b; 1981). У новије време локалитет је истраживао С. Шпуза (Shpuza 2014).

Датовање. Према аналогијама са оближњим утврђењима констатоване су две грађевинске фазе. Прва која се односи на кружни бедем је датирана у средње или касно бронзано доба (Gjyshja and Mara 2013; Karaiskaj 1977 – 1978b, 263 – 264, 1981, 13). Друга фаза, када се датира подизање северног бедема, је време касног бронзаног и раног гвозденог доба, уз напомену да су, према аналогијама са утврђењима Гајтан, Бељтој, Гањол и сл., овакве конструкције коришћене током старијег гвозденог доба и касније (Karaiskaj 1977 – 1978b, 264 – 265; 1981, 13). На такав закључак поред грађевинских аналогија упућује и регистрација тврђаве на

римским итинерерима (Мијовић и Ковачевић 1975, 55; Praschniker und Schober 1919, 90). На локалитету су присутни налази керамике из времена римске доминације (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 135).

Грађевински остаци и архитектура. Кружни бедем који има улаз на северној страни ограђује највишу зону јужне чуке, димензија је 50 m са 60 m, i грађен је као насип од набацаног необрађеног камена (*прилог 3 – слика 61*; Gjyshja and Mara 2013; Karaiskaj 1977 – 1978b, 263 – 264, Т. 2; 1981, 13).

Северни бедем је очуван око метар у висину и данас дугачак преко 90 m (*прилог 3 – слика 61*; Karaiskaj 1977 – 1978b, 264; 1981, fig. 2; Praschniker und Schober 1919, Abb. 105). Такође има улаз окренут према северу, конструисан као прекид у зиду. Дебео је 2,7 m и грађен као сухозид од већих камених блокова који чине два лица (простор између блокова на оба лица зида је попуњен мањим комадима камена) између којих је језгро од ситнијих комада камена (*прилог 3 – слика 62*; Karaiskaj 1977 – 1978b, 263 – 264, Т. 2; 1981, 13; Praschniker und Schober 1919, 88 – 90, Abb.106; Shpuza 2014, fig. 10).

Некропола. Остаци некрополе се налазе у подножју утврђења са јужне стране, на Пјетрошану са леве стране потока Тат (Praschniker und Schober 1919, Abb. 105). Ради се о најмање три тумула које су констатовали Прашникер и Шобер 1917. године између потока Тат и Бануш, чији промери износе око 20 m. Данас се у правцу југа и југоистока према потоку Бануш могу видети најмање још пет камених гомила сличних димензија.

Литература. Vojnogeografski institut 1962b; 1974a; 1985c; 1986a; Гарашанин 1967; Gjyshja and Mara 2013; Мијовић и Ковачевић 1975; Islami et Ceка 1964; Karaiskaj 1977 – 1978b; 1981; Praschniker und Schober 1919; Shpuza 2014.

3.5.9. МАТАГУЖИ И ГОСТИЉ

Утврђено насеље у Матагужима је у скорије време, према историјским изворима (Тит Ливије, Аноним из Равене) идентификовано као античко насеље Метеон (лат. – *Meteon*; у средњем веку – *Medione*) где су 168. године старе ере након месец дана борбе и пада насеља у Скодри под римску власт, заробљени

брат илирског краља Генција – Караванције, његова жена Скердилаида и син Плеурас (Borožan 2012). Уврежено је мишљење да се Метеон налазио у Медуну, североисточно од Подгорице (Гарашанин 1967, 29; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 127; Evans 1883, 45; Мијовић и Ковачевић 1975, 16; Попов 2002, 265; Praschniker und Schober 1919, 3). Међутим, другачије читање извора, етимолошко тумачење топонима као и археолошки налази иду у прилог тези да Метеон треба идентификовати са остацима насеља у Матагужима (уп. Borožan 2012).

Топографија и просторна организација. Око 3 km северно од обале Скадарског језера, 4 до 5 km источно од реке Мораче, југоисточно од брега Врањска гора (93 m н. в.), у равници Доње Зете, на око 15 km од центра Подгорице мерено према југу налазе се села Матагужи и Гостиљ где су откривени остаци насеља и некрополе предримског времена (Vojnogeografski institut 1979c; 1979o; 1985c; 1985e; 1986a). Остаци античког насеља се налазе у Матагужима, односно 2,5 km јужно од центра насеља и пута Голубовци – Тузи, у атару села, тј. делу који се назива Стари Матагужи. Данас се ту налазе обрадиве површине и местимично мањи лугови, а цео предео сезонски плави Скадарско језеро. Трагови насеља се налазе на локацијама, посматрајући од запада према истоку, Мљаце – Црквиште (остаци архитектуре), Кремењача и Ђурићи које су удаљене једна од друге пар стотина метара, између повезаних водених система – речице Мрка (Мала Мрка и Велика Мрка) на западној и јужној страни, и велике мочваре Шипница на источној страни која је део Скадарског језера (Vojnogeografski institut 1979c; 1979o; 1985c; 1985e; 1986a). Надморска висина локалитета износи 8,1 m на Мљацама, односно 8,5 и 8,2 m на Кремењачи и Ђурићима (Vojnogeografski institut 1979c; 1979o; 1985c; 1985e; 1986a). Непосредно уз локалитет Мљаце – Црквиште који је заправо стотинак метара дугачак луг окружен мањим њивама, са западне и јужне стране у виду лука протиче речица Мрка, а са североисточне стране се налази бара Мљаце дугачка око 500 m на правцу северозапад – југоисток и широка око 170 m (Vojnogeografski institut 1979c; 1979o; 1985c; 1985e; 1986a). Ширина простора са њивама и лугом, између водотока и баре, износи између 250 и 400 m. Локалитети Кремењача и Ђурић су источно од баре, ближе мочвари Шипница.

Копнени прилаз Старим Матагужима је најповољнији из правца севера, путевима који су трасирани уз речицу Мрку западно и преко Ђурића источно, док је мање повољан са запада из правца села Гостиљ, коридорима на нешто вишим котама (8 до 11 m н. в.) у односу на околни терен.

Западно од Старих Матагужа налази се село Гостиљ где је откривен део некрополе предримског времена. Некропола се налази на простору који се зове Веље ледине (Веље њиве), што је систем мањих њива и гајева кроз које протиче поток Пљавник између речице Мрке на истоку и нешто веће и пловне Гостиљске ријеке на западу, која тече ка југу где се улива у мочвару Жарци односно Скадарко језеро (Vojnogeografski institut 1979c; 1979o; 1985c; 1985e; 1986a). Откривени део некрополе је смештен између Пљавника и Гостиљске ријеке, око 400 m југоисточно од центра Гостиља, односно 100 m источно од сеоског гробља са црквом, поред раскрснице са супротне стране земљаног пута у односу на гробље (Vojnogeografski institut 1979c; 1979o; 1985c; 1985e; 1986a). Место где је откривен део некрополе је удаљено око 2,1 km западно од локалитета Мљаца – Црквиште и данас је бара настала најпре услед ископавања шљунка за потребе насыпања локалног пута педесетих година 20. века а потом и археолошких ископавања. Терен на ком се налази део некрополе стоји на 8,1 m н. в. (Vojnogeografski institut 1979c; 1979o; 1985c; 1985e; 1986a). У непосредној близини места где је откривен део некрополе, налази се неколико локација које према топографским карактеристикама (положај на линији запад – исток која спаја место откривеног дела некрополе у Гостиљу и место где је било утврђено насеље на Мљаци у Старим Матагужима; надморска висина, тј. издигнутост у односу на околни терен; кружни облик спољних показатеља на површини земље – вегетација, траса пута и сл.), могу бити места других делова некрополе. Локације са таквим карактеристикама су гробље у Гостиљу 100 m западно од откривеног дела некрополе (9 m н. в.), и према истоку, тј. Мљацама још најмање четири места уз поток Пљавик и речицу Мрку на висинама од 8 до 8,9 m изнад мора (Vojnogeografski institut 1979c; 1979o; 1985c; 1985e; 1986a).

Историјат истраживања. Између 1956. и 1958. године истраживана је некропола на Вељим лединама код села Гостиљ под руководством Ђ. Баслера (Basler 1969). Појединачни налази из оближњих Матагужа (Mijović 1964 – 1965;

1987, 80; Мијовић и Ковачевић 1975, 73 – 74) били су познати и пре краћих сондажних ископавања античког насеља која су спроведена 1985. године од стране О. Велимировић – Жижич и М. Правиловића (Velimirović – Žižić i Praviловић 1986). Локалитет је након тога у више наврата поново рекогносциран (Borozan 2012).

Датовање. На основу остатака архитектуре и покретних налаза у Старим Матагужима на локацијама Мљаце – Црквина, Крмењача и Ћурићи, прва фаза античког насеља је датирана у време 3. и 2. века старе ере (Borozan 2012; Velimirović – Žižić i Praviловић 1986, 83). Друга фаза је према налазима у Ћурићима оквирно датирана у време римске доминације овим простором (Borozan 2012, 69; Velimirović – Žižić i Praviловић 1986, 83, sl.2).

Некропола у Гостиљу је датирана у период 3. до половине 2. века старе ере (Basler 1969; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 137). Што се тиче најстаријих гробова изнета је претпоставка да би се можда могли датирати и у крај 4. века старе ере (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 137).

Грађевински остаци и архитектура. Рекогносцирањем терена и сондажним ископавањем у Старим Матагужима на локацији Мљаце – Црквина су констатовани остаци утврђеног насеља (*прилог 3 – слика 64*). Ради се о делу фортификације који је откривен у дужини од неколико десетина метара, односно делу бедема који се пружа у правој линији и две четвороугаоне куле, идентичних димензија, 8 са 8 m (Borozan 2012, 69; Velimirović – Žižić i Praviловић 1986, 82 – 83, sl. 1). Бедем и куле који су очувани у темељној зони и местимично до висине од једног реда блокова, конструисани су као сухозиди, постављени на темељ од обрађених камених блокова којима је заравњена горња површина, са лицем од великих кречњачких квадера финије обраде ивица и са буњастим испупчењем на спољној површини, који су сложени у ред уједначене висине (*прилог 3 – слика 64*; Borozan 2012, 69; Velimirović – Žižić i Praviловић 1986, 82 – 83, sl. 1).

Некропола. Део некрополе у Гостиљу, откривен је на простору промера око 30 m, чије средиште је претходно уништено ископавањем шљунка, а који је садржао 131 раван гроб са прилозима и 23 кенотафа са прилозима (*прилог 3 – слика 63*; Basler 1969). У већини случајева су у питању скелетне сахране а три случаја су регистрована као гробови спаљених покојника (Basler 1969, 5, 7). У

шест случајева су спаљиване раке у које су стављени покојници, а кенотафи су регистровани као гробови са прилозима без остатака покојника (Basler 1969, 5, 7). Сахране су обављане у плићим ракама ископаним у наносу речног шљунка (0,5 до 0,8 m дубоким) без обележија над земљом (равни гробови), док је положај покојника опружен а оријентација у различитим правцима (Basler 1969, 5, 7). Ипак, на ситуационом плану (*прилог 3 – слика 63*) који је дао истраживач некрополе Ђ. Баслер (Basler 1969) примећује се да су гробови распоређени по површини која за основу има неправилан круг. Ова чињеница би могла да укаже да се можда радило о ниском тумулу промера око 30 m или о појави нешто измењене традиције сахрањивања под тумулима која је добила израз у распореду гробова.

На јужној периферији истраженог ареала, на дубини од 0,4 m нађен је велики број предмета, углавном сломљених делова амфора и других предмета што је протумачено као депозит култног карактера (Basler 1969, 22).

Прилози у гробовима и кенотафима садрже импортоване и керамичке посуде домаће израде, накит, оружје и новац (*прилог 4 – слика 210*).

Сва керамика нађена у оквиру некрополе је рађена на витлу. Од импортоване керамике превлађују кампанске и апулске посуде, односно гнатија керамика, од финије окер глине и пресвучена црним фирнисом или без фирниса, понегде украшена вертикалним ребрима, односно канелурама (Basler 1969, 7; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 136 – 137). Од облика се најчешће јављају балзамарији (унгуентарији – 32 %), скифоси на високој нози са хоризонталним дршакама испод обода (25 %), ојнохое (23 %), пелике и вазе са две дршке (10%), пиксиде и сл. (Basler 1969, 7, Т. 1 – 30).

Од облика домаће керамике најчешће се јављају зделе са увученим ободом, различите посуде са две дршке и бокали (Basler 1969, 7, Т. 5, 6, 10, 11, 13, 20, 21, 27; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 136 – 137).

Од накита најбројније су бронзане и сребрне фибуле, међу којима се издвајају тзв. шарнирске фибуле, фибуле средњелатенске схеме, срцолике фибуле, лучне фибуле, фибуле са правоугаоном ногом и сл., затим двојне игле, обичне игле, неколико комада прстења, златне наушнице са негроидном главом, златна наушница са лављом главом, наушнице у облику рога, прстење различитог облика

међу којима има украшеног представама људских фигура у седећем положају, делови огрлица од злата и сл. (Basler 1969, 8, Т. 1 – 30, 32, 33; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 136 – 137). Међу најзначајније налазе накита спадају појасне плочице (две од сребрног и једна од бронзаног лима) са рељефним представама митолошких сцена (Basler 1969, 9, Т. 7, 23, 25, 30, 33).

У налазе оружја улазе примерци 61 копља и 17 ножева од гвожђа (Basler 1969, 7 – 8, Т. 10 – 11, 17 – 23, 25, 26, 29). Од налаза оруђа је присутан један срп, а од осталих гвоздених предмета нађени су клинови (Basler 1969, Т. 29, 30).

У неколико гробова је било присутно петнеаестак комада новца. Најбројнији је бронзани новац Генција са формулом ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΓΕΝΘΙΟΥСа представом главе владара и лађом, затим новац Скодре са формулом ΣΚΟΔΡΙΝΟΝ датиран након пада тог насеља под римску власт (168. година старе ере), примерци са приказима Херакла и Зевса датиран у 2. век старе ере из Коркире и Дирахиона, македонски новац Филипа V са представом шлема (Basler 1969, 8 – 9, Т. 31).

Покретни налази. Са локалитета Крмењача у Старим Матагужима познати су налази импортоване керамике 3. – 2. века старе ере, међу којима има највише уломака и целих амфора, али и фрагмената друге импортоване керамике у већим количинама (Velimirović – Žižić i Pravić 1986, 83; Mijović 1964 – 1965, 85; 1987, 80; Mijović и Ковачевић 1975, 73 – 74). Познат је и налаз једног лагиноса датираног у исто време (Mijović 1964 – 1965, 85; 1987, 80; Mijović и Ковачевић 1975, 73 – 74).

Од других налаза са Крмењаче истиче се налаз новца краља Генција (Velimirović – Žižić i Pravić 1986, 83).

Литература. Basler 1969; Borozan 2012; Velimirović – Žižić i Pravić 1986; Vojnogeografski institut 1979c; 1979o; 1985c; 1985e; 1986a; Гарашанин и Гарашанин 1967b; Živković 1996; Mijović 1964 – 1965; 1987; Mijović и Ковачевић 1975.

3.5.10. МЕДУН

Остаци утврђеног насеља на Медуну идентификовани су у археолошкој и историографској литератури, према историјским изворима (Тит Ливије, Аноним из Равене) и лингвистичкој анализи, са античким насељем Метеон (лат. – *Meteon*), односно средњовековним Медионе, где су 168. године старе ере заробљени брат илирског краља Генција – Караванције, његова жена Скердилаида и син Плеурас (Гарашанин 1967, 29; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 127; Evans 1883, 45; Мијовић и Ковачевић 1975, 16; Попов 2002, 265; Praschniker und Schober 1919, 3). Оваква идентификација је доведена у питање аргументима који антички Метеон лоцирају у село Матагужи јужно од Подгорице (Bogozan 2012).

Топографија и просторна организација. Село Медун са остацима утврђеног насеља је смештено на предгорју Кучи, на истоименом превоју (Медун) око 9 km мерено ваздушном линијом североисточно од центра Подгорице (Vojnogeografski institut 1980d; 1985c; 1985d; 1986a). Превој Медун је природна комуникација која води од басена Скадарског језера према североистоку ка Проклетијама и Метохији. Пружа се правцем југозапад – североисток и смештен је између узвишења Самоград (662 m н. м.), врхова Бокеч (648 m н. м.) и Болек (616 m н. м.) који су делови већих планинских масива Забрдице и Медењака према северозападу, и Дебелог крша (672 m н. в.) на који се надовезује Илијин врх (887 m н. в.) према југоистоку (Vojnogeografski institut 1980d; 1985c; 1985d; 1986a). Превој Медун попреко је подељен стеновитим гребеном на Доњи Медун југозападно који је већим делом издужено терасасто поље с плодњијом земљом у односу на околни кршевити терен висине између 300 и 400 m изнад мора, и Горњи Медун који се налази североисточно и има облик широке вртаче која је подељена терасама са плодном земљом а из чијег дна се терен пење ка северу и североистоку до мање крашке заравни – Кршеви која се простире на висини од око 470 m изнад мора (Vojnogeografski institut 1980d; 1985c; 1985d; 1986a). Стеновити гребен дели превој пружајући се правцем северозапад – југоисток и доминира околним тереном издижући се изнад Доњег и Горњег Медуна. Кречњачки гребен се састоји се из два дела, западног, нижег дела и источног вишег, између којих је мало седло. Нижи део гребена је око 300 m дугачак и на

око 420 m н. в. са веома стрмом литицом на јужној страни а приступачан са западне и северне стране, док је виши веома стрм и стеновит кик који се диже на нешто изнад 500 m н. в. приступачан само са северозападне стране (Vojnogeografski institut 1980d; 1985c; 1985d; 1986a). Од гребена терен према Доњем Медуну нагло пада и веома је неприступачан док се према Горњем Медуну блаже спушта. Стеновите падине гребена су местимично обрасле макијом, нарочито на северној страни. На врху источног дела гребена налази се црква из 18. века и остаци средњовековне тврђаве која се назива „град Марка Миљанова“, док се на југоисточном крају западног дела гребена на седлу које спаја два краја узвишења налази музеј Марка Миљанова (Vojnogeografski institut 1980d; 1985c; 1985d; 1986a; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 11).

Најповољнији приступ остацима утврђеног насеља је из правца запада и северозапада (*прилог 3 – слика 65*). Утврђено насеље из последњих столећа старе ере на Медуну обухватало је површину целог гребена и било попречним зидом код кречњачког седла подељено на два дела, „акропољ“ на истоку и подграђе на западном делу. Простор подграђа је дугуљаст у основи и у виду лука се пружа дужином од преко 250 m на правцу северозапад – југоисток од прилаза са пута који води преко превоја Медун до попречног зида, широк око 40 m између северног бедема са четири четвороугаоне куле који се лучно пружа од северозапада ка југоистоку и стрме литице кривудавае трасе на југу, на чијој ивици је био постављен јужни бедем (*прилог 3 – слика 65*; Гарашанин и Гарашанин 1967b, ск. 4; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 11). Источни део насеља чини утврђени приступ „акропољу“ у његовом подножју, југоисточно од попречног зида, затим у стену уклесан приступни пут са четири серпентине на северозападној падини вишег дела кречњачког гребена и мањи дугуљаст плато на врху узвишења, површине око 300 до 400 m² (Гарашанин и Гарашанин 1967b, ск. 4; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 11). На средини утврђеног ареала, на месту кречњачког седла између „акропоља“ и подграђа се налазио улаз у утврђено насеље ком се прилазило из правца северозапада комуникацијом са спољне стране, тј. испод северног бедема куда је трасиран и савремени прилаз музејској згради, и из праваца запада тј. из подграђа, главном унутрашњом комуникацијом са унутрашње стране северног бедема која је с њим и са спољним путем

паралелна и чија је траса данас уочљива као изравњан терен хрпта гребена (*прилог 3 – слика 65*; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 129; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 11). Други улаз се вероватно налазио на крајњој западној страни поред пута који води преко превоја Медун. Унутрашња капија се налазила између попречног зида који дели насеље и чији северни крак под тупим углом скреће од североистока ка истоку и северног бедема који је на овом месту трасиран према југоистоку, тј. стеновитој западној падини вишег дела гребена (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 129; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 11). Овако трасирани зидови формирају улаз у виду левка који је штићен са јужне стране, са позиције северног крака попречног зида. Ка овим вратима је водила главна комуникација у подграђу која се пружала лучно уз северни бедем од северозапада ка југоистоку (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 129, ск. 4). Од ових врата комуникација се наставља узбрдо ка „акрополи“ њене северозападне стране праваћи четири оштре серпентине ка врху на ком се налази камени плато (Гарашанин и Гарашанин 1967b, ск. 4; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 11). Остаци ове у стену усечене комуникације са исклесаним степеницама су и данас у употреби (Гарашанин и Гарашанин 1967b, сл. 21, 23). Грађевински остаци у подграђу откривени су са јужне стране главне комуникације (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 129, ск. 4).

Са северне и јужне стране стеновитог гребена констатовано је више камених тумула (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 132; Мијовић и Ковачевић 1975, 16; Попов 2002, 265). Поред тумула у саставу некрополе су и равни гробови укопани у земљу констатовани са северне стране, удаљени око стотинак метара од бедема (Praschniker und Schober 1919, 5, Abb. 7, 11).

Историјат истраживања. Медун је крајем 19. века помиње А. Еванс пишући о римским комуникацијама кроз Далмацију (Evans 1883, 45). Почетком 20. века помиње га најпре К. Пач а затим су о утврђењу детаљно писали и аустријски археолози и резервни војни официри К. Прашникер и А. Шобер који су 1917. године током Првог светског рата боравили у Црној Гори и Албанији (Praschniker und Schober 1919, 3 – 8). Поред описа, неколико фотографија и израде плана утврђења, њихово истраживање је подразумевало и археолошко ископавање једног од гробова на простору некрополе северно до утврђења (Praschniker und Schober 1919, 3 – 8).

Половином века опис и план фортификације је израдио И. Здравковић (Здравковић 1953), а терен је од тада у пар наврата рекогносциран, најпре од стране Д. Гарашанин, М. Гарашанина и Ј. Ковачевића 1963. године (Гарашанин 1967, 29).

2008. године покренута је израда студије за санацију и презентацију споменичког наслеђа Медуна у организацији Јавне установе Музеји и галерије Подгорице (Ugrin 2008).

Датовање. Настанак утврђења на Медуну датира се у крај 4. или најкасније у 3. век старе ере (Гарашанин 1967, ; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 132; Мијовић и Ковачевић 1975, 17; Попов 2002, 265). Према начину градње бедема Медуна, могуће је идентификовати најмање две грађевинске фазе у предримско време. Прва је представљена попречним бедемом који дели насеље на источно и западно, односно североисточним бедемом на седлу између „акропоља“ и подграђа (*прилог 3 – слика 67*), као и бедемом на самом „акропољу“. Другу фазу најјасније репрезентују северни бедем (*прилог 3 – слика 66*) и јужни бедем подграђа. У време римске доминације Медун је био војна станица од мањег значаја (Мијовић и Ковачевић 1975, 17). Данас видљива тврђавица на врху узвишеа изграђена је у средњем веку и преправљана у време турске доминације (Мијовић и Ковачевић 1975, 16, 115 – 116, сл. 11, 88, Т. 49). Истражени гроб северно од утврђења је датиран у 3. век старе ере (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 133; Попов 2002, 266; Praschniker und Schober 1919, 7 – 8).

Грађевински остаци и архитектура. Бедеми Медуна чија је траса прилагођена конфигурацији терена (*прилог 3 – слика 65*), најбоље су очувани у подграђу. Северни бедем (*прилог 3 – слика 66*) који је очуван у прекидима у дужини од око стотинак метара и у висину углавном у темељној зони или до висине једног кречњачког блока али и на појединим местима преко 1,5 m, тј. три реда камених блокова, у основи је лучна конструкција која се пружа од северозапада ка југоистоку у правим сегментима између кула код којих постепено мења правац (Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 11). Сачуване су четири четвороугаоне куле (*прилог 3 – слика 66*) које излазе испред линије бедема, према северу (Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 11). Сличних су димензија. Бочни зидови су дугачки око 5,2 а северни зидови око 8,9 m. Са јужне стране подграђа се

налазио бедем постављен на ивицу литице који је само местимично очуван, у малим сегментима у темељној зони (Мијовић и Ковачевић 1975, сл.11; Praschniker und Schober 1919, Abb. 8). Дебљина зидова бедема и кула у подграђу износи 2 m. Конструисани су као сухозиди са два лица од блокова и испуном у језгру од ситнијег камена. Поједини блокови задиру дужом страном у језгро конструкције. Клесани су као квадери или трапезоидни блокови са буњастим испупчењем и местимично са „L“ спојницом (прилог 3 – слика 66), сложени у редове неједначене висине (*pseudoisodomum*). Највећи комади достижу 1,3 или чак 1,5 m у дужину, 1 m у ширину и од 0,45 до 0,6 m у висину. Зидови су постављени на камени темељ од клесаних кречњачких блокова. Поједини блокови у темељу су клесани тако да са доње стране излазе испед блокова који на њима стоје, односно блокови у првом реду упадају у удубљења у горњим површинама темељних блокова тако да их је готово немогуће извадити и тако поткопати зид (Praschniker und Schober 1919, Abb. 8).

Попречни зид који дели насеље на два дела (прилог 3 – слика 67) је очуван у два сегмента дугачка по 5 m и 7 m који се пружају праволинијски на правцима југозапад – североисток и исток – запад у близини средишњег дела утврђеног ареала (Гарашанин и Гарашанин 1967b, сл. 20, ск. 4; Мијовић и Ковачевић 1975, сл.11, Т. 4; Praschniker und Schober 1919, Abb. 9). Овај бедем, очуван до висине од 2 од 2,5 m је постављен директно на стену и конструисан као сухозид са два лица и каменом испуном у језгру. Блокови неједнаке величине, од којих су највећи дугачки по 1,5 m и високи преко 1 m су обликовани трапезиодни и полигонални комади без буљастог испупчења, равни на спољашњем лицу или са благо наглашеним испупчењем. Поједини имали тзв. „L“ спојницу и сложени у су редове неједнаке висине (*pseudoisodomum*). Овакав бедем се очувао у сегментима на североисточном крају утврђеног ареала као темељ средњовековног зида и на југозападном крају „акрополе“ (Мијовић и Ковачевић 1975, сл.11, 88, Т. 4, 5). На североисточном делу, на месту где је конструкција надзидана у средњем веку редови блокова су правилније сложени и равнији, уједначене висине.

На средини подграђа сачуван је темељ рађен у сухозиду, четвороугаоне основе који је носио зидове једног већег објекта који се пружао дужим странама на правцу северозапад – југоисток, паралелено са главном комуникацијом у насељу

са њене јужне стране и јужним и северним бедемом (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 129, ск. 4).

На „акропољу“ поред степеница исклесаних у стени, са југоисточне стране, налази се цитерна такође исклесана у стени, димензија 5 са 5 m, чија је дубина повећана дозживљањем страница у средњем веку (Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 88).

На комуникацији која је уклесана у северозападну стену вишег дела гребена, поред исклесаних степеница (пет степеница широких до 0,5 m; *прилог 3 – слика 68*) на врху испед цистерне, на средини трасе су у стену уклесане две нише од којих је већа дугачка 3,7 m и дубока 1,3 m, са четвороугаоним рупама у доњој површини и уским каналом (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 130, сл. 21, 23). Ове нише су протумачене као култна места (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 132). Друго тумачење би говорило о местима где су постављена врата којима се запречавао уски пролаз ка врху. Уз пут који се пење ка врху местимично се виде исклесана лежишта за блокове зидова који су га штитили (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 129).

Главна комуникација у подграђу је такође била уклесана у стену паралелно са северним бедемом и широка 2 до 3 m (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 129).

Некропола. Некропола се према за сада истраженом гробу налазила у Горњем Медуноу, на простору северно од утврђеног насеља. Поред неколико камених тумула који су констатовани на овом простору, истражен је један гроб северозападно од средине утврђеног насеља. Ради се равном гробу који је укопан у земљу и окружен већим комадима камена са скелетним остацима (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 136; Praschniker und Schober 1919, 7, Abb. 7, 11). Прилози у гробу су једна керамичка посуда грубље израде и керамички скифос (Praschniker und Schober 1919, 8), импорт који је оквирно датиран у 3. век старе ере (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 133; Попов 2002, 266).

Покретни налази. У насељу су констатовани фрагменти керамичких посуда грубе израде, рађени без употребе витла који су окарактерисни као типична „илирска“ керамика (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 132).

Литература. Borozan 2012; Vojnogeografski institut 1980d;1985c; 1985d; 1986a; Гарашанин 1967; Гарашанин и Гарашанин 1967b; Evans 1883; Здравковић

1953; Marković 1975; Mijović 1987; Мијовић и Ковачевић 1975; Попов 2002; Praschniker und Schober 1919; Ugrin 2008;

3.5.11. МОКСЕТ (алб. – *Mokseti; Kalaja e Moksetit; Sukat e Moksetit*)

Топографија и просторна организација. Остаци праисторијског утврђеног насеља Моксет (алб. – *Mokseti; Kalaja e Moksetit; Sukat e Moksetit*) налазе се северно од истоименог села (алб. – *Mokseti*) у Скадарском округу (алб. – *Rrethi i Shkodrës*), око 26 km од Скадра (алб. – *Shkodër*) мерено ваздушном линијом према северозападу. Насеље је смештено на макијом обраслом, кречњачком брду Моксет (алб. – *Mokseti*) које се налази са североисточне стране Скадарског језера, тј. источно од његовог северног дела – Хотског језера (алб. – *Liqeni i Hotit*) и пружа правцем југозапад – североисток дужином од око 4 km, на североисточном и уједно највишем његовом врху Сука (алб. – *Sukat e Moksetit*) на 254 m н. в. (Vojnogeografski institut 1962b; 1985c; Gjyshja and Mara 2013; Lafe 2004 – 2005, 120; Нохћа 2004; Shpuza 2014). Сука се пружа правцем југозапад – североисток и најлакше јој је прићи са североисточне стране. Кота на 254 m н. в. је смештена на југозападној страни (Vojnogeografski institut 1985c).

Основа утврђења на врху Сука има неправилну полигоналну основу, промера око 60 m (*прилог 3 – слика 69*).

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран 2003. године (Lafe 2004 – 2005, 120; Нохћа 2004)

Датовање. Издвојене су две фазе изградње утврђења. Прва је датирана касно бронзано и рано гвоздено доба (Gjyshja and Mara 2013; Lafe 2004 – 2005, 120; Нохћа 2004). Друга фаза је датирана у време 3. – 1. века старе ере према грађевинским остацима и покретном материјалу (Lafe 2004 – 2005, 120; Нохћа 2004).

Грађевински остаци и архитектура. Остаци бедема су сачувани у сегментима на северозападној, јужној и југоисточној страни у дужини око 80 m (Lafe 2004 – 2005, 120; Нохћа 2004).

Старији бедем је грађен као сухозид од необрађених полигоналних блокова који формирају два лица (са уметнутим мањим комадима између већих на лицу зида) и језгром од ситнијих комада кречњака (*прилог 3 – слика 70*; Gjyshja and Mara 2013; Lafe 2004 – 2005, 120; Нохћа 2004; Shpuza 2014, fig. 15).

Млађи бедем је такође конструисан као сухозид и најбоље очуван са јужне стране утврђеног ареала. Дебео је 1,7 m и грађен од клесаних блокова сложених у редове неједнаке висине у два лица и са испуном језгра зида од ситнијих комада камена (Lafe 2004 – 2005, 120; Нохћа 2004).

Покретни материјал. Покретни материјал са Моксета чине највише фрагменти импортованих амфора, пехара и здела датирани у време 3. – 1. века старе ере (Lafe 2004 – 2005, 120; Нохћа 2004).

Литература. Vojnogeografski institut 1962b; 1985c; Gjyshja and Mara 2013; Lafe 2004 – 2005, 120; Shpuza 2014; Нохћа 2004.

3.5.12. ОБЛУН

У историографској и археолошкој литератури Облун је идентификован са насељем „Оболон“ (лат. – *Obolon*) који се у хроници Барски родослов насталој у 12. веку помиње као тврђава у којој се приликом сукоба са Византијом и Рашанима утврдио дукљански краљ Ђорђе, касније поражен и заробљен на том месту (Ковачевић 1967а, 402; Ковачевић 1975, 141; Мијовић и Ковачевић 1975, 120). Име „Оболон“ је својевремено доведено у везу и са тврђавом Обод, тј. Ријечким градом у Ријечи Црнојевића (Шкриванић 1959, 84) што је касније оспоравано (Ковачевић 1967а, 402; Ковачевић 1975, 141; Мијовић и Ковачевић 1975, 120).

Топографија и просторна организација. Дванаест километара југозападно од центра Подгорице, између језера Мало Горње блато на западу и реке Мораче на истоку, над Вуковачким пољем и селом Вуковци уздиже се брдо Облун. Чине га три купаста и ниским растињем обрасла кречњачка врха, пружајући се правцем североисток – југозапад. Највиша тачка североисточног врха Облуна који носи име Маркова горица, стоји на 214 m надморске висине (Vojnogeografski institut

1967b; 1985b; 1986a). Одатле се пружа поглед ка истоку и југоистоку на Ђемовско поље и Скадарско језеро, док се према западу, на супротној страни језера Мало Блато види нешто веће брдо – Веља Бобија. Најлакши прилаз утврђењу је преко северне падине.

На стеновитом платоу југозападног врха Облунa налази се четвороугаона тврђава грађена ломљеним каменом у кречном малтеру, чија се најочуванија страна пружа правцем северозапад – југоисток у дужини од око 70 m, за коју се претпоставља да је настала у касноримско или рановизантијско време (Мијовић и Ковачевић 1975, 120). Близу североисточног дела утврђења налази се у истој техници зидан мањи објекат.

Предримска фаза утврђења на Облуну представљена је сухозидним структурама од великих камених блокова, наслаганих у тзв. „мегалитској“ или „киклопској“ техници. За четвороугаоно утврђење на врху се претпоставља да лежи на зидовима из ове, старије фазе (Мијовић и Ковачевић 1975). На падинама испод врха са северне, западне и источне стране, налазе се видљиви остаци сухозида и обрушени камени блокови, док се на северозападној страни налазе и остаци четвороугаоног објекта за који се претпоставља да представља остатак одбрамбене куле (Мијовић и Ковачевић 1975, 18, 19, сл. 12). Ранији истраживачи локалитета на Облуну су изнели претпоставку да се током предримског времена утврђење на овом месту састојало из две целине, горњег и доњег утврђења са барем једном четвороугаоном кулом на северозападној страни (Мијовић и Ковачевић 1975, 19).

Историјат истраживања. С обзиром да није систематски истраживан, о локалитету на Облуну постоји мало поузданих археолошких података. Локалитет су својевремено рекогносцирали П. Мијовић и М. Ковачевић (Ковачевић 1975, 142).

Датовање. Према стилско – типолошкој анализи остатака архитектуре и фрагмената керамике, ранији истраживачи су датирали предримско утврђење на Облуну у тзв. „грчко-илирски“ период (Ковачевић 1975; Мијовић и Ковачевић 1975).

На основу разлика у квалитету обраде камених блокова (грубље и финије клесани блокови), претпоставља се да локалитет има старију фазу (Облун 1) и млађу,

„грчко-илирску“ (Облун 2) која према техници градње одговара времену подизања сличног утврђења на Самобору на североисточној страни Скадарског језера (Самобор 2), а које је датирано налазима новца у крај 3. и 2. век старе ере (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 135; Мијовић и Ковачевић 1975, 17, 18, 19; Praschniker und Schober 1919, 93, 94).

На основу изнетих података могуће је претпоставити да је предримско утврђење на Облуну (тзв. Облун 2) подигнуто у 3. или 2. веку старе ере.

У центру тврђаве која је подигнута у рановизантијско време а потом обновљена у средњем веку су остаци једнобродне средњовековне цркве, димензија 10,5 са 6 метара која је зидана ломљеним и притесаним каменом у кречном малтеру, са 8 метара дугачком призиданом просторијом на северној страни (Мијовић и Ковачевић 1975, 18, 120, сл. 96).

Грађевински остаци и архитектура. Најбоље очувани сухозид се налази на северној падини и представља спољашњи северни бедем утврђења (*прилог 3 – слика 71*). Пружа се правцем исток – запад дужином од близу 70 m. Зид се најдужим делом пружа право с тим што се ближе источном крају повија ка северу, тј. ка споља, да би на крају скренуо под приближно правим углом ка југу. Након скретања се расипа низ источну падину. Према северу, низ падину је расуто доста блокова који су се током времена обрушили с горњих делова бедема. Близу половине дужине зида континуитет конструкције се прекида природном стеном високом 3 m мерено са северне стране. Висина видљивих делова зида са унутрашње (јужне) стране се мери у пар дециметара, тј. једним редом блокова, док са спољашње северне стране износи и до 1,7 m са местимично очувана четири хоризонтална реда великих камених блокова. Дебљина бедема износи 2 метра. Конструкција се састоји из два лица и језгра, тј. испуне између (*прилог 3 – слика 72*). Спољашње северно лице је изведено слагањем великих квадера, трапезоидних и полигоналних клесаних блокова од којих су неки дугачки по 1,6 и високи до 0,8 m без везивног материјала. Поједини блокови су клесани са утором, односно „L“ спојницом ради бољег уклапања и пријањања на суседни камен. Спољна површина им је испупчена, тј. има буњу, док су неки окренути ужом страном ка споља тако да задиру дубоко у језгро конструкције чинећи је чвршћом у целини. Хоризонтални редови блокова на лицу бедема нису у дужем

континуитету равни и правилни већ се повремено смичу у зависности од конфигурације терена, облика и величине појединих блокова (*pseudoisodromum*). Унутрашње, јужно лице бедема је зидано слагањем мањих и грубље клесаних блокова. Језгро зида је испуњено ситнијим каменом. Судаћи према количини обрушених блокова низ северну падину и висини природне стене на средини конструкције, висина зида је првобитно износила најмање 3 m посматрано са спољашње стране утврђења.

Некропола. У непосредној близини локалитета, налази се неколико већих камених тумула. Најближи утврђењу је нешто више од 300 m удаљен према истоку. Претпоставља се да представља део некрополе Облуна (Мијовић и Ковачевић 1975, 18, 19).

Северно од локалитета, на потезу дугачком два до три километра могуће је уочити више камених, за сада неистражених гомила, од којих се најближа налази на северној главици узвишења, удаљена око 500 m. Већа камена гомила налази се и на југоисточној страни у односу на утврђење, око 500 m удаљена и смештена на нижем брегу уз западну ивицу Вуковачког поља. На северној страни поља, уз саму Морачу на мањој лингули стоји велики тумул од камења, удаљен око 1700 m источно од утврђења.

Покретни налази. На локалитету су својевремено налажени фрагменти керамичких посуда, међу којима су препознати и делови амфора које су према стилско-типолошкој анализи опредељене у тзв. „грчко – илирски“ период (Ковачевић 1975, 143, сл. 17, сл. 18).

Приликом обиласка терена 2012. године, примећено је више црвенкастих, углавном аморфних фрагмената грнчарије међу којима је на основу дебљине појединих делова могуће претпоставити да се ради о посуди типа питос.

Литература. Ковачевић 1967а; Ковачевић 1975; Мијовић и Ковачевић 1975; Шкриванић 1959.

3.5.13. САМОБОР

Локалитет на Самобору се према историјским изворима (Појтингерова табла, Аноним из Равене) доводи у везу са античким насељем Бирзиминујум на римском путу од Нароне до Скодре (лат. – *Birziminium*; Borozan 2012, 65 – 68; Мијовић и Ковачевић 1975, 54).

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Самобор (алб. – *Kalaja Samoborit*) налази се са северне стране Скадарског језера, удаљен 17 km од центра Подгорице мерено ваздушном линијом према југоистоку, 7 km југоисточно од места Тузи, око 1,5 km западно од села Божај у близини црногорско – албанске границе (Vojnogeografski institut 1985c; 1985e; 1986a). Смештен је на истоименом брегу купастог облика (85 m н. в.) на северној обали Скадарског језера, тј. западно од његовог најсевернијег дела – Хотског језера и јужно од побрђа Друме (највиша тачка је на 344 m н. в.), односно југозападно до већег брда Кукуљ (алб. – *Maja e Kukulit*) које се диже на 228 m н. в. и са којим је спојен мањим превојем, окружен мочваром Хумско блато са северне, западне и јужне стране (Vojnogeografski institut 1985c; 1985e; 1986a). Стрмом узвишењу ког чине два врха са мањим седлом између (виши врх – југозападно и нижи врх – североисточно), густо обраслим у макију и шуму, може се прићи из правца југоистока а затим јужном падином узбрдо. Са осталих страна је вода Хумског блата а при врху узвишења стрме и стеновите литице.

На суседном узвишењу, око 500 m источно, налази се велика камена гомила на врху Колеш (алб. – *Maja Kolleshës*) иза које је даље на истоку поље са обрадивом земљом у атару села Божај. Западно, са друге стране Хумског блата је брдо Хум (275 m н. в.) са остацима камених насипа на јужном крају и каменом гомилом на северном. Северно од брда Хум је брег Ђутедза (115 m н. в.) на ком се такође види камени насип и велика гомила (Vojnogeografski institut 1985c; 1985e; 1986a). Са северне стране Хумског блата има још неколико гомила док се са источне стране, северно од Самобора налази још једно мање узвишење. На северној страни Хумског блата је извор Витоја, један од понора реке Цијевне (Мијовић и Ковачевић 1975, 11).

Ка утврђеном насељу из подножја преко јужне падине води узак пут са неколико серпентина. Улаз у утврђено насеље се налазио на јужној страни.

Утврђени ареал полигоналне и неправилне основе обухвата два врха на узвишењу, на простору око 200 m дугачком, мерено правцем североисток – југозапад, и око 120 m широком, који је подељен на два дела попречним зидом између два ћувика на ком је данас широка стаза која у луку спаја северозападне и југоисточне остатке бедема (*прилог 3 – слика 73*; Гарашанин и Гарашанин 1967b, ск. 5; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 6; Praschniker und Schober, 1919, Abb. 109). Бедеми су углавном прилагођени конфигурацији терена док се на појединим местима (делови млађег бедема) пружају право (*прилог 3 – слика 73*).

Историјат истраживања. Локалитет на Самобору није археолошки истражен. Опис, фотографије и скицу основе утврђења први су израдили аустроугарски археолози и резервни војни официри К. Прашникер и А. Шобер при том прикупивши нешто покретних налаза, углавном фрагменте керамике и примерке новца (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 133; Marković 1975, 51; Мијовић и Ковачевић 1975, 71; Praschniker und Schober, 1919, 91 – 94).

Датовање. Локалитет на Самобору датиран је у дугачак временски период од бронзаног доба до касноантичког периода. Изградња кружног бедема око вишег ћувика („Самобор 1“) датира се у време касног бронзаног – раног гвозденог доба или старијег гвозденог доба (Мијовић и Ковачевић 1975, 11). Изградња млађег бедема („Самобор 2“) се ставља у 3. век старе ере (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 135; Мијовић и Ковачевић 1975, 17 – 18). Покретни налази углавном потичу из времена од краја 3. до почетка 1. века старе ере (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 135; Мијовић и Ковачевић 1975, 11, 13, 17; Praschniker und Schober, 1919, 93, 94). Најмлађа фаза је време римске доминације (до 5. столећа) када Самобор постаје војна станица Бирзиминијум, што је и археолошки констатовано као мање преправке на југоисточном бедему које су датирани у ово време (лат. – *statio Birziminium*; Borozan 2012, 65 – 68; Мијовић и Ковачевић 1975, 13, 54).

Грађевински остаци и архитектура. На Самобору су најбоље сачувани делови бедема на југоисточној и северозападној страни и местимично на западу и

истоку утврђеног ареала, углавном у темељној зони или на неким местима до 2,5 m у висину тј. пет редова камених блокова (*прилог 3 – слика 74*).

Старији бедем је обухватао југозападни врх локалитета, трасиран према конфигурацији терена, обилазећи стеновити ћувик у полукругу са западне и јужне стране које су веома стрме а затим у луку преко блаже источне падине до крајње северне тачке где под правим углом скреће ка југозападу (Гарашанин и Гарашанин 1967b, ск. 5; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 6; Praschniker und Schober 1919, Abb. 109). Конструисан је као сухозид који је грађен од већих необрађених комада камена сложених у два лица између којих је испуна у језгру зида од ситнијих комада камена (Мијовић и Ковачевић 1975, 13). Дебљина овог бедем аизноси 1,5 m а местимично је очуван и висину до 2 m.

Млађи бедем је обухватио простор североисточно од источног лучног, старијег бедема (који је постао унутрашњи зид делећи насеље на два дела) са североисточним ћувиком и седлом између два врха на локалитету (Гарашанин и Гарашанин 1967b, ск. 5; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 6; Praschniker und Schober 1919, Abb. 109). Пружа се у правим сегментима, најпре од јужног улаза према југоистоку где након десетак метара под правим углом скреће ка североистоку у дужини од стотинак метара, са четвороугаоном кулом на средини трасе која излази испред лица према југоистоку, а затим скреће три пута под тупим углом најпре ка северозападу па југозападу обухватајући нижи ћувик и пружајући се право до споја са попречним зидом под правим углом (Гарашанин и Гарашанин 1967b, ск. 5; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 6; Praschniker und Schober 1919, Abb. 109). Грађен је као сухозид са два лица од камених блокова и испуном у језгру од сутнијег камена (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 133, сл. 24; Мијовић и Ковачевић 1975, Т. 1 / 3 – 5; Т. 2 / 6; Praschniker und Schober 1919, Abb. 110). Блокови су необрађени или грубо обликовани као полигонални комади и местимично квадери са буњастим испупчењем међи којима су највећи дугачки преко 1,5 m. Сложени су у редове неједнаке висине док су шупљине између блокова попуњене ситнијим комадима камена. Дебљина ове конструкције износи 2 m а висина местимично достиже 2,5 m. На неколико места су видљиви блокови који су попреко постављени ка језгру конструкције.

Улаз у утврђено насеље се налази на јужној страни и конструисан је као коридор дугачак око 3 m на правцу север – југ, исте те ширине између два паралелна зида (Гарашанин и Гарашанин 1967b, ск. 5; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 6 Praschniker und Schober 1919, Abb. 109). Западна страна коридора је зид јужног, конфигурацији прилагођеног бедема, који на овом месту под скоро правим углом од правца ка истоку скреће ка северу, док источни страну чини део унутрашњег зида, тј, његов јужни крај. Улаз је са југоисточне стране брањен са млађег бедема који одатле полази ка југоистоку и након десетак метара скреће под правим углом ка североистоку (Гарашанин и Гарашанин 1967b, ск. 5; Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 6 Praschniker und Schober 1919, Abb. 109).

Покретни налази. Међу покретним налазима издвајају се примерци новца Коринта, Апологије, Дирахона и Скодре датирани у интервал између 225. и 100. године старе ере, као и на бројни налази фрагмената керамике, руком рађених посуда без витла, и импортоване керамике, нарочито амфора (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 135; Мијовић и Ковачевић 1975, 11, 13, 17, Т. 18 / 47; Praschniker und Schober, 1919, 93, 94).

Литература. Borozan 2012; Гарашанин и Гарашанин 1967b; Marković 1975; Мијовић и Ковачевић 1975; Praschniker und Schober 1919.

3.5.14. СКАДАР – РОЗАФА (алб. – *Shkodër; Kalaja e Rozafës, Kalaja e Rozafatit*)

У Скадру, на јужној периферији града, налази се археолошки локалитет који је према историјским изворима (Полибије, Тит Ливије, Плиније Старији) у археолошкој и историографској литератури идентификован са античким насељем „Скодра“ (грч. – *Σκοδρα*; лат. – *Scodra*; Гарашанин 1967; Suić 1976a; Сека 2005). Од 168. године је под римском контролом (као *oppidum civium Romanorum*; Dyczek and Shruza 2014, 391) и одатле је римски војсковођа Луције Аниције Гал диктирао услове мира Илирима према подацима из 44. књиге *Ab Urbe Condita* Тита Ливија (Livius 1905), а касније добија статус колоније римских грађана о

чему сведоче два латинска натписа, нађена на Розафи и у Подгорици (Islami 1972c, 102; Wilkes 1992, 174; Lemke 2012; 2013; Dyczek and Shpuza 2014).

Топографија и просторна организација. На југоисточном ободу Скадарског језера, односно на јужној периферији града Скадра у истоименом округу (алб. – *Rrethi i Shkodrës*) у северозападној Албанији, налази се тврђава Розафа. Смештена је на стеновитом и ниским растињем (углавном травом и мањим жбуњем) обраслом брегу Базар (алб. – *Bazar*) или Каљаја (алб. – *Kalaja*) који се пружа дужином од око пола километра правцем североисток – југозапад и чији врх се налази на 124 m н. в. (*прилог 3 – слика 75*; Vojnogeografski institut 1967d; 1970; 1986b), односно некада је био на нешто већој висини која је износила 133 m изнад мора (K.u.k. Militärgeographisches Institut 1915). Са североисточне стране, на Каљају се надовезује око 650 m дугачак, али нижи (око 100 m н. в.) и макијом обрастао брег Ћаф (алб. – *Qafë*) са којим је спојен истоименим мањим седлом. Оба узвишења су у својим подножјима и нижим зонама окружена савременим кућама и баштама а са њихове јужне и западне стране пролази магистрални путни правац којим се из правца југа прилази Скадру. Подножје Розафе са западне стране, односно део савременог насеља на равном терену уз Дрим назива се Табак (алб. – *Tabakë*; Anamali dhe Spahiu 1984, 269).

Узвишење са тврђавом је окружено речним токовима са западне, источне и јужне стране. Од севера ка југу тече река Бојана (алб. – *Buna*) која након непун километар тока од Скадарског језера пролази са западне стране брда Базар. Северни рукавац реке Дрим (алб. – *Drini*) који је настао у 19. веку и данас носи највећи део водене масе ове реке, прилази му са југоисточне стране текући ка северозападу, а испод саме тврђаве оштро скреће ток ка југозападу уливајући се у Бојану. Са североистока тече река Кир (алб. – *Kiri*) пролазећи источно од града Скадра, уливајући се у рукавац Дрима испод саме тврђаве са њене источне стране. Тврђава Розафа је димензија око 300 m на правцу североисток – југозапад и нешто мање од 200 m на линији исток – запад на најширем, северном делу утврђења. Данашњи изглед је добила углавном током средњовековног периода и времена млетачке и турске владавине.

Предримско насеље се налазило на брду Базар, где утврђени ареал данас обухвата 3,5 ha и његовим обронцима као и у подножју узвишења (Dyczek and

Shpuza 2014; Lemke 2012; 2013; Rummel 2013; Shpuza dhe Dyczek 2013; Hoxha dhe Lahi 1988). Најлакши прилаз узвишењу је са северне и североисточне стране где се налази главни улаз у тврђаву и где је бедем античког утврђења најбоље очуван. Подграђе је на падинама распоређено по терасама. Овакву организацију потврђују остаци једног објекта који је конструисан на једној од североисточних тераса у 4. веку старе ере (Andrea 1983 – 1984, 104). Услед неистражености и девастације локалитета за сада се не може више рећи о просторној организацији. У подножју узвишења се налазе дебеле наслаге земље и муља услед честих плављења у прошлости. На узвишењу су предримске структуре слабије очуване јер су током 1. столећа старије структуре углавном разорене како би се направило ново насеље (Dyczek and Shpuza 2014, 388 – 389).

Локација некрополе би се могла тражити на брегу Ћаф североисточно.

Историјат истраживања. О Скодри први је крајем 19. века писао А. Еванс дајући основне податке о римским комуникацијама, историји насеља и о тврђави Розафа, помињући остатке зида од великих блокова слаганих без везивног материјала (Evans 1883, 83).

1917. године аустроугарски резервни официри и археолози К. Прашникер и А. Шобер обишли су тврђаву Розафа са које су објавили скицу и фотографије улаза у утврђење са деловима античког зида и неколико покретних налаза (Гарашанин 1967, 30; Praschniker und Schober 1919, 8 – 12).

1978. и 1979. године вршена су сондажна археолошка ископавања на простору „доњег града“ североисточно од тврђаве према обали Дрима, којим су руководили С. Анамали (S. Anamali) и Х. Спахиу (H. Spahiu), којом приликом су откривени делови грађевине из 4. века пре н. е. и мноштво покретних налаза (Andrea 1983 – 1984, 104).

Исти истраживачи су руководили кампањом 1984., такође на простору поред обале Дрима испод тврђаве (Anamali dhe Spahiu 1984; Korkuti and Petruso 1993, 735).

Археолошка ископавања на Розафи су обављана и од 1985. године. У организацији Центра за археолошка истраживања Албанске академије наука и уметности, између 1985. и 1990. године, ископавани су делови „доњег града“ Скодре на обали Дрима, датирани у 2. и 1. век старе ере (Сека 2005, 17, 18). 1986.

и 1987. године ископавања на тврђави су водили Б. Љахи (B. Lahi) и Г. Хоџа (G. Hoxha) када су откривени делови бедема утврђења (Andrea 1991 – 1992, 71). Исти истраживачи су водили археолошке кампање 1988. – 1990. када су поново истраживани делови „доњег града“ на обали Дрима (Andrea 1991 – 1992, 73).

Од 2011. године археолошка истраживања „Скодре“ се обављају кроз сарадњу албанских и пољских истраживача у оквирима планираног петогодишњег пројекта који се спроводи с циљем утврђивања топографије античког насеља и хронологије тј. стратиграфије налазишта од најстаријег периода до времена касне антике (Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego f; g; h; i; Dyczek and Shpuza 2014; Jankowska i Kozakiewicz 2013a; Rummel 2013; Shpuza dhe Dyczek 2013; Lemke 2012; 2013). Учесници пројекта са пољске стране су Центар за античке студије југоисточне Европе Универзитета у Варшави под руководством П. Дичека; са албанске: Археолошки институт из Тиране, Центар за албаноолошке студије и Археолошки парк Скадар; уз учешће *Römisch-Germanische Kommission* из Франкфурта; Сprovedено је пет кампања 2011. – 2015. године са фокусом на геофизичко снимање локалитета и сондажна ископавања на врху тврђаве (Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego f; g; h; i Rummel 2013; Lemke 2012; 2013).

Датовање. Тврђава Розафа у овиру које су констатовани трагови насељавања из времена касне праисторије и античког времена, касноантичке епохе и средњег века, добила је данашњи изглед крајем средњовековног периода, уз одређене измене у каснијем времену (Anamali dhe Spahiu 1984; Andrea 1983 – 1984, 104; 1991 – 1992, 72 – 73; Karaiskaj 1981, 40 – 41; Lemke 2012, 209 – 2010; 2013, 177 – 178; Hoxha dhe Lahi 1988). Најстарији керамички налази који потичу са подножја Базара, могу се датирати у 6. век старе ере (Lemke 2012, 213), док су најстарији зидови на североисточној падини, нађени у малим сегментима, окарактерисани као конструкција протоурбане фазе развоја „града“ (Andrea 1991 – 1992, 73; Сека 2005, 18). Настанак насеља из времена касне праисторије и античког времена, углавном се може пратити од 4. и 3. века старе ере када се датира настанак грађевинских структура (Andrea 1983 – 1984, 104; Dyczek and Shpuza 2014; Lemke 2012; 2013). 168. године старе ере насеље је разорено о чему сведочи дело Тита Ливија и археолошки подаци, тј. трагови шута и гаражи

откривени у сондама током последњих истраживачких кампања (Dyczek and Shpuza 2014, 388). Према археолошким подацима, након разарања до знатније обнове насеља дошло је тек у 1. и 2. столећу (Dyczek and Shpuza 2014, 388 – 389). Покретни археолошки материјал предримског насеља углавном се датира у период од 3. до 2. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 104; Dyczek and Shpuza 2014; Lemke 2012; 2013).

Грађевински остаци и архитектура. Остаци бедема насеља хеленистичког времена данас се могу видети на североисточној страни утврђења, у улазној капији (*прилог 3 – слика 77, слика 78*) и малом дворишту „Барбакана“ (алб. – *Barbakana*), где су послужили као темељ за градњу средњовековне тврђаве (*прилог 3 – слика 76*). Прашникер и Шобер су у оквиру израде плана североисточне капије констатовали остатке хеленистичког бедема у дужини од око четрдесетак метара (*прилог 3 – слика 78; Praschniker und Schober 1919, 9, Abb. 12*). Према скици која је том приликом направљена средњовековни улаз је трасиран на месту и према оријентацији капије из хеленистичког времена. Бедем се пружао у равној линији правцем југоисток – северозапад дужином од око 30 m а потом на северозападном крају под тупим углом скреће ка југозападу и трасиран је у правој линији још десетак метара (*Praschniker und Schober 1919, Abb. 12*). Овај део бедема је видљив са спољне стране утврђења, унутар прилазне капије из средњег века (*Praschniker und Schober 1919, 10, Abb. 14*). Са унутрашње стране утврђења, на месту Барбакана, налази се сегмент зида (унутрашње лице) који се пружа у правој линији десетак метара и очуван до висине од око 2 m, на који је надозидан средњовековни бедем (*прилог 3 – слика 76; Lemke 2011, fig. 2; Karaiskaj 1981, fig. 11*).

Бедем је грађен као сухозид (Lemke 2013, 178) постављен на стену, са два лица од кречњачких блокова и испуном у језгру. Полигонални и трапезоидни блокови су клесани са буњастим испупчењем и слагани у редове неуједначене висине.

Са јужне стране у односу на врх узвишења, откривен је део мањег објекта четвороугаоне основе који је грађен од мањих комада кречњака слепљених блатом, датиран покретним налазим у време 2. – 1. века старе ере (Hoxha dhe Lahi 1988, 263).

Некропола. Предримска некропола Скодре за сада није лоцирана. Вероватно се налазила на нешто нижем брегу Таф. Око 500 m североисточно од утврђења, на јужној падини брега Таф, одмах изнад кућа у ћафској улици (алб. – *Rruga Qafës*), налази се камени тумул промера око 30 m.

Покретни налази. У покретне налазе, који се датирају углавном у време 3. – 2. века старе ере, или нешто каснији период, убрајају се налази фрагмената керамике из сонди које су постављене на тврђави и у њеном подножју. Констатовани су фрагменти грчко – италских амфора од којих је један (дршка) носио печат „LVCINO“, фрагменти амфора *Dressel 1A*, *Lambogli 2*, типа Бриндизи, као и керамички чепови за амфоре (Andrea 1991 – 1992, 73; Dyczek and Shpuza 2014, 388, fig. 5; Kirigin 1994, 18; Hoxha dhe Lahi 1988, 263; Shpuza 2009).

Од налаза fine керамике хеленистичког периода присутни су фрагменти Гнатија посуда, црнофирнисана и сликана керамика, фрагменти мегарских пехара (Dyczek and Shpuza 2014, 388, fig. 4; Lemke 2012, 213, fig. 5; 2013, 178 – 179, fig. 5; Hoxha dhe Lahi 1988, 263).

Налази неукрашене керамике од браон глине која је датирана у време 2. – 1. века старе ере (лонци и пехари) су ређи и констатовани су у јужном подграђу (Hoxha dhe Lahi 1988, 263).

Од примерака накита је примерак фибуле са шарниром из околине Скадра (Vasić 1985).

Литература. Anamali dhe Spahiu 1984; Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Vojnogeografski institut 1967d; 1970; 1986b; Гарашанин 1967; Dyczek and Shpuza 2014; Evans 1883; Jankowska i Kozakiewicz 2013a; Lemke 2012; 2013; Karaiskaj 1981; Kirigin 1994; Korkuti and Petruso 1993; Praschniker und Schober 1919; Ceka 2005; Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego f; Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego g; Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego h; Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego i; Rummel 2013; Shpuza dhe Dyczek 2013; Hoxha dhe Lahi 1988; Wilkes 1992.

3.5.15. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ

Међу значајна налазишта са подручја Зетске равнице и њене непосредне околине спада и 1959. године откривена некропола у подгоричком насељу **Момишићи**, смештена северозападно од центра Подгорице, између десне обале Мораче на истоку, обронака Голог брда (205 m н. в.) северно и Момишићког поља југозападно, на месту где је данас стамбени квартал (улица Ђуре Салаја), на терену који је на око 50 m н. в. (Velimirović – Žižić 1964 – 1965; Vojnogeografski institut 1980c; 1980d; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 135 – 136; Мијовић 1987, 186). Већи земљани тумул, односно некропола на којој је вршено скелетно сахрањивање са већом количином гробних прилога (214 предмета), и која је датирана у 3. – 2. век старе ере, садржала је сличан материјал као некропола у Гостиљу што укључије импортовану керамику јужноиталског порекла од окер глине са црним фирнисом и фрагментима који су сликани белом бојом (скифоси, лакримаријуми, кантароси), домаћу керамику израђени на витлу од жућкасте глине (зделе, крчази и сл.), примерке гвозденог, бронзаног и сребрног накита (различите фибуле егејског порекла и средњолатенске схеме, двојне игле, прстење, делови огрлица и сл.), новац Дирахиона и Коркире и оружје, односно копља и ножеве (Velimirović – Žižić 1964 – 1965). Међу слабије истражене градине овог краја убрајају се локалитети северно и северозападно од Подгорице – **Међеђа глава**, **Тријечак**, **Јажјак**, **Кабиле**, **Спуж**, затим **Кодра Прифти**, **Градац на Лопарима**, **Вукос**, **Градина у Фундини** североисточно и источно, као и градине на **Бургу**, **Хуму** и **Вуксанлекићима** југоисточно (Velimirović – Žižić 1986, 82 – 84; Мијовић и Ковачевић 1975, 13, 72).

На подручју Скадарско – копљичке равнице, долине Бојане и ободних брда констатовано је више праисторијских насеља и некропола који су слабије истражени и датирани у дугачак временски период од бронзаног доба до последњих столећа старе ере. У ову групу се убрајају утврђено насеље **Ренц** (алб. – *Renc*) на око 150 m високом узвишењу крај истоименог села, 3 km источно од центра Скадра, односно око 2 km западно од утврђењана Гајтану одакле су познати налази новца кованог у Скодри (Vojnogeografski institut 1970; Islami 1972b, 380; Lahí 1988b, 69, 85); **Маја Бељецит** (алб. – *Maja Belecit*) утврђено

насеље двадесетак километара северозападно од Скадра, код села Реч (алб. – *Reç*) на мањем крашком узвишењу (Vojnogeografski institut 1962b; 1970; Praschniker und Schober 1919, 88); **Кодра Хотит** (алб. – *Kodra Hotit*) на узвишењу са северне стране Хотског језера изнад села Хан (алб. – *Hani i Hotit*), 33 km северозападно од Скадра (Praschniker und Schober 1919, 90 – 91; Мијовић и Ковачевић 1975, 13; Vojnogeografski institut 1962b; 1970); **Загор** (алб. – *Zagorë*) утврђено насеље на узвишењу Градец (алб. – *Maja Gradecit*) код села Загор, 25 km северно од Скадра и **Дедај** (алб. – *Dedaj*), оближња некропола (Andrea 1991 – 1992, 71; Vojnogeografski institut 1962b; 1970; 1979; 1985a; Gjyshja and Mara 2013); **Шкрел** (алб. – *Shkrel*) утврђено насеље и некропола око 15 km јужно од Скадра у близини села Фшати Ри (алб. – *Fshati i Ri*; Andrea 1991 – 1992, 71; Vojnogeografski institut 1962b); **Ворфе** (алб. – *Vorfe*) на узвишењу око 6 km северно од Скадра (*прилог 3 – слика 79*; Shpuza 2014; Vojnogeografski institut 1962b).

3.6. МЕДОВСКИ ЗАЛИВ И КАЊОН МАЋЕ

3.6.1. ДЗИБР – ЋУТЕЗА (алб. – *Xibër, Qyteza*)

Према историјским изворима (Прокопије из Цезареје, у четвртој књизи списа *Περὶ κτισμάτων* или *De aedificiis*, у списку подигнутих и обновљених кастела у Епиру), локалитет је у археолошкој литератури идентификован као тврђава Кетрон (грч. – *Κετρον*) која је обновљена у 6. веку за време цара Јустинијана (Kurti 1967, 186; Острогорски 1955, 20, 59).

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Дзибр – Ћутеза (алб. – *Xibër, Qyteza*) или Каљаја (алб. – *Kalaja*), налази се у близини истоименог села (алб. – *Xibër*), у округу Мати (алб. – *Rrethi i Matit*), у планинској области централне Албаније, мерено ваздушном линијом око 22 km североисточно од Тиране, тј. 45 km источно од Јадранског мора (Vojnogeografski institut 1962a; Kurti 1967, 183; 1979, fig. 1). Дзибр – Ћутеза је смештен на врху планине Дарси (алб. – *Malit të Darsisë*) тј. врху Сплеј (алб. – *Splej*) на 963 m н. в. (Vojnogeografski institut 1962a; Korkuti 1971, 137; Kurti 1967, 183; 1979, fig. 1). Са северне и јужне стране издуженог и на врху пошумљеног узвишења протичу мањи водотоци који чине део слива реке Маће (алб. – *Mati*) која тече ка северу око 5 km источно од локалитета, док је са свих страна окружено планинским врховима од преко хиљаду метара надморске висине.

Локалитет заузима површину од око 4 ha и састоји се из две целине, горњег и доњег утврђења (Korkuti 1971, 137). Горње утврђење се налази на врху узвишења и природно је утврђено врлетним тереном, док је доње утврђење, названо још и „Трг тврђаве“ (фра. – *La Place de la Forterrese*) утврђено бедемом са северозападне стране, тј. на благој падини с које је прилаз лак и где се налазио улаз у фортификацију (Korkuti 1971, 137).

Историјат истраживања. Налазиште је истраживано 1968. године под руководством С. Исламија (Selim Islami) и Б. Јубанија (Bep Jubani) (Islami 1969, 315; Korkuti 1971, 137).

Током кампање документована је фортификација, извршено ископавање на простору доњег и горњег утврђења и утврђена стратиграфија, те прикупљен покретни археолошки материјал, највише керамике и примерци новца (Islami 1969; Korkuti 1971, 138).

Датовање. Према археолошким налазима на локалитету, насеље је датирано у период од 4. века старе ере до 4. столећа (Korkuti 1971, 137 – 138). Керамика хеленистичког периода датована је у време од 4. до 1. века старе ере и присутна је много већој количини у односу на количину римске керамике која се налази у горњим слојевима (Korkuti 1971, 137 – 138). Фортификација се пореди са утврђењима Гајтан, Чука Ајтот, Змирнец и Саранда, а датира се оквирно у 4. век старе ере (Korkuti 1971, 137 – 138).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету Дзибр је очуван бедем утврђења на северозападној страни локалитета (*прилог 3 – слика 80*). На крајевима бедема који је дугачак 150 m, дебео 3,5 m и данас очуван до висине од 3,6 m, налазе се две четвороугаоне куле (Korkuti 1971, 137). Конструкција се састоји од два лица грађена од веома великих обрађених полигоналних камених блокова са буњастим испупчењем, сложених „на суво“, и језгра које је испуњено ситнијим комадима камена (Korkuti 1971, 137, fig. 5; Kurti 1967, foto 1).

Покретни налази. Од покретних налаза најбројнији су фрагменти насеобинске керамике.

У импортовану керамику се убрајају фрагменти црне лакиране керамике датиране у 4. век старе ере, фрагменти ваза произведених у радионицама Аполоније које су украшене сликаним геометријским мотивима, тј. црвеним, браон и црним тракама, фрагменти који припадају атичкој и мегарској продукцији као и керамика произведена у италским центрима којој припада и највећи број фрагмената (Korkuti 1971, 137 – 138; Kurti 1967, foto 2).

Међу налазе домаће керамике најбројнији су фрагменти тзв. „илирске“ грубе руком рађене керамике од тамно сиве и нечисте глине, вазе са две дршке, пехари и чиније, најчешће украшени геометријским мотивима, тј. издубљеним троугловима и ромбовима (Korkuti 1971, 137).

Од домаће керамике констатован је већи број фрагмената од чисте сиве глине чији облици имитирају медитеранске или грчке узоре, познате и са налазишта Гајтан и

Росуј, као и имитације од мрко сиве глине чији су фрагменти измешани са фрагментима грубе руком рађене домаће керамике (Korkuti 1971, 138).

Међу налазе импортованог накита се убраја неколико фибула са овновском главом датиране у хеленистички период и бронзане двојне игле (Korkuti 1971, 138). У накит од кости се убрајају различити амулети и привесци, а бројни су и налази стаклених перли (Korkuti 1971, 138).

Међу импортоване налазе спадају и једна теракота Деметре и алка са приказом Ероса са луком и стрелом (Korkuti 1971, 138).

Током ископавања нађено је 90 комада новца, међу којима су два комада Филипа II са представом Херакла коњаника, један Касандра, велики број бронзаног новца Аполоније и Дирахујума из времена 4. до 2. века старе ере, и примерци римског републиканског и новца из доба царства (Korkuti 1971, 138; Kurti 1967, 185).

Литература. Islami 1969; Korkuti 1971; Kurti 1967; 1979;

3.6.2 ЛЕШ – КАЉАЈА, ШЕЉБУЕМИТ (алб. – *Lezhë, Kalaja, Mali e Shelbuemit*)

Праисторијско и античко насеље „Лисос“ или „Лисус“ (грч. – *Λισσός*, тј. *Λίσσος*, односно лат. – *Lissus*) идентификовано је према историјским изворима (Полибије, Тит Ливије, Јулије Цезар, Страбон, Диодор са Сицилије, Плиније) и епиграфским налазима на археолошким локалитетима у северозападном албанском граду Љешу, на брегу изнад центра модерног града и већем брду са источне стране (Гарашанин 1967; Zheku 1974; 1975; Praschniker und Schober 1919; Prendi 1981; 1984; Prendi dhe Zheku 1971; 1983; 1986; Prendi et Zheku 1971; 1972; Попов 2002; Нохха et al. 2004; 2005; Сека 2005; Wilkes 1992). Локалитет на брду источно од града Љеша је у археолошкој литератури познат под називом „Акролисос“ (*Acrolissos*) (Гарашанин 1967; Praschniker und Schober 1919; Evans 1883, 40; Prendi dhe Zheku 1971; Prendi et Zheku 1971; 1972; Попов 2002; Нохха et al. 2004; Сека 2005; Wilkes 1992). Од времена Јулија Цезара насеље има статус *oppidum civium Romanorum* (Prendi 1975a, 159).

Топографија и просторна организација. Локалитет је смештен поред ушћа јужног рукавца, тј. првобитног главног тока реке Дрим у Дримски (Медовски) залив, односно у Јадранско море. Вишеслојни археолошки локалитет, налази се на источној периферији модерног града Љеша, мерено ваздушном линијом око 3,5 km источно од обале Јадранског мора која на овој географској ширини нагло мења правац пружања од потеза северозапад – југоисток на линију север – југ, и захвата велику површину која од реке Дрим (алб. – *Drini*) према истоку, обухвата брег Каљаја (алб. – *Kodra e Kalasë*) са љешком тврђавом (алб. – *Kalaja e Lezhës*) и његову непосредну околину јужно и западно уз речну обалу као и врх брда Шелбуемит (алб. – *Mali e Shelbuemit*; „Акролисос“) према истоку где се налазе остаци другог утврђења (*прилог 3 – слика 81, слика 82, слика 83, слика 84*).

Дрим, односно његов јужни рукавац који протиче правцем од севера ка југу кроз долину односно поља и дели Љеш на источни (између реке и брда) и западни део (између реке и мора), у јужном делу града скреће ка западу и улива се у Јадранско море на месту где је велика лагуна.

Брдо које се од обале Дрима пење према истоку, превојем је спојено са вишим брдом источно.

Ближе реци је травом и делимично жбуњем обрасло ниже узвишење које се пружа правцем запад – исток дужином од непун километар и диже до висине између 172 (Prendi et Zheku 1972, fig. 1; Нохха et al. 2004, 3) и 186 m изнад мора, на вишој источној страни (Praschniker und Schober 1919, 15). Обухватајући врх овог узвишења и падине према западу тј. обали Дрима налази се велика фортификација античког Лисоса.

Источно узвишење, брдо Шелбуемит, са западне стране обрасло жбуњум и дрвећем а са источне при врху огољено, у виду лука се пружа правцем север – југ дужином од око 2 km. На врху који се налази југоисточно у односу на љешку тврђаву и достиже 410 (K.u.k. Militärgeographisches Institut 1915; Praschniker und Schober 1919, 15; Нохха et al. 2004, 3), односно 408 m надморске висине (Vojnogeografski institut 1962b), налазе се остаци фортификације која је у археолошкој литератури позната под називом „Акролисос“ (Гарашанин 1967;

Praschniker und Schober 1919, 24; Prendi et Zheku 1971; 1972; Попов 2002; Hoxha et al. 2004; Ceка 2005; Wilkes 1992).

Јужно од фортификације Лисоса, смештена је античка некропола (Praschniker und Schober 1919, 14 – 27, fig. 22).

Оба утврђења су део јединственог фортификационог система античког Лисоса (Prendi et Zheku, fig. 1). „Акролисос“ се у том смислу често посматра као „акропола“ насеља, удаљена од врха Каљаје око 900 m мерено ваздушном линијом према југоистоку, односно нешто више од 1,5 km преко превоја источно од Каљаје од ког се може даље попети северном падином Шелбуемита до његовог врха.

Претпоставља се да је у оквиру заједнице Лисоса била и поморска лука Нимфеум (лат. – *Nymphaeum*) на месту данашњег приморског насеља Шнђин („Свети Јован“) или Медова (алб. – *Shëngjin*; итал. – *San Giovanni di Medua*) око 5,5 km северозападно од Љеша на обали, како наводи Јулије Цезар у Трећој књизи Грађанског рата (Hoxha et al. 2004, 3; Цезар 1988, 333).

Утврђено насеље на Каљаји (*прилог 3 – слика 83, слика 84*) пружа се од заравњеног врха на истоку преко терасасте падине према Дриму на западу и обухвата полигоналну површину бедемима који се пружају у сегментима право са честом променом правца пружања (Prendi et Zheku 1986, fig. 1). Сам врх Каљаје је пре утврђивања у 4. веку старе ере био затворен бедемом из 6. века старе ере који је пратио конфигурацију терена на падинама испод и затварао простор неправилне основе дугачак око 200 m на правцу исток – запад и широк око 100 m на правцу север – југ (Prendi et Zheku 1972, fig. 5). Улаз у ово старије утврђење се вероватно налазио на источној и североисточној страни. Фортификација из 4. века старе ере заузима око 20 хектара површине са првобитном дужином бедема од 2270 m и има димензије око 800 на правцу исток – запад са око 400 m на правцу север – југ, инкорпорирајући у своје оквире утврђење из 6. века старе ере (Prendi et Zheku 1972, 248; 1986, 58, fig. 1). Ова старија фортификација на тај начин постаје „акропола“ заузимајући доминантни простор у оквиру млађег утврђења. У оквиру утврђења из 4. века старе ере је констатована 11 улаза који су обезбеђени кулама, са главним прилазом и капијом на југозападној страни (Prendi et Zheku 1986, fig. 1). Остали улази у утврђење су распоређени по свим странама. Два улаза

се налазе на крајњој источној страни тј. на врху узвишења, три на североисточној, два на југоисточној, један на јужној, главни улаз на југозападној и један на супротној северозападној страни, док се један улаз налази на западном бедуу уз Дрим (Prendi et Zheku 1986, fig. 1, 2). Два нова улаза се налазе на унутрашњем попречном бедуу подигнутом у време римске доминације (Prendi et Zheku 1986, fig. 6).

На крајњем западу, на обали Дрима налазила се античка лука. Попречни унутрашњи зид који је конструисан у време римске доминације налази изнад овог на вишем терену делећи насеље на две приближно једнаке половине (Prendi et Zheku 1986, fig. 6).

Комуникације у насељу су биле терасасто распоређене. У доњем делу утврђења, од главне капије на југозападној страни водила је комуникација на супротну северозападну страну где се налазио још један улаз, трасом која је скоро паралелна са западним бедемом поред Дрима (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1). На падини источно одатле се налази комуникација која на правој траси води узбрдо ка североистоку са остацима степеница, која се надовезивала на главну саобраћајницу између југозападне и северозападне капије (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 4; Prendi et Zheku 1972, fig. 5). На местима где се налазе улази у утврђење, комуникације (поплочане улице и степеништа) се укрштају под правим или тупим углом (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 13, 15, Т. 2, 3; 1986, fig. 2; Prendi et Zheku 1972, fig. 10a, 10b).

Утврђење „Акролисос“ (*прилог 3 – слика 82*), првобитно преко 300 m дугачко на правцу северозапад – југоисток и око 80 m широко на правцу југозапад – североисток, има бедуе који прате конфигурацију терена затварајући површину неправилне основе чија највиша тачка стоји на југозападној страни и улазом који се налазио на северу (Prendi et Zheku 1972, fig. 2). У време изградње главног утврђења Лисоса на Каљаји, праисторијска фортификација „Акролисос“ је на јужној страни подељена на две целине различитих величина попречним бедемом у ком је направљен улаз на источној страни (Prendi et Zheku 1972, fig. 2).

Историјат истраживања. Прве описе утврђења у Љешу дао је у 15. столећу италијански трговац и путописац Киријак од Анконе (Prendi et Zheku 1972, 246). Аустроугарски истраживачи Прашникер и Шобер обишли су Љеш

1917. године (Praschniker und Schober 1919). У књизи о експедицији кроз Црну гору и Албанију дали су топографске податке о локалитетима у Љешу, описе, планове и фотографије утврђења Лисоса и „Акролисоса“, као и описе, скице и фотографије покретних налаза са локалитета (Praschniker und Schober 1919, 14 – 27).

Археолошка ископавања већег обима у Љешу, обављана су шездесетих и седамдесетих година 20. века уз учешће Универзитета у Тирани, Археолошког и етнографског музеја из Тиране и Одељења за археологију албанског Института за историју и лингвистику (Сека 2005, 15, 16).

Систематска истраживања којима су руководили Ф. Пренди (Frano Prendi) и К. Жеку (Koço Zheku) интензивно су обављана у периоду 1968. – 1970. године на простору Лисоса и „Акролисоса“ с циљем проучавања система фортификација и стратиграфије локалитета (Korkuti 1971, 143 – 144; Prendi dhe Zheku 1971; Prendi et Zheku 1971; 1972). Након ископавања уследили су радови на конзервацији и рестаурацији унутршње капије Лисоса (Zheku 1974; 1975).

Археолошким кампањама 1973. и 1977. године руководио је Ф. Пренди када су ископавани делови средњовековног утврђења и простора „доњег града“ Лисоса поред обале Дрима (Andrea 1983 – 1984, 105, 106).

Након земљотреса који је погодио јужни Јадран 1979. године, приступило се обнови Љеша када је нова инфраструктура изграђена у северном делу града, док је део са тврђавом проглашен за Национални парк и меморијални комплекс „Скендербег“ (Hoxha et al. 2004).

Од 1980. до 1983. године Ф. Пренди је поново ископавао на простору Лисоса откривајући западну и југозападну капију (Andrea 1983 – 1984, 105, 106; Hoxha et al. 2004).

2002. и 2003. године Археолошки институт у Тирани спроводи мања археолошка ископавања на простору „доњег града“ под руководством Г. Хоџе (*Gëzim Hoxha*), док се у кампањи 2004. године истраживању прикључује аустријски тим Археолошког института Универзитета у Грацу предвођен Манфредом Лехнером (Manfred Lehner) и Ервином Похмарским (Erwin Pochmarski) када је истраживан простор на југозападу „доњег града“ Лисоса, северно од меморијалног комплекса

„Скендербег“ и јужно од југозападне капије утврђења (Lafe 2004 – 2005; Нохха et al. 2004; 2005).

Од 2006. године у Љешу кроз сарадњу немачког и албанског археолошког института под руководством Г. Хоце (Gëzim Нохха) и А. Ојтела (А. Oettel) обављају се систематска ископавања (Köegler 2011, 77 – 78; Lahi 2013, 107).

Датовање. Љешка тврђава је данашњи изглед добила током дугачког временског периода од касне праисторије и хеленистичког периода преко периода римске доминације и касноантичког периода, али и млетачке и отоманске владавине од 10. или 11. до 13., тј. од 14. до 16. столећа (Andrea 1983 – 1984, 105 – 106; Prendi dhe Zheku 1983; Нохха et al. 2004).

У оквиру периода гвозденог доба и последња четири столећа старе ере могу се издвојити четири фазе љешке фортификације. Прву фазу, „Лисус 1“ представља утврђење из старијег гвозденог доба на Акролисосу, док другу фазу, „Лисус 2“, која је датирана у време пре 4., највероватније из 6. столећа старе ере, чини утврђење чији је део откривен на југозападној страни, испод самог врха брда Каљаја (Zheku 1975, 160 – 161; Prendi et Zheku 1972, 240 – 245; Нохха et al. 2004, 3). Трећа фаза је подељена на две под фазе. „Лисус 3а“ је представљен фортификацијом на „Акролисосу“ односно доградњом гвозденодобног утврђења и великом фортификацијом површине око 20 ha на Каљаји чији настанак се датира у време краја 4. или почетка 3. века старе ере (Zheku 1975, 160 – 161; Попов 2002, 258; Prendi dhe Zheku 1983, 203; 1986, 57, fig. 1; Prendi et Zheku 1972, 265; fig. 5). „Лисус 3б“ је фаза када је велика фортификација на Каљаји добила попречни унутрашњи бедем са унутрашњом тангенцијалном капијом делећи насеље на две скоро једнаке половине а део старијег бедема поправљен и дограђен, датиран већ у време римске доминације овим подручјем односно крај 2. или прву половину 1. века старе ере, кад је насеље добило статус римског муниципијума (Zheku 1975, 160 – 161; Попов 2002, 258; Prendi dhe Zheku 1986, 61, 64, fig. 6; Prendi et Zheku 1972, 266; fig. 5).

Покретни археолошки материјал који највећим делом чини керамика датиран је од времена гвозденог доба до времена последња четири столећа старе ере и римске доминације овим подручјем (Prendi 1975a; Prendi et Zheku 1972, 246).

Керамички налази на брду Шелџбуемит датирани су у 8. век старе ере (Нохћа et al. 2004, 3).

Грађевински остаци и архитектура. Од споменика архитектуре из предримског времена у Љешу очувани су остаци фортификација на локалитетима Шелџбуемит и Каљаја.

На врху Шелџбуемита, тј. „Акролисоса“ налази се фортификација из времена старијег гвозденог доба који је дограђена крајем 4. века старе ере (*прилог 3 – слика 82*). Старији бедем који је обухватао издужени простор врха узвишења са јужне, источне и северне стране, најбоље је очуван на јужној страни уз нижу литицу испод које је веома стрма падина, у дужини од око 60 m где достиже висину од 1,5 m, односно три реда камених блокова (Prendi dhe Zheku 1971, 8, fig. 2; Prendi et Zheku 1971, 36, fig. 2; 1972, 240, fig. 2). Бедем прати конфигурацију терена и на источној страни где је откривен у траговима на једном месту прави цик – цак промену правца (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 2; Prendi et Zheku 1971, fig. 2; 1972, fig. 2). Део бедема из ове фазе је откривен и на северу утврђења где се вероватно налази и остатак куле којом је додатно заштићен (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 2; Prendi et Zheku 1971, fig. 2; 1972, fig. 2). Ширина бедема износи 3,2 m, а конструисан је као сухозид са два лица од великих необрађених или грубо обрађених камених блокова који су сложени један на други и испуном у језгру од већег и ситнијег камења (Prendi dhe Zheku 1971, 8, fig. 1, 2; Prendi et Zheku 1972, 36, fig. 3a, 3b; 240, fig. 3a, 3b).

Утврђење на „Акролисосу“ је дограђено крајем 4. века старе ере. Остаци бедема из ове фазе су откривени на крајњем северном делу утврђења где се налазио улаз и на јужној страни унутар фортификације која је на том месту подељена и где се налазила унутршња капија на источном делу попречног бедема (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 2; Prendi et Zheku 1971, fig. 2; 1972, fig. 2). На северној страни бедем прати трасу старијег зида (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 2; Prendi et Zheku 1971, fig. 2; 1972, fig. 2). Са источне стране северног улаза који је конструисан као коридор ширине 2 m који се пружа правцем север – југ, посматрано у основи бедем је најпре проширен на споља задебљањем које под скоро правим углом излази ка северу а затим се према вратима два пута степенасто смиче ка југозападу добијајући цик – цак форму (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 2; Prendi et Zheku 1971,

fig. 2; 1972, fig. 2). На начин је формирана четвороугаона кула дужине око 10 m на северној страни утврђења и повољан положај за одбрану северног улаза. Тридесетак метара југоисточно одатле се налазе остаци још једне четвороугаоне куле, која излази испред линије бедема из гвозденог доба према североистоку, димензија око 6 са 6 m (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 2; Prendi et Zheku 1971, fig. 2; 1972, fig. 2). На јужном крају утврђења се налази попречни унутрашњи бедем. Састоји се од четвороугаоне куле димензија око 6 са 6 m која је постављена са унутрашње стране откривене трасе одбрамбеног зида из гвозденог доба и остатка зида исте конструкције који се пружа узбрдо у правцу југозапада правом линијом у дужини од око 10 m након чега скреће под тупим углом ка западу где се траса може пратити још 4 m у дужину (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 2; Prendi et Zheku 1971, fig. 2; 1972, fig. 2). Кула излази испред трасе зида ка југоистоку тако да се може претпоставити да је штитила прилаз из правца југа, односно да је брањени просотор на тај начин смањен. Између куле и зида се налази унутрашња капија нешто шири од 2 m која се као коридор пружа на правцу југоисток – северозапад (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 2; Prendi et Zheku 1971, fig. 2; 1972, fig. 2). Конструкција овог млађег бедема одговара фази „Лисос 3а“ и састоји се од два лица грађена од сложених (*pseudoisodomum*) грубље обрађених најчешће трапезоидних блокова и квадера највећих димензија 0,65 са 0,45 са 0,40 m, клесаних са буњастим испупчењем и тзв. „L“ спојницама, са каменом испуном у језгру (Praschniker und Schober 1919, 24, Abb. 37; Prendi et Zheku 1971, fig. 3c; 1972, fig. 3c).

Врх Каљаје, на источном крају узвишења где се налазе остаци средњовековног утврђења (*прилог 3 – слика 83*), првобитно је у 6. веку старе ере ограђен бедемом („Лисус 2“) који прати конфигурацију терена и затвара простор неправиле основе нешто већи од фортификације из средњег века, димензија око 200 са 100 m (Prendi et Zheku 1972, fig. 5; Нохћа et al. 2004, 3). Остаци бедема из ове фазе су откривени на падини југозападно од врха узвишења где су се очували у неколико сегмената до висине од 1,2 m, односно три реда камених блокова (Prendi dhe Zheku 1971, 8; Prendi et Zheku 1972, 244). Овај бедем је конструисан као сухозид са два лица и каменом испуном у језгру. Блокови спољашњег лица су грубо обрађени кречњачки комади, клесани са буњастим испупчењем и сложени у хоризонталне

редове неједанке висине, са спојевима који се местимично добро уклапају али су поједине веће шупљине између блокова попуњене мањим комадима обрађеног камена (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 3; Prendi et Zheku 1972, 244, fig. 4b).

Фортификација настала крајем 4. века старе ере на Каљаји („Лисос 3а“; *прилог 3 – слика 84*) обухватила је велики простор неправилне основе од врха узвишења до реке Дрим, са 11 улаза (*прилог 3 – слика 85, слика 86, слика 87, слика 91*) од којих су три конструисани као тангенцијална врата и остацима 35 кула од којих је једна полукружна (*прилог 3 – слика 90*) а остале четвороугаоне и најчешће излазе испред лица бедема а у осам случајева се налазе са унутрашње стране зида. (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Од крајње источне тачке на врху узвишења где се налазила четвороугаона кула, југоисточни бедем је трасиран низ јужну падину у правцу југозапада дужином од око 250 m у сегментима који се пружају праволинијски са две цик – цак промене правца под скоро правим угловима и једном под тупим углом, траговима четири куле и улазом окренутим према југоистоку (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Јужни бедем је трасиран по јужној падини Каљаје у праволинијским сегментима дужином од око 600 m (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Најпре од тзв. „Гаваријусових врата“ отворених ка југоистоку и заштићених последњом кулом југоисточног бедема, у правцу запада дужином од око 100 m уз благу промену правца на месту где се налазе тзв. „Мала врата“ заштићена још једном кулом до полукружне куле од које се правац мења према југозападу низбрдо дужином од још око 130 m (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). На том потезу бедем такође благо мења правац на месту где се налази четвороугаона кула, између полукружне куле и тзв. „Југозападне капије“ која се налази на крајњој јужној тачки (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Конструисана је тангенцијално и окренута ка југозападу а штите је још две куле, спољашња и унутрашња (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Од те тачке бедем који је слабо очуван, пружа се низ југозападну падину ка Дриму релативно равно уз благе промене правца и с једном четвороугаоном кулом, дужином од око 280 m до „Главне капије“ на југозападу утврђења (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5).

„Главна капија“ (прилог 3 – слика 86, слика 91) која је окренута ка југу омеђена је са четири куле, две унутрашње и две спољашње и од ње бедем иде ка западу до обале Дрима где се налазила крајња југозападна кула, дужином од око 150 m (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). На половини ове трасе се налази спој са западним бедемом заштићен још једном кулом, тако да крак јужног бедема излази испред линије западног и штити античко пристаниште (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Западни бедем се пружа праволинијски правцем север – југ дужином од око 250 m, приближно је паралелан са током Дрима западно и главном комуникацијом у насељу источно од њега, има улаз који је заштићен са две куле постављене са унутрашње стране зида (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). На његовом северном крају, односно на северозападном ћошку утврђења се укршта са северним бедемом, на месту где се налазила четвороугаона кула од које северни бедем иде кратко ка западу завршавајући се још једном кулом и штитећи прилаз пристаништу а с друге стране према југоистоку уз западну падину Каљаје (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Од укрштања два бедема, северни је ишао праволинијски до северозападне капије која је по свему судећи била идентична „Главној капији“ са четири куле на супротној страни утврђења и с којом је била спојена главном комуникацијом на линији север – југ (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Након ове капије бедем који је слабије очуван, на свом западном краку је ишао узбрдо у релативно правим сегментима према југоистоку и био скоро паралелан са јужним бедемом (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). На том потезу су стајале три куле (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). На половини утврђења бедем мења правац ка североистоку пружајући се у равним сегментима и мењајући правац кретања под тупим угловима на најмање пет места (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Овај део северног бедема који се пружа ка североистоку а окренут је ка северозападу имао је три куле и улаз поред средње куле који је конструисан као тангенцијална врата окренута према југозападу, названа „Изворска врата“ (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1972, fig. 5; 1972, fig. 5). Од крајње северне тачке на северној

паддини Каљаје где се налазе тзв. „Велика врата“ заштићена са две куле, једном спољашњом и једном унутрашњом, почиње североисточни бедем који се пружа према југоистоку, најпре право до мањег улаза који је заштићен још једном кулом одакле мења правац под тупим углом и иде равно са једном цик – цак променом правца под скоро правим угловима (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Између те тачке и крајње источне куле на врху узвишења налазе се још једна тангенцијална вртата заштићена четвороугаоном кулом (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1972, fig. 5; 1972, fig. 5).

Најочуваније делове „Лисоса 2а“ представљају остаци капија, односно врата утврђења заштићена кулама, од којих је свега неколико детаљније истражено.

„Гаваријусова врата“ названа према имену са пронађеног латинског натписа, која се налазе на јужном бреду, тј. његовом источном краку на вишим падинама Каљаје, окренута су ка југоистоку (Prendi dhe Zheku 1971, 16, fig. 4). Налазе се на месту где се две трасе делова бедема сусрећу под правим углом, односно крак зида са западне стране и југозападни зид четвороугаоне куле се на том месту пружају паралелно чинећи коридор широк 3,3 m и дугачак 4,8 m, заштићен са источне стране четвороугаоном кулом димензија 11,2 са 9,6 m која излази испред спољашњег лица бедема за 5,5 m (Prendi dhe Zheku 1971, 13, 16, fig. 4, 13, Tab. 1 / 1; Prendi et Zheku 1972, 257, fig. 5, 12a, 12b). На удаљености од 1,5 m од почетка улаза налази се праг конструисан од пет већих камних блокова на којима су видљиви урезани колотрази са средишњим каменом постављеним дужом страном вертикално што сеугерише да су на том месту стајала двокрилна дрвена врата (Prendi et Zheku 1972, 257, fig. 12b).

Педесетак метара западно од „Гаваријусових“, између ових и полукружне куле налазе се тзв. „Мала врата“ очувана у висину до три реда већих камених блокова, окренута ка југу и конструисана као коридор дужине 3,2 и широк 1,57 m, између крака бедема који се пружа правцем исток – запад са западне стране улаза и четвороугаоне куле која се налази са источне стране тј. њеног западног зида и која излази испред спољашњег лица бедема (Prendi dhe Zheku 1971, Tab. 1 / 3; Prendi et Zheku 1972, 259, fig. 4, 12a, 14b). На месту где су стајала једнокрилна врата се налази камени праг од монолитног исклесаног комада, док су са северне стране куле, са унутрашње стране, констатовани остаци степеница, тј. остаци четири

камена степеника којима се приступало на одбрамбени положај изнад пролаза (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 13, Tab. 1 / 3; Prendi et Zheku 1972, 12a, 14b).

Југозападно од „Малих врата”, на крајњој јужној тачки утврђења налазе се тзв. „Југозападна врата“, очувана у висину до пет редова камених блокова, конструисана као тангенцијална капија окренута ка југозападу и заштићена са две куле, унутрашњом и спољашњом која је могуће додата у време реконструкције улаза у наредној фази утврђивања (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 4, 13; Prendi et Zheku 1972, 257, 259, fig. 5, 12a, 13a). „Југозападна врата“ су коридор између паралелних зидова крака бедема који се налази са западне, односно северозападне стране и северозападног зида четвороугаоне куле неправилне основе, ширине 4,05 и дужине 4,1 m (Prendi et Zheku 1972, 257, 259, fig. 12a). Унутар пролаза који је затворан двокрилним дрвеним вратима се налазе остаци прага и степеништа од камених блокова од којих је средњи постављен дужом страном вертикално (Prendi et Zheku 1971, 12a, 13a). На североисточној страни куле, са унутрашње стране бедема констатовани су остаци каменог степеништа којима се пело на бедем и кулу (Prendi et Zheku 1972, 12a).

Највећи улаз у утврђење, назван „Главна капија“ (*прилог 3 – слика 86, слика 91*) налази се на југозападном делу утврђења, на заравњеном терену поред обале Дрима. Конструисана је као дугачки коридор на правцу север – југ, тј. окренута је спољашњим делом ка југу и заштићена са четири четвороугаоне куле, две спољашње и две унутрашње (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1, 2). Унутар коридора који је поплочан каменом, дужине 17,3 m и ширине 6,54 m, на међусобном размаку од 6 m налазе се по два пиластра између којих су стајала по једна двокрилна врата широка 3,4 m (Prendi dhe Zheku 1986, 59). Димензије спољашњих четвороугаоних кула које излазе испред лица бедема, западна под правим а источна под оштрим углом, износе око 10 са 7 m, док су димензије унутрашњих кула четвороугаоних основа, смештених иза одбрамбеног зида и са стране у односу на пролаз, и чији улази су смештени на њиховим северном странама са степеницама којима се одбрана пењала на њих са источне и западне стране, 8 са 7 m (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 2).

Западна капија (*прилог 3 – слика 87*), смештена на западном бедуму праве трасе уз обалу Дрима, којом се улазило у насеље из пристаништа конструисана је ка

коридор постављена под правим углом у односу на правац пружања одбрамбеног зида и заштићен са две четвороугаоне куле постављене са унутрашње стране, иза бедема (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1, 4). Димензије пролаза у чијој средини се налази пар пиластара за које је била везана конструкција дрвених врата, износи 5,4 са 4,5 m, односно укупна дужина пролаза уз унутрашње куле износи и нешто више, до 7,5 m (Prendi dhe Zheku 1986, 60, fig. 4).

У североисточном делу утврђења, односно у северном бедему са супротне стране у односу на „Мала врата“, конструисана су тзв. „Изворска врата“ у виду тангенцијалне капије очуване у висину до пет редова камених блокова, окренуте ка југозападу коју штити четвороугаона кула са јужне стране (Prendi et Zheku 1972, fig. 5, 12a; Prendi dhe Zheku 1971, fig. 13). Врата чини коридор између крака бедема са северне стране пролаза и северни зид четвороугаоне куле са јужне стране која излази испред спољашњег лица бедема за који је везана, дужине 3,8 m и ширине 2,8 m (Prendi et Zheku 1972, 259, fig. 12a, 15a). На улазу су очувани камени праг са удубљењима за носаче двокрилних врата и у унутрашњем делу простора под од равних камених плоча четвороугаоних или неправилних основа, дебелих 12 cm (Prendi et Zheku 1972, 259, fig. 10a, 12a).

Источно од „Изворских“ налазе се тзв. „Велика врата“ очувана до висине од шест или седам редова камених блокова, окренута ка истоку и заштићена са две четвороугаоне куле које излазе испред спољашњих лица бедема који се срећу на најсевернијој тачки утврђења (Prendi et Zheku 1972, fig. 5, 12a, 13b; Prendi dhe Zheku 1971, fig. 13). Улаз је конструисан као коридор дугачак 9,4 m и широк 4,2 m између кула димензија 9,4 m са 9,7 m, односно 9,5 m са 7,8 m (Prendi et Zheku 1972, 259). Унутар пролаза је видљив камени праг са удубљењима за носаче двокрилних дрвених врата и вертикални жљеб у зиду куле у кји се увлачио део дрвене констркције врата (Prendi et Zheku 1972, 259, fig. 9a). На том месту је пронађен бронзани цилиндар који је као доњи крај осовине врата улазио у отвор у прагу (Prendi et Zheku 1972, 259, 14a; Prendi dhe Zheku 1972, fig. 14).

Доградњом фортификације у време римске доминације Љешом, на северном делу бедема из 6. века старе ере је додата одбрамбена кула, део спољашњег бедема на северној страни је ојачан, а конструисан је попречни унутрашњи зид са две капије од којих је она ближе северу конструисана тангенцијално и заштићена

четвороугаоном кулом (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1 Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, fig. 5). Овај бедем је раздвојио утврђење на две половине и пружао се дужином од 235 m од јужног бедема најпре ка североистоку до мањих врата од којих мења правац ка северу и након великих „Унутрашњих врта“ која су конструисана као тангенцијалана, спаја се са северном бедемом (Zheku 1974, 9; Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1; Prendi et Zheku 1971, fig. 5; 1972, 256, fig. 5).

Мања капија попречног зида, ближе јужном бедему је коридор којим се од запада узбрдо пролазило ка истоку, тј. „акрополи“ насеља.

Велика „Унутрашња капија“ на попречном зиду је смештена ближе северном бедему и конструисана је као тангенцијална врата кроз која се пролазило с њене јужне стране (Zheku 1974). Прилаз је најпре дугачак коридор који се након проласка поред четвороугаоне куле шири у већи простор четвороугаоне основе у којем је било потребно направити заокрет под правим углом ка истоку да би се прошло горњи део утврђења (Zheku 1974). Димензије коридора у ком се налазе остаци степеница и прага где је стајала дрвена конструкција врата износе 9,6 са 3 m, док димензије четвороугаоне куле износе 9,6 са 6,4 m (Zheku 1974, 11 – 12, fig. 3).

Са унутрашње стране попречног зида који је конструисан у време римске доминације као и са унутрашње стране северног бедема чији део је тада реконструисан од тачке где се саставља са попречним ка североистоку до „Изворских врата“, констатовани су остаци већег броја четвороугаоних просторија наслоњених на сам бедем (Zheku 1974; Prendi dhe Zheku 1986, fig. 6).

Зидови бедема „Лисоса 3а“ су постављени на темеље од обрађених кречњачких степенасто клесаних блокова, а на појединим местима је природна стена клесањем прилагођена постављању зидова (*прилог 3 – слика 88, слика 89, слика 90*; Prandi dhe Zheku 1971, 12, fig.5; Prendi et Zheku 1971, 39; 1972, 248, fig. 6a, 6b, 6c). Зидови бедема, конструисани као сухозиди, састоје се из два лица од већих камених блокова и језгра у којем су попречни зидови између лица начињени од већих блокова који чине касете које су опет испуњене ситнијим комадима камена (Prandi dhe Zheku 1971, 10, fig. 6, 7; Prendi et Zheku 1971, 39 – 40; 1972, 248 – 249, fig. 7a, 7b). Блокови лица бедема су различито обликовани. Најчешће су клесани са буњастим испупчењем као трапезиодни блокови са или без „L“ спојница,

сложени у хоризонталне редове који се местимично смичу по висини (*pseudoisodomum*), или ређе као квадери који су сложени у хоризонталне редове (*isodomum*) са или без буњастог испупчења (Prendi et Zheku 1971, 39 – 40; 1972, 248 – 249, fig. 8a, 8b, 8c, 9a, 9b, 9c). Поједини сегменти бедема су од полигоналних блокова са буњастим испупчењем и „L“ спојницама, сложених у редове неједнаке висине (Prendi et Zheku 1971, 41; 1972, 248 – 249, fig. 9d). Поједини блокови који чине унутрашње ивице, тј. углове капија су клесани са рубном анатирозом (Prendi dhe Zheku 1971, Tab. 1; Prendi et Zheku 1971, fig. 12b). Димензије блокова достижу 1,62 са 0,54 са 0,42 m; 1,58 са 0,54 са 0,45 m; 0,82 са 0,3 са 0,4 m; 0,58 са 0,52 са 0,3 m и сл. (Prendi et Zheku 1971, 40; 1972, 252). Без обзира на начин обраде блокова, бедема „Лисоса 3а“ су датирани у време краја 4. или почетка 3. столећа старе ере (Prendi et Zheku 1972, 252 – 255). Дебљина бедема који је на појединим местима очуван и преко 3 m у висину, износи између 3,2 и 3,5 m (Prendi dhe Zheku 1971, 10; Prendi et Zheku 1971, 40; 1972, 249).

Конструкција бедема „Лисоса 3б“ односно бедема из времена римске доминације чија је првобитна висина на појединим местима износила до 9 m са спољашње стране, се састоји најпре од ниже зоне зидане као сухозид од трапезиодних камених блокова и ређе квадрера сложених у два лица и са каменом испуном у језгру и попречним зидовима између спољних лица попут зидова „Лисоса 3а“, постављених на камени темељ 0,2 до 0,3 m висок, али са додатом горњом конструкцијом бедема која је била израђена од ћерпича (Zheku 1974, 9 – 12, fig. 2, 3, 9, 10, 13). Са унутрашње стране бедема је конструисано низ четвороугаоних просторија наслоњених на зид које су га додатно учвршћивале (Zheku 1974, fig. 2, 3.). Блокови су брижљиво и буњасто обрађени, поједини са рубном анатирозом и сложени у редове који се местимично смичу по висини (*pseudoisodomum*) док се на појединим местима примећује новина у виду мањих отвора у бедему који су служили за одвод вишка воде и спречавање пропадања зида (Zheku 1974, fig. 10 – 15, fig. 10).

Прилази капијама су поплочани каменом, југозападна капија је 17 са 6 m, са 4 четвороугаоне куле, две споља и две унутра и системом дуплих врата; то је највећа капија до сада позната на овом типу утврђења на просотору „Илирије“ и настала је крајем 4. и почетком 3. века старе ере а у 1. веку старе ере је

поправљана и поплочана каменом; изнад ње је конструкција капије из 10. века (Andrea 1983 – 1984, 106).

Некропола. Испитивања некрополе са јужне стране фортификације Лисос донела су налазе из времена римске доминације овим подручјем (Korkuti 1971, 159; Praschniker und Schober 1919, 21 – 23).

Покретни налази. Највећу количину покретних налаза са локалитета у Љешу чини насобинска керамика.

Од импортоване керамике издвајају се посуде типа *Gnathia*, односно тањери украшени различитим геометријским и биљним, бело и жуто сликаним мотивима, датирани у крај 4. или почетак 3. века старе ере (*прилог 4 – слика 206*; Prendi 1975a, 152, Pl. 1 / 1, 2). Међу керамичким налазима који су импортовани из Дирахиона током друге половине 3. и почетком 2. века старе ере налази се керамика типичних хеленистичких форми, скифоси са хоризонталним или вертикалним дршкама, глатких површина или са вертикалним ребрима, кантароси са вертикалним дршкама које имају мале рогове окренуте ка споља, крчази са једном вертикалном и уздужно увијеном дршком, крчази са вертикалном дршком и рогом на врху, балсамаријуми, чиније, различите вазе с једном или две дршке, тањери, лонци, котлићи (лавори) и лампе (Prendi 1975a, 153, Pl. 2, 3). Поједини предмети, скифоси, балсамаријуми и вазе са једном или две дршке имају аналогije са налазима на некрополама у Гостиљу и Момишићима (Prendi 1975a, 153).

Током последњих година истраживања у Љешу нађено је око 9000 kg фрагмената транспортних амфора датираних у време од краја 4. до 1. века старе ере (Lahi 2013, 107). Од тога око 95 % припада амфорама пореклом са Апенинског полуострва а око 5 % из Егејског басена (Lahi 2013, 107). Најстарији налази фрагмената транспортних амфора који су датирани у 4. век старе ере нађени су у доњем делу утврђења ближе реци где је постојала античка лука (Lafe 2004 – 2005, 121; Нохћа et al. 2004, 6). Међу керамичку импортовану у Лисос спадају и фрагменти амфора које су током 3. и 2. века старе ере произвођене на Родосу, налажене такође на локалитетима у Дирахијону, Аполонији и другим оближњим локалитетима (Lahi 2013, 107; Prendi 1975a, 153 – 154). Међу њима је фрагмент који носи печат са натписом *Αίνηςίδαμος* (Prendi 1975a, 154). Међу осталим

фрагментима констатоване су амфоре хеленистичке епохе пореклом са Книда, Коса, Тасоса као и нешто старије Коринтке „А“ амфоре датиране у половину 4. века старе ере (Lahi 2013, 107, 113). Међу амфорама са Апенинског полуострва бројне су грчко – италске амфоре старијег типа из краја 4. и 3. века старе ере (Lahi 2013, 109). С краја 2. и почетка 1. века старе ере, односно од времена римске доминације су фрагменти амфора који припадају италској продукцији и типовима са тог подручја Дресел 1, Ламбоља 2 и типу Бриндизи (Prendi 1975a, 158 – 159; Lahi 2013, 109).

Међу импортованом керамиком налазе се фрагменти посуда произведених у Ефесу и Книду, сликани лагиноси, рељефно украшена керамика биљним мотивима (Köegler 2011, 83 – 84, Abb. 10 – 12).

Претпоставља се да се од краја 4. и почетка 3. века старе ере у овом насељу налазило више радоница где се производио различит алат, као и керамички и каменоразачки атељеи (Prendi 1975a, 151). За поједине керамичке посуде, скифосе, крчаге, вазе и лонце се мисли да су могле бити произвођене у Љешу и да представљају имитације широко распрострањених хеленистичких керамичких форми (Prendi 1975a, 153 – 154). На локалитету је нађен већи број фрагмената питоса рађених на витлу локалне производње (Prendi 1975a, 154). У скоријим истраживањима констатоване су посуде локалне производње на витлу, зделе и тањира украшени сликањем и скифоси са вертикалним дршкама украшени шрафираним и сликаним геометријским мотивима (Köegler 2011, 79 – 82, Abb. 3 – 9).

Производња амфора се датира већ у време римске доминације крајем 2. и почетком 1. века старе ере и познати су фрагменти који носе латинске печате на дршкама с локалним именима *Genthius*, *Suro* и сл. (Prendi 1975a, 159).

Констатована је већа количина фрагмената тегула са ивицама које имају издужене профиле познатих грчких типова, али горег квалитета израде, локалне производње (Prendi 1975a, 151 – 152). Поред овог нађено је и више других типова тегула међу којима има и равних без профилисаних уздужних ивица на којима је констатован фрагмент који носи печат радионице, односно име илирског порекла ΕΟΡΤΑΙΟΥ, исписано грчким алфабетом у генитиву једнине (Prendi 1975a, 152).

Најстарији керамички налази на брду Шелџбуемић датирани су у 8. век старе ере и припадају грубој руком рађеној керамици (Нохћа et al. 2004, 3). Међу фрагментима грнчарије локалне производње нађени су делови посуда грубе руком рађене, тзв. „илирске“ керамике, највише на простору југозападне падине брда Каљаја поред бедема фазе „Лисус 2“ који је датиран у период пре 4. столећа старе ере (Prendi et Zheku 1972, 246). Делови ових посуда констатовани су такође измешани и у истим слојевима са керамиком хеленистичког и римског времена (Prendi et Zheku 1972, 246).

У налазе оруђа из Љеша се убрајају гвоздена длета, шила различитих димензија са пирамидалном главом, тј. четвороугаоног попречног пресека, лопатице (шпахтле), типичних облика за последње векове старе ере али и време римске доминације овим подручјем (Prendi 1975a, 155, Pl. 4 / 11, 12, 15, 16).

Од налаза оружја на локалитету су констатоване троугаоне гвоздене стрелице ромбиодног попречног пресека које се користе у Грчкој од 5. века старе ере и познате су са локалитета у Олимпији а у јадранским крајевима у употреби до 1. века старе ере и могу бити израђене и од бронзе, дугачка гвоздена копља ромбоидног попречног пресека која имају аналогије са налазима са некрополе у Гостиљу, као и један гвоздени нож локалне израде са закривљеном оштрицом и равном тупом ивицом (Prendi 1975a, 155, Pl. 4 / 7, 8, 10, 16).

Међу покретне налазе са локалитета у Љешу спадају примерци бронзаног накита који су датирани у време од 3. до 1. века старе ере, лучне фибуле са две игле, фибуле типа Чуруг – Штрпци, лучне фибуле са главом од спирално увијене жице и наруквице од жице (Prendi 1975a, 155, Pl. 4 / 1 – 6, 9).

Од осталих металних предмета бројне су гвоздене клампфе са пљоснатом главом за дрвене делове врата и сл. као и пирамидални оловни тегови са рупом на врху, локалне производње (Prendi 1975a, 155, Pl. 4 / 13, 14).

Међу нумизматичке налазе из Лисоса највише је комада бронзаног новца који је кован у Дирахијуму у малој количини од краја 4. века старе ере са приказом Херкула и без имена званичника (Prendi 1975a, 152). Један комад новца припада ковању Регија са приказом Артемиде и лире кован између 270. и 203. године старе ере (Prendi 1975a, 152). Међу нумизматичке налазе с краја 2. и почетка 1. века

старе ере велики број припада римском републиканском новцу (Prendi 1975a, 159).

Од бронзаног новца кованог у Љешу од краја 3. века старе ере, тј. 229. пре наше ере познати су примерци са штитом и шлемом, Артемидом и ликом владара Генција (Prendi 1975a, 155 – 156). Из Љеша је поната и једна остава која је садржала сребрни новац Аполоније и Дирахиона датована око 168. године старе ере (Поповић 1987, 102).

Већи број латинских натписа датираних у 1. век сведочи о доласку италских досељеника и статусу муниципијума који је насеље добило у претходном столећу (Prendi 1975a, 159).

Литература. Andrea 1971; 1983 – 1984; Гарашанин 1967; Zheku 1974; 1975; Islami 1972c; Karaiskaj 1981; Köegler 2011; Korkuti 1971; Lafe 2004 – 2005; Lahi 2013; Попов 2002; Praschniker und Schober 1919; Prendi 1981; 1984; Prendi dhe Zheku 1971; 1983; 1986; Prendi et Zheku 1971; 1972; Hoxha et al. 2004; 2005; Ceka 2005; Wilkes 1992.

3.6.3. ФЕР ШКОПЕТИТ – ЋУТЕЗА (алб. – *Qyteza e Ferrë Shkopetit*)

Налазиште на којем су констатовани археолошки налази од времена хеленизма до средњег века, идентификовано је у археолошкој литератури према историјским изворима (Хијерокле, у Синекдемусу из 6. века старе ере; Константин Порфирогенит) као античко и средњевековно насеље Скеуптон (Kurti 1979, 80).

Топографија и просторна организација. Локалитет Ћутеза крај насеља Фер (алб. – *Ferrë*) у селу Шкопет (алб. – *Shkopet*), налази се у Шкопетском кањону реке Маће (алб. – *Mati*; *Kanioni i Shkopetit*), у истоименом округу (алб. – *Rrethi i Matit*) у планинском пределу западне Албаније, око 15 km мерено ваздушном линијом југоисточно од Љеша (алб. – *Lezhë*), односно 20 km источно од обале Јадранског мора (Vojnogeografski institut 1962b; K.u.k. Militärgeographisches Institut 1915).

Ћутеза се налази у кањону Маће са десне стране реке. Смештена је на стеновитом узвишењу и његовом заравњеном југозападном подножју, између ушћа реке Фани (алб. – *Fani*) у Маћу које се налази крај километар дугог поља Љимев (алб. – *Fusha e Limeve*), удаљено 2,5 km према западу, и вештачког језера Шкопет (алб. – *Liqeni i Shkopetit*), 3 km према истоку, окруженом планинским врховима Ћат (алб. – *Maja e Gjatë*) које се диже на 779 m н. в. са северне стране, на чијој се заправо јужној падини налази локалитет, и узвишења Бар (алб. – *Kodra Barit*) са леве стране Маће (Vojnogeografski institut 1962b). Из правца југа дотиче река Хардас (алб. – *Hardas*) која се улива у Маћу тачно наспрам локалитета (Vojnogeografski institut 1962b). Цео крај је обрастао густом шумом, а повољан положај локалитета омогућава преглед прилазних путева са свих страна.

Налазиште је смештено на стеновитом кречњачком узвишењу које се диже на око 600 m н. в. и којем је могуће прићи са севера или југа, хрптом планине Ћат јер су остале стране неприступачне, као и на заравњеном подножју пар стотина метара ка југозападу.

На узвишењу се налазе остаци фортификације и насеља димензија 200 са 100 m које заузима око 2 до 3 ha површине (Kurti 1979, 78). Главни прилаз је био са северне стране где се налази бедем са остацима капије (Kurti 1979, 78).

У подножју су остаци насеља за које се претпоставља да је било утврђено са остацима настамби, северно од њега је средњеовековна некропола са чије западне старне се налази црква посвећена Св. Ћорђу крај које је стални извор пијаће воде (Kurti 1979, 78).

Историјат истраживања. Локалитет су својевремено рекогносцирали С. Ислами (Selim Islami) и А. Мано (Aleksandra Mano) која је истраживала пећинско насеље Буч (алб. – *Shpellor i Vuçit*) у близини (Kurti 1979, 77).

Налазиште је истраживано под руководством Д. Куртија (Dilaver Kurti) у периоду 1964. – 1967. године, у оквиру пројекта израде археолошке карте реке Маће (Kurti 1968; 1979, 77).

Датовање. Према археолошком материјалу и анализи документованих објеката, на локалитету се издваја неколико периода насељавања: време од 4. до 2. века старе ере представљено остацима фортификације и покретним археолошким, највише керамичким материјалом; епоха касне антике у коју је опредељен

стамбени објекат у подножју локалитета; некропола из времена од 7. до 12. века (Kurti 1979).

Грађевински остаци и архитектура. На Ћутези у Шкопету су очувани остаци одбрамбених зидова утврђења који прате облик терена на северној и јужној страни стеновитог узвишења (Kurti 1979, 78). Северни бедем који је сачуван до висине од 2 m, прати облик терена најпре трасом дугом 65 m након чега се наслања на природну стену која се пружа правцем исток – запад дужином од 12 m и издиже се изнад бедема попут одбрамбене куле и осматрачнице, на месту где је констатована капија, односно улаз у утврђење ширине 2 m (Kurti 1979, 78). Након улаза траса иде још 16 m у дужину а потом скреће на правац исток – запад у дужини од још 35 m (Kurti 1979, 78).

Јужни бедем који такође прати конфигурацију терена је очуван у дужини од 30 m (Kurti 1979, 78).

Дебљина бедема износи 2 до 3 m у зависности од стрмине терена и конструисан је као сухозид са два лица од камених блокова и каменом испуном у језгру (Kurti 1979, 79). Спољашње лице се састоји од грубље клесаних полигоналних кречњачких блокова различитих домензија које достижу 1 са 0,3 са 0,2 m на северној страни или 1,15 са 0,9 са 0,45 m на јужној (Kurti 1979, 79, fig. 3, 4).

Покретни налази. Међу покретним налазима од којих је већина нађена поред јужног бедема, највећи број припада фрагментима керамике различитих рецепијената, понајвише фрагментима амфора које су датоване у време од 4. до 2. века старе ере (Kurti 1979, 79).

Међу покретним налазима овог периода нашао се и комад обрађеног комада туфа са урезаним орнаментом у виду иглица бора (Kurti 1979, 79).

Литература. Kurti 1968; 1979.

3.6.4. ШКОПЕТ – КАЉАЈА (алб. – *Kalaja e Shkopetit*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Каљаја налази се у селу Шкопет (алб. – *Shkopet*), у Шкопетском кањону реке Маће (алб. – *Mati*; *Kanioni i Shkopetit*), у истоименом округу (алб. – *Rrethi i Matit*) у планинском

пределу западне Албаније, удаљен око 18 km од Љеша (алб. – *Lezhë*) мерено ваздушном линијом према југоистоку, тј. око 21 km источно од обале Јадранског мора (Vojnogeografski institut 1962b; 1971; К.у.к. Militärgeographisches Institut 1915).

Шкопет – Каљаја је смештена у Шкопетском кањону на месту где је најужи, свега 20 до 30 метара широк, са десне стране реке Маће, на врху кречњачког узвишења које мештани називају Кок („глава“) Маљчит (алб. – *Kokë Malçit*), изнад хидроцентрале Шкопет на почетку истоименог вештачког језера, између већег језера Уљз (алб. – *Liqeni i Ulzës*) код истоименог града око 7 km источно, и ушћа реке Фани (алб. – *Fani*) у реку Маћу око 6 km западно (Vojnogeografski institut 1962b; 1971; Kurti 1979, 80). Локалитет се налази висини на око 250 m изнад мора, заклоњен је са северне стране планином Шћоп (алб. – *Kodra e Shqipërisë*) која се пружа правцем северозапад – југоисток и диже на око 800 m н. в., и узвишењима високим преко хиљаду метара изнад мора, са јужне стране (Vojnogeografski institut 1962b; 1971).

Делимично пошумљеном и стеновитом кречњачком узвишењу где је локалитет смештен, може се прићи једино са северне стране јер су све остале скоро вертикалне и неприступачне, из правца мањег превоја са неколико искрчених стрмих поља (Kurti 1979, fig. 5).

На западном делу локалитета су присутни грађевински остаци три зграде на простору дугачком 232 m, које су терасасто распоређене једна испод друге на правцу исток – запад, пружајући се скоро паралелно на правцу север – југ (Kurti 1979, 80 – 81, fig. 6).

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран од стране С. Исламија (Selim Islami) и А. Мано (Aleksandra Mano) која је истраживала оближње пећинско насеље Буч (алб. – *Shpellor i Buçit*) (Kurti 1979, 77).

Истраживан је под руководством Д. Куртија (Dilaver Kurti) у периоду 1964. – 1967. године, у оквиру пројекта израде археолошке карте реке Маће (Kurti 1968; 1979, 77).

Датовање. На локалитету су присутни налази из предримског периода и касног средњег века (Kurti 1979, 80).

Према археолошким налазима издвајају се две фазе, прва је предримска, односно последња столећа старе што је установљено поређењем грађевинских структура са налазима на другим локалитетима (Згрдеш, Амантија, Љеш, Росује, итд.); друга фаза обухвата период касног средњег века (Kurti 1979, 81 – 82).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету се налазе остаци три грађевине које су распоређене једна испод друге на падини западног дела насеља. Прва грађевина се пружа правцем североисток – југозапад, благо одступајући од правца север – југ, дугачка је 28 m и широка 7 m (Kurti 1979, 80, fig. 6 / a). Грађевина има пет правоугаоних просторија од којих се четири нижу једна иза друге у правој линији док је пета смештена са источне стране најјужније просторије (Kurti 1979, 80, fig. 6 / a). Са западне стране је дугачка платформа, тј. тераса, паралелна са просторијама, дугачака 28 и широка 3 m, конструисана помоћу два паралелна зида од којих је спољни дебео 2 m, а којом је терен нивелисан и подигнут и с које се улазило у просторије, док је са јужне стране где се налазио улаз констатована површина на отвореном простору, односно прилаз поплочан каменом, димензија 6 са 3 m (Kurti 1979, 80, fig. 6 / a, 7). Димензије просторија уз терасу зграде износе 4 са 6 m, 4 са 4,3 m и у два случаја 4 са 8 m, док дебљина зидова варира од 0,8 до 1 m (Kurti 1979, 81, fig. 6 / a).

Друга зграда која се налази испод прве, са њене источне стране, такође је правоугаоне основе, великих димензија, 45 са 7 m и зидовима дебелим од 0,8 до 2,5 m (Kurti 1979, 81, fig. 6 / b). Као и прва зграда и ова има правоугаоне просторије поређане једну иза друге и правој линији, димензија 4 са 9,5 m са северне и јужне стране и у средини 4 са 26 m (Kurti 1979, 81, fig. 6 / b). Као и у првом случају у просторије се улази са правоугаоне терасе која је дугачка 45 m и чији фронтални зид дебео 2,5 m је конструисан од већих кречњачких блокова дужине до 1,2 m (Kurti 1979, 81, fig. 6 / b).

Трећи објекат, источно од другог је нешто мањи, димензија 4 са 10 m, правоугаоне основе, са две једнаке правоугаоне просторије и од зидова дебелих до 0,9 m (Kurti 1979, 81, fig. 6 / c).

Зидови грађевина су конструисани од углавном необрађених комада кречњака најчешће осредње величине или мањих комада, постављених директно на стену и сложених „на суво“ (Kurti 1979, 80, fig. 7, 8). У конструкцијама приступних тераса

има и већих блокова димензија до 1,2 са 0,9 са 0,5 m, или 0,75 са 0,5 са 0,4 m (Kurti 1979, 81).

На јужној падини узвишења, унутар тунела формираног у стени, налази се натпис који се састоји од пет уклесаних великих и дебелих знакова, који није могао бити дешифрован (Kurti 1979, 81, fig. 9).

Покретни налази. У слојевима унутар грађевинских објеката приликом истраживања није нађен покретни археолошки материјал (Kurti 1979, 81).

Литература. Kurti 1968; 1979;

3.6.5. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ

Према подацима код Јулија Цезара у трећој књизи „Грађанског рата“ (Цезар 1988, 333) претпоставља се постојање насеља хеленистичког времена у приморском градићу **Шнђин** (алб. – *Shëngjin*; Св. Јован) или Медова (итал. – *San Giovanni di Medua*) на северној страни Медовског залива око 5,5 km северозападно од Љеша, које је носило назив Нимфеум (лат. – *Nymphaeum*; Нохћа et al. 2004, 3). Слична претпоставка важи и за насеље на локалитету **Каљаја Љач** (алб. – *Kalaja e Laçi*; 243 m н. в.) које се налази 10 km источно од обале Медовског залива на брду Ђонем (алб. – *Maja Gjonemit*) које се пружа правцем север – југ дужином од око 3 km и диже на 442 m н. в. источно од града Љач или Љачи (алб. – *Laç; Laçi*), у округу Курбин (алб. – *Rrethi i Kurbinit*) у северозападној Албанији, а које се идентификује са античким насељем Лацијум (лат. – *Latium*; Vojnogeografski institut 1962b; Jubani 1986; Praschniker und Schober 1919, 84 – 85, fig. 101; Ceka 2005, 209).

3.7. ДОЊЕАЛБАНСКО ПРИМОРЈЕ И ПЛАТО ДУМРЕЈА СА ОБОДНИМ БРДИМА

3.7.1. БАБУЊ – КОДРА ЉИМАНИТ (алб. – *Babunjë, Kodra Limanit*)

Према историјским изворима (Страбон, Географија, књ. VIII, 8), Хасан Цека је претпоставио да се насеље код Бабуња, на Љиману, звало Арниса (грч. – *Αρνισα*) или да се пак нешто северније, на побрђу код села Бабуњ е Ре (алб. – *Babunjë e Re*) налазило античко насеље које помиње Страбон (Muzeu Historik Lushnjë а).

Топографија. У западној Албанији, у округу Љушња (алб. – *Rrethi i Lushnjës*) северно од града Фиера (Фир; алб. – *Fier*) и доњег тока реке Семан (алб. – *Semani*), 12,5 km мерено ваздушном линијом према југозападу од града Љушња (алб. – *Lushnjë*), налази се град Бабуњ (алб. – *Babunjë*) на свега 5 km источно од обале Јадранског мора (Andrea 1991 – 1992, fig. 1; Vojnogeografski institut 1963). Смештен је на северном ободу простране равнице Семан (алб. – *Semani*) кроз коју протиче река Семан која се, текући на запад а потом север након десетак меандара улива у море јужно од насеља и велике лагуне Караваста (алб. – *Karavastasë*) која се налази са његове западне стране (Vojnogeografski institut 1963). Северно и југоисточно, равницу Семан затварају издужена побрђа до око 200 m н. в. (Vojnogeografski institut 1963). Уз северно побрђе са врхом Гомар (алб. – *Guri Gomarës*) који се диже на 192 m н. в. и са чије јужне стране се у равници налази Бабуњ, смештен је, на источној страни насеља, брег Љиман (алб. – *Kodra Limanit*) висок 47 m изнад мора (Vojnogeografski institut 1963).

На овом узвишењу чија је основа неправилног облика и димензија 300 са око 200 m а које је окружено модерним насељем и пољима, прекривен травом и под воћњацима, налази се археолошки локалитет, односно остаци утврђеног насеља површине 2,3 ha из касне праисторије и античког периода (Andrea 1991 – 1992, 80; Muzeu Historik Lushnjë а). Са западне стране, у правцу лагуне Караваста налазило се пристаниште насеља на Љиману (Muzeu Historik Lushnjë а).

Неколико топонима око узвишења упућују на археолошки локалитет. Само име узвишења – Љиман (алб. – *Limani*, грч. – лука) о томе говори. Са западне стране се налазе села Гур (алб. – *Gur*, камен) и нешто северније Каменица (алб. – *Kamenicë*), док се 2,5 km налази село Градишт (алб. – *Gradisht*).

У самом граду Љушња 12,5 km североисточно од Бабуња, у кварту Кадри Ћустри (алб. – *Kadri Qustri*), приликом копања иригационог канала 1989. године, откривени су остаци некрополе за коју је албански истраживач П. Цуко претпоставио да је припадала „илирском“ неутврђеном насељу које је постојало током 4. и 3. века старе ере (Muzeu Historik Lushnjë b).

Око 10 km северно од Бабуња, југоисточно од села Дивјак (алб. – *Divjakë*), на брегу поред села Мали Грмењ (алб. – *Gërmenj i Vogël*), 1978. године је откривена праисторијска некропола из бронзаног и гвозденог доба у оквиру које 25 сахрана инхумираних покојника припада периоду од 4. до 1. века старе ере (Andrea 1981; 1983 – 1984, 109). Може се шретпоставити да се на овом месту, са супротне, северне стране побрђа у односу на Бабуњ, налазило истовремено насеље, вероватно неутврђено.

Историјат истраживања. Археолошки локалитет Бабуњ – Љиман ископан је у периоду 1989. – 1990. године под руководством П. Цуке (P. Cuko) (Andrea 1991 – 1992, 80). Током археолошких кампања откривена су два система фортификација из гвозденог доба и периода хеленизма као и остаци кућа и покретни налази из времена 4. – 1. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 80). Покретни налази као и делови фортификационих зидова чувају се у музеју у Љушњи (Muzeu Historik Lushnjë a). Такође, 1989. године су вршена сондажна ископавања у Љушњи када су нађени трагови некрополе и вероватно неутврђеног насеља из периода 4. и 3. века старе ере (Muzeu Historik Lushnjë b).

Датовање. Насеље на Љиману је датирано у период гвозденог доба и епоху хеленизма. Откривени су делови два фортификациона система. Првобитно утврђење је оквирно датирано у период гвозденог доба што је одређено помоћу налаза керамике, док је фортификација рађена од квадера датирана у 4. или 3. век старе ере (Andrea 1991 – 1992, 80; Muzeu Historik Lushnjë a). Остаци кућа су на основу налаза керамике датирани су време од 4. до 2. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 80). Покретни материјал који чини насеобинска керамика датирана је у

време од 12. века старе ере, са доста налаза из периода од 7. до 5. века старе ере, и у време од 4. до 2. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 80; Muzeu Historik Lushnjë a; c). Налази керамике из Љушње су датирани у 4 . и 3. век старе ере (Muzeu Historik Lushnjë b).

Грађевински остаци и архитектура. Од грађевинских остатака са Љимана сачувани су мањи делови две фортификације, из времена гвозденог доба и периода 4. и 3. века старе ере, као и остаци настамби из истог периода.

Фортификација гвозденог доба је слабо очувана. Грађена је од мањих комада необрађеног камена који је слаган у сухозид, тј. бедем чија траса местимично скреће, смиче се ка унутрашњости насеља под оштрим угловима чинећи одбрану лакшом (Andrea 1991 – 1992, 80; Muzeu Historik Lushnjë a).

Фортификацију која је датирана у период 4. и 3. столећа старе и чији су остаци нађени на Љиману чинио је бедем од, „на суво“ сложених камених квадера неједанких величина, који су начињени од пловућца и клесани без буњастог испупчења (Andrea 1991 – 1992, 80; Muzeu Historik Lushnjë a). Део фортификације се данас налази изложен у Музеју Љушње где се на основу иложених фотографија са ископавања локалитета може видети да се траса бедема пружала у правим линијама као и да су редови од камених блокова неједнаке висине (*pseudoisodomum*; Muzeu Historik Lushnjë a).

У насељу су откривени остаци куће са четири просторије која је на основу керамичких налаза датирана у 4. и 3. век старе ере, док су остаци друге истражене куће датирани као нешто млађи период – 3. и 2. век старе ере (Andrea 1991 – 1992, 80).

Некропола. Међу налазима у Музеју у Љушњи који се доводе у везу са насељем Арниса је стела од жућкастог камена са представом три људске фигуре у стојећем ставу исклесане реалистично у пуном рељефу и уоквирене оштећеном едикулом, датирана у 4. век старе ере и опредељена као надгробни споменик некрополе насеља (Muzeu Historik Lushnjë c).

Покретни материјал из града Љушња, нађени на месту где се налазила некропола неутврђеног насеља на отвореном простору у кварту Кадри Ћустри а који је албански истраживач П. Цуко датирао у период 4. и 3. века старе ере, укључује

фрагменте керамичких посуда, скифоса, гутуса, амфора и сл., увезених из Аполоније (Muzeu Historik Lushnjë b, Tab. 1).

Покретни налази. Насеобинска керамика датирана у период 7. до 5. века старе ере налажена је уз бедем старије фортификације и на самом врху узвишења Љиман (Muzeu Historik Lushnjë a).

Млађа керамика, из периода 4. до 2. века старе ере је налажена на целој површини локалитета, унутар и уз објекте из овог периода (Muzeu Historik Lushnjë a). Према фотографијама Музеја у Љушњи ради се углавном о посудама рађеним на витлу дебљих зидова где се могу убројати амфоре и питоси датирани у време 4. до 2. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 80; Muzeu Historik Lushnjë a).

Литература. Andrea 1991 – 1992; Muzeu Historik Lushnjë a; b; c.

3.7.2. БЕЉШ – ГРАДИШТЕ (алб. – *Belsh, Mali i Gradishtës*)

Локалитет у Бељшу се доводи у везу са античким насељем Парта (грч. – *Πάρθα*; Andrea 1976a, 363).

Топографија. Археолошки локалитет Бељш – Градиште налази се двадесетак километара југозападно од града Елбасан (алб. – *Elbasan*) у истоименом округу (алб. – *Rrethi i Elbasanit*) на западу земље, у источном делу Доње Албаније, удаљен од града Бељш (алб. – *Belsh*) на око 1,5 km мерено према југоистоку мерено ваздушном линијом (Andrea 1983 – 1984, fig. 1; Vojnogeografski institut 1962a). Смештен је између средњег тока реке Шкумбин северно (алб. – *Shkumbini*) и тока реке Девол источно и југоисточно (алб. – *Devoll*), на мањем брду издужене основе које се зове Градиште или Маљи и Градиштс (алб. – *Mali i Gradishtës*) а које се диже изнад околног нижег и валовитог терена с неколико мањих језера и испресецаног пољопривредним парцелама. Узвишење се пружа правцем исток – запад, са пошумљеном стрмом северном падином и огољеним високим грбеном, источном, западном и јужном страном. Врх се налази на истоку узвишења, на 239 m н. в. (Vojnogeografski institut 1962a).

Насеље се пружа грбеном и по падинама брда дужином око 500 m на правцу исток – запад.

Трагови утврђења нису откривени, те је насеље било заштићено конфигурацијом терена у односу на околна поља (Сека N. 1972а, 11), али није искључена могућност да је насеље било опасно трошним материјалом који се није сачувао (дрвена палисада).

У подножју узвишења са западне стране и на нешто идигнутом терену изнад околних поља, смештена је некропола (Andrea 1976а, 335; 1983 – 1984, 108).

На терену који окружује узвишење местимично се налазе камени блокови, односно остаци настамби које су биле распоређене у његовом подножју (Сека, N. 1972а, 12).

Историјат истраживања. Локалитет у Бељшу сондажно је истраживан најпре 1969. године под руководством Н. Цеке (*Neritan Ceka*) на простору античког насеља и некрополе (Andrea 1976а, 334, 335; 1983 – 1984, 108; Сека N. 1972а, 8; 1975а).

Археолошким кампањама 1973. и 1974. године руководили су Н. Цека и Љ. Папајани (*Lazër Papajani*) када су такође истраживани простори насеља и некрополе и прецизније утврђена стратиграфија локалитета (Andrea 1976а, 334 – 336; 1983 – 1984, 108; Dhrimo et Lafe 1974, 215).

Датовање. На локалитету Градиште код Бељша, на основу налаза керамике у културним слојевима утврђено је неколико фаза насељавања, од бронзаног доба до времена касне антике.

Прва фаза је датирана у касно бронзано доба, представљена налазима руком рађених здела и лонаца (Andrea 1976а, 334; 1983 – 1984, 108; Сека, N. 1972а, 8). Друга фаза је период раног гвозденог доба, за коју се везује најбогатији културни слој са обиљем домаће и импортоване керамике, посуда типа Девол и коринтском геометријски орнаментисаном керамиком (Andrea 1976а, 334 – 335; 1983 – 1984, 108; Сека, N. 1972а, 9). Наредни културни слој је датиран у период од 7. до 5. века старе ере, у којем се поред домаће керамике која је рађена и ручно и помоћу витла, налази импортована јонска и коринтска керамика (Andrea 1976а, 335; 1983 – 1984, 108; Сека, N. 1972а, 9). Период 4. до 1. века је време када се на овом месту налази велико насеље са некрополом на западној страни (Andrea 1976а, 335 – 336; 1983 – 1984, 108 – 109; Dhrimo et Lafe 1974, 215; Сека, N. 1972а, 10). Најмлађи

период је време 4. до 6. столећа када је насеље додатно утврђено и настављено сахрањивање на некрополи (Andrea 1976a, 336; 1983 – 1984, 108).

На некрополи западно од насеља констатоване су сахране од времена 4. до 1. века старе ере и периода 4. до 6. столећа (Andrea 1976a, 334 – 336; 1983 – 1984, 108 – 109).

Некропола. Од истражених 45 гробова, 24 су датирана у време од 4. до 1. века старе ере (Andrea 1976a, 336; 1983 – 1984, 108). Ради се о некрополи инхумираних и спаљених покојника који су сахрањивани у дрвеним сандуцима или у керамичким урнама, у гробове обложене тегулама са доста гробних прилога, највише керамике и оружја (Andrea 1976a, 336).

Најстарија сахрана, датирана у период између 400. и 350. године старе ере је уједно и најбогатија налазима (Andrea 1983 – 1984, 109). У гробу који је окарактрисан као сахрана особе вишег друштвеног статуса („војничка класа“) налази се 70 прилога, највише керамичких посуда где се убрајају скифоси италских типова и прозведени у Дирахиону, бронзане посуде, сребрни орнаменти као и примерци оружја, бронзани грчко – илирски шлем, бронзане кнемиде, итд. (Andrea 1983 – 1984, 108 – 109). Налази накита укључују шарнирске фибуле и сребрне наруквице (Васић 1995, 85 – 86; Vasić 1985).

Међу прилозима осталих гробова датираних у период од 4. до 1. века старе ере, највише је керамичких посуда произведених у Аполонији и Дирахиону, скифоса, хидрија, унгуентарија, амфора, пиксида, ојнохоа и различитих здела, док се од оружја најприсутнија гвоздена копља (Andrea 1976a, 336, Т. 8, 9; 1983 – 1984, 108; Dhrimo et Lefe 1974, 215). Међу овим налазима се издваја сликани керамички кратер датиран у 4. век старе ере (Andrea 1976a, fig. 20).

Покретни налази. Покретне налазе са Градишта, односно с места насеља из касне праисторије, чини насеобинска керамика датирана од бронзаног доба до касноантичког периода.

Импортована керамика се на Градишту појављује од раног гвозденог доба када се датира коринтска геометријски орнаментисана керамика (Andrea 1983 – 1984, 108). У време од 7. до 5. века старе ере опредељују се налази импортоване грчке керамике, хидрије, кратери и купе јонских типова В1 и В2, лаконски кратери и

купе, атичке купе и коринтски скифоси, као и керамика из Аполоније и Дирахциона (Andrea 1983 – 1984, 108 fig. 9 / 1 – 5; Сека, N. 1972a, 10, Т. 4 / 8, 9).

У периоду од 4. до 1. века пре наше ере од импортоване керамике доминирају импорти из Аполоније и Дирахциона, налажени у насељу и у оквиру некрополе (Andrea 1976a, 335 – 336, Т. 8, 9; 1983 – 1984, 108; Dhrimo et Lafe 1974, 215; Сека, N. 1972a, 12). Ту се убрајају скифоси, хидрије, пиксиде, различите зделе и амфоре (Andrea 1976a, Т. 8, 9).

Од домаће керамике издвајају се углавном зделе и лонци различитих величина рађени руком од времена касног бронзаног доба до времена римске доминације и домаћа керамика рађена на витлу која се појављује у слоју датираним у период 7. до 5. века старе ере и наредном културном слоју од 4. до 1. века пре наше ере (Andrea 1976a, 334 – 335, Т. 5, 6, 7; Сека, N. 1972a, Т. 4 / 5, 6).

Међу домаћом керамиком се издваја се група грнчарије рађене на витлу, датирана у другу половину 2. века старе ере где спадају домаће имитације јадранских и јонских керамичких радионица, црвено лакиране хидрије, купе, скифоси, кантароси и већа количина фрагмената домаћих амфора од розикасто – наранцасте глине са високим вратом и широким ободом (Andrea 1976a, 335, Т. 7 / 15 – 30; Сека, N. 1972a, 12).

Литература. Andrea 1976a; 1983 – 1984; Dhrimo et Lafe 1974; Сека, N. 1972a.

3.7.3. ДОРЗ (алб. – *Dorëz*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Дорз налази се јужно од тока реке Ерзен (алб. – *Erzen*), недалеко од Тиране, на удаљености око 13 km мерено ваздушном линијом према југозападу од центра албанског главног града. Смештен је на врху стеновитог брда, око 500 m од истоименог села (алб. – *Dorëz*), мерено ваздушном линијом према западу. Пружа се правцем северозапад – југоисток дуж гребена и с јужне стране огољеног брда и благим превојем је спојено са нешто нижим гребеном на истоку испод ког се према јужној страни налази мање терасасто поље. Стрма северна и западна

падина су пошумљене, док је према истоку превој (пашњак) на који се даље наставља нижи гробен на чијој јужној страни изнад поља се налази село. Врх брда се налази на североисточној страни, на нешто изнад 400 m н. в. (Vojnogeografski institut 1963). Северно и јужно у подножју брда према западу протичу две мање реке од којих је јужна преграђена чиме је створено језеро Фјола (алб. – *Fjolla*), након пар километара тока уливајући се у нешто већу реку Пезу (алб. – *Pezës*) која тече даље ка северу где се улива у Ерзен југозападно од Тиране.

Утврђено насеље налази се на врху узвишења, смештено јужно од литице која је као природна препрека штити са северне стране, с површином утврђеног ареала од око 1,8 ha (*прилог 3 – слика 92*; Сека N. 1986b, 56, fig. 16; Shpuza 2014, fig. 23). Неправилне трапезиодне основе, пружа се правцем северозапад – југоисток у дужини од преко 300 m док на средини достиже ширину од око 100 m на правцу североисток – југозапад (Сека, N. 1986b, fig. 16). Два улаза у насеље су смештена на југозападној страни, један окренут ка североистоку а други према југозападу (Сека, N. 1986b, fig. 16).

Историјат истраживања. Археолошки локалитет Дорз није археолошки ископан. Рекогносциран је и најпре га помињу албански истраживачи Цека (Hasan Сека) и Ислами (Selim islami) 1964. године (Islami et Сека 1964, 97), а затим и М. Гарашанин 1967. (Гарашанин 1967, 31).

Н. Цека (Neritan Сека) 1986. године даје кратак опис локалитета, скицу утврђења и фотографију дела бедема (Сека N. 1986b, 56, fig. 16, fig. 17).

Датовање. У оквиру утврђења у Дорзу, разликују се две фазе изградње. Прва је датирана у период старијег гвозденог доба, односно, на основу керамичких налаза изградња утврђења је датована у средину 6. века старе ере (Karaiskaj 1981, 32; Сека N. 1986b, 56). Друга фаза, уочљива на југоисточном делу бедема где се налазе улази који су преправљени, датирана је у период од краја 5. до средине или почетка друге половине 4. века старе ере (Сека N. 1986b, 56).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету су очувани остаци фортификације (*прилог 3 – слика 93, слика 94*) чији бедем креће од места где почиње северна литица на крајњој северозападној тачки, где је конструисано проширење бедема ка унутрашњости, трасом која има праве сегменте и мења на два места правац под тупим углом према југозападу, штитећи прилаз са западне и

југозападне стране, завршавајући се четвороугаоном кулом која излази испред линије одбрамбеног зида према југозападу штитћи улаз окренут на истом правцу (Сека, N. 1986b, fig. 16). На југоисточној страни где су смештена два улаза, налази се јужни бедем који се пружа правцем југозапад – североисток а утврђење се завршава на југоистоку увученом четвороугаоном кулом која штити улаз окренут ка североистоку (Сека, N. 1986b, fig. 16). Одатле траса источних бедема иде у правцу северозапада где се саставља са северном литицом (Сека, N. 1986b, fig. 16).

Улаз окренут ка југозападу, заштићен четвороугаоном кулом која се налази са његове северозападне стране и излази испред лица бедема, конструисан је у виду пролаза између куле и југозападног краја јужног бедема који од тог места иде ка североистоку (Сека, N. 1986b, fig. 16). Други улаз који је окренут ка североистоку, конструисан наспрам прве капије, грађен је као коридор који се налази између четвороугаоне куле увучене унутар утврђења а везане за јужни бедем, и источног бедема који је на овом мести паралелан са кулом на правцу југозапад – североисток где под тупим углом мења правац пружања (Сека, N. 1986b, fig. 16).

Дебљина бедема који је местимично очуван и до 3 m у висину, износи од 2,5 m до 3 m (Сека, N. 1986b, 56). Највећим делом је конструисан од приклесаних камених блокова различитих величина (највећи достижу до 3 m у дужину и 1 m висине) који су сложени у сухозид, са фугама попуњеним мањим комадима камена (*прилог 3 – слика 93*; Karaiskaj 1981, 32, fig. 9m; Сека, N. 1986b, 56, fig. 17). У другој фази када је део фортификације реконструисан, сухозидни бедем је сличан фортификацији у Амантији и Кљосу са боље обрађеним полигоналним блоковима (*прилог 3 – слика 94*; Сека, N. 1986b, 56).

Покретни налази. На локалитету су констатовани фрагменти насеобинске керамике датиране у време 6. века старе ере (Сека, N. 1986b, 56).

Литература. Vojnogeografski institut 1963; Гарашанин 1967; Islami et Seka 1964; Karaiskaj 1981; Shpuza 2014; Сека N. 1986b.

3.7.4. ЗГРДЕШ – КАКАРИЋ (алб. – *Zgërdhesh, Kakariq*)

Археолошки локалитет Згрдеш је у литератури познат под називом „Албанополис“ (грч. – *Αλβανόπολις*), како је то први тврдио аустроугарски истраживач Ј. Г. Фон Хан према подацима код Птолемеја (Islami 1971, 23; 1972a, 217, 232; 1975b; Попов 2002, 245; Praschniker und Schober 1919, 28; Wilkes 1992, 279).

Топографија и просторна организација. Село Згрдеш налази се у западном делу Албаније, око 4 km удаљено од града Круја (алб. – *Krujë*) мерено ваздушном линијом у правцу југозапада, на половини пута између овог и града Фуш – Круј (алб. – *Fushë –Krujë*). Побрђе Круја на чијој западној страни је Згрдеш, теснацем Фиерзе (алб. – *Fierze*) према истоку и североистоку се надовезује на падине планине Мејдан (алб. – *Mejdani*) или Крујске планине (алб. – *Mali i Krujës*) која се диже изнад града Крује са његове источне стране на 1176 m н. в. (Vojnogeografski institut 1962b). Локалитет се налази се на месту Какарић (алб. – *Kakariq*), односно на коси која благо пада према западу и југозападу побрђа које се диже до 384 m н. в. североисточно од те падине (Vojnogeografski institut 1963). Локалитет је омеђен ниским литицама и потоцима са северне (Чинар, алб. – *Çinar*) и јужне стране (Љане, алб. – *Lane*), дижући се изнад поља на западу, на релативну висину од око 100 m, на својој највишој источној страни. Терен је обрастао ниским растињем и шумарцима који постају гушћи према истоку док су на западној страни смештена имања и сеоске куће.

Локалитет је на правцу исток – запад дугачак око 500, а широк 300 m мерено правцем север – југ на западној страни где је најшири, заузимајући површину око 10 хектара (*прилог 3 – слика 95*; Islami 1971, 24; 1972a, 219; Wilkes 1992, 135; Shruza 2014, fig. 26) и постепено се сужава ка истоку тако да у основи има изглед сличан троуглу (Islami 1972a, fig. 2). Северни и јужни бедеми су прилагођени конфигурацији терена и трасирани уз литице док се источни и западни као и попречни унутрашњи зидови пружају у правим сегментима (Islami 1972a, fig. 2). Утврђено насеље је подељено на три дела са два попречна (унутрашња) бедема који се пружају од северне ка јужној страни, на „горњи град“ или „акрополу“ на највишој источној страни, „доњи град“ на западној страни, и средњишњи део

(прилог 3 – слика 95; Islami 1972a, 220 – 221, fig. 2; Karaiskaj 1981, fig. 16 – 19; Shruza 2014, fig. 26). На западном беду (прилог 3 – слика 96) су се налазила два улаза у утврђено насеље од којих је онај ближе северу истражен док је положај главне капије која се налазила на средини западног бедема утврђен на основу конфигурације терена и остатака прилазног пута у виду степеница исклесаних у стени које воде узбрдо од запада ка истоку (Islami 1972a, 220 – 221, fig. 2, Pl. 2 / 5). Северни прилаз насељу, који је и данас у употреби као пољски пут, водио је од потока Чинар узбрдо кроз северну капију у средишњи део утврђења (Islami 1972a, 220 – 221, fig. 2). Јужни прилаз је од потока Љане водио преко јужне литице кроз јужну капију у највиши део утврђења – „акрополу“ (Islami 1972a, 220 – 221, fig. 2). Претпоставља се да је постојала и источна капија на источном беду (Islami 1972a, 220 – 221, fig. 2). У унутрашњим зидовима су биле барем три улаза и то у зиду који је одвајао „акрополу“ од средишњег дела – улаз ближе споју са северним бедомом, и у зиду који је одвајао средишњи део од „доњег града“ – два улаза, један ближе северном а други ближе јужном беду (Islami 1972a, 220 – 221, fig. 2).

Унутрашња организација насеља је прилагођена терасама које представљају попречне комуникације у насељу и падају од истока ка западу. Главна комуникација је секла терасе идући од главног улаза на западу према североистоку, пролазећи кроз капију у унутрашњем зиду који одваја средишњи део од „доњег града“ до спољашње северне капије, одакле скреће ка југоистоку пролазећи кроз капију унутрашњег зида који дели „акрополу“ од средишњег дела и даље узбрдо до бедема на јужној страни „акрополе“ (Islami 1972a, 221, fig. 2). У „доњем граду“ ближе западном беду, односно у северозападном делу утврђеног насеља, на месту до ког води главна унутрашња комуникација а која полази од степеница исклесаних у стени преко главне капије на западној страни насеља, и где се може прићи са супротне источне стране низ главну комуникацију од „акрополе“ и средишњег дела утврђења, у чијој близини је и прилаз од друге, мање западне капије, налази се широки раван терен на површини нешто мањој од 1 ha (данас њива) за који се претпоставља да је служио као место за јавно окупљање (Islami 1972a, 221, fig. 2).

Ближе северозападном углу утврђења, налазе се остаци античке некрополе која је фомирана у 3. и 4. столећу (Karaiskaj 1977 – 1978a).

Са јужне стране од утврђеног насеља, на мањем брегу изнад потока Љане, налазе се остаци мање грађевине за коју се претпоставља да је била храм (Islami 1972a, 221).

Историјат истраживања. Локалитет у Згрдешу половином 19. века посетио је аустроугарски истраживач Ј. Г. Фон Хан (J. G. von Hahn) који је изнео мишљење да су рушевине које је затекао остаци „античког града Албанополиса“ (Islami 1971, 23; 1972a, 217).

Аустроугарски истраживачи К. Прашникер и А. Шобер који су посетили локалитет 1917. године, дали су опис и план утврђења и фотографију зида од камених квадера (Praschniker und Schober 1919, 28 – 30).

Италијански истраживач П. Сестиери (P. Sestieri) је током Другог светског рата описао локалитет без значајних новина у односу на до тада познате чињенице (Islami 1972a, 217).

Археолошка ископавања у Згрдешу уследила су шездесетих и седамдесетих година 20. века (Andrea 1983 – 1984, 107; Islami 1971; 1972a; Karaiskaj 1977 – 1978a; Korkuti 1971, 142 – 143; Сека 2005, 17). Истраживањима Института за заштиту споменика културе руководио је С. Ислами (Selim Islami) 1968., тојест 1969. године (Andrea 1983 – 1984, 107; Islami 1971; 1972a; Karaiskaj 1977 – 1978a). 1973. године су поновљена истраживања на локалитету након којих су добијени резултати о утврђењу и некрополи античког насеља 3. и 4. века (Andrea 1983 – 1984, 107; Karaiskaj 1977 – 1978a).

Датовање. Насеље у Згрдешу је датирано у дугачак временски период од старијег гвозденог доба до касноантичког периода. Издвојене су три фазе. Прва се датира у време 6. и 5. века старе ере када је настало настарије утврђење у Згрдешу које је окупирао „акрополу“ насеља (Andrea 1983 – 1984, 107; Islami 1971, 31; 1972a, 222). Друга фаза се датира покретним материјалом у период од 4. до 2. века старе ере када је настало велико утврђење и у оквиру које се издвајају две грађевинске фазе које започињу у 4. и 3. веку старе ере (Andrea 1983 – 1984, 107; Islami 1972a, 222 – 225). Трећа фаза се датира у време римске доминације од 2. века старе ере до 4. столећа када је насеље смањено а у његовом западном делу

формирана мања некропола (Andrea 1983 – 1984, 107; Islami 1971; 1972a, 226; Karaiskaj 1977 – 1978a).

Грађевински остаци и архитектура. Бедеми „акрополе“ на источној старани насеља затварају простор неправилне трапезиодне основе дугачак ок 160 m на правцу исток – запад, широк око 130 m на западној страни и око 30 m на источној (*прилог 3 – слика 95*; Islami 1972a, fig. 2; Shruza 2014, fig. 26). Источни бедем који се пружа равно, правцем северозапад – југоисток дужином од око 30 m. На северозападној страни има и данас видљиву кулу полукружне основе док се на југоисточној страни налази мања четвороугаона кула, обе испред линије бедема. Северни и јужни бедем акрополе су прилагођени конфигурацији терена и лоше су очувани осим у неколико кратких сегмената. На јужном бедему у југозападном углу „акрополе“ где се налазио један од улаза у овај део насеља који је конструисан као од истока ка северозападу залучени краћи коридор широк 1,8 m, конструисана је четвороугаона чула која излази испред линије бедема према југу (Islami 1971, fig. 2; 1972a, 220 – 221, fig. 2, Pl. 2 / 2). Западни бедем „акрополе“, односно источни унутрашњи попречни зид насеља је дугачак око 140 m, и пружа се од севера ка југу у правој линији а затим под тупим углом мења првац ка југоистоку и под правим углом се надовезује на кулу испред јужног улаза. Испред линије овог бедема, чија ширина износи између 2,7 и 3 m, према западу излазе четири четвороугане куле и једна полукружне основе на његовом северном делу (Islami 1972a, 223, fig. 2. pl. 1 / 2). Очуван је најбоље на јужном краку (сегмент са две очуване четвороугане куле удаљене једна од друге 20 m) и на северу где је полукружна кула. Димензије четвороугаоних кула које су очуване до 3 реда блокова у висину, износе 7 са 6,3 са 4,35 m, тј. 6,5 са 5,5 m (Islami 1972a, 223, fig. 2). Између полукружне и четвороугане куле у овом зиду је други улаз на „акрополу“ конструисан као прекид у бедему. У овом делу насеља на бедемима су видљиве све три фазе конструкције.

Средишњи део насеља и „доњи град“ су одвојени другим унутрашњим попречним зидом (западни унутрашњи зид) који веома лоше очуван и видљив само у кратким сегментима на северној страни и на јужној страни где се налазила једна од капија конструисана као дужи прекид и бедему. Очувани сегменти овог зида се пружају и правој линији, конструкције кула нису уочене а са његове југоисточне стране је

у сегментима видљив паралелан зид који је могао бити подзид терасе којом се прилази унутрашњој капији (Islami 1972a, fig. 2). Ближе северном делу овај унутрашњи бедем сече главна комуникација на месту где се налазила друга његова капија.

Северни и јужни бедем који штите средишњи део насеља и „доњи град“ се пружају у продужетку од северног и јужног бедема „акрополе“ према западу пратећи конфигурацију терена. Северни бедем је најбоље очуван на западном делу где се спаја са западним бедемом, у дужини од око 80 m (Islami 1972a, 220). Испред јужног бедема, западно низ падину од јужног улаза, односно места где се спајају јужни бедем и западни бедем „акрополе“, уочени су трагови још једне четвороугаоне куле. На северном бедему, западно од полукружне куле на западном бедему „акрополе“ (унутрашњем зиду насеља) налази се северни улаз, конструисан као коридор дугачак 6 m и широк 2,9 m између приклесане вертикалне стене североисточно и четвороугаоне куле југозападно која излази испед спољњег лица северног бедема (Islami 1971, fig. 2; 1972a, 220 – 221, fig. 2, Pl. 2 / 3).

Западни бедем (*прилог 3 – слика 96*) који се на северни надовезује под правим углом и од ког је сачуван сегмент дугачак 90 m, пружа се право од севера ка југу око 180 m а затим на половини трасе под тупим углом скреће ка југоистоку и након још једне промене правца спаја се са трасом јужног бедема. На северном краку западног бедема видљиве су три четвороугаоне куле (*прилог 3 – слика 96, слика 97*) које излазе испред линије бедема ка западу а претпоставља се да постоје још најмање две куле јужно. Између две најсеверније куле западног бедема се налазе мала врата конструисана као прекид у бедему, широка 1,3 m са степеницама конструисаним од већих камених блокова (Islami 1972a, 221, Pl. 2 / 4). Претпоставља се да се на средини трасе западног бедема налази главни улаз конструисан између две куле које данас нису видљиве јер се налазе у оквиру подрума савремених сеоских кућа, ка коме је водио западни прилаз исклесан у стени од ког је данас видљиво петнаестак исклесаних степеница (Islami 1971, fig. 2; 1972a, 221, fig. 2, Pl. 2 / 5). Три очуване куле западног бедема које су очуване до 2,4 односно 3,55 m у висину, стоје на међусобном размаку од 29,5 m, излазе испред лица бедема за по 7 m, широке по 10,6 тј. 9 m (Islami 1972a, 223, Pl. 1 / 1).

Разликује се неколико начина конструкције бедема (*прилог 3 – слика 98, слика 99*). Најстарији зид, датиран у старије гвоздено доба, чији су сегменти констатовани на бедемима „акрополе“ (део северног бедема, делови четвороугаоне куле источног бедема, делови код јужног улаза и четвороугаоне куле која га штити, сегменти на јужном краку западног зида „акрополе“ тј. унутрашњег попречног зида) конструисани су од већих и мањих полигоналних камених блокова који су сложени у сухозид са два лица и каменом испуном у језгру уз уметање ситнијих комада између већих блокова на лицаима зида (Islami 1972a, 222, Pl. 3 / 1).

У другој периоду су дограђени бедеми и конструисане куле на „акрополи“, конструисани попречни унутрашњи зидови те западни, северни и јужни бедем са четвороугаоним и полукружним кулама (Islami 1972a, 224, 228 – 229). Дељина бедема износи 2,7 до 3 m, а дебљина зидова кула износи 1,8 m (Islami 1972a, 222 – 224). Бедеми су конструисани као сухозиди са два лица и каменом испуном у језгру конструкције (Islami 1972a, 222 – 225, Pl. 2 / 1). Поједини блокови по дужини задиру у језгро конструкције. Лица су од већих квадера и тарпезоидних блокова сложених у хоризонталне редове који се местимично смичу по висини (*pseudoisodomum*) услед неједнаке величине блокова и употребе „L“ спојница (Islami 1972a, 222 – 225, Pl. 3 / 2 – 4). Бедеми су постављени на темеље који су или исклесани у стени или су конструисани од блокова који излазе изпред лица зида за 15 до 20 cm (Islami 1972a, 222). Највећи квадери достижу преко 1,2 m у дужину (Islami 1972a, 225). Две грађевинске фазе су најбоље уочљиве у обради блокова. У првој која је датирана у 4. век старе ере су лица блокова обрађена равно, док су у другој која започиње у 3. веку старе ере видна буњаста испупчења на лицама блокова и рубна анатироза око буње (Islami 1972a, Pl. 3 / 2 – 5).

Трагови доградње у наредном периоду од 2. века старе ере су видљиви на полукружној кули на источном бедуу када се употребљавају веома велики и грубо клесани блокови (Islami 1972a, 226, pl. 3 / 6).

Од остатка објеката који су изграђени унутар насеља видљиви су темељи пет четвороуганих кућа које су рапоређене по терасама (Islami 1972a, fig. 2).

Некропола. Остаци некрполе са инхумираним покојницима који су сахрањени у гробовима конструисаним од тегула у 3. и 4. столећу, констатовани су у северозападном делу утврђеног насеља поред мале капије, која је формирана у

време када је Какарић сведен на мало насеље ограничено на простор „акрополе“ (Karaiskaj 1977 – 1978a).

Покретни налази. Међу покретни м налазима доминирају фрагменти насеобинске керамике. Од импортоване керамике највише је фрагмената амфора међу којима има фрагмената са печатима у виду палемте, посуда финије израде са црним фирнисом углавном апулске продукције, мегарских пехара, и сл. датираним у период од 4. до 2. века старе ере (Islami 1972a, 228 – 229, 231, Pl. 4 / 8, 9).

Домаћу керамичку продукцију представљају фрагменти грубих руком рађених посуда (углавном лонци) који доминирају у најстаријем културном слоју, док се у млађим слојевима јављају фрагменти тегула и солена од којих неки имају печате исписане грчким и латинским алфабетом (Islami 1972a, 229, 231).

Од налаза камене пластике издвајају се мање статуе Артемиде и лавља глава (Islami 1972a, 231, Pl. 5 / 1, 4, 5).

Од металних налаза се издвајају фрагменти случајно нађеног грчко – илирског шлема (Islami 1972a, 230, Pl. 5 / 6).

Налази новца, око 220 комада, укључују ковања 3. и 2. века старе ере Дирахциона са представама Зевса и Хелиоса, затим Аполоније, Лисоса, Исе, Коркире, Деметрија II са представом шлема и неколико комада римског новца (Andrea 1983 – 1984, 107; Islami 1972a, 231).

Литература. Andrea 1983 – 1984; Гарашанин 1967; Islami 1971; 1972a; 1975b; Karaiskaj 1977 – 1978a; 1981; Korkuti 1971; Попов 2002; Praschniker und Schober 1919; Shpuza 2014; Сека 2005; Wilkes 1992.

3.7.5. ЗИГ ЦАФАЈ – КАЉАЈА (алб. – *Kalaja e Zig – Xhafajt*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Каљаја (алб. – *Kalaja e Zig – Xhafajt*) у селу Зиг Цафај (алб. – *Zig – Xhafajt*), налази се округу Каваја (алб. – *Rrethi i Kavajës*), у западној Албанији, 3,5 km удаљен од истоименог града (алб. – *Kavaja*) мерено ваздушном линијом према североистоку, односно 6 km од Јадранског мора у правцу истока. Локалитет Каљаја се налази на

побрђу источно од великог поља Каваје (алб. – *Fusha e Kavajës*), дугачког двадесетак и широког око седам километара кроз које на путу према мору протичу речице Љишјат (алб. – *Proni i Lishjatit*) и Дарч (алб. – *Lumi Darçit*), а са којим се паралелно пружа правцем северозапад – југоисток, између реке Ерзен (алб. – *Lumi Erzen; Lumi i Erzenit*) северно и Шкумбина (алб. – *Lumi Shkumbin*) јужно (Vojnogeografski institut 1963). Смештен је у источном делу села Зиг Џафај, на брду Менгља (алб. – *Kodrave të Menglës*) познатим и под називом Љапидер (алб. – *Kodra Lapiderit*) које се пружа правцем северозапад – југоисток дужином од око 3 km, на надморској висини од 239 m (Vojnogeografski institut 1963; Myrto 1974, 247, fig. 1; Cabanes et al. 2008, 263). На пошумљеном узвишењу чија је североисточна страна стрмија, налази се неколико сеоских имања и објеката. Са западне и источне стране локалитет окружују мањи водотоци од којих је највећи речица Љишјат која са источне стране тече од севера ка југу а затим скреће на запад где се улива у Јадранско море (Vojnogeografski institut 1963).

Налазиште чини утврђено насеље неправилне трапезоидне основе (*прилог 3 – слика 100*), подигнуто поред литице са источне стране и обухвата врх узвишења са западном терасастом падином, у дужини од око 400 m правцем северозапад – југоисток и ширини која у просеку износи 100 m, обухватајући површину од 4 ha (Karaiskaj 1981, 45, fig. 14; Myrto 1974, 247, T. 2; Cabanes et al. 2008, 263). Највиша тачка утврђења налази се уз литицу на југоисточној страни (Karaiskaj 1981, fig. 14; Myrto 1974, T. 2). Најлакши прилаз је из правца југоистока где се вероватно налазио и улаз судећи према траси бедема на том месту (Karaiskaj 1981, fig. 14; Myrto 1974, T. 2).

Историјат истраживања. Локалитет у Зиг – Џафаји помиње се као “хеленистички акропол” у студији о римској војној експанзији под Цезаром из друге половине 19. века (Karaiskaj 1981, 45; Myrto 1974, 247; Heuzey 1886).

Приликом израде археолошке карте околине Драча, 1972. године налазиште је рекогносцирано, израђене су фотографије и скица, а прикупљен је и део покретног археолошког материјала, махом керамике (Myrto 1974, 247; 1982, 13).

Датовање. На основу анализе остатака фортификације и покретног материјала издвојена су два периода насељавања, време од 4. до почетка 2. века пре н. е., с тим да се настанак утврђења ставља у 3. век старе ере, и период

последња два столећа старе ере, датрани на основу керамичких налаза (Karaiskaj 1981, 45; Myrto 1974, 248 – 249; 1982, 13; Cabanes et al. 2008, 263).

Грађевински остаци и архитектура. Очувани делови бедема, на појединим местима до 1,2 m у висину, односно 2 до 3 реда камених блокова изнад земље, налазе се на западној и јужној страни утврђења, односно на месту где се под тупим углом срећу северни и западни бедем, затим на потезу где западни мења правац пружања на средини своје трасе, на додиру са јужним бедемом и на југоистоку где се вероватно налазио улаз у насеље између литице и конструкције са основом у облику слова „Г“ која од јужног бедема улази унутар утврђеног ареала (Karaiskaj 1981, fig. 14; Myrto 1974, 247 – 248, Т. 2; 1982, 13). Трагови бедема се могу пратити се северне и јужне стране од литице низ западну падину где се надовезују на западни бедем. Најочуванији део је на западној страни, дугачак 22 m (Myrto 1974, 247). На југоисточном крају конструкција у облику слова „Г“ се састоји од зида који полази од јужног бедема ка унутрашњости утврђења у правцу северозапада до места где се под скоро правим угловима надовезује на два зида који иду лево и десно од њега за још по 3 m, према североистоку у правцу литице и према југозападу (Myrto 1974, 248, Т. 2). На овом месту се вероватно налазила одбрамбена кула која је штитила улаз у утврђење. Конструкција бедема се састоји од два лица и каменом испуном у језгру, односно од, у хоризонталне редове „на суво“ сложених квадера од туфа који су клесани без буњастог испупчења, просечних димензија које износе 1,4 са 0,4 са 0,4 m или 1,3 са 0,8 са 0,5 m, тј. 1,43 са 1,15 са 0,6 m (Karaiskaj 1981, 45; Myrto 1974, 248, fig. 2, 3).

Покретни налази. Међу покретним налазима има највише керамичких фрагмента.

Од импортоване керамике нађен је велики број фрагмената црнофирнисованих *Gnathia* посуда 3. века старе ере, док је део фрагмената припадао судовима у природној боји глине од које су начињени (Myrto 1974, 248 – 249). Од облика присутни су налази гутуса, црнофирнисованог унгуентарија и део теракоте са женским лицем, произведених у Дирахиону и Аполонији (Myrto 1974, 249, Т. 3 / 1 – 3).

Бројни су налази тегула и имбрекса од којих многи носе печате са натписима ЕΠ, ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΥ, ΠΑ, ΙΩ., дебљине 2,5 до 3,5 cm, произведених у Дираххиону у 3. веку старе ере (Murto 1974, 248 – 249, Т. 3 / 4 – 6; 1982, 13).

Од осталих налаза посуда највећи број припада фрагментима керамике из времена римске доминације (Murto 1974, 249).

На локалитету је нађено неколико комада бронзаног новца кованог у Дираххиону између 250. и 200. године старе ере (Murto 1974, 249).

Литература. Vojnogeografski institut 1963; Karaiskaj 1981; Murto 1974; 1982; Cabanes et al. 2008; Heuzey 1886.

3.7.6. ИРМАЈ – КАЉА (алб. – *Kala e Irmajt*)

Албански истраживачи су према историјским изворима (Полбије, књига 5, 108; Тит Ливије, књига 31, 27) идентификовали ово насеље са центром Кодрион (лат. – *Codrion*; Livius 1905, 533; Полибије 1988, 474; Prendi et Budina 1972, 50).

Топографија. Археолошки локалитет Каља Ирмај (алб. – *Kala e Irmajt*) налази се у округу Грамш (алб. – *Rrethi i Gramshit*), у планинском делу централне Албаније североисточно од Берата (алб. – *Berat*), односно западно од града Грамш (алб. – *Gramsh*) који се налази на десној обали реке Девол (алб. – *Lumi Devoll*), на удаљености од 6,5 km мерено ваздушном линијом. Смештен је на једном од врхова планине Суљов (алб. – *Maja e Sulovës*) између села Љубин (алб. – *Lubinë*) са источне стране и села Ирмај (алб. – *Irmajt*) са западне стране, удаљен од овог последњег око 2 km мерено ваздушном линијом према истоку, на надморској висини од 979 m (Vojnogeografski institut 1962a; Prendi et Budina 1972, 25, 51, Pl. 1).

Река Девол опкољава овај планински масив текући са источне стране према северу где код места Гостим (алб. – *Gostimë*) које је смештено у равници јужно од Елбасана (алб. – *Elbasan*) нагло мења ток ка југу а потом ка западу. Са северне стране ка Деволу тече река Мациљска (алб. – *Macilës*) док се према истоку од локалитета у Девол улива речица Љубинска (алб. – *Lubinës*; Vojnogeografski institut 1962a). Са југозападне стране тече речица Синеци (алб. – *Sineci*) која се

улива у нешто већу Љапардајску реку (алб. – *Lumi i Lapardices*; Vojnogeografski institut 1962a; Prendi et Budina 1972, Pl. 1). Остали, мањи потоци и повремене бујице теку од падина и подножја локалитета ка северу истоку и западу улазећи углавном у слив реке Девољ.

Археолошки локалитет је смештен на травнатом планинском врху који се пружа у виду полумесеца и чије су стрме падине углавном гушће пошумљене, нарочито стрма северна страна. С јужне и источне стране су веома стрме падине којима је насеље природно утврђено (Prendi et Budina 1972, Pl. 2).

Утврђено насеље на локалитету Каља Ирмај је неправилне основе и прати облик терена на ком се налази, пружајући се приближно правцем исток – запад у дужини од око 150 m, достижући на источној страни ширину од око 80 до 100 m на правцу север – југ (*прилог 3 – слика 101*).

Прилаз је најповољнији из правца североистока или са северозападне стране. Откривени улаз у насеље налази се на западном делу утврђења, окренут ка југоистоку (*прилог 3 – слика 101, слика 102, слика 103*; Prendi et Budina 1972, Pl. 2).

Услед стрмог терена, како су показала досадашња истраживања, простор у насељу је подељен на терасе. Највиши део насеља се налазио у центру а чини га палто дугачак тридесетак метара, основе неправилног облика (Prendi et Budina 1972, Pl. 2).

На мањем узвишењу између локалитета Каља и центра села Ирмај, смештен је археолошки локалитет Куле (алб. – *Te Kullat*) где су нађени остаци средњовековног утврђења површине 0,15 ha (Basha 1986, 158).

Историјат истраживања. Локалитет Каља се помиње 1942. године од стране Х. Цеке (Hasan Seka) и италијанског истраживача Сестијерија (С. Р. Sestieri) који је дао кратак извештај о локалитету; Ф. Пренди (Frano Prendi) је рекогносцирао локалитет 1959. године (Prendi et Budina 1972, 26; Sestieri 1942).

Археолошки локалитет Каља Ирмај је ископан 1960. године од стране албанских археолога Ф. Прендија (Frano Prendi) и Д. Будине (Dhimosten Budina) када су откривени остаци монументалне архитектуре, тј. бедема насеља са капијом и бројни покретни налази (Prendi et Budina 1972).

Датовање. Локалитет је датиран у велики временски распон од касне праисторије до средњег века.

Остаци фортификације откривају две фазе изградње масивних бедема, између 4. и друге половине 2. века старе ере (Prendi et Budina 1972, 28). Настанак утврђења је датиран у 4. век старе ере када су конструисани бедеми и капија фортификације (Prendi et Budina 1972, 28). Друга фаза, када су бедеми дорађивани је је време краја 3. или почетка 2. века старе ере (Prendi et Budina 1972, 33).

Добрађивања и преграђивања унутар простора који је штитио бедем датирана су у време почетка римске доминације овим подручјем, односно другу половину 2. и 1. век старе ере (Prendi et Budina 1972, 35).

Најстарији покретни археолошки материјал, црно глазирана керамика као и примерци новца датирани су у 4. век старе ере (Prendi et Budina 1972, 48). Највећа количина покретног материјала је датирана у последња три столећа старе ере, понегде налажен у измешаним слојевима, док су поједини налази датирани и у 1. столеће (Prendi et Budina 1972, 48 – 50).

Најмлађа фаза живота у насељу датирана је примерима византијског новца из 9. столећа (Prendi et Budina 1972, 50).

Грађевински остаци и архитектура. Истражени грађевински остаци смештени су западно и северозападно у односу на високи плато у центру насеља. Ту спадају делови бедема са капијом, и подзид терасе са унутрашњим пролазом ка вишим деловима насеља, очувани местимично до 3 m у висину (Prendi et Budina 1972; Sestieri 1942).

Откривени делови обимних зидова на овом месту чине два ћошка утврђења сусрећући се под правим угловима и заједно са подзидом терасе која стоји изнад улаза окружују велики улазни простор четвороугаоне основе (Prendi et Budina 1972, Pl. 2).

Зид у ком се налази капија (*прилог 3 – слика 102, слика 103*), окренут је према југоистоку, пружа се на правцу североисток – југозапад дужином од 11,52 m на терену чија висина пада према југозападу за око 0,7 m од почетка до краја зида (Prendi et Budina 1972, 28, Pl. 2, 3a, 3b). Ширина бедема на овом месту износи између 2,42 и 2,49 m, док је првобитна висина у североисточном делу износила

4,42 m, а југозападном вероватно и више где терен пада и где је висина бедема данас до 1,5 m (Prendi et Budina 1972, 29, Pl. 2, 3a, 3b).

На бедем у ком се налази капија, са чије североисточне стране се налази висока тераса, на супротној страни се под правим углом наставља део бедема окренут ка југозападу (*прилог 3 – слика 104*) који се пружа на правцу југоисток – северозапад дужином од 27,4 m, очуван до висине између 1 и 2,8 m (Prendi et Budina 1972, 32, Pl. 2, 4a). Дебљина овог зида износи од 1,6 до 1,7 m (Prendi et Budina 1972, 33).

На северозападном крају тог зида се налази спој под правим углом са зидом који је окренут ка северозападу, пружа се на правцу југозапад – североисток дужином од 8,8 m, широк је 1,6 m и очуван до висине од 2 m (Prendi et Budina 1972, 33, Pl. 2, 5b). Траса овог дела бедема се настављала даље у правцу североистока још око педесетак метара (Prendi et Budina 1972, Pl. 2).

Унутар утврђеног простора, паралелан са бедемом који се пружа на правцу југоисток – северозапад, налази се унутрашњи потпорни зид који подупире вишу терасу са североисточне стране и који са бедемима који га окружују ограђује велики улазни простор четвороугаоне основе (*прилог 3 – слика 101*) дугачак 23,5 m и широк 8,2 до 8,3 m из ког се преко великог пролаза који се налази у потпорном зиду иде ка вишој тераси и другим деловима насеља (Prendi et Budina 1972, 34 – 35, Pl. 2, 6a, 6b, 7a, 7b).

Бедеми су конструисани са два лица од већих камених блокова слаганих у хоризонталне редове „на суво“ и језгра, односно испуне од ситнијег камења, а постављени су на камене темеље (Prendi et Budina 1972, 28). Блокови лица зидова су клесани од кречњака као квадери, најчешће трапезиодни или полигонални блокови са буњастим испупчењем које се данас само местимично види због дејства атмосферских прилика током времена (*прилог 3 – слика 104*; Prendi et Budina 1972, 28, Pl. 3a, 3b, 4a, 4b, 5a, 5b). Блокови су сложени у хоризонталне редове једнаке висине (*isodomum*) што се нарочито односи на бедем окренут ка југозападу и дограђиване делове у другој фази изградње крајем 3. или почетком 2. века старе ере на унутрашњем лицу зида, као и унутрашње лице бедема окренутог ка северозападу; понегде су и неједнаких висина због различите величине блокова и уз употребу „L“ спојница (*pseudoisodomum*; Prendi et Budina 1972, 28 – 29, 32 – 33, Pl. 3a, 3b, 4a, 4b, 5a, 5b). Подзид који држи терасу изнад улазног дела највећим

делом је конструисан од средњих и мањих камених блокова који су „на суво“ сложени у хоризонталне редове неједнаке висине (Prendi et Budina 1972, 34, Pl. 6a, 6b).

Величина блокова уграђених у бедем је различита и они највећи су димензија 1,83 са 0,52 са 0,76; 2,3 са 0,4; 1,94 са 0,43 и сл. (Prendi et Budina 1972, 29, 32).

Улаз у утврђење (*прилог 3 – слика 102, слика 103*) налази се на делу бедема који је окренут ка југоистоку, смештен ближе стрмој подзиданој падини терасе која стоји изнад улаза са његове североисточне стране, односно 6 m удаљен од југозападног краја зида, тј. ћошка где се два бедема спајају (Prendi et Budina 1972, 30, Pl. 2, 3a, 3b). Конструисан је као отвор, тј. пролаз у бедему, широк 2,42 m и дугачак колико износи и дебљина самог бедема на том месту, односно 2,42 m с једне и 2,49 m с друге стране (Prendi et Budina 1972, 30). Висина капије која се у горњем делу завршавала у виду шиљастог, тј. преломљеног лука, износила је, од прага до врха лука 3,5 m (Prendi et Budina 1972, 3a). Праг од камених блокова је нивелисао улаз јер на том месту терен пада тако да стоји на 0,4 m на једном и 0,58 m на другом крају врата издигнут изнад стене на коју је постављен (Prendi et Budina 1972, 31). Унутар капије с једне и друге бочне стране удаљени по 0,83 m од ћошкова пролаза, конструисане су увучене камене површине које се од прага пењу до висине од 2,84 m, које су носиле хоризонталне греде на којима је стајала одбрана која је била заштићена до груди завршетом у виду преломљеног лука (Prendi et Budina 1972, 30 – 31, Pl. 3b). Дрвена, највероватније двокрилна врата стајала су увучена од лица бедема унутар капије за 0,83 m.

Унутрашња капија, постављена је на потпорном зиду терасе која стоји изнад улаза, уз унутрашњи угао потпорног зида и бедема окренутог ка југоистоку, са десне стране након што се прође кроз главну капију (Prendi et Budina 1972, 34, Pl. 6a, 6b, 7a). Улаз је подигнут од подножја зида, тј. стене за 1,35 m тако да му се вероватно приступало дрвеним степеницама, широк је 3,3 m и данас очуван до висине од 2,2 m (Prendi et Budina 1972, 34). Праг ове унутрашње капије чини 5 већих камених квадера поређаних од једног до другог краја пролаза (Prendi et Budina 1972, 34, Pl. 6a, 6b). Дакле, за улазак у утврђење ка вишим терасама је било потребно ући кроз врата десном страном ка подзиду и потом скренути на десно ка унутрашњој капији постављеној на нешто већој висини, што је неповољан

положај за оног ко је нападач. Може се претпоставити да се са североисточне стране у односу на главну капију налазила висока подзидана тераса која је имала функцију одбрамбене куле којом су штићена главна врата, са спољашње и унутрашње стране.

У фази доградње утврђења у време римске доминације од половине 2. и почетком 1. века старе ере, велики четвороугаони простор поред капије унутар утврђења који је дугачак 23,5 m, подељен је на два дела попречним зидом широким 0,6 m и дугачким 8,3 m на тзв. просторе „а“ и „b“, и уздужно је изграђен портик од ког су остале камене базе стубова (Prendi et Budina 1972, 35, Pl. 7a, 7b).

Покретни налази. На Каљи најбројнију групу налаза из времена последња четири столећа старе ере представља насеобинска керамика.

Од импортоване керамике нађена је једна дршка амфоре са печатом у виду тачке од које полази осам радијално распоређених зрака, која може бити пореклом са Родоса или Тасоса (Prendi et Budina 1972, 39 – 40). Поред овог познати су и налази фрагмената амфора 3. века старе ере пореклом из Кротине – Димала (Dautaj 1972, 153). Од остале импортоване керамике најбројнији су фрагменти лакираних и сликаних посуда, лонаца, лампи, тањира, чинија и сл., црних и браонкастих, из слојева 2. и 1. века старе ере налажени у већим количинама у Аполонији, Амантији, Дирахиону итд. (Prendi et Budina 1972, 40, Pl. 12a, 12b).

Керамика домаће, локалне израде заступљена је у највећој количини. Ту се убрајају мањи питоси, до 0,4 m високи и дебљих зидова, рађени руком или на витлу, лоптастих трбуха и разврнутих обода, понекад украшени утискивањем у мекој глини (Prendi et Budina 1972, 37 – 38, Pl. 9a, 9b); различите вазе дебљих зидова и разврнутих обода, грубе израде, чији се фрагменти јављају у највећој количини (Prendi et Budina 1972, 38, Pl. 9b). Поједини примерци домаће керамике носе утиснуте печате на трбуху, рамену или ободу суда, указујући на локалне радионице, односно мајсторе, или у неким случајевима можда власнике посуда, налажени у слојевима који су датирани у 3. век старе ере (Prendi et Budina 1972, 38). Разликују се епиграфски печати са натписима на грчком алфabetу, који носе домаћа и грчка имена: ΤΡΙΤΟΣ, ΒΑΤ, ΠΙΤΟΥ, ΜΙΚ, ΠΑΘΣΑΝΙΑΣ, ΑΝΤΙΟΧΟ, и печати који носе симболе, најчешће у облику различитих розета са радијално распоређеним крацима унутар круга (Prendi et Budina 1972, 38 – 39, Pl. 10a, 10c). У

једном случају је забележено печатирање на фрагменту обода питоса који се састоји од имена грнчара и знака у виду круга са уписаним крстом, на сличан као што су печатирани поједине амфоре са Тасоса и Синопе, здруживањем имена и знака (Prendi et Budina 1972, 39). За неке од анепиграфских печата на питосима Ирмаја се сматра да у том смислу представљају имитације печата грчких амфора (Prendi et Budina 1972, 39).

У корпус домаће керамике хеленистичког времена спадају бројни фрагменти мањих амфора различитих типова као и фрагменти ваза чије дршке са рожићима надвисују обод суда (*прилог 4 – слика 197*), налажене у разним варијантама и на локалитетима у Скадру, Љешу, у Дималу и Антигонеји (Prendi et Budina 1972, 40 – 41, Pl. 11a, 11b).

У керамичке налазе са Каље спада и велики број, око 800 керамичких тегова домаће израде, налажених углавном у тзв. „простору б“, који су употребљавани приликом ткања и плетења, од којих су поједини украшени (Prendi et Budina 1972, 41, Pl. 16a).

Фрагменти црепа су најбројнији међу покретним археолошким материјалом. Разликује се више типова тегула и имбрекса са профилисаним ивицама од којих неки носе печате домаћих мајстора који су их израђивали: ΠΑΤΩ, ΤΡΙΤΟΥΤΕΧΝΑ, од којих су најстарије датирани у 3. век старе ере (Prendi et Budina 1972, 36 – 37, Pl. 8).

На Каљи су нађене и три дршке које су припадале металним вазама, две од бронзе и једна гвоздена, које су припадале импортованим металним ојнохоама и пехару датираним у хеленистичко време (Prendi et Budina 1972, 45 – 46, Pl. 15a, 15b).

Од оруђа је нађено 5 гвоздених косира, тј. вртларских или виноградарских ножева, срп, будак, три длета, спатуле, шила и два камена жрвња (*прилог 4 – слика 199*; Prendi et Budina 1972, 43, Pl. 13, 14).

Налаза оружја има свега два примерка, два врха стрела од гвожђа и бронзе, датирани и широк распон од 4. до 1. века старе ере (Prendi et Budina 1972, 47, Pl. 16b).

У металне налазе убрајају се још налази гвоздених кључева и гвоздене кламфе и окуви за врата, алке и узенгије (Prendi et Budina 1972, 45, Pl. 15c, 16b).

У налазе накита се убрајају три фибуле. Две су датиране и хеленистичко време, израђене од бронзе, једна је лучна а друга са стилизованом животињском главом (Prendi et Budina 1972, 46, Pl. 16b). Слично се датирају и један прстен и метална нитна (Prendi et Budina 1972, 46, 16b).

Новац је заступљен у четрнаест примерака, од којих пет бронзаних и један сребрни припадају ковању Аполоније хеленистичког времена, један Дирахиону датиран у 3. или 2. век старе ере, један је са ликом Александра Македонског, а један примерак Филипа II, један римски с ликом цара Тиберија (Prendi et Budina 1972, 26, 47, 48). Италијански истраживач Сестијери својевремено је налазио примерке који припадају Епирској лиги, Аполонији, Дирахијуму, Билису, Амантији и римском републиканском новцу (Prendi et Budina 1972, 26; Sestieri 1942, 115).

Међу металне налазе са Каље убраја се и једна бронзана глава сатира из Археолошког музеја у Тирани (Prendi et Budina 1972, 26).

На локалитету су такође налажени комади гвоздене шљаке (Prendi et Budina 1972, 49).

На оближњем локалитету Куле, западно од Каље, у оквиру средњовековног узвишења, нађено јенеколико примерака бронзаног новца Аполоније са приказом Аполона и обелиска (Basha 1986, 158).

Од пољопривредних алатки констатовани су и налази неколико закривљених виноградарских ножева (*прилог 4 – слика 199*; Shpuza 2009).

Литература. Vojnogeografski institut 1962a; Prendi et Budina 1972; Sestieri 1942; Shpuza 2009.

3.7.7. КАМУНАХ (алб. – *Kamunah*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Камунах (алб. – *Kamunah*) са остацима утврђеног насеља, смештен је у округу Грамш (алб. – *Rrethi i Gramshit*) у западном делу централне Албаније, на северном крају планине Суљова (алб. – *Sulova*), 3,5 km источно од долине реке Девол (алб. – *Lumi Devoll*), 20 km мерено ваздушном линијом од Елбасана (алб. – *Elbasan*) према

југозападу, односно 50 km источно од јадранске обале, у непосредној близини села Молас (алб. – *Mollas*), са његове југоисточне стране (Vojnogeografski institut 1962a; Сека, N. 1972a, Т. 1). Остаци утврђеног насеља су смештени на пошумљеном узвишењу које се диже на 350 m н. в., са најприступачнијим прилазима са југоисточне или северозападне стране (Vojnogeografski institut 1962a).

Историјат истраживања. Локалитет су рекогносцирали албански истраживачи Х. Цека (Hasan Seka) и С. Ислами (Selim Islami) 1960. године у оквиру пројекта археолошког истраживања околине Елбасана (Сека, N. 1972a, 7).

Датовање. Настанак утврђења Камунах се датира у 4. век старе ере, (Сека, N. 1972a, 11 – 12).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету је очуван део бедема, односно одбрамбене четвороугаоне куле која је грађена попут утврђења Сарагу, као сухозид са два лица од трапезиодних блокова или квадера сложених у хоризонталне редове неједнаке висине (*pseudoisodomum*) уз употребу „L“ спојница, клесани без буњастог испупчења и различитих величина (највећи достижу преко 1,2 m у дужину) и са каменом испуном у језгру конструкције (Сека, N. 1972a, 11, Т. 5 / 4).

Литература. Vojnogeografski institut 1962a; Сека, N. 1972a.

3.7.8. КОДРА МАЉИТ (алб. – *Kodra e Malit*)

Топографија и просторна организација. Кодра Маљит (алб. – *Kodra e Malit*, [„Планиница“]) се налази су западној Албанији у округу Пеџин (алб. – *Rrethi i Peqinit*), на узвишењу које се налази 1,5 km мерено ваздушном линијом од долине реке Шкумбе (алб. – *Lumi Shkumbini*) према југу, 16 km југозападно од Елбасана (алб. – *Elbasan*), тј. 37 km источно од јадранске обале, у непосредној близини села Џерије (алб. – *Xherije*), са његове северозападне стране (Vojnogeografski institut 1962a; Сека, N. 1972a, Т. 1). На узвишењу које се диже на 451 m н. в., тачно насупрот локалитета Сарагу, које је на врху истоку и југу

испресецано пољопривредним терсама а на северној најстрмијој падини пошумљено, налазе се остаци утврђеног насеља (Vojnogeografski institut 1962a).

Врх, односно утврђено насеље, најприступачије је са јужне стране из правца села Церије, хрптом суседног узвишења.

Историјат истраживања. Локалитет су рекогносцирали албански истраживачи Х. Сека (Hasan Seka) и С. Ислами (Selim Islami) 1960. године (Сека, N. 1972a, 7).

Датовање. Утврђење Кодра Маљит се датира у период од 4. до 2. века старе ере, (Сека, N. 1972a, 11 – 12).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету су присутни остаци утврђења које по стилу одговара суседном утврђеном насељу Сарагу, делови бедема, грађеног као сухозид који је постављен на стену, имају два лица од трапезоидних камених блокова и понеког квадера различитих величина који су поређани у хоризонталне редове неједнаке висине (*pseudoisodomum*) и клесани без буњастог испупчења (Сека, N. 1972a, 11).

Литература. Vojnogeografski institut 1962a; Сека, N. 1972a.

3.7.9. ЉИС ПАТРОС – ПАРАПОРТА (алб. – *Lis Patrosë; Paraporta e Kalasë*)

Топографија и просторна организација. Локалитет са археолошким остацима из античког периода Љис Патрос (алб. – *Lis Patrosë; Lispatrosë*) се налази крај истоименог села у округу Каваја (алб. – *Rrethi i Kavajës*), у западној Албанији, око 8,5 km источно од града Каваја (алб. – *Kavajë*) мерено ваздушном линијом према истоку, односно 14,5 km од Јадранског мора. Село, односно археолошко налазиште Љис Патрос се налази на побрђу источно од поља Каваја (алб. – *Fusha e Kavajës*), дугачког двадесетак и широког око седам километара кроз које на путу према мору у правцу северозапада протичу речице Љишјат (алб. – *Proni i Lishjatit*) и Дарч (алб. – *Lumi Darçit*), а са којим се паралелно пружа правцем северозапад – југоисток између реке Ерзен (алб. – *Lumi Erzen; Lumi i Erzenit*) северно и Шкумбина (алб. – *Lumi Shkumbin*) јужно (Vojnogeografski

institut 1963; Myrto 1981, 57; 1982, Т. 3). Локалитет се налази око 500 m југоисточно од центра села на врху, се северне стране пошумљеног а с јужне од растиња углавном искрченог брда Хабиб (алб. – *Kodra Habibit*) које се назива још и Менгај (алб. – *Mengaj*), дугачког око 500 m и на 398 m н. в. (Vojnogeografski institut 1963; Myrto 1982, 14). Локалитет је такође познат под називом Тврђава Парапорта (алб. – *Paraporta e Kalasë*; Myrto 1982, 14).

Са јужне и западне стране извире неколико потока који на терену ниже према југозападу чине речицу Менгај (алб. – *Mengaj*), односно слив Љишајта.

Остаци утврђења се налазе на врху узвишења, уз стеновити гребен. Дужина насеља је износила око 300 m на правцу југозапад – североисток. Најлакши прилаз је из правца југозапада одакле води и савремени пут према узвишењу и са супротне североисточне стране из правца суседног узвишења. Улаз у утврђено насеље вероватно се налази на југозападној страни где су откривени остаци калдрме на месту које се зове Вром (алб. – *Vrom*) што се преводи као „Стаза“ (Myrto 1982, 14).

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран 1971. године у оквиру пројекта израде археолошке карте околине Драча кад су документовани остаци грађевинских структура и прикупљен део покретног археолошког материјала (Myrto 1981, 55; Myrto 1982, 14 – 15).

Датовање. Према налазима грађевинских остатака и грнчарије, локалитет у Љис Патросу је датиран у период од 4. до 2. века старе ере (Myrto 1982, 14 – 15).

Грађевински остаци и архитектура. Остаци бедема на Парапорти су слабо очувани. Највише остатака има на прилазу утврђењу са југорозападне стране где се налазио улаз. Ту се налазе блокови, односно квадери обрушеног бедема првобитно дугачког 15 m који је затварао прилаз насељу са те стране и остаци пролаза широког 2 m између остатака бедема и мање литице, поплочаног равним каменим плочама (Myrto 1982, 14). Око 200 m од тог места, испод прилазног пута, налазе се остаци још једног дела бедема који је дугачак 4 m и очуван до висине од 0,5 m, уз површину која је такође поплочана каменим плочама (Myrto 1982, 14).

Бедем је конструисан као сухозид са два лица од клесаних и сложених квадера, просечних димензија 1,3 са 0,5 са 0,4 m или 0,28 са 0,48 са 0,40 m, са каменом

испуном у језгру од ситнијих комада камена (Myrto 1982, 14). Дебљина бедема износи 2,2 m (Myrto 1982, 14).

Покретни налази. У покретне налазе са локалитета се убрајају фрагменти импортоване керамике, највише амфора, затим питоса и тегула датираних у хеленистичко време (Myrto 1982, 14, Т. 2).

На неколико места у сеоским кућама могу се видети камени блокови уграђени у зидове, међу којима је најзначајнији квадер димензија 0,9 са 0,3 са 0,25 m на чијој површини се налази уклесано грчко слово „Θ“ (Myrto 1982, 15, fig. 3).

Литература. Vojnogeografski institut 1963; Myrto 1981; Myrto 1982.

3.7.10. МЉИК – „ЋИШКИ ЗИДОВИ“ (алб. – *Mlik; Muret e Qishës*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Мљик са налазима из античког и касноантичког времена налази се крај истоименог села у округу Каваја (алб. – *Rrethi i Kavajës*) у западној Албанији, удаљен 12 km од града Каваја (алб. – *Kavajë*) мерено ваздушном линијом према југоистоку, тј. 18 km источно од Јадранског мора. Локалитет Мљик (алб. – *Mlik*) који мештани називају још и Мурет Ћиша (алб. – *Muret e Qishës* – „Ћишки зидови“), налази се на побрђу источно од кавајског поља (алб. – *Fusha e Kavajës*), дугачког двадесетак и широког око седам километара кроз које на путу према мору у правцу северозапада протичу речице Љишјат (алб. – *Proni i Lishjatit*) и Дарч (алб. – *Lumi Darçit*), а са којим се паралелно пружа правцем северозапад – југоисток између реке Ерзен (алб. – *Lumi Erzen; Lumi i Erzenit*) северно и Шкумбе (алб. – *Lumi Shkumbin*) јужно (Vojnogeografski institut 1963; Myrto 1981, 57; 1982, 16). Смештен је 200 m северозападно од центра села на брду Ћиш (алб. – *Kodra e Qishës*) које се пружа правцем северозапад – југоисток дужином од око километар и чији највиши део има три врха између којих су два улегнућа, од којих је средњи највиши врх на висини од 448 m изнад мора (Vojnogeografski institut 1963). Североисточна страна узвишења је пошумљена док је југозападна огољена и стрмија. Западно и северно од узвишења су извори потока Гергаи (алб. – *Gergai*) и Штуфи (алб. – *Shtufi*) који су део слива речице Дарч (Vojnogeografski institut 1963).

Грађевински остаци на локалитету се налазе на тераси која заузима површину од око 0,7 ha на падини при врху узвишења, заштићена са северозападне стране стрмом стеновитом литицом, а са јужне, југоисточне и северне стране каменим бедемом чија траса је прилагођена конфигурацији терена (Myrto 1982, 16; fig. 5). Улаз у насеље се налазио са јужне стране гребена докле и данас води савремени пут од села Мљик, из правца северозапада заобилазећи литицу са њене јужне стране (Myrto 1982, 16).

Историјат истраживања. Локалитет Мљик – Ћиш је рекогносциран 1971. године у оквиру пројекта израде археолошке карте околине Драча када су документовани остаци грађевинских структура и прикупљен део покретног археолошког материјала (Myrto 1981, 55; Myrto 1982, 16).

Датовање. Према налазима грађевинских остатака и грнчарије, локалитет Мљик – Ћиш је датиран у период од 4. до 2. века старе ере, уз нешто покретног материјала из касне антике тј. 5. и 6. столећа (Myrto 1982, 16).

Грађевински остаци и архитектура. Остаци одбрамбеног бедема су најбоље очувани са северне стране где се и данас у густо израслом жбуњу налази зид дужине око 100 m, широк 2 m, који на западном крају долази до ивице стеновитог гребена (Myrto 1982, 16). Испред линије бедема, на одстојању од по 30 m, налазе се три камене гомиле, односно остаци срушених одбрамбених кула (Myrto 1982, 16).

Бедем је конструисан као сухозид од наслаганих камених блокова различитих величина (Myrto 1982, 16).

Остаци улазне капије се налазе на јужној страни, конструисане клесањем пролаза у стени (Myrto 1982, 16).

Покретни налази. Покретни археолошки материјал нађен на локалитету и датиран у време између 4. и 2. века старе ере чине највише фрагменти тегула, питоса, амфора и друге импортоване керамике где спадају делови посуда пресвучених фирнисом у црној, браон и црвеној боји (Myrto 1982, 16).

Литература. Vojnogeografski institut 1963; Myrto 1981; Myrto 1982.

3.7.11. ПЕРСЋОП (алб. – *Persqop*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Персџоп се налази око 30 km удаљен од Јадранског мора у правцу истока, 9 km мерено ваздушном линијом југоисточно од Тиране, са југозападне стране од долине реке Ерзен (алб. – *Erzen*), на стеновитој и делимично пошумљеној јужној падини планинског узвишења Виља (алб. – *Mali e Vilës*, 723 m н. в.), на надморској висини од 592 m (Vojnogeografski institut 1962a). Смештен је југозападно од превоја и села Мираши (алб. – *Mirashi*) са леве стране од пута који води од села Петрељ (алб. – *Petrelë*) након 1,5 km према селима Шнкол (алб. – *Shënkoll*) и Дуришт (алб. – *Durisht*).

На локалитету су присутни остаци фортификације којој се прилазило уз падину узвишења са југоисточне стране где се налазио главни улаз у насеље и велика јужна кула (*прилог 3 – слика 106, слика 107*; Miraj 1971, fig. 1). Други улаз се вероватно налазио на северној страни насеља где је откривена још једна одбрамбена кула (Miraj 1971, 153). Услед недовољне истражености локалитета, може се само на основу оријентације главног прилаза и стрмог терена претпоставити да је насеље било организовано по подзиданим терасама.

У непосредној близини утврђеног насеља су откривени остаци једне монументалне гробнице и конструкција чесме (Miraj 1971, 153).

Историјат истраживања. Персџоп помиње аустроугарски истраживач Ј. Г. Фон Хан (von Hahn) половином 19. века (Miraj 1971, 153; Hahn 1853). Опис и скицу су израдили албански истраживачи Х. Цека (Hasan Seka) и И. Адам (I. Adam) у организацији Института за историју и лингвистику из Тиране (Miraj 1971, 153).

Локалитет је сондажно ископан а налази су објављени 1971. и 1981. године (Karaiskaj 1981; Miraj 1971).

Датовање. Фортификација Персџоп је датирана у период од 4. до 2. века старе ере (Karaiskaj 1981, 39 – 85).

Грађевински остаци и архитектура. На Персџопу археолошки је истражена јужна кула и улаз који се налази са њене источне стране (*прилог 3 – слика 106, слика 107*).

Јужна кула, постављена на стрмој падини, правоугаоне је основе и веома великих димензија. Пружа се приближно правцем исток – запад дужином од 58 m, а широка је 12 m, излазећи за толико испред трасе бедема са источне под оштрим углом и око 6 m западне стране под правим углом (Karaiskaj 1981, 45; Miraj 1971, 153, fig. 1).

Са западне стране бедем се наставља даље праволинијски на нешто вишој висини од куле и паралелно са њеним јужним зидом (Miraj 1971, fig. 1). Дебљина бедема на овом месту износи између до 6 m, најчешће 5,85 m (Miraj 1971, 154).

Са источне стране се налази улаз окренут ка југоистоку и конструисан као коридор између два зида ширине 2,5 до 3 m, широк између 2,7 и 2,9 m, и дугачак око осам метара (Miraj 1971, 154, fig. 1, Т. 1 / 2).

Бедем је конструисан је од већих камених блокова, квадера и трапезоидних комада који чине два лица и каменом испуном у средини без употребе везивног материјала (Miraj 1971, 154). Блокови су клесани без буњастог испупчења, сложени су у хоризонталне редове једнаке висине (*isodomum*) а највећи комади достижу дужину од 2,35 m и висину од 0,6 до 0,85 m (Karaiskaj 1981, 45, fig. 15b; Miraj 1971, 154, Т. 1).

Бедем је постављен је на камени темељ који је дубок 1,1 m и шири од бедема за 0,1 до 0,15 m, конструисаном од ситнијих комада који су приклесани само са горње стране ради равнања површине (Miraj 1971, 153).

Конструкција јужног зида монументалне куле који је очуван до 7 m у висину мерено са спољашње стране, нешто је комплекснија. Чине је два паралелна зида удаљена око 3 m један од другог, унутрашњи широк 1 m и спољашњи широк 2 m, који су међусобно спојени попречним зидовима који се пружају у језгру конструкције паралелно на размацама од по 5 до 6,25 m стварајући касете (Karaiskaj 1981, 45, fig. 15a, 15b; Miraj 1971, 153 – 154, fig. 1, Т.1 / 1). Ови попречни зидови више на лицу спољашњег зида у виду паралелних пиластера који излазе за 0,45 до 0,5 m испред равни зида (Karaiskaj 1981, fig. 15a, 15b; Miraj 1971, Т. 1 / 1). Укупна дебљина јужног зида куле износи 6 m (Karaiskaj 1981, 45; Miraj 1971, 153).

Некропола. У непосредној близини локалитета се налазе остаци монументалне гробнице (Miraj 1971, 153).

Литература. Vojnogeografski institut 1962a; Karaiskaj 1981; Miraj 1971; Hahn 1853.

3.7.12. САРАГУ (алб. – *Saragu*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Сарагу (алб. – *Saragu*) са остацима утврђеног насеља налази се на истоименом брду, у непосредној близини села Бишћем (алб. – *Bishqem*) са његове западне стране, у округу Пећин (алб. – *Rrethi i Peqinit*) у западној Албанији, 21 km западно од Елбасана, мерено ваздушном линијом, односно 30 km источно од јадранске обале (Vojnogeografski institut 1962a; Сека, N. 1972a, 11, Т. 1). Смештен је 1 km северно од долине реке Шкумбе (алб. – *Lumi Shkumbin*), на јужном врху брда које се пружа правцем север – југ, на 275 m н. в. (Vojnogeografski institut 1962a; Сека, N. 1972a, Т. 6 / 1). Северно и источно од утврђеног насеља, испод стрмих литица, падине су пошумљене, док је југозападна падина подељена пољопривредним терасама, а нешто ниже такође пошумљена.

Утврђено насеље има основу у облику неправилног троугла са највишом тачком на североисточном углу одакле терен пада према западу, југу и југозападу, док је са северне и источне стране ограничени стрмим стеновитим литицама (Сека, N. 1972a, Т. 6 / 1). Ширина утврђења на правцу исток – запад износи око 200 m, на најширој, северној страни уз литицу, док је дужина на правцу север – југ износи око 240 m, уз источну литицу (Сека, N. 1972a, Т. 6 / 1). Остаци фортификације се налазе на падини, југозападно од врха, спајајући северозападни и југоисточни угао утврђења, од западног краја северне литице до јужног краја источне литице, пратећи конфигурацију терена, односно изохипсу на 215 m н. в. (Сека, N. 1972a, Т. 6 / 1). Улаз у утврђење се налази југозападно од врха на падини (Сека, N. 1972a, Т. 6 / 1). Најбољи прилаз извишењу је хрптом брда са јужне стране. Конфигурација терена упућује на закључак да је насељавање унутар утврђења било организовано по терасама паралелним са бедемом.

Историјат истраживања. Локалитет су рекогносцирали албански истраживачи Х. Цека (Hasan Seka) и С. Ислами (Selim Islami) 1960. године (Сека, N. 1972а, 7).

Датовање. Настанак утврђења Сарагу се датира у 4. век старе ере, како је опредељен и покретни материјал покупљен са површине локалитета (Сека, N. 1972а, 11 – 12). Живот у насељу се одвијао и током 3. и 2. века старе ере, судећи према налазима керамике (Сека, N. 1972а, 11 – 12).

Грађевински остаци и архитектура. Бедем утврђења је најбоље очуван на западној страни, до висине од три реда камених блокова. Полази од западног краја северне литице пратећи конфигурацију терена према југу дужином од око 80 m, где се окренута према западу, излазећи испред линије бедема, налази четвороугаона кула, дугачка 9 m (западни зид), са северне стране где излази испед бедема под правим углом широка скоро 5 m, а са јужне стране 8 m, где под тупим углом излази ка споља (Сека, N. 1972а, Т. 6 / 1). Северни и јужни зид куле се са западним спајају под правим углом (Сека, N. 1972а, Т. 6 / 1). Од куле бедем иде још око 30 m према југоистоку мењајући правац два пута до места где се налази улаз у насеље (Сека, N. 1972а, Т. 6 / 1). Од улаза према југоистоку бедем се може пратити још око 35 m, док се даље у правцу југоисточног угла утврђења његови трагови само местимично могу констатовати на потезу где још пет пута мења правац пружања до тачке где се спаја са јужним крајем источне литице (Сека, N. 1972а, Т. 6 / 1).

Улаз у утврђени део насеља се конструисан као пролаз између два дела бедема чије су трасе смакнуте, односно северозападни део се налази на нешто већој надморској висини у односу на југоисточни, тако да се стиче утисак да су у питању тангенцијална врата иако краци зидова не поклапају потпуно отвор кроз који се може проћи право и без промене правца кретања (Сека, N. 1972а, Т. 6 / 1). Врата су тако окренута ка западу а ширина пролаза износи 3 m (Сека, N. 1972а, Т. 6 / 1). Бедем, односно сухозид је положен директно на стену, има два лица и камену испуну у језгру са најчеће трапезоидно обликованим блоковима или ретко квадерима од туфа неједнаке величине (највећи достижу метар дужине), клесаним без буњастог испупчења и сложених у спољашње лице у хоризонталне редове

неједнаке висине (*pseudoisodomum*), местимично са „L“ спојницама (Сека, N. 1972а, 11, Т. 5 / 3).

Покретни налази. Од покретних налаза на локалитету су највише присутни фрагменти домаће руком рађене керамике, највише лонци (Сека, N. 1972а, 12, Т. 8 / 1, 2). Од импортоване керамике налажени су фрагменти аполонијске и хеленистичке керамике из Дирахиона, највише делови амфора, скифоса и олпи (Сека, N. 1972а, 12, Т. 8 / 4 – 7). Претпоставља се да је су поједини керамички примерци имитације хеленистичкох керамичких форми израђиваних на локалитету (Сека, N. 1972а, 12).

Литература. Vojnogeografski institut 1962а; Сека, N. 1972а.

3.7.13. ШКАМБИ – ШНЛИУ (алб. – *Shkambi i Shënlliut*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Шнлиу (алб. – *Shënlliut*) или Шкамби – Шнлиу (алб. – *Shkambi i Shënlliut*) са остацима утврђеног насеља налази се на побрђу у централној Албанији, у округу Елбасан (алб. – *Rrethi i Elbasanit*), у близини села Шкамби (алб. – *Shkambi*), удаљен 9 km мерено ваздушном линијом западно од Елбасана, односно 42 km источно од јадранске обале (Vojnogeografski institut 1962а; Сека, N. 1972а, Т. 1). Смештен је на узвишењу које се диже на око 395 m н. в., око 3 km северно од долине реке Шкумбе (алб. – *Lumi Shkumbin*), односно на побрђу између њених притока Пап (алб. – *Proni i Pap*) западно и Кус (алб. – *Proni i Kusës*) источно (Vojnogeografski institut 1962а; Сека, N. 1972а, Т. 6).

Плато на ком се налази насеље је у основи неправилног трапезиодног облика, омеђен литицама са источне и јужне стране и приступачан са северне стране и северозападне стране, са највишом тачком на западној страни (Сека, N. 1972а, Т. 6). Утврђено насеље, неправилне основе, пружа се правцем исток – запад дужином од близу 170 m, док је на правцу север – југ широко скоро 60 m (Сека, N. 1972а, Т. 6). Улази у утврђени ареал је постављен на североисточном углу, између северног бедема и источне литице, југоисточно и западно, између литица и бедема (Сека, N. 1972а, Т. 6).

У непосредној близини локалитета, местимично се могу наћи камени блокови који су припадали објектима ван утврђеног насеља (Сека, N. 1972а, 12).

Историјат истраживања. Локалитет Шнлиу су рекогносцирали албански истраживачи Х. Цека (Hasan Seka) и С. Ислами (Selim Islami) 1960. године (Сека, N. 1972а, 7).

Датовање. Утврђене су најмање две фазе утврђивања. Прва фаза је из времена старијег гвозденог доба када је употребљаван слабо обрађен, приклесан камен за изградњу бедема, потврђена и налазима руком рађене керамике датиране у исто време, док је друга датирана у време краја 4. века старе ере са бедемом од обрађених блокова (Сека, N. 1972а, 9, 11).

Грађевински остаци и архитектура. Бедем је очуван на северној страни насеља, са западне и источне стране источне литице која се кривудава пружа правцем север – југ, док се у траговима може пратити делимично и са југозападне стране, прилагођен конфигурацији терена (Сека, N. 1972а, Т. 6). Североистолчно од источне литице, бедем се пружа најпре правцем север – југ дужином од десетак метара а затим под правим углом скреће ка западу дужином од још тридесетак метара након чега скреће поново на север под скоро правим углом и опет ка западу штитећи на том месту пролаз из правца североистока (Сека, N. 1972а, Т. 6). Са западне стране источне литице, тј. њеног северног крака који је на том месту благо закривљен ка северозападу, северни бедем се најпре пружа паралелно са литицом ка северозападу омеђујући с њом пролаз у утврђени део насеља, а потом скреће ка западу и након десетак метар ка југу где се након мање од десет метара поново исправља ка западу, творећи на тај начин летвороугаону кулу која излази испред трасе северног бедема (Сека, N. 1972а, Т. 6). Од те тачке бедем иде ка западу пратећи изохипсу на 385 m н. в. (Сека, N. 1972а, Т. 6).

Бедем из старије фазе је конструисан од приклесаних камених блокова различитих величина и наслаганих у сухозид са доста великим шупљинама између појединих комада камена (Сека, N. 1972а, 11, Т. 5 / 2).

Бедем из друге фазе утврђеивања, тј. из краја 4. века старе ере, постављен је на стену и чине га два лица и камена испуна у средини. Спољашње лице је конструисано од блокова различитих величина од којих најдужи достиг 1,2 m дужине, клеасних као најчешће трапезиодни блокови и ређе као полигонални

блокови са буњастим испупчењем, слагани у хоризонталне редове неједнак висина (*pseudoisodomum*) уз употребу „L“ спојница (Сека, N. 1972а, 11, Т. 5 / 1).

Покретни налази. Од покретних налаза на локалитету су констатовани фрагменти руком рађене керамике и импортоване керамике из Аполоније и Дирахiona (Сека, N. 1972а, 12).

Литература. Vojnogeografski institut 1962а; Сека, N. 1972а.

3.7.14. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ

У околини Елбасана, рекогносцирањем и сондажним ископавањем шездесетих година 20. века установљено је више, слабије истражених археолошких локалитета, са остацима насеља из времена касне праисторије овог подручја. Остаци насеља из времена старијег гвозденог доба, од којих су поједина насељавана и у касније време, од 4. века старе ере, констатовани су на локалитетима: **Бодини** (алб. – *Kalaja e Vodinit*) крај истоименог села, удаљен 17 km северозападно од Елбасана мерено ваздушном линијом, на увисењу које се налази на западним падинама планине Краб (алб. – *Krrabë*), изнад кањона реке Ерзен (алб. – *Lumi Erzeni*); **Кула Грацен** (алб. – *Kulla e Graceni*) крај истоименог села, 10 km северозападно од Елбасана, на увисењу изнад кањона реке Кус (алб. – *Proni i Kusës*); **Бидзелење** (алб. – *Kalatë e Bixellenjës*) смештен на увисењу са два истакнута ћувика крај истоименог села, између кањона река Кус и Зараника (алб. – *Zaranika*) око 7 km северозападно од Елбасана; **Папр** (алб. – *Papër*) на увисењу крај истоименог села, 12 km југозападно од Елбасана, изнад ушћа реке Пап (алб. – *Proni i Pap*) у Шкумбу (алб. – *Lumi Shkumbin*); **Ваљши** (алб. – *Kalaja e Valshit*) 14 km југоисточно од Елбасана, на увисењу крај истоименог села са јужне стране планине Буканик (алб. – *Mali Bukaniku*), тј. пашњацима Зараника (алб. – *Zaranika*); „**Света Марија**“ (алб. – *Maja e Shën Mërisë*) југоисточно од Елбасана у близини Ваљшија на пашњацима Зараника; **Дарда** (алб. – *Dardha*) 23 km североисточно од Елбасана, крај истоименог села, на увисењу изнад кањона горњег тока Шкумбе (Vojnogeografski institut 1962а; Сека, N. 1972а, 10 – 11, Т. 1).

У крају око Елбасана налази се неколико насеља која нису утврђена и чије фортификације нису откривене, а датирани су у 4. век старе ере: **Лешани** (алб. – *Lleshani*) 9 km југоисточно од Елбасана, на узвишењу крај истоименог села, са југозападне стране планине Буканик (алб. – *Mali Bukaniku*); **Шкамби Мбрет** (алб. – *Shkambi Mbret*) 6,5 km североисточно од Елбасана, на узвишењу изнад реке Шкумбе (алб. – *Lumi Shkumbini*); и поред познатог насеља Бељш, у његовој близини, југозападно од Елбасана, локалитети са остацима малих неутврђених насеља **Њафшкал** (алб. – *Qafshkallë*), **Деширан** (алб. – *Deshiran*), **Драгот** (алб. – *Dragot*) са остацима камених блокова од настамби и некрополама датираним у 4. век старе ере (Vojnogeografski institut 1962a; Сека, N. 1972a, 11). Још једно слабије истражено утврђење констатовано је код **Петреље** (алб. – *Petrelë*) око 10 km јужно од Тиране према Елбасану, где су констатовани остаци утврђења од камених квадера слаганих у правиле хоризонталне редове (*isodromum*) из 4. века старе ере (*прилог 3 – слика 105*; Сека N. 2005, 108, fig. 37).

На појединим локалитетима попут Куле Грацен, Ваљш и Света Марија, констатована је фортификациона архитектура са боље клесаним трапезоидним блоковима уз њихово слагање у равније хоризонталне редове (Сека, N. 1972a, 11).

У свим локалитетима је констатован покетретни археолошки материјал датирани од 4. до 2. века старе ере, а на појединим и материјал из 1. века старе ере и млађи (Бељш, Папр, Бидзељење, итд.), укључујући поред домаће руком рађене керамике и импортовану керамику из Аполоније и Дирахиона, највише амфора, олпи, скифоса и различитих здела (Сека, N. 1972a, 11 – 13, Т. 7 – 10).

Са више налазишта потичу примерци бронзаноог новца, македонских комада из 4. века старе ере, комада Епирске лиге, Орика, Амбракије, Аполоније и највише Дирахиона (Сека, N. 1972a, 12).

Из околине Бељша, односно Думре (алб. – *Dumre*) потиче више камених портрета датираних у период од 3. до 1. века старе ере са, грчким алфабетом исписаним локалним именима, *Γενθιος*, *Βαθουνα*, *Αμωλις*, *Μίνα*, *Σαμος* итд. (Сека, N. 1972a, 12, Т. 12).

На појединим локалитетима су призвођени предмети од гвожђа, највише оружје датирано у време 3. до 1. века старе ере (Сека, N. 1972a, 12, Т. 11).

3.8. ПОБРЋЕ МАЛАКАСТРА И КАЊОН ОСУМА

3.8.1. БАЉИБАРДА – ГРАДИШТА (алб. – *Gradishta e Balibardhës*)

Топографија и просторна организација. Локалитет Баљибарда – Градишта налази се око 2 km југоисточно од истоименог села (*Balibardha*), на узвишењу Градишта које је на пола пута између овог и села Ћерешник (алб. – *Qereshnik*), у округу Берат (алб. – *Rrethi i Beratit*), око 11 km од града Берата (алб. – *Berati*) и долине реке Осум (алб. – *Osumi*) мерено ваздушном линијом ка североистоку, смештен у планинској области северозападно од планине Томор (алб. – *Mali i Tomori*, 2417 m н. в.), око 55 km источно од јадранске обале (Vojnogeografski institut 1962a; Mane et al. 1976, 405, fig. 1). Узвишење Градишт је већим делом пошумљено, диже се на 698 m н. в. и пружа се правцем југозапад – североисток, доминирајући кањонима мањих река Гуштова (алб. – *Lumi Gushtovës*) југозападно и Загорја (алб. – *Lumi Zagorës*) југоисточно које су данас у горњем току преграђене чиме су створена два језера у близини локалитета, а на крају свог тока ка југозападу се уливају у Осум на северној и јужној периферији Берата (Vojnogeografski institut 1962a).

Утврђено насеље се налази на врху узвишења и пружа се приближно правцем исток – запад, затварајући простор неправилне основе, пратећи бедемима конфигурацију терена (Mane et al. 1976, Т. 1 / 3). Прилаз утврђеном насељу је најлакши из правца североистока и са југозападне стране.

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран 70 – тих година 20. века у оквиру пројекта израде албанске археолошке карте (Mane et al. 1976, 401).

Датовање. Локалитет је према покретним налазима датиран у период од 3. до 1. века старе ере, мада је утврђење настало нешто раније (Mane et al. 1976, 405). У конструкцији бедема се могу издвојити две фазе.

Грађевински остаци и архитектура. Од грађевинских остатака очуван је део фортификације, односно делови бедема који је окружио насеље неправилне елипсоидне основе, пратећи конфигурацију терена (Mane et al. 1976, 405, Т. 1 / 3).

Са северне стране су се налазиле две четвороугаоне куле које излазе испред линије бедема, од којих је очувана само једна (Mane et al. 1976, 405). Истражена кула на североисточној страни, очувана је до висине од 1,5 m, широка је 3,5 m и дучачка 6 m (Mane et al. 1976, 405, Т. 1 / 3).

Конструкција бедема чија дебљина у просеку износи 1 m, састоји се од камених блокова сложених у сухозид, обликованих у виду плоча димензија 1 са 0,3 са 0,15 – 0,3 m (Mane et al. 1976, 405).

Конструкција кула које су конструисане у каснијем времену се састоји од боље обликованих камених квадера сложених у суозид, различитих величина, 1,07 са 0,37 са 0,49 m; 0,94 са 0,38 са 0,44 m; 1,03 са 0,44 m (Mane et al. 1976, 405).

Покретни налази. Од покретних налаза највише су присутни фрагменти импортоване црнофирнисоване керамике, начешће различитих тањира, здела и шоља, као фрагменти нелакиране керамике рађене на витлу и многобројни фрагменти питоса (Mane et al. 1976, 405).

Од домаће керамике нађени су груби фрагменти рађени од слабо пречишћеног блата као и делови посуда од нешто чистије глине (Mane et al. 1976, 405).

Литература. Vojnogeografski institut 1962a; Mane et al. 1976.

3.8.2. БАРГУЛАС – КИША (алб. – *Bargullasi – Kisha*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Баргулас – Киша („Црквиште“) се налази на врху узвишења Корони (алб. – *Bregu i Koronit*), са западне стране истоименог села (*Bargullasi*), које се налази између масива планине Томор (алб. – *Maja e Tomorrit*, 2417 m н. в.) и кањона реке Осум (алб. – *Osumi*), око 2 km мерено ваздушном линијом према југоистоку од градића Пољичан (алб. – *Poliçan*), односно 18,5 km југоисточно од града Берата (Генералњий Штаб 1988a; Vojnogeografski institut 1962a; Mane et al. 1976, 406).

Узвишење корони је обрасло шумом на северозападној падини испод које се налази велика вртача Бараулари (алб. – *Shkalla e Baraullarit*), данас претворена у терасаста поља и испод ње, даље на северу, поток Пљира (алб. – *Plira*) који тече ка западу где се након 5 km улива у Осум (Генералњий Штаб 1988a). Остале

падине су претворене у пашњаке или обрадиво земљиште, односно терасаста поља и њиве. Са јужне стране Коронија, свој ток ка југу започиње поток Нишов (алб. – *Nishovë*) који протиче поред истоименог села и након 3 km се улива у Осум (Генеральный Штаб 1988а).

Остаци утврђеног насеља стоје на врху Коронија, на платоу неправилне троугаоне основе, на 806,8 m н. в., са бедемима који затварају површину од око 600 m² (Генеральный Штаб 1988а; Mane et al. 1976, 406, Т. 1 / 1). Најлакши прилази су са јужне, североисточне и северозападне стране (Генеральный Штаб 1988а).

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран 70 – тих година 20. века у оквиру пројекта израде албанске археолошке карте (Mane et al. 1976, 401).

Датовање. Покретни материјал са Кише може се датирани у последња 3 столећа старе ере (Mane et al. 1976, 407). Остаци бедема су вероватно старији, а млађим покретним налазима можда одговарају два четвороугаона темеља која се налазе унутар насеља.

Грађевински остаци и архитектура. Остаци бедема на Коронију су до данас једва опстали мало изнад земље и најбоље су очувани на југозападној и источној страни где се високи до 1 m изнад тла (Mane et al. 1976, 406). У потпуности прате конфигурацију терена кривудавом трасом (Mane et al. 1976, Т. 1 / 1).

Бедем је конструисан као сухозиди дебео до 1,1 m, од наслаганих необрађених блокова камена различитих величина, 1 са 0,3 са 0,5 m или 0,5 са 0,34 са 0,7 m (Mane et al. 1976, 406).

Унутар утврђеног ареала, ближе западном делу, налазе се два мања правоугаона камена темеља који удаљени један од другог 4,2 m и постављени на правцу југозапад – североисток, димензија 0,76 са 0,7 m и 0,64 са 0,65 m (Mane et al. 1976, 406, Т. 1 / 1).

Покретни налази. Међу покретним налазима има фрагмената античких тегула и фрагмената керамичких посуда, највише питоса дебелих зидова, добро печених али од непрочишћене глине (Mane et al. 1976, 407).

У близини западног дела насеља, ближе бедему, нађено је неколико комада бронзаног новца кованог у Аполонији са представом Аполона и обелиска (Mane et al. 1976, 407).

Литература. Генеральный Штаб 1988а; Vojnogeografski institut 1962а; Mane et al. 1976.

3.8.3. БЕЉИШОВЕ (алб. – *Belishove*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Бељишове (алб. – *Belishove*), са остацима утврђеног насеља налази се у округу Малкастра (алб. – *Rrethi i Mallakastrës*), око 15 km мерено ваздушном линијом од града Фијера (алб. – *Fier*) ка југоистоку, односно 25 km источно од јадранске обале, на узвишењу са југоисточне стране истоименог села (алб. – *Belishove*). Смештен је на побрђу између мање планине Закрес (алб. – *Zakres*) која се диже на југозападу на 514 m н. в. и планине Вент (алб. – *Maja Vent*) која се југоисточно од локалитета диже на 639 m н. в., јужно од долине реке Ђанице (алб. – *Gjanica*) која тече ка северозападу и северу где се код Фиера улива у реку Семан (алб. – *Semani*) (Vojnogeografski institut 1963). Локалитет је на око 540 m н. в., на травом и жбуњем обраслом узвишењу неправилне четвороугаоне основе, које је се пружа правцем североисток – југозапад, са најстрмијом падином на југоисточној страни која је при дну густо пошумљена (Vojnogeografski institut 1963).

Утврђење прати конфигурацију терена тако да има неправилну четвороугаону основу, пружајући се на правцу североисток – југозапад дужином од преко 80 m, широко је, на линији северозапад – југоисток око 55 m и заузима површину од 0,5 ha (Сека, N. 1986b, 53, fig. 9).

Према најблажој, североисточној падини с које је прилаз најлакши, окренут је улаз у утврђење (Сека, N. 1986b, fig. 9).

Историјат истраживања. Локалитет је рекогносциран осамдесетих година 20. века, када су израђене скице и фотографије утврђења (Сека, N. 1986b).

Датовање. На основу анализе грађевинских остатака, настанак утврђења се датира у половину 5. века старе ере (Сека, N. 1986b, 53). С обзиром на видљиве

разлике у трасирању бедема на појединим деловима утврђења, односно на појаву равне трасе и нешто масивнијег северног бедема и четвороугаону кулу на североисточној страни, утврђење је вероватно дограђено у каснијем времену, можда током 4. века старе ере (Сека, N. 1986b, fig. 9).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету су откривени делови бедема који је окруживао насеље. Са јужне, југоисточне и југозападне стране, бедем је трасиран тако да потпуно прати конфигурацију терена, скрећући на два места под тупим углом на југозападној страни и полукружно на југоисточној (Сека, N. 1986b, 53, fig. 9). На северној страни се спајају западни бедем који се пружа правцем југозапад – североисток и северни бедем који се пружа правцем северозапад – југоисток, под правим углом (Сека, N. 1986b, 53, fig. 9). На југоисточном крају северног бедема налази се капија заштићена четвороугаоном кулом са њене југоисточне стране, увученом иза спољне линије бедема и наслоњене на источни бедем са унутрашње стране под правим углом (Сека, N. 1986b, 53, fig. 9).

Улаз је конструисан као пролаз у бедему, између бочне стране северног бедема и четвороугаоне куле (Сека, N. 1986b, 53, fig. 9).

Конструисан је као сухозид од грубо клесаних квадера сложених у хоризонталне редове неједнаке висине (Сека, N. 1986b, 52, fig. 10).

Литература. Vojnogeografski institut 1963; Сека, N. 1986b.

3.8.4. БЕРАТ – КАЉАЈА (алб. – *Kalaja e Beratit*)

Локалитет је у археолошкој литератури, према подацима код Полибија и Тита Ливија, идентификован као античко насеље Антипатреја (грч. – *Ἀντιπάτρεια*; лат. – *Antipatrea*) или Парта најпре од М. Лика (*Michael Leake*), британског истраживача (Andrea 1983 – 1984, 111; Ваџе 1971, 47; Livius 1905, 533; Mane et al. 1976, 401; Полибије 1988, 474; Praschniker und Schober 1919, 63; Spahiu 1975, 500; 1983, 134; Сека 2005, 89).

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Каљаја налази се у центру града Берата (алб. – *Berati*, округ Берат, алб. – *Rrethi i Beratit*),

смештеног већим делом са десне стране реке Осум (алб. – *Osumi*) на месту где је ушће мање реке Мољишт (алб. – *Lumi i Molishtit*; назива се још и именом Вељабишт – *Velabisht*) која дотиче из правца југа и након завршетка кањона Осума (алб. – *Kanioni i Osumit*) који тече од југоистока и почетак широке долине ове реке, између високих планина Шпираг (алб. – *Mali i Shpiragut*, 1198 m н. в.) западно и Томор (алб. – *Mali i Tomori*, 2417 m н. в.) источно, у јужном делу централне Албаније, удаљен од Јадранског мора нешто више од 50 km мерено ваздушном линијом према истоку (Vojnogeografski institut 1962a; Генерални Штаб 1988a). Смештен је на мањем брду Каљаја (алб. – *Kalaja*) које се диже изнад модерног града на 226 m н. в., поред тока Осума који га опкољава с јужне и западне стране, ушћа реке Мољишт (алб. – *lumi i Molishtit*) у Осум западно и превоја са нешто вишим узвишењем источно и североисточно (Vojnogeografski institut 1962a; Генерални Штаб 1988a). Каљаја је најприступачнија са североисточне стране док су остале веома стрме, стеновите и делимично пошумљене.

У тврђави (*прилог 3 – слика 108*) на којој се налазе остаци насеља из периода од гвозденог доба до времена турске владавине (Andrea 1983 – 1984, 111, 112), а која заузима простор неправилне основе на врху брда и делимично на падинама узвишења, димензија 560 m на правцу север – југ и 260 m на правцу исток – запад, испод видљиве фортификације која је највећим делом из 15. – 16. века, налазе се остаци утврђења и насеља из времена 4. – 1. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 111, 112). На основу утврђених локација остатака бедема из 4. века старе ере претпоставља се да тврђава из касног средњег века прати трасу ових бедема (Praschniker und Schober 1919, 61 – 63; Spahiu, 1975, 500; 1983, fig. 2). Главни улаз у утврђење се налазио у северном делу тврђаве, односно у бедему који гледа према североистоку (*прилог 3 – слика 108, слика 109, слика 110, слика 113*). На северозападној страни је откривен део бедема са још једним мањим улазом у утврђење. Како се терен од улаза пење од севера према југу тј. делу који је додатно утврђен у средњем веку, може се претпоставити да се ту налазило горње утврђење античког насеља.

Историјат истраживања. Тврђаву Берат у својим описима помиње неколико истраживача међу којима су француски Пуквил и Леон Реј и британски

истраживач Лик (Spahiu 1975, 495). Опис тврђаве у Берату са остацима античких бедема и капије, уз скице и фотографије израдили су својевремено аустријски истраживачи Прашникер и Шобер 1917. године (Praschniker und Schober 1919, 61 – 65; Spahiu 1975, 495). Од албанских истраживача за бератску тврђаву први је описао А. Баче (Аpollon Ваџе) (Ваџе 1971; Spahiu 1975, 495).

Археолошка ископавања уследила су седамдесетих година 20. века под руководством Х. Спахију (Hëna Spahiu) када су у периоду од 1973. до 1975. и 1978. године радови били усмерени на утврђивање стратиграфије и хронологије настанка тврђаве, ископавања донела материјал између осталог и из античког периода, а откривени су и већи делови античке фортификације испод средњовековних и турских зидова (Andrea 1983 – 1984, 111, 112; 1991 – 1992, 82; Spahiu 1975, 495 - 501; 1983, 119). Ископавања у Берату је наставио К. Брака 1987. године са фокусом на утврђивање хронологије настанка средњовековне тврђаве (Andrea 1991 – 1992, 82).

Датовање. На основу археолошких ископавања обављених седамдесетих година утврђена је стратиграфија и датирање насеља у Берату. На основу датирања покретног археолошког материјала издвојено је шест фаза живота у овом насељу: прва фаза која се датира у период 6. и 5. века старе ере репрезентована коринтском и локалном керамиком као и остацима настамби од лепа; фаза од 4. до 1. века старе ере када је насеље утврђено масивним бедемом са великом количином фрагмената керамике из хеленистичких радионица; период од 1. до 4. столећа; касноантичка фаза од 4. до 7. века; средњовековна од 7. до 14. тј. фаза турске доминације – 15. и 16. век (Andrea 1983 – 1984, 111 – 112; 1991 – 1992, 82).

На основу разлика у обради камена и слагања лица бедема утврђене су две фазе градње фортификације. Подизање фортификације од квадера слаганих „на суво“ (*pseudoisodomum*) датирано је у крај 4. или почетак 3. столећа старе ере (Spahiu 1975, 500; 1983, 134 – 135). Фаза реконструкције бедема (*isodomum*), након рушења једног његовог дела, датирана је у време након Другог илирског рата, тј. 218. годину старе ере (Spahiu 1983, 128).

Грађевински остаци и архитектура. На бератској тврђави су откривени трагови фортификације из 4. века старе ере на неколико места испод зидова

средњовековног утврђења којем су послужили као темељи (*прилог 3 – слика 108, слика 109, слика 110*).

У југозападном делу утврђења у тзв. „сектору А“ поред средњовековног зида констатован је остатак темеља предримске фортификације који се пружа право дужином од 8,8, широк 3,2 m, конструисан од набацаних мањих кречњачких блокова димезија 0,5 са 0,25 са 0,25 m (Spahiu 1975, 496).

У северном делу утврђења ови бедеми су констатовани на два места. На делу бедема који је окренут ка северозападу („сектор В“) откривен је део бедема који се пружа у правој линији на правцу североисток – југозапад дужином од 27 m, постављен на темељ, односно цокл висине 14 – 19 cm (Spahiu 1983, 121, fig. 3 – 8). Дебљина бедема у просеку износи од 2,93 до 3,35 m и очуван је у висину од 4 до 6 редова камених блокова, тј. 1,5 до 2,65 m (Spahiu 1983, 121, 124). На југозападној страни овог зида налази се четвороугаони отвор (*прилог 3 – слика 112, слика 114*), данас попуњен камењем средњовековног зида, димензија 1,37 са 1,47 m са прагом који чине два камена блока и каменом гредом дугачком 2,65 m изнад отвора који је протумачен као остатак малих врата (Spahiu 1983, 125, fig. 5, 8). Испод средњовековне четвороугаоне куле бр. 22 која на овом месту излази испред линије бедема за 7,5 m, откривени су блокови старијег утврђења *in situ* па се претпоставља да се ту налазила старија кула (Spahiu 1983, 126). Размак између ове и следеће куле бр. 23 према југозападу износи 48 m (Spahiu 1983, 126). Конструкција темеља овог дела бедема састоји се од мањих набацаних блокова димензија до 0,94 са 0,54 са 0,49 m (Spahiu 1983, 121). Конструкција надземног дела бедема има два лица од великих кречњачких блокова сложених „на суво“ и камену испуну у језгру (Spahiu 1983, 121 – 122). Блокови су обрађени са пет страна и обликовани као квадери или трапезоидни блокови са испупченом спољашњом страном и различитих су димензија, дугачки до 3,4 m (Spahiu 1983, 123). Сложени су у скоро равне редове са местимичним смицањем по висини (*pseudoisodomum*) што је постигнуто тзв. „L“ спојницама (*прилог 3 – слика 115; Spahiu 1975, 497; 1977 – 1978, 348; 1983, fig. 3 – 8*). На размацима од 2,84 до 3,4 m поједини блокови су постављени попречно тако да улазе у језгро бедема (Spahiu 1983, 122).

На делу бедема на северној страни утврђења, окренутом према североистоку („сектор С“), јужно од главног улаза је откривен део предримске фортификације у дужини од 9,45 m на правцу северозапад – југоисток, очуван до висине од 6 редова камених блокова тј. до висине од 3 m, дебео 3,28 m, на који је постављен средњовековни бедем са кулом „бр. 2“ (Spahiu 1975, 499; 1983, 127, fig. 9). Ради се о остацима два зида који се срећу под углом од 116 степени, односно вероватно о месту где се налазила четвороугаона кула поред улаза у утврђење (Spahiu 1983, 127). Овај део бедема је конструисан као и претходно описани сегмент с тим што су блокови најчешће обликовани као квадери и ређе као трапезоидни блокови, дугачки од 0,71 до 1,5 m, једнаке висине од 0,5 m и сложени „на суво“ у правилне хоризонталне редове без смицања по висини (*isodomum*) са буњасто (испупчено) обликованим спољним странама (Spahiu 1983, 128, fig. 9).

У „сектору С“, односно у североном делу утврђења на делу бедема који је окренут ка североистоку налази се главни улаз у фортификацију који је коришћен током античког и средњовековног периода (*прилог 3 – слика 110, слика 111, слика 113*). На блокове из 4. и 3. века старе ере који стоје „in situ“ постављени су средњовековни зидови (Spahiu 1983, 128). Ове блокове су констатовали још аустроугарски истраживачи јер су очувани у висини два или четири реда изнад земље, али је након чишћења 1978. године утврђена конструкција зидова и првобитна висина од најмање 7 редова, тј. преко 3,5 m (Praschniker und Schober 1919, 62, plan 72 – 73; Spahiu 1983, 128 – 129). Улаз је конструисан у виду два сукцесивна коридора правоугаоних основа укупне дужине 10 m на правцу исток – запад и ширине 3,7 m, који су омеђени дебелим зидовима од квадрера и трапезоидних блокова са клесаним испупчењима на спољним странама и тзв. „L“ спојницама ради смицања блокова по висини (Praschniker und Schober 1919, 62, plan 72 – 74). Са унутрашње стране према северу се могу пратити блокови зида који је под правим углом скретао ка северу, док са спољне стране бедем скреће под правим углом ка југу а потом ка југоистоку и с друге стране улаза ка северу па североистоку где су нешто даље констатовани блокови преостали од правоугаоне куле на којој је средњовековни бедем (Praschniker und Schober 1919, plan 72 – 73). Цео прилаз главном улазу у основи изгледа као левак са правоугаоним кулама нешто даље на северу и југу.

Непосредно поред дела бедема у „сектору В“ на северозападу утврђења, откривени су слабо очувани темељи неколико објеката који су протумачени као остаци кућа из истог временског периода као и бедем (Spahiu 1975, 498).

Некропола. На југозападном делу узвишења („сектор А“) у непосредној близини откривеног темеља хеленистичке фортификације са југоисточне стране, нађена је опљачкана гробница са остацима скелетног сахрањивања конструисана од грубо обрађених кречњачких плоча које су формирале правоугаону цисту димензија 1,2 са 0,6 m оријентације североисток – југозапад (Spahiu 1975, 496). Поред остатака фрагментованог и поремећеног скелета нађен је фрагмент гвоздене четвороугаоне алке (Spahiu 1975, 496).

У северном делу утврђења је констатован један дечји римски гроб датиран новцем Аркадија у крај 4. или почетак 5. столећа (Spahiu 1975, 499).

У близини Берата налази се такође некропола код села Отлак (алб. – *Otlaku*) неколико километара северно, датирана према налазима тегула, фрагмената керамике, односно гутуса и начину сахрањивања у период од 3. до 1. века старе ере, где су на једној тераси узвишења констатовани гробови инхумираних покојника конструисани од камених плоча димензија 0,8 са 0,33 са 0,45 m (Mane et al. 1976, 403 – 404, fig. 1).

Покретни налази. Међу покретним налазима најбројнији су фрагменти керамике. Најбројнији су фрагменти керамике домаће израде рађене на витлу у облицима шоља, лонаца, амфора, тањира, скифоса, кантароси, хидрија, датираних у време 4. до 2. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 112; Spahiu 1975, 495 – 496, 499). Међу овим фрагментима има црвено сликане керамике, украшене геометријским мотивима са аналогијама из Аполоније и Димала (Spahiu 1975, 496, Tab. 1 / 5).

Од домаће керамичке продукције остао је велики број фрагмената тегула хеленистичког времена (Andrea 1983 – 1984, 112; Spahiu 1975, 496).

Од импортоване керамике најбројнији су фрагменти мегарских пехара (Andrea 1983 – 1984, 112), а присутни су и налази амфора типа *Lamboglia 2* (Shpuza 2009).

Велики број керамичких налаза је датиран и у време од 2. столећа старе ере и периода од 1. до 4. века где спадају фрагменти керамике *pseudo terra sigillata* и *terra sigillata* (Andrea 1983 – 1984, 112; Spahiu 1975, 495).

На северном делу локалитета су нађена два примерка бронзаног новца Аполоније са представом Аполона и обелиска грубо датираниу време од 4. до 1. века старе ере као и више примерака римског царског новца (Spahiu 1975, 497 – 500).

Међу покретним налазима значајни су комади гвоздене шљаке на основу чега се претпоставља постојање топионице или ковачнице у насељу (Spahiu 1975, 500).

Литература. Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Ваџе 1971; Vojnogeografski institut 1962a; Генерални Штаб 1988; Mane et al. 1976; Spahiu 1975; 1983; Praschniker und Schober 1919; Сека 2005.

3.8.5. ГОРИЦА – КАЉАЈА (алб. – *Kalaja e Goricës*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет на Горици налази се у јужном делу града Берата (алб. – *Berati*), у истоименом округу (алб. – *Rrethi i Beratit*) у централној Албанији, између високих планина Шпираг (алб. – *Mali i Shpiragut*, 1198 m н. в.) западно и Томор (алб. – *Mali i Tomori*, 2417 m н. в.) источно, удаљен од Јадранског мора нешто више од 50 km мерено ваздушном линијом према истоку (Vojnogeografski institut 1962a; Генерални Штаб 1988a).

Локалитет Каљаја се налази на северној падини делимично пошумљеног узвишења Горица (алб. – *Kodra e Goricës*) које се диже на 558 m н. в., изнад истоименог јужног предграђа Берата, са супротне стране реке Осум (алб. – *Osumi*) у односу на центар града и градску тврђаву (алб. – *Kalaja e Beratit*). Са источне стране узвишења према северу протиче речица Мољишт (алб. – *Lumi i Molishtit*; назива се још и именом Вељабишт – *Velabisht*) која се улива у Осум са североисточне стране локалитета, на месту где река излази из југоисточног кањона (алб. – *Kanioni i Osumit*) у широку долину (Vojnogeografski institut 1962a; Генерални Штаб 1988a). Локалитет је смештен на падини, поред нешто стрмије литице која је брани са северне стране, на око 250 m н. в. одакле се виде кањон и долина Осума и Мољишта, односно широки простор од југоистока преко северне стране до југозапада са бератском тврђавом и ушћем река непосредно испод положаја који заузима (Vojnogeografski institut 1962a; Генерални Штаб 1988a).

Локалитет са остацима утврђења је неправилне основе, око 150 m дуг на правцу исток – запад и нешто преко 100 m широк на правцу север – југ, захватајући површину од око 1,5 ha (Mane 1987, 147 – 148, fig. 1). Насеље је природно утврђено стрмом литицом на северној страни, а највиша тачка се налази у североисточном делу. Са источне, југоисточне и западне стране која је на нешто нижој падини, констатовани су остаци одбрамбених бедема (Mane 1987, fig. 1). Улази у насеље су констатовани на крајњој североисточној позицији и на јужној страни где је откривена главна капија утврђења и траговима колског приступног пута 12,5 m даље према југу (Mane 1987, 148, fig. 1). Трећи улаз се вероватно налазио на западној страни где терен пада и где су констатовани трагови још две куле (Mane 1987, 150, fig. 1).

Историјат истраживања. Археолошки локалитет на Горици је рекогносциран седамдесетих година прошлог века у оквиру археолошких истраживања бератског округа (Mane et al. 1976). Сондажна ископавања су обављена средином осамдесетих година под руководством Ш. Манеа (*Shuaip Mane*) када су откопани делови утврђења и прикупљени ситни налази, махом керамика (Mane 1987).

Датовање. На локалитету Каљаја изнад Горице, предграђа Берата, налазе се остаци насеља од времена бронзаног доба до епохе хеленизма. Према археолошким налазима на Горици, типоплогији керамике и анализи грађевинских остатака, на локалитету се издвајају две фазе насељавања. Прва обухвата касно бронзано и гвоздено доба, од 9. до 6. века старе ере, а друга период од 4. до 2. столећа пре н. е. (Mane 1987, 150 – 151; Mane et al. 1976, 403). Подизање фортификације датира се у крај 4. или почетак 3. века старе ере (Mane 1987, 150). Некропола у селу Отлак (алб. – *Otlaku*) неколико километара северно је датирана у период 3. до 1. века старе ере (Mane et al. 1976, 404).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету су очувани делови одбрамбеног бедема у дужини од 167 m, који полазе од литице на североисточној страни где се налази мањи улаз у насеље (Mane 1987, 147). Источни бедем у ком се налази мањи улаз 10,5 m јужно од литице, пружа се ка југу дужином од 87 m, са скоро неприметном променом правца на месту где се налази прва правоугаона кула 42 m од литице, а завршава се још једном четвороугаоном кулом која је

удаљена 35 m даље према југу (Mane 1987, 147, fig. 1). Од тог места јужни бедем иде ка југозападу. Од друге куле на траси бедема је након 16,5 m начињено цик – цак скретање под скоро правим угловима (Mane 1987, 147, fig. 1). Одатле, након још 17,5 m, траса има правац ка северозападу у дужини од 13 m (Mane 1987, 147, fig. 1). На том месту се налази главна капија утврђења са још једном четвороугаоном кулом (Mane 1987, fig. 1). На западној страни утврђења су откривени остаци бедема, односно вероватно остаци две четвороугаоне куле између којих је западна капија (Mane 1987, 150, fig. 1).

Североисточни улаз је конструисан као тангенцијална („скајска“) врата, односно коридор између бедема који се приближно пружа правцем север – југ, ширине 1,3 и дужине 3,2 m (Mane 1987, 148, fig. 1). Две куле на источној, односно југоисточној страни утврђења су четвороугаоне основе, истих димензија, 5,6 са 4,2 m и обе излазе испред спољашњег лица бедема пружајући се у правцу истока и југоистока (Mane 1987, 147, 149, fig. 1, 2, 3). Трећа кула која се налази поред главног улаза са јужне стране такође је четвороугаоне основе и излази испред лица бедема ка југозападној страни, али је нешто већих димензија које износе 5,6 са 7,5 m (Mane 1987, 149, fig. 2, 4). Према приказаној основи објеката на том мести се раније налазила мања четвороугаона кула, димензија 2,8 са око 4 m која је касније дозидана и повећана (Mane 1987, fig. 4). Између треће, тј. јужне куле и паралелног бедема северно, налази се главни улаз, односно тангенцијална („скајска“) врата у виду коридора који се пружа правцем северозапад – југоисток, дужине 7,5 m и ширине која износи 3,05 m у првих шест метара пролаза а повећава се на 3,51 m у последњих метар и по` коридора (Mane 1987, 147, fig. 4).

На западној страни где су откривени трагови два четвороугаона објекта, вероватно четврте и пете куле које се пружају ка споља у правцу југозапада налази се трећи улаз конструисан као коридор који се пружа истим правцем, ширине 2,5 и дужине до 8 m (Mane 1987, 150, fig. 1). Ширина кула износи 5,8 а дужина до 8 m (Mane 1987, 150, fig. 1).

Бедеми су очувани 3 до 4 реда блокова у висину, широки су од 2,6 до 3 m и постављени на нешто шире камене темеље, високе од 0,1 до 0,3 m (Mane 1987, 147, fig. 4, 5, 6). Конструисани су као сухозиди са два лица од квадера и чешће трапезиоидних блокова обрађених са пет страна док шеста која задире у језгро

конструкције које је испуњено ситнијим каменом, необрађена, са буњастим испупчењем на спољашњим странама, сложених у равне хоризонталне редове са местимичним смицањем по висини што је изведено тзв. „L“ спојницама и уметањем блокова различите величине (Mane 1987, 147, fig. 4, 5, 6). Поједини блокови дужим странама улазе у језгро зидова чинећи конструкцију чвршћом (Mane 1987, fig. 1). Димензије блокова износе од 0,4 до 2,2 m у дужину, од 0,5 до 0,95 m у висину и око 0,5 m у ширину (Mane 1987, 148, 150; Mane et al. 1976, 403). На целој површини утврђења констатовани су трагови грађевинских објеката различитих димензија (Mane 1987, 150, 152).

Покретни налази. Од покретних налаза са локалитета најбројнији су фрагменти црно фирнисоване и сликане керамике 3. и 2. века старе ере, односно делови пехара на нози и тањира са вертикално истакнутим ободом (Mane et al. 1976, 403).

У керамичке налазе убрајају се и фрагменти, тј. дршке и ободи амфора од црвенкасте глине, делови тањира и лонаца (Mane et al. 1976, 403).

Бројни су налази тегула и имбрекса типичних хеленистичких профила (Mane et al. 1976, 403).

Литература. Vojnogeografski institut 1962a; Генеральный Штаб 1988a; Mane 1987; Mane et al. 1976.

3.8.6. ГУРЗЕЗА (алб. – *Gurëzeza*)

У вези са локалитетом Гурзеца је изнета претпоставка да је током антике носио име по племену Балајита и да је можда био центар краља Монунија који је познат по ковању новца (Сека 2005, 112, 145 – 146).

Топографија и просторна организација. Локалитет Гурзеца налази се поред градића Цакран (алб. – *Sakran*) у округу Малакастра (алб. – *Rrethi i Mallakastrës*), у југозападној Албанији, северно до долине реке Вјосе (алб. – *Vjosë*), 25 km удаљен од њеног ушћа у Јадранско море мерено ваздушном линијом према истоку (Vojnogeografski institut 1963). Смештен је на југозападној падини мање планине Закрес (алб. – *Zakres*) – 514 m н. в. (Vojnogeografski institut 1963),

која се још назива Гурит Зи (алб. – *Maja Gurit të Zi*), односно Маље Гур (алб. – *Kodra Male e Gurë*; Channel One). Гурзеза се налази 1,5 km северно од Цакрана, тј. 1,3 km северозападно од локалитета Машкјез (алб. – *Mashkjezë*), на пошумљеном узвишењу које се пружа првацем североисток – југозапад, с ког се види долина Вјосе и Јадранско море према југу и западу. Северно од локалитета је долина реке Ђанице (алб. – *Gjanica*) која тече ка северозападу и северу где се код Фиера (алб. – *Fier*) улива у Семан (алб. – *Semani*; Vojnogeografski institut 1963).

Локалитет са остацима насеља захвата површину од 23 ha, са фортификацијом првобитне дужине бедема око 2100 m (Fati i zi i Gurëzezës, Infoarkiv – Arkiva Mediatike Shqiptare; National Tourist Organization of Albania ; *Fier Region. Guide book for the Tour Operators*, 2010).

Димензије утврђења из касне антике које понављају основу фортификације из времена хеленизма захватају простор приближно четвороугаоног основе, димензија 240 са 35 m (Сека 1983а, 159).

Историјат истраживања. Прве информације о Гурзези долазе од аустроугарског истраживача К. Прашникера који је обилазио локалитет за време Првог светског рата (Gurëzeza, Wikipedia).

Делови локалитета су сондажно ископавани 1969. и 1970. док су истраживања већег обима уследила 1984. године под руководством М. Коркутија (Muzafer Korkuti) када су поред неолитских налаза откривени и остаци археолошких структура хеленистичког времена као и оставе новца из исте епохе (Andrea 1983 – 1984, 110 – 111; 1991 – 1992, 80; Korkuti and Petruso 1993, 708; Channel One).

Ископавања на Гурзези вршена су и 2009. године када су откривени остаци зграда и делови фортификације (Channel One).

На локалитету у селу Крешпан (алб. – *Kreshpan*) поред Цакрана са северозападне стране, такође је откривена остава новца из епохе хеленизма, по садржини слична остави из оближње Гурзезе (Andrea 1983 – 1984, 111).

Датовање. Локалитет садржи остатке насеља од времена гвозденог доба, епохе хеленизма и средњег века (Andrea 1983 – 1984, 111; 1991 – 1992, 80).

Конструкција јужног бедема праисторијског утврђења датирана је у тзв. „протоурбани период“, односно време између 7. и 5. века старе ере са поправкама у конструкцији датираним у другу половину 4. века старе ере, док је већа

количина нумизматичких налаза која се доводи у везу са овим насељем датирана у 3. век старе ере (Andrea 1983 – 1984, 111; Сека 1983а, 157, 159; 1987а, 9).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету је најбоље истражен део јужног бедема који се пружа праволинијски у дужини од око 30 m (Сека 1983а, 159). Конструисан је као сухозид ширине 1,6 m са два лица од блокова сложених у хоризонталне редове, просечних димензија 0,63 са 0,42 и 0,85 са 0,48 m (Сека 1983а, 159, fig. 13).

На делу фортификације Гурзеза констатоване су поправке бедема, односно конструкција која се састоји од каменог дела изграђеног од блокова који формирају два лица сложених у хоризонталне редове који се местимично смичу по висини (*pseudoisodomum*) и од којих поједини имају уклесане слова – монограме, на који је постављен зид од опеке (Сека 1987а, 9).

На локалитету су констатовани остаци цилиндричних цистерни у оквиру појединих већих грађевинских објеката (Сека 1987а, 15).

Покретни налази. Од нумизматичких налаза најпознатија је остава новца са Гурзезе која је садржала 200 бронзаних кованица Аполоније, Орика, Дирахујума и Епирске лиге, датирана у касни 3. век старе ере, са најчешћим представама обелиска који симболизује Аполона, Дионисовог рога и Артемидиног трношца (Andrea 1983 – 1984, 111).

Из оближњег села Крешпан, око 2 km северозападно од локалитета, позната је остава од око 200 комада новца датирана у почетак 3. века старе ере, тј. око 280. године пре н. е., од којих 40 комада припада ковању краља Монунија, са приказом краве и телета, четвороугаоно обликовани, док остали припадају Дирахујуму, Коркири и Аполонији (Andrea 1983 – 1984, 111).

На локалитету су констатовани фрагменти тегула који имају аналогије са налазима у Маргличу (Сека, N. 1987а, 15 – 16, 19).

Литература. Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Vojnogeografski institut 1963; Gurëzeza, Wikipedia; Infoarkiv – Arkiva Mediatike Shqiptare; Korkuti and Petruso 1993; National Tourist Organization of Albania ; *Fier Region. Guide book for the Tour Operators*, 2010; Сека 1977 – 1978; 1983а; 2005; Channel One.

3.8.7. КЉОС – КАЉАЈА (алб. – *Kalaja e Klosit*)

Археолошки локалитет Каљаја – Кљос је у археолошкој литератури идентификован са античким насељем Никаиа (грч. – *Nikaia*; Andrea 1976a; Ваџе dhe Сека 1981; Попов 2002; Парајани 1973; 1975a; 1976a; 1976b; 1976c).

Топографија и просторна организација. Локалитет се налази у округу Малакастра (алб. – *Rrethi i Mallakastrës*) у југозападној Албанији, 23 km удаљен од Валоне (алб. – *Vlorë*) мерено ваздушном линијом у правцу североистока, на узвишењу изнад села Кљос (алб. – *Klos*) са његове источне стране (*прилог 3 – слика 133*; Andrea 1976a; Vojnogeografski institut 1963; Попов 2002; Парајани 1973; 1975a; 1976a; 1976b; 1976c). Смештен је на пространом платоу и падинама брда Кљос (алб. – *Kodra e Klosit*) које се диже на 355 m н. в., изнад тока реке Вјосе (алб. – *Vjosë*; грч. – *Αώος*) која протиче са његове јужне стране текући ка северозападу и Јадранском мору (Vojnogeografski institut 1963; Парајани 1976b, 411, fig. 2, fig. 11). Са североисточне стране брда Кљос протиче поток Маруш (алб. – *Marushe*), са југоисточне Повл (алб. – *Povllë*) који пролази кроз стрму клисуру, док је југозападно поље Плевец (алб. – *Plevec*; Парајани 1973, 105; 1976b, 411). Узвишење Кљос је обрасло углавном травом и ниским растињем по целој површини.

Античко насеље заузима заравњени врх и падине брда, простирући се на површини од око 18 ha (*прилог 3 – слика 116, слика 133*), са обимним зидовима који прате облик терена и објектима унутар површине коју затварају дужином од око 1850 m (Парајани 1973, 106; 1976a, 23; 1976b, 412; Попов 2002, 201). У бедуму је откривен само један улаз, на западној страни, док се највиша тачка налази на југозападној страни фортификације, са остацима јавних објеката на терасама испод у правцу истока и севера (Парајани 1973, 112; 1976b, fig. 2; Попов 2002, обр. 49). Објекти су по насељу терасасто распоређени (Парајани 1975a, 465; 1976a, 23). Унутар фортификације, уз театар тј. падину која се пење до највише тачке, конструисан је подзид који је служио и као унутрашњи одбрамбени зид којим се заједно са објектом позоришта штитио прилаз мањем платоу на врху (Парајани 1976a, tab. 2). Претпоставља се да се централни трг („агора“) налазио у северозападном делу утврђења, између северозападног дела бедема где је и једини

улаз у утврђени део насеља и театра који је смештене источно одатле (Попов 2002, 203).

Историјат истраживања. Рушевине насеља открио је и први публикувао К. Пач (Carlo Patsch) који је посетио локлаитет 1900. године где је начинио описе зидова и преписе натписа на које је наишао (Парајани 1973, 105; 1976b, 411; Patsch 1904). Током Првог светског рата локалитет је обишао аустријски истраживач Прашникер (Camilo Praschniker) који је публикувао описе зидова (Парајани 1976b, 412; Praschniker 1922). Француски истраживач Луј Робер (*Louis Robert*) је након Првог светског рата идентификовао локалитет као античко насеље Никаја на основу нађеног епиграфског споменика (Парајани 1973, 105, 109 – 110; 1976b, 419; Попов 2002, 200).

Албански истраживачи започели су истраживања Каљаје Кљос 1971. и 1972. године под руководством Љ. Папајанија (*Lazër Paraјani*) када је терен искрчен и у два наврата сондиран, а утврђене су и трасе бедема (Парајани 1975, 465). Од 1973. до 1975. године су настављена ископавања када је рађено на простору где се налази позориште, агора са откривеним јавним објектом и стамбене куће (Andrea 1983 – 1984, 109; Парајани 1975, 465). Током тих кампања нађено је доста покретних налаза где значајно место заузимају примерци новца, натписа и тегула са печатима (Andrea 1983 – 1984, 109; Парајани 1976b; 1976c).

Датовање. Према спорадичним налазима коринтске керамике и керамике типа Гајтан прво насеље на Кљосу је оквирно датирано од средине 7. до средине 5. столећа старе ере (Andrea 1983 – 1984, 109; Попов 2002, 200).

На основу анализе фортификационих остатака издвојене су две фазе живота у насељу. Прва, Кљос 1 је датирана у време краја 5. века старе ере када је подигнут већи део фортификације од трапезиодних и полигоналних блокова (*прилог 3 – слика 117 – горе*; Парајани 1973, 108 – 109; 1976b, 418 – 419). Друга фаза, Кљос 2 је према делу утврђења од квадера датиран у крај 4. или почетак 3. века старе ере када су подигнути и други јавни објекти у насељу (*прилог 3 – слика 117 – доле*; Парајани 1973, 108 – 109; 1976a, 24, 27; 1976b 418 – 419).

Већина покретних налаза је датирана у исти период, од краја 5. до 2. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 109). Насеље је било живо и у времену римске

доминације овим подручјем на шта указује велики број фрагмената тегула датираних у то време (Парајани 1975 , 465).

Грађевински остаци и архитектура. Фортификације Никаје обухватају површину од 18 ha неправилне основе пратећи конфигурацију терена равним трасама и наглим променама правца пружања бедема у првобитној дужини од 1850 m (*прилог 3 – слика 116*; Парајани 1973, 112; 1976b, fig. 2; Попов 2002, обр. 49). На овом спољашњем бедему се налази само један улаз, на западној страни утврђења који је конструисан као тангенцијална врата која су заштићена кулом. Југозападно од врата налази се једна а североисточно две четвороугаоне куле које излазе испред лица бедема, док са јужне стране на два места бедем има цик – цак трасу што замењује одбрамбене куле. Тангенцијална врата су конструисана као коридор између два краја бедема који се не додирују и пружају се паралално, ширине око 4 m и дужине око 6 m (Парајани 1973, 112; 1976b, fig. 2). Кула која штити врата налази се са северне тј. спољне стране, правоугаоне је основе и заправо представља задебљање на бедему ширине 5,1 m која се након улаза за 1,7 m смањује на 3,5 m што је просечна дебљина бедема на другим местима фортификације (Парајани 1973, 106, 112; 1976b, 413, fig. 2). Југозападно до врата, најзападнијој тачки утврђења, бедем након што се пружа правом трасом скреће цик – цак за 3,5 па потом 14,5 m где формира опет четвороугаону кулу широку 9,9 m која излази испред лица бедема за 3,8 на северној и 1,75 m на јужној страни (Парајани 1973, 106, 112; 1976b, 413, fig. 2). На средини северозападног бедема, северозападно од улаза налази се четвороугаоне кула ширине 7,4 m која излази испред лица бедема за 2,5 m (Парајани 1973, 106, 112; 1976b, 413, fig. 2). На крајњој северној тачки утврђења налази се још једна четвороугаоне кула широка 6 m која излази испред бедема за 9,5 m западном страном и 6 m источном страном (Парајани 1973, 106, 112; 1976b, 413, fig. 2).

Бедем је на појединим местима очуван до 3,5 m у висину, односно до 6 или 7 редова камених блокова изнад нивоа тла (Парајани 1976b, 413, fig. 3). Дебљина бедема варира између 3,2 и 3,5 m (Парајани 1976b, 413). Конструисан је као зид са два лица од кречњачких камених блокова и каменом испуном у средини с тим да на просечном растојању од 2,7 m у језгру бедема постоје попречни зидови тј. коморе које су формиране окретањем блокова попреко или тако што је шеста

страница блокова остала полуобрађена (Парајани 1973, 106; 1976b, 413 – 414). Лице зида је саграђено од трапезиодних и полигоналних кречњачких блокова који су сложени у редове неједнаке висине што је постигнуто клесањем блокова у различите полигоналне облике, њиховом различитом величином и коришћењем тзв. „L“ спојница (Парајани 1973, 107; 1976b, fig. 3 – 7; Попов 2002, 201, обр. 50). Специфичност ових зидова је употреба мањих комада камена у лицу који су троугаоних форми и уметнути између већих блокова шпицем окренутим на доле како би се попуниле шупљине између трапезоидно обликованих комада (Парајани 1973, 107; 1976b, 414, fig. 7). Ивице блокова су прецизно уклопљене а спољашње стране су обликоване равно, скоро без испупчења (Парајани 1976b, 414). На појединим местима у бедему, најчешће на југоисточној и источној страни, на западу поред четвороугаоне куле блокови бедема су обликовани као квадери и сложени у равне редове неједнаких висина (*pseudoisodomum*) или једнаких висина (*isodomum*) што представља преправке у другој фази (Кљос 2) с краја 4. или почетка 3. века стере ере (прилог 3 – слика 118, слика 119; Парајани 1976b, 415 – 416, fig. 8). Блокови на Кљосу су великих димензија и достижу 3 са 1,2 м, 2,4 са 1,8 м, 2 са 1,3 м, 2 са 0,9 м (Парајани 1973, 108; 1976b, 417).

Унутар фортификације је откривен потпорни зид који се од театра пружа право према североистоку дужином од 21,7 м, након чега скреће под правим углом ка југоистоку, грађен од камених квадера сложених у равне редове, подупрт контрафорама (Парајани 1976а, 27, fig. 9, Т. 2). Поједини блокови нису нађени *in situ* већ су сложени у зид приликом рестаурције (Парајани 1976а, 27). Неки од блокова имају натписе са именима породица и појединаца који су протумачени као декрети о додели „грађанског права“ и ослобађању појединаца од ропства (Парајани 1976а, 27). С обзиром да су поједини натписи окренути наопакао и на начин да се деличино виде, може се закључити да је у своје време, пре деструкције, зид био реконструисан а блокови секундарно употребљени. Четрнаест натписа је првобитно било исклесано на зиду источног пародоса театра (Andrea 1983 – 1984, 109).

У централном делу насеља, источно од највишег платоа насеља, односно са југоисточне стране у односу на театар, откривени су остаци јавне грађевине, односно трема са стубовима – „стое“, датиране у 3. век старе ере а делимично

срушене па преправљане крајем 2. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 109; Парајани 1976а, 24 – 25, fig. 2, 3, Т. 1 / а). Објекат се пружа правцем југоисток – северозапад дужином од преко 40 m колико је првобитно откопано и широк је 10 m (Ваџе dhe Сека 1981, 32; Парајани 1976а, 24). Конструисан је као портик са два реда стубова, спољашњим који чини североисточну фасаду и унутрашњим који раздваја портик на два уздужно подељена дела ширине по 5 m који стоје под истим кровом (Парајани 1976а, 24). Југозападну страну портика чинио је зид широк 0,9 m тј. два реда камених квадера, а оба реда стубова су подигнута од тла на степенести стилобат од камених квадера, на две различите висине што је условљено падом терена (Ваџе dhe Сека 1981, 33; Парајани 1976а, 24). У конструкцији зидова блокови су на једнаким размацама окренути попреко (Парајани 1976а, 24). Стубови овог објекта дебљине 0,48 m, израђени су у дорском стилу (Ваџе dhe Сека 1981, 32; Парајани 1976а, 25).

Театар је полукружне основе и налази се у западном делу насеља, тј. северно од највишег палтоа (*прилог 3 – слика 120, слика 121*), постављен на стеновиту падину и окренут ка северозападу (Andrea 1983 – 1984, 109; 1976а, 347, fig. 11; Парајани 1976а, 26, fig. 4, Т. 2; Попов 2002, обр. 49, 63). С обзиром да са североисточне стране падина има мању висину, конструисан је подзид и падина вештачки подигнута на виши ниво (Парајани 1976а, 26). Ширина театра износи скоро 30 m (Парајани 1976а, Т. 2; Попов 2002, обр. 63). Трибине иза полукружне оркестре имају 13 до 15 редова, ширине од 0,6 до 0,9 m и конструисане су од камених квадера сложених на стену (Парајани 1976а, fig. 4). Испред оркестре пречника 11,1 m су подигнути проскенион ширине 10,6 m, и сцене исте ширине и дубине 4,7 m, са зидовима који су конструисани од сложених камених квадера постављених на нешто шире темеље, односно у случају проскениона на паралелне канале исклесане у стени на међусобном размаку од 1,7 m (Andrea 1976а, 347; Парајани 1976а, 26 – 27, Т. 2). За театар који је примао од 800 до 1000 гледалаца на трибине је утврђено да је подигнут у 3. веку старе ере (Andrea 1983 – 1984, 109; Парајани 1976а, 27). На зиду пародоса је уочено 14 натписа са личним и породичним именима (Andrea 1976а, 348; 1983 – 1984, 109).

Остаци објекта датираног у крај 2. века старе ере, откривени су у источном делу насеља (Парајани 1975, 465). У питању су остаци зида који је конструисан од фино

клесаних камених блокова дугих од 0,8 до 1 m и високих 0,6 m, постављен на живу стену у дужини од 7,5 m и очуван у висини једног реда блокова (Парајани 1975 , 465). Поред веће количине покретног материјала коју углавном чине фрагменти кровног црепа и различитог керамичког посуђа на овом месту су уочени тргаови гаражи на простору између две стене широком 0,7 и дугом 1,5 m (Парајани 1975 , 465). Због присуства велике количине керамичких фрагмената од посуда различитих типова (лонци, тањира, лампе, амфориске, лекити, итд.) и места са слојем гаражи, претпоставља се да се ради о керамографској радионици (Парајани 1975 , 466).

У јужном делу насеља откривени су остаци куће датиране у почетак 2. века старе ере, са пет просторија, двориштем, ходником и цистерном која заузима простор димензија око 20 са 12 m и пружа се дуж правца исток – запад (Andrea 1976a, 346, fig. 10; Парајани 1976a, 27 – 28, fig. 5, 6, Т. 1 / b). Собе четвороугаоних основа које се налазе на различитим висинским нивоима с обзиром на пад терена, пружају се уз ходник у средини, три са северне и две с јужне стране док се на источном крају коридора којим се пролазило налази и ограда двориште са цистерном наслоњеном уз спољашњи зид просторије ближе средини куће (Andrea 1976a, fig. 10; Парајани 1976a, Т. 1 / b). Са јужне стране коридора су две просторије окарактерисане према нализама фрагмената керамике и делови четири питоса, као кухиња са улазом из дворишта на истоку и трпезарија димензија 4,9 са 4,7 m са улазом из ходника (Парајани 1976a, 28). Са северне стране су три просторије од којих две имају улаз из ходника а западна димензија 4,8 са 4,1 m има улаз споља са северне стране (Andrea 1976a, fig. 10; Парајани 1976a, Т. 1 / b). У југоисточном углу источне просторије је откривена четвороугаона конструкција која је протумачена као када за купање (Andrea 1976a, fig. 10; Парајани 1976a, 28, Т. 1 / b). Уз источни зид мање просторије која је означена као кухиња, у дворишту објекта, откривена је цистерна за воду обложена хидрауличним малтером, дубине 3,5 и ширине 1,8 m, елипсоидног уздужног пресека са квадратним дводелним каменим поклопцем широком 1,5 m који има кружни отвор у средини и уклесан канал за довод воде из камене цеви чији део је откривен у углу поред ходника а која је пуњена кишницом с крова покривеног црепом (Andrea 1976a, fig. 10; Парајани 1976a, 28, fig. 7, Т. 1 / b).

Конструкција темељних зидова чија дебљина износи између 0,65 и 1,3 m је од мањих камених блокова везаних глином, док су горње зоне зидова биле од ћерпича (Парајани 1976а, 28).

Налази остатака архитектонских елемената и камене пластике на Кљосу су бројни. Ту спадају делови кровних венаца, делови тела стубова и капитела који су обликовани у дорском и јонском стилу (Парајани 1976b, 422, fig. 14, 15).

Покретни налази. Натпис на основу ког је насеље на Кљосу идентификовано као Никаја (грч. – *Nikaia*) пронађен је на камену који је био уграђен у степенице једне сеоске куће у близини локалитета. Камен је трапезиодни блок димензија 0,46 са 0,36 m украшен пластичном јонском кимом испод које се у пет редова налази натпис клесан словима грчког алфабета малих димензија: ΑΡΧΥΛΑΚΟΙΤ ..ΔΑΡΙΟΣ ΛΥΣ.. ..ΑΧΟΥΕΠΠΑ .. ΝΙΙΑΙΚΙΕΝΕΥ.. ΙΑ...ΟΙΣΙΑΙ (Парајани 1973, 110; 1976b, 420, fig. 12; Попов 2002, 200).

На локалитету је пронађена велика количина фрагмената импортоване и домаће насеобинске керамике (Парајани 1973, 110; 1975а, 465 – 469, Pl. 1; 1976а, 28).

Од импортоване керамике нађени су бројни фрагменти амфора међу којима су коринтске посуде и амфоре од наранџасте глине пореклом са налазишта на Црном мору са заобљеним и на споља задебљаним ободима, датиране у крај 6. и почетак 5. века старе ере, налажене и на локалитету Бељш (Парајани 1975 , 467, Pl. 1 / 3). Делови црних фирнисаних скифоса са хоризонтално постављеним дршкама, скифоса украшених концентричним круговима на црном лаку, црно фирнисаних киликса датираних у крај 6. столећа старе ере, мегарских пехара, посуда пореклом из Аполоније и *terra sigilata* керамике (Парајани 1975 , 465, 467, Pl. 1 / 1).

Од насеобинске керамике домаће израде нађени су фрагменти израђени на витлу, питоси, лонци заобљених трбуха и широких отвора у пет варијанти од црвенкасте глине обојених мат црно, тањери различитих величина са ободима заврнутим на споља, ојохое од сивкасте и црвенкасте глине, пехари, лекити, лампе, као делови посуда рађених руком дебљих зидова са утиснутим тачкастим орнаментима (Парајани 1973, 110; 1975а, 465 – 467, Pl. 1 / 2, 4, 5, 7; 1976а, 28).

Међу керамичким налазима је велики број прстенова од печене земље, промера до 7 cm који су служили за одвајање посуда приликом њихове израде како не би

дошло до слепљивања приликом печења, а којих такође има доста на налазишту Згрдеш и Басе Селце (Парајани 1975 , 466).

Велики број уломака тегула датираних у хеленистичко време је нађен на локалитету и један примерак који је носио печат са натписом имена у генитиву једнине – ΒΑΛΑΝΕΙΟΥ, словима грчког алфабета, што се тумачи као име мајстора (радионице) за израду кровног црепа у насељу (Парајани 1973, 110). Поред овог натписа на истом комаду, тј. печату пронађени су отисци са монограмима: ΔΑΜ, ΝΑΥΚ и трећи који је нечитљив (Парајани 1973, 111; 1976b, 421, fig. 13). Поред овог нађено је више делова отисака печата на фрагментима тегула са траговима имена керамичких радионица у насељу (Andrea 1983 – 1984, 109; Парајани 1975 , 469). Међу бројним печатима на тегулама појављују се имена ΒΑΝΑΞΙ, ΔΑΜΟΣΙΑ, ΦΙΝΤΩΝ, ΛΩΝΙΔΑ, (Парајани 1975 , 469 – 470).

Током истраживања насеља на Кљосу откривено је више стотина комада бронзаног новца од којих највећи број припада ковањима Билица и Аполоније (Andrea 1976a, 348; Парајани 1973, 111; 1976c). Између 1971. и 1975. године откривено је 303 комада новца (Парајани 1976c, 259). Новцу Билица припада 97 комада, кованих између 260. и 168. године старе ере и након 168. године пре наше ере; новцу Аполоније 79 комада, кованих у периоду од 4. до 1. века старе ере; новцу Епирске лиге 38 комада, кованих у времену од 234. до 168. године старе ере; новцу Амбракије 15 комада, кованих у 3. и 2. веку старе ере; новцу Дирахiona 11 комада, кованих од 4. до 2. века старе ере; новцу Орика 4 комада, кованих у 3. или 2. веку старе ере; новцу Амантије 1 комад, кован у 3. или 2. веку старе ере; новцу Коринта 1 комад, кован у 4. веку старе ере; новцу Коркире 1 комад, вероватно кован у 3. веку старе ере; 7 комада новца припада римском ковању; за 50 комада новца није утврђено ком ковању припадају због нечитљивости (Парајани 1976c, 261 – 273, Т. 1). Неколико комада припада македонском и тесалском новцу (Парајани 1973, 111).

Приликом истраживања 1971. и 1972. године на локалитету је пронађен већи број комада гвоздене шљаке (Парајани 1973, 110). Из Кљоса је познат фрагмент натписа који помиње стратега коине Билица (Hansen and Nielsen (eds.) 2004, 347).

Литература. Andrea 1976a; 1983 – 1984; Ваџе dhe Сека 1981; Попов 2002; Парајани 1973; 1975a; 1976a; 1976b; 1976c; Hansen and Nielsen (eds.) 2004.

3.8.8. КРОТИНА – КАЉАЈА (алб. – *Kalaja e Krotinës*)

Археолошки локалитет Каљаја је идентификован у археолошкој литератури са античким насељем Димал (алб. – *Dimali*; грч. – *Διμάλη* или *Δίμαλλον*; лат. – *Dimallum*) на основу историјских извора (Полибије и Тит Ливије) и епиграфских налаза према историјским изворима и епиграфским споменицима (Andrea 1983 – 1984; Ваџе dhe Сека 1981; Gjongecaj 1998; Dautaj 1965a; 1965b; 1972; 1973; 1974a; 1975a; 1975b; 1975c; 1976a; 1976b; 1984a; 1984b; 1986; 1994; Karaiskaj 1981; Korkuti et al. 2008; Mano dhe Dautaj 1997; Попов 2002; Praschniker 1922; Fen et al. 2010; Heinzelmann et al. 2010; 2012; Сека 2005; Wilkes 1992).

Топографија и просторна организација. Локалитет се налази се у централној Албанији, у округу Берат (алб. – *Rrethi të Beratit*), око 12 km мерено ваздушном линијом од Берата (алб. – *Berat*) у правцу северозапада, јужно од магистралног правца ка Фјеру (алб. – *Fier*). Смештен је западно од планине Шпираг (алб. – *Mali i Shpiragut*, 1198 m н. в.) и јужно од равнице Музеће (алб. – *Muzeqe*), на брду између села Бистровице (алб. – *Bistrovice*) и Алембре (алб. – *Allambre*), у непосредној близини села Кротина (алб. – *Krotina*) са његове североисточне стране (Vojnogeografski institut 1962a). Највиши део узвишења које носи назив Каљаја (алб. – *Kalaja e Krotinës*), састоји се од већег травнатог заталасаног платоа који на средини стоји на 405 а на северозападној страни на 399 m н. в. и ситним растињем обраслог мањег платоа тј. врха на источној страни који стоји на 446 m н. в. или пар метара ниже (*прилог 3 – слика 122*; Dautaj 1984a, Fig. 1; Vojnogeografski institut 1962a; 1963). Јужно од узвишења се налази мање вештачко језеро настало преграђивањем мањег потока чија плодна долина се продужава даље у правцу југозапада. Са северне стране према којој се пошумљени терен брда спушта, налази се плодна долина и мања река Цукаљат (алб. – *Cukalat*) која тече ка југозападу где се улива у нешто већи водоток Курјан (алб. – *Kurjani*). Данас је локалитет једним делом претворен у обрадиво земљиште и делимично пошумљен на северној страни.

Остаци утврђеног насеља заузимају оба платоа, тј. врх брда и ниже пашњаке према истоку (*прилог 3 – слика 122, слика 123*). Димензије насеља неправилне основе износе на правцу исток – запад преко 900 m дужине, и на правцу север –

југ око 300 m ширине. Већи плато чији делови се називају „Нимфеј“ или „Агора“ са источне стране заузима 9 ha, док око 50 m виши мањи плато који се назива „Акропољ“ у основи има неправилни трапезоидни облик обухвата 2 ha површине (Fen et al. 2010, 1). Укупна површина локалитета износи око 20 ha (Dautaj 1975a, 189; 1976b, 385; Попов 2002, 193). Археолошким ископавањима и геофизичким снимањем је утврђено да је „Акропољ“ био утврђен бедемима и да је низ падине имао већи број паралелних тераса – подзида, а да је цео локалитет, укључујући „Нимфеј“ или „Агору“, тј. доњи плато био окружен другим прстеном бедема (Fen et al. 2010). Прилазни пут насељу је долазио из правца Аполоније са западне стране, где је откривена главна капија у бедемима са две куле које је штите (Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln).

Историјат истраживања. На археолошки локалитет Каљаја први је указао аустроугарски археолог К. Прашникер (Camillo Praschniker) након обиласка Албаније 1917. године (Dautaj 1965, 65; 1976a, 149; Praschniker 1922; Fen et al. 2010, 4; Heinzelmann et al. 2010, 2).

Идентификацију локалитета са античким насељем Димал извршио је албански археолог Б. Даутај (Burhan Dautaj) који је у више наврата ископавао на налазишту између 1963. и 1976. године, концентришући се углавном на простор „акрополе“ тј. горњег платоа (Andrea 1983 – 1984, 111; Dautaj 1965, 65; 1972, 150, 152; 1974c, 198; Fen et al. 2010, 4; Heinzelmann et al. 2010, 2).

Осамдесетих година предузети су радови на рестаурацији камених грађевина и археолошка ископавања мањег обима (Dautaj 1984a; Fen et al. 2010,5).

Од 2010. до 2013. године вршена су геофизичка снимања и археолошка ископавања локалитета кроз сарадњу Археолошког института у Тирани, Одељења за археологију Универзитета у Келну и Универзитета примењених наука у Келну, када је откривен већи број објеката укључујући делове бедема са кулама, театар, храм и сл. као већа количина покретног археолошког материјала (Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln; Fen et al. 2010; Heinzelmann et al. 2010; 2012).

Датовање. Према покретном археолошком материјалу истраживачи локалитета у Кротини су издвигали више фаза насељавања.

Налазима грубе керамике и алатки прва фаза је грубо датирана у гвоздено доба, односно 6. и 5. век старе ере када је насељен горњи плато локалитета (Andrea 1983 – 1984, 111; Dautaj 1973, 91; 1975a, 190; Fen et al. 2010, 5). Први истраживач К. Прашникер помиње налазе импортоване коринтске керамике који се такође датирају у ову фазу, али који нису нађени током каснијих истраживања (Dautaj 1972, 149; 1975a, 190; Praschniker 1922).

Друга и трећа фаза насељавања локалитета, односно крај 4. – половина 3. века старе ере и период од друге половине 3. до половине 2. или пак до краја 1. века старе ере, означене су као период развоја насеља у који је датиран велики број покретних налаза, домаћих и импортованих керамичких посуда и тегула, новца и других металних налаза (Andrea 1983 – 1984, 111; Dautaj 1973, 91 – 95; 1975a, 190; 1975b, 452; Fen et al. 2010, 5; Heinzelmann et al. 2010, 4). У време краја 4. или почетка 3. столећа старе ере датирано је подизање фортификације насеља и нешто касније стое са нишама, током 3. века старе ере (Ваџе dhe Сека 1981, 34). Након рушења старије фортификације подигнута је нова што се доводи у везу са Првим македонским ратом када је Димал уништен 219. године старе ере (Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln).

Подизање појединих грађевина – нимфеј, театар, зграде, улице, датира у период 3. до 1. столећа старе ере (Dautaj 1972, 153; 1973, 95; 1975a, 190; 1975b, 453; Fen et al. 2010, 5). Подизање друге две стое у насељу на којима су уочене по две фазе изградње, датира се у 3. век старе ере (Dautaj 1984a; Fen et al. 2010, 5). Време од 1. до 3. столећа је означено као послења фаза насељавања када локалитет постаје римска војна станица и насеље мањег значаја, углавном датирана керамичким налазима (Andrea 1983 – 1984, 111; Dautaj 1975b, 453; Fen et al. 2010, 5). Значајнија грађевина из ове фазе је театар који се налази на падини са западне стране „Акропоља“ датиран у 1. столеће (Fen et al. 2010, 15 – 18, Fig. 29 – 32). Последња фаза насељавања датирана је према налазима са горњег платоа у време од 4. до 6. столећа (Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln).

Грађевински остаци и архитектура. Трагови архитектуре констатовани су оба платоа хеленистичког насеља у Кротини (*прилог 3 – слика 123*).

Остаци бедема су констатовани на северној, источној и мањим делом јужној падини горњег платоа – „Акрополе“, док су на простору доњег платоа – „Агоре“ констатовани делови фортификације на северној и западној страни, односно квадери кречњака или белог травертина који још стоје *in situ* (Dautaj 1972, 149 – 150; 1984a, Fig. 1; Heinzelmann et al. 2010, Abb. 2). Гео физичким снимањима су добијене трасе обимних зидова насеља, тј. потврђено је постојање два прстена бедема (Fen et al. 2010).

На јужној падини „Акрополе“, тј. у близини портика са седам ниша, са његове источне стране, сондажним ископавањем је утврђен остатак ћошка четвороугаоне куле фортификације, односно констатовано је да је зид са седам ниша подигнут на темељу овог старијег бедема на чијој траси је откривена кула (Fen et al. 2010, 14 – 15, Fig. 23 – 25). Зидови овог бедема који се пружа приближно правцем исток – запад, односно четвороугаоне куле који су са спољне стране очувано до висине од три реда блокова, широки су 2,1 m и конструисани су „на суво“ са два лица од обрађених камених блокова, тј. грубље обрађених квадера са пет страна и језгра које се састоји од попреко и уздуж сложених великих блокова камена (Fen et al. 2010, 14 – 15, Fig. 23 – 25).

На западном крају насеља 2011. године је откривена главна капија која је подигнута заједно са новим бедемима највероватније након 219. године старе ере, а уништена у пожару у касно републиканско време (Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln). Конструисана је у виду коридора који је омеђен са две четвороугаоне куле чија конструкција има аналогије са кулама у Аполонији, односно састоји се од темеља од камених блокова, два до три реда тесаних квадера изнад и зидних конструкција од печене цигле на врху (Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln).

Портик са седам ниша (*прилог 3 – слика 124*) подигнут на темељу бедема на југозападној падини „Акрополе“ пружа се приближно правцем исток – запад дужином од 29,4 m, са седам полукружних ниша широких 2,98 и дубоких 1,47 m, размакнутих један од друге за 0,98 m, (Ваџе dhe Сека 1981, 34, fig. 61 – 62).

Друга стоа се налази северозападно од „акрополе“ поред бедема, (Ваџе dhe Сека 1981, fig. 62).

На „Акропољу“ су током последњих кампања откривене две веће јавне зграде окренуте фронталним странама према истоку, датиране у касно хеленистичко време од којих је бар једна опредељена као храм што се између осталог закључује по великој количини налаза фрагмената посуда за испијање вина, као остаци једног мањег објекта наслоњеног на стену на источној тераси гоњег платоа (Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln).

Геофизичким снимањем и сондажним ископавањем потврђено је постојање театра полукружне основе (*прилог 3 – слика 125, слика 126*), димензија 34 m, изграђеног од камених квадера, а који се налази уз простор „акропоља“ у његовом подножју (Fen et al. 2010, 15 – 17, fig. 29, 32).

Западно од „акропоља“ на прилазном правцу између западног бедема и „агоре“ констатовани су остаци „фонтане“ (Heinzelmann et al. 2010, Abb. 2).

Некропола. Некропола насеља у Кротини није истраживана (Попов 2002, 197 – 198).

Покретни налази. Присутне су фрагменти импортованих амфора пореклом из Аполоније из 3. века старе ере (Dautaj 1972, 153; 1975a, 192, Pl. 1), фрагменти старијих грчко – италских амфора 4. и 3. века старе ере и типа *Lamboglia 2* (Dautaj 1975a, Pl. 1; Kirigin 1994, 20; Shpuza 2009). Међу амфоре аполонијске продукције 3. века старе ере спадају посуде са ободом посувраћеним на споља, дужег врата, са дршкама које надвисују обод (Dautaj 1975a, 192). Поред налаза у Појанију, налажене су и у другим деловима Медитерана а познате су и са налазишта у Кротини.

У керамику домаће израде се убрајају фрагменти амфора које карактерише пљоснат обод који је једва преврнут на споља, кратак врат, и дршке постављене одмах испод обода (Dautaj 1972, 153; 1975a, 192, Pl. 1). Осим у Кротини фрагменти ових амфора налажени су у Ирмају и Појанију (Dautaj 1972, 153; 1975a, 192, Pl. 1).

Део покретне археолошке грађе чине бројни налази грађевинске керамике (углавном тегула) печатираних натписима и монограмима – ΔΙΜΑΛΛΙΤΑΝ и сл. (*прилог 4 – слика 204*; Dautaj 1972, 150, 156, fig. 1, Pl. 1, 4).

Од пољопривредних алатки констатовано је неколико закривљених виноградарских ножева (*прилог 4 – слика 199*; Shpuza 2009).

На локалитету је констатовано неколико женских и животињских камених фигурина, једна фигурина неког божанства и део сунчаног сата са натписом словима грчког алфабета (Dautaj 1972, Pl. 5, 7, 8).

Литература. Andrea 1976a; 1983 – 1984; Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln; Vojnogeografski institut 1962a; 1963; Gjongecaj 1998; Dautaj 1965a; 1965b; 1972; 1974a; 1974b; 1974c; 1975a; 1975b; 1975c; 1976a; 1976b; 1984a; 1984b; 1986; 1994; Karaiskaj 1981; Korkuti et al. 2008; Mano dhe Dautaj 1997; Попов 2002; Praschniker 1922; Fen et al. 2010; Heinzelmann et al. 2010; 2012; Seка 2005; Wilkes 1992.

3.8.9. МАРГЛИЧ – ГРАДИШТ (алб. – *Margëlliç, Gradisht; Kalaja e Margëlliçit*)

Локалитет је у археолошкој литератури према историјским изворима идентификован са античким насељем Оргесос (грч. – *Οργεσος*; Derveni 1971, 149).

Топографија и просторна организација. У западној Албанији, на око 10 km мерено ваздушном линијом југозападно од града Фијера (алб. – *Fier*), у истоименом округу (алб. – *Rrethi i Fierit*), у близини града Патос (алб. – *Patos*) према истоку, налази се село Марглич. Археолошки локалитет у Маргличу је смештен на брду Градишт (алб. – *Gradisht*) које се диже на 322 m н. в. северно од села, а на чијем врху се налази средњовековна тврђава – „Каљаја“, у оквиру које се налазе остаци античког насеља (Vojnogeografski institut 1963). Са јужне стране Марглича протиче река Ђаница (алб. – *Lumi i Gjianici*), док је северно речица Шарез (алб. – *Lumi i Sharezit*), оба водотока се у правцу северозапада укључују у слив реке Семан (алб. – *Semani*) која се северозападно од Фијера улива у Јадранско море (Vojnogeografski institut 1963). Брдо Градишт се пружа правцем северозапад – југоисток. Највиши део узвишења на ком се налази локалитет је дугачак око 500 m, обрастао је ниским растињем, а са јужне и западне стране на падинама су смештена сеоска имања и куће. Врх брда се налази на југоисточној страни.

Са југозападне стране насеља налази се брдо Зикр (алб. – *Mali i Zikrës*) где је откривена хеленистичка некропола (Миџај 1977 – 1978, 333).

Прилази утврђеном насељу су трасирани са јужне и западне стране тако да се једна капија налази код северозападног угла фортификације а друга поред југозападног (Сека, N. 1987a, fig. 2).

Фортификациони систем је прилагођен рељефу те има издужену полигоналну основу, пружа се правцем југоисток – северозапад дужином од око 400 m, широк је између 50 и 100 m и захвата укупну површину око 3,8 ha са две подужне падине на којима су стајали подужни делови бедема утврђења и терасасто распоређене комуникације и настамбе (*прилог 3 – слика 127*; Попов 2002, 240, 241; Praschniker und Schober 1919, 77, fig. 94; Сека, N. 1987a, 7). Са источне стране се налази стрма литица која је додатно обезбеђена бедемом. На узвишењу обухваћену бедемима издвајају се југоисточни део који је мањи и на вишој коти и већи северозападни на нижој висини где су констатовани остаци објеката за које се претпоставља да су имали јавни карактер, мада попречни зид који је одвајао ова два дела насеља није постојао у хеленистичко време (Praschniker und Schober 1919, Plan 94; Сека, N. 1987a, 10, fig. 2). Установљена су два улаза, на јужној и западној страни утврђења (Сека, N. 1987a, fig. 2; 1986b, fig. 7).

На деловима насеља који су истражени констатован је ортогонални систем комуникација између којих су распоређене куће, односно систем „инсула“ (Andrea 1983 – 1984, 110; Попов 2002, 242; Сека, N. 1987a, 12). Геофизичким снимањем је установљено да објекти у централном делу насеља имају оријентацију север – југ са благим одступањем ка истоку пружајући се паралелно са бедемима (Avxhiu dhe Frashëri 1988; Сека, N. 1987a, 10). Утврђено је да су обе подужне падине имале исту просторну организацију, односно по једну главну улицу паралелну са бедемом на коју су се надовезивале бочне, са објектима који су терасасто распоређени, док централна зона, односно хрпт између две подужне падине није био насељен већ остављен као слободан простор (Сека, N. 1987a, 10).

Историјат истраживања. Археолошки локалитет Марглич су својевремено обишли аустроугарски истраживачи Прашникер и Шобер на путу кроз Црну Гору и Албанију за време Првог светског рата, бележећи први опис, скицу основе утврђења и фотографију локалитета (Praschniker und Schober 1919,

75 – 77). Локалитет је доста уништен између два рата и током Другог светског рата (Сека, N. 1987а, 8).

Систематско археолошко истраживање уследило је тек 1982. године. Тада су под руководством Н. Цеке (Neritan Сека) ископавани делови фортификационог система, поједини грађевински објекти и комуникације у насељу, хидро – техничке структуре, а локалитет је делимично гео – физички снимљен (Avxhiu dhe Frashëri 1988; Andrea 1983 – 1984, 109; Derveni 1971; Сека, N. 1986а; 1987а).

Датовање. Локалитет код Марглича датиран је у дугачак временски период од бронзаног доба до средњег века.

Најстарији остаци фортификација су датирани у касно бронзано доба када је мањи део локалитета утврђен каменим бедемом (Сека, N. 1987а, 6 – 7; 1990а). Друга фортификација која је заузимала већу површину од око 3,8 ha од клесаних камених блокова датирна је у 5. век старе ере, односно тзв. „протоурбани“ период који траје од 7. до 5. века старе ере (Сека, N. 1983а, 160; 1986b, 52; 1987а, 7 – 8). Од половине 4. века старе ере траје тзв. „урбани“ период када су саграђени нови бедеми уз коришћење камена и опеке а преправљани су крајем 3. или почетком 2. столећа старе ере (Сека, N. 1987а, 9). Део фортификације из 5. века старе ере је постојао и током хеленистичког периода када је делимично преправљан (Сека, N. 1986b, 52; 1987а, 8).

Најмлађа фортификација је датирана у период 4. до 6. столећа када је била подељена попречним зидом на два дела и сужена на виши југоисточни део; тврђава је коришћена и током средњег века (Praschniker und Schober 1919, fig. 94; Сека, N. 1987а, 6, 10).

У последњу фазу хеленистичког насеља, односно 3. и 2. век старе ере датирани је и ортогонални систем комуникација и терасе на обе подужне падине као и истражене настамбе (Сека, N. 1987а, 9 – 10).

Најдебљи културни слој са највећим бројем покретних налаза датиран је у фазу хеленистичког насеља на локалитету (Сека, N. 1987а).

Некропола поред насеља је датирана на основу покретних налаза из нађене гробнице у време 3. и 2. века старе ере (Миџај 1977 – 1978, 334).

Престанак живота у хеленистичком насељу је датиран у средину 2. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 110).

Покретни материјал, највећим делом импортована керамика датира се у временски распон од 7. до 2. века старе ере (Сека, N. 1977 – 1978; 1986а).

Грађевински остаци и архитектура. Од грађевинских структура на Маргличу сачувани су делови фортификација, комуникација, станишта и других објеката.

Трагови најстарије фортификације из касног бронзаног доба откривени су на западном делу узвишења. Ради се о темељу бедема постављеног на падину, дужине 20 и ширине од 1,85 до 2 m који је грађен као сухозид са два лица од већих камених блокова који су постављани тако да дужим странама задиру у језгро конструкције (Avxhiu dhe Frashëri 1988, 231; Сека, N. 1987а, 6 – 7, fig. 3).

Фортификација датирана у 5. век старе ере, односно тзв. „протоурабани“ период истражена је у северном и северозападном делу утврђења где су констатована два скретања трасе бедема под правим углом (Сека, N. 1983а, 160; 1987а, 8). У северозападном делу је констатован део бедема грађен од великих кречњачких блокова до 2 m дужине, грубље клесаних, који су сложени у неправилне хоризонталне редове у два лица са каменом испуном у језгру, док је у северном делу бедем реконструисан током хеленистичког времена, односно крајем 3. или почетком 2. века старе ере и грађен је од неправилних квадера од пешчара сложених у неправилне хоризонталне редове са обрађеним само хоризонталним странама док су латералне остале необрађене (Сека, N. 1983а, 160; 1987а, 9 – 8). Овај бедем који је првобитно био дебео 2 m, након реконструкције је достигао 3,5 m у ширину (Сека, N. 1983а, 160; 1987а, 8).

У северном и североисточном делу насеља нађени су остаци бедема који је подигнут у другој половини 4. века старе ере. Зидови који су сачувани у висини од четири реда камених блокова, односно висини од 1,2 до 1,55 m конструисан је као сухозид са каменом испуном у језгру два лица од клесаних блокова пешчара сложених у неправилне хоризонталне редове неједнаке висине (*pseudoisodomum*) на који је постављен зид од цигле (Сека, N. 1987а, 8, 23). Блокови су обликовани као грубље оклесани квадери док бројне крхотине цигала упућују на њихове димензије 0,38 са 0,38 са 0,08 m (Сека, N. 1987а, 8 – 9, 23). Уочен је модул постављања редова камених блокова који износи стопу и по што одговара распореду уклесаних слова „Z“ „T“ „H“ на њима (Сека, N. 1987а, 9).

Јужни улаз се налази на месту где западни бедем под правим углом мења правац од југоистока ка североистоку, окренут ка југоистоку и конструисан као пролаз у беду (Сека, N. 1986b, fig. 7; 1987a, fig. 2). Западни улаз се налази на северозападном крају западног бедема, окренут ка северозападу и конструисан као краћи коридор, односно тангенцијална врата између два зида који се не пружају паралелно већ се приближавају према унутрашњој страни пролаза (Сека, N. 1986b, fig. 7; 1987a, fig. 2).

У западном делу насеља, на падини је откривена главна улица која се у виду терасе пружа правцем северозапад – југоисток паралелно са бедемом, ширине 3 до 3,5 m, без поплочања, на коју се под правим углом надовезује непоплочана комуникација широка 1,18 m која је повезује са осталим пролазима (Сека, N. 1987a, 10 – 11, fig. 5). Са обе стране улице су откривени објекти који заузимају површину од 19 са 12,5 m, односно 60 са 40 стопа што износи четвртину инсуле (Сека, N. 1987a, 10). На источном делу је истражена улица (*прилог 3 – слика 128, слика 129*) која се такође у виду терасе пружа паралелно са бедемом правцем северозапад – југоисток, ширине од 3,2 до 3,55 m, откопана у дужини од 15 m, са напоменом да је геофизичким снимањем утврђено да се пружа најмање још 20 m ка југоистоку (Сека, N. 1987a, 11 – 12, fig. 6). Ова комуникација је поплочана каменим плочама неправилног четвороугаоног и полигоналних облика, димензија 0,8 са 0,5 и 1,82 са 0,75 m, целом ширином до зидова објеката који су уз њу паралелно саграђени и са попречним нагибима на обе стране који су служили да се одведе вишак воде од објеката ка средини улице (Andrea 1983 – 1984, fig. 12; Сека, N. 1987a, 11 – 12, fig. 6, 7). На местима где улица није подупрta зидовима објеката налази се потпорни зид широк 0,41 и висок 0,82 m конструисан од грубо оклесаних блокова (Сека, N. 1987a, 12). Део улице који је истражен био је окружен с обе старне објектима (*прилог 3 – слика 128, слика 129*) који заузимају површину од 17,5 са 10 m (Сека, N. 1987a, 12).

Уз главну улицу на западној падини откривене су четири куће од којих је једна („Кућа бр. 1“) са укупно пет четвороугаоних просторија и четвороугаоним двориштем са тремом у ком се налазила цистерна, смештена између главне улице и бедема и од других одвојена главном и попречним комуникацијама, комплетно истражена (Сека, N. 1987a, 13). Кућа има основу приближно облику слова „U“ са

двориштем широким 4,5 m у средини и има четири сукцесивне грађевинске фазе од друге половине 3. до прве половине 2. века старе ере (Сека, N. 1987а, 13, Tab. 1). У последњој фази су поред објекта сазидане две четвороугаоне повезане просторије окарактерисане као привредни објекти, одвојене од куће пролазом широким 1,23 m који под правим углом излази на главну улицу а из ког се улазило у главну просторију (Сека, N. 1987а, 13, Tab. 1). Зидови су од сложених грубље обрађених блокова пешчара с тим што су зидови дворишта и према главној улици на каменом цоклу, декоративнији, боље слагани и од блокова који имају облик квадера, док су наредним фазама просторије прављене од блокова старијих зидова (Сека, N. 1987а, 15). Један од зидова уз двориште је конструисан од цигле димезија 0,37 са 0,37 са 0,075 m (Сека, N. 1987а, 15). Дебљина зидова износи око 0,5 m и очувани су у висину од 0,2 до 0,3 m (Сека, N. 1987а, 15). Цистерна у дворишту, која се пунила кишницом с крова куће преко канала уз зид објекта, цилиндричног је облика са надзиданим отвором четвороугаоне основе од плоча пешчара димензија 1,75 са 1,16 m, са резервоаром зиданим циглом уз употребу малтера, укупне дубине 3,6 и промера 1,45 m (Derveni 1971; Сека 1987а, 15, fig. 11 – 12). Кров овог објекта био је покривен тегулом на чијим крхитонама нема печата док су подови од земљаног набоја (Сека 1987а, 15 – 16).

Са супротне стране главне улице у односу на „Кућу бр. 1“, откривен је део другог објекта тзв. „Кућа бр. 2“ која је стајала на ниској вештачки нивелисаној тераси уз улицу на нешто вишој коти (Сека, N. 1987а, 16, fig. 13, Tab. 1). Улаз у објекат се вероватно налазио на западној страни одакле иде пролаз широк 2,5 m до правоугаоних просторија 3 са 3 m према североистоку и 4 са 2,5 m према истоку (Сека, N. 1987а, 16, Tab. 1). Зидови су израђени од клесаних камених блокова везаних блатом, ширине 0,4 до 0,5 m (Сека 1987а, 16). Покретни материјал је датирао објекат у 3. век старе ере (Сека, N. 1987а, 16).

Део „Куће бр. 3“, односно део правоугаоне просторије дуге 8 и широке најмање 4 m, откривен је са исте стране главне улице где је и „Кућа бр. 1“ југоисточно од ње тј., између улице и бедема, са супротне стране мање комуникације која је излазила под правим углом на главну комуникацију (Сека, N. 1987а, 16, Tab. 1). Грађена је од сложених блокова пешчара у зидове дебљине 0,45 m и датирана у другу половину 3. века старе ере (Сека, N. 1987а, 16).

„Кућа бр. 4“ подигнута је источно од прва три објекта у првој половини 2. века старе ере са одступањем од ортогоналног плана комуникација који јој је претходио (Сека, N. 1987a, 16, Tab. 1). Поред зида терасе на којој је подигнута, отривена је цистерна за воду конструисана у виду наопако окренутог левка ширине на врху надземног дела 1,05 m који се састоји од три камене плоче широке по 1,3 m, док је доњи део зидан од цигле уз употребу малтера којим је премазана изнутра, са аналогјама у Аполонији, Клосу и Билису и датирана у 2. век старе ере (Derveni 1971; Сека, N. 1987a, 16).

На источној падини уз главну поплочану улицу истражена су два објекта. „Кућа бр. 5“ налази се између улице и бедема, подигнута је половином 3. века старе ере и има три грађевинске фазе (Andrea 1983 – 1984, fig. 12; Сека, N. 1987a, 16, 24, fig. 7, 14, 15, Tab. 2). Најпре је на тераси која је нивелисана укопавањем подигнута четвороугаона просторија димензија 7,5 са 6,5 m од великих и камених блокова средње величине који су грубо обрађени да би у другој фази на југоисточно била дозидана нова четвороугаона просторија димензија 4 са 5 m чији је јужни зид затворио пролаз између куче и бедема, конструисана од камена и уз употребу већих камених плоча за нивелацију терена, тако да је цео објекат добио основу у облику слова „L“ са мањим двориштем северозападно (Сека, N. 1987a, 16 – 17). У трећој фази која се временски подудара са поплочањем улице, „Кућа бр. 5“ је добила укупно седам правоугаоних просторија обухватајући просотор 17,5 са 10 m са основом у облику слова „L“ и ослобођеним пролазом уз бедем ширине 1,5 m (Сека, N. 1987a, 17, fig. 15, Tab. 2). Просторије објекта си димензија 3,5 са 2,5, 3 са 2,5 и 5,2 са 4,7 m (Сека, N. 1987a, 17). Спољашњи зидови објекта који су сачувани у темељима су изграђени од камених блокова док је за унутрашње коришћен ситнији камен и цигла (Сека 1987a, 17). Горње зоне зидова су биле конструисане од ћерпича (Сека, N. 1987a, 17 – 18). За покривање је коришћена тегула (Сека, N. 1987a, 17). Керамичким и нумизматичким налазима у кући објекат је датиран у другу половину 3. и прву половину 2. века старе ере (Сека, N. 1987a, 18).

„Кућа бр. 6“ налази се главном поплочаном улицом одвојена од „Куће бр. 5“ на источној падини на нешто вишој коти, делимично је истражена и имала је две грађевинске фазе у другој половини 3. и првој половини 2. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, fig. 12; Сека, N. 1987a, 19, fig. 7, 16, 17, 18, Tab. 2). Првобитни

објекат је има основу у облику слова „U“ дугачка 9,2 m, са правоугаоним просторијама димензија 4,5 са 5 m и двориштем између, са зидовима који су у доњим зонама до 1,5 m висине грађени од већих камених блокова који су обликовани као квадери и са тзв. „L“ спојницама ради смицања хоризонталних редова и у вишим зонама од цигле димензија 0,33 са 0,33 са 0,05 m (Сека, N. 1987a, 19, fig. 16). У другој фази, када су додате две правоугаоне просторије окренуте и отворене према улици а одвојене од старијих просторија куће, зидови окренути ка улици су грађени од већих цигала димензија 0,4 са 0,4 са 0,08 m на цоклу од једног реда камених блокова, док су попречни зидови грађени од материјала старијих структура уз употребу цигала којима су маркирана правоугаона поља на површини зида техником познатом са објеката у Аполонији (Сека, N. 1987a, 19, fig. 17, 18). Ове просторије су према начину градње и налазима који укључују трагове гаражи, гвоздену шљаку, примерке новца, фрагменте питоса, амфора, жрвњева, коштица маслина, идентификоване као привредни објекти (Сека, N. 1987a, 19).

Од других грађевинских остатака нађени су делови стубова који би могли припадати јавним грађевинама, тј. мањим храмовима, два фрагмента јонских стубова и део дорског стуба, дугачак 1,1 и дебео 0,34 m са 22 канелуре (Сека, N. 1987a, 20, fig. 19).

Некропола. Југозападно од фортификације, на брду Зикр (алб. – *Mali i Zikrës*) откривени су остаци хеленистичке некрополе (Миџај 1977 – 1978, 333).

Ради се о случајном налазу монументалне гробнице правоугаоне основе димензија 2,46 са 1 m, са кровом на две воде чија висина износи 0,4 m (Миџај 1977 – 1978, 333). Гробница је оријентисана на правцу север – југ и конструисана је од грубо обрађених камених плоча коју су спојене блатом, постављена на темељ од туфа висине 0,1 m (Миџај 1977 – 1978, 333).

Садржала је остатке скелета који је накнадно уклоњен што се тумачи преласком на ритуал сахрањивања у урни (Миџај 1977 – 1978, 333).

У гробници је нађено 30 гробних прилога у које између осталог спадају три амфоре израђене у Аполонији широких трбуха и равних дна са ободима извијеним на споља, и примерци другог типа амфора истог облика али мањих и нешто другачијих пропорција (ширих трбуха) датираних у другу половину 3. века

старе ере, затим две браон бојене и полиране амфориске датиране у период 3. – 2. века старе ере, хидрија сликана црним и црвеним лаком са тачкама које су распоређене у хоризонталне низове на рамену суда, звонасти керамички кратер, лакримаријуми, купе и један мегарски пехар (Миџај 1977 – 1978, 333 – 334, Tab. 2 / 1 – 5, Tab. 3 / 1 – 5). Међу прилозима се налазе и предмети од гвожђа, једна стрелица, стригил и фибула, као и бронзани новчић који није могао бити идентификован (Миџај 1977 – 1978, 334).

Покретни налази. Покретни налази највећим делом чине керамички фрагменти, односно делови транспортних амфора импотованих из различитих производних центара.

Од времена 7. до 2. века старе ере најбројнији типови амфора који су нађени на Маргличу припадају тзв. коринтским А и Б амфорама, грчко – италским, тзв. „лаконским“ амфорама, *Lamboglia 2* и амфорама са равним дном произведеним у оближњој Аполонији (Сека, N. 1986a; Shruza 2009). Међу амфорама се издавају фрагменти који припадају крфској продукцији (Сека, N. 1977 – 1978, 253, Tab. 3 / 3).

Од друге импортоване керамике бројни су налази скифоса, питоса и различитих шоља од окер глине, произведених у оближњој Аполонији (Сека, N. 1977 – 1978, 253, Tab. 3 / 5 – 10).

Од кухињског посуђа у „Кући бр. 5“ нађена су два цела керамичка тањира и многобројни фрагменти другог кухињског посуђа датирани у 3. и 2. века старе ере (Сека 1987a, 18). Фрагменти питоса констатовани су у оквиру „Куће бр. 6“ (Сека, N. 1987a, 18).

На локалитету су констатовани налази домаће, руком рађене керамике, углавном од жућкасте глине и понекад украшене сликаним геометријским мотивима, углавном делови већих и мањих лонаца и шоља са дршком (Сека, N. 1977 – 1978, 252 – 253, Tab. 3 / 1, 2).

Бројни фрагменти тегула без печата констатовани су на простору истражених стамбених објеката, међу којима има примерака са аналогијама на локалитету Гуреза (Сека, N. 1987a, 15 – 16, 19).

Приликом истраживања „Куће бр. 1“ на западној падини откривена је већа статуа – теракота Афродите датирана у другу половину 3. века старе ере, а са локалитета познати су и фрагменти других теракота фигурина (Сека, N. 1987a, 16).

У дворишту „Куће бр. 1“ истражене на западној падини нађен је примерак бронзаног новца са ликом Артемиде и трonoшцем са монограмом датиран у другу половину трећег столећа старе ере (Сека, N. 1987a, 16). У тзв. „Кући бр. 2“ откривена су два примерка бронзаног новца са приказом Аполона и обелиска датирани у крај 3. века старе ере (Сека, N. 1987a, 16). У оквиру „Куће бр. 5“ нађено је више комада бронзаног новца, углавном Аполоније са приказима: Артемиде – датиран у период 270. до 250. године пре н. е., Артемиде и трonoшца, Атине са муњом, Аполона са обелиском, Аполона са лиром, као и новац Дирахциона (Сека, N. 1987a, 18). Из „Куће бр. 6“ познато је неколико примерака бронзаног новца, аполонијског са приказима Аполона и обелиска и Атине и муње, као и Епирске лиге са Зевсом и муњом (Сека, N. 1987a, 19).

Од покретних налаза значајна је остава гвоздених алатки нађена у насељу (Andrea 1983 – 1984, 110). Од гвозденог алата нађен је и један гвоздени срп у „Кући бр. 5“ као и једна комезметичка спатула (Сека, N. 1987a, 18).

У оквиру „Куће бр. 6“ констатовано је неколико камених жрвњева од вулканског камена (Сека, N. 1987a, 1).

У оквиру истог објекта („Кућа бр. 6“) констатовани су остаци гвоздене шљаке и трагови гаражи (Сека, N. 1987a, 19).

Од пољопривредних алатки констатовани су и налази неколико закривљених виноградарских ножева (*прилог 4 – слика 199*; Shpuza 2009).

Литература. Avxhiu dhe Frashëri 1988; Andrea 1983 – 1984; Vojnogeografski institut 1963; Derveni 1971; Karaiskaj 1981; Muçaj 1977 – 1978; Попов 2002; Praschniker und Schober 1919; Сека, N. 1977 – 1978; 1983a; 1986a; 1986b; 1987a; 1990a.

3.8.10. МАШКЈЕЗ (алб. – *Mashkjezë*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Машкјез се налази у југозападној Албанији у округу Малакастра (алб. – *Rrethi i Mallakstrës*), на око километар удаљености мерено ваздушном линијом североисточно од градића Цакран (алб. – *Cakran*), 23 km од Јадранског мора мерено ваздушном линијом према истоку, северно од тока реке Вјосе (алб. – *Vjosë*; Vojnogeografski institut 1963). Смештен су на узвишењу Ћутеза (алб. – *Maja i Qytezës*) североисточно од Цакрана које се пружа дужином од око километар правцем југозапад – североисток и чији се југозападни врх диже на 225 m н. в.; североисточни на 267 m н. в.; доминирајући долином Вјосе (Vojnogeografski institut 1963). Са источне стране брда Ћутеза су пошумљена узвишења сличне висине испресецана водотоцима слива Вјосе док са северозападне стране целим подручјем доминира планина Закрес (алб. – *Zakres*), тј. врх Гурит Зи (алб. – *Gurit të Zi*) који се диже на 514 m н. в. (Vojnogeografski institut 1963). Падине брда су густо пошумљене са северне и западне стране, док су остале местимично пошумљене и на појединим местима огољене. Са источне стране протиче поток Капришт (алб. – *Kaprishti*) који се након више 5 km тока улива у Вјосу пролазећи најпре кроз Цакран чије куће долазе до самог подножја узвишења а затим кроз долину реке са обрадивим површинама и разуђеног брда Љисав (алб. – *Lisave*, тј. *Kodra Lisit*) – 229 m н. в., раширеног између ритова и поља (Vojnogeografski institut 1963).

Локалитет Машкјез заузима врх и падине брда Ћутеза обухватајући простор приближно трапезоидне основе, површине око 0,21 ha, тј. око 65 m на правцу север – југ са 30 m на правцу исток – запад (Муџај 1984, fig. 2; Сека, N. 1983a, 158, Tab. 5 / a; 1986b, 50, fig. 2, 3). Прилаз утврђењу се налази са западне, најприступачније стране, док се улаз налази на југозападној страни (Муџај 1984, fig. 2; Сека, N. 1983a, Tab. 5 / a; 1986b, fig. 3). Други улаз у утврђење се налазио на јужној страни (Сека, N. 1986b, fig. 3). Бедем је најочуванији на западу и састоји се из два зида, старијег и млађег који стоје прислоњени један уз други на северној и јужној страни док је на средини трасе млађи бедем увучен ка средини утврђења (Сека, N. 1983a, Tab. 5 / a). И старији и млађи зид на северној страни скрећу под

правим углом ка истоку, а одатле траса бедема иде ка југоистоку и југу где поново скреће под правим углом на запад (Сека, N. 1983a, Tab. 5 / a).

Насеље се простирало на простору утврђеног ареала и ван њега на западним и југоисточним падинама узвишења са терасама (Сека, N. 1983b, 252).

Историјат истраживања. Иако познат од раније по налазу оставе бронзаног новца четрдесетих година, Машкјез је сондажно ископан тек 1983. године под руководством Н. Цеке (Neritan Seka; Andrea 1983 – 1984, 110; Муџај 1984, 252; Сека, N. 1977 – 1978; 1983b). На локалитету је поред остатака фортификације нађено доста ситних налаза, углавном керамике, а утврђени су величина утврђења и стратиграфија (Andrea 1983 – 1984, 110).

Датовање. Покретни археолошки материјал датиран је у период старијег гвозденог доба односно време 7. – 5. века пре н. е., епоху касне праисторије односно хеленизма, 4. – 2. века старе ере и средњег века (Andrea 1983 – 1984, 110; Муџај 1984; Сека, N. 1977 – 1978; 1983a; 1983b; 1986b, 50). Праисторијска фортификација је на основу покретног материјала датирана у време старијег гвозденог доба са две фазе изградње, у период 7. – 6. века старе ере и у 5. век старе ере (Сека, N. 1983b, 252; 1986b, 50). На локалитету се најјасније уочавају остаци средњовековне фортификације у коју су местимично уграђени камени блокови праисторијског утврђења (Муџај 1984).

Грађевински остаци и архитектура. Фортификација на Машкјези је обухватала простор површине 0,21 ha (Сека, N. 1983a, 158; 1983b, 251).

Праисторијски бедем је очуван је на западној страни локалитета у дужини од 57 m и висини до 5 редова камених блокова, односно 1,6 m (Сека, N. 1983b, 251). Пружа се у два права сегмента мењајући правац под тупим углом (Сека, N. 1986b, fig. 3). На северној страни бедем скреће под правим углом ка истоку а потом на још два места под тупим углом ка југоистоку (Сека, N. 1986b, fig. 3). Траса јужног бедема који је слабо очуван пружала се равно на правцу северозапад – југоисток са скретањем ка североистоку на његовој југоисточној страни (Сека, N. 1986b, fig. 3). Са те стране, окренут према југу је улаз у утврђење конструисан као широки пролаз у јужном бедему (Сека, N. 1986b, fig. 3).

Са југозападне стране западног бедема, на месту где под правим углом прилази јужном бедему, констатован је још један, главни улаз у утврђено насеље који је у

каснијем времену преправљан, окренут ка југозападу (Сека, N. 1983b, 251; 1986b, fig. 3, 4, 38a). Конструисан је као дугачки коридор између југозападнoг дела западнoг бедема и паралелног зида који се под правим углом везује за западни крај јужног бедема са његове унутрашње стране (Сека, N. 1986b, fig. 3, 4, 38a).

Бедем чији настанак је датиран у 7. – 6. век старе ере, постављен је на камени темељ висине 0,1 m, дебео је 2 m и конструисан је као сухозид са два лица од грубо клесаних полигоналних камених блокова димензија 0,3 до 1 m у дужину и 0,3 m у ширину сложених у хоризинталне редове у два лица са местимичним уметањем мањих комада ради попуњавања фуга и испуном језгра од мањих комада камена (Сека, N. 1983a, 158, fig. 10; 1983b, 251; 1986b, 51, 53, fig. 5, 11).

Бедем који је датиран у време 5. века старе ере постављен је са унутрашње стране старијег. Дебљина овог зида износи 1,8 до 2,2 m, конструисан је као сухозид од боље клесаних камених блокова, квадера, трапезоидних и полигоналних блокова, сложених у правилније хоризонталне редове у два лица са каменим језгром од ситнијих комада (Сека, N. 1983a, 158, fig. 11; 1983b, 251; 1986b, 51, fig. 6).

Унутар утврђеног ареала, у близини улаза на западу констатовани су трагови разрушених кућа од камена са доста налаза тегула којима су биле покривене и већом количином фрагмената насеобинске керамике (Сека, N. 1983b, 252).

Остаци кућа констатовани су на запаној и југоисточној падини узвишења (Сека, N. 1983b, 252).

На удаљености од око 50 m од очуваног бедема на падини је констатована тераса са остацима две дрвене куће правоугаоних основа димензија 3 са 5,5 m које су датирани у време подизања старијег бедема (Сека, N. 1983b, 252).

На тераси која се налази јужно од утврђења констатовани су грађевински остаци из 3. и 2. века старе ере, односно трагови четвороугаоног каменом поплочаног дворишта где се налазио трем и куће чија основа је у виду латиничног слова „L“ 6 m ширине са пет просторија (Сека, N. 1983b, 252, fig. 7). Конструкција 0,52 m дебelih зидова објекта је од наслаганих камених блокова мање и средње величине (Сека, N. 1983b, 252).

На истој јужној падини на вештачки нивелисаној тераси констатовани су остаци три куће одвојене уским комуникацијама од којих једна има две просторије

ширине 4,8 и 2,1 m које су вероватно биле повезане тремом (Сека, N. 1983b, 252 – 253).

Покретни налази. На локалитету Машкјез најбројнији су керамички налази, углавном са истраженог југоисточног дела насеља западног дела уз бедем. Импортована керамика: јонске хидрије, коринтски скифоси и амфоре типа В1 датиране у 6. век старе ере, атичка керамика из 6. и 5. века (Andrea 1983 – 1984, 110, fig. 9 / 9 – 14; Сека, N. 1977 – 1978, 251 – 252, Tab. 1 / 9 – 15; 1983b, 252 – 253).

У корпус млађе импортоване керамике из времена 4. до 2. века старе ере улазе производи из Аполоније, амфоре коринтских типова А и В, амфоре 3. века старе ере пореклом из Кротине – Димала, различити тањери, хидрије и питоси, као и фрагменти грчко – италских амфора (Dautaj 1972, 153; Сека 1977 – 1978, 250; 1983b, 253).

У домаћу, руком рађену керамику, углавном датирану у време 7. – 5. века старе ере спадају шоље са дршком црвенкасте боје, ћупови и фрагменти различитих посуда укључујући сликане фрагменте са геометријским мотивима. (Andrea 1983 – 1984, 110, fig. 9 / 6 – 8; Сека, N. 1977 – 1978, 251, Tab. 1 / 1 – 8).

Са локалитета је познат налаз оставе новца откривене четрдесетих година. Ради се о остави бронзаног новца античког Дирахиона са представом Херакла, датираног у 4. век старе ере и нађеног са јужне стране фортификације поред бедема (Сека, N. 1977 – 1978, 250).

Литература. Andrea 1983 – 1984; Vojnogeografski institut 1963; Муџај 1984; Сека, N. 1977 – 1978; 1983a; 1983b; 1986b.

3.8.11. ПЕШТАН – ГРАДИШТА (алб. – *Gradishta e Peshtanit*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Градишта налази се у селу Пештан (алб. – *Peshtani*) у округу Берат (алб. – *Rrethi i Beratit*) у јужном делу централне Албаније. Смештен је на мањем брду Градишта (алб. – *Gradishta*) у кањону реке Осум (алб. – *Osumi*) између центра села Пештан, на обали реке (Фуш – Пештан, алб. – *Fushë – Peshtan*) северозападно и села Вртоп

(алб. – *Vërtop*) југоисточно са друге стране истоимене реке која се на том месту улива у Осум (Генерални Штаб 1988е; Генерални Штаб 1988ф; Генерални Штаб 1988г; Генерални Штаб 1988х; Генерални Штаб 1988и Spahiu 1977 – 1978, 347). Брдо на ком се налази локалитет је неправилне трапезоидне основе, дугачко око 1500 m пружа се правцем север – југ и диже на 255 m н. в., са североисточне стране седлом спојено са већим узвишењем Куљир (алб. – *Bregu i Kulirës*) чији врх стоји на 441 m н. в., а према југу, истоку у западу се спушта до обала Осума и Вртопа (Генерални Штаб 1988е; Генерални Штаб 1988ф; Генерални Штаб 1988г; Генерални Штаб 1988х; Генерални Штаб 1988и). Плато на врху узвишења као северозападна падина су под шумом док су остале стране претворене у обрадиво земљиште.

Утврђено насеље је заузимало плато на врху узвишења, димензија 200 m са 120 m, обухватајући површину до 2 ha (Spahiu 1977 – 1978, 347). Најприступачније је са северне и североисточне стране.

Историјат истраживања. Локалитет је кратко истраживан 1976. године у оквиру кампање рекогносцирања округа Берата, под руководством Х. Спаху (*Hëna Spahiu*), уз учешће Ш. Манеа (*Shiuar Mane*), Љ. Улија (*Luftim Ylli*), Т. Штмбарија (*Th. Shtëmbari*) и студената Факултета за историју и филологију из Тиране (Spahiu 1977 – 1978, 347).

Датовање. Према грађевинским остацима и покретним налазима, настанак утврђеног насеља у Пештану је датиран у 4. век старе ере (Spahiu 1977 – 1978, 348). Фортификација је дограђивана у касноантичко време а покретни материјал из ове фазе је датирану период од 4. до 6. столећа (Spahiu 1977 – 1978, 348).

Грађевински остаци и архитектура. Бедем утврђења је најбоље очуван на источној страни насеља у дужини од 15 m и североисточној страни где је очуван у дужини од 2,2 m и висини 0,87 m, пружајући се правцем северозапад – југоисток (Spahiu 1977 – 1978, 347).

Бедем је грађен са два лица од блокова и каменом испуном у средини (Spahiu 1977 – 1978, 347). Блокови су клесани као квадери средње величине са буњастим испупчењем, сложени у равне хоризонталне редове (*isodomum*), док су поједини блокови постављени попреко, између два лица правећи унутрашње касете (Spahiu 1977 – 1978, 347).

Покретни налази. Од покретних налаза најбројнији су фрагменти керамичких посуда, понајвише мањих питоса рађених на витлу и амфора, као и делови тегула хеленистичког времена (Sprahiu 1977 – 1978, 348, Т. 1).

Литература. Генеральный Штаб 1988е; Генеральный Штаб 1988ф; Генеральный Штаб 1988г; Генеральный Штаб 1988h; Генеральный Штаб 1988i; Sprahiu 1977 – 1978.

3.8.12. ПРИШТА – КАЉА (алб. – *Kalasë së Prishtës*)

Утврђење у Пришти се према историјским изворима (Полибије, Тит Ливије), доводи у везу са насељем племена Десарета – „Оргеса“ или насељем „Герунти“ (Andrea 1976а, 348).

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Пришта – Каља налази се у централном делу јужне Албаније у планинској округу Скрапар (алб. – *Rrethi i Skraparit*), западно од горњег тока и каљона реке Осум (алб. – *Osumi*), око 7,3 km мерено ваздушном линијом од градића Чоровод (алб. – *Çorovodë*) према југу. Смештен је на узвишењу које се диже на око 900 m н. в. западно од села Пришт (алб. – *Prishtë*), изнад истоимене речице која тече са његове северне стране према североистоку где се улива у Осум, на позицији с које се контролише пролаз кроз клисуре које воде ка западу, од каљона Осума према долини Вјосе (Andrea 1983 – 1984, fig. 1; Генеральный Штаб 1988i; Ylli 1977 – 1978, 353).

Утврђено насеље је опасно бедемима који заузимају целу дужину брда, обухватајући простор од око 5 ha (*прилог 3 – слика 130*; Andrea 1976а, 348; 1983 – 1984, 112; Ylli 1977 – 1978; 1984).

Историјат истраживања. Археолошка истраживања у Пришти су спроведена у периоду 1973. – 1975. године под руководством Љ. Улија (Luftim Ylli) када је откопан део бедема утврђења са капијом и неколико стамбених објеката унутар твђаве из времена касне антике (Andrea 1983 – 1984, 112; Ylli 1977 – 1978; 1984).

Датовање. Према грађевинским остацима и покретним налазима, издвојене су три фазе насељавања у Пришти.

Почетак прве фазе је датиран у време 4. – 3. века старе ере када је изграђена велика фортификација, друга фаза је датирана у време 3. – 4. века и трећа у период 4. – 6. столећа (Andrea1976a, 348; 1983 – 1984, 112; Ylli 1977 – 1978, 353 – 354; 1984).

Грађевински остаци и архитектура. Од грађевинских остатака прве фазе сачувани су делови фортификације који су на појединим местима високи до четири реда камених блокова.

Капија утврђеног насеља из 4. века старе ере је конструисана као коридор на правцу север – југ, постављен између два зида који се пружају паралелно, односно између зида четвороугаоне куле са источне и дела бедема са западне стране, дугачак 5 m и широк 2 m (*прилог 3 – слика 130*; Andrea1976a, 348; 1983 – 1984, 112; Ylli 1984, fig. 2).

Куле са источне стране је дограђивана у касноантичком периоду (Andrea1976a, 348).

Бедеми у Пришти су грађени као сухозиди са два лица и каменом испуном у средини, слагањем у равне хоризонталне редове (*isodomum*), квадера клесаних са буњастим испупчењем (*прилог 3 – слика 131, слика 132*; Andrea1976a, 348, fig. 12; Spahiu 1977 – 1978, 347; Ylli 1984, fig. 4, 8).

Покретни налази. Од покретних налаза су констатовани фрагменти керамике датирани у време 4. до 2. века старе ере, односно 4. – 6. столећа (Andrea1976a, 348).

Литература. Andrea 1976a; 1983 – 1984; Генеральный Штаб 1988l; Spahiu 1977 – 1978; Ylli 1977 – 1978; 1984.

3.8.13. ЋЕШИБЕ – КАЉАЈА (алб. – *Qeshibe, Kalaja e Qeshibesit*)

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Ћешибе се налази у планинској области јужне Албаније, округу Скрапар (алб. – *Rrethi i Skraparit*), 15 km од мањег града Чоровод (алб. – *Çorovodë*) мерено ваздушном

линијом према југоистоку, крај истоименог села (*Qeshibe*) 2,5 km јужно од кањона реке Осум (алб. – *Osumi*) која протиче од североистока ка југозападу а затим мења ток према северозападу у правцу Чоровода и Берата (Генералный Штаб 19881). Остаци утврђеног насеља су смештени на узвишењу које се назива „Свети Мученик“ (алб. – *Shën Mërtir*) или Пивољ (алб. – *Bregu i Pivolit*) који се диже на 1000 m н. в. и стоји изнад потока Мат (алб. – *Mat*) који тече кроз мању долину омеђену стрмим терасастим пољима у правцу севера где се улива у Осум (Генералный Штаб 19881; Çuni 1982, 234). Кречњачко узвишење је обрасло у ниску шуму са источне стране где је везано за више врхове, док се са свих осталих страна стрмо спушта ка долини (Çuni 1982, 234).

Утврђено насеље се налази на врху заузимајући до мању површину. Улаз у насеље се налази на јужној страни (Çuni 1982, 234).

Према анализи дистрибуције керамичких налаза, у прошлости је постојао и неутврђени део насеља који се налази на падинама око данашњег села (Çuni 1982, 235).

Историјат истраживања. Ђешибе је рекогносцирао Н. Чуни (алб. – *Nuri Çuni*) почетком 80 – тих година 20. века (Çuni 1982).

Датовање. Према анализи грађевинских остатака и покретним налазима, утврђено насеље Ђешибе је датирано од времена 3. века старе ере (Çuni 1982, 235).

Грађевински остаци и архитектура. Од грађевина сачувани су остаци бедема на северној страни насеља где су местимично очувани до висине од 0,4 до 0,8 m, и у дужини од 31 m (Çuni 1982, 234). Са северне стране је констатовано постаојање две четвороугаоне куле, димензија 4 са 3 m (Çuni 1982, 234).

Са јужне стране је констатован улаз у насеље којем се прилазило кривудавом трасом уз јужну падину и уз степенасто конструисан прилаз, конципиран као кратки коридор; постављен је између две велике кречњачке стене које су тако добиле улогу одбрамбених кула с једне и друге стране пролаза (Çuni 1982, 234).

Бедем утврђења је конструисан као сухозид од кречњачких квадера средње величине, са спољашњим лицем зида од блокова сложених у релативно равне редове са прецизним спојевима (Çuni 1982, 234).

Покретни налази. Међу покретним налазима бројни су фрагменти хеленистичке керамике међу којима доминирају фрагменти импортованих амфора и других посуда дебљих зидова, нарочито лонаца, док се међу осталим фрагментима издвајају делови црнофирнисоване керамике, купе, скифоси и различите зделе (Çuni 1982, 235). Керамички фрагменти су налажени како у оквиру утврђеног насеља тако и по ближој околини, на падинама које окружују село (Çuni 1982, 235).

Литература. Генеральный Штаб 1988I; Çuni 1982.

3.8.14. ХЕКАЉ – ГРАДИШТ (алб. – *Hekal; Gradisht*)

Археолошки локалитет Градишт је у археолошкој литератури према историјским изворима (Хекатеј, Псеудо Скилак, Страбон, Херодијан, Стефан Византинац) и епиграфским налазима идентификован као античко насеље Билис (алб. – *Vylis*; грч. – *Βυλλίς, Βουλλίς, Βυλλαιακη*), познат и по ковању бронзаног новца са натписом *Βυλλίς* и *Βυλλιονων* (Anamali 1987a; 1988; Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Ваџе dhe Сека 1981; Korkuti and Petruso 1993; Попов 2002; Сека Н. 1972b, 11, 131 – 139; Сека Н. 1984a; 1984b; 1987b; 1989; 1990a; 1990b).

Топографија и просторна организација. Локалитет се налази у југозападној Албанији, у округу Малакастра (алб. – *Rrethi i Mallakastrës*), 22 km мерено ваздушном линијом у правцу североистока од Валоне (алб. – *Vlorë*), 2 km мерено ваздушном линијом према југу од села Хекаљ (Vojnogeografski institut 1963). Смештен је на врху и падинама јужног краја мале планине Градишт (алб. – *Gradisht*) или зване још и Кодра Хекаљит (алб. – *Kodra e Hekalit*) која се пружа правцем север – југ од Хекаља до села Кљос (алб. – *Klos*) дужином од око 3 km и чији врх стоји на 525 m н. в. (*прилог 3 – слика 133*; Vojnogeografski institut 1963). Око 2 km према југу од локалитета, у правцу северозапада тече река Вјоса (алб. – *Vjosë*; грч. – *Αώος*) која се улива у Јадранско море северно од Валоне (Vojnogeografski institut 1963). Источно од локалитета правцем север – југ протиче поток Маруша (алб. – *Proni i Marushes*; Парајани 1976a, fig. 11).

Врх узвишења је већим делом заравњени плато неправилне троугаоне основе са највишим тачкама на јужној и југоисточној страни (Попов 2002, обр. 61). Источна и западна падина узвишења су обрасле шумом док су сам врх и јужна страна местимично огољени и обрасли травом и жбуњем. С југоисточне стране су стеновите и стрме падине те је прилаз онемогућен природном конфигурацијом. Насељу се прилази са северне, западне, југозападне и источне стране на којима је укупно шест капија у оквиру фортификације (*прилог 3 – слика 134*; Сека 1984b, fig. 5, 6).

На вишеслојном локлитету на ком су констатоване структуре и покретни налази из хеленистичког, римског, касноантичког и раносредњовековног времена, смештен је фортификациони систем из предримске епохе који обухвата плато на врху узвишења првобитном дужином од око 2500 m, са остацима насеља које је на правцу север – југ дугачко преко 800 m и на широј, јужној страни, широко око 250 m, заузимајући површину од око 30 ha (*прилог 3 – слика 134*; Попов 2002, 223, 224; Сека 1984b, 65, 81, fig. 5). Бедеми обухватају неправилну троугаону основу утврђеног дела насеља чији унутршњи простор је опет подељен унутрашњим одбрамбеним зидовима. На северу утврђења је конструисан попречни зид на правцу северозапад – југоисток који додатно штити прилаз са те стране формирајући веће унутрашње двориште (Сека 1984b, fig. 5, 6).

У насељу је констатован већи број вештачки нивелисаних тераса и ортогоналан систем комуникација око централног трга („агора“) који је смештен у југозападном делу (Korkuti and Petruso 1993, 724; Сека 1984b, 65, 81).

„Агора“ је четвороугаоне основе, пружа се правцем североисток – југозапад, затворена са западне стране стадионом са јужне театром, са источне и северне стоом са два крила и другим објектима који су распоређени по околним паралелним улицама ортогоналног распореда, димензија око 130 са 70 m (*прилог 3 – слика 135*; Попов 2002, обр. 61, 62). Главни улаз налазио се у североисточном углу између два крила североисточне стое, широк 4,5 m (Korkuti and Petruso 1993, 723; Попов 2002, обр. 62). У северозападном углу „агоре“, између стое и седишта стадиона налазио се још један улаз сличних димензија док су у југоисточном делу, између „агоре“ и театра откривене мање степенице које воде на уску комуникацију којом се од трга долази до резиденцијалног дела насеља источно

(Попов 2002, обр. 62). На југозападној страни трга је широк пролаз између театра и јужног краја трибина стадиона који води даље на југозапад поред јужне стое ка јужним тангенцијалним вратима обимног бедема (Попов 2002, обр. 62).

Систем улица које се секу под правим углом откривен са северне и источне стране у односу на „агору“, тј. са друге стране унутрашњег млађег зида који је у касноантичком периоду одвојио западни и источни део насеља. Улице су паралелене са стоама које омеђују североисточне ивице агоре, ширине су 6,6 m и формирају „инсуле“ ширине 64 m (Попов 2002, обр. 61; Сека 1989, 276).

Са источне и северозападне стране, смештене су некрополе (Andrea 1991 – 1992, 81).

Историјат истраживања. Прве информације о Билису доноси аустријски истраживач К. Прашникер (Camilo Praschniker; Попов 2002, 223).

Са прекидима је археолошки истраживан од краја 70 – тих до 90 – тих година 20. века. Под руководством Н. Цеке (Neritan Seka), најпре је истраживан од 1978. до 1981. простор на ком се налази позориште и стадион, резиденција са перистилом западно и обимни зидови са јужне стране насеља (Andrea 1983 – 1984, 109). Напоредо је С. Мучај (Skënder Muçaj) на простору агоре ископавао 1979. – 1980. остатке хришћанске базилике (Andrea 1983 – 1984, 109; Муџај 1987; 1988).

Од 1984. до 1990. уз неколико прекида, истраживан је простор у средини насеља са остацима „агоре“, јавних, и објеката за становање, одбрамбени бедеми насеља који су делимично конзервирани, некрополе и остаци хришћанских базилика (Andrea 1991 – 1992, 81 – 82; Korkuti and Petruso 1993, 722 – 724; Сека 1984a; 1984b; 1987b; 1989; 1990a; 1990b).

1991. – 1992. године, радови су углавном извођени на простору агоре и некропола, док се од 1999. заједничким учешћем албанских и француских истраживача истражују хришћанске базилике (Kristo 1999 – 2000, 154).

Датовање. Подизање прве фортификације је на основу стратиграфке ситуације и стила градње датирано у половину 4. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 109; Сека 1990b, 262). Током 3. века старе ере подигнуто је више јавних објеката попут стоа, стадиона, театра и сл. (Andrea 1983 – 1984, 109; 1991 – 1992, 81; Ваџе dhe Сека 1981, 31; Korkuti and Petruso 1993, 722 – 724).

Хеленистичка некропола на локалитету Билис датирана је у период од друге половине 4. до 2. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 81; Korkuti and Petruso 1993, 724; Сека 1990b, 262).

Већа количина насеобинске керамике са локалитета датирана је у време од 4. века старе ере до 1. столећа (Vrekaј 1997). У време римске доминације од 1. века старе ере нови објекти у насељу подигнути а поједини старији надограђивани. Бедем је преправљан три пута, двапут у 4. веку када су камени блокови и ломљени камен везивани малтером (Билис 2 и 3) и још једном када су блокови везивани глином у тзв. фази Билис 4 (Andrea 1991 – 1992, 81). Пет хришћанских базилика су датиране у 5. и 6. столеће када је подигнут и унутрашњи бедем који је одвојио западни и источни део насеља (Andrea 1991 – 1992, 82; Муџај 1987; 1988; Сека 1984b, fig. 11).

Грађевински остаци и архитектура. Фортификациони систем Билиса хеленистичког времена, првобитне дужине око 2500 m, састоји се од обимног бедема који окружује насеље и унутрашњег зида који одваја северни угао утврђења, са шест капија и осам одбрамбених кула (*прилог 3 – слика 134*; Andrea 1983 – 1984, 109; 1991 – 1992, 81; Попов 2002, 223, обр. 61; Сека 1984b, 65, 81, fig. 5, 6). Бедеми хеленистичког времена су местимично надограђени у каснијим фазама живота у насељу, а на појединим местима су очувани до висине од седам редова камених блокова. Пружају у правим сегментима, мењајући правац на више места скрећући под правим, тупим или оштрим углом, тако да затварају неправилан троугаони простор површине око 30 ha (Попов 2002, обр. 61; Сека 1984b, fig. 5, 6). Унутрашњи бедем се пружа правцем северозапад – југоисток мењајући правац четири пута под тупим угловима, са капијом ближе источној страни (Сека 1984b, fig. 6).

Пет улаза који се налазе на спољашњем бедему, један на северној, два на источној, један на западној и један на југозападној страни, конструисани су као тангенцијална врата, односно у виду коридора који је паралелан са бедемом те се кроз њих може проћи једино наглом променом правца кретања (*прилог 3 – слика 137*; Попов 2002, обр. 61; Сека 1984b, fig. 5 – 7). Ширина ових капија износи 3 до 4 m а дужина око 6 m и само је она на западу обезбеђена четвороугаоном кулом са спољашње стране (Попов 2002, обр. 61; Сека 1984b, fig. 5 – 7). Пролаз у

унутрашњем зиду је конструисан као коридор сличних димензија или нешто краћи а постављен је под правим углом у односу на бедем с тим што капија има мало сужење у виду два пиластра (Попов 2002, обр. 61; Сека 1984b, fig. 5, 6).

Све куле су четвороугаоне основе осим једне кружне која се налази на крајњој северној тачки (*прилог 3 – слика 138*; Попов 2002, обр. 61; Сека 1984b, fig. 5, 6). Две се налазе на западној страни, поред западног улаза и југозападно одатле, две су на источној страни поред споја источног бедема са унутрашњим северним бедемом и југоисточно одатле према источном улазу, једна се налази унутар утврђења у углу између западног бедема и унутрашњег северног бедема (Попов 2002, обр. 61, 62; Сека 1984b, fig. 5, 6). Све четвороугаоне куле излазе испред лица бедема ка споља осим једне у ђошку између западног бедема и северног унутрашњег бедема која је конструисана унутар, тј. иза споја одбрамбених зидова. Спољашње димензије ових кула износе приближно око 8 m у ширину и дужину (Попов 2002, обр. 61; Сека 1984b, fig. 5, 6). Кружна кула на крајњој северној тачки утврђења (*прилог 3 – слика 138*) има пречник око 10 m и такође излази испред линије бедема за нешто више од половине својих габарита (Сека 1984b, fig. 6). На југоисточној страни спољашњег бедема траса се на четири места ломи под скоро правим или оштрим углом тако да оваква конструкција зида замењује улогу кула јер се одбрана на две тачке може наћи изнад и са стране или иза леђа нападача који је испред зида.

Дебљина бедема у просеку износи око 3 m мада је местимично и већа, док се конструкција састоји из два лица од камених блокова који су „на суво“ сложени у равне редове (*isodomum*), и испуне од ситнијег камена у језгру између лица (Andrea 1991 – 1992, 81; Попов 2002, 224; Сека 1984b, 65 – 66, fig. 6). Блокови су обликовани као квадери или трапезоидни блокови са равним спољашњим ивицама, једнаких висина и различитих дужина које достижу и метар и по.

Североисточни угао „агоре“ Билица заузима стоа која има два крака, северни и источни, постављени у основи као латинично слово „L“, између којих се налази улаз на трг широк 4,5 m (*прилог 3 – слика 135, слика 139*; Andrea 1991 – 1992, 81, fig. 19; Ваџе dhe Сека 1981, fig. 54; Korkuti and Petruso 1993, 723; Попов 2002, обр. 62; Сека 1984a, 262, fig. 2; 1984b, fig. 11). Њена градња је датирана у 3. век старе ере а уништење у 3. столеће када су преко рушевине подизане куће у наредна два

века (Andrea 1991 – 1992, 81; Ваџе dhe Сека 1981, 31; Korkuti and Petruso 1993, 723; Сека 1984а, 263). Оба крила су првобитно имала по два нивоа, тј. спратну конструкцију (Andrea 1991 – 1992, 81; Korkuti and Petruso 1993, 723). Бочни делови су били затворени зидовима уз које су се налазиле дрвене степенице за приступ горњим нивоима (Andrea 1991 – 1992, 81;). Објекти су постављени на тростепене камене стилобате и имају по два подужна коридора одвојена колонадама, односно још по једну колонаду на предњим фасадама (Попов 2002, обр. 62; Сека 1984а).

Северно крило је широко 11,1 m и дугачко на приближном правцу исток – запад 77 m (Korkuti and Petruso 1993, 722 – 723; Сека 1984а, 262). Стубови северног крила су на међусобном размаку од 5,3 или 2,65 m, обликовани као дорски са осам уздужних канелура, са аналогијама на територији Епира, док су од архитектонских елемената горњег нивоа очувани једна греда и капител пиластра обликовани по обрасцу јонског стила слично спрату стое у Аполонији и Кљосу (Andrea 1991 – 1992, 81; Korkuti and Petruso 1993, 722 – 723; Сека 1984а, 263).

Источно крило је широко 5,7 m, односно 4,5 m на крајевима, и дугачко 60 m на приближном правцу север – југ (Korkuti and Petruso 1993, 722 – 723; Сека 1984а, 262). Размаци између стубова у источном крилу који су такође обликовани као дорски са осам уздужних канелура, износе 2,7 m (Korkuti and Petruso 1993, 723; Сека 1984а, 263).

Стадион се налази су западном делу насеља, са западне стране у односу на „агору“ са којом се паралелно пружа (*прилог 3 – слика 135*; Andrea 1983 – 1984, 109; Попов 2002, обр. 61, 62; Сека 1984b, fig. 11). У време када је истраживан, између 1978. и 1981. године, истражена је комуникација којом је спојен са главном улицом са северне стране и откривена су *in situ* четири реда седишта од сложених камених блокова који се налазе са источне, подужне стране објекта у дужини од око 150 m (Попов 2002, обр. 61, 62; Сека 1984b, fig. 11). Анализом архитектуре објекта утврђена је аналогија са стадионом у Додони (Andrea 1983 – 1984, 109).

Испод површине стадиона, у његовом северном делу, постављена паралелно са подужном страном и „агором“, откривена је велика цистерна, правоугаоне основе димензија 50,9 са 4,2 m, дубока 6 m (Korkuti and Petruso 1993, 724; Попов 2002,

обр. 62). Конструисана је од камених плоча и покривена помоћу стубова који су носили лукове изнад (Korkuti and Petruso 1993, 724). Спојеви камених плоча су заливени хидрауличним малтером (Korkuti and Petruso 1993, 724).

Театар у Билису (*прилог 3 – слика 135, слика 136, слика 140*) се налази у јужном делу насеља, на јужном крају централног трга уз одбрамбени бедем, тј. са супротне стране у односу на северну стоу, на природној падини окренутој ка западу (Andrea 1983 – 1984, fig. 10; Попов 2002, обр. 61 – 63; Сека 1984b, fig. 11). Саграђен је у 3. веку старе ере када су подигнуте трибине, односно дограђен у 3. столећу када је подигнут објекат са позорницом и оркестра (Andrea 1983 – 1984, 109). Театар на најнижој тачки заузима 71,5 m на правцу североисток – југозапад, а ширина трибина износи 24 m (Попов 2002, обр. 63). Конструисане су у полукруг од већих камених квадера и примале су око 5500 гледалаца (Andrea 1983 – 1984, 109, fig. 10). Аналогије се успостављају са тетром у оближњем Кљосу и театром у Додони (Andrea 1983 – 1984, 109).

На простору између стое и театра, на јужној страни трга откривени су остаци јавне зграде која је окарактерисана као „пританеион“ (Andrea 1991 – 1992, 81). Од слабо очуваног објекта четвороугаоне основе, сачувана је само југоисточна страна. Зграда је подигнута у 3. веку старе ере што је потврдио нађен новчић Аполоније, а током 2. столећа је обновљена (Andrea 1991 – 1992, 81).

Још једна већа зграда јавног карактера, откривена је у близини поред улаза на трг са западне стране на 3 m високој тераси, подигнута у 3. веку старе ере а обновљена у 1. столећу, и означена као „гимназион“ (Andrea 1991 – 1992, 81; Korkuti and Petruso 1993, 723; Сека 1984b, fig. 11). Димензије овог објекта су 20,1 са 5,8 m, окренут фронталном фасадом ка југу, састоји се из две симетрично постављене просторије на крајевима и централне собе испред које је била колонада, док је иза зид који је простор агоре одвајао са северне стране (Korkuti and Petruso 1993, 723; Попов 2002, обр. 61, 62; Сека 1984b, fig. 11).

Западно од овог је откривен још један мањи јавни објекат, оријентисан на исти начин, а такође преправљан у 1. столећу (Korkuti and Petruso 1993, 723; Сека 1984b, fig. 11). Објекат је четвороугаоне основе, димензија 18,2 са 6,2 m, са колонадом стубова са по 8 канелура на јужној подужној страни од којих нађена

четири *in situ* (Korkuti and Petruso 1993, 723; Попов 2002, обр. 61, 62; Сека 1984b, fig. 11).

Кућа са перистилом (*прилог 3 – слика 141*) чији је само мањи део очуван, откривена на супротном крају насеља у односу на „агору“, у резиденцијалном делу источно од унутрашњег бедема (Andrea 1983 – 1984, 109). Утврђено је да имала двориште са перистилом а да је једна од просторија била покривена мозаичким подом (Andrea 1983 – 1984, 109). Подигнута је у 3. веку пре наше ере али је након реконструкције у 1. веку коришћена све до 3. столећа (Andrea 1983 – 1984, 109).

Друга кућа са перистилом откривена на локалитету, изграђена у другој половини 3. века старе ере, а касније преправљана и напосред срушена током 3. столећа (Andrea 1991 – 1992, 81; Сека 1990b, 261). Димензије куће су 30 са 25 m а дворишта које је асиметрично постављено у њеним оквирима 9,6 са 9,6 m (Korkuti and Petruso 1993, 723; Сека 1990b, 261, fig. 7). Перистил је имао дорске стубове дебеле 0,63 m и међусобно размакнуте 1,6 m (Korkuti and Petruso 1993, 724; Сека 1990b, 261). Главни улаз се налазио на јужној страни куће а поред соба за становање су идентификоване и просторије за складиштење (Korkuti and Petruso 1993, 724; Сека 1990b, 261 – 262).

Остаци кућа које су у 3. веку старе ере подигнуте, односно неколико слабо очуваних зидова, откривени су западно од „агоре“, на месту где су током 5. – 6. столећа подигнути нови стамбени објекти (Andrea 1991 – 1992, 81; Сека 1989, 275). Оријентација зидова одговара ортогоналном систему комуникација у који се уклапају (Сека 1989, 275).

Некропола. На локалитету је констатовано постојање некрополе инхумираних покојника уз само насеље са источне и северозападне стране.

Са источне стране је истражено неколико гробова који припадају другој половини 4. као и 3. и 2. веку старе ере (Andrea 1991 – 1992, 81; Сека 1990b, 262).

На северозападној страни, у непосредној близини улаза у насеље су истражена четири гроба датирана у другу половину 4. века старе ере, такође четири гроба из 3. и 2. века старе ере док су остали опредељени као касноантички (Andrea 1991 – 1992, 81; Korkuti and Petruso 1993, 724; Сека 1990b, 262). Најстарији гробови су оријентисани правцем север – југ и конструисани као четвороугаоне цисте од

већих камених плоча, са прилозима које махом чини импортована керамика пореклом из Аполоније (Korkuti and Petruso 1993, 724; Сека 1990b, 262). На месту поред другог улаза у насеље истражени гробови из 3. и 2. века старе ере такође конструисани од камених плоча као чевороугаоне цисте (Korkuti and Petruso 1993, 724; Сека 1990b, 262).

Покретни налази. Највећи број покретних налаза са локалитета Билис су фрагменти насеобинске керамике нађени на различитим местима унутар и околу објеката у насељу. На основу типолошких и петрографских анализа керамичких налаза нађених у утврђеном делу насеља и датираних од 4. века старе ере до 1. столећа, утврђено је да је већи део старије импортоване керамике пореклом из Аполоније (35%) или насеља Гурзеза (17%) те да њихов број опада током друге половине 3. века старе ере, а расте број посуда израђених на витлу у локалним радионицама (Vrekaј 1997, 170, 191).

Највећи број керамичких фрагмената припада транспортним и стоним амфорама. Међу импортованим амфорама се могу издвојити следећи типови: грчко – италске амфоре (Vrekaј 1997, 168, Т. 1 / 2, 3, Т. 4 / 41), тип *Dressel 1A* (Vrekaј 1997, 168, Т. 1 / 4 – 11), тип Бриндизи (Vrekaј 1997, 168, Т. 1 / 1; Shpuza 2009), тип *Dressel 1* или тзв. тип „Метапонт“ (Vrekaј 1997, 168, Т. 1 / 12, Т. 2 / 13, 15, Т. 5 / 49; Shpuza 2009), тип *Dressel 1B* (Vrekaј 1997, 168, Т. 4 / 37), типови *Dressel 2 – 4* (Vrekaј 1997, 168, Т. 2 / 21, 22, Т. 4 / 38 – 40, 42 – 45, Т. 5 / 46 – 48).

Међу амфорама локалне производње (*прилог 4 – слика 196*) издваја се више типова: тип амфоре са отвором у виду левка (Vrekaј 1997, 168, Т. 2 / 16 - 20, 25), амфоре са разврнутим ободом на споља (Vrekaј 1997, 169, Т. 2 / 23, 24), амфоре са широким отвором и на споља разврнутим тањим ободом (Vrekaј 1997, 169, Т. 3 / 26 – 32), тип амфоре са нешто дебљим ободом разврнутим на споља (Vrekaј 1997, 169, Т. 3 / 33), амфоре са вертикално постављеним и задебљаним ободом (Vrekaј 1997, 169, Т. 3 / 34, Т. 4 / 35, 36), амфоре са равним ободом (Vrekaј 1997, 169, Т. 2 / 14, Т. 5 / 50, 51, 53), амфоре са веома задебљаним ободом (Vrekaј 1997, 169, Т. 5 / 52, 54).

Од осталих керамичких посуда датираних од 4. века старе ере до 1. столећа констатован је већи број типова скифоса, купа, здела, лонаца и тањира,

импортованих углавном из Аполоније, и произведених у домаћим радионицама, као и мегарски пехари (Vrekaј 1997, 169, Т. 6 – 13).

Један новчић Аполоније са Аполоном – обелиском из 3. века старе ере, пронађен је у јавном објекту, тзв. Пританеиону код главног трга, којим је подизање ове зграде датирано (Andrea 1991 – 1992, 81).

Литература. Anamali 1987a; 1988; Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Ваџе dhe Сека 1981; Vrekaј 1997; Korkuti and Petruso 1993; Kristo 1999 – 2000; Муџај 1987; 1988; Попов 2002; Сека Н. 1972b; Сека Н. 1984a; 1984b; 1987b; 1989; 1990a; 1990b.

3.8.15. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ

У пределу Малакастре (алб. – *Mallakastër*), нарочито на њеним ободним деловима, налазе се археолошки локалитети са остацима утврђених насеља која су постојала током последњих столећа старе ере, а која су слабије археолошки истражена.

У такве локалитете се убрајају два утврђена насеља на југоистоку Малакастре, на узвишењима са северне стране долине реке Вјосе (алб. – *Vjosë*; грч. – *Αώος*), **Каљивачи** (алб. – *Kalivaçi*), смештен 30 km мерено ваздушном линијом југоисточно од Валоне (алб. – *Vlorë*), 1,5 km јужно од истоименог села (*Kalivaçi*), на узвишењу које се назива Маја Ћутетит (алб. – *Maja Qytetit*, „Врх града“) и диже на 379 m н. в., са десне стране реке Вјосе; **Рабиа** (алб. – *Rabia*), око 40 km југоисточно до Валоне, крај села Вајсар (алб. – *Vajsar*), на узвишењу са северне стране долине реке Вјосе (Сека, N. 1984b, 61, fig. 1).

Насеље из хеленистичког времена се налазило и на локалитету **Мбјешов** (алб. – *Kështjella e Mbjeshovës*) који је смештен око 2 km северно од истоименог села (*Mbjeshovë*), са западне стране планине Шпираг (алб. – *Mali të Shpiragut*, 1198 m н. в.), удаљен 8 km југозападно од Берата мерено ваздушном линијом и 40 km источно од јадранске обале, смештено на врху узвишења Џаџаи (алб. – *Xhaxhai*, 736 m н. в.), што је потврђено налазом великог броја фрагмената хеленистичких тегула у оквиру касноантичке фортификације (Vojnogeografski institut, 1962a;

Генеральный Штаб 1988а; Генеральный Штаб 1988с; Генеральный Штаб 1988е; Генеральный Штаб 1988ф; Генеральный Штаб 1988г; Mane et al. 1976, 404; Spahiu 1977 – 1978, 348).

У непосредној близини насеља у Горици и Берату је некропола код села **Отлак** (алб. – *Otllaku*) око 5 km северно, датирана према налазима тегула, фрагмената керамике, односно фрагмената једног гутуса и начину сахрањивања у период од 3. до 1. века старе ере, где су на тераси мањег узвишења констатовани гробови инхумираних покојника конструисани од камених плоча димензија 0,8 са 0,33 са 0,45 m (Mane et al. 1976, 403 – 404, fig. 1).

Утврђено насеље хеленистичког времена налазило се на месту мање касноантичке и средњовековне тврђаве **Чоровода** (алб. – *Kështjella e Çorovodës*) око 2 km југозападно од истоименог града (*Çorovodë*) на врху узвишења које се диже на 634 m н. в. са супротне стране реке Осум (Spahiu 1977 – 1978, 349). Из музеја у Чороводу познат је један цео питос датиран у време 3. до 1. века старе ере (Çuni 1982, 233 – 234).

У близини утврђеног насеља Ђешибе, рекогносцирањем је утврђено постојање још најмање једног утврђеног и више неутврђених истовремених насеља. Око 3 km од Ђешиба, између планинског врха Мичани (алб. – *Malit të Miçanit*) који се диже на 1570 m н. в. и врха Крешове (алб. – *Malit të Kreshovës*) који стоји на око 1400 m н. в., налази се фортификација истог назива као горе поменута – **Чоровода** (алб. – *Kalaja e Çorovodës*), док су у околини фортификације Ђешибе, у близини села **Грукат** (алб. – *Grykat*), **Шалза** (алб. – *Shalëza*) и **Вибишт** (алб. – *Vibisht*), констатовани остаци других насеља (Çuni 1982, 234 – 235).

Налази хеленистичке, највише црнофирнисоване керамике међу којима има посуда са нешто мање сјаја и оних са вертикалним ребрима, купа, скифоса, лекита, амфориска и тањира, али и већих посуда, питоса и амфора, налажени су на подручју села **Рог** или **Род** (алб. – *Rog, Rodh*) око 1 km мерено ваздушном линијом источно од места где река Осум мења ток од правца североисток – југозапад према северозападу, између утврђених насеља Пришта и Ђешибе, **Стернеци** (алб. – *Sterneci*) 2,5 km северозападно од Ђешиба, с јужне стране кањона Осума, **Севрани** (алб. – *Sevrani*) 4 km југозападно од места промене тока Осума, са југоисточне стране тока мање реке Маљинди (алб. – *Malindi*), **Зогас** (алб. – *Zogas*)

смештеног уз кањон Осума, 3 km југоисточно од градића Чоровод (Генеральный Штаб 1988а; Генеральный Штаб 1988с; Генеральный Штаб 1988е; Генеральный Штаб 1988f; Генеральный Штаб 1988g; Çuni 1982, 233; Ylli 1977 – 1978, 353 – 354).

Из поменутог села Севрани, затим **Малинди** (алб. – *Malindi*), на узвишењу са источне стране кањона истоимене реке која тече ка северу где се након 2,5 km улива у Осум на месту где већа река нагло мења свој ток, **Бајколар** (алб. – *Bajkollar*) 5 km јужно од Малинда и оближњем селу **Сеништ** (алб. – *Senisht*), познате су мање некрополе датиране у време од 4. до 2. века старе ере, са инхумираним покојницима у каменим цистама дужине од 1,7 до 2 m и широким од 0,4 до 0,5 m, са прилозима импортоване хеленистичке керамике, скифосима, купама, амфорискама, тањирима и другим посудама, као и прилозима у виду новца Аполоније и бронзаних иглала локалне производње (Çuni 1982, 234; Ylli 1977 – 1978, 354).

Насеља из времена 3. – 1. века старе ере вероватно су се налазила и на локалитетима **Вокопољ** (алб. – *Kalasë së Vokopolës*) смештеном на узвишењу Вокопољ (алб. – *Maja Vokopolës*, 763 m н. в.), крај истоименог села, 24 km мерено ваздушном линијом југоисточно од Берата, између кањона река Вељабишт и Осум, 8,5 km западно од ове последње, као и на тврђави **Томор** (алб.- *Kalaja e Tomorit*), на узвишењу „Мали Томор“ (алб. – *Tomor i Vogël*, 1020 m н. в.) са северне стране истоименог села (алб. – *Tomor i Madh*) на западним обронцима планине Томор, 12,5 km источно од Берата (Vojnogeografski institut 1962a; Mane et al. 1976, 404 – 405, fig. 1, T. 1 / 2).

3.9. ВАЛОНСКИ ЗАЛИВ И ДОЛИНА СУШИЦЕ

3.9.1. КАНИН – КАЉАЈА (алб. – *Kalaja e Kaninës*)

Према историјским изворима, односно писању Прокопија, локалитет Канин је у археолошкој литератури идентификаован као античко насеље Кионин (грч. – *Κιονίν*), а доводи се и у везу са насељем Тхронион (Ваџе 1974, 31; 1975, 19; Komata 1977 – 1978, 363).

Топографија и просторна организација. Тврђава Канин (алб. – *Kalaja e Kaninës; Këshjtjella s Kaninës*) се налази у истоименом селу (алб. – *Kaninë*) на југозападу Албаније у округу Валона (алб. – *Rrethi i Vlorës*) око 4 km удаљена од центра града мерено ваздушном линијом према југоистоку, односно 2 km источно од Јадранског мора, тј. Валонског залива (алб. – *Gjiri i Vlorës*).

Село Канин са тврђавом смештено на истакнутом узвишењу у односу на околни терен налази се у централном делу планине Шушице (алб. – *Mali i Shushicës*), између долине истоимене реке на истоку и Јадранског мора на западу. На највишем и централном делу насеља које је окружено делимично пошумљеним тереном и са ког се види Валонски залив према западу, смештена је тврђава (*прилог 3 – слика 142*). Са њене западне стране пролази пут који иде од Валоне, док је са свих страна окружена сеоским кућама и имањима. Узвишење са тврђавом је на врху углавном заравњено и диже се на 399 m н. в. на највишој, југозападној страни (Komata 1975, 487).

Утврђење је неправилне полигоналне основе и прати облик терена (*прилог 3 – слика 142*). На правцу исток – запад је дугачка око 340, на линији север – југ око 200 m, заузимајући површину од око 3,5 ha (Komata 1975, 487). Од две више терасе на југу и на југозападу тврђаве где се налази посебно утврђени простор – „акропола“, терен пада ка истоку и северу (Komata 1979 – 1980, Таб. 1). Траса средњовековног бедема углавном прати позиције античке фортификације (Ваџе 1974, 26, 51, fig. 3). Улаз у утврђено насеље се налазио на источној и вероватно северној страни (Ваџе 1974, fig. 3; Komata 1979 – 1980, 263).

Историјат истраживања. Археолошка ископавања на тврђави Канин обављена су у неколико наврата под руководством Д. Комате (Damian Komata). Систематска истраживања започета су 1971. године, а настављена 1973. – 1975. и 1977. (Andrea 1976а, 358; 1983 – 1984, 116; Komata 1975; 1979 – 1980, 260). Између 1972. – 1974. године обављена је делимична рестаурација тврђаве (Ваџе 1974, 25).

Датовање. У оквиру средњовековне и турске тврђаве налази се археолошки локалитет датиран од 7. века старе ере до 14. столећа.

Археолошким истраживањима утврђено је више фаза живота на локалитету и развоја фортификационог система.

Прва фаза је датирана у период 7. – 5. века старе ере, друга у време од 4. века старе ере до 3. столећа, трећа у касноантички и рановизантијски период када је тврђава обновљена од 4. до 6. века и средњовековну фазу од 7. – 14. века (Andrea 1976а, 358; 1983 – 1984, 116). Према анализи фортификационог система, утврђење „Канин 1“ настало је крајем 4. почетком 3. века старе ере, „Канин 2“ у 5. – 6. столећу, „Канин 3а“ у 10., а „Канин 3б“ у 13. – 14. веку, делимично преправљано и у каснијем времену (Komata 1979 – 1980, 259 – 268). Керамички налази из старије фазе утврђења су датирани углавном у период од 3. века старе ере до 3. столећа (Andrea 1976а, 359; Ваџе 1974, 28, 51).

Грађевински остаци и архитектура. На локалитету су познати остаци фортификације из времена краја 4. почетка 3. века старе ере, тзв. „Канин 1“ чију трасу највећим делом прати средњовековни бедем ком су послужили као темељ (прилог 3 – слика 142, слика 143, слика 144, слика 145). Остаци ове фортификације су откривени на више места *in situ* испод средњовековног утврђења док је велики број блокова секундарно употребљаван у изградњи средњовековних структура (Ваџе 1974, Fig. 3; Komata 1979 – 1980, Fig. 3). Укупна дужина до данас откривених бедема из ове фазе износи око 40 m, док њихова данашња висина износи до 1,28 m односно три реда кречњачких блокова (Ваџе 1974, 28; Komata 1979 – 1980, 261, 268). Иако утврђење прати конфигурацију терена, бедем се у сегментима пружа праволинијски (Ваџе 1974, Fig. 3; Komata 1979 – 1980, Fig. 3). Грађен је „на суво“ од великих и фино обрађених кречњачких блокова облика квадера и ређе трапезоида различитих димензија 0,4 до 1,2 m дужине, 0,3 до 0,5 m

ширине и 0,35 до 0,6 m висине, који су сложени у равне редове (*pseudoisodomum*) и који се само ретко смичу у висини помоћу „L“ спојница (*прилог 3 – слика 143, слика 144, слика 145, слика 146*; Ваџе 1974, 27, Tab. 2; Komata 1979 – 1980, Tab. 2 / 1, 3, 4). Бедем који је широк 2,1 m почива на темељима дубоким 1 m ископаним у стени и попуњеним великим комадима камена (Ваџе 1974, 26). На бедемима је уочен модул за постављање хоризонталних редова од блокова који износи стопу и по попут бедема на Маргличу и исклесане словне ознаке на блоковима (Komata 1979 – 1980, 261 – 262; Сека 1987а, 9).

На источном делу утврђења су откривени трагови улаза и остаци куле од великих блокова који су коришћени током свих фаза од античког до средњовековног периода (*прилог 3 – слика 146*; Ваџе 1974, 28; Komata 1979 – 1980, 263).

Некропола. Праисторијска и античка некропола није истраживана. У непосредној близини на око 100 m од утврђења је сондажно испитан један средњовековни гроб (Andrea 1976а, 359).

Покретни налази. Међу покретним налазима на локалитету Канин најбројнији су фрагменти керамичких посуда. Од импортоване насеобинске керамике датиране у време од почетка 3. века старе ере до 3. столећа најбројнији су фрагменти амфора, затим амфориска, скифоса, кратера, хидрија, мегарских пехара са рељефним украсима, тањира типа *Gnathia*, различитих посуда украшених црвеним, смеђим и црним сликаним линијама, фрагменти различитих црнофирнисованих посуда и примерци *terra sigillata* керамике (Andrea 1976а, 359; Ваџе 1974, 28, Tab. 3, 4; Komata 1975, 490, Pl. 1). Међу фрагментима амфора су уочени облици који се у већој количини могу наћи на локалитету у Љешу датиране у последња столећа старе ере и прве векове нове ере, као и један фрагмент који носи монограм „AR“ (Komata 1975, 490, Pl. 1). По типу, доста су заступљени примерци грчко – италских амфора који се датирају у последња столећа старе ере (Ваџе 1974, Tab. 3 / 1). Поједини пластични украси у виду љуспица или крљушти на примерцима тзв. „мегарских пехара“ имају аналогије са налазима у оближњој Амантји где је пронађен и један калуп за њихову израду (Ваџе 1974, 28, Tab. 4 / 6; 1975, 8). Керамика из последњих столећа старе ере са локалитета Канин има доста аналогија са налазима на локалитетима Аполонија, Бутринт, Димал, Ирмај, Дорз (Ваџе 1974, 29).

Међу примерцима домаће „илирске“ керамике најбројнији су фрагменти различитих тањира, пехара и питоса, лампи као и домаће имитације *terra sigillata* керамике (Komata 1975, 490). Бројни налази тегула и имбрекса датирани у су последња 3 stoleћа старе ере (Ваџе 1974, 51).

Међу 36 нумизматичких налаза, издвајају се примерак италског бронзаног новца са представом Јупитера и пара коња датирани у 2. век старе ере и примерак бронзаног новца Аполоније са представом Аполона са лиром датирани у период од 3. до 1. века старе ере (Komata 1975, 492).

Са локалитета су познати и налази фрагмената стаклених посуда (Komata 1975, 492).

Литература. Andrea 1976a; 1983 – 1984; Ваџе 1974; 1975; Komata 1975; 1979 – 1980;

3.9.2. МАВРОВ – КАЉАЈА (алб. – *Kalaja e Mavrovës*)

Археолошки локалитет Каљаја са остацима из периода од краја бронзаног доба до хеленистичког периода, према нумизматичким налазима и историјским изворима (Стефан Византинац) Х. Цека (Hasan Seka) и Б. Даутај (Burhan Dautaj) су идентификаовали са античким насељем Олимпе или Олимпа (грч. – *Ολύμπη*; *Ολύμπα*; Сека Н. 1972b, 145 – 146, 148 – 149; Dautaj 1981, 78; Mano dhe Dautaj 1984).

Топографија и просторна организација. Село Мавров се налази на југозападу Албаније у округу Валона (алб. – *Rrethi i Vlorës*), око 10 km удаљено од града, мерено ваздушном линијом према југоистоку, односно 3 km северно од насеља Кот (алб. – *Kotë*). На побрђу источно од реке Сушице (алб. – *Sushicë*), западно од села Мавров, налази се археолошки локалитет Каљаја (алб. – *Kalaja e Mavrovës*), познат и као тврђава Чакаловај (алб. – *Kalaja e Çakallovajve*; Dautaj 1981, 57 – 58). Смештен је на око 400 m дугачком највишем делу брда Ретун (алб. – *Maja e Rrethunit*) које се у виду полумесеца пружа правцем североисток – југозапад и чији се јужни врх издиже на 284 m н. в. (Dautaj 1981, 57 – 58). Локалитет је делимично пошумљен, делом огољен и окружен сеоским имањима и

објектима. Може му се најлакше прићи са северозападне стране. Према западу, северу и југу могуће је видети долину реке Сушице која тече од југа ка северу где се након двадесетак километара улива у Вјосу (алб. – *Vjosë*).

Утврђено насеље на Каљаји је у основи неправилног облика које се у облику лука пружа од југа ка североистоку где је терен највиши али и према северозападу где терен пада, са траговима бедема првобитно дугих око 1300 m, на простору дугачком око 350 m на правцу север – југ, обухватајући простор око 15 ha (*прилог 3 – слика 147*; Dautaj 1981, 59 – 60, Т. 1). Источни део утврђења који је виши од западног где је и најлакше прићи, природно је утврђен стрмим стеновитим тереном на источној страни. Источни део је одвојен од западног попречним зидом из старије фазе утврђења тако да је насеље подељено да горњи и доњи (западни) део (*прилог 3 – слика 147*).

Нешто мање од километар према североистоку од утврђења, на узвишењу Шкал (алб. – *Maja e Shkallës*), тј. на његовој пошумљеној западној падини која се назива Беликет (алб. – *Beliket*) или Верос (алб. – *Bregu i Veros*), налази се хеленистичка некропола (Dautaj 1981, 66, fig. 10; 1990, 266; Korkuti and Petruso 1993, 734).

Историјат истраживања. Археолошки локалитет у селу Мавров открио је албански истраживач Б. Даутај 1961. године (Dautaj 1981, 59).

1974. и 1975. године вршена су сондажна ископавања на просторима тврђаве и некрополе (Dautaj 1981, 59, 66, 80).

Систематска истраживања под руководством Б. Даутаја обављена су у више наврата, најпре 1976., затим 1979. на простору утврђења (Andrea 1983 – 1984, 116; Dautaj 1981, 60;), а затим 1989. и 1990. када је истраживана и некропола (Andrea 1991 – 1992, 86; Dautaj 1990, 266; Komata 1977 – 1978, 363; Korkuti and Petruso 1993, 734).

Датовање. Најстарији археолошки налази из Маврова датирани су у крај бронзаног и почетак гвозденог доба односно 11. и 10. век старе ере, констатовани у тумулу западно од тврђаве (Dautaj 1981, 65).

Према налазима керамике са тврђаве и начину градње дела фортификације издвојена је фаза живота у насељу током 7., 6. и 5. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 116; Dautaj 1981, 65). На основу анализе начина градње дела фортификације издвојена је фаза из краја 5. и почетка 4. века пре наше ере (Andrea 1983 – 1984,

116; Dautaj 1981, 65). Према керамичким и нумизматичким налазима као и на основу начина грађења већег дела фортификације и према налазима са некрополе, млађа фаза живота на локалитету је датирана у период од краја 4. до 1. века старе ере (Dautaj 1981, 65 – 66). На основу сонде у јужном крају утврђења издвојен је културни слој дебео 0,6 m, датиран материјалом у период од 3. до 1. века старе ере (Dautaj 1981, 65 – 66). Некропола је судећи према гробним прилозима датиран у период краја 4., 3. и почетак 2. века пре н. е. (Andrea 1991 – 1992, 86; Dautaj 1981, 70; 1990, 267; Korkuti and Petruso 1993, 734)

Грађевински остаци и архитектура. На Каљаји се налазе остаци утврђења са две грађевинске фазе.

Прву која је датирана у време краја 5. или почетка 4. века старе ере представљају делови бедема који се пружао правцем југозапад – североисток по средини локалитета (унутрашњи зид утврђења), пратећи конфигурацију терена и штитећи његов источни и североисточни део што је око две трећине површине насеља, данас очуван на четири места од која су три места где су сазидане савремене куће (*прилог 3 – слика 147*; Dautaj 1981, Т. 1). На средини трасе су уочени остаци четвороугаоне куле и вероватно улаза поред ког се налазила (Dautaj 1981, 64, Т. 1). Овај старији бедем је грађен „на суво“ од великих грубо обрађених кречњачких трапезоидних блокова са испупчењем на спољашњем лицу блокова (Dautaj 1981, 63 – 64, 80, Т. 2 / 1, 2, 3). Овај бедем је очуван до висине од два до три реда блокова и њихово слагање није равномерно у хоризонталној линији већ са смицањем у висини и прилагођено терену што је постигнуто њиховим различитим величинама и тзв. „L“ спојницама (*прилог 3 – слика 148*; Dautaj 1981, 63 – 64, 80, Т. 2 / 1, 2, 3).

Другу фортификацију која је датирана у другу половину или крај 4. века старе ере представљају спољашњи бедеми утврђења који су очувани на десетак места и чија је траса ишла од крајњег југа утврђења према северозападу и северу а затим на северној страни оштро скреће ка југоистоку па североистоку где скреће опет оштро ка југоистоку а затим ка југозападу и југу (Dautaj 1981, Т. 1). Делови бедема су очувани на југу, западу, северу и мањем делу источне природно утврђене стране. Свуда су констатоване праве трасе са оштрим скретањима. На западној страни су констатована два скретања под скоро правим углом тачно

наспрам куле унутрашњег бедема па би се ту могао очекивати главни улаз у насеље (Dautaj 1981, Т. 1). На јужној страни утврђења је очуван сегмент бедема у дужини од 3 и висини 1,2 m, док на западној страни најдужи сегмент зида је дугачак 12 и висок 2 m (Dautaj 1981, 60 – 61). На северној страни је очуван сегменти дугачаки 21, 36 и 18 m и високи 3,25, 3,5 и 2,2 m (Dautaj 1981, 61 – 63). На западној и источној страни иткривени се делови бедема у дужини од 30 m (Komata 1977 – 1978, 364).

Спољашњи бедем дебљине 2,8 до 3 m грађен је „на суво“ слагањем у два лица већих боље обрађених кречњачких блокова и комада од туфа у равне хоризонталне редове (*isodomum*) који су у највећем броју случајева обликовани као трапезоидни блокови и квадери са испупчењем на спољашњој страни и понегде исклесаним „L“ спојницама ради исправљања хоризонталних редова, те се у том смислу разликују два стила односно две фазе градње, тј. накнадна дограђивања бедема (*прилог 3 – слика 148, слика 149*; Dautaj 1981, 61, 64, 80, fig. 3 – 9, Т. 2 / 4, 5, 6). Ова дограђивања су видљива на северној страни утврђења (Dautaj 1981, 64). Овде је установљено постављање појединих блокова попречно односно тако да улазе у језгро бедема испуњено каменом на правилним размацима од 2,85 до 3 m (Dautaj 1981, 61). Блокови су различитих величина и њихова дужина износи између 0,62 и 1,8 m, а висина од 0,46 до 0,6 m (Dautaj 1981, 61). Поједини блокови, клесани као квадери и трапезоидни блокови на источној страни достижу дужину од 2,5 и висину од 0,75 m (Komata 1977 – 1978, 364).

На крајњем јужном крају насеља су откривени слабо очувани темељи неколико кућа датираних у касно хеленистичко време (Dautaj 1981, 66).

Некропола. На некрополи из хеленистичког времена која се налази на падини оближњег брда Шкал откривено је тридесетак гробница које су груписане на неколико места са инхумираним покојницима оријентације север – југ или северозапад – југоисток, чији скелети су слабије очувани (Dautaj 1981, Tab. 5; 1990, 266; Korkuti and Petruso 1993, 734). Величина гробница у облику четвороугаоне цисте варира и износи од 1,64 до 2,7 m у дужину и 0,72 до 1,1 m у ширину док је конструкција иста, тј. чине је монолитне обрађене кречњачке плоче којима су обложене странице гробица и којима су покриване одозго док су дна облагана конадима камена пловућца (*прилог 3 – слика 150*; Andrea 1991 – 1992,

86; Dautaj 1981, 67 – 68, fig. 11 – 14, Tab. 6, 7; 1990, 266; Korkuti and Petruso 1993, 734).

Гробни прилози укључују керамичке и металне налазе.

Керамички гробни прилози укључују хидрије и пелике сликане црвеним фигурама пореклом из Апулије и Кампаније с краја 4. века старе ере, црнофирнисани лекити и купе као и различити лонци, тањира и теракоте, односно рељефи са фигурама (Andrea 1991 – 1992, 86; Dautaj 1981, 69 – 72, Tab. 8 / 4 – 6; 1990, 266; Korkuti and Petruso 1993, 734).

Међу гробне прилоге спадају налази керамичких судова амфоре и пелике на високих до 0,61 односно 0,75 m које су украшене сликаним или рељефним фигурама за које се сматра да представљају производе локалне радионице, односно имитације италске, тј. апулске хеленистичке керамике (Dautaj 1981, 70, Tab. 8 / 2, 3, 5, 6). Слични налази су констатовани и у једној гробници у селу Армен (алб. – *Armeni*), око 15 km северно, датираној у 3. или 2. век старе ере, где су констатовани прилози у виду ваза које су украшене рељефним фигурама (Dautaj 1981, 72).

Од накита у гробницама су констатовани бронзани и сребрни предмети – наушнице, прстење, огрлице, као и доста стаклених перли (Korkuti and Petruso 1993, 734).

Нумизматичке налазе у гробницама чини неколико десетина комада бронзаног новца различитог порекла датираног у 3. век старе ере. Ту спада новац Македоније, Епирске лиге, Аполоније, Коркире, Амантије, Орика и новац домаћег ковања са натписом ΟΛΥΜΠΑΣΤΑΝ (Andrea 1991 – 1992, 86; Dautaj 1990, 267; 1981, 72 – 78, Tab. 8 / 1, 9; Korkuti and Petruso 1993, 734).

Покретни налази. Најстарији налаз је бронзани мач гугачак 0,67 m датиран у 10. или 11. век старе ере (Dautaj 1981, 65, Т. 3 / 15).

Међу покретним налазима откривеним у насељу најбројнији су фрагменти керамичких посуда. Најстарији примерци припадају фрагментима сликаних посуда типа Девол и скифосима коринтског порекла који су датирани у време 6. и 5. столећа старе ере (Dautaj 1981, 65, Т. 4 / 1 – 6).

Од керамичких налаза који су датирани у време од краја 4. тј. почетка 3. па до 1. века старе ере, нађени у јужном крају насеља су фрагменти стоног посуђа,

вероватно домаће израде, тј. тањира и лонци рађени на витлу (Dautaj 1981, 65 – 66, Т. 4 / 8 – 14). Међу керамичким налазима на овом месту су бројни фрагменти препа датирани у хеленистичко време (Dautaj 1981, 65 – 66).

Део налаза представљају фигурине од теракоте, тј. три главе женских фигурина и представа маске малих димензија (Dautaj 1981, 65, Т. 3 / 1, 3, 4, 5).

У јужном крају насеља је нађен и један редак налаз каменог жрвња датованог у последња столећа старе ере (Dautaj 1981, 65, Т. 3 / 13).

Из истог дела насеља потиче и налаз бронзаног новца домаће израде са натписом грчким словима – ΟΛΥΜΠΑΣ, прчника 3,2 cm (Dautaj 1981, 66, Т. 3 / 2). Укупно је познато осам комада новца домаћег ковања са локалитета Мавров са натписом – ΟΛΥΜΠΑΣΤΑΝ и приказима Зевса и муње, Атине и змије и Аполона и обелиска и монограмом „ΓΑΥ“ (Andrea 1983 – 1984, 116; Dautaj 1981, 78; Сека Н. 1972b, 145 – 150).

Међу покретним налазима значајан је натпис на каменој плочи, исписан грчким језиком и посвећен Зевсу на ком се помињу „магистрати“ – политарх, грамат и синархонти, а који је датиран у 4. или 3. века старе ере (Drini 2009).

Литература. Andrea 1983 – 1984; 1991 – 1992; Dautaj 1981; 1990; Korkuti and Petruso 1993; Mano dhe Dautaj 1984; Сека Н. 1972b; Drini 2009.

3.9.3. ОРИКУМ – КАЉАЈА (алб. – *Kalaja e Orikumit*)

Локалитет Каљаја који се датира у временски период од 6. века старе ере до епохе средњег века, идентификован је у археолошкој литератури према историјским изворима (Херодот, Псеудо Скилак, Псеудо Скимнос, Полибије Јулије Цезар, Вергилије, Секст Проперције) и новцу који је ту кован у 3. веку старе ере са приказима Аполона и обелиска или орла, и са натписом ΟΡΙΚΙΟΝ (Dautaj 1981, 77), као античко насеље, тј. могућа еубејска апоикија или емпоријум Орикум, односно Орикос (грч. – *Ορίκος*; Andrea 1991 – 1992, 86; Ваџе 1975, 6; Budina 1964; 1965; 1976b, 256, 260 – 261, 263; Сека Н. 1972b, 139 – 144). Године 48. старе ере Орикос је у време грађанског рата Помпеја и Цезара заузео Помпејев син Гнеј (Shpuza et Descoeudres 2014, 213).

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Орикум – Каљаја (алб. – *Kalaja e Orikumit*) се налази 4 km западно од истоименог мањег градског насеља (алб. – *Orikum*), у округу Валона (алб. – *Rrethi i Vlorës*) на југозападу Албаније, на јужној обали Валонског залива (алб. – *Gjiri i Vlorës*), око 16 km удаљен од Валоне (алб. – *Vlorë*) мерено ваздушном линијом према југозападу. Археолошки локалитет Каљаја или како се још назива Пашалиман (алб. – *Pashalimani*) се налази на северозападу 8 km дугачког и 3 km широког Дукатског поља (алб. – *Fusha e Dukatit*), на јужној обали Валонског залива (алб. – *Gjiri i Vlorës*) који се на тој географској ширини назива залив Дукат (алб. – *Gjiri i Dukatit*), са северне стране Кераунијских планина (алб. – *Mali i Kanalit*), између планине Љунгар источно (алб. – *Mali i Lungarës*) и планинског полуострва Карабурн (алб. – *Mali i Karaburnit*) које затвара Валонски залив са запада (Vudina 1965, 73; Генеральный Штаб 1988b; 1988d; 1988e; 1988k). Западно од локалитета је побрђе Бишт (алб. – *Bistit të Malit*) које га одваја од отвореног мора, тј. мањег залива Бристан (алб. – *Gjiri i Bristanit*) на Отрантским вратима (Генеральный Штаб 1988b; 1988d; 1988e; 1988k). Смештен је на мањем, углавном огољеном или местимично травом обраслом брегу, у прошлости острву Палеокастер (алб. – *Kodra e Paleokastrës*), које се пружа правцем северозапад – југоисток дужином од скоро 400 и ширином на правцу југозапад – североисток од око 250 m, на надморској висини од 36 m, заузимајући површину од 5 ha, и његовој непосредној околини, између песковите обале залива северно и 3 km дугачке лагуне Паша Љимани (алб. – *Laguna Pasha e Limanit*) са јужне стране која се још назива и дукатском лагуном (Ваџе 1975, 6 – 7; Vudina 1965, 73; Генеральный Штаб 1988k). На источној падини се налазило врело које је данас пресушило (Shruza et Descoeudres 2014, 236).

Археолошки трагови утврђеног насеља се налазе на брегу подељени на горње утврђење које се налази на платоу на врху брега са остацима зида којим је издвојено, доње утврђење са низом тераса према лагуни и траговима зида првобитно дугачким 950 m који га окружује и попречним зидом који се пружа правцем исток – запад којим се брег дели на два симетрична дела, затим источно и западно и југозападно од брега и под водом на простору северозападног дела

лагуне где се вероватно налазила античка лука (*прилог 3 – слика 151*; Ваџе 1975, 6 – 7; Budina 1976b, 256).

Прилази утврђеном насељу трасирани су са северне и јужне стране. На северној страни су нађени остаци капије од које је ка врху узвишења водила главна комуникација као степениште исклесано у стени (*прилог 3 – слика 153, слика 154*; Shpuza et Descoeudres 2014, 236; Budina 1976b, 256, fig. 3).

Око 500 m јужно од насеља, на брегу Садовин (алб. – *Sadovinë*; око 20 m н. в.) налази се античка некропола (Генеральный Штаб 1988k; Andrea 1991 – 1992, 86; Kumi 1989, 277; Shpuza et Descoeudres 2014).

Историјат истраживања. Локалитет је са античким насељем Орикос (грч. – *Ὠρικός*) први идентификовао енглески путописац М. Лик (M. W. Leake) почетком 19. века (Ваџе 1975, 6; Budina 1965, 73; Leake 1835). Поред њега, у исто време га помиње и француз Т. Пуквил (T. Pouqueville; Budina 1965, 73; Pouqueville 1826), а његови земљаци Л. Ози и Х. Доме (L. Heuzeit; H. Daumet) седамдесетих година 19. века први доносе детаљнији опис и скицу налазишта (Ваџе 1975, 6, fig. 1; Budina 1965, 73; Heuzeit et Daumet 1876, 403 – 406). Локалитет је својевремено обилазио и аустријски истраживач К. Пач (C. Patsch), а помиње га и Г. Вајт (G. Veith; Budina 1965, 73 – 74; Veith 1942, 38; Patsch 1904, 66 – 78). Италијански истраживач Л. Уголини (L. Ugolini) је 1926. обишао локалитет и дао опис налазишта и појединих покретних налаза (Budina 1965, 74; Ugolini 1927, 105). Након завршетка Другог светског рата Орикум су рекогносцирали албански истраживачи Х. Цека, С. Анамали и Ј. Адами (Budina 1965, 74).

Прва ископавања су предузета 1958. године под руководством Д. Будине (*Dhimosten Budina*) када је истраживан простор на источној падини узвишења са остацима веће грађевине која је протумачена као „антички театар“ (Blavatski dhe Islami 1960, 89 – 91; Budina 1964, 157; 1965, 74; Сека Н. 1972b, 139).

Љ. Куми (Lefter Kumi) је 1989. године сондажно истраживао античку некрополу на брегу Садовин 500 m југозападно од насеља (Andrea 1991 – 1992, 86; Kumi 1989).

Истраживања 2008. – 2009. и 2012. – 2013. године су спроведена кроз сарадњу Института за археологију из Тиране и Универзитета у Женеви под руководством С. Шпузе (*Saimir Shpuza*) и Ж. П. Десудрија (Shpuza et Descoeudres 2014, 229). Ова

ископавања су поред нових налаза (северна капија утврђења, павиљон на јужној падини) омогућила реинтерпретацију велике грађевине на источној падини за коју се мислило да је „антички театар“ најпре из хеленистичког а потом римског времена, а заправо представља остатке монументалне хидро – техничке структуре („нимфеума“) из последњих столећа старе ере, постављене на извору који је данас не постоји (Shpuza et Descoeudres 2014).

Датовање. Према грађевинским остацима и покретним налазима издвојено је неколико периода постојања насеља на овом месту: период од 6. до 4. века старе ере, датован на основу керамичких налаза амфора, тегула и сликане керамике, као и налазом степеништа уклесаним у стену; период од 3. до 1. века старе ере, такође дефинисан покретним налазима и структурама на локалитету; време римске доминације све до касноантичког времена; средњовековни период (Budina 1964, 158 – 161; Budina 1976b, 256; Shpuza et Descoeudres 2014, 237). Трагови рушења откривени у павиљону хеленистичког времена, који се налази на јужној падини, датирају његову деструкцију у 1. век старе ере, што се доводи у везу са сукобима који су избили у контексту рата између Цезара и Помпеја тј. заузимања Орикоса од стране сина овог последњег – Гнеја, 48. године старе ере (Shpuza et Descoeudres 2014, 231).

Подизање бедема око насеља од камених квадера је стављено у 4. век старе ере (Budina 1976b, 259). На основу ископаних покретних налаза, некропола на брегу Садовин је датирана у 3. и 2. век старе ере (Andrea 1991 – 1992, 86; Kumi 1989, 278).

Грађевински остаци и архитектура. На основу трагова фортификација је установљено да је насеље било опасно 3,5 m дебелим сухозидним бедемом са кулама (*прилог 3 – слика 152, слика 153*), чији се најочуванији сегмент налази на северозападној страни узвишења (Budina 1976b, 259). Сегмент 3,5 m дебелог бедема је дугачак 4 m, конструисан је без везивног материјала тј. малтера – „на суво“ од квадера димензија 1,1 са 0,45 са 0,65 m или 0,6 са 0,45 са 0,4 m који чине два лица између којих се налази камена испуна у језгру конструкције од ситнијих и комада средње величине, а који је према аналогијама у Бутринту и Ирмају датиран у 4. век старе ере (Budina 1976b, 259).

Током последњих истраживања откривена је северна капија утврђења којој се прилатило подзиданом косом рампом, заштићена четвороугаоном кулом изграђеном поред (*прилог 3 – слика 153*; Shpuza et Descoeudres 2014, 236, fig. 14). Капија је датирана покретним пронађеним налазима око 100. године старе ере (Shpuza et Descoeudres 2014, 236). Према реконструкцији капија је конструисана као пролаз у беду са преломљеним луком који је надкриљује у упоређена са капијом 4. века старе ере у Аполонији (Shpuza et Descoeudres 2014, 236 – 237, fig. 14 – 15). Откривени део северног бедема који је очуван до висине од 5 до 6 редова камених блокова је конструисан као сухозид са два лица и каменом испуном у језгру (Shpuza et Descoeudres 2014, 236 – 237). Блокови спољашњег лица су фино обрађени квадери равних површина и сложени у редове једанак висине (*isodomum*), постављени на приклесану стену (*прилог 3 – слика 152*; Shpuza et Descoeudres 2014, 236 – 237, fig. 13).

Са северне стране платоа који се налази на врху узвишења налази се у стену уклесано степениште (*прилог 3 – слика 154*), део главне комуникације којом се прилазило горњем утврђењу, дугачко 10,8 и широко 2,4 m са 27 очуваних степеника (Budina 1976b, 256, fig. 3). Са северне и западне стране су видљиви до 2 m у висину очувани трагови зида (Budina 1976b, 256).

На источној падини узвишења Палеокастр налазе се остаци монументалног „нимфеума“ који је окренут ка истоку, који је према до сада откопаним деловима дугачак преко 30 m на правцу исток – запад и преко 20 m на правцу север – југ (*прилог 3 – слика 156*; Shpuza et Descoeudres 2014, fig. 8). Објект за који се мислило да је антички „театар“ са хеленистичком и римском фазом постојања према откривеним архитектонским деловима који су идентификовани као „*cavea*“, „*orchestra*“, „*proskenion*“, „*parodoi*“ (Blavatski dhe Islami 1960; Budina 1964; 1965; 1976b), заправо је хидро – техничка структура са деловима за прикупљање, спровођење и складиштење воде из извора који је у каснијем времену пресушио (Shpuza et Descoeudres 2014). Структура је грађена од правилнио клесаних квадера и обрађаних блокова са зупчастим украсима на екседри (Budina 1976b, fig. 4). Са западне стране се према истоку благо спушта степенасто грађена структура полукружне основе („*cavea*“) до екседре ширине 9,55 m („*orchestra*“) са зупчasto украшеним горњом ивицом и ниже спуштеним полукружним плитиким каналом

испред ког је плато поплочан каменом (Budina 1976b, 257, fig. 4, Pl. 3, 4). Са јужне и северне стране се пружају краци зидова од камених квадера који формирају западне стране два наспрамна коридора који се сусрећу у „оркестри“ а који су првобитно протумачени као „*parodoi*” (Shpuza et Descoeudres 2014, fig. 8). Јужни, краћи коридор је преграђен касноантичком зидом док северни, који је истражен у дужини од 17 m, под правим углом скреће ка истоку (Shpuza et Descoeudres 2014, 223 – 224; fig. 8, 9, 10). На два блока са јужне стране су констатовани натписи написани грчким алфабетом: „ΑΜΜΙΑΣΤΑΣ“ и „ΟΝΑΣΙΜΟΥ“ који су према палеографској анализи датирани у 2. век старе ере (Budina 1964, 169 – 170, Fig. 13a, Fig. 13b; 1965, 76; 1976b, 258 – 259, fig. 6). У оси екседре на правцу исток – запад налази се канал димензија 7 m са 0,8 m, дубок 1,85 m који од средине поплочаног платоа („оркестре“) где се налазе четири степеника којима се силазило у канал (два од квадера а два исклесанан у стени) води према цистерни на источној страни од које је откривен западни зид (Shpuza et Descoeudres 2014, 235 – 236, fig. 8, 11). Поједи блокови којима је конструиран канал имају урезана слова грчког алфавета (Shpuza et Descoeudres 2014, 235, fig. 12).

На једној од тераса јужне падине током 2008. године је откривен објекат из хеленистичког времена, према археолошким траговима деструкције срушен у 1. веку старе ере, вероватно приликом заузећа Орикоса од стране Помпејевог сина Гнеја 48. године старе ере, окарактерисан као павиљон или трем подигнут као заветна грађевина (*прилог 3 – слика 155*; Shpuza et Descoeudres 2014, 229, 231 – 232). Објекат је квадратне основе, димензија 6,4 m са 6,4 m (Shpuza et Descoeudres 2014, 229, fig. 2, 5). Уоквирује га стилобат постављен на приклесану стену, грађен од правилних камених квадера који је носио 12 стубова од којих су остали само трагови на горњој површини постамента (Shpuza et Descoeudres 2014, 229, fig. 2, 3, 5). Под павиљона је углавном очуван и конструиран од правилних опека, димензија 0,38 са 0,38 m (Shpuza et Descoeudres 2014, 229, fig. 2, 5). Кров павиљона који су носили стубови је био покривен црепом о чему сведочи већа количина фрагмената тегула у слоју деструкције (Shpuza et Descoeudres 2014, 230). У источном углу и у западном углу грађевине налазе се два канала за одвод вишка воде, пробушена кроз камени стилобат (Shpuza et Descoeudres 2014, 230 – 231, fig. 4).

Источно од „нимфеума“ су нађени трагови два олтара од камених блокова са елементима камене пластике и траговима употребе креча у конструкцији. Већи олтар димензија 3,6 са 2,47 са 0,55 посвећен је Дионису док је мањи димензија 1,4 са 0,98 са 0,9 m са натписом који се данас не може прочитати (Budina 1964, 174 – 175; 1976b, 259, Pl. 6 / 1, 2, 3).

Од других објеката нађени су поједини делови. Ту спадају део каменог венца рађен у коринтском стилу и према аналогијама из Атине датиран у 4. век старе ере, по један дорски, корински и јонски капител од којих је последњи нађен у секундарној употреби узидан у средњовековни објекат (Budina 1976b, 259 – 260, Pl. 7 / 1, 2, 3).

Некропола. Око 500 m југозападно од насеља Орикос на 30 m високом брегу Сандовин је нађена хеленистичка некропола из 3. – 2. века стере ере (Kumi 1989, 277). Ради се о налазу три зидане гробнице надкривене тегулама и у облику сандука, са скелетним остацима покојника (Andrea 1991 – 1992, 86; Kumi 1989, 277; Shpuza et Descoeudres 2014, 238 – 239). Од гробних прилога се издвајају фигуре од теракоте које представљају имитацију статуа Атине и Афродите, локалне израде (Andrea 1991 – 1992, 86; Kumi 1989, 278). Међу гробним прилозима се налазе фрагменти керамичких лекита и лампи (Kumi 1989, 277).

Покретни налази. Од покретних налаза на врху узвишења, односно према падинама са западне и северне стране констатован је велики број фрагмената насеобинске керамике, делови тегула, питоса и других посуда. Међу фрагментима импортоване керамике налазе се делови црнофигуралних посуда, осликаних и судова са црним фирнисом као и фрагменти амфора (Budina 1976b, 256 – 257, Pl. 1, Pl. 2). Од облика су заступљени лекити, пехари, унгуентарији, лонци и амфоре међу којима има обода који носе печате (Budina 1976b, Pl. 1, Pl. 2). Од керамике домаће израде констатовани су фрагменти различитих посуда међу којим се издвајају питоси и делови тегула (Budina 1976b, 261). У керамичке налазе убарјају се и пирамидални и купасте тегови и поклопци са печатима који се састоје од знакова грчког алфабета (Budina 1976b, Pl. 2).

Међу покретним налазима се издвајају две вотивне статуе од кречњака које представљају женске фигуре мањих димензија од којих једна носи натпис исписан грчким алфабетом „ΦΙΛΙΤΙΑ ΙΕ ΦΙΛΙΑ ΕΛΕ“ (Budina 1976b, 260, Pl. 8). На једном

натпису грчким алфабетом који је фрагментован и данас изгубљен помиње се име једног стратега (Сека Н. 1972b, 139).

Литература. Andrea 1991 – 1992; Ваџе 1975; Blavatski dhe Islami 1960; Budina 1964; 1965; 1976b; Veith 1942; Генеральный Штаб 1988b; 1988d; 1988e; 1988k; Geo Consulting Albania 2011; Dautaj 1981; Kumi 1989; Leake 1835; Patsch 1904; Pouqueville 1826; Shpuza et Descoeudres 2014; Ugolini 1927; Heuzeit et Daumet 1876; Сека Н. 1972b.

3.9.4. ПЉОЧ (алб. – *Ploçë*; *Kalasë së Ploçës*; *Kodër së Ploçës*)

Археолошки локалитет „Брдо Пљоч“ (алб. – *Kodër së Ploçës*) или „Тврђава Пљоч“ (алб. – *Kalasë së Ploçës*), идентификован је у археолошкој литератури као античко насеље Амантија (грч. - *Αμάντια*) према историјским изворима (Псеудо Скилакс, Теопомп, Плиније, Стефан Византинац, Птоlemeј, Прокопије из Цезареје) и налазима кованог новца (Anamali 1972a; Andrea 1991 – 1992; Bereti 1988a; 2001 – 2002; Gjongesaj 1977 – 1978; Karaiskaj 1981; Korkuti and Petruso 1993; Попов 2002 Сека Н. 1972b, 9, 11, 121 – 131).

Топографија и просторна организација. Локалитет се налази у јужној Албанији у округу Валона (алб. – *Rrethi i Vlorës*), око 20 km мерено ваздушном линијом источно од Валонског залива, односно југоисточно од Валоне (алб. – *Vlorë*). Смештен је јужно од тока реке Вјосе (алб. – *Vjosë*), односно између њене долине и долине реке Сушице (алб. – *Sushicë*) која се са леве стране улива у Вјосу а ова затим у Јадранско море северозападно од Валоне (Генеральный Штаб 1988h; Vojnogeografski institut 1963). Локалитет се налази 3,5 km мерено ваздушном линијом југозападно од града Севастера (алб. – *Sevaster*), односно поред села Пљоч (алб. – *Ploçë*) са његове западне стране. Смештен је изнад села, на стеновитом гребену који има два наспрамна ћувика са источне (највиша тачка) и западне стране као и на обронцима овог издуженог узвишења које се пружа правцем североисток – југозапад и диже до 621 m н. в. (*прилог 3 – слика 157*; Anamali 1972a, 67, Pl. 1; Генеральный Штаб 1988h). Ова омања каменита планина са терасастм обронцима, дугачка је нешто више од километар и наслања се према

југоистоку на већи планински масив Куд (алб. – *Kudhës*) са чијим обронцима је спојена око 300 m дугачким и око 50 m широким седлом које се назива – „Пазар седло“ (Anamali 1972a, 84), где се укрштају три приступна пута локалитету (*прилог 3 – слика 157*). Јужно од „акрополе“ и Ареала Печ који је окружује, налази се пут који води од реке Сушице и села Вајз (алб. – *Vajzë*) југозападно, у правцу североистока уз поток Вајза до Пазар седла; са источне стране од реке Вјосе и Севастера према локалитету у правцу запада води пут који се такође завршава Пазар седлу где се спаја са путем од Вајзе; из правца севера од села Амониц (алб. – *Atonicë*) води трећи пут до Пазар седла (*прилог 3 – слика 157*; Генералњий Штаб 1988h).

Најприступачнија је југоисточна падина узвишења. Са јужне и северне стране се налази неколико врела и потока од којих је највећи Вајза (алб. – *Vajza*) који тече са јужне стране узвишења према северозападу (Генералњий Штаб 1988h).

Утврђено насеље се састоји из неколико делова на врху и терасастим падинама узвишења Пљоч, заузимајући површину од око 20 ha (*прилог 3 – слика 157, слика 158, слика 159*). „Акропола“, тј. горње утврђење насеља се налази на стеновитом гребену узвишења, издужене је основе, дугачко преко 800 и широко око 80 m, прилагођено конфигурацији терена, те се пружа правцем североисток – југозапад (Anamali 1972a, Pl. 2; Попов 2002, Обр. 52; Karaiskaj 1981, fig. 24). Североисточне, северне и југоисточне падине узвишења где се налазило подграђе се називају „Ареал Печ“ (алб. – *Lëmi i Peçit; Peç*), утврђене су терасама које подупиру подзиди (Anamali 1972a, 81 – 83). Око 250 m југоисточно од „акрополе“ се налази „антички стадион“, на најприступачнијој југоисточној падини, тј. на прилазу „акрополи“, на месту које се назива *Gropë Kovaçit* – „Ковачев (кривотворитељев) гроб (јама)“ или још и *Qafë Pazarit* – „Пазар седло (венац)“, тј. „Пијачни венац“ (Anamali 1972a, 84). Западно од утврђеног насеља, на потезу који се зове Шулри Чаљит (алб. – *Shullëri i Çalit*), на једној падинама три мања узвишења смештена је западна некропола (Anamali 1972, 107 – 108; Andrea 1991 – 1992; Vereti 1988a; Korkuti and Petruso 1993). Друга некропола је смештена на источној страни на месту које се назива „Гробљанска падина“ (Anamali 1972a, 109). На мањој лингули испод југоисточне падине са које се приступа „акрополи“ преко мањег

седла, смештен је храм посвећен Афродити (Anamali 1972a, 89; Попов 2002, Обр. 52).

Главни приступни пут „акрополи“ долази из правца југоистока и пење се уз јужну падину, од стадиона према јужном бреду. Други приступни пут је трасиран по северној падини и долази са источне стране од места у близини стадиона где се рачва од југоисточног пута према северозападу а потом узбрдо уз падину ка југозападу. Трећи приступни правац „акрополи“ је трасиран од храма јужно, преко мањег седла. Из правца западне некрополе се може прићи преко стеновитог седла до литице која штити „акрополу“ са те стране а затим околне вертикалне стене северно или јужно према улазима. „Акропола“ има најмање 7 капија, са свих страна утврђења (*прилог 3 – слика 158*; Попов 2002, Обр. 52).

Некрополе у селу Пљоч заузимају велике површине са западне и источне стране стеновитог узвишења где се налазе остаци утврђеног насеља (*прилог 3 – слика 159*; Vuzo dhe Hobdari 2014, T. 1).

Историјат истраживања. Истраживања локалитета изнад села Пљоч започета су још током 19. века, најпре покушајима да се видљиве рушевине идентификују са неким од античких насеља познатим из историјских извора (Anamali 1972a, 68). Иако је током 19. и 20. века било супротстављених мишљења, идентификација локалитета са античком Амантијом започета је у радовима европских путописаца и географа Изамбера (*E. Isambert*) 1861. и Коре (*G. Cora*) 1875., те ботаничара Балдакија (*A. Baldacci*) и најзад аустријског археолога и историчара Карла Пача (*C. Patsch*) и Л. Уголинија (*L. M. Ugolini*), италијанског археолога (Anamali 1972a, 72 – 75).

Према сведочењима мештана села Пљоч, ископавања локалитета су започели 1920. године италијански војници (Anamali 1972a, 77). Након Другог светског рата, 1949., Археолошки и етнографски музеј из Тиране је покренуо систематска истраживања када је откривен антички стадион, а ископавања су настављена 1950., 1952. – 1953., 1956., 1957. и 1962., када су ископавани делови „акрополе“ и терасасте падине према југоистоку, стадион и некрополе (Anamali 1972a, 77, 84, 109). Током три кампање између 1988. и 1990. под руководством В. Беретија (*Vasil Bereti*) је ископавана некропола на западном крају локалитета (Andrea 1991 – 1992, 86; Bereti 1988a, 255 – 256; Korkuti and Petruso 1993, 733).

Датовање. Настанак првог насеља на месту Пљоч датира се у 6. век старе ере (Anamali 1972a, 67). Након пет векова постојања, од 6. до 1. века старе ере, у време Римског царства насеље губи на значају и помиње се као епископски центар последњи пут у касноантичко време а археолошки налази из овог периода су оскудни (Anamali 1972a, 67 – 68, 71, 94, 120). Према подацима из дела Прокопија из Цезареје, Амантија је обновљена у време цара Јустинијана (Anamali 1972a, 81).

Настанак предримске фортификације датира се углавном на крај 5. и почетак 4. века старе ере („акропола“), подзида у подграђу у другу половину 4. века старе ере, док се стадион и Афродитин храм датирају у 3. или 2. век старе ере (Anamali 1972a; Попов 2002, 207 – 209; Сека N. 2005, 73).

Западна некропола садржи сахране 4. – 3. века старе ере и гробове датиране у рани средњи век (Andrea 1991 – 1992, 86; Vereti 1988a, 255 – 256; Korkuti and Petruso 1993, 733 – 734). Источна некропола је датитана покреним материјалом у период 4. – 1. века старе ере (Anamali 1972a, 109 – 112).

Већина покретних налаза опредељена је у период 4. – 2. века старе ере (Anamali 1972a; Попов 2002, 207 – 209).

Грађевински остаци и архитектура. Одбрамбени зидови Амантије, првобитно дучачки око 2100 m, штитили су највиши део насеља на стеновитом гребену („акропола“) и „подграђе“ где су конструисани подзиди који су држали вештачки нивелисане терасе (*прилог 3 – слика 158, слика 160, слика 161*). Бедеми „акрополе“ окруживали су површину полигоналне основе, пружајући се у правим сегментима чији правац се мења у складу са конфигурацијом терена и који су имали барем 7 улаза (Anamali 1972a, Pl. 2; Попов 2002, Обр. 52). Југоисточни, стеноовити и највиши ћувик гребена је био најбоље утврђен део „акрополе“, заштићен бедемима окренутим према североистоку, југоистоку и југу са две правоугаоне куле које излазе испред лица бедема према северу и југу (Anamali 1972a). На југоисточном крају овог дела „акрополе“ сачувана је правоугаона основа осматрачнице, димензија 3,7 са 4 m (Anamali 1972a). Данас сачувани само сегменти овог дела утврђења међу којима је највећи део дугачак 28 и висок 8 m, од полигоналних блокова постављених на високу приклесану стену (*прилог 3 – слика 163*; Anamali 1972a, 78, Pl. 4). Са јужне стране југоисточног ћувика налазе се

остаци источне капије која је конструисана као прекид у бедуму који је надкривен полукружним луком, са страницама од квадера и трапезоидних блокова, на чијој бочној страни је очуван жљеб за врата висок 2,2 m (*прилог 3 – слика 166*; Anamali 1972a, 78, Pl. 2; Попов 2002, Обр. 52; Сека N. 2005, 95). Западно од ових врата су сачувана југоисточна врата, конструисан као коридор заштићен четвороугаоном кулом (Anamali 1972a, 78).

Сегмент бедема „акрополе“ очуван је и на северозападној страни, на месту где су се налазила врата конструисана као коридор између два зида, данас очувани до висине од пет редова квадера, тј. 3 m (Anamali 1972a, 79, Pl. 6 / 1).

Бедеми „акрополе“ су конструисани као сухозиди са два лица и испуном од ситнијег камена у језгру конструкције, широки између 1,8 и 3 m (Anamali 1972a, 79 – 80). Лица зидова су од великих кречњачких блокова, међу којима има и комада дугачких по 2,7 m и широких по 1,75 m који су различито обликовани (квадери, трапезиодни и полигонални блокови, најчешће равних површина а у неким случајевима са буњастим испупчењем) и прецизно сложени, у случају полигоналних блокова структуру неправилног веза или ако се ради о другим блоковима у редове неједнаке висине (*прилог 3 – слика 160, слика 163, слика 164, слика 165, слика 166*; Anamali 1972a, 79 – 80, Pl. 2, 3, 4, 5, 6).

У деловима „подграђа“ очувани су делови подзида који су подупирали терасе са грађевинама, подигнути нешто касније у односу на бедеме „акропоља“ (*прилог 3 – слика 161*). На северној падини, испод и паралелно са бедемом „акрополе“, подигнута су један испод другог два паралелна потпорна зида који се пружају правцем исток – запад, данас очувана у дужини од 41 m односно 16 m (Anamali 1972a, 82). Дужи зид који је био висок 5,3 m (данас очуван до 4,5 m) и широк 2 m конструисан је као сухозид са лицем од кречњачких квадера сложених у равне редове и испуном језгра од сирнијег камена, са контрафорама на једнаким размацима од 1,9 m, смичући се степенасто од подножја према врху за 0,1 – 0,2 m са сваким наредним редом блокова (Anamali 1972a, 82, Pl. 7). Други зид је конструисан на исти начин али је широк 1,1 m и са контрафорама на једнаким размацима од 3,1 m које излазе испред лица зида за 0,9 m (Anamali 1972a, 82 – 83, pl. 7). Југоисточно од „акрополе“ налазе се остаци подзида који је подупирао терасу овале основе, димензија 50 са 30 m, који је очуван до 3 m у висину и

конструисан од квадера и трапезиодних блокова као и мањи сегменти још неколико зидова који су ојачани контрафорама (Anamali 1972a, 83).

Антички стадион (*прилог 3 – слика 157, слика 158, слика 162, слика 168*) смештен око 250 m југоисточно од „акрополе“ и изграђен у време пре римске доминације, вероватно крајем 3. или почетком 2. века старе ере (установљено на основу грађевинских аналогича, палеографске анализе натписа на трибинама и покретних налаза у слоју испод трибина – фрагменти црнофирнисаних посуда, бронзане фибуле и комади новца Амантије и епирске лиге), остао је у употреби до касноантичког периода (Anamali 1972a, 88 – 89, Pl. 8; Попов 2002, Обр. 52). Стадион је четвороугаоне, односно издужене елипсоидне основе, постављен дужим странама на правац североисток – југозапад и са западне стране наслоњен на падину узвишења а са источне на вештачки подигнут насип (Anamali 1972a, 88 – 89, Pl. 9). Дужина објекта који је са три стране (источна, западна и јужна) окружен каменим трибинама а са северне је отворен, износи око 60 m а ширина око 35 m (Anamali 1972a, Pl. 9). Ширина тркалишта (писте) износи 12,4 m (Anamali 1972a, 88). Западна трибина је очувана у дужини од 40,4 m (од првобитних 54, 5 m), ширини од 9,3 m тј. 17 степеника на местима најбоље очуваности, док је источна трибина је очувана у дужини од 46,5 m и ширини од 8 степеника (Anamali 1972a, 85, 88, Pl. 9). Са источне и западне стране су постављене степенице којима се силазило низ трибине. Стадион је конструисан од већих камених квадера, око 2 m дугачких до 0,68 m широких и до 0,37 m високих, сложених на стену или вештачки насип „на суво“ (Anamali 1972a, 85). На западној трибини су на појединим квадерима исклесана три имена грчким алфабетом: *Iparhos, Sokrates, Apollonos* (Anamali 1972a, 87).

Храм посвећен Афродити (*прилог 3 – слика 157, слика 158, слика 167*), око 400 m јужно од „акрополе“, изграђен у 3. веку старе ере и поправљен у 2. столећу (додат мозаички под), смештен је на мањем платоу поред другог, мањег и млађег храма који у каснијем времену преправљен у цркву (Anamali 1972a, 89 – 90, Pl. 11; Попов 2002, Обр. 52). Од храма правоугаоне основе, димензија 12,5 m са 6,75 m са улазом на југозападној страни сачувана је темељна зона, односно стилобат од кречњачких квадера дугачких до 1,2 m и широких до 1 m, сложених „на суво“,

који је носио стубове чији мањи фрагменти су нађени у околини објекта (Anamali 1972a, 90).

Некропола. Некрополе у селу Пљоч заузимају велике површине са западне и источне стране стеновитог узвишења где се налазе остаци утврђеног насеља и датирани су у дугачак временски период од 4. века старе ере до раносредњовековног периода (*прилог 3 – слика 159*; Anamali 1972a, 107 – 114; Andrea 1991 – 1992, 86; Bereti 1988a; 2001 – 2002; Korkuti and Petruso 1993, 733 – 734; Vuzo dhe Hobdari 2014, T. 1 – 31). Гробнице датирани у период од 4. до 2. века старе ере смештене су на обе некрополе.

Са источне некрополе је познато десетак гробница међу којима има и неколико монументалних, откривених од краја 19. до половине 20. века (*прилог 3 – слика 169*; Anamali 1972a, 107 – 112). Аустроугарски истраживач К. Пач је дао краћи опис једне од неколико откривених монументалних гробница која је конструисана од кречњачких каменних блокова и има две просторије – вестибулум правоугаоне основе са вратима на југоисточној страни, димензија 2,78 са 1,05 m, и главна просторија спојена са вестибулом вратима дугачким 0,92 m, димензија 2,78 са 2,75 m, висока 1,90 m са сводом (Anamali 1972a, 108). Од покретних налаза у углавном опљачканим монументалним гробницама помињу се део бронзаног огледала које је пресвучено сребром промера 7 cm, керамички тањери и лампе пресвучене браонкастим фирнисом, датирани у 2. век старе ере (Anamali 1972a, 108). Поред монументалних гробница, истражено је и 8 једноставнијих гробних конструкција које су покретним налазима датирани од 4. до 1. века старе ере, а углавном у 3. – 2. век старе ере, са по једном или две скелетне сахране (Anamali 1972a, 109 – 112). Четвороугаоних основа, дугачке између 1,5 и 2,2 m широке од 0,42 m до 0,8 m и дубоке до 0,7 m, конструисане су од блокова травертина и садржале су богате керамичке и металне прилоге импортоване углавном из Коринта, Коркире, Аполоније и Дирахија, који укључују црнофирнисоване купе, гутусе, тањере, црвенофигуралне посуде (кратери, ојнохое), сликане леките, хидрије, амфоре са равним дном (стоне амфоре домаће израде), затим бронзане предмете (једна цедиљка, пинцета) као и новац углавном 3. века старе ере – Дирахиона (демидрахме са Хераклом и Пегазом) Коринта (демидрахме са Афродитом и Пегазом), Коркире (демидрахме са амфором), млашки новац (са

приказом штита, муње и са ознаком „X“) и доста неидентификованих комада (Anamali 1972a, 109 – 112). Са источне некрополе је познато и неколико фрагмената камених стела којима су означаване сахране на површини а које су према аналогијама из Аполоније датоване у време 4. – 3. века старе ере (Anamali 1972a, 114). Већи број ципуса са грчким натписима датирани су у време римске доминације (Anamali 1972a, 113 – 114).

На западној некропи су поред 39 раносредњовековних гробова, истражене гробнице 4. и 3. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 86; Vereti 1988a; 2001 – 2002; Korkuti and Petruso 1993, 733 – 734). На југоисточном крају западне некрополе је 1988. године истражена претходно опљачкана гробница, датирана у другу половину 4. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 86; Vereti 1988a, 255). Конструисана од фино обрађених камених блокова и прекривена кружним каменим плаштом, гробница је правоугаоне основе, оријентисана на правцу југоисток – северозапад, димензија 7,5 са 4 m а састоји се из пет повезаних просторија – три коморе за сахрањивање димензија 2,75 са 3,22 m и две предкоморе (вестибули) широке 1 m, односно 1,5 m (Vereti 1988a, 255). Поред ове откривено је још 16 гробница (распоређене у мање групе) које су датиране у 4. и 3. век старе ере и конструисане као цисте од камених плоча, често од туфа, са остацима скелетних сахрана и спаљених покојника сахрањених уз гробне прилоге, многе опљачкане пре истраживања (Andrea 1991 – 1992, 86; Vereti 1988a, 255 – 256; Korkuti and Petruso 1993, 733). Типичне димензије правоугаоних камених циста износе 2,1 са 0,6 са 0,67 m, док је у једном случају забележена монументална циста елипсоидне основе димензија 4 са 3 m (Vereti 1988a, 255 – 256; 2001 – 2002, fig. 2; Korkuti and Petruso 1993, 733). 1990. године је откривено још 26 гробница елипсоидних основа које су конструисане од облутака (Andrea 1991 – 1992, 86). Гробнице које нису опљачкане садржале су доста прилога, највише керамичких посуда и различитих металних предмета. Од импортоване луксузне керамике, највише из Аполоније, Коринта и из Апулије издвајају се скифоси, хидрије, пелике, лекити, кратери, често украшени црним фирнисом и у црвенофигуралном стилу, затим амфоре и различити таџири (Vereti 1988a, 255 – 256; 2001 – 2002, 176 – 181, 188, T. 1 – 5; Korkuti and Petruso 1993, 733). Присутни су налази оружја (листолика гвоздена копља), накита (прстење од којих су три

сребрна) и налази новца – неколико сребрних комада Коркире са представом амфоре и осмокраке звездце са легендом КОР, и један бронзани комад Амантије са представом Зевса и муње (Bereti 1988a, 256; 2001 – 2002, 176 – 181, 188, Т. 1 / 4 – 6, Т. 5 / 18; Korkuti and Petruso 1993, 733).

Покретни налази. Највећа количина фрагмената импортоване керамике која је углавном нађена на југоисточној падини узвишења Пљоч и датирана у период 4. – 1. века старе ере, спада у црнофирнисовану керамику – скифоси, различити пехари, зделе, лампе, као нешто фрагмената мегарских пехара и различитих питоса и амфора (Anamali 1972a, 101). Део налаза импортоване керамике чине фрагменти амфора 3. века старе ере пореклом из Кротине – Димала (Dautaj 1972, 153).

У керамику домаће израде убрајају се налази тегула и солена (82 до 84 cm дугачких и 52 до 54 cm широких), као и налази трбушастих амфора домаће израде у природној боји печења (Anamali 1972a, 101).

Из Амантије потиче и један налаз калуца за израду керамичких посуда који је садржао матрице љуспица и крљушти којима су израђивани рељефи на посудама, попут оних на „мегарским пехарима“ (Ваџе 1974, 28, Таб. 4 / 6; 1975, 8).

Од налаза накита у насељу издвајају се две сребрне шарнир фибуле 4. века старе ере (Anamali 1972a, 102, Т. 19 / 1, 2).

Неколико оштећених камених скулптура до 25 cm високих нађено је у Пљочама као и делови камених рељефа, са представама Зевса и Афродите (Anamali 1972a, 94 – 97, Т. 13 – 14).

Са Пљоча потиче већи број бронзаних вотивних фигурина, женских, мушких и представа животиња од 6 до 10 cm високих које се датирају у 3. и 2. век старе ере (Anamali 1972a, 97 – 100, Pl. 15 – 18). Са локалитета Пљоч су познати налази бронзаних посуда – ојнохое, крчаг, здела, цедиљка, као дршка и други делови металног посуђа (Anamali 1972a, Pl. 22).

Међу покретне налазе са Пљоче убраја се око 400 комада различитог новца, нађеног током истраживања након Другог светског рата, датираног у време од 4. века старе ере до 4. столећа (Anamali 1972a, 104 – 107). Од 56 нађених комада новца 4. и прве половине 3. века старе ере, 9 је млађих бронзаних комада са шлемом и орлом и 1 бронзани комад Александра, млађег владара, 5 бронзаних

комада Филипа II и 1 комад Александра Великог, 1 комад епирске лиге са Пегазом и треношцем, 4 сребрна комада Коринта којих је једна тридрахма са Атеном и три драхми са Афродитом и Пегазом, 14 комада Коркире међу којима је шест сребрних драхми са амфором и звездом и осам бронзаних комада, 18 сребрних примерака Дирахиона са хераклом и Пегазом, 1 комад демидрахме са Хистеие на Еубеји са Медузом и Нимфом, 1 бронзани комад Неаполиса са представом Аполона и бика и 1 бронзани комад Агатокла сиракушког (Anamali 1972a, 104). У налазе новца датираних од половине 3. до 1. века старе ере убраја се 317 комада који су нађени током истраживања након Другог светског рата: 141 комад епирске лиге, већином од бронзе са представама Артемиде, Зевса, Херакла итд., осим једног типа са представом Зевса и муње; 91 комад домаћег бронзаног новца кованог у Амантији са представом Артемиде и бакље и са Зевсом и муњом уз име *Sostrion*; 8 комада Билица са дечаком и орлом, 17 комада Орика са Аполоном и обелиском; 13 комада Амбракије са представама Аполона и обелиска и Дионе и обелиска; 4 комада Олимпе са представама Аполона и обелиска и дечака и змије (Anamali 1972, 105 – 106; уп. Сека Н. 1972b, 149). Одређена количина новца је пронађена приликом истраживања крајем 19. и у првој половини 20. века, и то домаћи комади Амантије, затим Амбракије, Епира и Сиракузе (Anamali 1972a, 104; Gjongecaj 1977 – 1978).

Четири натписа на грчком језику који су датовани у време од 2. века старе ере до 2. столећа, указују на административну организацију насеља у време римске доминације, организовање свечаности и дистрибуцију уља становништву (Anamali 1972a, 90 – 93).

Литература. Anamali 1972a; Andrea 1991 – 1992; Bereti 1988a; 2001 – 2002; Buzo dhe Hobdari 2014; Gjongecaj 1977 – 1978; Karaiskaj 1981; Korkuti and Petruso 1993; Попов 2002.

3.9.5. ТРИПОРТ – ПЛАКА (алб. – *Triport, Pllaka*)

Према историјским изворима (Птоlemeј, Географија 3. књига, 12,2; Појтингерова табла, Синекдемус Хијероклов) аустријски истраживач Карл Пач

идентификовао је локалитет са античким насељем Аулона (грч. – *Αυλών*) тј. грчком апоикијом која је основана у 6. веку старе ере, мада је својевремено доведен у везу и са античким насељем Даулија (Bereti 1977 – 1978, 288; 1985, 317; Patsch 1904),

Топографија и просторна организација. Археолошки локалитет Трипорт – Плака (алб. – *Triport, Pllaka*) налази се на југозападу Албаније у округу Валона (алб. – *Rrethi i Vlorës*), око 6 km удаљен од истоименог града мерено ваздушном линијом према северозападу, непосредно уз насеља Нарта (алб. – *Nartë*) према истоку и Зврнец (алб. – *Zvërnec*) на северу, на обали Јадранског мора односно Валонског залива (алб. – *Gjiri i Vlorës*).

Трипорт се налази на северу Валонског залива, односно југозападно од лагуне Нарта (алб. – *Gjoli i Nartës, Narta*), на полуострву које је повезано с копном ниском и пошумљеном превлаком на југоисточној страни и на северу мостом који га веже са уским пешчаним појасом западне стране лагуне (Vojnogeografski institut 1963). Смештен је на врху и падинама брега Плака (алб. – *Kodra e Pllakës, Pllaka*) које се на западној страни пружа уз отворено море пењући се ка северу и североистоку, и на пољу према истоку које са јужне стране запљускују воде Валонског залива. Плака је заправо почетак низа узвишења односно побрђа Трипорт (алб. – *Triport*) које затвара Валонски залив са севера. Плака је обрасла углавном макијом и се диже до 78,2 m н. в., док се њене источне стране, тачно изнад села Зврнец налази брег Голет или Галавице (алб. – *Gollet, Gallavice*) чији врх стоји на 81 m н. в. (Vojnogeografski institut 1963; Генералњий Штаб 1988f). Плака се на западу и југу огољена и стеновита спушта у море, док према истоку благо прелази у делимично обрађено поље.

Археолошки локалитет (*прилог 3 – слика 170*) се налази на врху брега са северне стране, падинама узвишења и делу поља са источне стране. Део локалитета који се назива Банкаина (алб. – *Bankina*) је потопљен у море јужно од поља (Ваџе 1975, 10), где се могу видети остаци бедема насеља, на правцу исток – запад дугачки око 650 m (Ваџе 1975, 10), односно судећи према савременим сателитским снимцима око 800 m и на око 100 m удаљени од обале са којом су паралелни. На западној страни Банкине, обала је вештачким насипањем дошла на око 5 m до потопљеног бедема.

У оквиру фортификације Трипорт могу се уочити две просторне целине (*прилог 3 – слика 170*), врх узвишења са падинама према југу и истоку где су остаци два сукцесивна утврђења који чине „акрополу“ и најмлађи део насеља на равном терену у подножју узвишења према истоку и југу где се налазио део фортификације са луком. Прво насеље је обухватала фортификација неправилне основе на врху узвишења површине 0,6 ha, друго је обухватало врх и највише делове терасастих падина на југу, истоку и мањим делом северу, површине око 3ha, тј. простор дужине преко 300 и ширине до око 200 метара на најширем делу док је фортификација из ове фазе насељавања заузимала нешто мању површину која је износила око 1 ha, приближно трапезоидне основе са бедемима који се пружају у правим линијама (Ваџе 1975, 10; Vereti 1993, 148, Т. 2, Т. 3). Фортификација у подножју брда на равном терену, данас под морем се такође пружа у правој линији на правцу исток – запад са мањом променом правца близу половине трасе, дужином од око 750 m (Vereti 1993, 148, Т. 2, Т. 3). Димензије на овог најмлађег утврђења на правцу север – југ нису још утврђене.

На брегу Галавице око 1,2 km североисточно од Трипорта, налазе се остаци поплочане античке комуникације (Andrea 1976a, 348).

Историјат истраживања. Трипорт први помиње отомански путописац из 17. века Евлија Челебија (тур. – Evliya Çelebi) доносећи информацију да су блокови утврђења коришћени за изградњу валонске тврђаве (Ваџе 1975, 10; Çelebi 1898, 704 – 708), док га је Карл Пач (Carl Patsch) идентификовао са Античком Аулоном (Vereti 1977 – 1978, 288; 1985, 317; Patsch 1904).

Археолошка ископавања започета 1975. године под руководством В. Беретија (Vasil Vereti) и настављена наредне 1976. године када је истраживан простор на узвишењу Плака и уочена три културна слоја у стратиграфији насеља (Vereti 1977 – 1978, 285).

Од 1983. до 1986. године су трајала ископавања са фокусом на простору Плаке, када су откривени наставци три фортификације из различитих периода постојања утврђења и мноштво покретног археолошког материјала, највише керамике и прецизније установљена стратиграфија насеља (Andrea 1991 – 1992, 86; Vereti 1984; 1985; Korkuti and Petruso 1993, 729). На локалитету су констатовани и

остаці монументалне гробнице која је у 1. веку коришћена као резервоар за воду (Andrea 1991 – 1992, 86).

Археолошки налази се делом чувају у Историјском музеју у Валони (Bashkia Vlorë online 2005 – 2013).

Датовање. На локалитету се налазе остаці насеља из дугог временског периода, од бронзаног доба до касне антике (Bereti 1985). На простору јужно од врха Плаке, ископавањима В. Беретија утврђена је стратиграфија и датирање насеља.

Поред налаза керамике бронзаног доба на локалитету су констатована још три културна слоја у откопу дебљине 155 cm из 1984. године: први слој дебљине 0,65 до 0,67 cm датиран у време краја 7. до половине 5. века старе ере; други слој дебљине 0,40 cm из краја 5. до краја 4. века пре наше ере; слој дебео 0,30 cm који је доста поремећен те је датиран у распон од 3. века старе до 3. века нове ере. (Bereti 1984, 263; Korkuti and Petruso 1993, 729).

Према налазима са врха Плаке, три хронолошки различито опредељена бедема фортификације која су од окруженог простора на врху од 0,6 ha временом обухватила и терасасте падине испод, датирана су у најпре 6. век, потом време од половине 5. до краја 4. и најзад од краја 4. до почетка 3. века старе ере (*прилог 3 – слика 170*; Bereti 1993, 148). Потопљен зид који је с јужне стране затварао велику површину насеља у пољу источно од узвишења датиран је према стилско – типолошкој анализи у последњу фазу са краја 4. или почетка 3. века старе ере, тј. хеленистички период (Ваџе 1975, 11). Налази керамике са локалитета се највећим делом смештају у распон од 7. века старе ере до 1. столећа (Bereti 1988b). Према археолошким налазима насеље Трипорт је постојало до 1. столећа (Bereti 1985, 316).

Античка комуникација код села Звернец датирана је налазима керамике у 2. столеће старе ере (Andrea 1976a, 349).

Грађевински остаці и архитектура. Горње насеље, односне „акропола“ затворена је бедемима који су грађени у две фазе (*прилог 3 – слика 170*). Прву фортификацију на врху Плаке која је према керамичким налазима датирана у 6. век старе ере представља део зида који је нађен на јужној страни у односу на врх и затвара прилаз са истока пружајући се приближно правцем север – југ дужином

од 31 m, дебљине 1,92 до 2 m и очуван у висину до 1,26 m, тј. 4 или 5 редова камених блокова а стоји на каменом темељу висине 0,3 m (Bereti 1993, 144, Tab. 3, 4). Конструкција зида се састоји од два лица од необрађених или само приклесаних кречњачких блокова средње величине који су везани блатом и језгра зида који чине набацани мањи комади камена (Bereti 1985, 314; 1993, 144, Tab. 4, 5).

Друга фортификација која је подигнута крајем 5. века старе ере и затварала нешто већу површину, очувана је у траговима на два места на источној падини са јужне и источне стране у односу на врх узвишења, и нешто слабије на северозападној страни (Bereti 1993, 144, 145, Tab. 3). На северозападној страни се налази се налази део бедема који се пружа равно правцем југозапад – североисток. На основу истраженог сегмента дужине 3,1 m који је очуван у најнижој зони установљена је ширина зида од 2,4 m и конструкција од два лица наслагана од клесаних камених блокова и каменом испуном у језгру (Bereti 1993, 144, Tab. 6). Блокови, највеће дужине до 1 и висине до 0,5 m, су грубље обрађени квадери са пет страна док је шеста која улази у језгро необрађена (*прилог 3 – слика 171*). Поједини блокови су слагани тако да су према лицу окренути ужом страном, тј. улазе дубље у језгро зида (*прилог 3 – слика 172*; Bereti 1993, Tab. 3). Према блоковима бедема видљивим даље на истоку и откривеном делу на источној падини дужине 12 m, утврђено је да зид скреће ка југу где је трасиран паралелно са зидом из старије фазе утврђивања насеља (Bereti 1993, 145, Tab. 3). На том месту је откопан сегмент бедема дугачак 5,5 m, очуван до висини од 1,5 m, тј. између два и четири реда грубо клесаних квадера (Bereti 1993, 145, Tab. 3, 7).

Остаци најмлађег дела насеља, односно фортификације датиране у крај 4. или почетак 3. столећа старе ере откриивени су у југоисточном подножју узвишења и под морем јужно од поља, односно јужно од плаже која се налази југоисточно од брега са којом се бедеми највећим делом паралелно пружају, приближно правцем исток – запад. Јужни бедем, данас под морем, који је првобитно откривен у дужини од око 700 m (Bereti 1986, 258; 1993, 145, 147, Tab. 3), пружа се правцем исток – запад, односно од југоисточног подножја узвишења иде благо ка североистоку и након 350 m мења правац под тупим углом ка југоистоку у дужини од још око 400 m. Са западне стране, под приближно правим углом на

њега се надовезује бедем који се пружа ка северу, делом под морем а делом на копну испод источне падине брега (Bereti 1993, 146, Tab. 3). Са источне стране, такође под скоро правим углом се надовезује источни бедем који се пружа ка северу, тј. благо ка северозападу, такође данас под морем. На средини трасе јужног бедема где благо мења правац пружања, налази се улаз у фортификацију у виду коридора са чије источне и западне стране се налазе две четвороугаоне куле који излазе испред бедема и шездесетак метара дугачак зид под морем, од источне куле до обале. На источном делу јужног бедема могу се под морем приметити остаци још три од вероватно четири мање четвороугаоне куле док се на западном делу виде још три оваква објекта (Bereti 1993, 146). Ширина пролаза, односно размак између две велике куле на средини бедема износи од 12 до 15 m, а дужима коридора такође 15 m. Размак између мањих кула које такође излазе испред трасе бедема је између 90 и 120 m. Димензије већих кула трапезоидних основа је 15 са 8,4 до 9 m док су мање куле широке од 8,1 до 9 и излазе испред лица бедема од 5 до 6,75 m са зидовима дебелим у просеку 2 m (Bereti 1985, 315; 1993, 146, Tab. 9, 10, 11). Фортификација под морем је већим делом очувана до висине од три реда камених блокова, фино клесаних квадера, дебљине од 2,2 до 2,8 или чак до 3,25 m (Bereti 1993, 146). Конструкција бедема има два лица од већих квадера чија шеста, тј. страна која улази у језгро није обрађена или је само приклесана, док је само језгро испуњено ситнијим комадима камена (Bereti 1993, 146, Tab. 9). Поједини квадери су попречно постављени тако да улазе дубље у језгро зида (Bereti 1993, Tab. 9).

Уз најстарији зид фортификације при врху узвишења Плака, са његове унутрашње, западне стране, констатовани су камени темељи кућа правоугаоних основа који су конструисани од мањих комада камена везаних блатом (Bereti 1985, 314; 1993, Tab. 5).

Античка комуникација у Звернецу се налазила око 1 m испод данашњег нивоа земље, а очувани део је широк 4 m и дугачак 12 m, поплочан белим кречњачким блоковима (Andrea 1976a, 348 – 349).

Покретни налази. Међу покретним налазима најбројнији су фрагменти грнчарије, односно импортованих керамичких посуда. Велики број фрагмената припада амфорама. Ту спадају налази 6. и 5. века старе ере, односно коринтске

амфоре типова А и В, амфоре пореклом из Аполоније, затим скифоси, лекити са црним фигурама атичког порекла, коринтске, јонске и купе типа *Bloesch C*, хидрије, ојнохоје, пиксиде (Bereti 1977 – 1978, 285 – 286; 1984, 263; 1985, 314, Т. 1 / 2, 3, 4, 5, 8, 16; 1988b 105 – 107).

Међу керамичким налазима најмлађег хоризонта бројни су налази фрагмената црнофирнисоване керамике пореклом из Аполоније и посуда са црвеним фигурама апулског порекла, амфора различитог порекла (*Lamboglia 2* и *Dressel 1*), скифоса и мегарских пехара (Bereti 1985, 316, Т. 1; 1988b, 108 – 109, Т. 4; Shpuza 2009).

Међу налазима овог хоризонта се налазе и фрагменти тегула на којима су нађени натписи исписани грчким алфабетом, односно имена ΑΘΑΝΑΣ, [Ε]ΠΙΑΓΑΚΛΙΔ[ΙΣ], ...ΙΛΩΝ (Bereti 1977 – 1978, 286, Т. 3; 1985, 316).

Од домаће керамике 6. и 5 века старе ере бројни су фрагменти питоса и фрагменти имитација коринтских скифоса (Bereti 1985, 314 – 315). Међу керамичким налазима домаће израде из периода 3. до 1. века старе ере истичу се једноставне купе декорисане рељефним орнаментима (Bereti 1988b, 110, 115).

Међу металним налазима су констатовани гвоздени ножеви и једно копље, удице, бронзане наруквице, 39 комада бронзаног новца из последњих столећа стере ере (Bereti 1977 – 1978, Т. 3; 1985, 316).

Литература. Andrea 1976a; 1983 – 1984; 1991 – 1992; Ваџе 1975; Bereti 1977 – 1978; 1984; 1985; 1986; 1988b; 1993; Vojnogeografski institut 1963; Генеральный Штаб 1988f; Korkuti and Petruso 1993; Сека Н. 1972b.

3.9.6. РЕКОГНОСЦИРАНИ И МАЊЕ ИСТРАЖЕНИ ЛОКАЛИТЕТИ

Град **Валона** (алб. – *Vlorë*; итал. – *Valona*) је поред тога што се исто тврди и за оближње налазиште Трепорт северозападно од града, у археолошкој литератури према историјским изворима (Птоlemeј, *Географија*; Хијерокле, *Синекдемус*; *Појтингерова табла*) идентификован као место где се налазило античко насеље Аулона (грч. – *Αυλών*), тј. грчка апоикија основана у 6. веку старе

ере (Bereti 1977 – 1978, 288; 1985, 317; Komata 1986, 270; 1988a, 271; Korkuti and Petruso 1993, 740; Patsch 1904).

Лоциран у југозападном делу Албаније, са источне стране Валонског залива (алб. – *Gjiri i Vlorës*), смештен је у пространом и већим делом, модерним градом прекривеном пољу, дугачком око 6 km на правцу северозапад – југоисток и 3 km широком на правцу југозапад – североисток, са источне стране Валонског залива, окружена морем на југу и западу, лагуном Нарта (алб. – *Gjoli i Nartës, Narta*) и брегом Плака (алб. – *Kodra e Pllakës, Pllaka*), тј. побрђем Трипорт (алб. – *Triport*) на северозападу и обронцима планине Шушице (алб. – *Mali i Shushicës*) на истоку (Генерални Штаб 1988b). Обала је највећим делом пешчана плажа на западу и југу. Источно од града се терен нагло подиже и постаје шумовит, а северно од луке у непосредној близини поља диже се стеновито узвишење Кузум Баба (алб. – *Kuzum Baba*) на нешто преко 90 m н. в., дугачко око 1 km на правцу север – југ (Генерални Штаб 1988b). Источно од њега је још једно, такође урбанизовано, паралелно и нешто више брдо на 127 m изнад мора (Генерални Штаб 1988b). Валонска тврђава коју је саградио у 16. веку турски султан Сулејман, а која је срушена 1906. године јер је камен употребљен за изградњу једне улице у граду (Ваџе 1973, 43), конструисана је делом од блокова донетих са локалитета Трипорт северозападно, што је забележио и отомански путописац Евлија Челебија (тур. – *Evliya Çelebi*) у 17. веку (Ваџе 1975, 10; Çelebi 1898, 704 – 708). Археолошки локалитет се налази у ужем центру града у подножју узвишења Кузум Баба са његове северозападне стране, код трга Споменику Независности (алб. – *Monumenti i Paverësisë*), састоји се од утврђења типа *castrum* са кулама и бедемом неправилне основе који према проценама истраживача обухвата, *intramuros*, најмање 9,5 ha површине (Andrea 1991 – 1992, 86; Komata 1990, 274).

Археолошка истраживања у Валони обављана су под руководством Д. Комате (*Damian Komata*) у периоду од 1985. до 1990. године (Andrea 1991 – 1992, 86; Komata 1986; 1987; 1988a; 1989; 1990; Korkuti and Petruso 1993, 740). 1985. године су обављена краћа сондажна ископавања у центру града, на простору поред Споменика Независности (Komata 1986, 269). Наредне 1986. ископавањем откривен је део бедема утврђења који се пружа правцем исток – запад и већа количина керамичких налаза, тегула и питоса (Komata 1986, 269 – 270). У

наредним кампањама ископавање је настављено, откривен је део античког бедема са кулом, делови објеката унутар утврђења, већа количина покретних налаза и установљена стратиграфија на локалитету (Andrea 1991 – 1992, 86).

Ископавањима је утврђен културни слој дебљине између 1,6 и 2,4 m (Komata 1986, 269). Најстарија фаза је датирана у крај 3. века старе ере (Andrea 1991 – 1992, 86). Део налаза је опредељен у крај 3. века, делимично истражена фортификација је датирана у 4. век и издвојене су две фазе градње, али су констатовани и налази опредељени у 6. и 7. век када је фортификација поправљана (Komata 1988a, 270; 1989, 298; 1990, 273; Korkuti and Petruso 1993, 740). Посебна грађевинска фаза је датирана у период 9. и 10 века (Komata 1987, 260), а ископавањима 1987. и 1988. године откривени су керамички и нумизматички налази, који се опредељују у дугачак период између 4. и 15. века (Komata 1987, 259; 1988a, 270). Међу покретним налазима издвајају се фрагменти грчко – италских и *Lamboglia 2* амфора (Shruza 2009).

Око 15 km мерено ваздушном линијом од Валоне према северу, између лагуне Нарта на југу, реке Вјосе на северу, и морске обале на западу, налази се село **Акерни** (алб. – *Akerni*), смештено у широком пољу, на брегу дугачком око 600 m на правцу север – југ и широком око 200m, на 17 m н. в. (Генералный Штаб 1988f; Vereti 1995; 2001 – 2002, 167, fig. 1). На брегу Акерни се налази археолошки локалитет на ком су констатовани налази хеленистичког времена. Око 12 km мерено ваздушном линијом североисточно од Валоне се налази село **Армени** (алб. – *Armeni*) на југозападним обронцима истоименог брда (152 m н. в.) које се у виду лингуле спушта у правцу ушћа реке Сушице у Вјосу, 4 km северозападно (Генералный Штаб 1988i; Vereti 1995; 2001 – 2002, 167, fig. 1). Ту је откривена гробница датирана у период 3. или 2. века старе ере у којој су били прилози – вазе украшене рељефним фигурама, сличне налазима на локалитету Мавров за које се сматра да представљају имитације италске, тј. апулске хеленистичке керамике (Dautaj 1981, 70, 72, Tab. 8 / 2, 3, 5, 6). На овом месту се вероватно може тражити истовремено насеље којој припада откривени део некрополе. Још један локалитет са остацима насеља хеленистичког времена налази се у кањону реке Сушице, на брду **Церја** (алб. – *Cerja*), смештен на 352 m н. в., код истоименог села на месту где се са источне стране у Сушицу улива

речица Смоктина (алб. – *Smoktina*) око 26 km мерено ваздушном линијом јужно од Валоне (Генеральный Штаб 1988e; Vereti 1995; 2001 – 2002, 167, fig. 1; Karaiskaj 1981, 51; Сека Н. 1972b, 148 – 149).

4. УТВРЂЕНА ХЕЛЕНИЗОВАНА НАСЕЉА У ПИНДСКО – ДИНАРСКОМ КРАЈОЛИКУ

Разумевање проблематике позиционирања насеља у простору односно пејзажу у прошлости, стоји у вези са разумевањем саме људске културе (*поглавље 2.*), па се у том смислу археолошке интерпретације разликују. Један од исхода теоријско – методолошких дебата које произлазе из различитих приступа овој проблематици у археологији јесте потреба за њиховим превазилажењем кроз интерпретације које ће узети у обзир сазнања проистекла из различитих истраживачких традиција (Johnson 2007).

Географским оквиром истраживања (*поглавље 1.3.1.*) обухваћен је *југозападни део пиндско – динарске природне области* (Свијић 2011, 72 – 74), односно појас источног јадранског приморја и блиског приморског залеђа од реке Неретве на северозападу до Валонског залива на југоистоку. Физичко – географске карактеристике овог великог и морфолошки хетерогеног проднебља делимично су условиле социо – економску динамику заједница које су га насељавале у прошлости. На овај аспект пиндско – динарског простора као људског животног окружења током протеклих столећа, указано је још у делу Јована Цвијића почетком 20. века (Свијић 2011).

Значај крајолика и животног простора за културу људи у прошлости истакнут је у савременим археолошким истраживањима (Hodder and Orton 1976; Renfrew and Bahn 1991; Tilley 1994; Johnson 2007).

Једна од кључних теза на којој се у овом раду заснива разумевање људског животног окружења у прошлости, јесте да се физички простор не посматра као једноставно поприште људских активности које су пресудно условљене физичко – географским и еколошким факторима, а објективно сазнатљиве путем различитих просторних анализа, математичких израчунавања и сличних метода у археологији (уп. Renfrew and Bahn 1991, 153 – 162; Hodder and Orton 1976), већ да се пејзаж поима и као важан фактор у непрестаној репродукцији целокупне људске културе и њених значења која су повратно условила обликовање животног окружења, односно људску интервенцију у простору (Tilley 1994; Johnson 2007). Утицај људи

на животно окружење није одређен само функционалним и практичним аспектима живљења на одређеном подручју, већ је културно – специфичан и одређен посебним значењским аспектима. Простор је средство и посредник људских активности, учесник у догађајима, истовремено полазиште, део и резултат акције (Tilley 1994, 10 – 11). На тај начин су у прошлости настајали специфични *културни пејзажи*, које је током времена стварао човек заједно са природним силама, на различите начине их користећи у зависности од својих потреба и приступа околини, своје културне и психолошке позадине, кроз свакодневене активности и нивое личног и колективног доживљаја.

У том смислу британски археолог Кристофер Тили пише о нивоима перцепције и разумевања простора од стране људи и разликује његове значењске аспекте који су културно специфични и међусобно помешани („преклопљени“) у људском опажању и схватању: *1. непосредно телесно окружење* које човек осећа чулима; *2. простор у ком човек опажа правце, природне творевине и објекте који су производ културе*; *3. егзистенцијални простор* у ком човек живи као део заједнице; *4. архитектонски простор* као веза перципираног и схваћеног соматског, природног и културног окружења и егзистенцијалног простора, који представља настојање да се са намером створе аспекти „унутрашњости“ и „спољашњости“ у односу на живот на одређеном месту, којим се то место обележава, повезују се различити аспекти просторности на њему и стварају путеви људског кретања; и *5. когнитивни простор* у ком се човек посматра и огледа у односу на друге (Tilley 1994, 14 – 17).

Посматрано са ове теоријске основе (постпроцесна археологија; *поглавље 2.3.*) може се закључити да је опажање и схватање простора културно – специфична конструкција у људском уму са импликацијама на друштвене односе и обрнуто, па је с тога пејзаж увек социјализован и делимично стоји у вези са схватањима личних и колективних идентитета људи (Tilley 1994; Johnson 2007), док се нивои разумевања простора преклапају према домету људске акције у њему, њиховим интересима, кретању и бризи за окружење (Tilley 1994, 17 – 18). Простор се схвата према друштвеним релацијама, природним и културним објектима (Tilley 1994, 17).

Уколико се животни простори и окружење заједница из касне праисторије југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа могу разумети као специфични *културни пејзажи* који су истовремено полазиште, део и исход људских активности на основу чијих интереса и домета су се као социјализовани простори препознавали, односно ако се могу разумети као део личних и колективних идентитета у прошлости (Tilley 1994; Johnson 2007), утолико је могуће сагледати их као важне делове и медијуме *друштвене структуре* (Giddens 1984) или *друштвеног простора* (Bourdieu 1985; 1989) којег као *културни пејзажи* оваплоћују и повратно стварају, односно као медијуме људских пракси чији су делом полазиште и резултат истовремено. У том смислу је положај утврђених насеља у простору (*пејзажима*) од велике важности за социо – економске релације заједница у прошлости, како у односу на размештај природних ресурса и распрострањавање комуникација тако и у међусобним просторним односима, јер је положај рекурзивно омогућавао одвијање специфичних пракси у прошлости и био истовремено њихов резултат. Ове релације је потребно разумети дијалектички, као међусобно условљене, повратне и двосмерне односе, а не као узрочно – последичне односе. На тај начин је могуће превазилажење еколошког детерминизма као објашњења у тумачењу археолошких трагова и људске културе у прошлости (Tilley 1994, 19) које је у значајној мери било део процесне археолошке интерпретације (*поглавље 2.2.*).

Ако се животно окружење у прошлости на такав начин посматра, онда је могуће закључити како су карактеристике пиндско – динарског крајолика делимично условиле друштвени и привредни живот заједница у касној праисторији, док је истовремено изградња утврђених „хеленизованих“ насеља на одређеним местима на овом поднебљу био део социо – економских стратегија појединаца и група који су у њима живели, као и један од чинилаца производње, опажања и разумевања различитих пракси и репродукције целокупне културе.

4.1. ФИЗИЧКО – ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПЕЈЗАЖА

4.1.1. РЕЉЕФ И КЛИМА

Динарски део области је састављен великим делом од кретацејских и еоцених кречњака; пружа се паралелено са Јадранском морем правцем северозапад – југоисток и дели на мање паралелне географске области; посматрано од југозапада ка североистоку налазе се Приморје, Загора (Хумине и Рудине) и Планине, са великим бројем паралених гребена, хумова и карстних поља, која су местимично испресецана мањим уздужним и попречним водотоцима (*прилог 2 – карта 2*; Свјијić 2011, 75 – 87). Југоисточно динарско приморје је одвојено од залеђа веома стрмим и високим планинским гребенима који се нагло дижу од мора према североистоку; са друге стране карсни гребени, на чијим вишим зонама се местимично простиру заравњени платои, блаже се спуштају ка унутрашњости и местимично су испресецани долинама, превојима, усецима и крашким пољима (Свјијić 2011, 28). Приморски појас у овом делу је узак и достиже ширину од 1 до око 10 km. Од ушћа Неретве до Бојане планински гребени су стрми и одвајају југоисточно јадранско приморје од источнохерцеговачких Хумина, западног црногорског крша и басена Скадарског језера. На југоистоку гребене чине високи планински масиви Сњијезнице (1232 m н. в.), Орјена (1894 m н. в.) Ловћена (1749 m н. в.) Сутормана (1175 m н. в.) и Румије (1595 m н. в.), док на северозападу врхови углавном досежу до неколико стотина метара изнад мора (Defence Imagery and Mapping Agency 1996c; 1996d; 1996e; 2001a; 2001b; Vojnogeografski institut, 1979b; 1979d; 1979f; 1979g; 1979p; 1979r).

Услед овакве конфигурације битна одлика динарског рељефа је његова раздробљеност у жупе (Свјијić 2011, 30 – 31).²⁰

²⁰ *Жупе*, у смислу физичко – географских одлика простора, представљају природне области мањег простора које су ограђене узвишењима и због тога су делимично изоловане, а међусобно су повезане на пример клисурама или другим облицима рељефа (Свјијić 2011, 31, 39). Према Ј. Цвијићу, изолација жупа се огледа у тешкоћама становништва да прелази узвишења између њих, а пропорционална је врсти, облику и висини препрека које их одвајају и броју и облику пролаза који их спајају (Свјијić 2011, 31). На овом простору Ј. Цвијић разликује речне жупе (речне долине,

Пиндски део области који се делом пружа правцем север – југ паралелно са Јадранским морем од Медовског залива према југу, граничећи се на истоку са басенима Охридског и Преспанског језера и долином Црног Дрима, састављен је само местимично од кречњака а добрим делом од флишних стена и неогених седимената, с више водотокова који теку попреко у односу на правац пружања области уливајући се у море (*прилог 2 – карта 2*; Nowack 1921, 503, 508, 533; Свјијić 2011, 88 – 91). Албанско приморје је испресецано речним водотоцима, релативно је равно и неразуђено са доста нижим тереном у односу на динарски део; местимично се у конфигурацији терена смењују побрђа и нижи планински врхови. Веће планине северног дела пиндске области као што су Деј (2246 m н. в.), Дајт (1616 m н. в.), Шпираг (1198 m н. в.), Томор (2417 m н. в.) се налазе нешто даље од приморја на истоку одвајајући га од планинске, унутрашње Албаније, тј. од унутрашњости Балканског полуострва (Vojnogeografski institut, 1962a; 1962b; 1963; 1967a; 1971). Раздробљеност рељефа у жупе је мање изражена карактеристика него у динарском делу области. То се више односи на велике равнице уз морску обалу, а мање на залеђе приморја где су формиране многобројне речне долине и кањони који спајају жупе (Свјијić 2011, 30 – 31).

Узак појас јадранског приморја и његовог блиског залеђа се одликује медитеранском *климом* (Nowack 1921; Свјијić 2011, 30 – 38, Карта 1). Заливи средоземне климе се јављају у многобројним жупама у залеђу и погодују формирању биљног покривача сличном оном на приморју, који често чини макија и понегде разбијене шумске формације (Nowack 1921; Свјијić 2011, 30 – 38, 96). Појас албанског приморја се одликује већом количином падавина и уопште влажнијом климом у односу на динарско приморје (Nowack 1921, 538 – 540).

Климатски услови током касне праисторије и античког времена на простору источног Јадрана били су углавном идентични данашњим, што је закључено

сливови и сл.) и карсне жупе (увале, поља, итд.), а ове последње које су битна одлика динарске области (карсни басени) и које могу понегде бити испуњене водом (језера) сматра више изловованим, нарочито што су узвишења која их окружују покривена шкрапама, вртачама а понегде и шумским формацијама (Свјијić 2011, 31 – 32). *Жупа* се може упоредити са *крајем* и означити као микрорегионална јединица у таксономији физичко – географског рејонирања, према хијерархији *област* као макрорегија – *предео* као мезорегија – *крај* као микрорегионална територија (Мастило 2008, 121, 193, 205).

према савременим климатолошко – геолошким и археолошким истраживањима као и подацима из писаних извора, у првом реду код Псудо Скимноса, Хекатеја и Стефана Византинца (Kozlićić 1990, 155 – 156, 161).

4.1.2. КОМУНИКАЦИЈЕ У ПРОСТОРУ

Најповољнији правци комуникација налазе се на мору (Kozlićić 1990, Karta 6 – 10), на копну уз морску обалу, кроз речне долине, кањоне и клисуре као и преко планинских превоја и усека водећи од приморја ка унутрашњости (Cvijić 2011).

Попречне комуникације од мора према унутрашњости су у динарском делу области отежане, и изузев долине Неретве секу терен тек до приморских карских гребена; на југоистоку, у пиндском делу, трансверзалне долине река Дрима, Маће, Шкумбе, Ишма, Ерзена, Семани и Вјосе се простиру до дубоко у залеђе (Vojnogeografski institut, 1962a; 1962b; 1963; 1967a; 1971; Defence Imagery and Mapping Agency 1996c; 1996d; 1996e; Cvijić 2011, 23 – 24).

У центру области где се налазе „Скадарска врата“, услед наглог мењања правца пружања морске обале и конфигурације терена, природна комуникација са унутрашњошћу је олакшана; од Медовског залива према Скадарском басену воде долине река Бојане и Дрима, а од Скадра према североистоку води низ потолина као и горњи ток реке Дрим који је на релативно малој висини у односу на околне врхове масива динарских Алпа; од Скадра према северозападу се пружају равнице Коплик и Зета испресецане с више водотокова од којих је највећа Морача чијом долином и кањоном се иде даље на север ка унутрашњости; од Зете према северу може се ићи и преко предгорја Кучи односно превоја Медун (Vojnogeografski institut 1962b; 1963; 1967a; Cvijić 2011, 24).

Јадранска обала југоисточно од Неретве је са унутрашњошћу спојена превојима, усецима и веома ретко нешто блажим падинама приморских гребена. Повољне линије комуникација од мора ка унутрашњости су Врањево село (изнад Неумског залива), Крчевине, Голо брдо, Наврх бријега, Мочиље и Побрежје (изнад Колочепског канала, залива Затон, канала Дакса и залива Ријеке Дубровачке са

реком Омблом), Иваница (изнад брда Срђ и Локрумског пролаза), Спион, Главско и Рајчевићи (изнад Жупског залива), Прапратно (изнад молунатских увала), итд. (Vojnogeografski institut 1980a; 1980b; Defence Imagery and Mapping Agency 1995; 1996a; 1996c; 1996d).

Бока Которска је са јужнодалматинском обалом спојена долином реке Суторине, превојем Дебели бријег и пољем Конавли; са северозападом и Поповим пољем спојена је падином Орјена и превојем Зупци; према северу се може ићи преко висоравни Кривошије на којој се налазе Драгаљско и Граховско поље између планина Орјен и Ловћен, као и превојима преко Ловћена, односно кроз Његуше и даље према Цетињском пољу; Бока је према југоистоку преко Грбља спојена са Паштровићима, од којих се опет преко платоа Брајићи и превоја Пољице изнад Будванског залива и увале Буљарице, као и кањоном Брделе западно од Шаског језера, може ићи на северозапад према Скадарском језеру (Vojnogeografski institut 1979d; 1979f; 1979g; 1979i; 1979r; 1970s).

Од басена Скадарског језера природни пролази воде на северозапад преко долине Ријеке Црнојевића и нешто северније кањонима Црмнице и Зете; према северу и североистоку кањоном Мораче, превојем Медун, кањоном Цијевне, кањоном реке Кир и долином и кањоном Дрима (Vojnogeografski institut 1962b; 1967a; 1967b; 1967c).

Попречне комуникације од Албанског приморја ка залеђу су олакшане јер иду дуж долина већих, горе поменутих река које теку ка мору, али се користе и планински превоји од којих су најзначајнији Краб између Тиране и Елбасана и Синја у Малакастри (Nowack 1921, 532).

Уздужне природне комуникације од долине Неретве иду на северозапад долином реке Требижат и кањоном Студенице, а на југоисток иду паралелно са гребенима Хумина, иза првих узвишења од мора, долином Крупе до Хутовог блата а нешто северније кањоном Брегаве, најпре до Видовог поља одакле даље иду на североисток до Дабарског поља а на север клисуром Радимље; даље према југоистоку може се ићи кроз Љубинско, Љубомирско и Требињско поље и долину Требишњице; одатле се преко превоја Зупци може доћи до Боке Которске где се од јужнодалматинске обале стиже преко поља Конавле, превоја Дебели Бријег и долине реке Суторине; од Боке Которске се преко Грбља са Тиватским,

Солиотским и Мрчевим пољем стиже до Паштровићког приморја које је проходно уз обалу са неколико поља која се нижу према југоистоку: Будванским, Налушким, Спичанским, Барским, Улцињским, Зогајским и пољем Шпатула до долине реке Бојане која води на север до Скадарског језера (Vojnogeografski institut 1979d; 1979f; 1979g; 1979i; 1979r; 1970s; Defence Imagery and Mapping Agency 1995; 1996a; 1996c; 1996d).

На албанском приморју пролаз крај неразуђене, ниске и често мочварне и плављене обале са доста лагуна иде долином јужног тока Дрима и уз Медовски или Дримски залив, преко долине Маће, поља Љач и долине Ишма као и поља Кроја, који се сви налазе источно и југоисточно од лагуне Паток и полуострва Родон, водећи до равнице Тирана даље на југоисток и ка југу обалом залива Љаљс до рта Паља; затим правци комуникација воде на исток од Драча долином Ерзена, потом уз обалу Драчког залива, па великим равницама Каваја и Музеће где се налазе долине Шкумбе и Семане северно и јужно а између којих се налази остатак старог корита ове последње; даље се може ићи на југ поред велике лагуне Караваста, а одатле даље према југоистоку долином Ђанице ка брдовитој области Малакастра, или на југ уз обалу поред мочваре Љацај; од лагуне Нарта може се проћи даље на југ према Валонском заливу; долинама Вјосе и Сушице се од Малакастре иде на југоисток и југ, преко поља Топал до планинских узвишења Епира (Vojnogeografski institut 1962b; 1963; Nowack 1921).

Природне комуникације условиле су кретање људи у прошлости што се нарочито односи на комуникацију морем и рекама попут Неретве, Бојане, Дрима, Вјосе, итд., које су у доброј мери биле пловне током касне праисторије и антике (Kozličić 1990, 89 – 125; Hammond 1974, 190).²¹

Као најважнији **копнени правци комуникација** који су током касне праисторије и античког периода водили од приморја ка унутрашњости издвајају се: 1. *дубровачки пут* и *хумски* или *хумљачки путеви* од јужног далматинског приморја преко херцеговачких хумина према централној и источној Босни, 2. *пут Рисан – Никшић* преко Кривошија, 3. *скадарско – призренски* или *зетски пут* од

²¹ О пловности ових водотокова у прошлости сведоче и писани извори различитих аутора попут Полибија, Ливија и др. где су дати подаци о ратним маневрима који поред пловидбе морем укључују и пловидбу рекама као и по Скадарском језеру (Полибије 1988; Livius 1905).

Медовског залива и Скадарско – зетске равнице кроз тзв. „Скадарска врата“ у правцу североистока према Призрену, 4. „*Via Egnatia*“ која је од приморја дуж долине и кањона Шкумбе преко подручја Елбасана водила ка истоку према унутрашњости Балканског полуострва и даље ка Солуну, 5. *пут од Валоне према северу ка Драчу*, затим 6. *од Валоне ка истоку кроз долину Девола* према Костуру у северној Грчкој и 7. *правац од Валонског залива јужно према Епиру* (Војановски 1988, 24, 77, 80, 82, 85 – 86, 115; Паровић – Пешикан 1980, 32, Карта 1, 2; Hammond 1974, fig. 6; Свијић 2011, 23 – 25, 74, 83, 91). Бројни археолошки налази потврђују коришћење ових путних праваца током касне праисторије и античког времена (Палавестра 1989, 198 – 200, Palavestra 1993, 282 – 284; Паровић – Пешикан 1980, 32; Hammond 1974, 192).

Постојање предримске **путне инфраструктуре** је дискутабилно и недовољно истражено питање. Осим изграђених приступних праваца у непосредној околини појединих насеља (нпр. терасе на локалитету Брдо Пљоч) и улица унутар утврђених насеља, налази предримске путне инфраструктуре у простору између насеља су веома ретки. Међу најпознатије спада део пута „*Via Egnatia*“ код Бељша у близини Елбасана, односно код села Шењан, где је у дужини од око 300 m распоређено 16 стубова за мост преко Шкумбе, за који се сматра да је настао у хеленистичком времену, пре почетка развоја римске путне мреже од 2. века старе ере (Hammond 1974, 191). Н. Хамонд сматра да је путни правац „*Via Egnatia*“ који је коришћен од времена оснивања грчких апоикија Епидамноса и Аполоније, делимично изградио Филип II Македонски у 4. веку старе ере (Hammond 1974, 192). Као и у случају наведеног путног праваца, уврежено је мишљење да су римски путеви у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори, чији су делови сачувани и о којима поред писаних извора сведоче миљокази и други натписи, изграђени на трасама предримских, „илирских“ путева, са мањим или већим одступањима (Врзић 2005, 83; Паровић – Пешикан 1980, 32; Раšалић 1975, 141, 147; Suić 1976a, 81). Убикација римских путева на овом простору започета је још од стране Артура Еванса (Evans 1883; 1885) и данас је углавном установљена траса ових комуникација. 1. Римски пут од Нароне (Вид код Метковића) до Скодре (Скадар) водио је кроз залеђе приморја правцем Дилунтум (Столац) – Ад Зизио (Моско код Требиња) – Салтуа (Ријечани) –

Андерба (Никшић) – преко Спужа, Подгорице, Вуксанлекића са северне стране Скадарског језера према југоистоку; 2. паралелно са овим путем уз морску обалу ишао је пут од Цавтата преко Њивица и Роса у Боки Которској (где је постојала трајектна веза), Будве и Улциња где је скретао ка североистоку према Скодри; попречни путеви су водили 3. од Цавтата до Моска и 4. од Рисна преко Кривошија до Никшића (Врзић 2005; Војановски 1988; Паровић – Пешикан 1980, 32, сл. 7; Раговић – Решикан 1980; Гарашанин и Гарашанин 1967с, 169 – 180, ск. 7; Мијушковић 1966; Мијушковић 1969; Пушић 1975; Пушић 1980; Миловић 1980). Изградња путева везује се најпре за управника провинције Горњи Илирик, односно Далмације – Публија Корнелија Долабелу, почетком 1. столећа (Суић 1976а, 14; Војановски 1988, 56, 65 – 67, 77 – 78; Džino 2010, 162 – 163, 167 – 172). Трагови такозваних „илирских“ путева нису поуздано потврђени. Е. Пашалић је у појединим налазима колотрага на кречњачким стенама јужне Далмације видео остатке предримских путева јер је сматрао да су трагови точкова кола намерно урезивани ради сигурније вожње а временом су се услед употребе продубљивали, те да је њихова различита ширина одсликавала „племенске“ разлике у стандардима израде кола (Рађалић 1975, 145 – 148). М. Паровић – Пешикан тумачи налазе делова калдрме и озиданих локви код Трешњева у залеђу Рисна као трасу предримског пута (Паровић – Пешикан 1980, 32). Датовање ових структура је несигурно и с обзиром на степен истражености, за сада се не може говорити о развијеној путној инфраструктури на овом простору у предримско време. Може се претпоставити да су се само поједине трасе предримских и римских комуникација могле подударати, најпре у приморју (на пример, залеђе Рисна), али нема убедљивих доказа који иду у прилог постојању предримске путне инфраструктуре на тим трасама.

4.1.3. НИВО ВОДА У ПРОШЛОСТИ

Динарска јадранска обала одликује се позитивним померањем обалске линије, односно спуштањем копна у односу на ниво мора што је између осталог и последица вертикалних тектонских померања у овој области и дугорочног

подизања нивоа мора (Gachelin 1977a, 96, 100; Surić 2005; 2009; Filipičić 1992, 40, 42; Fouache et al. 2004, 173; Cvijić 2011, 88; Šegota 1996, 31).

Датовањем појединих потопљених археолошких структура је установљено да је у последњих две хиљаде година ниво мора на источном Јадрану порастао за око 2 m, уз напомену да постоје локалне разлике у овом процесу које зависе од геологије и сеизмике појединих места (Kirigin et al. 2009, 137; Surić 2009, 186 – 188). Тако су на подручју јужне Далмације установљене зоне стагнације услед издизања копна и подизања нивоа мора (Surić 2009, 195). Спуштање тла је нарочито уочљиво у пределу Боке Которске где су поједини археолошки локалитети под водом као што је случај код Њивица где је део римског пута који је усечен у стену потопљен, и у случају Рисна где је део античког насеља под водом Рисанског залива и реке Спиле (Gachelin 1977a, 100; 1977b, 33 – 35; Мијушковић 1969). С друге стране, поједине тачке на обали су издигнуте у односу на некадашњи ниво што је последица сеизмичких померања тла током последњих две хиљаде година и уочљиво је на појединим локацијама северозападно и југоисточно од Будве и југоисточно од Бара а датирано налазима римске керамике (Gachelin 1977a, 96, 100; 1977b, 33 – 35).

На одређеним местима је дошло до промена нивоа вода људском делатношћу. Тако је мелиорационим радовима у долини Неретве ниво воде знатно промењен, односно корито реке, која је и сама мењала ток, сужено, систем језера и канала исушен и долина током 20. века већим делом издигнута и претворена у обрадиво земљиште (Manenica 2012, 279 – 281). Са друге стране, хидролошки систем Хутово блато источно од Неретве је данашњи изглед добио стварањем вештачке акумулације „Чапљина“ 70 – тих година 20. века када је ниво воде повишен. У пределу криптодепресије Скадарског језера је дошло до знатног повећања нивоа воде, што је последица природних процеса као што су тектонска вертикална померања али и услед људске активности током 19. века, односно мењања тока реке Дрим услед великих поплава од 1854. до 1858. године и заграђивања Бојане од стране локалног становништва ради улова рибе (Бешић 1967, 10; Gachelin 1977b, 21; Kozličić 1990, 108). Површина Скадарског језера повећала се барем два пута у односу на ситуацију у прошлости што одговара податку Псеудо Скилакса о његовим димензијама (Kozličić 1990, 108 – 110, Karta 11). Река Бојана је битно

променила свој доњи ток у односу на ситуацију у прошлости, и утврђено је да се корито доњег тока и ушће налазило 10 km западније у односу на постојеће, те да је текла кроз данашње Зогањско језеро (улцињска солана) и коритом данашње реке Милене истицала у Јадранско море, свега 2 km југоисточно од Улциња (Мијовић 1980, 136).

Ови фактори су довели до промена у просторном односу појединих археолошких локалитета и водених комуникација у поређењу са стањем током касне праисторије овог подручја. Тако су поједини локалитети делимично потопљени као што је то случај у Рисну, Њивицама, и вероватно у Будви, или затрпани наносима муља као што је случај у долини Неретве, а природни изглед њихове непосредне околине и аспекти комуникација данас су промењени.

Пиндска јадранска обала има негативно померање обалске линије, тј. копно се највећим делом постепено шири и издиже изнад мора (Brew 2003, 88; Nowack 1921, 505; Свијић 2011, 88 – 89). Овај процес углавном је последица дугорочног наноса седимената који у последњих десет хиљада година ношени ерозијом и рекама стижу са планинских масива из правца истока, достижући максималну ширину на појединим местима у обалском појасу до 20 km (Brew 2003, 88). На тај начин је дошло до померања обалске линије од појединих археолошких налазишта као што су локалитети у Појанију, Бабуњу и Љешу што је довело до промене изгледа околине и могућности комуникација воденим путем у односу на ситуацију у прошлости (Hammond 1974, 190). Утврђено је да је античка Аполонија (Појани) у прошлости била повезана с морем реком Вјосом која је била пловна и протицала северније од данашњег тока, поред насеља, а курс је променила током прва три столећа нове ере (Hammond 1974, 190). С друге стране, на југу, у подручју *Валонског залива* где нема израженијих речних наноса, уочљиво је *потапање обале* што је очигледно на археолошком локалитету Трипорт северозападно од Валоне, где се део античке фортификације налази под морем удаљен стотинак метара од обале према југу.

4.1.4. ПРИРОДНИ УСЛОВИ ЗА РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ У ПРОШЛОСТИ

Природни услови, геологија и рељеф, клима и вегетација диктирали су развој пољопривредне производње у прошлости.

За бављење *земљорадњом* најбољи услови постоје на југоистоку у пределима западних албанских равница уз море, које одликују пространа поља и довољна количина падавина током године али и варирање тока и количине воде у рекама које долазе из виших планинских области на истоку (Nowack 1921, 524 – 527). На северозападу, у пределима са крашким пољима као што су Видово, Дабарско, Попово, Требињско, Драгаљско, Граховско, Цетињско, земљорадња је условљена мањом количином падавина и сезонским поплавама у нижим пределима, као што је случај у Поповом пољу или у Конавалском пољу све до мелиорационих радова 1958. године (Batović 1988a, 16). Уз обалу се налазе поља погодна за пољопривредну обраду као што су поља у долини Неретве, Стонско, Конавалско, Суторинско, Тиватско, Солиотско, Мрчево, Будванско, Налушко, Спичанско, Барско, Улцињско, Зогајско, Бриско, поље Шпатула и друга мања поља. У околини Скадарског језера за земљорадњу су погодна поља: Црмничко, Ћемовско, Вуковачко, Медунско, Пјетрошан, Коплик итд. Уз појас Албанског приморја за земљорадњу су повољне долине река Бојане, Дрима, Маће, Ишма, Ерзена, Шкумбе, Семане, Ђанице, Сушице, Вјосе и других мањих река, као и бројне равнице и поља уз обалу, Љач, Кроја, Каваја, Музеће, Семан, Топалит, Дукати, те у залеђу равница Тирана (Nowack 1921, 513 – 515).

На великом делу динарског карста у приморју и на мање приступачним теренима уопште, као и у брдовитим деловима албанског приморског појаса и залеђа присутна је терасаста култура земљорадње и обрађивање вртача (Aničić i Perica 2003; Kale 2010; Nowack 1921, 519; Свијић 2011, 78, 83).

Поред различитих врста *житарица* и *поврћа* као најважнијих ратарских култура кратког циклуса, сматра се да је гајење *винове лозе* и *маслина* у предримско и време римске доминације представљало основ земљорадничке производње (Suić 1976a, 55, 58; Војановски 1988, 67).

Услови за развој *сточарства* су веома повољни у целој области, на северозападу и југоистоку, нарочито за узгој *коза*, *оваца* и *говед* (Nowack 1921;

Suić 1976a, 60 – 62). Сточарство је поред земљорадње било кључна привредна грана за заједнице гвозденог доба и античког времена на овом простору (Suić 1976a, 59, 62; Venac (ur.) 1987, 637; Гарашанин и Гарашанин 1967с, 159).

Лов и риболов су представљали важан извор хране током касне праисторије овог подручја које обилује животињским врстама на копну и у води. На експлоатацију ових ресурса током гвозденог доба директно упућују налази удица, тегова за мреже и сл. (Ковачевић 1998; Kowal 2011b; Marić 1970, 39; 1977, 28), а индиректно споменици посвећени култу заштитнице лова (Бошковић и др. 1981, 7; Islami 1972a, 231, Pl. 5 / 1, 4, 5).

За привредни развој током касне праисторије од значаја је било *рударство* и положај ове велике области у односу на лежишта рудног богатства, нарочито руда гвожђа, бакра, олова и сребра. Геолошким истраживањима је утврђено да се највећа лежишта руда гвожђа у копненом залеђу Јадранског мора налазе на подручју северозападне Босне, тј. долина река Јапре и Сане, у околини Љубије и Томашице, затим централне Босне, тј. околине Вареша, Травника и слива Врбаса, јужне Србије, северне и јужне Црне Горе, тј. на Љубишњи и Орјену, области источне Македоније и у централној Албанији, у северозападној, североисточној и југоисточној околини Елбасана (Alijagić and Šajin 2008, 24; Бешић 1967, 34; Brininstool 2012, 60, 68; Gašparović 2011, 11 – 12; Jurković and Garašić 2012, 255; Паровић – Пешикан 1980, 30; Pašalić 1975, 250 – 282; Pravidur 2011a, 156 – 157, sl. 1; Steblez 2000, 2.1, 2.2, Table 2; United States Government 1962, A68). Археолошким истраживањима је потврђена раширена експлоатација рудног богатства у многим од ових подручја током гвозденог доба (Бешић 1967, 32 – 34; Gašparović 2011, 11 – 12; Katić 2002, 428; Паровић – Пешикан 1980, 18, 30; Pašalić 1975, 250 – 282; Pašalić i Basler 1962, 217 – 218; Pravidur 2011a, 156, sl. 1; Čović 1980, 72; 1984, 135 – 140).

Налазишта руда олова, цинка и сребра позната су још током праисторије и римског времена са подручја слива Врбаса и Бирача у средњој и источној Босни, као и на подручју слива Таре око Мојковца и на Љубишњи код Пљеваља у Црној Гори, као и у пределу Шар планине (Бешић 1967, 33 – 34; Pašalić 1975, 252 – 268; Поповић 1987, 24; Pravidur 2011a, 156). Налазишта злата су током праисторије експлоатисана у подручју горњег тока Врбаса (Pašalić 1975, 252 – 268; Pravidur

2011a, 156 – 157). Бакар је између осталог експлоатисан у области Брскова код Мојковца и Мрачају и Машкари код Горњег Вакуфа (Бешић 1967, 33 – 34; Gašparović 2011, 13; Pašalić 1975, 250; Pravidur 2011a, 156). Велика налазишта бакра су позната у Албанији, источно и југоисточно од Љеша, северно и источно од Скадра, околини Кукса и околини Корче (Brininstool 2012, 60, 67 – 68; Steblez 2000, 2.1, 2.2, Table 2).

Од значаја током касне праисторије била је и екстракција соли из мора које се на овом простору одликује већим салинитетом током годишњих циклуса испаравања воде и температурних промена (Artegianni et al. 1989, 156 – 157). На поједним местима уз обалу постоје повољни природни услови за производњу соли, у Боки Которској код Тиватског поља, околини Улциња и дуж Албанског приморја где постоје појасеви ниске обале.

Експлоатација природних лежишта битумена у касној праисторији и антици потврђена је у околини Појанија на југу Албаније (Morris 2006).

Искориштавање лековите воде и блата на ушћу Суторине и у Рисанском заливу је индиректно потврђено постојањем аутохтоног ијатричког култа у Боки Которској током касне праисторије и антике (Гарашанин 1967).

Природни услови за развој *размене и трговине* произлазе из положаја овог подручја и позиције појединих насеља у касној праисторији. Физичко – географске црте спајања и прожимања са једне стране (усеци, превоји, трансверзални копнени, речни и морски путеви, итд.) и изоловања и одвајања са друге стране (узвишења, раздробљеност рељефа у жупе и сл.) условили су те активности у прошлости овог простора, на шта је указано још у делу Јована Цвијића (Cvijić 2011, 15 – 32). Најповољнији положај за развој ових активности у прошлости имале су оне заједнице, тј. насеља која су била смештена на правцима природних комуникација, на „раскрсницама“ водених и копнених праваца.

4.2. ТОПОГРАФИЈА НАСЕЉА И СОЦИО – ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ

4.2.1. МИКРОЛОКАЦИЈА

Положај утврђених насеља на датом простору је углавном сличан. Смештена су на вишим или нижим узвишењима уз морску, језерску или речну обалу, на ивицама крашких поља или поред превоја и усека на побрђима, скоро без изузетка на неприступачном терену и природно брањеним положајима, често окружена литицама, стрмим падинама или природним воденим препрекама, а мањим седлима повезана са околином. Надморска висина ових положаја варира, а најчешће износи између 100 и 400 m изнад нивоа мора. Међу најниже положаје убраја се Стари град у Будви чија цитадела стоји на свега 5 m изнад мора, док међу највише спада Ирмај на 979 m надморске висине. Изузетак представља недовољно истражено утврђење у Матагужима 15 km јужно од Подгорице, смештено на ниском и равном терену (8 m н. в.) са северне стране Скадарског језера. На изразито ниским узвишењима, су поред будванског и остаци насеља у Дубровнику смештени на око 10 m високом морском гребену, и у Улцињу на нешто вишем рту на око 15 m изнад мора. Положај Рисна је сличан. Насеље на пољу Царине је на равном терену уз море на свега пар метара надморске висине, поред реке Шпиле источно и брда Градине са северозападне стране на ком се налази други део насеља.

Узвишења на којима су смештена насеља често имају две висински доминантне тачке између којих је мање седло или се ради о два суседна узвишења која су повезана превојем, док су ређе у питању усамљени брегови у пољима као што је случај у Орикуму јужно од Валоне, односно Љиман у Бабуњу код Љушње, или усамљена узвишења на платиома попут Градишта крај Бељша западно од Елбасана.

Поређење конфигурације терена чија је најважнија морфолошка карактеристика на датом простору раздробљеност рељефа у жупе (Свијић 2011, 30 – 31) и микролокације утврђених насеља (*поглавље 3.*) упућују на закључак да је за њихову позицију током касне праисторије од великог значаја пре свега била

потреба друштвених заједница за коришћењем природних ресурса непосредне околине, попут питке воде, обрадивих површина, пашњака и сл., као и тежња за контролом локалних комуникација у простору као што су поља, превоји, клисуре, речне долине и токови, делови морске обале са природним пристаном за пловила итд., са природно брањених положаја, односно са нижих или виших узвишења. У том смислу се према висини могу разликовати висинска и низинска насеља, док према односу са непосредним окружењем положаја, највећи број припада градинском типу.

Положај насеља може се означити као један од фактора репродукције социо – економских односа у прошлости. Микролокацијски посматрано, утврђена насеља су смештена на положајима који омогућавају експлоатацију природних ресурса непосредне околине, њену визуелну контролу и заштиту од опасности. Овакав положај утврђених насеља могуће је да одсликава потребу заједница које су у њима живеле да доминирају околним тереном како би у егзистенцијалном и социо – економском смислу биле самосталне и самодовољне (аутаркичне). У том смислу се свако утврђено насеље према положају који заузима може посматрати као центар своје непосредне околине, односно као доминантна тачка у простору (пејзажу) која заједницу која живи на том месту одваја од других у смислу њене самодовољности и истиче у односу на друге у специфичном просторном, културном и историсјком контексту, између осталог насталом услед перцепције и разумевања положаја насеља од стране те и других заједница у ближој и даљој околини.

Положај некрополâ је уз насеља или на мањој удаљености у њиховој непосредној околини, на узвишењима или на равном и ниском терену (*поглавље 3.*). Као главна одлика смештаја некропола у простору, у односу на утврђења и приступне правце насељима, уочљива на великом броју локалитета, јесте да су некрополе углавном померене од приступних комуникацијских праваца. Некрополе су или смештене са супротне стране насеља у односу на главне приступне правце (на пример, Будва) или су на малој раздаљини одмакнуте од главних приступних праваца али постављене на узвишења изнад њих (на пример, Бељш).

4.2.1.1. РАТНИ АСПЕКТИ

Анализом размештаја утврђених насеља увиђа се да она нису плански или стратешки распоређена према одређеној регионалној линији одбране у случају рата (на пример, у односу на могући напад непријатеља из правца мора) већ да представљају центре одбране на нивоу локалне средине (на пример, крашког поља или речне долине), чиме се поред становништва штите локално подручје и природни ресурси које заједница експлоатише.²² На ово указује и могућност визуелне комуникације са утврђења. Осим у случају фортификација које су смештене на отвореном мору (нпр. Дубровник, Будва, Улцињ, Љеш²³, Плака) или оних на високим планинским врховима, на забаченим положајима (Ирмај, Дзибр и сл.) визуелна комуникација је могућа једино са околним пределима између суседних утврђења или до природних граница краја (жупе) у ком су смештена. Недостатак развијене путне мреже иде у прилог овој тези. По свему судећи, опасност по становнике неког одређеног насеља претила је, пре свих других непријатеља, од ближих или даљих суседа. Утврђења су у случају напада непријатеља такође могла да послуже као рефугијуми за околно становништво из

²² Поред увида у просторни размештај насеља, на овакав закључак индиректно упућују и подаци из писаних извора. Полибије у другој књизи своје „Историје“ описујући први илирски рат 229. – 228. године старе ере наводи податак да се илирска краљица Теута након неуспешне опсаде Исе (Виса) и интервенције римске војске повукла у Рхизон (Рисан), док се део њених трупа склонио у Арбон (неидентификовано насеље) а један мањи део са дозволом Деметрија Фарског на Хвар у Фарос (Полибије 1988, 140 [књига 2.11]). Други податак је Ливијев који, извештавајући о трећем илирском рату 168. године старе ере, у 44. књизи свог дела о историји Рима наводи да је илирски краљ Генције „изабрао“ Скодру (Скадар) као упориште одакле ће пружити отпор римској војсци, и да се након неуспеха повукао према Метеону (Livius 1905 [књ. 44.31]). Оба податка сугеришу да стратегија бранилаца функционише „локално“, тј. да се сматрало да шанса за успех лежи у организацији одбране на локалном нивоу. Теутини ратници су се разбежали на три различита и међусобно удаљена места без могућности да координирају одбрану. Генције је „изабрао“ локално упориште за своју одбрану а након пораза се повлачио према другом упоришту, и на крају се предао освајачима.

²³ Локалитет Каљаја у Љешу, некада уз морску обалу, данас се налази око 3 km удаљен од мора на узвишењу уз леву обалу реке Дрим што је последица негативног померања обалске линије на пиндском делу Јадрана током последња два миленијума услед нагомилавања речних наноса (Cvijić 2011, 88 – 89).

непосредне околине утврђеног насеља. Заштићени положај насеља погодовао је ратовању и пљачки која је током последњих векова старе ере, судећи према подацима из писаних извора, била редовна активност појединих заједница и прерасла у привредну грану на простору јужног Јадрана (Parazoglu 2007).

С обзиром на положај највећег броја насеља на тешко приступачним и најчешће издигнутим местима, напад непријатеља на поједине фортификације у случају рата био је отежан конфигурацијом терена и природним препрекама. Најлакши приступ нападачима био је преко седла којим је положај са тврђавом повезан са суседним, вишим или нижим узвишењем, или преко блажих падина ка нижем равном терену, где је обично био трасиран прилаз. Фортификациони елементи су на тим местима обично најквалитетније израде и одбрана је најјача.

Најважније логистичко питање бранилаца тиче се снабдевања утврђења храном и водом. Археолошки трагови указују на постојање већих или мањих цистерни за воду унутар утврђеног ареала појединих фортификација. Такви су примери Ошанића, Медуна, Орикума и Хекаља. Већина утврђених насеља је довољно велика за пријем стоке која је са становништвом склањана иза зидина као један од главних извора хране. Унутар већих утврђења (Ошанићи, Рисан, Љеш, Хекаљ и сл.) констатовани су широки простори уз које се налазе цистерне или протиче водоток (*поглавље 3.*). Може се претпоставити да су таква места могла да послуже за смештај стоке у случају напада непријатеља.

4.2.2. МИКРОРЕГИОНАЛНИ И МЕЗОРЕГИОНАЛНИ ОДНОСИ

Имајући у виду геоморфологију јадранског дела пиндско – динарске области, врсту и распоред комуникација у простору и могућност њиховог коришћења у прошлости, природне услове за развој привреде, те стратегију одбране у случају напада непријатеља, одређена утврђена насеља се издвајају према повољности положаја који заузимају у крају у ком су смештена, што је заједницама које су у њима живеле све заједно омогућило ефикасније коришћење природних ресурса, лакше успостављање социо – економских веза са другим

заједницама, оптималну визуелну контролу окружења и сигурност у случају опасности.

Као таква насеља се издвајају:

- Ошанићи (*поглавље 3.1.7.*) које се налази између долине Неретве западно и дубровачког пута источно, на попречној комуникацији кроз долину Брегаве између ова два правца, односно „раскрсници“ хумских путева;
- Рисан (*поглавље 3.3.7.*), смештеном на темењу „Ризонске реке“ (Бококоторског залива), између пута према отвореном мору и копненог пута према Херцеговини преко висоравни Кривошије;
- Скадар (*поглавље 3.5.14.*) који се налази на „раскрсници“ скадарско – призренског, односно зетског пута и воденог правца од Јадранског мора кроз реку Бојану у Скадарско језеро;
- Љеш (*поглавље 3.6.2.*), некада на отвореном мору, на почетку скадарско – призренског пута и у непосредној близини реке Дрим и близу ушћа Маће чији кањон води ка унутрашњости, у правцу истока;
- Берат (*поглавље 3.8.4.*), изнад долине и непосредној близини улаза у кањон Осума, између пута „*Via Egnatia*“ северно и пута од Валоне кроз долину Девола;
- Гурзеза (*поглавље 3.8.6.*), на планини Закрес у Малакастри између долине Вјосе јужно и долине Ђанице северно;
- Хекаљ (*поглавље 3.8.14.*) и *Кљос* (*поглавље 3.8.7.*), два блиска насеља у Малакастри северно од важне комуникације кроз долину Вјосе која води од Јадранског мора ка југоистоку и поред правца од Валоне кроз долину Девола ка Костуру;
- Орик (*поглавље 3.9.3.*), најповољнијем пристану на целој обали јужно од Боке Которске одакле креће валонски пут и правац према Епиру на југоистоку;
- Пљоч (*поглавље 3.9.4.*) који се налази у залеђу Валонског залива на правцу између Малакастре и Епира, између кањона реке Сушице западно и долине Вјосе источно.

Такође повољнији у односу на друге али мање безбедан положај имају и насеља у Матагужима (*поглавље 3.5.9.*) у средини Зетске равнице, поред зетског пута и Бељшу на траси пута „*Via Egnatia*“, на месту где се спајају прилази из

правца Драча (*Epidamnos*) северозападно, Појанија (*Apollonia*) југозападно и Елбасана источно (*поглавље 3.7.2.*).

Увидом у овај распоред може се закључити да су наведена насеља смештена поред или на кључним воденим и сувоземним комуникацијама (*поглавље 4.1.2.*) између Јадранског мора као главне комуникације у овом делу Медитерана и рудних лежишта у залеђу приморја (*поглавље 4.1.4.*).

Према показатељима нивоа вода у прошлости (*поглавље 4.1.3.*) великом броју локалитета је било могуће прићи воденим путем током касне праисторије. Поред локалитета на јадранској обали која су потпуно приступачна са мора, местима у залеђу је било могуће прићи већим или мањим пловилима нарочито у Понеретљу, Скадарском басену и албанском приморју (поготово уз Медовски залив, у Доњој Албанији и уз Малакастру).

Посматрано на мезорегионалном (*предео*) и микрорегионалном (*крај*) нивоу, већина наведених насеља која се налазе поред или на главним регионалним комуникацијама, смештена је у приближној физичко – географској средини предела или краја (жупе) у ком су лоцирана, окружена су другим истовременим, у највећем броју случајева мањим насељима (*поглавље 3.*) и са њих је најчешће могућа добра визуелна контрола околине с обзиром на локацију и надморску висину.

Узимајући у обзир све поменуте факторе гледе њиховог положаја, већина наведених насеља би се могла условно означити као „централна места“ у односу на своју непосредну и ширу околину током последњих векова старе ере. Констатацију „*централна места*“ треба схватити условно и не треба је мешати са теоријом *централног места* (*Central Place Theory*) која подразумева закључивање о централизацији насељавања кроз анализу и категоризацију просторног распореда насељених места различитих величина у идеалним геоморфолошким условима (Renfrew and Bahn 1991, 158 – 159). Сродне методе у анализи образаца насељавања у прошлости добиле су примену у процесној археологији, попут категоризације локалитета (насеља) према величини (*Site Hierarchy*), одређивања односа доминације и подређености суседних насеља на основу њихове величине, са претпоставком да веће доминира мањим насељем и његовом територијом уколико се налазе довољно близу (*XTENT Modeling*) и сл. (Renfrew and Bahn 1991,

159 – 160). Оваква методологија се у основи заснива на категоризацији насеља према њиховој величини као основном критеријуму одређивања доминације и подређености заједница у прошлости, без обзира да ли се локалитети посматрају према геометријским поделама простора и апсолутним димензијама (*Central Place Theory; Site Hierarchy*) или релативним односима величине на малом простору (*XTENT Modeling*).

Судећи према величинама и положајима које заузимају у односу на већину предримских утврђених насеља и у односу на геоморфологију простора у ком се налазе, тојесте могућност успостављања социо – економских веза, нарочито са најближим суседима, затим у односу на експлоатацију природних ресурса ближе и даље околине, визуелну контролу околног простора и у односу на локалне и регионалне комуникације које су коришћене у праисторијској прошлости, те питање безбедности од напада непријатеља, као најпогоднији (али не и једини) центри за одвијање ових пракси у прошлости („централна места“) издвајају се горе поменута утврђена насеља: Ошанићи, Рисан, Скадар, Љеш, Гутзеза, Берат, Хекаљ, Орик и Пљоч, а условно и насеља у Матагужима и Бельшу. Поред наведених насеља као слична се могу навести, судећи према параметрима положаја у простору, и места означена у литератури као грчке апоикије на југоисточном Јадрану – Епидамнос (Драч) и Аполонија (Појани).

Може се закључити да смештај утврђених „хеленизованих“ насеља делимично одговара социо – економским активностима појединаца и група које су у њима живеле. Ово делимично стоји у вези са опажањем различитих аспеката просторности од стране агената, који се преклапају у свести људи и социјалној интеракцији на различите начине, сходно пракси коју спроводе а која је делом повратно „кодирана“ тим видовима опажања и разумевања простора у прошлости. Положај утврђених насеља се на тај начин може разумети као један од медија кроз који су се преламали социо – економски односи у прошлости.

Различити начини разумевања просторности од различитих агената сходно пракси коју спроводе, односе се нарочито на разлике у схватању архитектонског, егзистенцијалног и когнитивног простора, те према томе интереси и донети акције агената у простору одражавају та схватања.

5. ДИЈАЛОГ ГРАЂЕНОГ ПРОСТОРА И ДРУШТВА: АРХИТЕКТУРА И ПРОСТОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА НАСЕЉА

Опште место у теорији архитектуре јесте да су просторно и архитектонско обликовање насеља и социо – економски односи заједнице која у њему живи, природни услови живота, технологија, али и уопште културне потребе и могућности појединаца и група, међусобно повезани (Giedion 1967 [1941]; Radović 1990; 2001; 2009). Уколико се прихвати став да су везе између ових међусобно условљених феномена повратне и да се међусобно творе у простору и времену, кроз људско деловање и разумевање тог деловања, онда се такве релације морају посматрати као културно – специфична и својеврсна дијалектика. Сходно томе насеља могу бити места „читања“ релација архитектура – друштво, а њихов дијалектички однос се може разумети као *културно – специфичан дијалог*, јер градитељски концепти „често произлазе из физичког контекстуализма али и из културног контекста“ (Radović 2001, 15, 18, 43 – 44, 237 – 240). Разумевање тих релација у прошлости и садашњости увек може бити другачије, уколико се прихвати став да је поимање социо – просторних односа субјективно и променљиво (Merriman et al. 2012) а рецепција и поимање архитектонских облика друштвено и културно условљена (Radović 2001, 155 – 156).

Међусобне релације људског друштва и насеља у прошлости између осталог су предмет интересовања археологије. Разумевање тог односа произлази из пажње и намере истраживача па и археолошка интерпретација ових феномена у прошлости одговара теоријско – методолошким полазиштима у истраживању. Један од кључних феномена који те односе у прошлости одсликава, у археолошким интерпретацијама је означен као *урбанизација*.²⁴ Питање урбанизације у прошлости, у археолошким интерпретацијама тесно је везано за

²⁴ Под *урбанизацијом* се у ширем смислу речи може означити процес преласка људске популације из сеоских у градска насеља, односно настанак и развитак градова, тојест трансформација насеља у градске центре (градоградња), које одликује низ друштвено – политичких, социо – економских и просторно – архитектонских карактеристика, односно урбанистичких схема, и урбанитет као култура живљења што подразумева животне садржаје и начине живљења у физичким оквирима града (Giedion 1967 [1941]; Radović 2001; 2009).

проблематику друштвено – политичких и економских односа, односно за настанак државе (Hansen 2000a; Osborne 2007). Увезжено је мишљење да настанак градова углавном (мада не увек) означава развој политичког друштва и појаву државе као друштвено – политичке организације.²⁵

У великом броју археолошких и историографских радова који за тему имају прошлост источног Јадрана пре римских освајања, урбанизацији односно процесу настанка градова у културном, социо – економском и урбанистичко – архитектонском смислу, дат је велики значај као једном од најважнијих показатеља „цивилизацијског развоја“ на овом поднебљу (Мијовић и Ковачевић 1975; Suić 1976a; 1976b; Ваџе 1975; 1986; Zheku 1977 – 1978; Islami 1972d; 1975c; 1976b; 1984; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; 1986; Korkuti 1973; 1976a; Kurti 1967; 1979; Marijan 2011; Marić 1976d; Попов 2002; Prendi 1972a; 1972b; 1976a; 1976b; Sanader 2004; Срејовић 2002; Shpuza 2014; Faber 1976; Сека, N. 1986b; 1990a; 1998; 2005; Папазоглу 1988; Papazoglu 2007; Cabanes 1988; Wilkes 1992).

²⁵ Питање везе урбанизације и настанка политичког друштва је веома сложено. Ова веза не мора бити присутна. Такав пример представља грчки полис где настанак политичких институција и физичко обликовање збијеног „урбаног“ насеља често нису били хронолошки подударни. Специфичности ових веза дискутабилне су и на другим примерима као што је случај појединих „номадских (покретних) држава“, на пример царство Џингис – Кана, или обрнуто, на пример неолитска и халколитска заједница Чатал – Хијик чије насеље у Анадолији неки истраживачи сматрају градом (или прото – градом) али коју не сматрају државном, тојест политичком организацијом (Hansen 2000a, 14 – 15).

5.1. ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ И ТУМАЧЕЊЕ УРБАНИЗАЦИЈЕ У ПРОШЛОСТИ

5.1.1. ГРАД У ТУМАЧЕЊУ МАКСА ВЕБЕРА

Најистакнутије место у обликовању модерног разумевања настанка и развоја града у прошлости припада немачком филозофу и социологу Макс Веберу који је у свом делу објављеном постхумно 1921. године (*Die Stadt*; Veber 2014), изнео теоријско виђење према ком се *град* у најширем смислу речи може схватити као „историјски оквир унутар ког се дешава друштвена синтеза“ (Pušić 2014, 11). Као *градови*, који по Веберу настају још у античком периоду, уопштено и условно схваћено, могу се означити већа затворена и збијена насеља створена и развијена у различитим историјским околностима, у којим постоји редовна размена добара односно тржиште (тржишно насеље; економски центар) на ком своје потребе подмирују његови становници и популација из околине града (на селу; *Das Land*), а чији житељи највећим делом опстају од занатства и трговине услед поделе рада и производне специјализације (Veber 2014, 21 – 24).

Сагледавајући град кроз економске односе, Вебер је издвојио три идеална типа:

- *град потрошача*, какав је постојао још у антици и средњем веку али и у млађим епохама, чија економска основа почива на монополу над градским земљиштем или над регулисањем трговачких односа од стране владара и других великих потрошача (градска аристократија, чиновници и сл.), а приходи долазе од различитих пореза, трибута итд. што ствара куповну моћ тих монополиста и услове за стално насељавање занатлија и трговаца с обзиром на присуство великих потрошача у таквом насељу;
- *град произвођача* („град радиности“), какав је углавном у модерним капиталистичким односима, где економска база почива на производњи добара у мануфактурама, кућној и великој индустрији, која се потом извозе и тако се снабдева спољна околина, али постоји и унутрашња потрошња од стране

масовних потрошача у самом насељу (радници, занатлије, трговци који могу бити и уживаоци земљишних ренти, и сл.);

- *град трговаца* у којем економска моћ великих потрошача почива на увозу стране робе и њеној продаји на месном тржишту на мало, или на продаји домаће робе ван насеља, или пак на увозу стране робе која може бити ускладиштена и потом продата изван тог града; овај тип града може настати трансформацијом града потрошача када се монопол великих потрошача односи на ренту градског земљишта као „прометног места“ где се одвија тржишна размена па се извор економске моћи са приходовања од пореза и сличних намета пребаци на приход од тржишне размене или њеног непосредног регулисања (Veber 2014, 24 – 26).

Према приказаној Веберовој типологији градова, јасно је да извор економске контроле и организације почива на политичкој моћи (на пример, власништво над градском земљом великих потрошача који наплаћују порез), као и да економски живот града стоји у директној вези са стварањем класа (на пример, занатлије и трговци, градска аристократија и сл.), односно са друштвеном стратификацијом и ширим друштвеним односима (уп. Hansen 2000a, 12).

У случају *античког града* Вебер велики значај даје пољопривредној производњи. У том смислу закључује како су у античко доба земљишни поседи око таквог насеља (града – државе, полиса) били његов додатак и како је пуноправни становник таквог града у антици поседовао свој комад земље са ког је подмиривао сопствене потребе за разлику од средњовековног или модерног човека, те се може означити као „аграрни грађанин“ (Veber 2014, 27 – 29). У овој тези је јасан Веберов став како су у оквирима грчког полиса друштвени и економски односи уско повезани (формулација „аграрни грађанин“) и како их треба сагледавати као целину (уп. Бабић 2004, 51).²⁶

²⁶ Корен овакве мисли у погледу односа античког пуноправног грађанина полиса према економији и посебно пољопривреди, може се препознати у Аристотеловом делу „Политика“ из 4. века старе ере (Aristotel 1975; Ђурић 1975). Према Аристотелу једна од кључних одлика античког града – државе треба да буде његова *економска самодовољност*, односно самосталност – аутаркија (грч. – *αυτάρκεια*), за шта најважнији услов представљају аграрни поседи пуноправних грађана у околини полиса (астија – изграђеног насеља), чија друштвено – политичка заједница и јесте сама држава (Aristotel 1975, 3, 5, 12 – 13, 25, 28, 56, 166; Ђурић 1975, IX, XXII; Rhodes 2007, 182; уп. Gorski i Majnarić 1960, 83, 95). Витрувијев став је сличан. У 1. књизи дела „О архитектури“, насталом у 1.

Вебер је издвојио *западни средњовековни град*, посебно у области северно од Алпа где се развио његов идеални тип, као оригиналну појаву супротстављену азијским и оријенталним градовима, и дефинисао кључне карактеристике таквог насеља: 1. утврђење, 2. постојање тржишта, 3. присуство судства и правне регулативе, 4. карактер заједнице као организоване групе и 5. њена аутономија и аутокефалност (Veber 2014, 46, 59; уп. Pušić 2014, 13 – 14; Hansen 2000a, 12).

Веберово схватање града у прошлости, у којем се еволуционистички и евроцентрично посматра развој насеља, а економију у прошлости најчешће сагледава са становишта *неокласичне економске теорије* (уп. Smith 2013 [1776]) – формалистички (осим у случају одсликавања грчког полиса на макроплану где Вебер види економију и друштвено – политичке односе као целину – „аграрни грађанин“, али опет подразумева тржишне услове привреде чији центар је град, уп. Veber 2014, 21 – 24), постало је темељ за највећи број археолошких интерпретација питања урбанизације (Hansen 2000a; Osborne 2007).

5.1.2. „УРБАНА РЕВОЛУЦИЈА“ ВЕРА ГОРДОНА ЧАЈЛДА И УРБАНИЗАЦИЈА У АРХЕОЛОШКИМ И ИСТОРИОГРАФСКИМ ИНТЕРПРЕТАЦИЈАМА

Међу познатије радове у којем је утемељено схватање урбанизације као последице друштвеног, привредног и уопште цивилизацијског развоја у прошлости, спада рад о „*урбаној револуцији*“ британског археолога Вера Гордона Чајлда из 1950. године (Childe 1950). Посматрајући друштвене промене у прошлости као једнолинијски еволуциони пут, друштвену организацију на основама марксизма, и формалистички разумевајући привредне односе у

веку старе ере, на месту где даје упутство за одабир положаја насеља и градњу бедема, Витрувије пише: „Пошто се, дакле, на овај начин обезбеди здравље будућег града и *одаберу крајеви који пружају довољно хране становницима*, и омогући једноставан прилаз граду dobrим путевима или zgodним речним путем или луком, треба почети са копањем темеља кула и зидина“ (Витрувије 2009, 62 [књ. 1.]).

прошлости (Smith 2009; Renfrew and Bahn (eds.) 2005, 26 – 29), Чајлд је дефинисао „урбану револуцију“ као:

„...кулминацију прогресивних промена у економској структури и социјалној организацији заједница који су узроковали или били праћени драматичним порастом популације“, што је имало за последицу повећање броја људи који су живели заједно на одређеном, у ту сврху изграђеном простору (Childe 1950, 3 [превод: М. Д.]).

Чајлд је формулисао десет општих критеријума или показатеља који треба да су археолошки читљиви а према којима се може препознати развој градова односно државе (цивилизације), као низ друштвених и економских карактеристика: 1. величина популације и густина насељености која у градовима мора бити већа у односу на друга насеља; 2. присуство специјализованих занатлија, трговаца, свештеника, радника и других становника који се нису директно бавили производњом хране и пољопривредним пословима; 3. плаћање пореза владару од стране примарних произвођача хране који је на тај начин стварао вишак у залихама; 4. подизање монументалних јавних објеката; 5. стварање владајуће класе коју чине свештеници, војници, званичници и сл., а који не производе храну и зависе од нагомиланих вишкова; 6. појава писма; 7. развој науке – аритметике, геометрије, астрономије и сл.; 8. развој уметничких стилова од стране специјализованих стваралаца; 9. развој међународне трговине и набавка сировина за производне и културне потребе из других крајева; 10. појава државне организације на бази територијалности а не крвног сродства (Childe 1950, 9 – 16).

Кључ социјалних и економских промена види се у другачијој подели рада унутар заједница које прерастају у „цивилизовано друштво“ у односу на спровођење радних активности у праисторијском периоду, услед чега је дошло до стварања класа (на пример, појава специјализованих занатлија, свештеника, владара и сл.) које живе на бази солидарности, друштвене и привредне међузависности и комплементарности, што је довело до појаве првих цивилизација, односно држава и урбаних центара у неколико различитих делова света, а најпре на Блиском истоку (Childe 1950, 7).

На Чајлдовим закључцима се темељи највећи број радова о *урбанизацији у прошлости* (Smith 2009). С обзиром да се развој човечанства посматра као прогресиван процес, „урбана револуција“ (Childe 1950) представља кључну тезу која повезује овај процес и напредак градова и државе у прошлости. Друштвено – политичке промене у прошлости најчешће су еволуционистички сагледаване кроз просторну организацију и архитектуру насеља. У том смислу величина градског насеља је показатељ његове важности (доминације) у односу на друга насеља, нуклеизација у формирању насеља, односно збијена форма се тумачи као показатељ велике густине насељености (густо груписане структуре), а присуство монументалних објеката као индикација јавног значаја (политичког, економског, култног, војног и сл.) таквог места у прошлости. Ове карактеристике представљају кључну просторно – архитектонску, односно урбанистичку одлику града (Osborne 2007), што се онда доводи у везу са његовим друштвеним и политичким животом, односно степеном развоја.

Чајлдови закључци нарочито су дошли до изражаја у *културно – историјској* (поглавље 2.1.) интерпретацији урбанизације. Поимајући друштвену промену у прошлости на основама теорије о социјалној еволуцији Х. Спенсера и Л. Моргана која подразумева прогресиван пут од дивљаштва преко варварства у цивилизацију као једнолинијски развојни правац по општим законитостима друштвених промена (Gosden 2002, 62 – 70; Shennan 2008; Renfrew and Bahn (eds.) 2005), а на основу показатеља које је дефинисао В. Гордон Чајлд (Smith 2009), културно – историјска интерпретација приказује настанак градова као симптом цивилизацијског развоја друштва, односно настанка цивилизованог друштва, тојест државе. С обзиром да је разумевање економије у прошлости почивало на неокласичној економској теорији (уп. Smith 2013 [1776]), тојест на схватању о постојању развијене тржишне економије у старом веку као у модерној капиталистичкој економији, односно на формалистичкој економској антропологији и модернистичкој историографији (Archibald et al. (eds.) 2005; Morley 2007, 3 – 4; Polanyi 1977, 21 – 24), настанак градова у прошлости се посматрао и као последица развоја повољних услова за тржишну привреду, а сами градови као развијени производни, занатско – трговачки центри. Разумевање античких градова као производних центара, односно као занатско – трговачких

урбаних насеља у културно – историјској интерпретацији, може се довести у везу са Веберовим концептом „града произвођача“ (уп. Veber 2014, 25). С обзиром да је такво насеље углавном карактеристично за модерне капиталистичке односе, како и сам Вебер истиче, јасно је да су разумевањем економије на формалистичким основама, модерни економски односи и тип капиталистичког града пројектовани на античку прошлост. Тумачење које поставља урбанизацију у средиште „слике“ античког Медитерана, где се највећи значај придаје „грчко – римској цивилизацији“ која се сматра почетком „европске цивилизације“, односно грчким полисима и древном Риму као парадигмама урбанизације, треба сагледати у оквирима ширих друштвено – политичких околности у европским силама из 19. и почетка 20. века (Бабић 2008; Палавестра 2011; Trigger 1984; 2002; Olsen 2002; Hingley 2000), као модеран евроцентрични конструкт који се може сматрати тенденциозним, застарелим и превазиђеним.

Чајлдови критеријуми настанка градова углавном су се до данас одржали као основа тумачења урбанизације, мада је промењено схватање настанка раних држава за чије постојање се везује развој градова (Smith 2009). Оно почива на теорији културне еволуције која подразумева вишелинијске путање развоја, и на неоеволуционистичким типологијама друштава према начину и ступњу развоја у прошлости (Sahlins and Service (eds.) 1960; Sahlins 1972; Service 1962; 1975; Fried 1967) примењеним у бројним процесним радовима (Earle and Kristiansen 2010a; 2010b; Earle 1987, 285 – 286; 1997; Kristiansen and Rowlands (eds.) 1998). Посматрано према облицима социо – економске организације, настанку *државе* у којој постоје друштвене класе, територијална подела и специјализована занатска производња (Service 1975, 14 – 15; 166 – 224; уп. Childe 1950) претходи ступањ *поглаварства* у ком се јавља зачетак таквих односа. Са аспекта политичких релација, *држави* претходи *раслојено друштво* (Fried 1967) у ком дакле постоји зачетак политичких односа који касније одликују државу (раслојавање – уп. Childe 1950).

Тумачење економије у прошлости на основама *супстантивистичке* економске антропологије што подразумева да су економски односи укорени у друштву и да с тога постоје различите економије као културно – специфични односи (Adams 1974; Polanyi 1977; 2001; Carrier (ed.) 2005), добило је одјек у

оквирима примитивистичке школе мишљења у историографији (Archibald et al. (eds.) 2005; Morely 2007; Finley 1973; 1985). На овим основама је М. Финли показао да су економски односи у античкој Грчкој и Риму били у пресудној мери друштвено условљени а не тржишно (капиталистички) постављени, те да се ради о доминантно аграрним друштвима где економија домаћинства игра најзначајнију улогу (Finley 1973). Финли је прихватио и разрадио Веберов „град потрошача“ (уп. Veber 2014, 24 – 25) као концепт који је применио у објашњењу античког града, у којем је економска самодовољност кључни принцип, поседовање земље пре свега одраз друштвеног и политичког статуса, а улога трговине од мањег значаја (Finley 1973, 123 – 149; 1985, 88 – 103). На тај начин је антички град претежно дефинисан као насеље које експлоатише ресурсе околине.

У новијим тумачењима су приближени ставови модерниста и примитивиста у историографији, у погледу значаја тржишне економије у старом веку (Smith 2004; Archibald et al. (eds.) 2005). Следећи тај пут, закључује се како је на пример економска самодовољност која је почивала на аграрним поседима грађана полиса била идеал пропагиран у Аристотеловом делу (уп. Aristotel 1975) који је заправо тешко и периодично достизан, те да су многе заједнице морале бити укључене у тржишне економске односе на локалном нивоу а у неким случајевима и шире (Hansen 2000a; 2000b; 2006). Овакво гледиште подразумевало би Веберов „град трговаца“ који може настати из „града потрошача“ делимичном променом извора економске моћи у ком трговина има значајнију улогу (уп. Veber 2014, 26). У конкретним случајевима, јасно је да економски односи који карактеришу „град трговаца“ могу бити препознати у појединим великим насељима старог века на Медитерану, у одређеним временским периодима њиховог живота, попут Атине, Александрије у делти Нила, Антиохије на Оронту, Рима и сл.

У погледу настанка *државе* и њене везе са процесом урбанизације, данас се јасније разликују концепти *територијалне државе (territorial state)* као *макродржаве (macro – state)* у којој градови представљају места концентрације политичких и социо – економских односа, и *града – државе (city – state)* као *микродржаве (micro – state)* која подразумева градско насеље и његову непосредну околину, односно концепта *културе градова држава (city – state)*

culture) чиме се означава цивилизација која се састоји од система градова – држава (Hansen 2000a; уп. Avramović 1998).

5.1.2.1. ПОЛИС КАО ПАРАДИГМА УРБАНИЗАЦИЈЕ

Услед велике важности која је за настанак „европске цивилизације“ у историографији и археологији придавана античкој Грчкој, што се може сагледати у ширим оквирима културне и друштвено – политичке констелације европских сила 19. и почетка 20. века као евроцентрични поглед на прошлост под ореолом колонијализма и империјализма европских земаља који су правдани њиховом „цивилизаторском“ улогом у свету (Бабић 2008; Trigger 1984; 2002), *грчки град – држава*, односно *полис* представља најважнију парадигму урбанизације у реконструисању античке прошлости (Osborne 2007; Morgan 2003, 73 – 74; уп. Veber 2014). Настанак „града“ у античкој Грчкој довођен је у везу са стварањем друштвено – политичке организације полиса, и са различитим институцијама и друштвеним раслојавњем у условима тржишне привреде, односно економских односа који су схваћени формалистички (Struve i Kalistov 1962; Бјури и Мигз 2008; Ростовцев 1990). И грчкој *колонизацији* ширег медитеранског простора од 8. века старе ере придаван је значај за процес урбанизације и ширење цивилизацијских тековина као последицом развоја привреде, нарочито трговине, услед чега је подизано све више градова (Struve i Kalistov 1962; Бјури и Мигз 2008; Ростовцев 1990), али је истакнут и значај аграрног питања односно подела земље у новим насељима као један од узрока покретања колонизације (уп. Бјури и Мигз 2008, 106 – 107). У културно – историјској археологији и модернистичкој историографији трговина се види као кључни покретач колонизације. Поједина „грчка“ насеља означавања су као искључиво трговачки центри – *емпорији*, док је већина других насеља сматрана за производно – занатске али уједно и трговачке центре који су најчешће посматрани као испоставе својих матица. На тај начин је настанак збијених насеља (што се сматра за најважнију урбанистичко – архитектонску карактеристику града – Childe 1950; уп. Osborne 2007) које

одликује превасходно занатска и трговачка делатност њихових становника, означавањем као процес урбанизације.

У новијим истраживањима грчке колонизације, у којима се почетак оснивања око 230 зачетих апоикија (полиса) и емпорија (институционализованих насеља за размену и трговину у оквиру полиса или ван полиса) широм Медитерана углавном датира од 8. века старе ере (Tsetskhladze 2006; Hansen 2006), инсистира се на аграрном питању као основном покретачу овог дугорочног процеса услед ког су настале апоикије, углавном независне од полиса из ког су кретали исељеници (Gosden 2004; Owen 2005; Rhodes 2007).

Једну од кључних одлика „правог“ античког града – полиса, у урбанистичко – архитектонском смислу, представља **ортогонални систем комуникација** у таквом насељу, које по правилу мора бити нуклеизовано. Ова „новина“ у формирању и просторној организацији градских насеља – полиса, дуго времена је неоправдано приписивана Хиподаму из Милета („Хиподамов систем“ улица које се секу под правим углом) који је, како извештава Аристотел (Aristotel 1975, 38 – 39 [књ. 2.]²⁷ пројектовао на тај начин атински Пиреј у 5. веку старе ере (Бјури и Мигз 2008, 400; Hellmann 2010, 191). Уобичајено је да се ортогонални систем улица у насељу сматра одликом највишег ступња урбанистичког развоја у античком периоду, као систем који оптимално усмерава кретање људи и њихово становање, што се најчешће посматра као одраз „цивилизационих“, „урбанистичких“ (и често „демократских“) услова живота у физичким оквирима града. Тако се у директну везу доводе аспект физичке поделе простора унутар државе – полиса

²⁷ Аристотел који види Хиподама не само као „урбанисту“ (пројектанта) већ и као теоретичара чије пројектовање треба да одражава и државно уређење које је милећанин замислио, критикује његов систем као неодржив, управо због поделе рада и специјализације радних и политичких активности (Aristotel 1975, 39), што се иначе у формалистичкој, културно – историјској и модернистичкој интерпретацији социо – економских односа сматра за сигуран одраз урбанизације (уп. Childe 1950). Аристотел се уопште критички односи према оваквом приступу поделе унутар полиса као идеалистичком конструкту, што се може видети и у његовом односу према појединим Платоновим ставовима формулисаним у „Држави“ по питању поделе рада, политичких улога грађана и њихове својине, али са којим се опет слаже у осуди трговине и гомилања новца (капитала) као неморалним и противприродним деловањем јер превелику имовинску неједнакост види као опасност по полис (Ђурић 1975, XV – XVII; уп. Korać 2002; Aristotel 1975; Platon 2002).

(укључујући и поделу *астија* – збијеног утврђеног насеља на „инсуле“, и поделу *хоре* – обрадивог земљишта око урбаног центра на парцеле), и друштвено – политичка организација, на принципу територијалности (уп. Childe 1950). Са друге стране, истраживања на многим локалитетима, на пример у Питекуси која је основана у 8. веку старе ере на Ишији код Напуљског залива, затим Мегара Хиблаји на Сицилији, или у Аполонији у данашњој Албанији, показала су да је примена ортогоналног система много старија од „Хиподамовог“ Пиреја и да су друштвено – политички услови у тим насељима били у време њиховог настанка другачији у односу на класичан грчки полис (Gosden 2004; D’Agostino 2006, fig. 2, 10; Delouis et al. 2007, fig. 1, 3). Чак је и за сам Хиподамов родни град – Милет, утврђено да је имао ортогоални план у архајско доба и да је његов познати становник пресликао на Пиреј просторну схему коју је познавао још као дете (Hellmann 2010, 191 – 192).

У вези са проблематиком урбанизације полиса треба имати на уму два аспекта. Један је полис као друштвено – политичка заједница, а други је изглед и просторна организација, тојест физички оквир насеља (насеља) у којем та заједница живи.

Према Аристотелу чија дела представљају један од главних извора за познавање друштвено – политичке организације класичног периода (Ђурић 1975), **полис** је друштвено – политичка заједница слободних грађана мушког пола чији циљ и највеће добро представља самодовољност, односно аутаркија (Aristotel 1975, 3 – 5). Прецизније дефинисано, као полис (*polis*) класичне епохе се може означити мала, институционализована и самоуправна заједница грађана (*politai; astoi*) који живе у урбаном центру (*polis; asty*) и њеном непосредном окружењу или залеђу (*chora; ge*) заједно са својим женама и децом, и са слободним странцима (*xenoi; metoikoi*) и робовима (Hansen and Nielsen (eds.) 2004, 17; уп. Avramović 1998; Hansen 1993; 2006b; Rhodes 2007). Процес политичког и религијског уједињења више заједница у државну организацију – *синоикизам*, датира се различито па се тако сматра да се на пример атички синоикизам, када је у корист Атине (центар заједнице је био на Акропољу) уједињено више до тада независних заједница из раштрканих насеља по Атици (села – *kotai*) догодио у другој половини 13. века старе ере судећи према митолошким изворима, или пак

нешто касније од 9. века старе ере, док се за последњу заједницу у Елеусини сматра да је приступила том синоикизму у 7. веку старе ере; спартански синоикизам када су се ујединила четири села на обали Еуроте у корист Спарте одређен је у 9. или 8. век старе ере;²⁸ а поједини синоикизми се датирају доста касније, на пример Митилене на Лезбу у 5. век старе ере (Struve i Kalistov 1962, 98 – 99, 102, 138; Бјури и Мигз 2008, 146; 189 – 191; 443; Rhodes 2007, 58, 101).

Новија истраживања стављају *настанак нових друштвено – политичких организација* у време између 900. и 700. или 650. године старе ере (Hansen and Nielsen (eds.) 2004, 17; Hellmann 2010, 180; Morgan 2003, 45 – 46; Osborne 2009, 98). У овај период (8. и 7. век старе ере) се датирају агломерације које се не могу назвати урбаним насељима, и према морфолошко – типолошким карактеристикама могу се поделити на четири врсте: 1. *насеља раширених и изолованих настама* (*maisons isolé et dispersé*), на пример Коринт; 2. *нуклеизована (језгровита) насеља окружена зидом*, вероватно за живот шире породице (*petits noyaux*), на пример Еретрија; 3. *аглутинативна (згомилана) насеља* са четвороугаоним настамама организованим по мањим групама и понекад окружена зидом (*agglutinations organisées*), на пример, Смирна; 4. *насеља једнако парцелисана (lotissement égalitaire)*, нађена само на местима појединих западних апоикија (Hellmann 2010, 180; уп. Morgan 2003, 47 – 54; [превод – М. Д.]). М. К. Хелман, почетак процеса урбанизације полиса, у просторно – архитектонском смислу, види од краја 7. века старе ере када долази до већег груписања кућа на појединим местима која су просторно лимитирана, и када се у средини тог приватног простора почиње издвајати (расчишћавати) зона јавног или светог како би се направило места за потоњу монументалну јавну архитектуру, а нарочито од кад почиње обележавање околне територије око таквог насеља

²⁸ На примеру Спарте се види неподударност са одређеним Веберовим и Чајлдовим аргументима. Насеље Спарта није ни имало једну од битних урбанистичких одлика – *бедеме*, а познат је и изричит аграрни карактер те заједнице која није имала развијену трговину нити је користила новац у периоду синоикизма (Бјури и Мигз 2008, 145 – 187). Такође, показано је да радна специјализација (на пример рударство и металургија) у прекласичном периоду није одлика такозваних *великих насеља (big settlements)* већ се може препознати и у руралним срединама (Morgan 2003, 71 – 72). Упореди аргументацију М. Вебера (Veber 2014, 46, 59) и Чајлдове критеријуме настанка града (Childe 1950, 9 – 16).

(пољопривредно земљиште) одакле се црпе природни ресурси (Hellmann 2010, 180).

На примеру урбанизације у полису јасно је да друштвено – политички процес настанка полиса и просторно – архитектонско обликовање великог збијеног насеља често нису били усаглашени и да се процес урбанизације неретко развијао независно у односу на настанак полиса као социо – политичко – религиозне заједнице. Чак се и сама урбанизација многих насеља доводи у питање, осим у неколико изузетака. Истраживања Ц. Бинтлифа показују да је услед поређења грчких насеља са Атином као мегалополисом тојест највећим и урбанистички најразвијенијим насељем (градом) дошло до стварања искривљене слике о већини других насеља која према овом истраживачу представљају утврђена села, а „глорификована“ су као градови, и да се о постојању правих урбаних средина у античкој Грчкој може говорити више као о изузецима него као о правилу (Bintliff 2006). Таквим изузецима би се могли сматрати Атина, Спарта, Теба и нека друга већа насеља класичног и хеленистичког периода.

Већи или мањи анахронизам између формирања друштвено – политичке заједнице и стварања елаборираних урбанистичких структура показала су поједина новија археолошка истраживања. На пример, у случају античке Аполоније, коркирске и коринтске апоикије на југоисточном Јадрану која је основана према подацима извора 588. године старе ере (према археолошким налазима у селу Појани код Фијера у Албанији можда и раније, крајем 7. века старе ере), постоји такав несклад (Mano 1971; 1972; 1973a; 1973b; 1975a; 1975b; 1975c; 1976a; 1977 – 1978; 2003 – 2004; Cabanes 2002a; Pojani 2003 – 2004; Rey 1928b). Геофизичким снимањем и сондажним и систематским ископавањима је установљено постојање две различите мреже комуникација у насељу ортогоналне схеме: „дрвена мрежа“ у „доњем граду“ која се доводи у везу са временом римске доминације; „плава мрежа“ у „горњем граду“, чији настанак се може ставити у 6. век старе ере а проширење у хеленистички период. Трећи систем комуникацијâ представљају откривене трасе улица око акрополе насеља које су прилагођене конфигурацији терена, и које су вероватно настале у најраније време оснивања апоикије (Lamboley 1998; Lamboley et Vrekaj 2003 – 2004; Lamboley et Drini 2010; Lamboley et al. 2010; Verger et al. 2007; 2008; 2010; Delouis et al. 2007). Из

наведеног следи да утемељитељ насеља није ортогонално планирао и да очигледна разлика у наведеним системима улица представља хронолошку дискрепанцу од пар деценија, у чему се и огледа несклад између првобитног настанка насеља и потоњег „урбаног“ плана.

5.1.2.2. ТУМАЧЕЊЕ АУТОХТОНЕ УРБАНИЗАЦИЈЕ НА ИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ У ПРЕДРИМСКО ВРЕМЕ

Тумачење настанка збијених и утврђених, аутохтоних гвозденодобних насеља са елементима „грчке“ архитектуре на источном Јадрану, као појављивање „правих градова“ и урбане културе, што се види као последица прогресивних цивилизацијских промена у прошлости (Мијовић и Ковачевић 1975; Suić 1976a; 1976b; Ваџе 1975; 1986; Zheku 1977 – 1978; Islami 1972d; 1975c; 1976b; 1984; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; 1986; Korkuti 1973; 1976a; Kurti 1967; 1979; Marijan 2011; Marić 1976d; Попов 2002; Prendi 1972a; 1972b; 1976a; 1976b; Sanader 2004; Срејовић 2002; Shpuza 2014; Faber 1976; Сека, N. 1986b; 1990a; 1998; 2005; Папазоглу 1988; Parazoglu 2007; Cabanes 1988; Wilkes 1992), може се сагледати у ширим оквирима културно – историјске парадигме (поглавље 2.1.).

Као прва градска насеља на овом подручју означене су *грчке апоикије* основане већ од 7. односно 6. века старе ере (Епидамнос и Аполонија), тојест од 4. века старе ере (Иса и Фарос), док се *аутохтона гвозденодобна насеља* најчешће прате кроз развојне фазе – *предурбана, протоурбана и урбана*, од којих последња, када се према већини истраживача поједине агломерације развијају као градски центри, започиње крајем 5. и углавном у 4. веку пре наше ере, најпре у јужним „илирским“ крајевима (Cabanes 2002a; Cabanes et al. 1997; 2002; Karaiskaj 1981; Попов 2002; Suić 1976a; Сека, N. 2005). Уврежено је мишљење да је развитак или настапак градова на источном Јадрану значио прелазак појединих друштвених заједница које су у њима живеле из родовског у политички организовано друштво и формирање такозване Илирске краљевине као државне формације од 4. века старе ере.

За основни узрок настанка „правих градских насеља“ код Илира, сматра се друштвени и привредни развој илирских заједница који је ишао ка урбаном начину живота, насталом било услед самосталног „цивилизацијског“ напретка или као последица „хеленизације“ која долази из правца грчких апоикија на Јадрану и ширем медитеранском простору. Поред података из писаних извора у којима се користе различити називи за насељена места (на пример: *πολις* и сл.), главни ослонац тумачења о настанку градова код ових заједница представљају археолошки остаци збијених, утврђених насеља са елементима „грчке“ или „хеленистичке“ архитектуре јер у неким аспектима своје просторне организације и начина градње показују делимичну сличност са грчким апоикијама на Јадрану које се иначе сматрају првим градским насељима на овом простору. У вези са тим присутна је и теза о „грчким мајсторима“ као могућим творцима појединих „хеленистичких“ структура у таквим насељима (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 131 – 132, 135; Мијовић и Ковачевић 1975, 20 – 21, 32).

Теза о самосталном цивилизацијском развоју илирских заједница чији је један од симптома и урбанизација, формулисана у духу једнолинијског еволуционизма, нарочито је присутна у радовима албанских истраживача (Ваџе 1975; 1986; Zheku 1977 – 1978; Islami 1972d; 1975c; 1976b; 1984; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; 1986; Korkuti 1973; 1976a; Kurti 1967; 1979; Prendi 1972a; 1972b; 1976a; 1976b; Shpuza 2014; Ceка, N. 1986b; 1990a; 1998; 2005) и директно или индиректно представља савремену дневно – политичку тенденцију албанског национализма у којој се Илири, често псеудонаучно посматрају као преци модерних Албанаца (уп. Kuzmanović 2013; Kuzmanović i Vranić 2013; Вранић 2011; Džino 2008a; Wilkes 1992, 11).

У еволуционистичком духу је писана и најпознатија студија на тему урбанизације на источном Јадрану, додуше у нешто умеренијем тону, рад Мате Суића из 1976. године (Суић 1976а). Пишући о аутохтоној *полеогенези*²⁹ на источном Јадрану током гвозденог доба (углавном на делу обале и блиског приморског залеђа који је територијално припадао СФР Југославији, а делимично

²⁹ Под „полеогенезом“ Суић подразумева „proces postanka i razvitka naselja od njegovih najstarijih početaka do njegova potpunog oblikovanja kao urbanog središta“, који се проучава као „studij historijsko – socioloških problema i uvjeta koji su inicirali i stimulirali taj proces“ (Суић 1976а, 5).

и на северозападном делу Р. Албаније), Суић се у великој мери ослања на античке писане изворе и сазнања из „античке урбанистике“, али и богату археолошку документацију као базом за детаљно разрађену просторно – архитектонску типологију насеља. Просторни и архитектонски развој насеља посматра као последицу еволуционистички (једнолинијски) схваћених друштвених промена и формалистички посматраних привредних односа у заједницама које су живеле на том простору (Suić 1976a, 9 – 81).

Као и В. Гордон Чајлд (Smith 2009; уп. Childe 1950) тако и М. Суић узорке промена види на марксистичким основама, као другачију поделу рада и стварање класа, односно домаће аристократије (Suić 1976a, 12, 50). Истовремено, Суић са хеленоцентричне позиције посматра аутохтону „полеогенезу“. Импутира делове Аристотелове политичке теорије из 4. века старе ере и аспекте потоње римске административно – политичке поделе балканских заједница у империји током 1. и 2. столећа, у друштвене релације аутохтоних заједница на источном Јадрану млађег гвозденог доба, и у „схваћене“ „урбанистичке“ схеме њихових насеља (просторно – архитектонске димензије), видевши их као одразе друштвене функције, коју опет еволуционистички сагледава (Suić 1976a, 11 – 12, 32, 51 – 52; уп. Aristotel 1975).

У *историографском тумачењу* урбанизација на источном Јадрану представља један од знакова појаве државне организације, односно Илирске краљевине као друштвено – политичке формације настале по узору на хеленистичке монархије (Папазоглу 1988; Papazoglu 1967; 2007; Cabanes 1988; Сека Н. 2005; Wilkes 1992; Šašel Kos 2002; 2005). Појављивање „градских“ центара представља најважнији показатељ (поред појаве новца, почетка употребе писма у дипломатској кореспонденцији, издвајања владајуће класе попут „краљевих пријатеља“ као у „правим хеленистичким монархијама“, прикупљања пореза и сл.; уп. Чајлдове закључке – Childe 1950) настанка Илирске краљевине као државне творевине, који представљају важне и потпуно или делимично хеленизоване трговачко – занатске центре, поморске базе и сл. (Папазоглу 1988, 155; Papazoglu 1967, 18 – 20; 2007, 34 – 39, 56 – 63, 74 – 80, 95 – 113; Сека Н. 2005). Градови се по уређењу и степену развоја упоређују са грчким полисима као цивилизацијским узором (Папазоглу 1988, 155; Papazoglu 2007, 110 – 111; Сека Н.

2005, 63 – 66), док се са друге стране износи мишљење да илирски градови нису довољно еволуирали да би били уређени попут грчких полиса те да представљају неку врсту центра племенске заједнице из околине таквог насеља (Cabanès 1988).

Тумачење настанка и развоја илирске државе у модерној историографији, као и у археологији, ослоњено је у највећем броју случајева на једнолинијски еволуционизам (уп. Gosden 2002, 62 – 70; Shennan 2008; Renfrew and Bahn (eds.) 2005) и формалистичко разумевање економије у прошлости (уп. Morley 2007, 8 – 7), где постанак града и урбане културе игра једну од кључних улога. Овакава интерпретација се може окарактерисати као евроцентрична (уп. Gosden 2002; Hingley 2000; Snodgrass 2005; Trigger 1984; 2002), која је у случају балканске прошлости, иако настала на истим теоретским основама и са истим подацима историографије и археологије, била у различитим научним заједницама различито управљена сходно савременим политичким околностима и циљевима (Kuzmanović i Vranić 2013; Džino 2008a).

Ако би се урбанизација чак и сагледавала на марксистичким основама као корелација производних снага и класних односа у прошлости, како се то најчешће чини у археологији и историографији (Smith 2009; уп. Childe 1950; *поглавље 5.1.2.*), јасно је да према идентификованим доминантним производним делатностима и односима, и уопште економији која се заснива најпре на пољопривредној производњи и економији домаћинства (*поглавље б.*), „илирска“ насеља се пре могу окарактерисати као „утврђена села“ него као „градови“. На примеру античких насеља у Грчкој Џ. Бинтлиф је указао управо на овакав карактер већине насељених места на егејском простору у антици, која су заправо била збијена и „утврђена села“, а у проучавању прошлости су глорификована као „градови“ (Bintliff 2006). Означавање утврђених „хеленизованих“ насеља на источном Јадрану као „правих градова“ представља жељену „слику“ (боље) прошлости и „глорификацију“ узроковану пројекцијама модених феномена (урбанизације) на ту прошлост, односно модерну конструкцију насталу преплитањем историографских и политичких наратива.

Својевремено је изнето је мишљење да су поједине структуре можда градили грчки неимари (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 131 – 132, 135; Мијовић и Ковачевић 1975, 20 – 21, 32). Директних археолошких доказа за ову тврдњу нема

много. Најснажнији доказ о „грчким мајсторима“ представља Артемидин жртвеник из Улциња датиран и крај 5. или почетак 4. века старе ере, израђен од истог камена као и бедеми насеља од кречњачких квадера, на ком заједница каменорезаца изражава поштовање богињи текстом на грчком језику (Бошковић et al. 1981, 7; Мијовић и Ковачевић 1975, 32, сл. 32). Међу друге могуће доказе спадају налази „каменорезачких знакова“ у виду слова грчког алфабета урезаних на појединим блоковима нађеним у Орикуму и Маргличу где је уочен и модул постављања блокова дугачак стопу и по`што одговара распореду препознатих знакова „Z“ „T“ „H“ (Сека Н. 1987а, 9). Докази о активностима „грчких мајстора“ могу да подрже ову тезу у неким случајевима, мада сама употреба словних ознака грчког алфабета не мора да значи нужно присуство Грка као њихових творца.

На који начин су појединци и групе, тојест градитељи ових структура стицали архитектонска, каменорезачка и фортификациона знања можда је могуће разумети кроз сагледавање нешто ширег историјског контекста у који улази феномен пораста најамништва у Егеји од 4. века старе ере и на хеленистичком истоку од краја истог столећа. У вези са тим су нарочито важни историјски подаци о учешћу војника – плаћеника из балканске унутрашњости и западних делова полуострва у различитим ратним сукобима 4. и 3. века старе ере у Грчкој и на хеленистичком истоку (Бјури и Мигз 2008, 585 – 586; Папазоглу 2010, 28, 30, 83, 275; Papazoglu 2007, 28, 30, 36; Miller 1984, 153 – 154), што се хронолошки поклапа са изградњом појединих фортификација на југоисточном Јадрану са јасним грађевинским аналогијама са грчким, егејским утврђењима.³⁰ Војници – плаћеници из

³⁰ Од 4. века старе ере бележи се значајан пораст најамништва у различитим грчким војскама (Бјури и Мигз 2008, 585 – 586; Папазоглу 2010, 28, 30; Miller 1984, 153 – 154). Поред општих историјских околности које су условиле пораст најамништва на рачун редовних грађанских војски, као што су константни ратни сукоби, друштвено – политичка криза полиса и опште осиромашење становништва, од значаја су и војне реформе атинског војсковође Ификрата који се истакао у Коринтском рату 396. – 386. године старе ере (Бјури и Мигз 2008, 577 – 591). Ификратове реформе су се односиле пре свега на опремање пешадије, односно увођење већег броја лаких пешака – пелтаста у војску који су били опремљени лаким штитовима и кратким копљима, што се показало као погодније за услове који су владали у војним таборима где је боравила плаћеничка војска, у односу на коришћење скупе и тешке опреме хоплита (тешких пешака) који су чинили главни део грађанских војски. Мотив професионалних војника – најамника био је пре свега шанса за пљачку у рату као и мања новчана накнада коју су добијали (Miller 1984).

унутрашњости Балкана, па и „илирски“ ратници, углавном пелтасти, били су део различитих грчких војски, армије Александра Македонског као и трупа његових наследника (Папазоглу 2010, 83, 275; Parazoglu 2007, 36).³¹ Плаћеници су свакако имали прилику да се током боравка у различитим војскама и током ратних похода упознају са основним тактичким принципима и начином изградње одбрамбених структура према „хеленистичкој војној доктрини“. Самим учешћем у организованим ратним напорима морали су бити упознати, у мањој или већој мери, са принципима тако организованог ратовања.

Према подацима о датовању утврђења на источном Јадрану може се закључити да аутохтоне „хеленистичке“ фортификације на датом простору настају надограђивањем и проширивањем утврђених насеља из старијег гвозденог доба (поглавље 3.). Такве фортификације не представљају стриктно војне инсталације већ насеља са појединим фортификационим елементима грађеним према „хеленистичкој војној доктрини“ који су у мањој или већој мери препознати и примењени на местима где су већ постојала старија утврђена насеља. На ову чињеницу указују недоследности и разлике у примени фортификајских решења. Унутрашња подела бедемима или подзидима на најчешће две или више просторне целине унутар брањеног ареала резултат је сукцесивног надограђивања током дужег временског периода. Изузетак би представљало утврђење Каљаја у Љешу где је од два унутрашња зида, већи са монументалном унутрашњом капијом саграђен након изградње спољашњег бедема, у време почетка римске доминације насељем; као и утврђење Хекаљ. Најбољи пример је утврђење у Ошанићима где временски распон између изградње такозваног „киклопског“ бедема од камених

³¹ О саставу војске Александра Македонског извештава Диодор у 17. књизи своје *Βιβλιοθήκη*: „...пратило га је и седам хиљада Одриза, Трибала и Илира и хиљаду стрелаца и такозваних Агријана,...“ (Диодор са Сицилије 1998, 34 [књ. 17.17]). Полибије на почетку друге књиге своје Историје (*Ἱστορίαι*) извештава како је у рату македонског краља Деметрија II (владао од 239. до 229. године старе ере) против Етолаца и Ахајаца за превласт у Акарнанији, који је започео 239. године старе ере, као савезника имао илирског краља Агрона ког је подмитио (Полибије 1988, 131, 597, [књ. 2.2]; уп. Папазоглу 2010, 340 – 342). На другом месту Полибије помиње савез Теутиних Илира и Акарнанаца (Полибије 1988, 138 [књ. 2.10]), као и учешће најамника у војсци Филипа V Македонског међу којима су и Скердилаидини Илири (Полибије 1988, 385 [књ. 5.2., 5.3, 5.4]).

квадера и четвороугаоних кула износи око пола века, док је до преправки улаза (смањивање врата) протекло још око сто година.

Чини се да примена појединих фортификацијских решења на релативно малом броју аутохтоних утврђења југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа од 4. века старе ере између осталог може довести у везу и са повратком војника – плаћеника са ратишта по Грчкој и хеленистичком истоку који су са собом донели знања о војној тактици и фортификационој архитектури тог времена. На овакав закључак упућују историјски контекст, бројне архитектонске аналогије и недоследности у примени градитељских решења. У прилог овој тези иде и чињеница да су аутохтона „хеленистичка“ утврђења на овом простору углавном настајала током дужег временског периода кроз сукцесивно надограђивање старијих фортификација и уз парцијалну примену фортификацијских елемената, осим у неколико случајева (Љеш, Хекаљ, Пљоч) где је хеленистичка тактика одбране добила потпунији архитектонски израз. У сваком случају остаје отворено питање разумевања ових градитељских принципа и њихове употребе у староседелачком источнојадранском контексту, с обзиром на недоследности у њиховој примени.

5.2. АРХИТЕКТУРА И ПРОСТОРНОСТИ НАСЕЉА КАО КУЛТУРНО – СПЕЦИФИЧНО ЗНАЧЕЊЕ

У размишљању и дискусији о феномену архитектуре и обликовања простора односно насеља, појам *просторност* (енг. – *spatiality*; фра. – *spatialité*) се може схватити као разумевање *простора* (физичког простора као мере простирања света – апсолутног простора, и животног окружења људи у ком су они кохабитанти), односно као његово апстрактно конструисање у тренутку или временском интервалу кроз интеракцију људи међусобно и са окружењем, или као конструисање уз низ „социо – природних процеса“ (Merleau – Ponty 2005 [1945]; Lefebvre 1974a; 1974b; Soja 1980; Merriman et al. 2012). Ти процеси могу бити, на пример, биолошки, еколошки и други процеси који се одвијају у простору и у којима људи учествују, попут кретања према, од или кроз неко одређено место или насеље и слично. Ови процеси се условно могу означити као „социо – просторна дијалектика“ или социјална и културна репродукција простора, тојест *спацијализација* (Merleau – Ponty 2005 [1945]; Lefebvre 1974a; 1974b; Soja 1980; Merriman et al. 2012; уп. Tilly 1994). Имајући у виду наведено и схватајући *градитељство* као физичко обликовање простора коришћењем *конструкције*, може се закључити да *архитектура*³² као артикулисани

³² *Архитектуром* се може означити процес људског планирања и грађења структура у физичком простору којим се стварају објекти, простори и амбијенти, употребом конструкције и разумевањем просторности, сходно функционалним, технолошким, друштвеним и естетским аспектима, а тим термином се између осталог могу означити и структуре које настају као последица тог процеса (Giedion 1967 [1941]; Radović 2001; 2009). Разлику између градитељства и архитектуре није лако направити. Градитељство свакако подразумева коришћење *конструкције*, која је старија од архитектуре, а од ње „употребљена“ сходно разумевању простора (Несторовић 1952, 11). Познати теоретичар и историчар архитектуре Зигфрид Гидион пише: „...конструкција је играла улогу подсвести архитектуре...“ (Giedion 1967 [1941], 24; [превод – М. Д.]), а како сматра Ранко Радовић, архитектура се може разумети као „плурализам“ који извире из целокупне културе, као метафора и „изграђена теорија“ или „социјална уметност“, дакле не само као потреба подређена функционалним или практичним аспектима људске егзистенције већ и као социјализована делатност (Radović 2001, 17, 22, 24, 37, 42, 245, 253 – 256). Радовић пише: „Принцип да се гради објекат који има дубоки смисао и да се затим архитектонско дело чита као артефакт одређеног значења – интегрисан је у сваки градитељски напор.“ (Radović 2001, 155). Социјални и семиотички

(планирани) градитељски израз (Несторовић 1952, 11 – 21) представља слику тог разумевања простора чијом применом се то поимање мења, јер обликовањем простора он бива преобликован. Сходно томе може се рећи да архитектура као део градитељства представља истовремено рефлексiju тог разумевања у простору и део таквог поимања, као што је део и самог простора. Следи, да је архитектура као део градитељства знак просторности (апстрактне конструкције и поимања простора), као истовремени део простора у ком се налази и израз његовог разумевања, и обрнуто, да је просторност означена градитељством, односно архитектуром као њеним медијем. У том смислу се архитектура као део градитељства и људске материјалне културе може сматрати *културно – специфичним знаком*.

Овакав став, у којем је материјална култура препозната као знак у прошлости (и садашњости), формулисан је у оквирима постпроцесне археологије, а потекао је из семиотике у чијем центру пажње је оделити *знак* чијим стварањем се успоставља *значење* оног што је *означено* неким *означитељем* (Olsen 2002, 165; Preucel 2006; уп. Pers 1993; Eco 1976, 14 – 15; Short 2007, ix; *поглавље 2.3.*). Материјална култура, па и архитектура, односно места и објекти на тим местима (грађевине), користе се активно и на културно – специфичне начине како би се конституисало (конструисало) друштво, преко контроле кретања кроз простор, интеракција и разумевања (значења) различитих делања и различитих физичких (материјалних) облика на одређеном месту (Hodder 2005).

С обзиром да социо – економски односи у прошлости подразумевају свесно и несвесно артикулисану људску активност у простору, што укључује његово поимање (разумевање различитих просторности за различите односе од различитих људи; уп. Tilley 1994), односно деловање кроз социо – економске просторности, а та разумевања су опет артикулисана кроз градитељство чији је архитектура део као израз или медиј просторности, онда се ти односи и тај израз могу сматрати као међусобно условљене и повратне артикулације, јер су „узглобљене“ кроз разумевање тих релација у тим просторностима. Разумевање простора и архитектуре је културно – специфично и укорењено у људском

аспекти градитељства нарочито су дошли до изражаја у архитектури постмодернизма и постмодернистичкој архитектонској теорији од 70 – тих година 20. века.

искуству, и најзад социјализовано (Radović 2001; Pearson and Richards 2005a; 2005b [1994]).

Оваква дијалектика између људског делања и разумевања, и ширих друштвених односа као повратних и међусобно условљених релација, формулисана је у теоријима праксе и структурација (Bourdieu 1995 [1972]; Giddens 1984; *поглавље 2.4.1.*). А архитектура је као знак препозната још у античком добу (Aristotel 1975; Витрувије 2009).³³

У кључу постпроцесне археологије сматра се да је разумевање простора у прошлости и садашњости „слојевито“ и културно – специфично (Tilley 1994; Johnson 2007). Један од видова људског разумевања простора је и *архитектонски простор* као веза перципираног и схваћеног соматског, природног и културног окружења и егзистенцијалног простора, који представља настојање да се са намером створе аспекти „унутрашњости“ и „спољашњости“ у односу на живот на одређеном месту, којим се то место обележава и којим се повезују различити аспекти просторности на њему и стварају путеви људског кретања (Tilley 1994, 14 – 17; *поглавље 4.*).

Уколико се прихвати став да је разумевање простора културно – специфично и социјализовано (Tilley 1994; Soja 1980; Merriman et al. 2012; Lefebvre 1974a), а да архитектура поред основних, практичних улога као што је заштита од елементарних непогода и сл., дакле поред функционалних аспеката и

³³ Иако није јасно формулисао однос архитектуре и њеног значења као повратну релацију, *Витрувије* је ипак *дефинисао архитектуру као знак*. „Као и све друго, тако и архитектуру сачињавају ове две ствари: оно што се представља и оно што даје значење представљеној ствари. Оно што је представљено је предмет о коме можемо да говоримо; а оно што даје значење представљеној ствари је појавни облик научних закона“ (Витрувије 2009, 52 [књ. 1.]). Давање значења архитектури, па и оној која се чини искључиво функционалном, практичном (на пример фортификације) присутно је и у Аристотеловом размишљању: „...онда треба не само подићи зидове него треба водити рачуна и о томе да они буду украс града и да служе као обезбеђење...; ...пре свега, нико неће покушати да напада оне који су добро заштићени“ (Aristotel 1975, 188 [књ. 7.]). Аристотел јасно види феномен одвраћања непријатеља од напада у случају добро саграђених и лепих зидова фортификације придајући им значење „јаке одбране“. На другом месту дели фортификације и њихов положај и делове према политичким уређењима у насељима која те утврде штите, па тако пише да „олигархији и монархији одговара акропола, демократији равница, а аристократији ни једно ни друго већ више утврђених места“ (Aristotel 1975, 187 [књ. 7.]).

као људска практична потреба, може представљати и знак, односно значење (Radović 2001; Pearson and Richards 2005a [1994]; Hodder 2005), онда је могуће, сагледавано у духу Лефеврове *спацијализације* (Lefebvre 1974a; 1974b) и Бурдијеове теорије *праксе* (Bourdieu 1985; 1986; 1989; 1995; Бурдије 1999), различите просторности као начине разумевања простора од стране агената који га опажају, разумети као део њиховог поимања *друштвених поља* која се преклапају у мултидимензионалном *друштвеном простору*.³⁴ У том случају архитектонске споменике односно грађевине могуће је сагледати кроз концепте *економског, културног, социјалног и симболичког капитала* (Bourdieu 1985; 1986; 1989; 1995) који настају један из другог у праксама агената – у просторима, и њиховим поимањима – у просторностима, која увек повратно утичу на праксу (Lefebvre 1974a; 1974b; Bourdieu 1985; 1986; 1989; 1995; *поглавље 2.3.3.1.*). Уколико се под *друштвеним пољем* подразумева друштвена структура, односно објективно структурисан део *друштвеног простора* који има своја правила, односе моћи и сл., у којем агенти заузимају своје позиције релативно независно од ширег *друштвеног простора*, ступају у друштвене односе кроз деловање

³⁴ *Друштвена поља* (према Бурдијеовом схватању) као што су на пример: друштвена структура сродничке групе (која на пример може да живи на одређеном месту); друштвена структура припадника одређеног култа (који се ритуално практикује у одређеном светилишту или на одређеном простору); друштвена структура специфичне социо – економске интеракције агената (која се одвија у простору и на одређеном месту – попут *дистрибутивне интеграције*; уп. *поглавље 2.3.3.3.*; *поглавље 6.2.*); уз напомену да на пример, сва та „места“ (просторности) могу бити исто место (простор) или могу бити различита места (простори) или се могу делимично додиривати на неком месту (простору) као „подскуп“. Потребно је разликовати концепте – *друштвеног простора* у Лефевровом тумачењу продукције, односно репродукције простора што он назива „*l'espace social*“ – друштвени простор (Lefebvre 1974a; 1974b), и Бурдијеовом схватању друштвеног „простора“ – „*l'espace social*“ (Bourdieu 1985; 1989). Лефевров концепт *друштвеног простора* подразумева *спацијализацију*, односно продукцију простора као људског физичког окружења, тојест његово изграђивање и разумевање, што се репродукује у међуљудским односима и повратно одсликава у том разумевању и изградњи, дакле, односи се на релације између физичког простора и људског друштва. Бурдијеов концепт се односи на релације између људи, што значи да је *друштвени простор* мултидимензионална структура *друштвених поља* (*поглавље 2.3.3.1.*). Оно што је заједничко овим концептима између осталог је дефинисање дијалектичке и рекурзивне природе веза између простора и друштва, односно агената и структуре. Оба концепта подразумевају синхронизитет, међудејство и повратну зависност свих фактора.

унутар тог *поља* – кроз праксу (Bourdieu 1985; 1989), онда се *просторност* као разумевање простора од стране агената (Lefebvre 1974a; 1974b), који је културно – специфичан и социјализован (Tilley 1994; Pearson and Richards 2005a [1994]; Hodder 2005; Soja 1980; Merriman et al. 2012), може разумети као поприште разумевања тих пракси од стране агената. Агенти се тако могу разумети као актери који делују у простору а разумевају то деловање кроз просторности (схватање простора). Архитектура тојест грађевине, посматрано кроз њихову социјалну димензију, могу се онда схватити између осталог као одраз разумевања простора или одраз просторности коју „објашњавају“ својом позицијом, размером и величином, симетријом – асиметријом, конструктивном структуром, и другим **архитектонским принципима**, односно аспектима визуелног опажања изгледа, физичког преусмеравања кретања и комуницирања значења која са тим стоје у вези, а која повратно „кодирају“ деловања агената. Та значења се односе на статусно препознавање агената (на пример, у вези са позицијом и изгледом њиховог насеља у поређењу са другим), прихватање социо – економске интеракције (на пример, отворена врата утврђења или постојање слободног простора за скуп агената који долазе из других насеља), одбијање или одвраћање других агената (на пример од напада, на шта може да упути „импресиван“ или „заstraшујући“ бедем насеља, уп. Aristotel 1975, 188 [књ. 7.] и томе слично. Могло би се рећи да оваква и друга значења која стоје у вези са схватањима просторности и архитектуре од стране агената, могу у одређеним микроамбијентима производити „просторне импулсе“ односно „кодове“ схватања и понашања друштвених актера у простору која су субјективна и артикулисана на културно – специфичне начине, објективно комуницирајући а бивајући субјективно схваћени и „читани“ кроз хабитусе агената (Bourdieu 1995), делимично их одређујући и делимично производећи (условљавајући) њихове праксе.

На овај начин посматрано, архитектонска дела се могу разумети као својеврстан *културни капитал* (објетификована форма *културног капитала*) агената, појединаца и група које их изграђују и користе, односно као *културни* претворен у *симболички капитал* у служби *симболичке борбе* агената у мултидимензионалном *друштвеном простору* с циљем његове „класификације“ у

смислу постизања угледа, престижа, репутације, претње и слично, кроз акт *симболичког насиља* (уп. Bourdieu 1986; 1989; *поглавље 2.3.3.1.*). Свако *симболичко насиље* стоји у вези са *симболичком борбом*, односно наметањем сопственог ауторитета од стране агената кроз праксе, чија сличност одговара сличним позицијама тих агената у *друштвеном простору*, односно стварањем класа (Bourdieu 1985; 1986; 1989). У овако схваћеним друштвеним односима, као *културни* односно *симболички капитал*, грађевине (архитектура) представљају средство успостављања друштвеног статуса, бивајући повратно њим означене. Следи закључак да се такозвана „хеленизована“ архитектура, између осталог, може посматрати како стоји у дијалектичкој вези са успостављањем високог друштвеног статуса појединаца и група (одређене друштвене класе) на простору југоисточног јадранског приморја током последњих столећа старе ере. Као својеврстан *културни* тојест *симболички капитал* истовремено је била и полазиште и исход пракси *симболичке борбе* њених градитеља и успостављања *симболичког насиља* над другима. Тако се горе поментуи „просторни импулси“ које производе одређени микроамбијенти могу разумети као трпљење *симболичког насиља* агената, тојест као дијалектички преображај *културног* у *симболички*, па потом у *социјални* и *економски капитал*, што је опет повртан процес који се одиграва кроз праксе и њихово разумевање од стране појединаца и група, подупирући наметнуту „слику света“ од стране одређене класе – агената високог статуса (уп. Bourdieu 1985; 1986; 1989; 1995 [1972]; *поглавље 2.3.3.1.*).

5.3. ФИЗИЧКИ ОКВИР УТВРЂЕНИХ ХЕЛЕНИЗОВАНИХ НАСЕЉА

5.3.1. ПРОСТОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА НАСЕЉА

Прегледом до данас истраживаних и рекогносцираних локалитета са остацима утврђених насеља у којима се одвијао живот током последња четири столећа старе ере на простору југоисточног Јадрана и блиског приморског залеђа (преко 200 утврђених насеља; *поглавље 3.*), уочава се веома велика разноврсност облика у погледу њихових основâ и организације. Ипак, могуће је идентификовати поједине заједничке одлике.³⁵

Основа утврђених делова насеља, односно фортификација, најчешће је прилагођена конфигурацији терена, али се у бројним насељима сегменти бедема пружају право без обзира на морфологију тла. Утврђени ареали су различитих облика и представљају затворене просторе кружних, елипсоидних, залучених, троугаоних, четвороугаоних и полигоналних основа различитих површина, од неколико стотина квадратних метара до неколико десетина хектара.

³⁵ Веома разрађену типологију градинских, такозваних протоурбаних и урбаних аутохтоних насеља, према различитим критеријумима дао је већ М. Суић (Suić 1976a, 63 – 81). Поједини критеријуми произлазе из такозваних вештачких подела, на пример према величини (до 500, од 500 до 1000 и преко 1000 m дужине периметра), према релативној висини положаја (до 50, од 50 до 100 и преко 100 m изнад околног терена) према насељености (искориштеност унутрашњег простора за изградњу – покривеност структурама); док неки одсликавају корелацију према природним условима живота, на пример на основу апсолутне висине положаја према висини трајног снега у зимским месецима (до 300, од 300 до 500 и преко 500 m надморске висине), према дистрибуцији унутрашњег простора (једноставне или једноструке и сложене или вишеструке градине), према волумену у односу на конфигурацију терена (на чуњу, падини, платоу, седлу и комбинованом простору), према тлоцрту (различите кружне и полигоналне форме), према положају доминанте (централни или периферни положај), према планиметрији (кружна или линеарна основа), према положају улаза (фронтални, бочни и сложени по дубини) и сл. Ова типологија, уз пратеће илустративне прилоге, представља веома корисну систематизацију локалитета и истраживачко полазиште за различита питања, попут топографских аспеката, морфологије фортификација и начина одбране насеља у прошлости, итд.

У насеља са највећом површином убрајају се: Хекаљ – око 30 ha утврђеног ареала (Сека 1984b, 65, 81, fig. 5); Љеш – утврђени ареал на Каљаји обухвата 20 ha, на Шелбуемиту („Акролисос“) око 2,5 ha, док је површина насеља у Шнђину, претпостављене луке Лисоса, непозната (Prendi et Zheku 1972, 248, fig. 2; Prendi dhe Zheku 1986, 58, fig. 1); Гурзеза – око 23 ha (Fati i zi i Gurëzezës, Infoarkiv – Arkiva Mediatike Shqiptare; National Tourist Organization of Albania ; *Fier Region. Guide book for the Tour Operators*, 2010); Ошанићи – преко 20 ha (Marijan 2011, 179 – 182, sl. 3, 6, 7); Кротина – 20 ha (Dautaj 1975a, 189; 1976, 385; Попов 2002, 193); Пљоч – око 20 ha (Anamali 1972a, 81 – 83, Pl. 2; Попов 2002, Обр. 52; Karaiskaj 1981, fig. 24); Кљос – око 18 ha (Парајани 1973, 106; 1976a, 23; 1976b, 412; Попов 2002, 201); Мавров – 15 ha (Dautaj 1981, 59 – 60, Т. 1); Рисан – око 12 ha (Dyczek et al. 2010, 123 – 124, гус. 22, 23; Mijović 1987, 49; Herbich 2009; Petričević 2010, 194 – 195); Берат – средњовековна тврђава која покрива старије насеље захвата површину око 12 ha (Andrea 1983 – 1984, 111, 112; Praschniker und Schober 1919, 61 – 63; Spahiu, 1975, 500; 1983, fig. 2); Зрдеш – око 10 ha утврђеног ареала (Islami 1971, 24; 1972a, 219, fig. 2; Wilkes 1992, 135); Трипорт – око 10 ha (Ваџе 1975, 10; Bereti 1993, 148, Т. 2, Т. 3).

У насеља средње величине убрајају се: *Орикум* – 5 ha (Ваџе 1975, 6 – 7; Budina 1965, 73); Скадар – утврђени ареал данас затвара око 3,5 ha док је за сада непозната површина на падинама и у подножју узвишења где се такође налазио део насеља (Dyczek and Shpuza 2014; Lemke 2012; 2013; Rummel 2013; Shpuza dhe Dyczek 2013; Нохха dhe Lahi 1988);³⁶ Дзибр – 4 ha (Korkuti 1971, 137); Зиг Џафај – 4 ha (Karaiskaj 1981, 45, fig. 14; Myrto 1974, 247, Т. 2; Cabanes et al. 2008, 263); Марглич – око 3,8 ha (Попов 2002, 240, 241; Praschniker und Schober 1919, 77, fig. 94; Сека, N. 1987a, 7); Пришта – 5 ha (Andrea 1976a, 348; 1983 – 1984, 112); Канин

³⁶ Просторна организација предримског насеља у *Скадру* није довољно позната. Поред слабије истражености разлог је и девастација локалитета која се догодила још у античко доба. 168. године старе ере предримско насеље је већим делом разорено а до његове обнове је дошло у 1. столећу када је терен додатно рашчишћен како би се направило места за нове грађевине (Dyczek and Shpuza 2014, 388 – 389). Према Ливијем подацима насеље је у предримско време било јако утврђење (Livius 1905 [књ. 44]).

– 3,5 ha (Komata 1975, 487). Остала насеља углавном заузимају површину око три хектара или мање.³⁷

Поред чињенице да се *простори насеља* у великом броју случајева могу поделити на утврђене и неутврђене ареале, посматрано унутар фортификација разликују се једноставна насеља у којима нема унутрашње поделе и насеља са поделом утврђеног простора. Подела утврђеног простора углавном је последица сукцесивног надограђивања кроз дужи временски период. Простори су углавном подељени на два дела попречним или обимним зидовима на доминантни, издигнути простор мање површине – често у литератури означавањем као „акропол“ или „горњи град“ и на веће површине на нижем терену које се најчешће називају „доњи град“, „подграђе“ и сл. Дистрибуција утврђеног простора некада може бити сложенија па је могуће уочити више просторних целина унутар утврђеног ареала, које су одвојене попречним или обимним унутрашњим бедемима и подзидима. Такви случајеви су у Ошанићима, Рисну, Љешу, Згрдешу, Трипорту, Пљочи, Хекаљу, Маврову. У неколико случајева се може говорити о веома сложеним системима који подразумевају два посебна утврђења веома приближена или спојена, и утврђења на релативно малом растојању: Ошанићи – Конштица; Рисан (Градина – Царине); Љеш (Каљаја – Шељбуемит); Кљос – Хекаљ; Берат – Горица. Сагледавајући те сложености утврђеног простора (једноставна и сложена – унутра подељена насеља) кроз аспекте облика и величине основâ насеља, у односу на огромну већину, као већа и сложенија се издвајају: Ошанићи, Рисан, Љеш, Хекаљ, Пљоч, Гурзеза, Згрдеш, Кротина, Кљос, Берат, Трипорт. Поједина горе поменута насеља се могу издвојити као сложеније али мање агломерације попут *Орикума* и *Марглича*.

Највећем броју утврђених насеља прилази су трасирани из једног или два правца, док су унутрашње комуникације најчешће прилагођене конфигурацији терена. С друге стране поједина насеља приказују сложенију организацију комуникација унутар утврђења и на неутврђеним ареалима.

³⁷ Подаци о површини већине од наведених локалитета (*поглавље 3.*) односе се углавном само на утврђене делове насеља док за многе локалитете не постоје поуздани подаци јер услед слабије истражености за сада није могуће прецизно одредити величине насељених ареала.

1. Опанићи (поглавље 3.1.7.) – издвајају се две просторне целине које су раздвојене масивним бедемом, унутар и изван утврђеног ареала. Прву целину, унутар фортификације, чине *велика камена гомила* на насеобинској доминанти и *неизграђен простор* са њене источне стране омеђен бедемима северно и источно, и великом цистерном јужно; према овом простору води шест комуникација, по две са источне и западне стране и по једна са северне и јужне (Basler 1956; Marić 1977; Marijanović 1984; Marijan 1991, plan 1; 2011, sl. 3). Другу целину која се налази изван утврђења, источно од источног (главног) бедема, чини такозвана „агора“ – *неизграђени простор* четвороугаоне основе димензија 98 m са 124,5 m на који се из утврђеног ареала долази кроз северна и јужна врата у источном бедему, и *осам комуникација* од којих се шест радијално пружа од „агоре“ ка периферији насеља, где три долазе приближно из правца североистока, три из правца југа и југоистока док су две непосредно поред, са њене јужне и источне стране, а уз које је идентификовано тридесетак објеката од којих су две цистерне, стварајући *мултиаксијалну планиметрију* неутврђеног дела насеља (Basler 1956, sl. 1; Marijan 2011, sl. 7).

2. Рисан (поглавље 3.3.7.) – где се такође издвајају две просторне целине испод „акрополе“, унутар утврђења на Царинама („доњи град“) и источно од утврђеног ареала, са супротне стране реке Спиле, на пољу Цамија где се налази неутврђени део насеља. Према резултатима досадашњих истраживања, предримско насеље на Царинама (утврђени ареал) одликује *ортогонални систем комуникација* (поплочаних улица) који је делио унутрашњи простор на „*инсуле*“, са главним излазом – улазом фортификације на источном бедему уз реку Спилу где се налазио мост преко реке који је водио на поље Цамија и пристаниште нешто јужније уз морску обалу (Dyczek et al. 2010, гус. 22); Претпоставља се да се *неизграђени простор* у утврђењу налази у централном делу где се у време римске доминације налазио *форум* (Dyczek 2003, fig. 1; Ковачевић 1998, 107; Kowal 2011b, 200 – 201); *Поље Цамија* налази се источно од источног бедема и реке Спиле уз коју је бедем и постављен. На овом простору чија површина је већа од 1 ha, сусрећу се четири, у простору радијално распоређене комуникације: мост који је са западне стране водио од главне капије утврђења преко реке Спиле, пристаниште које се налазило са јужне стране уз ушће реке у море, пут који

долази из правца Лединаца северно тојест из виших предела где је констатована каснија римска путна инфраструктура која је од Рисна водила ка Граховском пољу и даље ка Никшићу, и прилаз из правца истока уз обалу залива индиректно потврђен локалцијама потоњих римских некропола (Parović – Pešikan 1978; Dyczek 2003, 45, fig. 1). На основу аеропроспекције и микротопографских аномалија на локалцији Цамије, педесетак метара источно од данашњег корита Спиле, утврђено је да лежи шездесетак метара дугачак и око тридесет метара широк објекат, за који се сматра да представља остатке театра из времена римске доминације Рисном, судећи према његовој величини и полукружном облику основе структуре (Petričević 2010, 198, fig. 12 – 13). Ова чињеница би могла да упути на значај овог места за јавна окупљања и у предримско време, односно на закључак о постојању предримске традиције која је резултирала одређивањем локације за театар у римско време.

3. Љеш (*поглавље 3.6.2.*) – у оквиру утврђеног ареала „Лисоса“ уочава се велики заравњен простор, издужен на правцу север – југ, лоциран на западном, најнижем делу утврђеног насеља и омеђен западним бредом са једном капијом према пристаништу које се налазило са његове западне стране на Дриму, тојест крај његовог тадашњег ушћа у море, западним крацима северног и јужног бедема на којима се налазе две главне, највеће капије постављене једна наспрам друге у линији паралелном са западним бредом, и терасама које се пењу према истоку и вишим деловима насеља (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 6). На простору који је дугачак око 250 и широк око 100 m (2,5 ha) кроз који пролази комуникација две главне капије на линији север – југ тојест који спаја северни и јужни улаз у насеље, сусрећу се још две комуникације – комуникација са западне стране од капије западног бедема која је водила из утврђеног пристаништа и главна уздужна комуникација која је водила од „акрополе“ са источне стране низ терасе према западу (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 6). Комуникације у вишим зонама Лисоса су терасатно распоређене док се у нижим, у околини улаза секу под правим и тупим угловима (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 13, 15, Т. 2, 3; 1986, fig. 2; Prendi et Zheku 1972, fig. 10a, 10b).

4. Згрдеш (*поглавље 3.7.4.*) – у ком су попречне комуникације углавном терасасто распоређене као у „Лисосу“, у „доњем граду“ ближе западном бреду

налази се широки заравњени простор површине око 1 ha ка којем воде четири главне комуникације (Islami 1972a, 221, fig. 2). Главна улица чији део у виду клесаних степеница је и данас добро очувана, водила је од главне капије насеља на јужном краку западног бедема у правцу североистока; комуникација која силази из правца истока где је „акропола“ и попреко сече терасе (попречне комуникације) водећи низбрдо ка западу, а у коју се са северне стране улива улица главне северне капије, среће се са главном улицом на овом простору; и комуникација која је водила од „малих врата“ смештеним на северном краку западног бедема води ка истоку и излази на широки простор (Islami 1972a, 220 – 221, fig. 2, Pl. 2 / 5).

5. Марглич (поглавље 3.8.9.) – где је установљен *ортогонална планиметрија* комуникација на две наспрамне падине узвишења на ком је насеље, између којих је стајао (на хрпту узвишења) слободан неизграђени простор (Andrea 1983 – 1984, 110; Попов 2002, 242; Сека, N. 1987a, 10, 12).

6. Хекаљ (поглавље 3.8.14.) – констатовано је постојање *ортогоналног система улица* који дели насеље на „*инсуле*“ а окружује са северне и источне стране заравњени простор у југозападном делу утврђеног ареала ка којем води више прилаза из свих праваца и улица од главне капије која се налази на јужном бедему (Korkuti and Petruso 1993, 724; Сека 1984b, 65, 81; Попов 2002, обр. 61, 62). Простор чине две целине: „*агора*“ четвороугаоне основе, димензија 130 са 70 m, омеђена са северне и источне стране „*стоама*“, са јужне „*театром*“ и западне трибинама „*стадиона*“; и „*стадион*“ западно од „*агоре*“, дугачак око 150 m, који је са источне стране омеђен трибинама, а испод ког је конструисана цистерна димензија 50, 9 са 4,2 са 6 m (Korkuti and Petruso 1993, 724; Попов 2002, обр. 62; Andrea 1983 – 1984, 109; Сека 1984b, fig. 11).

7. Пљоч (поглавље 3.9.4.) – где се у подножју са источне стране „*акрополе*“ а око 100 m североисточно од места са остацима античког „*стадиона*“, на месту где су се укрштају три главна приступна пута локалитету и главни приступни пут „*горњем граду*“, те комуникација према храму западно, и друга комуникација према „*акрополи*“ са њене северне стране, налази такозвано „*Пазар седло*“, око 300 m дугачка и око 50 m широка (1,5 ha) заравњена површина (Anamali 1972a).

На појединим локалитетима такође су констатовани слободни простори и монументални јавни објекти али су комуникације нешто другачије трасиране, или их није могуће идентификовати с обзиром на степен истражености локалитета. У Ирмају (поглавље 3.7.6.) је констатован 30 m широки плато неправилне основе у центру насеља (Prendi et Budina 1972, Pl.2); у Кљосу (поглавље 3.8.7.) где су откривени „театар“ и „стоа“ из 3. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 109; 1976a, 347, fig. 11; Попов 2002, обр. 49, 63; Парајани 1976a, 24 – 27, fig. 2, 3, 4, Т. 1 / а, Т. 2), претпоставља се да се налазила „агора“ између ових објеката и капије, до које је водила само једна комуникација полазећи од главног улаза у насеље (Попов 2002, 203); у Кротини (поглавље 3.8.8.) се западно од „акрополе“ насеља налази шири простор омеђен једном од три „стое“ и унутрашњим бедемом који је штитио највиши део насеља (Fen et al. 2010; Ваџе dhe Сека 1981; Попов 2002, обр. 46). На налазиштима Мавров и Орикум за сада се не могу са сигурношћу идентификовати овакви простори услед слабије истражености локалитета. У Орикуму би се оваква структура могла налазити на заравњеном простору у подножју великог нимфеја („театра“) где је нађено и неколико жртвеника (Budina 1964, 174 – 175; 1976b, 259, Pl. 6 / 1, 2, 3; Shpuza et Descocudres 2014).

5.3.2. АРХИТЕКТУРА НАСЕЉА

5.3.2.1. МАТЕРИЈАЛ, КОНСТРУКЦИЈА И ЕЛЕМЕНТИ АРХИТЕКТУРЕ

У погледу *употребе грађевинског материјала* за изградњу структура у утврђеним хеленизованим насељима, највише је коришћен *камен*, најчешће кречњак, мада су понегде употребљавани пешчар, туф и друге врсте које су се могле локално пронаћи. Поред камена, коришћено је *дрво*, у археолошком запису углавном налажено као траг гаражи и посредно индиковано налазима *металних* оплата, кламфи, брава, клинова и сл. На многим налазиштима присутне су крхотине *кровне опеке*, док су трагови *печених цигли* (Гурзеза, Марглич) и *ћерпича* (Марглич, Рисан, Кљос) мање присутни.

Камен је готово искључиво налажен у непосредној околини насеља, доношен из околног простора или је вађен из *каменолома*. Најбоље документован и поуздано датован пример каменолома налази се код Ошанића, на локалитету Просјечене стијене (Marić 1977, 35; Marijan 2011, 180, sl. 2).

Према степену **обrade камена** може се разликовати *необрађен*, *полуобрађен* и *обрађен камен*. Доминантна маса грађевинског камена је необрађена и углавном чини темеље и језгра конструкција или у случајевима структура датованим у касно бронзано, рано и старије гвоздено доба а чије коришћење је настављено и у млађем периоду, чини и спољашњост и укупну масу структура (на пример, Велика гомила у Ошанићима), мада су неке старије грађевине (поједини бедеми раног и старијег гвозденог доба) прављене и од полуобрађеног, приклесаног камена (на пример, Гајтан). У случају структура датираних од времена краја 5. или 4. века старе ере камен је најчешће обрађен, нарочито на фасадама. Правилни тесаници уједначене величине се ређе срећу и понегде чине делове структура уз ћошкове, отворе или фронтлне фасаде. Блокови су најчешће обрађени као већи *квадери*, *трапезиодни* и *полигонални* комади, често обрађени са пет страна док је шеста, окренута ка језгру конструкције углавном необрађена.

Честа је употреба такозване *буње*, што подразумева обраду спољашње површине блока тако да остане испупчена и неретко заобљена. Ређе је присутна ивична *анатироза* (Ошанићи, Згредеш), односно финија обрада ивице блока како би се додирне површине сравниле и већим притиском приљубиле.

Конструкција структура је готово увек рађена „*на суво*“, односно без употребе везивног материјала. Веома ретко је употребљаван *кречни малтер* (бедем у Виду, улице, зидови кућа и цистерне у Ошанићима, цистерна у Наковани, зидови кућа у Св. Луки и Рисну, цистерне у Маргличу, цистерне у Кљосу, цистерна у Хекаљу) и везивање конструкције *блатом* (углавном темељи и зидови кућа – Ошанићи, Марглич, Рисан, Кљос, Трипорт). Такозвани сухозиди представљају типичне структуре и конструкциону технику на овом простору у предримско време.

На највећем броју локалитета комуникације немају изграђену структуру већ најчешће представљају трасе кретања људи које нису поплочане. Уколико је

конструкција комуникација присутна, показује најмање три вида: клесање стена и њихово прилагођавање кретању (степенице, равне и косе рампе; на пример, Ошанићи, Медун, Ђутеза, Крушевице, Згрдеш, Орикум); поплочавање улица, капија, степеница и других простора обрађеним, полуобрађеним и необрађеним каменом (на пример, Ошанићи, Рисан, Љеш, Марглич, Хекаљ); премазивање комуникација уз коришћење кречног малтера као премаза и утискивање комада керамике, односно амфора (Ошанићи).

Темеље структура најчешће чине прилагођене, приклесане стеновите површине или конструкције од набацаног или положеног камена у земљу или на стену, најчешће необрађеног, или веома ретко обрађеног (Љеш). Понекад темеље може чинити камени насип или старији зид.

Посматрано у датом археолошком контексту, зидови су највише заступљени међу *архитектонским елементима*. Конструкција зидова се углавном састоји од два лица од сложених камених блокова и испуном у језгру од ситнијег камена и понегде земље. Поједине структуре (Марглич, Рисан, Кљос) су укључивале и ћерпич који је постављан на зидове од камена, у горњим, највишим зонама, а покриван је кровном опеком. Отвори у зидовима су најчешће затварани хоризонталним носачима (каменим и дрвеним гредама), док се лук ређе јавља, и то као шиљаста или преломљени лук (Ошанићи, Ирмај, Орикум) и полукружни лук (Хекаљ, Пљоч). Свод је ретко присутан. Најбољи пример представља свод велике цистерне испод „стадиона“ у Хекаљу (Korkuti and Petruso 1993, 724) и свод монументалне гробнице у Пљочи (Anamali 1972a, 108). Мањи сводови су затварали поједине мале цистерне (Марглич, Кљос). У већини случајева је за покривање објеката, кућа, цистерни и сл. коришћен *коси кров* дрвене конструкције (на пример у Ошанићима). Употреба слободних подупирача (стубова) није била честа, и забележена је у Хекаљу, Орикуму, Маргличу и Кљосу. Контрафори и пиластри су документовани у Пешћопу и Пљочу. Зидне нише забележене су у Кротини, а стилобати у Кљосу и Хекаљу.

Пластична архитектонска декорација се ретко јавља и документована је у Хекаљу, Кљосу, Орикуму, Маргличу (делови капитета, стубова, триглифа, кровних венаца) и у Ошанићима (исклесано стопало на малим вратима главног бедема).

5.3.2.2. ФОРТИФИКАЦИЈЕ³⁸

Посматрано у контексту археолошких трагова предримског времена на југоисточном Јадрану, фортификације представљају најбоље очуване архитектонске споменике. Анализирајући описана утврђења (поглавље 3.) на основу функционалних делова фортификационе архитектуре и посматрајући их од периферије ка средини, могу се разликовати: предбедеми, ровови и насипи, бедеми, куле и капије. Бедеми различите конструкције и различито пројектовани улази су присутни у свим утврђењима, куле се често јављају од 4. века старе ере, док остали структурни делови утврђења, судећи према досадашњем степену истражености, представљају ређе присутне елементе. Највећи број локалитета садржи фортификационе структуре старијег гвозденог доба или чак и ранијих епоха које су коришћене и након 4. века старе ере, па тако многе фортификације у појединим деловима одсликавају старије грађевинске традиције – камени насипи (на пример Стара градина), бедеми од необрађеног или приклесаног камена који прате конфигурацију терена (на пример Гајтан), камене гомиле на насеобинској доминанти (на пример Ошанићи) и сл.

Постојање *предбедема* је документовано у неколико случајева. Најбоље очуван пример је у Ошанићима где се са југоисточне стране великог бедема и паралелно са њим налази предбедем који се састоји од око 1,5 m високог зида, цик – цак трасе на који се надовезују мањи залучени зидови, сви датирани у време гвозденог доба, односно пре него што је подигнут велики „хеленистички“ бедем (Marić 1977, 34, plan 15; Marijan 2011, Plan 1). Улогу предбедема имају различити подзиди којима су формиране терасе са прилазним комуникацијама. Међу овим

³⁸ Излагање података у овом и појединим наредним поглављима структурисано је према разложеним архитектонским елементима препознатим на споменицима који улазе у предмет истраживања. Иако би бројчани или процентуални израз у вези са присуством појединих елемената на датим локалитетима учинио преглед података лакшим, у овом случају није био могућ. Различит степен истражености појединих локалитета као и недостатак објављених резултата са локалитета који су делимично истражени (нарочито у Црној Гори, Далмацији и северозападној Албанији) не дозвољавају да се ти проценти прецизно искажу па се губи смисао статистичког изрази. Навођење појединачних локалитета у тексту оставља могућност лакше провере података с обзиром на реферирану литературу и податке у 3. поглављу рада.

структурама најпознатије и највеће су на локалитету Пљоч, распоређене по ареалу Печ на југоисточној падини узвишења (Anamali 1972a, 81 – 82).

Одбрамбени ровови се ретко срећу. Најбоље очуван пример је у Ошанићима где се са југоисточне стране великог бедема и паралелно са њим налази ров, исклесан до дубине од 1,5 m у кречњачкој стени, уз „хеленистички“ бедем чиме је повећана његова релативна висина (Marijan 1991, 95). Широки ров ископан у стени констатован је такође испред северозападног бедема на рисанској Градини, датиран као и бедем испред ког је постављен, у хеленистичку фазу настанка (Duszczek et al. 2010, 123 – 124, гус. 23). Корито реке Шпиље, уз коју је конструисан југоисточни бедем рисанског „доњег града“ имало је функцију одбрамбеног рова преко ког је водио дрвени мост ка главној капији (Duszczek et al. 2010, гус. 22). Сличну оријентацију има и западни бедем у Љешу који је постављен уз тадашње корито реке Дрим која данас тече нешто западније од првобитног корита.

Моћан камени **насип** је констатован на Старој градини код Подгорице као и на другим локалитетима. Ради се о конструкцији из старијег гвозденог доба која је послужила као утемељење за хеленистички бедем и платформа којом је терен вештачки нивелисан (Dimitrijević 2014, 147, sl. 2).

Бедеми који су подизани на простору југоисточног јадранског приморја током хеленистичког времена се најчешће пружају у правим сегментима, мењајући правац под тупим, оштрим или правим угловима. Најчешће су постављени директно на стене које су понегде приклесане због бољег уклапања камених блокова који чине одбрамбене зидове. Најмаркантнији пример прилагођавања стене која носи бедем је на локалитету Пљоч у залеђу Валонског залива, датиран у нешто старији период почетка 4. или чак краја 5. века старе ере (Anamali 1972a; Сека Н. 2005, 73). Кречњачка стена је на једном месту где је очувани сегмент бедема дугачак 28 m, клесана на горњој површини која носи зид и на спољашњој вертикалној страници, тако да заједно са полигоналним блоковима који су на њу постављени чини континуирану вертикалну површину, данас високу 8 m (Anamali 1972a, 78, Pl. 4).

На појединим утврђењима бедеми су постављени на старије одбрамбене зидове или камене насипе који су послужили за утемељење као што је случај у Рисну, на

Старој градини, у Кротини, Маргличу, итд. На Градини у Рисну је очуван сегмент бедема постављен на старији зид фортификације који је послужио као темељ (Duczek et al. 2010, 124, гус. 24). На Старој градини око 5 km северно од Подгорице, „хеленистички“ бедем је постављен на 8 m широк и 5 m висок насип од необрађеног камена из старијег гвозденог доба (Dimitrijević 2014, 145 – 147, sl. 2). У Маргличу је „хеленистичка“ структура призидана уз старији зид с циљем да се повећа укупна дебљина бедема (Сека, N. 1983a, 160; 1987a, 8).

Бедеми су ређе постављени на унапред припремљене и пројектоване *темеље* од камених блокова који су дебљи од зидова које носе. Таква конструкција је уочена у Ирмају, Каљаји – Љеш, Каљаји – Канин, на Горици код Берата, у Берату, итд. (Karaiskaj 1981, 37 – 85; Попов 2002 181 – 291). На Каљаји у Љешу се налазе остаци каменог темеља најквалитетније израде, на ком стоји бедем, а конструисан тако да онемогућава поткопавање зидова уз помоћ полуге, односно изваљивање доњих блокова бедема приликом опсаде. У Љешу је на више места констатовано да највиши блокови темеља, на које налажу блокови надземног дела бедема, имају на горњој површини дуж горњих подужних и спољашњих ивица исклесан утор, који са спољне стране „хвата“ доњу подужну ивицу блока који на њега налаже, чиме је онемогућено вађење полугом првог реда блокова из бедема (Prendi et Zheku 1972, 248 – 249, fig. 6).

Дебљина одбрамбених зидова је различита и износи од 1,3 m као што је случај у Будви, до 4,2 m у Ошанићима (Marijan 1991, 89). Висина бедема је такође неуједначена. Износи од претпостављених 3 или 4 m на Старој градини код Подгорице до 9 m у Љешу (Dimitrijević 2014, 149; Zheku 1974, 9 – 12). Шетна стаза за браниоце и остаци грудобрана јасно су препознати на бедему у Ошанићима где је висина бедема на једном месту потпуно очувана и износи 7 m (Marić 1977, 32; Marijan 1991, plan 7). *Контрафори* са спољашње стране су констатовани у два случаја, на локалитетима Персџоп и Пљоч, док су *одводи за вишак воде* која се накупља у деловима фортификације, конструисани као мањи отвори у бедему, нађени у Ирмају и у Љешу (Karaiskaj 1981, fig. 15a, 15b, 28; Prendi et Zheku 1972, fig. 8, 11c; Prendi et Budina 1972, Pl. 4). *Контрафори* су конструисани као пиластри од камених квадера који већим делом задиру у језгро

зида а мањим излазе испред линије зида у ширини једног блока, продужујући његов ослонац на подлогу и јачајући тако његову статику.

Конструкција бедема је готово искључиво од камена. Иако налази тегула поред зидина ових утврђења могу да укажу да су понегде њихове горње зоне израђене од сушене опеке јер су оне црепом штићене од кише, као што је то случај у оближњем античком грчком насељу Аполонија код данашњег села Појани у Малакастри. Трагови ћерпича којима је био надзидан доњи камени део бедема констатовани су за сад на Маргличу (Сека 2005, 80; 1987а, 8, 23).

По правилу бедеми су конструисани као сухозиди, без везивног материјала.³⁹ Састоје се из два лица, од обрађених и сложених камених блокова између којих је језгро од ситнијих комада камена и понегде од земље. Блокови су најчешће сложени у неправилне хоризонталне редове који се смичу по висини услед неједнаког облика и величине (*opus pseudoisodomum*), уз честу употребу „L“ спојнице; понегде је вез потпуно неправилан и блокови нису сложени у редове већ насумично (*opus poligonalis – полигонални стил*); а ретко се слажу у правилне хоризонталне редове (*opus isodomum*). Најбољи пример зидања у правилним редовима на овом простору су бедеми Хекаља или грчког насеља Аполонија код села Појани у Малакастри (Сека 2005, 76, 80). Често се на једном истом утврђењу могу видети два или чак три стила градње, као што је то случај на локалитету Пљоч, углавном различито датирани. Честа је примена *emplekton* технике, што подразумева да се зарад веће чврстине зида блокови местимично окрећу попреко тако да задиру у језгро конструкције правећи на тај начин коморе у зиду које су потом испуњене ситнијим каменом (Lawrence 1979, 214 – 215; Витрувије 2009, 88 – 89 [књ. 2.7. и 2.8]). Најчешће попречни блокови долазе до трећине или половине ширине зида а ретко су толико дугачки да споје оба лица. Блокови који су најчешће око 1 до 1,5 m дугачки, а понегде достижу чак и до 3 m, углавном су од кречњака и обликовани као квадери, трапезоидни или полигонални комади.

Једна од карактеристика фотификација грађених од 4. века старе ере су **куле** које су скоро свуда спољашње и излазе испред линије бедема или улаза, чиме

³⁹ Трагови минималне употребе кречног малтера констатовани су на најстаријим бедемима Нароне (Вид код Метковића) из 2. века старе ере, у чијем склопу су и две куле кружних основа (Cambì 1972).

се омогућава бочни напад на непријатеља који прилази утврђењу. Куле које се налазе са унутрашње стране бедема се ретко јављају. Примери таквих унутрашњих кула су на северном бедему Каљаје у Љешу, источном бедему на Царинама у Рисну, северозападном делу утврђења у Хекаљу и јужном бедему локалитета Пљоч (Karaiskaj 1981, fig. 24; Попов 2002, обр. 52; Dyczek et al. 2010, гус. 22). Куле су обично смештене уз улазе које штите, и на тај начин формирају дуже коридоре кроз које нападач мора да прође, и између улаза где штите праве сегменте или углове бедема. Улогу кула са којих се бочно може напасти непријатељ од стране више бранилаца имају и понегде присутна задебљања бедема, чиме су формиране високе *платформе* као и бедемске *кремајере*. Куле су у највећем броју случајева четвороугаоних основа и често различитих величина. Северна кула на Старој градини је дуга 8 а широка 4,6 m у основи, док, примера ради, на Перџопу димензије веома велике куле износе 58 са 12 m (Dimitrijević 2014, 147; Karaiskaj 1981, 45, fig. 15).⁴⁰ Изузетке представљају куле полукружних или залучених основа. Такви примери су констатовани на северном бедему у Хекаљу, на источном спољном и унутрашњем бедему у Згрдешу, јужном бедему на Каљаји – Љеш, и најстаријем северозападном бедему у Виду (Prendi et Zheku 1972, fig. 5; Karaiskaj 1981, fig. 12, 16, 22; Попов 2002, обр. 61, 75, 81; Cambi 1972, 62, Т. 20).

Конструкцији *улаза* као кључних тачака одбране утврђења, где непријатељ најлакше може продрети, посвећена је највећа пажња. Најчешће су пројектовани као дужи или краћи коридори који су са бока заштићени кулама или високим платформама на бедемима са којих дејствује одбрана, или ређе, као једноставан прекид у бедему такође латерално заштићен кулом, или пак није заштићен кулом ако се ради о структури старијег и раног гвозденог доба (на пример у Гајтану). Коридори различите ширине су обично формирану услед постављања самих кула, чешће ка споља и ретко ка унутрашњости утврђења, или променом правца пружања бедема када се пролаз формира између два крака зида. Ширине пролаза варирају од 1,3 m колико су широка „мала врата“ у Згрдешу (Islami 1972a, 221, Pl. 2 / 4) до 6,54 m колика је ширина „главних врата“ у Љешу (Prendi dhe Zheku 1986,

⁴⁰ Конструкција у Перџопу, иако великих димензија, у литератури је означена као кула, односно део бедема високог профила.

59, fig. 1, 2). Честа је такозвана *тангенцијална капија*, која се поставља на правац тангенте у односу на закривљену трасу бедема. Дobar пример овакве разраде представљају улази античког Лисоса на Каљаји у Љешу, Билица на локалитету у Хекаљу, Амантије на локалитету Пљоч (Karaiskaj 1981., fig. 22, 24; Prendi et Zheku 1972, fig. 5, 12, 13, 14; Сека 2005, 103).

Примере једноставнијих улаза који се могу проћи без промене правца кретања а који су конструисани као прекиди у беду предствљају улази у Ошанићима, Рисну, Будви и Згрдешу (Karaiskaj 1981, fig. 16; Marijan 1991, Plan 1; Duszek et al. 2010, гус. 22, 23.). Сама врата су била надкривена хоризонталном гредом или луком. Примери шиљастог, тј. преломљеног лука су констатовани у Ошанићима, Ирмају и Орикуму, док су врата са полукружним луком сачувана на локалитету Пљоч и у Хекаљу (Karaiskaj 1981, fig. 55; Сека 2005, 95; Prendi et Budina 1972, Pl. 3.).⁴¹ На већем броју локалитета су констатовани једностепени или двостепени камени прагови и поплочање унутар капија.

5.3.2.3. ХИДРО – ТЕХНИЧКЕ СТРУКТУРЕ

Посматрано према функцији, до данас документоване хидро – техничке структуре у насељима (*поглавље 3.*) могу се поделити на објекте за складиштење воде и структуре за одвод воде. Објекти за складиштење воде (цистерне, базени) су документовани у Ошанићима (*поглавље 3.1.7.*), Наковани (*поглавље 3.2.7.*), Медуну (*поглавље 3.5.10.*), Рисну (*поглавље 3.3.7.*), Гурзези (*поглавље 3.8.6.*), Кротини (*поглавље 3.8.8.*), Маргличу (*поглавље 3.8.9.*), Кљосу (*поглавље 3.8.7.*), Хекаљу (*поглавље 3.8.14.*) и Орикуму (*поглавље 3.9.3.*). Структуре за одвод воде документоване су у Рисну (канализациони канали испод појединих улица, керамичка када и два керамичка лавабоа унутар кућа), Кљосу (када), Маргличу (канали уз ивице улица) и Орикуму (канали за одвод воде од базена).⁴²

⁴¹ Најближа аналогија преломљеног лука су врата у Аполонији.

⁴² Већ су у претходном поглављу поменуте конструкције за одвод вишка воде из бедема у Ирмају и Љешу.

С обзиром на локалцију и величину цистерне и базени у Ошанићима, Хекаљу и Орикуму се издвајају.⁴³ У случају Ошанића (велики базен на Бањама поред „агоре“; Basler 1956, 85, sl. 1; Marijan 2011, sl. 7) и Хекаља (цистерна испод „стадиона“; Korkuti and Petruso 1993, 724; Попов 2002, обр. 62) ради се о структурама монументалних димензија смештеним поред или у склопу широких простора за јавна окупљања, док је у Орикуму по свему судећи подигнут објекат поред извора на месту које је у подножју насобинске доминанте, које је могло служити као место окупљања. Зидан је у облику „театра“ и као такав деценијама тумачен, а заправо је по свему судећи реч о култном месту и јавном окупљалишту код извора – „нимфеуму“ (Shruza et Descouedres 2014).

У случају насеља која су смештена поред водотокова, велике цистерне на местима јавних окупљања нису биле потребне. Такви су примери Рисна (уз реку Спилу која протиче између бедема и поља Џамија), Скадра (уз Бојану, Кир и Дрим⁴⁴ у подножју), Љеша (уз реку Дрим) и сл.

⁴³ Цистерне у Медуну, Наковани и Рисну су смештене на доминантним тачкама утврђених ареала („акрополама“) док се у случају Гурзезе, Марглича и Кљоса ради о структурама у оквирима појединих настамби. Једна од три цистерни на ошанићкој Градини је такође у утврђеном ареалу.

⁴⁴ Река Дрим чији се данашњи главни ток улива у Бојану испод Скадарске тврђаве протиче туда од 19. века услед поремећаја насталих због поплава и земљотреса. Пре овог времена ток реке је био нешто источније. Долина кроз коју река протиче је ниска и често плављена, са доста речних рукаваца од којих је најпознатији Дримаса. Данашњи главни ток који се улива у Бојану је вероватно био рукавац у далекој прошлости. Главни ток Дрима је некада ишао ка Љешу где се уливао у море. Данас је тај ток само јужни рукавац који се улази у море око три километра западно од тврђаве Лисос крај које пролази.

5.3.2.4. ЈАВНЕ ЗГРАДЕ И ПОЛУОТВОРЕНЕ СТРУКТУРЕ⁴⁵

Критеријуми према којима се у овом раду одређени објекти могу означити као јавни, засновани су на показатељима њиховог положаја, форме и величине у односу на друге објекте у одређеном насељу. Као јавне зграде и полуотворене структуре на локалитетима обухваћеним истраживањем издвајају се објекти који су у литератури означени као „храмови“, „стое“, „стадиони“, „театри“ и сл. Судећи према данашњем стању истражености, постојање оваквих објеката документовано је у Ошанићима, Наковани, Рисну, Кротини, Кљосу, Хекаљу, Орикуму и Пљочи.

⁴⁵ Поједине структуре су у литератури означене као „театри“, „стадиони“ и сл. према аналогијама са сличним класичним и хеленистичким грађевинама у Грчкој (Blavatski dhe Islami 1960; Budina 1964; 1965; 1976b; Anamali 1972a; Andrea 1983 – 1984; 1976a; Парајани 1976a; Попов 2002; Сека Н. 1984b). Ови називи се морају узимати са резервом јер је питање функције тих структура дискутабилно, иако у архитектонској форми има јасних аналогија са грађевинама у Грчкој. Познато је да је позориште у античкој Грчкој било повезано са Дионисовим култом, али и да су такве структуре служиле и за различите јавне скупове, церемоније, свечане поворке, политичке догађаје итд., а не искључиво и само за драмска такмичења (Несторовић 1952, 378 – 383; Webster 1970, 44 – 51, 133, 209; Biers 1996, 257; Frederiksen 2002, 80 – 87). О различитим функцијама ових структура извештава и Витрувије када пише о позориштима која служе „за давање игара и празновање светковина бесмртних богова“ (Витрувије 2009, 142 [књ. 5.]). Тако је за структуру у Орикуму за коју се дуго мислило да је „театар“ (Blavatski dhe Islami 1960; Budina 1964; 1965; 1976b), установљено је да представља остатке култне и хидро – техничке структуре – „нимфеума“ са базеном постављеним на месту природног извора који је грађен као „театар“ (Shpuza et Descoeudres 2014; *поглавље 3.9.3.*). У сваком случају, структуре („театри“ и „стадиони“) откривене у Пљочи, Хекаљу, Орикуму и Кљосу, служиле су јавним и колективним активностима тих заједница, као места јавних скупова. Недостају докази о драмским и атлетским такмичењима у овим насељима и структурама, попут оних активности које су одржаване у театрима и стадионима на егејском и јонском простору (Атина, Епидаур, Сиракуза, итд.). Вероватније је да су ове структуре могле служити култним и различитим друштвеним активностима. Када су у питању „стое“ односно тремови, њихова функција у грчком полису је поред заштите од сунца и кише пролазника и грађевинске маркације трга, била и као место за различите скупове и трговину и размену, јер су такве структуре служиле и за излагање робе која је размењивана и којом се трговало (Несторовић 1952, 385; Webster 1970, 150 – 151; Бјурн и Мигс 2008, 400).

Култни објекти, односно „храмови“ документовани су у случају Ошанића (поглавље 3.1.7.) Наковане (поглавље 3.2.7.) Рисна (поглавље 3.3.7.), Згрдеша (поглавље 3.7.4.), Кротине (поглавље 3.8.8.) и Пљоче (поглавље 3.9.4.). Сви су смештени на истакнутим местима која се виде из велике даљине али су ван главних приступних комуникација, на заштићеним и узвишеним положајима.

У Ошанићима се издвајају два положаја. Први чини велика камена гомила на „акрополи“ (некада платформа, односно тераса кружне основе) испод које се налазе, са супротне стране у односу на улаз у утврђење, остаци зграде „храма“ приздане уз мању пећину – „спелеј“; на другом положају северно од „акрополе“ према каменолому Просјечене стијене, налазе се остаци другог „храма“ (такозвани „објекат I“ на самој ивици крашког платоа (Basler 1956; Marić 1973a; 1977; Marjanović 2011).

У Наковани су идентификована такође два места са остацима „храмова“. Прво место је спелеј у пећини Спила поред насеља, док се у другом случају ради о остацима зграде „храма“ смештеној на „акрополи“ Наковане (Petrić 1975; 1978a; 1978b).

На врху Градине („акрополе“) у Рисну нађени су остаци структуре правоугаоне основе. Како се на основу епиграфских, иконографских и анализа митолошких наратива претпоставља, ради се о остацима платформе која је носила коњичку статуу бога Медаура заштитника античког Ризона (Dyczek et al. 2010).

У Згрдешу на мањем брегу изнат потока Љане са јужне стране у односу на насеље констатована је мања грађевина која је окарактерисана као „храм“ (Islami 1972a, 221).

У Кротини су током последњих истраживања на „акрополи“ откривени остаци зграде која је означена као „храм“ према покретним налазима који укључују велику количину фрагмената посуда за испијање вина (Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln).

На локалитету Пљоч, тачније са јужне стране од „акрополе“ на Ареалу Печ, на издигнутој мањој лингули која се види са пута који пролази са јужне стране и са Пазар седла источно где се укрштају други прилазни путеви, констатовани су остаци храма посвећеног Афродити (Anamali 1972a).

Тремови или „стое“ су констатовани у Ошанићима, Кротини, Кљосу, Хекаљу и Орикуму.

У Ошанићима североисточну страну „агоре“ затвара педесетак метара дугачак објекат од ког су сачувана два подужна паралелна и приближена зида („озидани простор „Р“, односно „објекат IX“) који према изгледу очуваних темеља представљају остатак трема (Basler 1956, 86, sl. 8, sl. 10; Marijan 2011, sl. 7).

У Кротини су сачуване констатоване три „стое“ које омеђују заравњен простор испод „акрополе“ од којих су две истражене. Најстарија је тридесет метара дуга грађевина са седам полукружних ниша постављена на старији бедем „акрополе“ са њене југозападне старане, док је од друге две које су касније конструисане, прва постављена северозападно од „горњег града“ (Ваџе dhe Сека 1981, 34, fig. 62 – 62).

У Кљосу је са источне стране у односу на насеобинску доминанту истражена „стоа“ са два реда стубова на стилобату, димензија 40 са 10 m (Ваџе dhe Сека 1981, 32; Парајани 1976а, 24).

У Хекаљу се са североисточне стране „агоре“ налазила „стоа“ са два крака (две „стое“) постављена на стилобате и под правим углом између којих је комуникација којом се са те стране прилазило великом отвореном простору. Оба крака „стое“ димензија 77 са 11, и 60 са 5,7 m, имала су по два реда стубова и два нивоа (Andrea 1991 – 1992, 81; Korkuti and Petruso 1993, 722 – 723; Попов 2002, обр. 62; Сека 1984а, 262 – 263).

У Орикуму је на једној од тераса јужне падине откривен трем квадратне основе, димензија 6,4 са 6,4 m, који је био постављен на стилобат и имао 12 стубова који су носили кров покровен тегулама (Shpuza et Descoeudres 2014, 229, 231 – 232, fig. 2, 3, 5).

„Стадиони“ су лоцирани на два локалитета, у Хекаљу и Пљочи.

У Хекаљу је стадион лоциран западно од „агоре“. У склопу овог простора је сачувана велика подземна цистерна и источна трибина са четири реда који се пружају у правој линији дужином од 150 m (Andrea 1983 – 1984, 109; Попов 2002, обр. 61, 62; Сека 1984b, fig. 11).

У Пљочи је „стадион“ лоциран ван утврђеног ареала. Структура са каменим трибинама на три стране (четврта је отворена), димензија 60 са 35 m налази се на

месту укрштања комуникација које носи назив „Пазар седло (венац)“, тј. „Пијачни венац“ (Anamali 1972а, 84, 85, 88, Pl. 9; Попов 2002, обр. 56).

„*Театри*“ су лоцирани у Кротини, Кљосу и Хекаљу.

У Кљосу, северно од насобинске доминанте, на комуникацији између улаза у фортификацију и „стое“ налазе се остаци „театра“ ширине 30 m са трибинама од 15 степеника, који је могао да прими око 1000 гледалаца (Andrea 1983 – 1984, 109; 1976а, 347, fig. 11; Парајани 1976а, 26, fig. 4, Т. 2; Попов 2002, обр. 49, 63).

У Хекаљу је откривен велики „театар“ за око 5500 гледалаца на јужном крају утврђеног ареала уз бедем а наспрам „стое“ са супроне стране „агоре“, димензија 71,5 са 24 m (Andrea 1983 – 1984, 109, fig. 10; Попов 2002, обр. 61 – 63; Сека 1984b, fig. 11).

У Кротини потврђено је постојање театра полукружне основе, димензија 34 m, изграђеног од камених квадера, а који се налази уз простор „акропоља“ у његовом подножју (Fen et al. 2010, 15 – 17, fig. 29, 32).

У непосредној околини „агоре“ у Хекаљу откривене су још три зграде које су означене као *јавне грађевине*: „пританеион“ између „стое“ и „театра“, „гимназион“ са западне стране „агоре“ и још један мањи објекат (Andrea 1991 – 1992, 81; Korkuti and Petruso 1993, 723; Сека 1984b, fig. 11).

У Ошанићима је на простору „Бање“ у неутврђеном делу насеља и у близини „агоре“ откривено неколико великих објеката и великих ограђених простора, за сада неидентификоване намене (*поглавље 3.1.7.*). Од ових је највећи такозвани „Објекат XXVII“, паралелан са правцем пружања „киклопског зида“, спољашњих димензија 50 m на правцу северозапад – југоисток са 65 m на правцу североисток – југозапад, са улазима на југоисточном зиду ширине 4,2 m и 1,5 m на североисточном зиду (Basler 1956, 84, sl. 1; Marijan 2011, sl. 7).

5.3.2.5. СТАМБЕНИ И ЕКОНОМСКИ ОБЈЕКТИ

Структуре које су у литератури означена као куће и економски објекти делимично су истражени на локалитетима: Ошанићи, Купари, Накована, Цават, Св. Лука, Крушевице, Рисан, Гомилица код Тивта, Будва, Медун, Кљос, Хекаљ,

Марглич, Гурзеза, Берат, Шкопет, Бабуњ, Згрдеш, Баргулас, Марглич, Машкјез (поглавље 3.). Археолошки показатељи који опредељују одређене објекте као стамбене и економске тичу се положаја, форме и величине појединачних структура у оквирима насеља, присуства других мањих објеката уз ове зграде (на пример, пећи, цистерне и сл.) који их јасније одређују, и трагова одређене врсте покретног археолошког материјала (пре свега насеобинске керамике – кухињске керамике, посуда за складиштење и сл.).

Сви истражени објекти су четвороугаоне *основе* или се састоје од више четвороугаоних просторија, понегде са тремовима, двориштима и цистернама. У неколико случајева се ради о кућама које су прислоњене или делимично укопане у стену (Накована, Купари, Цавтат), а најчешће о самостојећим структурама постављеним уз комуникације на вештачким терасама (на пример у Ошанићима и Згрдешу) и унутар „инсула“ (на пример Рисан и Хекаљ). Истражени објекти су скоро свуда унутар утврђених ареала насеља, а некада су постављени и ван утврђења (на пример поједини објекти у Ошанићима, Цавтату, Наковани и сл.). Конструкција је сухозидна или је камен везан блатом (ређе малтером – нпр. у Ошанићима, Рисну и Св. Луки), а понегде је констатована и надоградња горњих зона зидовима од ћерпича (на пример, Марглич и Рисан) или шибља облепљеног лепом (Крушевице). Објекти су једносратни и најчешће покривени кровним црепом, а у неким случајевима вероватно шиндром или шибљем (на пример у Крушевицама).

Број просторија је различит, од једне до неколико соба (на пример 16 соба у једном комплексу у Рисну, Kowal 2011b, 200) које су повезане ходницима или међусобно, док су основе различите: правоугаоне или постављене на праву линију (аксијално), ређе у облику слова „L“ „U“ око мањих дворишта.⁴⁶ Величине објеката су различите од веома малих (на пример на Св. Луки – 3,3 са 1,4 m) до великих зграда (на пример у Ошанићима – преко 20 m дугачких; у Шкопету – димензија 45 са 7 m; у Хекаљу – 30 са 25 m).

Поједини објекти за становање су окарактерисани и као *економски објекти*, углавном на основу покретних налаза. Такви су примери: Кљос – грнчарска радионица (Парајани 1975 , 466), Св. Лука – складиште (Паровић – Пешикан 1979,

⁴⁶ Изузетак представљају објекти на Св. Луки, трапезиодних основа (Паровић – Пешикан 1979).

33), Рисан – складишта и радионице (Kowal 2011b; Kowal 2013c), Марглич – различите радионице (Seka, N. 1987a), Хекаљ – складишта (Korkuti and Petruso 1993, 724; Seka 1990b, 261 – 262) итд.

Најлуксузнији објекти су откривени у Хекаљу. Ради се о две куће великих димензија са перистилом дорских стубова и двориштима које су коришћене од 3. века старе ере (Andrea 1983 – 1984, 109; 1991 – 1992, 81; Seka 1990b, 261 – 262; fig. 7; Korkuti and Petruso 1993, 724).

5.3.2.6. ФУНЕРАРНА АРХИТЕКТУРА

Не рачунајући монументалне *конструкције камених гомила* у којима се могу налазити *правоугаоне камене цисте*, што представља најзаступљенији конструкциони облик гробница на овом простору до краја старе ере, и различите *камене и конструкције од тегула* када се ради о некрополама са *равним гробовима*, остаци елабориране и монументалне фунерарне архитектуре констатовани су за сада у Першопу (*поглавље 3.7.11.*), Маргличу (*поглавље 3.8.9.*) и Пљочи (*поглавље 3.9.4.*).

У *Маргличу* је истражена монументална гробница правоугаоне основе димензија 2,46 са 1 m, са кровом на две воде чија висина износи 0,4 m, конструисане од грубо обрађених камених плоча које су спојене блатом, постављена на темељ од туфа висине 0,1 m (Миџај 1977 – 1978, 333).

У *Пљочи* је, поред једноставнијих гробних конструкција, откривено и неколико монументалних гробница (Anamali 1972a, 107 – 114; Andrea 1991 – 1992, 86; Vereti 1988a; 2001 – 2002; Korkuti and Petruso 1993, 733 – 734). Према опису К. Пача једна од гробница зидана каменим квадерима се састојала од две просторије, вестибула правоугаоне собе са вратима на југоисточној страни, димензија 2,78 са 1,05 m, и гробне коморе која је са предворјем спојена вратима у виду 0,92 m дугачког коридора, димензија 2,78 са 2,75 m, и висока 1,90 m са кровом у виду свода (Anamali 1972a, 108). Друга истражена гробница, димензија 7,5 са 4 m, која је такође конструисана од камених квадера а прекривена каменим плаштом, има пет повезаних просторија – три коморе за сахрањивање димензија 2,75 са 3,22 m

и две предкоморе (вестибули) широке 1 m, односно 1,5 m (Bereti 1988a, 255). На једној од некропола Пљоче је забележено постојање монументалне камене цисте, елипсоидне основе димензија 4 са 3 m (Bereti 1988a, 255 – 256; 2001 – 2002, fig. 2; Korkuti and Petruso 1993, 733).

5.4. ОБЛИКОВАЊЕ ГРАЂЕНОГ ПРОСТОРА И ДРУШТВО НА ЈУГОИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ У ПРЕДРИМСКО ВРЕМЕ

Сагледавајући просторну организацију (*поглавље 5.3.1.*) и архитектуру (*поглавље 5.3.2.*) утврђених хеленизованих насеља (*поглавље 3.*), као битни феномени, могу се означити *нуклеизација* у насељавању заједница, њихова међусобна *конфронтација* изражена кроз неимарство, *централизација* и *интеграција* насељеног простора и његове непосредне околине.

Разумевајући архитектуру и просторности насеља као културно – специфично значење и дубоко социјализоване праксе и разумевање тих пракси у дијалектичком односу (*поглавље 5.2.*), градитељски феномени у случају утврђених хеленизованих насеља и социо – економске праксе њихових житеља могу се посматрати као међусобно условљене и повратне артикулације.

5.4.1. НУКЛЕИЗАЦИЈА НАСЕЉАВАЊА

Нуклеизација у насељавању заједница се огледа у постојању самих насеља са збијеним структурама како унутар утврђених ареала тако и на неутврђеним просторима у непосредној близини утврђења, па се такве агломерације могу означити као насеља збијеног типа, односно *нуклеизована насеља*. Дакле, *нуклеизација* би подразумевала феномен настанка насеља збијеног типа, тојест збијених структура на одређеном месту које чине целину у функционалном, топографском и грађевинском смислу.

Издавају се два просторно – архитектонска принципа нуклеизације насеља:

1. *означавање (или дефинисање) несеобинске доминанте* („акропољ“ или доминантна висинска тачка – простор), увек и свуда кроз утврђивање тог простора (унутрашњи бедем или бедеми) уз који се групишу структуре према морфологији тла (облику изохипси) – концентрично (на пример Ошанићи) и

аксијално (на пример Пљоч); означавање насеобинске доминанте се испоставља као кључни принцип, примењен и препознатљив у скоро свим насељима;⁴⁷

2. *груписање структура* у збијену форму, и у том смислу се могу разликовати:

а. терасасто груписање структура, односно груписање настамби и других објеката по висински различитим терасама (на пример, Ошанићи, Скадар, Љеш, Згредеш, итд.);

б. радијални распоред прилаза и структура, тојест формирање у круг распоређених комуникација (на пример улаза у утврђење – Љеш) и груписање објеката дуж радијално трасираних комуникација (на пример, Ошанићи, Пљоч);

в. ортогонална планиметрија и систем насеобинских „инсула“, чиме се означава груписање објеката унутар, у основи правоугаоних насеобинских јединица („инсула“) омеђених комуникацијама које се секу под правим углом (на пример, Хекаљ, Марглич, Рисан).

Наведени принципи често могу бити у целини или делимично примењени у једном истом насељу одсликавајући промене кроз време. Илустративан пример је насеље у Ошанићима (*поглавље 3.1.7.*) у чијој организацији се могу препознати сва четири принципа који су кроз дуже време, сукцесивно примењени: ограђивање насеобинске доминанте (Велике гомиле) око које су концентрично распоређене структуре (бедеми, настамбе, комуникације), испод које се налазе паралелене насеобинске терасе висински спојене комуникацијама које их често повезују под правим углом, а са чије супротне стране је „предграђе“ структурисано према радијално распоређеним комуникацијама стварајући мултиаксијални план неутврђеног ареала.

Почетак нуклеизације у насељавању, у датом просторном и археолошком контексту може се пратити од бронзаног и раног гвозденог доба (Benac 1985; Benac (ur.) 1987; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; Korkuti 1976; Marić 1975; Мијовић и Ковачевић 1975; Suić 1976a; 1976b). Њен најважнији показатељ је стварање *градинских* насеља. Археолошким истраживањима је утврђено да многа од ових насеља раног и старијег гвозденог доба нису била стално насељена већ да су

⁴⁷ Изузетак представља насеље у Матагужима у Зетској равници, смештено на равном терену (*поглавље 3.5.9.*).

представљала прибежишта (рефугијуме) у случају опасности за околно становништво које се углавном бавило сточарством, и да су повремено или привремено насељавана, док су нека означена као такозване „култне градине“, односно као истакнута и ограђена места са сврхом вршења култа, јер су стерилне у погледу археолошког материјала.⁴⁸ С друге стране, стално насељавање у већини утврђених насеља на овом простору може се пратити и пре 4. века старе ере, током старијег гвозденог доба и раније (поглавље 3.).

У многобројним тумачењима настанка збијених и издигнутих утврђених насеља (градина), као преовлађујући став може се означити теза о сакупљању шире заједнице која пролази кроз процес делимичне друштвене реорганизације као узроком настанка збијених насеља (нуклеизације), без обзира да ли се ради о стално или привремено насељеним просторима (рефугијум у случају опасности или стално насељавање шире заједнице) док се настанак ових насеља често доводи у везу и са потребом контроле шире територије односно њених природних ресурса (Benac 1985; Benac (ur.) 1987; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; Korkuti 1976; Marić 1975; Мијовић и Ковачевић 1975; Suić 1976a; 1976b).⁴⁹ М. Суић је детаљније дефинисао овај процес друштвених промена (еволуционистички схваћених) и довео их у везу са настанком одређених типова градина на источном Јадрану, па тако према ступњу развоја разликује *родовску општину*, *сеоску општину* (предурбана фаза) и *територијалну општину* (протоурбана фаза), односно насеља различитих величина, типа – *родовски пагус* (градина – пагус, збег), *градина – кастел*, *градина – опидум* (цивитас), а у сржи друштвених промена види распад родовског система, друштвено раслојавање са појавом аристократије, поделу рада и територијалну поделу (Suić 1976a, 48 – 50; уп. Childe 1950).

Посматрано у датом просторно – временском и историјском контексту, настанак нуклеизованих насеља прате: 1. друштвено раслојавање и 2. појачан интензитет нуклеизације од 4. века старе ере, што је археолошки јасно потврђено.

⁴⁸ Пример култне градине је велика Градина на Врснику код Стоца (Basler 1954; Marić 1975).

⁴⁹ В. Гордон Чајлд у „Урбаној револуцији“ напомиње да град (нуклеизовано насеље) настаје као „...кулминација прогресивних промена у економској структури и социјалној организацији заједница који су узроковали или били праћени драматичним порастом популације“, што је имало за последицу повећање броја људи који су живели заједно на одређеном, у ту сврху изграђеном простору (Childe 1950, 3).

1. *Друштвено раслојавање*, односно настанак владајуће класе доказано је на основу археолошких налаза у фунерарном контексту. Пре свега, утврђене разлике у богатству гробних прилога између појединих сахрана гвозденог доба, постале су основа за препознавање различитих друштвених статуса покојника. Позиција и улога више класе у оквиру тих релација, као и целокупни социо – економски односи схватају се сходно теоријским полазиштима. Тако се пише о ратничкој аристократији и племенским савезима који претходе настанку државе а одликује их подела рада, интересно удруживање на бази територијалности и развијање економских односа, нарочито трговине (Венас (ur.) 1987), односно о групама сродника који представљају друштвене елите у поглаварствима као културно – специфичном облику социо – економских релација током старијег гвозденог доба (Бабић 2004). Специјализација радних активности, односно подела рада (Suić 1976a, 50; уп. Childe 1950, 9 – 16) односи се најчешће на појаву занатлија (Венас (ur.) 1987; уп. Childe 1950).

2. *Од времена 4. века старе ере*, многа нуклеизована насеља (градине) се проширују а настају и поједина нова насеља, често веома велика у односу на претходни период (Ошанићи, Љеш, Рисан, Хекаљ), па се може закључити да се процес *нуклеизације у насељавању у млађем времену интензивира*. Најважније природне ресурсе у овом и ранијим периодима представљају извори питке воде и пољопривредно земљиште, од којих директно зависи егзистенција заједнице. У том смислу се као природни центар од ког полази нуклеизација могу означити извори и водотокови, а као вештачка, конструисана средишта – грађене структуре за складиштење воде. Многа насеља су подигнута непосредно поред већих или мањих водотокова (на пример, Ошанићи и околна насеља, Рисан, Скадар, Љеш) нека на местима извора воде (на пример Дубровник, Орикум) а у појединим насељима цистерне и базени представљају кључне структуре на насеобинској доминанти или у непосредној близини централизованих неизграђених простора (Ошанићи, Накована, Рисан, Медун, Кротина, Кљос, Марглич, Хекаљ, Орикум). Истовремено, кориштење пољопривредног земљишта, нарочито у млађем времену од 4. века старе ере када поред сточарства све већи значај добија земљорадња, захтева удруживање рада нарочито на подручју које одликује медитеранска клима и каменито тло које мора бити рашчишћено пре орања.

Посматрано у духу Бурдијеове *теорије праксе* (Bourdieu 1985; 1986; 1989; 1995 [1972]; поглавље 2.3.3.1.) нуклеизација у насељавању се може довести у везу са увећањем *социјалног капитала* друштвених актера у одређеној заједници што је корелација величине мреже контаката агената и количине других облика капитала код тих повезаних агената (*економског, културног, симболичког*). *Социјални капитал* се може претворити у друге облике капитала, па се на тај начин његово увећање може одразити на увећање *економског капитала* и обрнуто (Bourdieu 1986; 1989). У том смислу се на пример удруживање радних активности, схваћено кроз трансформацију *социјалног у економски капитал*, може посматрати као главни узрок економске самодовољности (аутаркије) одређене заједнице у прошлости.

На овај начин посматрано, увећање заједница и нуклеизација у насељавању означавају већу сигурност такве групе и њену егзистенцијалну самодовољност (аутаркију).⁵⁰ Стварање збијених утврђених насеља у којима живе веће заједнице на мањим просторима око одређеног ресурса, резултирало је увећањем *социјалног капитала* појединачних агената (појединаца и група) у *друштвеном простору* који чини таква заједница па и увећањем њиховог *економског капитала* (уп. Bourdieu 1986; 1989) кроз интензивнију експлоатацију ресурса околине и других извора *економског капитала* (на пример, пљачка), и обрнуто. Евентуална, делимична подела радних активности може се схватити кроз концепт *културног капитала* агената (уп. Bourdieu 1986; 1989), односно као прображај *културног капитала* (отелотворена форма *културног капитала* – знања, вештине и сл.) у *економски капитал* што повратно увећава и *социјални капитал* (преимућства повезаних агената у друштвеном простору) јер је *социјални капитал* у вези не само са величином заједнице већ и количином других облика капитала код повезаних агената (*културног, економског, симболичког; поглавље 2.3.3.1.*). Овако схваћена подела рада је у функцији увећања *социјалног капитала*. Уколико би се чак и прихватио став да долази до макар делимичне поделе рада у таквим заједницама (на пример, појава специјализиваних занатлија), очигледно је да

⁵⁰ Сличан став је изнет од стране М. Суића (Suic 1976а, 50). Према Суићу, аутаркија је последица не само увећања заједнице већ и поделе рада унутар, формалистички схваћених економских односа (уп. Childe 1950; Aristotel 1975).

доминантан социо – економски феномен који стоји у вези са нуклеизацијом у насељавању (стварања збијености у насељавању – главне просторно – архитектонске одлике „града“ или „прото – града“, уп. Osborne 2007) није специјализација (међусобна комплементарност и међузависност класа – уп. Childe 1950), већ колективизација активности – одбрана, заједничка експлоатација и контролисање територије и природних ресурса, вршење култа, итд. Успешност ових активности почива на удруживању појединаца и група на малом простору што омогућава бољу координацију колективних подухвата, ефикасније искориштавање природних ресурса и сигурнију одбрану од непријатеља.

5.4.2. КОНФРОНТАЦИЈА ЗАЈЕДНИЦА И ГРАЂЕНИ ПРОСТОР

Конфронтација између заједница одсликава се утврђивањем њихових насеља, односно конструкцијом фортификацијских структура на природно брањеним и истакнутим положајима.⁵¹ Посматрано кроз архитектуру утврђених хеленизованих насеља, феномен конфронтације може се препознати кроз изражени принцип *градитељског „фронтализма“* према околној средини који се одсликава кроз утврђивање грађених простора. Постављање фортификационих структура у простору и њихово архитектонско обликовање је у складу са одређеним архитектонским принципима којима се изражава „*фронтализам*“ у

⁵¹ На феномен конфронтације заједница, односно на редовне ратне конфликте између заједница на југоисточном јадранском приморју у предримско време, упућује и распоред насеља у простору (пејзажу), њихова микролокација, и микрорегионални и мезорегионални односи на основу којих се може закључити да је највећа опасност по одређену заједницу претила управо од ближих или даљих суседа а мање од неког страног завојевача, јер су утврђена насеља лоцирана као локални центри одбране а не према некој одређеној линији одбране (као, на пример, римски лимес), дакле нису постављена на пример за одбрану обале од напада из правца мора (*поглавље 4.2.1.1.*). На логику одбране која функционише локално индиректно упућују и подаци из историјских извора о појединим догађајима као што је Теутина опсада Виса током рата 229. – 228. године старе ере, или пад Скадра пред римском војском 168. године старе ере (Полибије 1988, 140 [књига 2.11]; Livius 1905 [књ. 44.31]). У модерној историографији је указано да је пљачка била уобичајена активност на овом простору током последњих векова старе ере и да је чак прерасла у привредну грану илирских заједница (Папазоглу 1988; Papazoglu 2007).

односу на околину, односно успоставља и јасно комуницира „*фронт*“ према другима.⁵² Та комуникација се темељи на разради функције и изгледа утврђења, односно на њиховој тактичкој употребљивости и ликовној снази у перцепцији других. Сагледано у духу Бурдијевих теоријских концепата (Bourdieu 1986; 1989; поглавље 2.3.3.1.), принцип градитељског „*фронтализма*“ се може схватити као акт *симболичког насиља* у оквиру *симболичке борбе* агената унутар *друштвеног простора*, где је архитектура као објектификована форма *културног капитала* претворена у *симболички капитал*, и може бити претворена у друге облике капитала (*социјални и економски*).

Поред саме локације утврђених насеља која доминирају околним тереном (поглавља 4.2.1. и 4.2.1.1.), основни *архитектонски принципи* којима се успоставља „*фронтализам*“ према другима су:

1. димензије, план и оријентација фортификација у простору;
2. величина и размера објеката;
3. симетрија и асиметрија структура;
4. конструктивна структура (постојање кула и кремајера, елаборација улаза и сл.);
5. обрада материјала и декор (анатироза, буња, слагање и вез блокова и сл.).

Надограђивањем гвозденодобних утврђења на простору југоисточног Јадрана након 5. и 4. века старе ере долази до битних промена на тактичком⁵³ плану одбране и напада. Основе гвозденодобних утврђења на датом простору (утврђења из старијег гвозденог доба од којих су многа кориштена и у млађем периоду) која су постављена на узвишењима и природно брањеним положајима, прилагођене су конфигурацији терена и чине их често један, два или више концентричних прстенова бедема који су конструисани као масивни али нижи сухозиди, углавном од необрађеног или само приклесаног камена, или као

⁵² У случају утврђених „хеленизованих“ насеља принцип „фронтализма“ је јасно изражен и комунициран њиховим положајем и архитектонским облицима. С друге стране, о томе се не може говорити ако се на пример разматрају инсталације чија изградња је последица искључиво тактичке рационалности у ратним сукобима, попут скровишта, војних кампова и сл., иако и ове структуре такође одсликавају конфликте и конфронтације међу људима. Такве структуре нити су истакнуте у простору нити су у њиховој изградњи примењени архитектонски принципи којима се саопштава или упозорава на снагу власника, на опасност за непријатеља и томе слично.

⁵³ Под *тактиком* се у војној доктрини и уопштено, подразумева вештина постројавања борбеног поретка (Лазовић et al. 1998, 11 – 22).

закошени масивни камени насипи, без кула али понегде са такозваним „лимитним тумулима“, тј. каменим хумкама којима су омеђени улази или означена последња, највиша тачка одбране (Venac 1985; Venac (ur.) 1987; Karaiskaј 1976; 1977; 1981; Korkuti 1976; Мијовић и Ковачевић 1975; Suić 1976a; Faber 1976).

Када се говори о коришћењу фортификација старијег гвозденог доба које су често служиле као збегови приликом ратних сукоба, кључни одбрамбени тактички принцип био је маневар заузимања положаја на бедемима и „лимитним тумулима“ од стране одбране која је морала бити на већој висини у односу на положај нападача, како би се освајањем повољније (више) позиције остварила предност приликом борбе хладним оружјем „прса у прса“.

Конструкцијом квалитетнијих и високих бедема са кулама и боље брањеним улазима, долази до тактичких промена у одбрани и нападу. У маневарском смислу се ствара могућност повољнијег (још вишег) положаја одбране у односу на нападаче, која је заштићена високим вертикалним бедемом и каменим грудобраном или грудобраном од ћерпича, као и већа могућност бочног удара на непријатеља различитим каменим и металним пројектилима са кула и кремајера. Нападачу се ефикасније намеће властити начин вођења борбе и обезбеђује се координисаније и јединственије командовање одбраном као и боља рационализација економије снага чиме се повећава могућност одбране са мањим бројем људи. У безбедносном смислу се смањује могућност изненадног напада јуришем на опрезне браниоце услед висине и нагиба бедема. Кључну тактичку промену у нападу представља обавезан маневар опсаде утврђења који укључује коришћење опсадних справа и метода њихове примене, значајно развијеним током хеленистичког времена (Lawrence 1979, 39 – 110).⁵⁴

С обзиром на положај већине фортификација на тешко приступачним узвишењима који отежава опсаду, најједноставнији маневар нападача био је покушај изненадног јуриша, што је било могуће само у случају напада на изразито

⁵⁴ Илирске опсаде утврђења на источној јадранској обали и у Епиру помиње Полибије у другој књизи своје „Историје“ (Полибије 1988, 131 – 141).

недисциплиновану стражу, или *блокада* утврђеног насеља ради изгладњивања одбране до њене предаје.⁵⁵

Боље утврђен положај, већа размера фортификација и њихових елемената од 4. века старе ере поспешили су тактику одбране у односу на време старијег гвозденог доба и уваћали су шансе за успешну одбрану, а деловали с јачим утиском на нападаче у смислу одвраћања од напада.

Изградња појединих фортификационих елемената и начин обраде материјала може поспешити одбрану утврђења али и одвратити од напада непријатеља. У том смислу су веома значајни конструкција улаза и кула, кремајера, ровова, и сл. као и начин обраде и слагања камена.

Конструкција елаборираних улаза који су заштићени кулама је од пресудног значаја. Кула представља део утврђења (бедема) високог профила за разлику од куртине или плашта ниског профила. Улогу кула (заштита улаза и напад на непријатеља са бочне стране – маневар бочног удара) каткад имају и делови бедемске куртине са којих се може дејствовати према непријатељском боку, уколико им је дебљина повећана – платформа, или траса „изломљена“ – кремајера.⁵⁶ У фортификацијама на овом простору у предримско време примену је

⁵⁵ Такав случај изненадног напада на недисциплиноване и неопрезне илирске браниоце краља Генција који су оставили отворене капије и бедеме без страже, а при том изашли да се боре ван скадарског утврђења, забележен је у 44. књизи Тита Ливија који је описао Трећи илирски рат 168. године старе ере и пад Скадра пред изненадним римским нападом (Livius 1905, [књ. 44.31]). Ливије наводи тактички принцип изненађења и напуштање положаја илирских бранилаца као кључан за римску победу, наглашавајући да би у супротном напад био неуспешан услед добро изабраног положаја бранилаца и јаких бедема скадарске тврђаве. Сличан случај бележи Полибије у другој књизи своје „Историје“ где су у предвечерје римског напада на Теутине Илире 229. године старе ере, ови на превару заузели бедеме Епидамна (Драча) тако што су неометано ушли кроз капију утврђења тражећи воду за посаде на бродовима, а потом побили стражу бодежима сакривеним у ћуповима (Полибије 1988, 137 [књ. 2.9]).

⁵⁶ Кремајера означава изломљену (цик – цак) линију или трасу рова или бедема. Француски термин – *crémaillère* [превод – кука, зупчаник, озубница; зупчasto, тестерasto] у војној науци означава, у смислу античке фортификације, део бедема чија траса мења правац под тупим, оштрим или правим угловима на мањем растојању (цик – цак), отварајући простор одбрани за *маневар бочног удара* на нападача (уп. Adam 1982, 66, fig. 30).

нашла и такозвана тангенцијална капија – пролаз у виду коридора између два крака бедема који је постављен на тангенту закривљења изохипсе тако да нападач приликом директног напада мора да сузи ширину свог фронта, тј. линију напада и услед конфигурације прилазног терена на ком је трасиран бедем и тангенцијалног правца улаза, мора нагло да промени правац кретања „на лево“ или „на десно“ и тиме отвори незаштићени бок дејству одбране. Суштина примене тангенцијалних врата се огледа у тактичком принципу наметања властитих начина вођења борбе од стране одбране, што у том случају подразумева наметање маневра сужења фронта напада и наметање маневра промене правца напада. Капије нису увек постављене „правилно“, тј. тако да нападач након што сузи фронт напада окрене десни бок приликом промене правца кретања и тако изложи десну незаштићену страну (ону страну у којој је офанзивно оружје – на пример, копље).

Недоследности које се огледају у различитим конструкцијама врата на овом простору иду у прилог тези о селективном познавању и коришћењу тактичких принципа и фортификационе архитектуре од стране њихових градитеља. Када се говори о рововима, очигледно је да је њихова функција била је пре свега да се повећа релативна висина круне бедема у односу на положај нападача и да се отежа прилаз и употреба опсадних справа, јер с обзиром на изразито стеновит састав тла на местима где су нађени, искључена је улога у заштити од поткопавања бедема и прављења тунела за напад.

Обрада материјала, тојест обликовање и слагање камена спада у значајан архитектонски принцип којим се поспешује одбрана или одвраћање од напада. У том смислу су најзначајнији ефекти које производе: буња, ивична анатироза и начин слагања блокова – вез. Применом ових принципа се појачава или слаби конструкција структуре док се на нападача оставља утисак било кроз његово схватање конструкционе чврстине било ликовношћу саме структуре.

Ефекат који производи буња, односно конвексно обликовано спољашње лице блока, јесте да се приликом удара опсадном справом („овном“ или пројектилима) моменат силе (импулса) ударца равномерније распоређује од нападне тачке по целој спољној површини и маси блока, у правцима закривљености његове спољне стране, и на тај начин умањује – разлагање силе, уместо да се сакупља на мању

површину што се дешава ако је страница равна.⁵⁷ Тиме се постиже већа отпорност блока на ударац опсадном справом или пројектилом јер приликом контакта блок не пуца већ се љушти.

Ивична анатироза подразумева обраду блокова камена на начин да се његове ивице изравнају а средина контактне површине издуби како би се убрзао рад и створио „решеткасти“ естетски ефекат на фасади зида. С обзиром да је у том случају контактни притисак између блокова пренет са језгра на ивицу, постоји већа опасност од пуцања услед удара опсадном справом или пројектилом, или нагле промене температуре камена природним или вештачким путем (на пример загревање ватром па поливање водом што нагло хлади структуру).

Вез блокова такође представља важан аспект конструкције зида и ефекта на нападаче. У том смислу се разликују полигонални, стил равних редова и стил смицања блокова по висини у чему значајну улогу игра тзв. „L“ спојница што подразумева карактеристичан вез блокова у зиду, у којем су две суседне стране каменог блока на које належа други блок клесане у облику слова „L“ посматрано из профила, односно из угла посматрача који гледа спољашње лице зида, како би контакт између блокова био чвршћи а камени комади различитих величина правилније уклопљени по висини.

Аналогије са фортификационом архитектуром каснокласичне и хеленистичке епохе у Грчкој су сасвим сигурне. Ту се убрајају фортификациони елементи као што су прави бедеми, четвороугаоне и понегде округле куле које најчешће излазе испред лица бедема, кремајере, грудобрани, стражарске стазе на бедемима као и конструкција темеља, бедема и улаза (Adam 1982, 16 – 14; Lawrence 1979, 111 – 200; Hellmann 2010, 294 – 374; Несторовић 1952, 273 – 393). Ипак, поједини елементи као што су потерне (мањи отвори у бедемима) и отвори за дејство артиљерије, присутне на грчким фортификацијама, ретке су или нису познате на горе наведеним утврђењима. Осим у неколико случајева где се ради о великим утврђењима са боље разрађеним и примењеним концептом фортификација (Љеш, Хекаљ, Пљоч), елементи хеленистичке фортификационе

⁵⁷ Овакав ефекат разлагања силе има на пример купола у конструкцији кровова зграда у односу на силу земљине теже.

архитектуре су углавном парцијално примењени или су сукцесивно надограђивани током дужег временског периода.

У горе наведеном јасна је веза између архитектонских принципа који су примењивани приликом градње појединих фртификација (размера, симетрија – асиметрија, конструкција, обрада материјала и сл.), и тактичких маневара (пракси) приликом конфликта у прошлости и ефекта одвраћања од напада. Исти архитектонски принципи су могли и да спрече одређене праксе и провоцирају друге (на пример, изненадан јуриш уместо дуготрајне и несигурне опсаде). Практична улога фортификационих структура у одбрани заједнице од непријатеља, која се може посматрати са аспекта тактичке рационалности и ондашње војне доктрине (уп. Adam 1982, 16 – 14; Lawrence 1979, 111 – 200; Hellmann 2010, 294 – 374), допуњује њихова комуникацијска улога чија је сврха одвраћање од напада указивањем на снагу одбране, опасност по непријатеља и тешкоће које нападач може да очекује у евентуалном сукобу и сл., кроз примену одређених архитектонских принципа приликом њихове градње.⁵⁸ У том смислу, посматрано у духу Бурдијеове *теорије праксе*, фортификациона архитектура на југоисточном Јадрану у предримско време се може схватити као *културни капитал* (објектификована форма *културног капитала*) агената (појединаца и група) који постаје њихов *симболички капитал* у *симболичкој борби*, чија изградња и побољшање представља акт *симболичког насиља* препознат као принцип градитељског „*фронтализма*“ којим се комуницира снага заједнице, статус и позиција агената (појединаца и група) у мултидимензионалном *друштвеном простору* (уп. Bourdieu 1986; 1989; 1995). На тај начин изградња такозване „хеленизоване“ фортификационе архитектуре на простору југоисточног Јадрана од 4. века старе ере, у којој су горе наведени архитектонски принципи у већој мери примењени и разрађени, представља настојање њихових градитеља да поред поспешивања одбране и сигурности, увећају сопствени *културни капитал* па сходно томе и *симболички капитал* како би, поред потребе да се заштите, кроз акт *симболичког насиља* наметнули сопствени ауторитет и високи статус у *симболичкој борби* са другима унутар *друштвеног простора*.

⁵⁸ На овај аспект утврда и њихову улогу у одвраћању непријатеља од напада, што се постиже брижљивом конструкцијом, указао је још Аристотел (Aristotel 1975, 188 [књ. 7.]).

5.4.3. ЦЕНТРАЛИЗАЦИЈА И ИНТЕГРАЦИЈА НАСЕЉЕНОГ ПРОСТОРА

Феномени *централизације и интеграције* насељеног и грађеног простора одсликани су просторним структурисањем, односно градитељским истицањем насеобинске доминанте, и трасирањем и организацијом комуникација у утврђеном насељу и његовој непосредној околини ка одређеном „централном месту“ у подножју или близини доминанте.

Централизација и интеграција се односе на структурисање насељеног простора кроз: 1. *истицање насеобинске доминанте* („акропоља“) или неке друге топографски истакнуте локације кроз употребу различитих грађевинских конструкција и архитектуре на најистакнутијем месту попут камене гомиле, платформе, култне грађевине и сл., које се виде из велике даљине (на пример у Ошанићима, Наковани, Рисну, Згрдешу, Кротини, Пљочу); 2. *трасирање комуникација* ка или од одређеног места – неизграђених простора и/или структура, унутар и/или испред утврђеног ареала. Дакле, приказује се у формирању унутрашњих комуникација према положају отвореног простора, тојест неизграђеног простора (на пример трг, „агора“ и сл.), или објекта од јавног значаја (на пример део бедема са главном капијом, „стоа“, „стадион“ и сл.), и у трасирању прилазних праваца појединим утврђеним насељима, односно неизграђеном простору испред одређених објеката (на пример, испред бедема), а уз које се налазе структуре из непосредне неутврђене околине фортификација (неутврђени делови насеља). Централизација и интеграција се могу једноставно схватити као обликовање простора кроз маркирање истакнутог места што се види из веће даљине на прилазу том насељу, и преко трасирања комуникација ка одређеном централном „месту“ које просторно интегрише насеље и његову непосредну околину, најчешће као трасирање комуникација ка неизграђеном простору у подножју насеобинске доминанте.

Ови феномени почивају на *принципима* утемељеним на феноменологији људског опажања и кретања, односно на ликовности и функционалности структура и неизграђеног простора:

1. *„централизација“* изгледа простора, односно стварање сугестије просторне централизације у људском визуелном опажању кроз градитељство.

Принцип се односи на перцепцију у простору истакнуте и изграђене тачке – доминанте, и опажање простора – централног места ка ком или од ког су трасиране комуникације. Дакле, темељи се на опажању где кључну улогу има, у изглед насеља интегрисана ликовна снага топографске доминанте, изграђене структуре и неизграђеног простора ка ком су трасиране комуникације.

2. „интеграција“ простора кроз усмеравање и контролу људског кретања (кроз простор) комуникацијама према одређеном централном „месту“. Принцип се односи на кретање кроз простор који се перципира као централизован кроз његов изглед тојест укупну „ликовност“ грађеног простора и околног пејзажа. Дакле, темељи се на људском кретању у којем пресудну улогу игра функционално структурисан простор, односно трасирање комуникација и „ослобођеност“ неизграђеног простора на месту њиховог сусрета, а као средство означавања просторне интеграције јасно се препознаје план комуникација.

Када се говори о наведеним *локалитетима* (поглавље 3.), у највећем броју случајева градска доминанта је топографски истакнута и представља природни маркер у простору⁵⁹ а градитељска интервенција може подразумевати подизање камене гомиле (као део градитељске традиције старијих епоха); комуникације су прилагођене морфологији терена пратећи изохипсе и терасе, док су прилази насељима из једног или два правца. Према томе, у већини насеља се може уочити принцип централизације (јер се ради о градитељској интервенцији – подизање камене гомиле) али не и принцип интеграције као последице грађевинске делатности. У мањем броју насеља маркирање доминанте или другог истакнутог положаја је последица изградње елаборираних структура (архитектонски обликоване култне грађевине – Ошанићи, Накована, Згрдеш, Кротина, Рисан, Пљоч), а поједине комуникације (равне и косе рампе, степенице и сл.), које такође могу пратити конфигурацију терена у појединим њиховим деловима као што је случај у већини насеља, на појединим местима одликују интеграцију грађеног простора јер се може уочити трасирање главних улица и пролаза ка неизграђеним просторима и монументалним структурама. У мањем броју насеља феномен централизације и интеграције је јасно препознатљив. Као таква насеља јасно се издвајају: Ошанићи, Рисан, Љеш, Згрдеш, Марглич, Хекаљ,

⁵⁹ Изузетак је насеље у Матагужима, смештено у равници.

Пљоч. У појединим насељима где су констатовани неизграђени простори попут Ирмаја, Кљоса, Кротине, Маврова и Орикума, до данас откривене трасе комуникација не упућују на постојање централизације и интеграције простора трасирањем комуникација. У већини насеља централни простор означава насеобинска доминанта као највиша топографска тачка и истакнут простор природном конфигурацијом рељефа и често, каменом гомилом.

У културно – историјским интерпретацијама, утврђена хеленизована насеља су препозната као градски центри, поморске базе и слично, која се одликују присуством занатлија, трговаца и уопште развијеним економским односима (Мијовић и Ковачевић 1975; Suić 1976a; 1976b; Ваџе 1975; 1986; Zheku 1977 – 1978; Islami 1972d; 1975c; 1976b; 1984; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; 1986; Korkuti 1973; 1976a; Kurti 1967; 1979; Marijan 2011; Marić 1976d; Попов 2002; Prendi 1972a; 1972b; 1976a; 1976b; Sanader 2004; Срејовић 2002; Shpuza 2014; Faber 1976; Сека, N. 1986b; 1990a; 1998; 2005; Папазоглу 1988; Papazoglu 2007; Cabanes 1988; Wilkes 1992). Насеља се често пореде са грчким полисима, апоикијама или са посебним трговачким упориштима или трговачким деловима полиса – емпоријима. Економски односи се најчешће формалистички поимају, као тржишне релације и робно – новчана привреда. Од великог значаја за функционисање тако схваћане привреде, односно трговине, имају поједини урбанистички елементи таквих насеља – луке и тржнице, односно тргови. У културно – историјској интерпретацији социо – економских односа полазиште је од еволуционистички посматраних друштвених промена, нормативног схватања културе и формалистичког поимања економских односа, односно од пројекције модерних „наслага“ на древну прошлост (*поглавље 2.1.*), где се настанак утврђених хеленизованих насеља посматра као настанак и развитак градова и државе, а развијени економски односи као тржишне релације.

Са друге стране, у процесним интерпретацијама, ослоњеним на супстантивистичку економску антропологију и неоеволуционистичку теорију, односно друштвене типологије, као специфичан вид социо – економских односа у касној праисторији означена су *поглаварства* – облик друштвених и привредних односа за које је карактеристична *прерасподела (редистрибуција)* добара као облик односа и *централизација* као принцип таквих односа (Earle 1987; 1997).

Овакав вид социо – економских односа укључује постојање *централног места* за редистрибуцију добара, што може бити трг, лука и сл. (Renfrew and Bahn 1991). На тај начин процесна интерпретација полази од модела, тојест вештачких приказа стварности у које потом уклапа археолошке податке (*поглавље 2.2.*).

У оба приступа постојање „централног места“ карактерише ове друштвене и привредне односе. Са друге стране се поставља питање на који начин су повезане социо – економске праксе и просторно – архитектонско обликовање које одликује горе приказана централизација и интеграција грађеног простора? Један од начина да се схвати ова веза јесте *концепт дистрибутивне интеграције*, који је формулисан у овом раду (уп. *поглавље 2.3.3.3.*; *поглавље 6.2.*).

Кроз концепт *дистрибутивне интеграције* (*поглавље 2.3.3.3.*; *поглавље 6.2.*), који почива на дијалектичком схватању односа појединац – друштво и полази од пракси у којима се за материјалну културу која се у тим праксама користи везује културно – специфично значење и субјективни доживљај друштвених актера који спроводе праксу, могуће је установити (дијалектичке и рекурзивне) везе између структурисања грађеног простора и социо – економских пракси као међусобно условљених и повратних феномена. Односно, могуће је препознати везе између просторно – архитектонског обликовања централизованог и интегрисаног грађеног простора и социо – економског феномена којег одликује дистрибуција и/или редистрибуција добара на централном месту те социо – економске интеграције заједница чији чланови у томе учествују користећи тај простор на начин на који је структурисан (обликован).

Овакво тумачење иде у прилог закључку о пракси прерасподеле добара као феномена који интегрише заједницу, односно полази од праксе која ствара и мења друштвену структуру, увек је поново репродукује и конституише, а археолошки је читљива кроз анализе дистрибуције покретног материјала и форме грађених простора. Овакав приступ се разликује од приступа културно – историјске интерпретације у којој се пројектују савремени односи на прошлост, у шта се онда уклапају археолошки подаци и од процесне археологије која полази од идеалних приказа стварности – модела и у њих такође уклапа археолошке податке.

Интеграција друштвене структуре се посматра како полази од праксе у прошлости (археолошки читљиве), а унапред пројектоване претпоставке о централизацији које су одлика претходних тумачења се доводе у питање. Дакле, пре се може говорити о *интеграцији*, него о *централизацији* друштвене структуре. Терминолошке разлике се у том смислу испостављају као кључне.

Овако схваћене везе социо – економских пракси и просторно – архитектонски обликованог простора, феномена који су у повратном међудејству (облик простора условљава праксу и пракса условљава обликовање простора) а чије разумевање се преламало кроз свест агената у прошлости – учесника тих пракси, односно кроз њихово разумевање просторности и архитектуре, и њиховог деловања (пракси) у тако социјализованом и на културно – специфичан начин поиманом простору, у први план стављају комуникације, неизграђене просторе и структуре (јавне грађевине) које су као археолошки трагови препознате у појединим утврђеним хеленизованим насељима. С обзиром на ту чињеницу, може закључити да су таква места (неизграђени простори и комуникације, те јавне грађевине) представљала „места“ социо – економског феномена *дистрибутивне интеграције* (уп. поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.) у прошлости источног Јадрана. С тога се као места где се одвијала таква пракса могу означити неизграђени простори и поједине структуре чији положај је одређен ка њима управљеним комуникацијама а које су означене као „агоре“, „стадиони“ „театри“ и други полуотворени простори. Посматрано у духу Бурдијеове теорије (Bourdieu 1985; 1989; 1995), такви простори се могу разумети као објективиковани *културни капитал* који је претворен у *симболички капитал* у *симболичкој борби* кроз акт *симболичког насиља* према другима, и који комуницира статус појединаца и група које их контролишу а кроз праксу *дистрибутивне интеграције* (уп. поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.) користе и претварају у *социјални* и *економски капитал*, опет повратно подупирући своју позицију у мултидимензионалном *друштвеном простору*, односно *друштвеној структури*.

6. МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА И РЕПРОДУКЦИЈА СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА: ПОКРЕТНА АРХЕОЛОШКА ГРАЂА

Уколико се предмети које су људи стварали, употребљавали и одбацивали у прошлости поимају као практични или функционални артефакти али и објекти за које се у људском опажању и разумевању, кроз личне доживљаје и колективну рецепцију везују културно – специфична значења, што у оквиру људске егзистенције и перцепције тог постојања у датом тренутку, временском интервалу и са временске дистанце управља „животни пут“ тих предмета, онда је релација друштва и *материјалне културе*, односно човека и креирања, коришћења и престанка употребе различитих артефаката – рекурзиван, двосмеран, вишезначан однос.

На тај начин се *материјална култура* може схватити као медиј социо – економских пракси у које је укључена, односно друштвених и привредних односа које одсликава, јер су те релације између осталог репродуковане управо кроз њено коришћење и поимање у прошлости.⁶⁰

Археолошке интерпретације друштвених и економских односа у прошлости произлазе из разумевања културе односно места материјалне културе у људском друштву, па се сходно том схватању, односно теоријским основама истраживања, тумачења разликују (*поглавље 2.*).

⁶⁰ Овакво разумевање *материјалне културе* у људским друштвима у прошлости, као знака и медија људских односа, добило је различите интерпретативне изразе у оквирима постпроцесне археологије, као што су на пример *студије потрошње (consumption)* у разумевању различитих социо – економских односноности и нарочито трговине у прошлости (*поглавље 2.3.1.*; Olsen 2002; Shanks 2009; Hodder 1985; Hodder (ed.) 2012; Џонсон 2008; Gosden 2005; Moreley 2007).

6.1. ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА У КАСНОЈ ПРАИСТОРИЈИ И АНТИЦИ

6.1.1. РАЗУМЕВАЊЕ АНТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ

Разумевање економских односа у прошлости, у културно – историјској интерпретацији резултат је гледишта проистеклих из *формалистичке* економске антропологије (Archibald et al.(eds.) 2005; Morley 2007, 3 – 4; Палавестра 2011, 218) и ставова формулисаних у *модернистичкој* историографији. Формалистичко објашњење економских односа почива на *неокласичној економској теорији* чијим творцем се сматра шкотски просветитељски филозоф Адам Смит (Smith 2013 [1776]; уп. Polanyi 1977, 21 – 24). Кратак цитат из монументалног дела једног од најпознатијих представника модернистичке историографије Михаила Ростовцева (Ростовцев 1990 [1924]; уп. Папазоглу 2010, 20), јасно преноси овакво разумевање привредних односа у прошлости, односно схватање античке економије:

„...све је то омогућавало Грцима да покажу своју финансијску предузимљивост и да напусте примитивније методе у корист капиталистичке пословне организације и производње усмерене ка неограниченом тржишту чија је потражња непрестано расла. Рудименти овакве организације у Атини могу се уочити чак и пре петог века“ (Ростовцев 1990 [1924], 144).

Из наведеног цитата је јасно да се у формалистичкој и модернистичкој интерпретацији, економија у прошлости поима кроз принципе који владају у модерној, капиталистичкој економији. Претпоставља се постојање слободног тржишта, свеприсутност закона понуде и потражње робе у економским односима, као и праве монетарне привреде у оквирима античке економије. Деловање економских актера у овим односима се посматра као рационално одлучивање и делање са циљем стварања профита, што се разуме као универзални принцип којим се људи руководе. Кључни концепт је *максимизација* – деловање учесника економских процеса да максимизују или оптимизују сопствену економску акцију

са циљем стицања профита, што је узроковано различитим потенцијалима природних богатстава у различитим срединама и животним потребама људи који кроз рационално одлучивање и делање у економским процесима настоје да створе економске вишкове (Polanyi 1977, 21 – 31; Morley 2007, 8 – 7). Економија у прошлости се посматра из еволутивног угла, као примитивнији или неразвијени облик модерне економије, а промене у економским односима у прошлости се виде као последица контаката „развијених“ и „неразвијених“ у економском смислу. Циркулација робе се разуме у модерном оквирима, као трампа и/или робно – новчана размена са одликама модерних трговачких односа.

Разумевање античке економије промењено је у оквирима школе мишљења *супстантивистичке* економске антропологије чији је најпознатији представник Карл Полањи (Polanyi 1977; 2001[1944]; уп. Adams 1974; Carrier (ed.) 2005). Супстантивистички погледи на економију у прошлости су формулисани између осталог под утицајем дела Макса Вебера, Бронислава Малиновског и Марсела Моса (Polanyi 1977, 47 – 56; Morely 2009, 21 – 47; уп. Veber 2014 [1921]; Weber 2005 [1930]; Malinovski 1979 [1922]; Mos 1982 [1925]). Супстантивистичко становиште је да се предкапиталистички економски односи, па и античка економија, значајно разликују од модерне, капиталистичке економије (Adams 1974; Polanyi 1977, 6; 2001; Carrier (ed.) 2005). Економија се може разумети једино као део друштва у ком постоји док је на различите економске системе који су постојали у прошлости могуће гледати као на културно – специфичне и друштвено условљене системе (Adams 1974; Polanyi 1977; 2001; Carrier (ed.) 2005). Економија је „усађена“ или укореењена у друштву (*embedded*) и део је ширих друштвених односа (Polanyi 2001, 56).⁶¹ Дакле, може се говорити о различитим социо – економским односима и системима, и више различитих економија које су постојале у прошлости.

⁶¹ Став о повезаности и међусобној условљености социо – економских односа у прошлости је изражен још у делу Макса Вебера који пише о типовима градова које разликује на економској основи, где доводи у везу економске односе и друштвено – политичке релације у тим насељима, а сажет израз је добио у синтагми „аграрни грађанин“ којом означава пуноправног становника античког полиса као друштвено – политичко биће и економског произвођача (Veber 2014, 27 – 29).

У смислу циркулације робе у социо – економским односима, односно размене и трговине у прошлости, К. Полањи је направио разлику између *сфере размене* – према врсти робе која је размењивана, и *облика размене* – према врстама и сложености размене; и дефинисао различите облике економских односа: *реципрочну економију*, *редистрибутивну економију*, *тржишну економију* и *економију домаћинства* (Polanyi 1977, 35 – 43; 2001, 47 – 56; уп. Isaacs 2005; Moreley 2007, 4, 11; Палавестра 2011, 219).

Економија домаћинства (householding) се односи на једноставну производњу за потребе породице или домаћинства и на релације у којима влада принцип самовоље и самодовољности, тј. *аутархије* [и *аутаркије*] (Polanyi 2001, 52). *Реципроцитет (reciprocity)* подразумева размену у којој учествују једнаки партнери, мењајући робу исте вредности, при чему је основни принцип *симетрија* односа и вредности (Polanyi 1977, 38 – 39; 2001, 47 – 48). *Редистрибуција (redistribution)* означава прераспodelу робе организовану на централном месту након што је на то место донета и чувана, а као основни принцип подразумева *централизацију* (Polanyi 1977, 40 – 42; 2001, 47 – 48). *Тржишна економија (market economy)* подразумева принцип *ценкања* а учествовање у економској размени је условљено тржишним обрасцима (понуда и потражња робе) чији потенцијали стоје у зависности од принципа успостављања цена (Polanyi 1977, 42 – 43; 2001, 55 – 56). Тржиште представља систем односа и простор сусрета учесника у економској размени с циљем ценкања, куповине и продаје робе, односно место где се срећу понуда и потражња робе као производни и куповни потенцијали регулисани ценом робе. Модерна тржишна економија подразумева постојање саморегулишућег тржишта у којем влада закон понуде и потражње, што није било свеприсутно правило у предкапиталистичким друштвима, иако су у таквим срединама у прошлости могла постојати „*места тржишне размене*“ (Isaacs 2005; Archibald et al. (eds.) 2005). У корелацији према друштву у ком функционишу, Полањи разликује економију домаћинства, реципрочну и редистрибутивну економију с једне, и тржишну економију с друге стране. Прва три облика су укорењена у друштвене односе (*embedded*), док су, обрнуто, у капиталистичким условима друштвени односи условљени тржишним економским обрасцима (Polanyi 2001, 56). У том смислу се „*места тржишне размене*“ у

предкапиталистичким економијама могу схватити као „места“ на којима је принцип ценкања, који је одлика тржишних образаца (понуда и потражња робе), условљен најпре локалним (месним) друштвеним односима у датом тренутку успостављања цена који условљавају понуду и потражњу (производне и куповне потенцијале), а не обрнуто, искључиво ценама регулисаним производним и куповним потенцијалима у обрасцу саморегулишућег тржишта које прожима друштвене односе као што је случај у модерној економији (уп. Morely 2007, 86). На тај начин се принцип ценкања на „местима тржишне размене“ у предкапиталистичким друштвима може разумети као у већој мери регулисан друштвеним односима учесника у трговини у тренутку успостављања цена, а мање условљен њиховим производним и куповним потенцијалима (понудом и потражњом) који произлазе из цена као у капиталистичкој економији. Понуда и потражња, као и гомилање робе (на пример, жита), или похлепа трговаца, не могу се искључити као фактори у успостављању вредности робе у предкапиталистичким економијама (Finley 1973). Међутим, не може се говорити о постојању „гигантског“ тржишног система у модерном смислу, у ком је на пример потражња у једном делу Медитерана подизала цену роби у неком другом делу. Уколико су понуда и потражња и биле од значаја, најпре би се могле препознати на микро – регионалном нивоу и у спорадичним и кратким временским периодима, и углавном ванредним условима живота као што су ратни сукоби, природне непогоде и сл. (Archibald et al. (eds.) 2005; Finley 1973).

Према Полањију, реципроцитет и редистрибуција као облици социо – економских односа омогућавају функционисање система у друштвима без употребе писма, тојест писаних трагова и бирократије, јер су условљени принципима симетрије и централизације који регулишу сложене системе размене (Polanyi 2001, 47). Према начину и месту набавке робе Полањи је разликовао трговину у прошлости као активну и пасивну, укључујући ту и плачку, а саму трговачку активност је видео као нередовну или спорадичну (Polanyi 1977, 81 – 96). Размену и трговину у архаичним друштвима дефинисао је као друштвено условљене појаве у којима различите улоге имају појединци и групе различите друштвене и статусне

позиције, као активности којима су се повратно такве позиције остваривале и потврђивале (Polanyi 1977, 57 – 72).⁶²

Новац коришћен на местима тржишне размене у предкапиталистичким економијама је улазио у трансакције за одређене врсте робе или услуга уз ограничену употребу. Појава таквог „новца“ се може тумачити као употреба „новца посебне намене“ (*special purpose money*), а не као коришћење „новца опште намене“ (*general purpose money*) за широку употребу у свакој трансакцији на саморегулишућем тржишту, по правилу понуде и потражње, и принципу утврђивања цена (Isaac 2005, 14, 16; Polanyi 1977, 97 – 121; Finley 1973, 141 – 142; Morely 2007, 61 – 64). У том смислу је такав новац употребљаван у једном уском делу економске размене уз значајну социјалну (статусну) конотацију његовог коришћења.

На овај начин схваћене, предкапиталистичке економије се могу разумети као мултицентричне, са више сфера размене, за разлику од уницентричне, модерне, капиталистичке економије (Isaac 2005, 16; Polanyi 1977, 97 – 121). У одређеним економијама и друштвима у прошлости, како је показао Полањи, „новац“ је одраз статуса и његово емитовање и поседовање је део борбе око друштвеног престижа (Polanyi 1977, 116 – 117).

У историографској интерпретацији је такође дошло до промене у схватању античке економије, у оквиру *примитивистичке* историографије чији је најпознатији представник Мозис Финли (Finley 1973; 1985; уп. Archibald et al. (eds.) 2005; Morely 2007). Приступајући анализи античке економије из угла социологије, кроз анализу друштвених односа у прошлости, М. Финли говори о економским односима у античкој Грчкој и Риму као о друштвено условљеним релацијама у којима су кључни фактори били друштвени статус и позиција људи у друштву, а који су заправо пресудно регулисали све друге односе (Finley 1973).

⁶² Полањијева констатација о повезаности друштвеног статуса и размене (и трговине), односно о повратном дејству између ових односа (Polanyi 1977, 57 – 72), од великог је значаја за разумевање концепта *дистрибутивне интергације* који је формулисан као теоријски оквир овог рада (уп. поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.). Феноменологија повратног дејства људске праксе (у овом случају размене и трговине) на репродукцију друштвене позиције коју је препознао Полањи, објашњена је теоријама *праксе* и *структурација* (поглавља 2.3.3.1; 2.3.3.2.; уп. Burdije 1999; Giddens 1984), које су у основи концепта *дистрибутивне интеграције* (поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.).

Финли је сматрао да концепти „економије“ и „тржишта“ у античким друштвима нису постојали (Finley 1973, 21 – 22), али и да су у предкапиталистичким друштвима постојале различите „економије“ (у смислу различитих социо – економских односа) регулисане друштвеним правилима, без обзира да ли су у своје време биле концептуално разумљиве учесницима економских активности (Finley 1973, 23). Између осталог, поседовање земље Финли је видео као одраз друштвеног статуса а не као начин стицања профита, док је институцију ропства посматрао као пресудан фактор за вредновање рада у античким друштвима. У доминантно аграрним друштвима каква су постојала у античко време на Медитерану, економија домаћинства је најважнији део социо – економских односа, а економска самодовљност кључни принцип.⁶³ Трговина на „местима тржишне размене“ је била део ових статусно одређених социо – економских односа али је њена улога у том историјском контексту од мањег значаја. Положај трговаца у друштву био је најчешће маргиналан и трговина је често била у рукама странаца или појединаца нижег друштвеног статуса (Finley 1973, 60 – 61; Morely 2007, 82, 88).

Један од важних аспеката примитивистичког приступа античкој економији тиче се античког града, тј. односа града према околини (поглавље 5.). Разрадивши концепт М. Вебра, Финли је констатовао да се доминантан број античких градова (*towns*) може окарактерисати (у социо – економском смислу) као *градови потрошача* који су црпели ресурсе околине, где социјални односи углавном диктирају економске активности, а не обрнуто (Finley 1973, 123 – 149; уп. Veber 2014, 24 – 26; поглавља 5.1.1. и 5.1.2.).

У новије време су приближени супротстављени ставови формалиста и модерниста с једне и супстантивиста и примитивиста са друге стране. Међу важније теме у којима је дошло до приближавања ставова у превазилажењу ових дебата је проблематика нивоа комерцијалних активности и тржишне размене у античким економијама (Smith 2004; Archibald et al. (eds.) 2005). Такође, значајан

⁶³ Самодовљност – аутаркија (грч. – *αυτάρκεια*) је идеал истакнут у Аристотеловој „Политици“ писаној у 4. веку старе ере којем треба да тежи сваки полис као највишем циљу постојања такве друштвено – политичке заједнице (Aristotel 1975, 3, 5, 12 – 13, 25, 28, 56, 166; уп. Đurić 1975, IX, XXII; Rhodes 2007, 182; уп. Gorski i Majnarić 1960, 83, 95).

напредак у правазилажењу разлика у интерпретацији античких економија је остварен кроз формулисање регионалног приступа проблематици – *регионализам* (Reger 1994; уп. Archibald et al. (eds.) 2005, 101 – 102). Као последица оваквог схватања проистекао је закључак о регионалним економским специфичностима античког Медитерана и постојању великог броја микро – региона који показују значајне међусобне разлике у погледу социо – економских система у прошлости (Reger 1994; уп. Archibald et al. (eds.) 2005).

Разумевање античких економија у археологији обogaћено је приступом који се назива *студије потрошње* (*consumption*), а заснива се на теорији *материјалне културе* (поглавље 2.3.1.) и подразумева проучавање утицаја предмета и објеката на људе кроз сагледавање различитих контекста њиховог настанка, употребе и одбацивања или напуштања, односно „животног пута“ (Gosden 2002, 152 – 178; 2005; Moreley 2007, 36 – 54). Овако постављеним тумачењем се разликују контексти различитих економија у прошлости, односно обрасци набављања и коришћења одређених предмета (робе), што омогућава интерпретације различитих социо – економских система у прошлости, и нарочито праксе размене и трговине (Gosden 2005; Moreley 2007). На овај начин поимани, предмети се препознају као активни социо – економски и културни актери у прошлости а размена и трговина као активности условљене специфичним друштвеним и културним аспектима заједнице. У том смислу се *потрошња* може разумети као културно – специфичан феномен који треба сагледавати у локалном контексту, јер се коришћење робе посматра у зависности од посебних, културно – специфичних потреба појединаца и група у прошлости, а не од универзалног принципа понуде и потражње на саморегулишућем тржишту.

6.1.2. ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ДРУШТВЕНИХ И СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА ТОКОМ ГВОЗДЕНОГ ДОБА НА ЦЕНТРАЛНОМ И ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ

Доминантан број археолошких и историографских радова чија тема су друштвени и привредни односи током гвозденог доба и „раноантичког“ периода

на централном и западном Балкану, па и на источном Јадрану, ослоњен је на *културно – историјску парадигму* (поглавље 2.1.; Ваџе 1975; 1986; Венас (ur.) 1987; Војановски 1988; Васић 2010; Vasić 1991; 2005; Гарашанин 1988; Garašanin 1976; 1991; Гарашанин и Гарашанин 1967a; 1967b; Georgiev 1972; Dautaj 1975a; 1976a; Zheku 1977 – 1978; Islami 1972c; 1972d; 1975c; 1976a; 1984; Karaiskaj 1976; 1977; 1981; 1986; Katić 2002; Korkuti 1973; 1976a; 1982; Kurti 1967; 1979; Mano 1975c; 1976a; Mano dhe Dautaj 1986; Marić 1976d; 2000; Mirdita 1991; Папазоглу 1988; Papazoglu 2007; Pašalić 1975; Prendi 1972a; 1972b; 1975a; 1976a; 1976b; Rendić – Miočević 1965; 1970a; 1976a; Shpuza 2014; Срејовић 2002; Suić 1967; Cabanes 1988; Сека Н. 1986b; 1990a; 1998; 2005; Сека Н. 1972b; Човић 1976; Ћовић 1984; 1991; Šašel Kos 2002; 2005; Wilkes 1992). Овакву интерпретацију одликују етнички детерминизам у формулацији друштвених односа и формалистичко схватање економских односа, тојест пројекција образаца модерних етничких односа, и механизма и услова капиталистичке економије на праисторијску прошлост (поглавље 2.1.; поглавље 6.1.1.).

Културно – историјска интерпретација друштвених односа у заједницама на централном и западном Балкану током гвозденог доба фокусирана је на питања етногенезе, етничке и племенске диференцијације и унутрашњег раслојавања. Етногенеза Илира започиње такозваном индо – европском сеобом а пролази кроз развојне фазе (енеолитска фаза, протоилирска, праилирска, илирска), што се опет доводи у везу са одређеним културним групама, које се идентификују као одређена *племена* чији називи су познати из историјских извора (Гарашанин 1988; Garašanin 1991; Korkuti 1976a). На тај начин се у тумачењима дошло до идентификације илирске заједнице Аутаријата у старијем гвозденом добу која се везује за *гласиначку културу*, односно културни комплекс Гласинац – Мати на простору од источне Босне до централне Албаније, и „јужноалбанске“, Кучи и Зи културне групе која се повезује са илирском заједницом Десарета у јужној Албанији (Венас (ur.) 1987; Васић 2010; Vasić 2005; Гарашанин 1988; Garašanin 1991; Papazoglu 1969; 2007; Prendi 1975b; 1976b; Човић 1976; Ћовић 1991). У интерпретацијама које се односе на старије гвоздено доба, али и на млађи период који почиње од 4. века старе ере, идентификован је низ илирских племена од Неретве до Валонског залива – Даорси, Плереји, Ардијеи, Лабеати, Илири

(„прави“, тако названи Илири; *Illyri proprie dicti*), Партини, Таулантис, Десарети, итд. (Војановски 1988; Гарашанин 1988; Garašanin 1991; Папазоглу 1988; Parazoglu 2007; Marić 1976d; Šašel Kos 2002; 2005; Cabanes 1988; Wilkes 1992; Suić 1967; Човић 1976). Унутрашњи друштвени развој се прати од фазе племенске организације илирског народа према стварању такозване илирске државе („Илирске краљевине“) у 4. веку старе ере (Parazoglu 1967; 1969; 2007; Cabanes 1988; Šašel Kos 2002; 2005; Wilkes 1992), а раслојавање у илирском друштву се препознаје на основу начина сахрањивања и према оскудним подацима писаних извора (Benac (ur.) 1987; Васић 2010; Vasić 2005; Човић 1976; Parazoglu 2007). Тако је у великом броју културно – историјских радова као владајући друштвени слој у илирским заједницама старијег гвозденог доба препозната класа „кнежева“, а као горња друштвена класа у истом и млађем периоду је идентификована такозвана „родовска“ и „ратничка аристократија“ (Benac (ur.) 1987; Васић 2010; Vasić 2005; Човић 1976; Parazoglu 2007). Према подацима из историјских извора идентификован је и нижи слој – „зависно сељаштво“ као доња класа у илирским заједницама и робови (Parazoglu 1967; 2007).

Интерпретација економских односа на Јадрану у предримско време скоро у потпуности је ослоњена на формалистичку основу. Најчешће се подразумевају „развијени“ економски односи на Јадрану крајем старе ере и тржишни услови привређивања у којима се користи новац и које одликује међународна трговина вином, уљем, металима, луксузном керамиком и сл., а истиче се и гусарење као значајна привредна грана (Benac (ur.) 1987; Dautaj 1975a; 1976a; Katić 2002; Mano 1975c; 1976a; Mano dhe Dautaj 1986; Сека 1972b; Parazoglu 2007; Папазоглу 1988; Раšалић 1975; Prendi 1975a; Rendić – Miočević 1965; 1970a; 1976a; Čović 1984).

Мањи број археолошких радова подразумева примену модела **процесне археологије**, неоеволуционистичке типологије и супстантивистичко схватање економских односа у прошлости (Бабић 2004; Babić 2002; Palavestra 1993; Вранић 2012; Vranić 2012b; Поповић 1987).

Тако су концепти *поглаварства* и *раслојеног друштва* (поглавље 2.2.) који су добили широку примену у интерпретацијама касне европске праисторије (Бабић 2004; Babić 2002; Earle and Kristiansen 2010a; 2010b; Earle 1987, 285 – 286; 1997; Kristiansen and Rowlands (eds.) 1998), послужили за разумевање социо –

економских и политичких односа у гвозденом добу централног и западног Балкана. На тај начин су одређене заједнице централног Балкана старијег гвозденог доба означене као *поглаварства* (Бабић 2004; Babić 2002; уп. Earle 1987), док се поједине заједнице из времена млађег гвозденог доба могу окарактерисати као *комплексна поглаварства* или *децентрализована раслојена друштва* (Вранић 2012; Vranić 2012b; уп. Kristiansen and Rowlands (eds.) 1998).

Одређени интерпретативни модели који су примењени у теоријско – методолошким оквирима процесне археологије послужили су како би се разумели социо – економски односи на централном и западном Балкану. У том смислу је супстантивистичко схватање таквих односа и економска размена од кључног значаја за разумевање промена у прошлости.

Размени је дат велики значај у радовима британског археолога Колина Ренфруа који је бавећи се питањима дистрибуције археолошког материјала, формулисао *десет модела размене и трговине у прошлости* (Renfrew and Bahn 1991, 320 – 326). Ренфру дефинише следеће моделе: 1. *проста набавка*, 2. *реципрочна размена на станишту*, 3. *реципрочна размена на граници*, 4. *трговина дуж пута*, 5. *редистрибуција добара на централном месту*, 6. *редистрибуција на тргу*, 7. *слободна посредничка трговина*, 8. *представничка трговина*, 9. *трговачке колоније*, 10. *трговина типа „port of trade“* (Renfrew and Bahn 1991, 322).⁶⁴ Примена наведених модела произлази из анализе дистрибуције археолошког материјала. Стога је Ренфру развио математичке моделе за анализу дистрибуције предмета (Renfrew and Bahn 1991, 323 – 327). Следећи овакав приступ и анализирајући археолошке трагове, може се на пример закључити како опадање броја одређених археолошких налаза (предмета) у простору од места њихове производње, може да укаже на модел број 4 – трговина дуж пута (Renfrew and Bahn 1991, 324 – 325); опадање па нагли пораст количине предмета на одређеном месту које је удаљено до центра производње, а даље одатле поново пад у броју налаза, може да укаже на постојање редистрибутивног центра тих предмета, односно да упути на примену одређеног модела размене и трговине (модел бр. 5 или бр. 6; Renfrew and Bahn 1991, 324 – 325). Према К. Ренфруу, одређени облици размене које приказани модели дефинишу, мењали су се у

⁶⁴ Превод назива Ренфруових модела – А. Палавестра (2011, 224 – 225).

прошлости у складу са друштвеним развојем. На тај начин се, на основу археолошких трагова, доводе у везу начин размене и друштвени односи у прошлости.

Неки од модела које је дефинисао К. Ренфру нашли су примену у тумачењу размене и трговине на централном и западном Балкану током старијег гвозденог доба (Palavestra 1993; уп. Renfrew and Bahn 1991).

Поједине процесне интерпретације су темељене на *теорији светског система* коју је од 1974. године формулисао Имануел Валерштајн (Wallerstein 2004; Champion (ed.) 1989). *Моделом центра и периферије (center – periphery)* су тумачени односи који су постојали у оквирима „европско – медитеранског“ *светског система* током касне праисторије. Средоземље је поимано као жариште, *центар* једног одређеног „светског система“ који је постојао у касној праисторији и античкој прошлости, а гвозденодобна друштва континенталне Европе као *периферија* у том систему. Оваквим разумевањем, као у дифузионистичкој интерпретацији, узроци промена у прошлости су идентификовани како долазе споља. Уместо „утицаја“ у питању је економска размена као спољни узрок промена у прошлости.

Посматран на овај начин, процес *хеленизације* је могуће разумети као последицу економске размене која је постојала између Медитерана и европске континенталне унутрашњости током касне праисторије.

Разрадом *модела центра и периферије*, формулисан је концепт *полупериферије (semy – periphery)*, чиме су означене географске и културне зоне које су постојале у оквирима система размене у прошлости, преко којих се та размена и одвијала (Wallerstein 2004; Champion (ed.) 1989; Бабић 2004, 44). У вези са тим је предочена поставка о такозваним *заједницама на вратницама (gateway communities)*, као посредницима у међурегионалној трговини што је последица повољности географског положаја где живе такве заједнице и процеса преласка од реципрочне ка редистрибутивној економији (Hirth 1978), а што је послужило за интерпретацију проблематике размене на централном и западном Балкану у време старијег гвозденог доба (Бабић 2004, 44, 72, 149; Palavestra 1993, 281 – 288).

Модел економије престижних добара (prestige – good economy) је такође добио примену у интерпретацијама касне европске праисторије (Frankenstein and

Rowlands 1978). Улога луксузних предмета у успостављању друштвених веза и статуса кроз њихову размену током европског гвозденог доба јасно је приказана на примерима централне Европе (Frankenstein and Rowlands 1978) и централног Балкана (Бабић 2004; Babić 2002; Palavestra 1993). Овај модел је послужио и као могуће објашњење једне од улога „варварског“ новца на централном Балкану и источном Јадрану током млађег гвозденог доба (Поповић 1987, 133).

Још један од модела који је добио примену у интерпретацијама прошлости јесте *модел парне интеракције* (*peer – polity interaction*; Renfrew and Cherry (eds.) 1986).⁶⁵ Овај модел се показао као користан за разумевање комплексних друштава каква су поглаварства и ране државе (Бабић 2004, 44 – 45, 65 – 66). Сагледавани кроз *модел парне интеракције*, узроци промена у прошлости се не морају разумети као искључиво спољни или унутрашњи, а размена се не мора посматрати као једини облик интеракције између заједница који је доводио до друштвених промена. Моделом се у први план стављају различите интеракције између аутономних социо – политичких заједница и подразумева се регионални приступ проблематици (Renfrew and Cherry (eds.) 1986, 1, 6). Полазиште је став да друштва на одређеном простору (региону), односно у суседству, на истом или сличном ступњу развоја, кроз међусобне интеракције развијају исте или сличне друштвене и политичке односе, материјалну културу, језик, култ, колективни идентитет, итд. (Renfrew and Cherry (eds.) 1986). Различити облици интеракција између заједница доводе до промена у заједницама. У те облике интеракција спадају имитација и емулација (изједначавање, надмашивање), конкуренција (надметање), ратовање, размена добара и информација (Renfrew and Cherry (eds.) 1986, 1, 8 – 10). Просторни односи (на пример, односи положаја и територија које су одређене заједнице контролисале) играју важну улогу у овим интеракцијама (Renfrew and Cherry (eds.) 1986, 1 – 4) и стоје у вези са односима моћи у прошлости који се огледају кроз различите интеракције, односно могу се препознати преко археолошке грађе за чије сагледавање су важне различите просторне и упоредне анализе на регионалном нивоу.

У оквирима процесне школе мишљења, социо – економских односи у прошлости су добили тумачење и кроз приступ који је означен као политичка

⁶⁵ Превод – С. Бабић (Бабић 2004, 44).

економија (Earle 1997; Earle and Kristiansen 2010a; 2010b; D’Altroy et al. 1985; 2002). *Политичка економија* подразумева да се у поглаварствима и раним државама могу препознати три различита али међусобно испреплетана нивоа социо – економских односа кроз друштвено „кодиран“ и организован колективни рад, размену, ратовање и сл.– *економија домаћинства, ритуална економија и политичка економија* (Earle and Kristiansen 2010a, 6 – 7, 15 – 16). Економија домаћинства подразумева најзаступљенији облик социо – економских односа, везана је за домаћу (породичну) проиводњу и реципрочну размену (Earle and Kristiansen 2010a, 4, 16). Ритуална економија подразумева колективне активности везане за проиводњу метала, сакралних споменика, различите церемоније, итд., којима руководе такозвани ритуални поглавари (Earle and Kristiansen 2010a, 15 – 16). Политичка економија се посматра као облик социо – економских односа и активности којима руководе такозвани ратнички поглавари, а подразумева активности размене добара, ратовања, стварања савеза са другима и сл., којима се одржава висок друштвени статус и повлашћени положај поглавара, и конструишу различити идентитети неједнакости у заједници (Earle and Kristiansen 2010a, 15 – 16).

Овај приступ који је послужио као основа за интерпретацију социо – економских односа касне праисторије у различитим деловима света (Earle 1997; Earle and Kristiansen 2010a; 2010b; D’Altroy et al. 1985; 2002), у новије време је добио примену и у проблематици гвозденог доба централног Балкана (Вранић 2012; Vranić 2012a, 40 – 42).

Супстантивистичко схватање економских, тојест социо – економских односа добило је мањи одјек и у проблематици ковања „варварског новца“ на централном и западном Балкану. На тај начин се „илирском“ новцу и новцу Скордиска, кованом током млађег гвозденог доба, може приписати „превасходно социјално – престижни значај“ у тадашњим социо – економским односима (Поповић 1987, 132 – 133), уместо улоге „правог новца“ у релацијама које су схватане на формалистичким основама (уп. Сека Н. 1972b; Islami 1972b).

6.2. ПРИМЕНА КОНЦЕПТА ДИСТРИБУТИВНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

Концепт *дистрибутивне интеграције* (поглавље 2.3.3.3.), формулисан је у овом раду са циљем интерпретације социо – економских односа на југоисточном јадранском приморју и блиском приморском залеђу током последњих векова старе ере, непосредно пре римских освајања овог простора, на основама теорија *материјалне културе, агенције, праксе и структурација*, уз разумевање економије у прошлости на *супстантивистичким* основама. Применом концепта се доводе у везу праксе размене материјалне културе и социо – економска интеграција заједница у касној праисторији овог подручја (уп. поглавље 2.3.3.3.).

На овај начин је могуће разумети социо – економске односе у касној праисторији другачије од уопштене и модерним друштвено – политичким дискурсом условљене традиционалне интерпретације балканске прошлости, која подразумева етнички детерминизам, евроцентрични и еволуционистички приступ (уп. Бабић 2004; Вранић 2011; Kuzmanović 2013; Kuzmanović i Vranić 2013; Džino 2006; 2007; 2008b; 2008d; 2009) или у односу на тумачење економије у прошлости кроз њену идентификацију као примитивне фазе модерних економских односа. Идентитет заједница у прошлости се може поимати као социо – економска, па и топографска, а не искључиво као етничка категорија. У том смислу се етнички идентитет може разумети као колективна представа од другачијег значаја у односу на идентитет који је репродукован кроз социо – економску праксу у прошлости. Економски односи се могу разумети као друштвено „кодирани“ и као културно – специфичне релације. Социо – економски односи се испостављају као једна од окосница разликовања и поистовећивања са другима, односно као окосноца разумевања и комуницирања колективних („социо – економских“) идентитета у прошлости.

Концепт *дистрибутивне интеграције* је само донекле могуће упоредити са моделом *парне интеракције* (Renfrew and Cherry (eds.) 1986) или приступом који се назива *политичка економија* (Earle and Kristiansen 2010b) у процесној археологији, јер им је заједничко настојање да се објасни социо – економска динамика и промена у прошлости. Међутим, кључна разлика се огледа у приступу проблематици. Полазиште концепта *дистрибутивне интеграције* је појединац у

прошлости, док се социо – економска динамика тумачи кроз праксе које крећу од индивидуе. Дакле, тумачење креће „изнутра“, из унутрашњих односа. У фокусу су начини успостављања односа и улога материјалне културе у њиховом продуковању и репродуквању кроз праксе размене и њихову перцепцију која их повратно подупире, а не различите, унапред пројектоване врсте односа који би се потом „механички“ спајали у моделе којима се реконструише прошлост. Процесни приступ би подразумевао поглед „споља“ и генерализацију. На тај начин је тумачење прошлости лишено разумевања специфичних значењских аспеката („хеленизоване“) материјалне културе који су битно условљени контекстима успостављања социо – економских односа кроз праксу. Процесна интерпретација би подразумевала да се различити социо – економски односи посматрају одвојено, према врсти, као појединачне активности, а потом „механички“ уклапају у унапред пројектоване моделе као различити нивои интеракција.

Из аспекта *теорије праксе* (Бурдије 1999; уп. поглавље 2.3.3.1.) примена неоеволуционистичких премиса које су у основи процесне интерпретације је проблематична. Тако је разумевање *поглаварства* као облика социо – економских односа које одликује институционализација неједнакости која се наслеђује, редистрибуција добара по принципу централизације и значај сродства за остваривање социо – економских односа (Service 1975, 15 – 16, 71 – 102; уп. Gosden 2002, 91 – 92), а што лежи у основи примене процесних модела и приступа (уп. Renfrew and Cherry (eds.) 1986; Earle 1987; 1997; Earle and Kristiansen 2010a; 2010b; D’Altroy et al. 1985; 2002; Kristiansen 1998), дискутабилно управо из угла анализа социо – економских пракси у прошлости. Исте праксе које одликују на пример поглаварство се могу довести у везу са другим облицима друштвеног организовања, рецимо ужом или широм породицом. Као и у поглаварству тако је и у патријархалној породици неједнакост чланова институционализована и наследна (глава породице, наслеђивање са оца на најстаријег сина и сл.), сродство је од кључног значаја за такву друштвену јединицу, а и централизована прерасподела добара је често присутна (на пример, када глава породице с поља донесене занатске производе, храну и сл. и прерасподељује те ствари осталим члановима). Јасно је да се праксе могу подударати у различитим облицима и

величинама друштвеног организовања, на пример и у поглаварству које стоји један ниво изнад локалне средине (уп. Turchin and Gavrillets 2009, 168), и у патријархалној породици која је део те локалне заједнице. Ова чињеница може бити веома значајана за археолошку интерпретацију која настоји да те праксе препозна преко археолошких трагова, који на пример могу понављати исти образац дистрибуције материјала па чак и контекст налаза.

С тога се типологије социо – економских односа у прошлости могу означити као „вештачке“ и могу бити само помоћно средство и радна теза. Из угла теорије праксе неоеволутивне типологије нису одрживе управо због чињенице да су се једне те исте праксе могле одвијати у различитим типовима и величинама друштвеног организовања. Зато истраживачки фокус треба да буде усмерен на феноменологију, а не типологију социо – економских односа. У средишту тог другачијег фокуса је пракса у прошлости.

Према концепту *дистрибутивне интеграције*, организацију или сложеност заједница у прошлости је могуће разумети кроз увећање броја учесника у специфичним праксама којима су се репродуковали социо – економски односи, а не искључиво кроз еволутивне типологије (Service 1975; Fried 1967) на којима почивају многи процесни радови (уп. Gosden 2002, 90 – 92). *Дистрибутивном интеграцијом* се тумачи феноменологија социо – економских пракси у прошлости и последично социо – економских односа са становишта тих пракси према археолошким траговима, без обзира на начине именовања тих облика организовања, што је често пројекција савремених вредности и склоности модерних истраживача.

6.3. ПОКРЕТНА АРХЕОЛОШКА ГРАЂА

Покретну археолошку грађу, датирану у последња четири века старе ере и регистровану на простору југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа на местима утврђених „хеленизованих“ насеља и њихове непосредне околине, чини корпус артефаката различитих врста чији број се мери хиљадама примерака типолошки разноликих предмета и производних нус продуката. Према врсти артефаката, уопштено могу се разликовати: посуде, накит и делови ношње, оруђе, оружје, новац, фигурине, епиграфски споменици и остали покретни налази попут грађевинске керамике и метала (цреп, окуви, клинови и сл.), нус продуката металуршких производних активности (шљака), итд. (*поглавље 3.; Табела 1*). Порекло ових налаза је разнолико и количина различита, па концентрација налаза варира на различитим местима, што је важан аспект који указује на путеве њихове циркулације у прошлости.

Синтеза покретне археолошке грађе је приказана с циљем утврђивања дистрибуције, врсте, датовања и порекла различитих предмета, чија је употреба била од значаја за социо – економске односе у прошлости. Методе подразумевају различите квантитативно – квалитативне анализе. Закључци који произлазе из ових анализа биће од значаја за финалну интерпретацију социо – економских односа у датом контексту, јер се у коначном тумачењу успостављају везе између археолошких трагова и идеја произашлих из претходне теоријске разраде (уп. *поглавље 2.4.; поглавље 6.1.; поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.*).

Разликовањем врсте, количине, дистрибуције, порекла и контекста налаза покретне археолошке грађе могуће је разумети социо – економске односе унутар сваке заједнице и између различитих заједница.

6.3.1. ПОСУЂЕ

Посуђе, углавном керамичко, представља најзаступљенију врсту покретних археолошких налаза на простору југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа који се датирају у последња четири века старе ере (*поглавље*

3.; Табела 1). Налази керамичких посуда или њихових делова присутни су на скоро свим местима где се налазе остаци насеља.

Према материјалу од ког су направљени, могу се разликовати керамички, метални (бронза, сребро) и стаклени судови, а према пореклу се издвајају локални или „домаћи“ производи и импортовано посуђе.

6.3.1.1. ПОСУДЕ ЛОКАЛНЕ („ДОМАЋЕ“) ИЗРАДЕ

Међу посуђем које је израђивано локално, и у највећем броју случајева локално и коришћено, могу се разликовати груба и керамика fine израде.

Грубу керамику чине посуде израђене без употребе витла (пехари, шоље, зделе, лонци) и посуде које су направљене уз помоћ грнчарског точка дебелих зидова и грубље фактуре (питоси, амфоре), док у керамику fine израде спадају посуде израђене на витлу, које се у литератури често препознају као имитације „хеленистичке“ керамике (Табела 1; Табела 2).

Праисторијска керамика или такозвана „илирска керамика“, према досадашњим публикованим налазима је присутна на великом броју локалитета (Табела 1). Рађена је без употребе витла и углавном је чине посуде типа пехар или шоља са једном или две вертикално постављене дршке, затим различите зделе и лонци (уп. Andrea 1976a, 334 – 335, Т. 5, 6, 7; 1983 – 1984, 110, fig. 9 / 6 – 8; Batović 1988a; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 120, 132; Islami et Seka 1964, 100, Т. 9 / 1; Jubani 1972c, 427 – 428, fig. 10; Т. 10 / 7, 9, 10, 13; Т. 11 / 2, 4; Komata 1975, 490; Korkuti 1971, 137; Leković 1976, 187 – 188; Kowal 2011b, 201; Ковачевић 1998, 105; Marić 1976d, 253; 1977, 8, Т. 33 / 6, 8, Т. 35 / 1 – 11, Т. 36 / 3, 6, 9, Т. 37 / 1, 3, 4, 6 – 8, 11; Mane et al. 1976, 405; Marijanović 1984, 17; Парајани 1973, 110; 1975a, 465 – 467; Паровић – Пешикан 1979, 47, сл. 27, сл. 28, Т. 7 / 2; 1980, 24, 27, сл. 5, Т. 6; Petrić 1978a, 40; Prendi et Budina 1972, 37 – 39, Pl. 9a, 9b; Forenbaher i Rajić Šikanjić 2006, 430; Seka, N. 1977 – 1978, 251, Tab. 1 / 1 – 8; 1972a, Т. 4 / 5, 6). Често може бити украшена геометријским шарама урезаним пре печења суда. Ови типови посуда јављају се током целог гвозденог доба на простору централног и

западног Балкана (уп. Венас (ur.) 1987) а њихова продукција се наставља током последњих векова старе ере.

У другу групу спада *груба керамика рађена на витлу*, углавном тањери, лонци и питоси локалне производње, међу којима има и печатираних примерака као што је случај у Ирмају (уп. Vrekaј 1997, 169, Т. 6 – 13; Dautaj 1981, 65 – 66, Т. 4 / 8 – 14; Komata 1975, 490; Mane et al. 1976, 405, 407; Paraјani 1973, 110; 1975a, 465 – 467; Prendi et Budina 1972, 37 – 38, Pl. 9a, 9b; Prendi 1975a, 154; Spahiu 1977 – 1978, 348, Т. 1; Hoxha dhe Lahi 1988, 263; Сека, N. 1987a, 18; 1977 – 1978, 252 – 253, Tab. 3 / 1, 2). Регистрована је на већем броју локалитета (*Табела 1*) и поред такозване *праисторијске керамике* чини корпус кухињског и посуђа за чување, спремање и конзумацију хране у утврђеним насељима на југоисточном Јадрану током последња четири столећа старе ере.

Трећу групу чине *амфоре локалне израде* од којих су неке дистрибуиране ван места продукције. Према досадашњим публикованим резултатима археолошких истраживања може се разликовати више типова и подтипова амфора „домаће“ израде.

1. *амфоре из Хекаља* (поглавље 3.8.14.; прилог 4 – слика 196). Међу амфорама локалне производње са локалитета у Хекаљу (антички Билис) издваја се више типова: тип амфоре са отвором у виду левка (Vrekaј 1997, 168, Т. 2 / 16 – 20, 25), амфоре са разврнутим ободом на споља (Vrekaј 1997, 169, Т. 2 / 23, 24), амфоре са широким отвором и на споља разврнутим тањим ободом (Vrekaј 1997, 169, Т. 3 / 26 – 32), тип амфоре са нешто дебљим ободом разврнутим на споља (Vrekaј 1997, 169, Т. 3 / 33), амфоре са вертикално постављеним и задебљаним ободом (Vrekaј 1997, 169, Т. 3 / 34, Т. 4 / 35, 36), амфоре са равним ободом (Vrekaј 1997, 169, Т. 2 / 14, Т. 5 / 50, 51, 53), амфоре са веома задебљаним ободом (Vrekaј 1997, 169, Т. 5 / 52, 54).

2. *амфоре из Кротине* (поглавље 3.8.8.). Амфоре локалне производње у Кротини (антички Димал) 3. века старе ере карактеришу пљоснат обод који је једва преврнут на споља, кратак врат, и дршке постављене одмах испод обода (Dautaj 1972, 153; 1975a, 192, Pl. 1). Делови амфора из Кротине су налажени и у Ирмају, Пљочи и Појанију (Dautaj 1972).

3. *амфоре из Бељша (поглавље 3.7.2.)*. Поред различитих врста локалне керамике, у Бељшу је нађено доста фрагмената амфора домаће израде од розикасте глине са високим вратом и широким ободом (Andrea 1976a, 335, Т. 7 / 15 – 30; Сека, N. 1972a, 12).

4. *амфоре из Берата*. У Берату су констатовани бројни фрагменти керамике локалне израде, међу којима има и амфора (Andrea 1983 – 1984, 112; Spahiu 1975, 495 – 496, 499).

5. *амфоре из Пљоче (поглавље 3.9.4.)*. На локалитету је нађена велика количина керамике домаће израде међу којима се убрајају амфоре трбушастог изгледа (Anamali 1972a, 101).

6. *амфоре из Маврова (поглавље 3.9.2.)*. На некрополи у близини насеља су констатовани налази сликаних амфора за које се сматра да представљају локалне имитације апулске керамике (Dautaj 1981, 70, Tab. 8 / 2, 3, 5, 6).

7. *амфоре из Ирмаја (поглавље 3.7.6.; прилог 4 – слика 197)*. На локалитету су констатовани фрагменти мањих амфора који се развраставају на неколико подтипова (Prendi et Budina 1972, 40 – 41, Pl. 11a, 11b).

Четврту групу керамичких посуда локалне израде чини **фина керамика**, рађена на витлу у различитим облицима који су типични за такозвану „хеленистичку“ керамику, понекад је украшена црним фирнисом, уздужним и попречним ребрима, сликаним и шрафираним мотивима и рељефним приказима, а често се среће и у боји печења, од окер до сивих нијанси. То су начешће различити пехари, крчази, вазе, шоље, тањери и сл., односно кантароси, скифоси, хидрије, купе, лекити, итд., који се срећу на већем броју локалитета (*Табела 2; поглавље 3.*; уп. Andrea 1976a, 335, Т. 7 / 15 – 30; 1983 – 1984, 112; Basler 1969, 7, Т. 5, 6, 10, 11, 13, 20, 21, 27; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 136 – 137; Spahiu 1975, 495 – 496, 499; Сека, N. 1972a, 12, Т. 8 / 4 – 7; Dautaj 1981, 70, 72, Tab. 8 / 2, 3, 5, 6; Marković 2012, 61 – 62; Lahi 1993, Т. 5; Islami et Сека 1964, 100; Jubani 1972c, 432 – 433; Паровић – Пешикан 1980, 28, сл. 6 / 8, 10; Korkuti 1971, 138; Prendi et Budina 1972, 40 – 41, Pl. 11a, 11b; Papajani 1973, 110; 1975a, 465 – 467, Pl. 1 / 2, 4, 5, 7; 1976a, 28; Komata 1975, 490; Ваџе 1974, 51; Prendi 1975a, 153 – 154; Köegler 2011, 79 – 82, Abb. 3 – 9; Leković 1976, 187 – 188; Marić 1971, 32; 1977, 42

– 43, T. 31 / 2 – 19, T. 34 / 1, 11; Ujes 1999, 209; Ковачевић 1998; Dyczek 2010a, fig. 5; Vrekaј 1997, 169, T. 6 – 13).

6.3.1.2. ИМПОРТОВАНЕ ПОСУДЕ

Међу посуђе које је импортовано у утврђена „хеленизована“ насеља убрајају се транспортне амфоре, фина керамика из различитих производних центара на Медитерану (најчешће *гнатија* керамика) и понегде металне посуде (Табела 1). Фрагменти импортованих транспортних амфора и fine керамике су присутни на доминантном броју локалитета (поглавље 3.; Табела 1).

6.3.1.2.1. ИМПОРТОВАНЕ ТРАНСПОРТНЕ АМФОРЕ

Као доминантна врста контејнера за транспорт и чување вина, уља и других пољопривредних производа на Медитерану током касне праисторије и античког времена (Grace 1979; Peacock and Williams 1986; Twede 2001; 2002), **транспортне амфоре** или њихови делови су међу најзаступљенијим налазима на местима утврђених „хеленизованих“ насеља на југоисточном Јадрану и блиском приморском залеђу (поглавље 3.; Табела 1; Табела 2; Табела 4).

У смислу **типологије и дистрибуције амфора**, у овом археолошком контексту може се разликовати двадесетак типова, дистрибуираних на различите локалитете (Табела 3).

1. *грчко – италске амфоре* (прилог 4 – слика 186, слика 187, слика 188, слика 189). Разликују се старији и млађи типови. Е. Вил разликује пет подтипова (Will 1982). Карактерише их срцолико тело са зашиљеним дном, тракасте дршке и обод троугаоног попречног пресека (Benoît 1957, fig. 1 – 7; Mersch 1986, fig. 1 – 2; Peacock and Williams 1986, fig. 24; Will 1982, Pl. 85). Старији тип амфора је нешто мањи и достиже до 69 cm у висину, док су млађе издуженије и достижу висину од 90 cm (Will 1982, 342). Датирају у период који траје око 250 година, од половине 4. до краја 2. века старе ере, с напоменом да К. Ван Дер Мерш старији тип смешта чак у прву половину 4. столећа старе ере (Benoît 1957, 251 – 253; Will 1982, 356;

Mersch 1986, 571 – 572, 575; Olcese 2007, 60). Као производни центри обично су означене области јужне Италије, тј. Кампаније, Апулије и Сицилије (Gassner 2011; Mersch 1986, 571 – 572, fig. 3; Olcese 2007, 64 – 65; Peacock and Williams 1986, 84 – 85; Will 1982, 356). На источном Јадрану као производни центри се наводе Вис и Драч (Kirigin 1994, 18; Tartari 1982 271). На основу петролошких и минеролошких анализа, од 3. века старе ере производни центри би могли да буду и у Појанију (Аполонија) као и у Бутринту (Gassner 2011). Анализа градивног материјала свакако показује широку распрострањеност радионица овог типа посуда (Peacock and Williams 1986, 80, 84 – 85). Налажене су широм Медитерана, на западном и источном Средоземљу, на Црном мору као и у унутрашњости европског копна, а старији типови вероватно представљају најзаступљеније амфоре на Медитерану пре Првог пунског рата (Empereur et Hesnard 1987, 25 – 33; Olcese 2007; Peacock and Williams 1986, 80, 84 – 85; Will 1982, 338, 343), док се на источном Јадрану најчешће налазе на подручју средњодалматинских острва (Kirigin 1994, 16; Kirigin et al. 2005, 13; Petrić 1989, 28; 2002, 474 – 479). Интересантана је чињеница да иако могу да носе печате са грчким, иберијским, латинским и натписима Оска, на локалитетима источног Јадрана (углавном подводним) су познати примерци који су без печата што се тумачи њиховом локалном производњом (Kirigin 1994, 18), мада су са Ошанића познати примерци са урезаним графитима (Marić i Fotić 2005).

Према досадашњим археолошким истраживањима може се извести закључак да су у утврђеним хеленизованим насељима убедљиво најзаступљеније грчко – италске амфоре старијих и млађих подтипова, са сигурношћу регистроване на локалитетима: Бељтој, Будва, Волујица, Водовађа, Гошићи, Десна, Драч, Дунаве, Канин, Кротина, Љеш, Марглић, Марушића градина, Машкјез, Појани, Прењ, Росе, Рисан, Скадар, Тиват – Гомилица, Улцињ, Кротина, Хекаљ, Валона (поглавље 3.).

2. амфоре из Епидамноса (Дирахиона). О производњи амфора у Дирахиону изнета су мишљења да се најпре ради о грчко – италским типовима посуда и можда коринтског типа амфора (Gassner 2011; Tartari 1982). Током хеленистичког времена производиле су се још најмање три типа амфора у локалним радионицама, такозване варијанте „7“, „8“, „13“, датиране у време 3. и 2. века

старе ере (Tartari 1982, 245 – 246, 271). Од 2. и 1. века старе ере примећена је редукција величине локалних амфора (Tartari 1982, 271). Током 3. и 2. века старе ере израђиване су сличне посуде у три варијенте, веома сличне грчко – италским амфорама по облику обода с којима се лако могу мешати, а налажене су на ширем простору античког насеља у Драчу, високе око шездесет сантиметара, срцоликог тела са зашиљеним дном, дугачког цилиндричног врата, дугачких тракастих дршки које су постављене одмах испод задебљаног обода чији попречни пресек има облик троугла (Tartari 1982, 245 – 246, 271, fig. 6, 7). У поређењу са грчко – италским, ове амфоре имају нешто дужи врат у односу на висину трбуха. Међу фрагментима локалне израде су констатовани парчићи који носе печате са именима мајстора (Tartari 1982, 271, T. 7).

Сматра да су произвођене у античком Епидамносу (Дирахиону), и у самом Драчу су као археолошки налази присутне у великим количинама (Tartari 1982).

3. *аполонијске амфоре са равним дном (прилог 4 – слика 195)*. Иако су првенствено служиле за чување и служење пољопривредних производа, дистрибуиране су на више локалитета па су делимично употребљаване и као транспортне амфоре. У том контексту овај тип се датира у време 4. и 3. века старе ере (Mano 1976, 309 – 310). У питању су посуде око тридесет сантиметара високе, са равним или благо конкавним дном посматрано са доње стране са прстенастом стопом, са ширим, лоптастим трбухом, дебљим цилиндричним вратом и тракастим дршкама које крећу одмах испод обода, каткад украшене хоризонталним линијама или тачкицама на рамену или трбуху (Mano 1976, fig. 2). Ободи се јављају у два облика, троугаоног попречног пресека, слично као код грчко – италских амфора и благо извијени на споља уз дршке, слично ободима коринтских *B* амфора (Mano 1976, fig. 2). Сличне посуде познате су из Коринта и датиране у 4. и 3. век старе ере (Edwards 1975, 111 – 112, Plate 23).

Међу амфоре аполонијске продукције 3. века старе ере спадају и посуде са ободом посувраћеним на споља, дужег врата, са дршкама које надвисују обод (Dautaj 1975a, 192).

Аполонијске амфоре осим у Појанију присутне је на више локалитета у унутрашњости Албаније (Mano 1976, fig. 3). Констатоване су у Кротини, Ирмају,

Кљосу, Бабуњу, Бељшу и другим локалитетима (Mano 1976, 310, fig. 3; Mano dhe Dautaj 1997, 129 – 133).

4. *Бриндизи тип амфора*. Овај тип, који се датира у период од касног 2. до средине 1. века старе ере и производио се у Калабрији, односно Апанију северно од Бриндизија, карактерише овално тело, задебљан прстенасти обод, цилиндрични врат, сужено дно у виду чворноватог задебљања, и округли попречни пресек дршки (Gessner 2011; Peacock and Williams 1986, 82 – 83, fig. 22). Распрострањене су по западном и источном Медитерану, има их у Далмацији и Грчкој (Peacock and Williams 1986, 82), а у утврђеним насељима на југоисточном Јадрану се налазе у Скадру, Хекаљу и Љешу.

5. *Дресел 1А (Dressel 1А) амфоре*. Производиле су се у више италских центара, у времену између краја 2. и средине 1. века старе ере, и карактеришу их издужен цилиндрични врат, дугачак скоро колико и издужен трбух суда, дугачке и у пресеку овалне дршке, висок али кратак обод троугаоног попречног пресека и зашиљено дно са равном стопом (Peacock and Williams 1986, 80, 86 – 87, fig. 26). Углавном се срећу на локалитетима на западном Медитерану, стизале су чак до Британије, а има их и на истоку Средоземља (Peacock and Williams 1986, 87). Налажене су у Купарима, Рисну, Бељтоју, Скадру, Љешу, Појанију, Трипорту и Хекаљу.

6. *Дресел 1Б (Dressel 1Б) амфоре*. Произвођене су у више италских радионица, у Кампанији, Етрурији и Лацијуму од прве четвртине 1. века старе ере до краја истог столећа, а раширене су углавном на западном Медитерану мада их има и на истоку Средоземља (Peacock and Williams 1986, 89 – 90). Карактерише их висок и вертикално задебљани обод, дугачак цилиндричан врат, издужен трбух са зашиљеним дном чија стопа је равна и дугачке дршке овалног пресека постављене веома близу врата (Peacock and Williams 1986, fig. 28).

Фрагменти су познати из Хекаља и Појанија.

7. *Дресел 2 – 4 (Dressel 2 – 4) амфоре (прилог 4 – слика 193)*. Дресел 2 – 4 тип је произвођен у Кампанији, Етрурији и Лацијуму, као и у другим западним медитеранским центрима у Француској и Шпанији током касног 1. века старе ере до у средину 2. столећа, дистрибуиране су широм Медитерана и запараво је најзаступљенији тип за транспорт вина на западном Средоземљу током раног

царства (Peacock and Williams 1986, 105 – 106). Карактерише их издужено тело са зашиљеним дном, висок цилиндричан врат који се шири на горе са задебљаним и прстенасто обликованим ободом и дугачке дршке направљене од две, округле у пресеку и уздужно спојене кобасице глине (Peacock and Williams 1986, 105, fig. 39). Фрагменти ових амфора су познати са локалитета у Волујици, Хекаљу и Појанију.

8. *книдске амфоре (прилог 4 – слика 194)*. Највећи број нађених хеленистичких амфора са Книда датиран је у период 3. до 1. века старе ере и распрострањен на ширем медитеранском простору, нарочито у егејској области (Grace 1949; 1979). Висина им је око деведесет сантиметара, имају издужено срцолико тело од црвенкасте глине, дуг цилиндричан врат и обод који је обликован као прстенасто задебљање, дршке су тракасте и дугачке, савијене под оштрим углом испод обода а зашиљено дно је у виду печурке (Biers 1996, fig. 10.50; Grace 1949, Pl. 19 / 7; 1979, fig. 34, 36). Често су печатиране на дршкама натписима са именима званичника који су бирани на годину дана или натписом *knidion* у правоугаоном пољу (Grace 1979, fig. 21, 39, 40). Поједини печати книхских амфора су рађени као округли печати амфора са Родоса па је каткад могуће помешати два типа (Grace 1949, Pl. 20 / 11).

Фрагменти ових амфора су нађени на локалитету у Љешу, док су фрагменти нешто старијих амфора из 3. века старе ере са Книда познати са локалитета у Драчу и Кротини.

9. *коринтске А (Corinthian A) амфоре (прилог 4 – слика 190)*. Ово је тип амфора висине преко шездесет или понекад преко седамдесет сантиметара који се датира у широк распон од 8. до краја 4. века старе ере, произвођен у Коринту и распрострањен на ширем медитеранском простору (Biers 1996, 126, 148, fig. 5.22, 6.22; Koehler 1981, 451, 457; 1982, 284). Поједини истраживачи на основу петрографских анализа упућују на могућност производње ових амфора у Драчу (Епидамнос), Бутринту, на локалитетима Фоинике и Орикос, у Амбракији, на Крфу (Коркира), Лефкади и Закинту (Gassner 2011). Млађе амфоре са ободом троугаоног попречног пресека, округластим телом и суженом али заравњеном стопом познате су са локалитета Драч, Марглич, Машкјез, Трипорт, Кротина и Љеш.

10. коринтске Б (Corinthian B) амфоре (прилог 4 – слика 191). Амфоре овог типа датирани су у период од краја 6. до краја 3. века старе ере (Katić 2001 – 2002, 55; Koehler 1982, 284; Preka – Alexandri 1992, 50 – 51). Производиле су се најпре у Коринту, али и у његовој апоикији Коркири на Крфу (Koehler 1982, 284; Preka – Alexandri 1992, 50 – 51). Производња од краја 4. и у 3. веку старе ере је постојала и у Фаросу на Хвару (Katić 2001 – 2002, 52, 55). Анализом градивног материјала појединих примерака је указано да се продукција можда одвијала и у Бутринту (Gassner 2011). Разликују се старији тип из краја 6. и 5. века старе ере са округластим телом и млађи тип који се производи у 4. и 3. веку старе ере, срцоликог тела са зашиљеним дном, тракастим дршкама, са ободом извијеним на споља и два хоризонтална ребра између обода и врата посуде, висине око 55 cm (Katić 2001 – 2002, sl. 1 – 2; Koehler 1982, 286, Pl. 79).

Дистрибуција ових амфора је шири медитерански простор (Koehler 1981, 453, 457). Кад су у питању утврђена насеља на југоисточном јадранском приморју и у блиском залеђу, коринтске Б амфоре су налажене на локалитетима Ошанићи, Будва, Волујица, Драч, Марглич, Машкјез, Трипорт и Кљос.

11. кошке амфоре. Овај тип хеленистичких амфора из периода од 3. до 1. века старе ере са Коса карактерише нешто краће срцолико тело са зашиљеним дном и краћим цилиндричним вратом који се завршава ободом у виду прстенастог задебљања, са краћим тракастим дршкама (Grace 1979, fig. 56). Налажене су често на италском и егејском простору, носе печате на дршкама са натписима а на италском просору су често имитиране кроз више варијанти са нешто вишим и издуженијим телом у рано царско време (Grace 1979).

Амфоре пореклом са Коса присутне су на локалитетима у Драчу, Љешу и Гошићима.

12. Ламбоља 2 (Lamboglia 2) амфоре. Ове амфоре карактерише овално тело обликовано попут вреће са зашиљеним дном, дебеле овалне дршке округлог пресека, дугачак цилиндричан врат и задебљан и благо на споља извијен обод (Reacock and Williams 1986, 99, fig. 34 / A). Датирају се у другу половину 2. и прву половину 1. века старе ере, производиле су се углавном у центрима Апулије, а дистрибуиране су по великом броју локалитета западног и источног Медитерана, Егејског басена и Црног мора, најчешће као контејнери маслиновог

уља али и вина (Peacock and Williams 1986, 99 – 100). Продукција овог типа могућа је и у другим центрима, на источном Јадрану (Cambi 1989, 322).

Налажене су на локлаитетима Бајовци, Волујица, Скадар, Драч, Бељтој, Вид, Љеш, Марушића градина, Накована, Рисан, Кротина, Ошанићи, Берат, Марглич, Валона, Трипорт.

13. лезбошке амфоре. Овај тип је нешто мањих димензија са срцоликим телом и зашиљеним дном, високим и дебелим цилиндричним вратом и ободом у виду прстенастог задебљања испод којих су дршке које се савијају под оштрим углом, израђен од тамне сиве глине (Grace 1979, fig. 52).

Фрагмент једне амфоре пореклом са Лезбоса познат је са Ошанића, из 6. или 5. века старе ере. Фрагменти датирани у 4. или 3. век старе ере налажени су су Кротини (Mano dhe Dautaj 1997, 131).

14. родошке амфоре (прилог 4 – слика 192). Хеленистичке амфоре са Родоса најчешће су датиране у 3. и 2. век старе ере, могу бити високе до око осамдесет сантиметара, имају срцолико тело са зашиљеним дном, дугачак цилиндричан врат који се завршава ободом у виду прстенастог задебљања, дугачке тракасте дршке које крећу испод обода и савијају се под оштрим углом ка рамену суда (Biers 1996, fig. 10.50; Grace 1949, Pl. 19 / 5; 1979, fig. 22, 31, 36). Прављене су од глине fine фактуре и носе печате на дршкама са представом руже или главе Хелиоса као и печате са натписима у правоугаоним пољима, тојест именима званичника бираних на годину дана са назначеним месецом израде (Biers 1996, 322, fig. 10.51; Grace 1949, Pl. 20 / 4, 5; 1979, fig. 23, 25). На егејском подручју су прављене имитације родошких амфора у виду витких издужених судова од каснохеленистичког времена (Peacock and Williams 1986, 102 – 103, fig. 37).

Распрострањене су на ширем медитеранском простору нарочито у Егеји и источном Средоземљу (Grace 1949; 1979), а налажене су на локалитетима у Рисну, Гошићима, Драчу, Ирмају, Појанију и Орику.

15. тасошке амфоре. За амфоре класичног и хеленистичког времена, 5., 4. и 3. столећа старе ере карактеристично је срцолико тело са зашиљеним дном које може бити у виду печурке, краћим цилиндричним вратом и ободом у виду прстенастог задебљања испод ког полазе тракасте дршке ка врату суда који је

висок преко седамдесет сантиметара (Grace 1949, Pl. 19 / 6; 1979, fig. 52). Могу носити печате на дршкама са натписима званичника бираних на годину дана у четвороугаоном пољу, натписом *thasion* или приказом Херакловог лука или Херакла са луком (Grace 1949, Pl. 20 / 2; 1979, fig. 27, 28, 54, 55).

Распрострањене су на ширем медитеранском простору, нарочито у Егеји а стизале су и до Централног Балкана у 4. веку старе ере (Grace 1949; 1979; Поповић 2012, 31, 33). Присутне су на локалитетима у Гошићима, Кротини и Ирмају.

16. *Фарос 2 (Faros 2) амфоре*. Израда амфора овог типа потврђена је у Фаросу (Стари Град) на Хвару одакле су током 2. и 1. века старе ере стизале до северне Италије и залеђа источног Јадрана (Katić 1999 – 2000, 49 – 51; 2001 – 2002, 52, 56). То су посуде до 80 cm висине, срцоликог тела са стопом у облику печурке, тракастим дршкама и ободом у виду задебљаног прстена (Katić 1999 – 2000, sl. 3 – 4).

Фрагменти ових амфора су познати са налазишта у Ошанићима (Katić 1999 – 2000, 51; 2001 – 2002, 56).

17. *Метанонт амфоре*. Овај тип је познат као варијанта *Dressel 1* амфора, а фрагменти су између осталог познати са налазишта у Хекаљу (Vrekaј 1997, 168, Т. 1 / 12, Т. 2 / 13, 15, Т. 5 / 49).

18. *лаконтске амфоре*. Фрагменти типа лаконских амфора широког трбуха са извијеним ободом према споља који се спаја са цилиндричним краћим вратом суда континуалном кривом линијом посматрано у профилу, познати су налазишта у Маргличу (Сека, N. 1986а).

У смислу *квантитативног поређења* налаза на различитим налазиштима где су смештена утврђена хеленизована насеља, према досадашњим археолошким истраживањима, већа концентрација фрагмената амфора присутна је на локалитетима: Ошанићи („неколико хиљада фрагмената“, Marić 2004, 194; уп. Marić 1967; 1970; 1971; 1973а; 2006; Mariјan 1991), Бајовци („преко 700 чепова за амфоре“, Vogt 2008; Zmaić i Miholјek 2013, Т. 2), Рисан (Duczek 2012; Kowal 2010а; 2011b, 200; 2013b, 72; 2013c, 164; Ковачевић 1998, 106 – 107; Daszkiewicz and Baranowski 2010, 26; Kirigin 1994, 20 Karpiński 2010), Матагужи (Velimirović – Žižić i Pravilović 1986, 83; Mijović 1964 – 1965, 85; 1987, 80; Мијовић и Ковачевић 1975, 73 – 74), Љеш (маса од око „9000 kg“ фрагмената, Lahі 2013, 107), Згрдеш

(Islami 1972a, 228 – 229, 231, Pl. 4 / 8, 9), Кљос (Papaiani 1973, 110; 1975a, 465 – 469, Pl. 1; 1976a, 28), Кротина (Dautaj 1972, 153; 1975a, 192, Pl. 1; Kirigin 1994, 20), Машкјез (Dautaj 1972, 153; Сека 1977 – 1978, 250; 1983b, 253), Марглич (Сека, N. 1977 – 1978, 253, Tab. 3 / 3; 1986a), Хекаљ (Vrekaј 1997), Канин (Andrea 1976a, 359; Ваџе 1974, 28, Tab. 3, 4; Komata 1975, 490, Pl. 1), Орикум (Budina 1976b, 256 – 257, Pl. 1, Pl. 2), Пљоч (Anamali 1972a, 101; Dautaj 1972, 153), Трипорт (Bereti 1977 – 1978, 285 – 286; 1984, 263; 1985, 314, T. 1 / 2, 3, 4, 5, 8, 16; 1988b 105 – 107).

Према налазима фрагмената насеобинске керамике у утврђеним насељима југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа, најзаступљенији тип амфора током хеленистичког периода су посуде грчко – италског типа које су релативно равномерно дистрибуиране по целој области, са нешто већом концентрацијом у доњем Понеретљу, Боки Которској и Малакастри. Јављају се већ од краја 4. века старе ере и током наредних две стотине година. На доминантно присуство овог типа амфора на источном Јадрану упућују и налази на подводним локалитетима, највише око средњодаматинских острва (Kirigin 1994; Kirigin et al. 2005; Petrić 1989; 2002). Налази млађих коринтских А и Б амфора из 4. и 3. века старе ере се јављају ређе, нарочито на локалитетима у северозападним крајевима, док су импорти из егејске области (Лезб, Хиос, Кос, Родос, Книд, Тасос) такође ређи са најчешће присутним родошким амфорама.

Крајем 2. века старе ере, што се поклапа са интензивнијом римском експанзијом на источни Јадран (Папазоглу 1988; 2010; Cabanes 1986; 1988), али и укупним повећањем трговачких активности од времена касне римске републике (Morely 2007, 98), расте прилив млађих италских типова амфора, највише типа Ламбоља 2, док се типови Дресел 1А, 1Б, 2 – 4, и тип Бриндизи појављују у мањој количини и на мањем броју локалитета. На појединим локалитетима на југоистоку области се од 3. века старе ере дистрибуирају аполонијске амфоре са равним дном, дималске амфоре, а присутне су посуде израђиване у Дирахиону, Билису и Бельшу. На северозападу се појављују Фарос 2 амфоре, најприсутније на локалитету у Ошанићима (Katić 1999 – 2000).

Поред означених примарних региона и *центра продукције* наведених типова амфора, овде су од већег значаја источнојадранске радионице. Грчко – италске амфоре су се поред јужне Италије и Сицилије, вероватно производеле и у

античкој Иси на Вису, као и у Дирахиону (Kirigin 1994; Kirigin et al. 2005; Tartari 1982). Као центри производње коринтских типова амфора су поред Коринта означени Коркира, Аполонија, Бутринт и Фарос (Gassner 2011; Katić 2001 – 2002; Preka – Alexandri 1992). Производња Фарос 2 амфора је потврђена у Фаросу на Хвару (Katić 1999 – 2000). Радионице амфора са равним или конкавним дном, амфора са дугачким вратом и троугаоним попречним пресеком су познате из Аполоније и Дирахиона (Mano 1976; Tartari 1982), а јавља се и локална продукција амфора у залеђу приморја (Белш, Кротина, Хекаљ, Пљоч, Белш, Берат). Продукција Ламбоља 2 типа се поред Апулије вероватно може локализовати и на простор источног Јадрана, најпре у Вис (Cambi 1989, 322). Локална производња амфора у Љешу (*Lissus*) се углавном датира у време римске доминације крајем 2. и почетком 1. века старе ере и познати су фрагменти који носе латинске печате на дршкама с локалним именима *Genthius*, *Suro* и сл. (Prendi 1975a, 159).

Према изнетим подацима, од краја 4., а нарочито у 3. и 2. веку старе ере расте број источнојадранских радионица које производе амфоре и у њима извозе робу. Доминантна **роба** која је преношена је по свему судећи вино и у мањој мери маслиново уље чија размена расте од 2. века старе ере (Ламбоља 2 амфоре).

6.3.1.2.2. ИМПОРТОВАНА ФИНА КЕРАМИКА

Импортовани **керамички судови** или њихови фрагменти, **фине („луксузне“) израде** и разноликог порекла из многобројних медитеранских радионица 4. до 1. века старе ере (такозвана „хеленистичка керамика“), поред амфора представљају најзаступљеније налазе на локалитетима југоисточног Јадрана где се налазе остаци утврђених „хеленизованих“ насеља (*Табела 1; Табела 4; поглавље 3.*).

Најзаступљенији су различити **облици** керамичких судова (скифоси, ојнохое, пелике, пиксиде, гутуси, кантароси, кратери, унгуентарији, олпе, фиале, итд.) пресвучени црним и понегде браонкастим или црвенкастим фирнисом, сликане посуде (геометријски, флорални и фигурални мотиви), судови каткад

украшени шрафирањем (урезивањем геометријских мотива) и посуде са ребрастим зонама (релјефна ребра, обично на трбуху суда), као и fine посуде у боји печења, најчешће од окер или сивкасте глине (*Табела 4*; уп. Anamali 1972a, 109 – 112; Andrea 1976a, 336, 359, fig. 20, Т. 8, 9; 1983 – 1984, 108, 112; 1991 – 1992, 71, 86; Basler 1969, 7, Т. 1 – 30; Batović, 1988a, 43, 66, 85; Ваџе 1974, 28 – 29, Tab. 3, 4; Bereti 1985, 316, Т. 1; 1988a, 255 – 256, 108 – 109, Т. 4; 2001 – 2002, 176 – 181, 188, Т. 1 – 5; Budina 1976b, 256 – 257, Pl. 1, Pl. 2; Velimirović – Žižić 1964 – 1965; Velimirović – Žižić i Pravić 1986, 83; Vrekaj 1997, 169 – 170, 191, Т. 6 – 13; Гарашанин и Гарашанин 1967b, 136 – 137; Dautaj 1981, 69 – 72, Tab. 8 / 4 – 6; 1990, 266; Dautova – Ruševljan 1971a, 48; Dhrimo et Lafe 1974, 215; Islami 1972a, 228 – 229, 231, Pl. 4 / 8, 9; Islami et Ceka 1964, 100; Jubani 1972c, 432 – 433; Katić 2009, 27 – 28; Ковачевић 1998; Köegler 2011, 83 – 84, Abb. 10 – 12; Komata 1975, 490, Pl. 1; Korkuti 1972, 453 – 457, fig. 4, Т. 1 – 2; Korkuti and Petruso 1993, 724, 733 – 734; Kowal 2012, 201 – 202; Lafe 2004 – 2005, 120; Lahi 1988a, 258; 1988b, 79 – 83, Т. 5 – 7; 1993, 206 – 211, Т. 4; Mane et al. 1976, 403, 405; Marić 1971, 35; 1972, 41; 1973a, 175, 179 – 182, 184, Т. 13 / sl.7; Т. 15, Т. 16 / sl. 3; Т. 21 / sl. 1 – 6; Т. 22 / sl. 1, sl. 3, sl. 4, sl. 7; 1976a, 43, Т. 32 / 3, Т. 33 / 3, Т. 34 / 19; 1985, 51; 2000, 39 – 40, Т. 4 / sl. 5; Marijan 1989, 66, Т. II / 5, 6, 7; Marković 2012, sl. 4 – 7; Mijović 1964 – 1965, 85; 1987, 80; Мијовић и Ковачевић 1975, 73 – 74; Muzeu Historik Lushnjë b, Tab. 1; Муџај 1977 – 1978, 333 – 334, Tab. 2 / 1 – 5, Tab. 3 / 1 – 5; Myrto 1974, 248 – 249, Т. 3 / 1 – 3; 1982, 16; Парајани 1975, 465, 467, Pl. 1 / 1; Паровић – Пешикан 1979, 23, 35, 38, 41 – 42, 54, 59; 1980, 18, 28 – 29, сл. 6, Т. 5; 2001, 350 – 351, Т. 5, 6; Parović – Pešikan 1972, 78; Perkić 2012, 140; Petrić 1975; 1976; 1978a, 43, 79; Поповић 1994, 281 – 285, 289, 290 – 295; Popović 2004, Pl. 33 – 40; Praschniker und Schober 1919, 8; Prendi 1975a, 152 – 153, Pl. 2, 3; 1987, 241; Prendi et Budina 1972, 40, Pl. 12a, 12b; Rapanić 1972, 79 – 80; Spahiu 1975, 495 – 496, 499, Tab. 1 / 5; Shpuza 2009; Ujes 1999; Fistani 1983, 113 – 114, Т. 1 / 8, 13; Ceka, N. 1972a, 11 – 13, Т. 4 / 8, 9, Т. 7 – 10; 1977 – 1978, 253, Tab. 3 / 5 – 10; 1990b, 262; Çuni 1982, 233 – 235; Šalov 2010, 359; Ylli 1977 – 1978, 353 – 354). Велики део налаза је опредељен као јужноиталски, често апулски импорт, односно *гнатија (gnathia) керамика* чија производња почиње око половине 4. века старе ере (главни производни центар у Таранту), настајући из црвенофигуралног вазног сликарства уз

коришћење више различитих боја за сликање суда пре печења (бела, жута, црвена) имитирајући облицима металне посуде (*прилог 4 – слика 206, слика 207*; Vebster 1970, 20 – 21, 24 – 26). Део налаза се одређује као производ радионица на источном Јадрану, углавном у Аполонији, Дирахиону и на Вису, датиран од 4. до 1. века старе ере (Andrea 1976a; 1983 – 1984; Dhrimo et Lafe 1974; Kirigin et al. 2005; Bereti 1985; 1988b; Shpuza 2009; Vrekaj 1997; Dautaj 1972; Ceka N. 1972a; 1977 – 1978; 1983b; Spahiu 1975; Myrto 1974; Marić 2000; Prendi et Budina 1972; Ujes 1999; Šargo i Miše 2010; Miše 2013; Šešelj 2005).

Међу заступљеније посуде на локалитетима, поред сликане и керамике са фирнисом, убраја се *релефна керамика*, односно такозвани *мегарски пехари* (*Табела 4; поглавље 3.*) – полулоптасте посуде, понегде благо извијеног обода, које су украшене релефним украсима и бојом, најчешће флоралним, геометријским и понегде фигуралним мотивима (уп. Ковачевић 1998; Ujes 1999; Kowal 2012, 201 – 202; Marković 2012, sl. 8 Т. 1 / 4, Т. 2 / 10, 11, Т. 8 / 8, , Т. 13 / 3, Т. 21 / 12, 13Т. 30 / 1, Т. 28 / 7, 8, Т. 39 / 10, Т. 44 / 9, 11; Поповић 1994, 329 – 334; Popović 2004, 30 – 31, Pl. 31 – 32; Lahi 1988a, 258; 1993, 206 – 211, Т. 4; 1988b, 79 – 83, Т. 5 – 7; Ваџе 1974, 28, Tab. 4 / 6; 1975, 8; Dyczek and Shpuza 2014, 388, fig. 4; Lemke 2012, 213, fig. 5; 2013, 178 – 179, fig. 5; Hoxha dhe Lahi 1988, 263; Vrekaj 1997, 169, Т. 6 – 13; Islami 1972a, 228 – 229, 231, Pl. 4 / 8, 9 Bereti 1985, 316, Т. 1; 1988b, 108 – 109, Т. 4; Shpuza 2009).

Мегарски пехари, називани још и „*хомерски пехари*“ (Vebster 1970, 108 – 111) и другим именима („*σκόφοι*“, „*mould – made bowls*“), прављени су у различитим медитеранским радионицама (Атини, Делосу, итд.) утискивањем глине у калуп и њеним бојењем, између прве половине 3. и почетка 1. века старе ере. Представљају имитације металних пехара за испијање вина пореклом из Александрије и резултат су опонашања александријских узора, најпре од атичких мајстора (уп. Vebster 1970, 203 – 207). Налаз дела једног калупа за израду мегарских пехара на локалитету Пљоч упућује на могућност да су прављени и у Амантији (Ваџе 1974, 28, Tab. 4 / 6; 1975, 8), а као један од радионичких центара источног Јадрана касног 3. и 2. века старе ере, наводи се и Дирахион (Ujes 1999, 209; Šešelj 2005).

На мањем броју локалитета су забележени *коринтски импорти*, и ретко *атички импорти* (Табела 4; Marić 1979a, 23; Marijan 1989, 64 – 65; Паровић – Пешикан 2001, 350, Т. 5, 6; Паровић – Пешикан et al. 1978, 148), као и *импорти из радионица источног Медитерана* (Ошанићи и Љеш – кидске и ефешке радионице; Marić 2000, 43; Köegler 2011, 83 – 84, Abb. 10 – 12). На неколико места је забележена *црвенофигурална керамика* (облици – хидрија, ојнохое, скифос) из прве половине 4. века старе ере, углавном апулског порекла (Табела 4; Katić 2009, 31; Marijan 2001, 96, sl. 16; Petrić 2009, 513 – 514, sl. 5; Ujes 1999, 205; Паровић – Пешикан 2001, 343, 348; Паровић – Пешикан et al. 1978, 143, сл. 1), док су фрагменти *грнчарије са црним фигурама атичког порекла* за сад забележени у Улцињу, Орикуму и Трипорту (Табела 4; Vereti 1977 – 1978; 1984; 1985; 1988b; Vudina 1976b; Паровић – Пешикан 2001, 343; Паровић – Пешикан et al. 1978, 143, сл. 1).

Налази *terra sigillata* керамике произвођене у Арецијуму од друге половине, тј. последње четвртине 1. века старе ере су ретки и за сада су констатовани на локалитетима: Гошићи, Берат, Кљос и Канин (Andrea 1976a, 359; 1983 – 1984, 112; Ваџе 1974, 28, Tab. 3, 4; Komata 1975, 490, Pl. 1; Parajani 1975, 465, 467, Pl. 1 / 1; Паровић – Пешикан 1979, 24, сл. 6; Spahiu 1975, 495). Поједини налази *terra sigillatae* су у литератури означени као локалини производи (*pseudo terra sigillata*).

6.3.1.2.3. ИМПОРТОВАНЕ МЕТАЛНЕ И СТАКЛЕНЕ ПОСУДЕ

Металне и стаклене посуде констатоване су на неколико локалитета. У Ошанићима су констатовани налази неколико импортованих бронзаних посуда које укључују два суда са графитима, исписаним словима грчког алфабета на ободима посуда (Marić i Forić 2005, 181), затим једну већу украшену бронзану кофу („ведро“) звонастог изгледа са две дршке, мању полулоптасту бронзану зделу и мању украшену бронзану кутију („за накит“) облика паралелопипеда са поклопцем и гвозденим бравицом (Marić 1979a 24 – 26, 51 – 56, sl. 3, 4, Т. 19, 20, 21, 22, 24). Бронзане посуде констатоване су у Будви где је нађено неколико импортованих пехара, патера, здела, ситула, симпулума и дршки, датираних у

време од краја 4. до 2. века старе ере (Marković 2012, 74 – 75, Т.1, 3). Бронзане посуде нађене су и у Бељшу (Andrea 1983 – 1984, 108 – 109) а делови бронзаних ојнохоа и пехара у Ирмају (Prendi et Budina 1972, 45 – 46, Pl. 15a, 15b). Са локалитета Пљоч су познати налази бронзаних посуда – ојнохое, крчаг, здела, цедиљка, као дршка и други делови металног посуђа (Anamali 1972a, Pl. 22).

Углавном се ради о јужноиталским импортима, мада у случају бронзане кофе из Ошанића постоје аналогije са налазима у Бугарској (Marić 1979a, 54 – 56; Поповић 1994, 25).

Налази стаклених посуда су ретки. Фрагменти су нађени у Рисну (Kowal 2011b, 200), Будви (Marković 2012, 74, sl. 11), Гошићима (Паровић – Пешикан 1979, 24), Канину (Komata 1975, 492).

6.3.1.3. НАКИТ И ДЕЛОВИ НОШЊЕ

Налази накита и делова ношње у утврђеним „хеленизованим“ насељима укључују различите типове фибула, огрлица, наруквица, наушница, медаљона, привесака, укосница и игала, прстења, копчи, појасних плочица, апликација, итд., направљених од метала (бронза, сребро и злато), кости, шкољки и перли од различитих материјала (стаклена паста, керамика и сл.), и могу се уопштено поделити на домаће и импортоване производе међу којима се могу разликовати импорти из медитеранских радионица (превасходно јужноиталски импорти) и латенски импорти (Табела 5; поглавље 3.; прилог 4 – слика 208, слика 209, слика 210).

У *накит и делове ношње домаће израде* са већом сигурношћу се могу убројити различите *огрлице* од перли и шкољки (уп. Batović 1988a, sl. 10 / 2, 5; Korkuti 1971, 138; 1972b, fig. 6; Korkuti and Petruso 1993, 734; Паровић – Пешикан 1979, 24 – 25, сл. 6; Rušić 1969, 9), амulette и привесци од метала и кости (уп. Batović 1988a, sl. 10 / 1, 2; 1988b, 65 – 66, sl. 11; Korkuti 1971, 138; Kowal 2012, 201; Marić 1977, 8, Т. 29 / 29; Паровић – Пешикан 1979, 22 – 23, сл. 4; Petrić 2009, 513), бронзана дугмад и апликације (уп. Marić 1977, 8, Т. 29 / 9, 10; Паровић – Пешикан 1979, 22 – 23, сл. 4; Prendi et Budina 1972, Pl. 16 / 3; Fistani 1983, Т. 1 / 7),

бронзане игле и укоснице (уп. Batović 1988a, sl. 10 / 3, 4; Basler 1969, 8, Т. 9 / 37 – 4, Т. 12 / 54 – 4, Т. 18 / 88 – 3; Çuni 1982, 234; Ylli 1977 – 1978, 354;), наруквице од жице и металних трака (уп. Batović 1988a, sl. 10 / 1; Bereti 1977 – 1978, Т. 3; Prendi 1975a, 155, Pl. 4 / 1 – 6, 9).

Као рад домаћих мајстора који има порекло у накиту северне Грчке, сматрају се такозване фибуле са шарниром (Vasić 1985). Фибуле са шарниром констатоване су на већем броју локалитета: Цавтат, Рисан, Будва, Момишићи, Гостиљ, Скадар, Гајтан, Љеш, Бељш, Ирмај, Пљоч, а датују се у широк распон од 6. до 2. века старе ере, често у 5. и 4. век старе ере (Anamali 1972a; Basler 1969; Batović 1988a; Velimirović – Žižić 1964 – 1965; Ковачевић 1998; Korkuti 1972; Marković 2012; Prendi 1975a; Prendi et Budina 1972; уп. Vasić 1985). Порекло фибула са шарниром је северна Грчка мада се велики број примерака сматра радом домаћих мајстора на централном и западном Балкану (Vasić 1985; Васић 1994; 1995; 2006).

На мањем броју локалитета су констатовани налази који се најчешће именују као двојне игле које су служиле као украси на одећи уместо фибула и као укоснице (Васић 2008). Нађене су на локалитетима: Гостиљ (Basler 1969), Момишићи (Velimirović – Žižić 1964 – 1965), Ошанићи (Marić 1973a; 1979a), Гајтан (Korkuti 1972), Дзибр (Korkuti 1971). Обично се датују у 6. и 5. век старе ере али се појављују и касније од 4. до 2. века старе ере и производ су домаћих радионица, мада се сматра да облици појединих примерака („М“ глава) воде порекло из Мале Азије и Грчке (Васић 2008).

Бројни примерци накита, нарочито од племенитих метала (сребро и злато), полудрагог камења и стаклене пасте означени су као **импорти из медитеранских радионица**. У тај корпус спадају фибуле, огрлице, наруквице, прстење, наушнице, привесци и игле различитих типова и техника израде. Импортован накит је констатован на већем броју локалитета (Табела 5): Ошанићи (Marić 1967; 1972; 1973a; 1976a; 1977), Цавтат (Batović 1988a, 80, 89, sl. 10; Evans 1883, 6, 17), Будва (Поповић 1994; Marković 2012), Гостиљ (Basler 1969), Момишићи (Velimirović – Žižić 1964 – 1965), Рисан (Гарашанин и Гарашанин 1967b, 120; Kowal 2012, 204, fig. 4), Улцињ (Бошковић и др. 1981, 7; Паровић – Пешикан 2001, 341, сл. 7), Дзибр (Korkuti 1971, 138), Ирмај (Prendi et Budina 1972, 46, Pl. 16b), Мавров (Korkuti and Petruso 1993, 734). Међу налазима импортованог накита најчешћи су

јужноиталски импорти (често апулски импорти) и ретко егејски импорти који понегде укључују златне огрлице, наруквице, наушнице од жице и лима (понегде са натписима са грчким алфабетом који садрже лична имена) са људским и животињским протомама од полудргаог камена, стаклене пасте и метала (негроидна глава, лавља глава, овновска глава, змијска глава) или са завршетком у облику привеска (обрнута прамида, розета, палмета, орао, и сл.). Присутно је и прстење са гемама које садрже представе Артемиде, Атене и других фигура, као и различити привесци, плочице, стилуси и сл. Међу нактом и деловима ношње издвајају се појасне плочице од бронзаног или сребрног лима са приказима митолошко – историјских сцена нађене у Ошанићима (Marić 1971, 35, Т. 19; 1973с, 257, Т. 1, Т. 2; 1976а, 52, Т. 19; 1976с, 35, Т. 1, Т. 2) и Гостиљу (Basler 1969, 9, Т. 7, 23, 25, 30, 33), а познате и са локалитета у Прозору у Лици и Доњем Селцу у Албанији (Jovanović 1989; Balen – Letunić 1996; Kukuč 1998).

Латенски импорти представљени су налазима фибула на више локалитета. За сада су *латенске фибуле* најбоље документоване у Гостиљу, Момишићима, Ошанићима, Будви, Цавтату, Ирмају, Љешу (*Табела 5*; уп. Basler 1969; Batović 1988а; Velimirović – Žižić 1964 – 1965; Marić 1976а; 1979а; Marković 2012; Prendi 1975а; Prendi et Budina 1972). Може се разликовати више типова, а углавном се ради о фибулама средњелатенске схеме.

6.3.1.4. ОРУЂЕ И ОРУЖЈЕ

Оруђе и оружје нађено је за сада на двадесетак локалитета (*поглавље 3*; *Табела 6*).

Налази оруђа (*прилог 4 – слика 198, слика 199, слика 200, слика 201, слика 202, слика 203*), односно различитих алата могу се поделити на предмете коришћене за пољопривредну делатност и за занатску производњу.

Оруђе за пољопривредну делатност за сад је констатовано на локалитетима: Ошанићи (Marić 1970; 1979а), Накована (Forenbaher i Rajić Šikanjić 2005), Гошићи (Паровић – Пешикан 1979), Рисан (Kowal 2011b), Матагужи и Гостиљ (Basler 1969), Гајтан (Islami et Seка 1964), Ирмај (Prendi et Budina 1972), Кротина (Shpuza

2009), Марглич (Andrea 1983 – 1984, 110; Сека, N. 1987a; Shpuza 2009), Мавров (Dautaj 1981), Трипорт (Bereti 1977 – 1978). У групу пољопривредног оруђа улазе: гвоздене мотике (трнокопи), гвоздени закривљени (виноградарски) ножеви, гвоздени српови, гвоздени косири, камени жрвњеви, бронзане удице, тегови за рибарске мреже и сл.

Алат за занатску производњу нађен је на локалитетима: Бајовци (Vasilj i Forić 2008a), Накована (Forenbaher i Rajić Šikanjić 2005), Ошанићи (Marić 1979a), Рисан (Kowal 2011b), Тиват (Паровић – Пешикан 1979), Љеш (Prendi 1975a), Ирмај (Prendi et Budina 1972), Орикум (Budina 1976b), Пљоч (Ваџе 1974). Корпус налаза занатског оруђа укључује алат за обраду дрвета (тесле, секире, длета, шила), алат за производњу одеће (игле за шивење, маказе, шила, ткачки тегови), алат за обраду метала (чекићи, клешта, наковњи, турпије, тестере, камени брусевци) јувелирски алат (клинови – пунце, калупи за изливање и искуцавање, калупи за обликовање металне жице, делови ваге нађене у Ошанићима), алат за грнчарство (калуп за производњу мегарских пехара – Амантија), игле за шивење рибарских мрежа, спатуле, итд.

Налази оружја (прилог 4 – слика 209, слика 210) констатовани су на већем броју локалитета и углавном укључују офанзивно и на пет локалитета дефанзивно оружје (Табела 6; поглавље 3.). Присутни су у: Бајовцима (Zmaić i Miholjek 2013), Ошанићима (Marić 1969; 1970; 1973a; 1977), Цавтату (Batović 1988a), Крушевицама и Врбњу (Rušić 1969), Гошићима (Паровић – Пешикан 1979), Будви (Marković 2012), Момишићима (Velimirović – Žižić 1964 – 1965), Матагужима и Гостиљу (Basler 1969), Гајтану (Korkuti 1972), Љешу (Prendi 1975a), Згрдешу (Islami 1972a), Бељшу (Andrea 1976a; 1983 – 1984, 108 – 109; Dhrimo et Lefe 1974), Ирмају (Prendi et Budina 1972), Маргличу (Муџај 1977 – 1978), Трипорту (Bereti 1977 – 1978). Међу офанзивним оружјем најбројнија су дужа листолика гвоздена копља домаће израде, мада је констатован и један латенски импорт (у Ошанићима). Гвоздени врхови стрела су констатовани на више локалитета и углавном типолошки одговарају стрелицама са грчког подручја 5. – 1. века старе ере, док је у Ирмају нађен и један бронзани врх. Налази гвоздених мачева су ретки, док гвоздени ножеви представљају скоро редован налаз, често закривљених оштрица, домаће израде. На локалитету у Ошанићима су нађени гвоздени

насадници за доње стране држаља копаља, док су гвоздене каније констатоване у Гостиљу. Од дефанзивног оружја на више локалитета (Ошанићи, Цавтат, Будва, Згрдеш, Бељш) присутни су налази целих и понегде фрагмената бронзаних шлемова грчко – илирског типа и бронзане кнемиде нађене у Бељшу.

6.3.1.5. НОВАЦ

Налази бронзаног и сребрног кованог новца из времена 4 . – 1. века старе ере присутни су на око четрдесет локалитета са остацима утврђених „хеленизованих“ насеља југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа (*поглавље 3.; Табела 1*).⁶⁶ На локалитетима са остацима утврђених „хеленизованих“ насеља и њихових некропола присутни су налази новца кованог у насељима источног Јадрана и новца пореклом са ширег медитеранског простора. Поједини примерци бронзаног новца у литератури нису идентификовани услед оштећења кованица.

Од источнојадранског новца у утврђеним „хеленизованим“ насељима регистровано је најмање петнаест типова (*Табела 7*). Издваја се новац грчких апоикија на источном Јадрану – Иса, Фарос, Дирахион (Епидамнос), Аполонија; новац који носи имена појединих аутохтоних насеља – Даорсон, Ризон, Скодра, Лисос, Билис, Олимпе, Орикос, Амантија; и имена појединих владара – Балајос, Генције, Монуније.⁶⁷

⁶⁶ С обзиром на велики број случајних налаза ван утврђених насеља и више остава из времена касне праисторије и антике, те великог броја примерака новца у европским музејским збиркама чије порекло није јасно наглашено или је остало непознато, укупан број локалитета на источном Јадрану и приморском залеђу на којима су нађени примерци новца предримског времена далеко је већи (уп. Сека Н. 1966а; 1966б; 1971; 1972а; 1972б; 1973; 1976б; Rendić – Miočević 1965; 1970а; 1970б; 1973; 1976а; 1976б; 1981; 1983; 1985а; 1985б; 1991; Dukat i Mirnik 1976; Marović 1976; Поповић 1987; Ujes 1996а; 1996б; 2004а; Šašel Kos 2007).

⁶⁷ Међу примерцима који припадају аутохтоном ковању на источном Јадрану издвајају се и други типови новца, представљени ретким налазима ван утврђених насеља која су предмет истраживања у овом раду. У том смислу су од значаја ковања новца Јонија на Вису који се датира у другу половину 4. века старе ере и често има представу главе владара на аверсу и делфина уз који је натпис „IONIO“ на реверсу; бронзаног новца краља Митила са представом главе Херакла са

Од новца који је кован на ширем медитеранском простору, из утврђених „хеленизованих“ насеља на југоистоку Јадрана и у блиском залеђу, познато је око двадесет типова (Табела 8). Присутни су налази новца који носе имена појединих македонских монарха – Филип II, Александар, Касандар, Филип V; новац Деметрија II – селеукидског владара (у Згрдешу); новац из унутрашњости балканског полуострва који носе име Дамастиона (у Рисну) и пеонског владара Ликеја (у Рисну); новац јужноиталског и сицилијског порекла – Аркагас (у Цавтату), Региј (у Љешу), Сиракуза (у Пљочи), Неаполис (у Пљочи); новац различитих грчких полиса и политичких савеза – Коринт, Коркира, Оита, Фокида, Анакторион, новац епирске лиге, итд.; као и римски републикански новац, па и новац из времена раног царства (Табела 8).

Од нарочитог значаја је **појава новца који је кован у утврђеним „хеленизованим“ насељима** чија имена носи или је означен именима локалних

лављом кожом на аверсу, и Херакловом тољагом, тоболцем, луком те легендом „ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΙΤΙΛΙΟΥ“ на реверсу који се датира око 270. године старе ере и доводи у везу са ковницом у Дирахиону (један од примерака је нађен на Хвару; Rendić – Miočević 1974, 257) или се ковање лоцира у неки од локалних центара североисточно или југоисточно (Згрдеш, Дорз, Димал; уп. Сека Н. 1972b, 69); као и ковање бронзаног **новца (племена) Лабеата** (прилог 4 – слика 173) из околине Скадарског (Лабеатског) језера (четири примерка нађена на локалитету Чинамак у Куксу у северној Албанији, у фунерарном контексту поред примерака новца других типова; Rendić – Miočević 1973, 9; 1974, 254), са приказом главе владара на аверсу и брода са натписом „ΛΑΒΙΑΤΑΝ“ на реверсу који се датира у половину или другу половину 2. века старе ере, односно након 168. године старе ере (Rendić – Miočević, 1970a; 1973; 1974; 1976a, 190; 1983, 8 – 9; Сека Н. 1972b, 6, 66 – 67, 69, 119, 121, 162; Поповић 1987, 89, 92; Dukat i Mirnik 1976, 183 – 184; Jubani 1972d; 1972e). Са друге стране, предложени су нешто старији датуми за лебеатске и друге емисије који их одређују у време владавине краља Генција (Ujes 2004a, 161). Налази новца са натписом „ΔΙ“ и „ΔΙΜ“, приказом Зевсове главе на аверсу и козе на реверсу, доводе се с једне стране у везу са ковањем насеља Димале (Кротина) а са друге са ковницом на Хвару и локалним владарем чије име индицирају скраћенице „Ди“ и „Дим“ (Dukat i Mirnik 1976, 182; Rendić – Miočević 1983, 9 – 10). Помиње се и бронзано ковање краља Несила (грч. – *Νεσσυλος*) чија владавина се ставља у крај 4. века старе ере, или се пак датира у млађи период (1. век старе ере), у планинску област западно од Дирахиона, са приказом главе Диониса на аверсу и рога изобиља на реверсу где је исписано име владара у генитиву једине (Сека Н. 1972b, 70 – 72). Познати су и налази новца Лихнида на Охридском језеру са натписом „ΛΙΧΝΙΔΙΩΝ“, датирани у почетак 2. века старе ере (Rendić – Miočević 1976a, 190).

владара. Такав новац улази између осталог у корпус налаза у утврђеним „хеленизованим“ насељима, кован углавном у 3. и 2. веку старе ере. Могуће је разликовати неколико типова.

Новац Амантије (прилог 4 – слика 182), нађен на самом локалитету Пљоч где је и кован од бронзе (Сека Н. 1972b,9, 11, 121 – 131;), и на другим локалитетима, између осталог у Ирмају (Prendi et Budina 1972, 26; Sestieri 1942, 115), Кљосу (Papaiani 1976c, 261 – 273, Т. 1), Маврову (Andrea 1991 – 1992, 86; Dautaj 1990, 267; 1981, 72 – 78, Tab. 8 / 1, 9; Korkuti and Petruso 1993, 734). Ковање новца Амантије са натписом „ΑΜΑΝΤΙΩΝ“ се датира у период од око 260. године старе ере до 1. века старе ере (Сека Н. 1972b,9, 11, 121 – 131). Према ликовним приказима разликује се шест варијанти: најстарији новац са главом Зевса на аверсу, муњом и храстовим венцем на реверсу; новац са бистама Зевса и Дионе на аверсу и склупчаном змијом на реверсу датиран око 230. године старе ере; прикази глава Диоскура на аверсу и звезда са девет крака на реверсу; новац са главом Артемиде на аверсу и бакљом на реверсу који се датује као млађи (пре 168. године старе ере); и два типа кована након 168. године старе ере: глава Зевса и храстов венац; и најмлађа варијанта са главом Артемиде и обелиском где је додат натпис са именом „ΖΩΣΤΡΙΩΝ“ што се тумачи као име званичника насеља (Сека Н. 1972b, 121 – 131).

Новац Билиса (прилог 4 – слика 185), који је кован вероватно у Аполонији (данас село Појани) у првој фази, а потом у Хекаљу (Сека Н. 1972b, 135), нађен је између осталог у Ирмају (Prendi et Budina 1972, 26; Sestieri 1942, 115), Кљосу (97 примерака; Andrea 1976a, 348; Papaiani 1973, 111; 1976c, 261 – 273, Т. 1), Пљочи (Anamali 1972, 105 – 106). Израђиван је од бронзе у периоду од око 260. до 168., односно до 147. године старе ере када је приметан пад у квалитету новца („варваризовано“ ковање), и носи натпис „ΒΥΛΛΙΣ“, што се сматра старијим ковањем и са натписом „ΒΥΛΛΙΩΝΩΝ“ тојест млађим примерцима (Сека Н. 1972b, 133 – 135). Разликује се пет подтипова. Представе на аверсу укључују главу Зевса на аверсу, главу младића – хероса (Неоптолем?), главу нимфе; а на реверсу: орла са муњом, змију обавијену око рога изобиља, буздован, и бакљу (Сека Н. 1972b, 135 – 136).

Новац Олимпе (прилог 4 – слика 183) кован у бронзи на локалитету Мавров између 229. године старе ере и 168., односно 147. године старе ере, познат је по неколико комада пронађених на овом локалитету (8 примерака у Маврову) и Пљочи (4 или 5 примерака; примерци са других локалитета – Церја, Канин, Нивица нису идентификовани са сигурношћу) и носио је натпис „ΟΛΥΜΠΑΣΤΑΝ“ (и „ΟΛΥΜΠΑΣ“ на једном печату отиснутом у теракоти) и монограм „ΓΑΥ“ на примерцима датованим у први период (што се тумачи као скраћеница имена „Γαυανης“), а кован је у три варијанте судећи према ликовним приказима: глава Зевса на аверсу и приказ муње на реверсу; Атина са шлемом на аверсу и приказ змије на реверсу (обе варијанте датиране између 229 и 168. године старе ере); и Аполон на аверсу и обелиск на реверсу (датиран након 168. и кован вероватно до 147. године старе ере); промера око 3,2 cm и тежине 5,3 g или нешто мање (Andrea 1983 – 1984, 116; Dautaj 1981, 66, 78, Т. 3 / 2; Сека Н. 1972b, 145 – 150; Hansen and Nielsen (eds.) 2004, 347).

Новац Орикоса (прилог 4 – слика 184), кован у бронзи у Орикуму, познат је по неколико десетина примерака и налажен је на више локалитета: у Гурзези (Andrea 1983 – 1984, 111); Кљосу (4 примерка; Рарајани 1976с, 261 – 273); Маврову (Andrea 1991 – 1992, 86; Dautaj 1990, 267; 1981, 72 – 78, Tab. 8 / 1, 9; Korkuti and Petruso 1993, 734); Пљочи (17 примерака; Anamali 1972, 105 – 106) и локалитетима у околини платоа Думреја (Папр, Петрељ, Кула Грацен, Лешани, „Света Марија“, Деширан; Сека, Н. 1972а, 12). Новац који носи натпис „ΩΡΙΚΙΟΝ“, кован је од половине 3. века старе ере до 168. године старе ере или чак и након тог датума, и познат је у четири варијанте: ретко налажена и најстарија са приказом главе Зевса на аверсу и орла изнад муње на реверсу из краја прве половине 3. века старе ере; варијанта са приказом Аполона на аверсу и обелиска на реверсу из времена од половине 3. века старе ере до око 168. године старе ере, уједно и најзасупљенија; подваријанта са са Атеном и муњом; и са приказом главе Аполона и орла (Сека Н. 1972b, 11, 139 – 144; Dautaj 1981, 77; Hansen and Nielsen (eds.) 2004, 347).

Новац Монунија (прилог 4 – слика 180, слика 181), кован у сребру са легендом „ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ“ датира се у време око 280. године старе ере и везује за ковницу у Дирахиону с обзиром на легенде „ΔΥΡ“ и „ΔΥΡΡΑ“, и

приказ краве која доји теле као на статерима и драхмама Дирахиона с додатком приказа ведрове њушке, али се везује и за непознату ковницу – варијанта новца са приказом главе владара – Александра Великог (Rendić – Miočević 1981, sl. 6; 1991; уп. Поповић 1987, 94; Parazoglu 2007, 103). Име Монинија је посведочено и у 4. веку старе ере што је Х. Цеку навело да новац датира у године 350. – 335. старе ере и да иступи са тезом о више владара са овим именом (уп. Сека Н. 1972b, 23 – 27), што је познато с обзиром на више археолошких и историографских потврда тог имена (уп. Rendić – Miočević 1991; Parazoglu 2007). Углавном је прихваћено мишљење да његову емисиону активност треба датирати почетком 3. века старе ере, око 280. године старе ере (Поповић 1987, 94; Rendić – Miočević 1991, 185 – 186; Parazoglu 2007, 54 – 56, 103 – 104), док се према неким тумачењима (О. Пикард и П. Кабан) Дирахион не сматра за његову ковницу као и да овај владар није контролисао грчку апоикију, већ се ради о његовим имитацијама статера Дирахиона због њиховог угледа у социо – економским односима тог времена (Picard 1986; Cabanes 1988; уп. Rendić – Miočević 1991; Parazoglu 2007, 103). Н. Цека у новије време износи тезу да је центар Монунија био на месту локалитета Гурзеза у Малакастри (Сека Н. 2005, 112, 145 – 146) где је и нађена велика остава која је садржала имеђу осталог и његов новац који је обликован на специфичан начин, угласто (Andrea 1983 – 1984, 111).

Новац Скодре, Лисоса и краља Генција (прилог 4 – слика 174, слика 175, слика 176, слика 177, слика 178) се у литератури обично заједно анализирају јер се ради о сличним типовима који деле сличну хронологију ковања а међусобно су повезани и кроз Генцијеву монетарну активност почетком 2. века старе ере (Rendić – Miočević 1965, 79; 1970b; Сека 1972b, 150 – 177; Islami 1966a; 1966b; 1972b; Поповић 1987, 92). Углавном се почетак бронзаних монетарних емисија Скодре и Лисоса ставља у половину 3. века старе ере или другу половину истог столећа с тим да прва фаза траје до 181. године старе ере, друга фаза је означена Генцијевим ковањем од 181. до 168. године старе ере и трећа ковањем након 168. године старе ере, по римској победи у Трећем илирском рату (Сека Н. 1964; 1972b; Islami 1972b).

У првој фази Скодра кује два типа са неколико варијанти: први тип има представу Зевса на аверсу и лађе, делфина и легенде „ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ“ на реверсу, а

датира се око половине 3. века старе ере и током краја истог столећа и почетком наредног; други тип је са представом македонског штита на аверсу и грчко – илирског шлема уз легенду „ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ“ на реверсу и датира се око друге деценије 2. века старе ере, око 186. године (Islami 1972b, 384 – 386); X. Цека датум почетка ковања помера ка крају 3. века старе ере, у 213. годину старе ере везујући га за околности продора Филипа V на Јадран (Сека Н. 1972b, 151; уп. Папазоглу 2010, 372), што С. Ислами одбацује (Islami 1972b).

Ковање Лисоса у фази пре Генција која према С. Исламију почиње крајем 3. века старе ере (Islami 1972b) а према X. Цеки између 229. године старе ере (Први илирски рат) и пре почетка утицаја Филипа V око 213. године старе ере (Сека 1964, 81 – 82; 1972b, 151), а траје до око 181. / 180. године старе ере, одликују типови бронзаног новца: приказ козе на аверсу и муње на реверсу; приказ македонског штита на аверсу и грчко – илирског шлема на реверсу уз натпис „ΛΙΣΣΙΤΑΝ“; приказ главе Артемиде на аверсу и муње на реверсу уз натпис „ΛΙΣΣΙΤΑΝ“ (Islami 1972b, 387).

Генцијево емитовање бронзаног новца од 181. до 168. године старе ере означено је натписом „ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΓΕΝΘΙΟΥ“ везује се за ковнице у Скодри и Лисосу. У Скодри се уз додатак ове нове легенде наставља ковање претходних типова са македонским штитом или главом Артемиде или главом Зевса на аверсу, односно приказом муње или грчко – илирског шлема или лађе на реверсу, уз појаву новог типа који на аверсу приказује главу владара који носи капу а на реверсу има лађу (Rendić – Miočević 1970b; Сека 1972b, 154; Islami 1972b, 387 – 391; Поповић 1987, 92). У љешкој ковници се кује новац са ликом владара – Генција на аверсу и лађом на реверсу уз натпис „ΛΙΣΣΙΤΑΝ“ (Islami 1972b, 390). За љешку ковницу овог времена се везује и емисија новца са приказом лика локалног хероса и легендом „ΡΗΔΩΝ“ што се тумачи као скраћеница имена „Ρηδωνος“, локалног „функционера“ (Islami 1972b, 390; Сека 1972b, 162; Rendić – Miočević 1985a), као и новац са приказом Артемиде где је уместо легенде „ΛΙΣΣΙΤΑΝ“ стављена скраћеница која помиње Генција – „ΒΑΣΙ – ΓΕΝ“ (Islami 1972b, 390).

Након 168. године старе ере наставља се ковање новца, са главом Зевса на аверсу и приказом на реверсу који садржи лађу, делфина и легенду

„ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ“, односно „ΛΙΣΣΙΤΑΝ“, или само лађу и легенду; појављује се и легенда „ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ“, „ΣΚΟΔΡΕΙΝΩΝ“, а на типу са штитом и шлемом се налазили скраћеница „ΣΚΟΔΡΙ“ и суфикс „ΝΩΝ“ одвојено; примерке новца Скодре овог времена одликује и појава различитих имена „притана епонима“ попут „ΔΑΜΑΣ“, „ΤΑΤΟ“, „ΠΑΤΡΩΝ“, „ΑΔΑΜΑΤΟΣ“, итд. (Islami 1972b, 391 – 393; Rendić – Miočević 1970b, 4 – 5; Dukat i Mirnik 1976, 185).

Дистрибуција овог новца укључује и већи број утврђених хеленизованих насеља на источном Јадрану и у блиском залеђу (*Табела 7*): Матагужи и Гостиљ (Basler 1969, 8 – 9, Т. 31; Velimirović – Žižić i Pravić 1986, 83), Ренц (Islami 1972b, 380), Самобор (Praschniker und Schober, 1919, 93, 94), Цавтат (Batović 1988a, 80, 89; Evans 1883, 6, 17), Гајтан (Islami et Seka 1964, 100), Грахово – Кашљавац (Паровић – Пешикан 1980, 18, Т. 6), Дубровник (Žile 2000, 342; 2005, 457; 2008, 74; Petrić 2009, 513), Кратуљ (Fistani 1983, 114 – 115), Љеш (Prendi 1975a, 155 – 156).

Новац Балајоса и новац Ризона (прилог 4 – слика 179) се такође могу посматрати заједно јер је поред Фароса, главна ковница Балејевог новца била управо у Рисну. Разликује се више типова и подтипова.

Новац Балајоса кован је у бронзи и ређе у сребру, са представама главе голобрадог владара на аверсу, и различитим легендама на реверсу – „ΒΑΛΛΑΙΟΥ“ (фарска ковница) или „ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ“ (рисанска ковница) и представом Артемиде која је у трку или стоји а носи бакљу, једно или два копља; познати су и примерци такозваног „варваризованог“ ковања односно имитације овог новца у бронзи, лоше израде (Rendić – Miočević 1964, 86; 1985b, 3; Seka H. 1972b, 11, 163; Ujes 2004b, 149 – 150; Šašel Kos 2007, 127 – 128; Поповић 1987, 92, 95).

У оквиру „самосталног“ или „аутономног“ ризонског ковања разликује се још неколико типова бронзаног новца. Два типа новца су са легедом „ΡΙΖΟΝΙΤΑΝ“ на реверсу – са представом главе голобрадог мушкарца на аверсу и Артемидом која носи бакљу на реверсу; и главом Аполона на аверсу и Артемидом која држи бакљу са обе руке на реверсу (Rendić – Miočević 1964, 89; Ujes 2004b, 150 – 154). Такође, издваја се тип са главом Зевса и легендом „ΡΙΖΟ“ (Rendić – Miočević 1985b, 5), и сребрни новац који је означен као „ковање ризонског залива“

(заједничко ковање неолико насеља где спада и Ризон) са представом македонског штита на аверсу и седмокраком звездом на реверсу од којих је познато 34 комада оквирно датираних у прелаз 3. у 2. век старе ере (Ujes 2004b, 149 – 150, fig. 5).

Кључна полемика у вези са новцем Балајоса и ризонског ковања уопште тиче се питања хронологије. Следећи хронологију коју су заступали А. Еванс и Ј. Бруншмид у 19. веку, новац краља Балајоса за ког се сматра да је владао од 167. до 135. године старе ере, а ког Х. Цека идентификује са извесним Белусом (*Bellus*) који према Титу Ливију преговара са римљанима након Генцијевог пораза 167. године (Сека Н. 1972b, 163; уп. Livius 1905 [књ. 44]), и новац аутономног ризонског ковања, углавном је датиран у време након 168. године старе ере (Rendić – Miočević 1985b; Сека Н. 1972b, 11, 163; Поповић 1987, 92, 95). У другој тези се заступа старија хронологија према којој се Балајос не може идентификовати са Белусом ког помиње Ливије (Šašel Kos 2007, 128). Према предлогу хронологије Балајосовог новца који је најпре дошао од Ј. М. Ф. Меја (John M. F. May) а онда и од стране Ђ. Горинија (Giovanni Gorini), његова владавина се може ставити у време паралелно Генцијевој, пре Трећег илирског рата (Ujes 2004b; Šašel Kos 2007; уп. Rendić – Miočević 1964, 88; 1985b). Д. Ујес одређује Балајосов новац у другу половину 3. века старе ере датирајући ризонски новац са легендом „Ризонитан“ након његове владе а новац са Аполоном и Артемидом у сам крај 3. и почетак 2. века старе ере, у време пре и за време Генцијеве владавине (Ujes 2004b). М. Шашел Кос, Балајосову владавину смешта између 195. и 175. године старе ере датирајући у тај период и његове емисије (Šašel Kos 2007).

Налази новца кованог у Ризону и другим центрима, и нарочито Балајосових емисија из Ризона и Фароса присутни су на више локалитета где су се налазила утврђена хеленизована насеља: Ошанићи (Marić 1967, 40; 1969, 78; 1970, 40; 1971, 34 – 35; 1972, 41; 1973b, 237 – 250; 1977, 48; 1976c, 53 – 54; 2000, 44), Прењ (Marijan 1989, 66 – 67, Т. II / 8; Marić 2000, 39), Дубровник (Žile 2000, 342; 2005, 457; 2008, 74), Укшићи (Atanacković – Salčić 1977; Odavić 1978), Рисан (Ковачевић 1998; Ујес 1996; Ујес 1993; 1996a; 1996b; 1998; 1999; 2004a; 2004b; 2010; Ciołek and Kowal 2010; Dyczek 2010a;), Будва (Marković 2012, 89), Гошићи (Паровић – Пешикан 1979, 35), Тиват (Паровић – Пешикан 1979, 22 – 23).

Новац Даорсона, са представом владара на аверсу и брода поред ког је натпис „ΔΑΟΡΣΩΝ“ на реверсу, нађен у утврђеном насељу у Ошанићима где је по свему судећи и кован у бронзи, познат у свега девет примерака (Marić 2000, 44) од којих су четири нађена на самом локалитету (Basler 1971; Marić 1976b; 2000), а кован је у 2. веку старе ере, вероватно после 168. године старе ере (уп. Rendić – Miošević 1973, 20; Поповић 1987, 124). У новије време су предложени старији датуми за датирање даорског новца, у почетак 2. века старе ере тојест време владавине краља Генција (Ujes 2004a, 161).

Количина налаза новца на појединачним локалитетима, датираног у последња четири столећа старе ере, највише у 3. и 2. век старе ере, мери се од једног или неколико комада – на највећем броју локалитета (уп. Andrea 1991 – 1992, 81; Atanacković – Salčić 1977; Basler 1969, 8 – 9, Т. 31; Batović 1988a, 80, 89; Velimirović – Žižić 1964 – 1965; Velimirović – Žižić i Pravić 1986, 83; Evans 1883, 6, 17; Islami et Ceка 1964, 100; Korkuti 1972, 453 – 456; Mane et al. 1976, 407; Marić 2000, 39; Marijan 1989, 66 – 67, Т. II / 8; Marković 2012, 89; Myrto 1974, 249; Odavić 1978; Паровић – Пешикан 1979, 22 – 23, 35, Т. 8 / 10; 1980, 18; Praschniker und Schober, 1919, 93 – 94; Prendi 1975a, 152 – 159; Prendi et Budina 1972, 26, 47, 48; Sestieri 1942, 115; Spahiu 1975, 497 – 500; Fistani 1983, 114 – 115; Ceка, N. 1972a, 12; 1977 – 1978, 250; 1987a, 16 – 19; Çuni 1982, 234; Žile 2000, 342; 2005, 457; 2008, 74; Ylli 1977 – 1978, 354); до више десетина примерака – Ошанићи, Дзибр, Канин, Мавров, Трипорт (уп. Andrea 1991 – 1992, 86; Bereti 1977 – 1978; 1985; Vasilj 1992; 2003a; Dautaj 1990, 267; 1981, 72 – 78, Tab. 8 / 1, 9; Komata 1975, 492; Korkuti 1971, 138; Korkuti and Petruso 1993, 734; Kurti 1967, 185; Marić 1967, 40; 1969, 78; 1970, 40; 1971, 34 – 35, Т. 20, Т. 21; 1972, 41; 1973b, 237 – 250, Т. 1 – 4; 1977, 48; 1976c, 53 – 54; 2000, 44); понегде и више стотина комада – Згрдеш, Гурзеза, Кљос, Пљоч (уп. Anamali 1972a; Andrea 1976a, 348; 1983 – 1984, 107, 111; Gjongesaj 1977 – 1978; Islami 1972a, 231; Парајани 1973, 111; 1976c, 159, 261 – 273, Т. 1); или чак више хиљада комада новца – Рисан (уп. Гарашанин и Гарашанин 1967b, 120; Dyczek 2010a; 2010b; 2011a; Evans 1883, 40 – 44; Ковачевић 1998; Kowal 2010b; 2011b; 2012; 2013a; 2013b; 2013d; Ујес 1996; Ујес 1993; 1996a; 1996b; 1998; 1999; 2004a; 2004b; 2010; Ciołek 2010; Ciołek and Kowal 2010).

Посматрано *према заступљености новца на основу порекла*, од кованица емитованих на источном Јадрану, на највећем броју локалитета присутан је сребрни и бронзани новац Дирахиона и Аполоније, од краја 4. века старе ере статери (тридрахме) и бронзани новац, а од 229. године (Први илирски рат) до око 100. године старе и касније, поред бронзаног новца кују се и драхме, са различитим представама (крава која доји теле, Артемида и треножац, Аполон и обелиск, итд.), легендама градова (често „ДУР“ и „АПОЛ“), монограмима магистрата и именима притана епонима (*Табела 7*; уп. Сека 1972b, 27 – 117; Поповић 1987, 96 – 99).

Од примерака емитованих на ширем медитеранском простору у периоду 4. – 2. века старе ере, на локалитетима често налази новац епирске лиге, Амбракије, Коркире, Филипа II и Филипа V (*Табела 7;Табела 8*). Од ковања аутохтоних заједница или појединих владара на источном Јадрану, на највише локалитета је присутан новац краља Балајоса у различитим варијантама и новац краља Генција (*Табела 7*).

На већини локалитета присутне су различите врсте новца, пласираног од различитих емитера.

Укупно посматрано према врсти новца, према досадашњим налазима, највише је бронзаног новца краља Балајоса чији број се мери хиљадама примерака (*поглавље 3.*).

6.3.1.6. ОСТАЛИ ПОКРЕТНИ НАЛАЗИ

У корпус осталих налаза убрајају се грађевинска керамика – цреп који понегде носи печате или натписе, различити метални налази који су углавном делови дрвених конструкција грађевина и намештаја – клинови, кламфе, браве, окуви и сл., налази попут делова коњске опреме – потковица, алки, узенгија, итд., предмети за личну употребу – ретки налази стригила (Ошанићи), пинцета (Пљоч), бронзаних огледала (Будва, Пљоч) и сл., натписи на камену, фигурине најчешће направљене од теракоте и камена, керамичке лампе, као и налази шљаке (*поглавље 3.; Табела 1; прилог 4 – слика 204, слика 205*).

Грађевинска керамика је присутна у великим количинама на локалитетима са остацима утврђених хеленизованих насеља. Према до сада публикованој грађи, крхотине различитих тегула и солена нађене су у већим количинама на преко двадесет локалитета (*Табела 1*; уп. Zmaić i Miholjek 2013; Marić 1977; Batović 1988a; Forenbaher i Rajić – Šikanjić 2006; Паровић – Пешикан 1980; Ковачевић 1998; Kowal 2011b; 2013c; Marković 2012; Lahi 1993; Dimitrijević 2014; Prendi 1975a; Islami 1972a; Myrto 1974; 1982; Prendi et Budina 1972; Mane et al. 1976; Andrea 1983 – 1984, 112; Spahiu 1975, 496; Парајани 1975 ; Dautaj 1972; Сека, N. 1987a; Spahiu 1977 – 1978; Budina 1976b; Anamali 1972a; Vereti 1977 – 1978; 1985). Грађевинска керамика је углавном локално произведена, у самим насељима где је нађена, али је у појединим случајевима и импортована у насеља (Зиг Џафај, и вероватно Гурзеза или Марглич), на шта упућују и печати и натписи на бројним документованим примерима. Натписи на црепу са именима насеља и мајстора (радионица), исписани словима грчког алфабета, документовани су у Згрдешу (Islami 1972a, 229, 231), Зиг Џафају (Myrto 1974, 248 – 249, Т. 3 / 4 – 6), Ирмају (Prendi et Budina 1972m 36 – 37, Pl. 8), Кротини (Dautaj 1972, 150, 156, fig. 1, Pl. 1, 4), Кљосу (Andrea 1983 – 1984, 109; Парајани 1973, 110 – 111; 1975a, 469 – 470; 1976b, 421, fig. 13) и Трипорту (Vereti 1977 – 1978, 286, Т. 3; 1985, 316).

Поред натписа на керамици (печати на тегулама, графити на фрагментима амфора, печати на амфорама и чеповима за амфоре, итд.) и натписа на металним предметима тојест на примерцима оружја, накита, посуда и новца, документовано је и неколико *натписа на камену*, вотивних споменика, административних натписа, имена насеља, појединачна и сл. А. Еванс у свом кратком опису Рисна помиње два грчка натписа која је датирао у предримско време (Evans 1883, 44). Натписи словима грчког алфабета на камену су познати из Улциња (Бошковић и др. 1981, 7; Мијовић 1987 – 1988, 105 – 106, fig. 1 et 2; Мијовић и Ковачевић 1975, 32, сл. 22; Паровић – Пешикан 2001, 352, сл. 10), Кљоса (Andrea 1976a, 348; 1983 – 1984, 109; Парајани 1973, 110; 1976b, 420, fig. 12; Попов 2002, 200), Кротине (Сека, N. 1987a, 8 – 9, 23), Маврова (Drini 2009), Орикума (Budina 1964, 169 – 170, 174 – 175, Fig. 13a, Fig. 13b; 1965, 76; 1976b, 258 – 260, fig. 6, Pl. 6 / 1, 2, 3; Pl. 8), Пљоче (Anamali 1972a, 87).

Из околине Бељша, односно Думре (алб. – *Dumre*) потиче више камених *статуа*, портрета датираних у период од 3. до 1. века старе ере са, грчким алфабетом исписаним локалним именима, *Γενθιος*, *Βαθουνα*, *Αμουλις*, *Μίνα*, *Σαίμος* итд. (Сека, Н. 1972а, 12, Т. 12; уп. Сека Н. 1976а). Међу покретним налазима у Орикуму се издвајају две вотивне статуе од кречњака које представљају женске фигуре мањих димензија од којих једна носи натпис исписан грчким алфабетом (Budina 1976b, 260, Pl. 8). **Фигурине** или њихови делови, углавном од теракоте, али и од камена и бронзе, које представљају различита божанства, познате су из Рисна (Ковачевић 1998, 106, сл. 2, 3), Дзибра (Korkuti 1971, 138), Згрдеша (Islami 1972а, 231, Pl. 5 / 1, 4, 5), Ирмаја (Prendi et Budina 1972, 26), Зиг Џафаја (Myrto 1974, 249), Кротине (Dautaj 1972, Pl. 5, 7, 8), Маврова (Dautaj 1981, 65, Т. 3 / 1, 3, 4, 5), Орикума (Andrea 1991 – 1992, 86; Kumi 1989, 278), Пљоче (Anamali 1972а, 94 – 100, Т. 13 – 14, 15 – 18).

Међу наведеним значајан је у Маврову (Олимпе) нађен натпис на каменој плочи, исписан грчким језиком и посвећен Зевсу на ком се помињу званичници – „политарх“, „грамат“ и „синархонти“, а који је датиран у 4. или 3. века старе ере (Driini 2009). На локалитету Пљоч су нађена четири натписа на грчком језику који су датовани у време од 2. века старе ере до 2. столећа, указују на административну организацију насеља у време римске доминације, организовање свечаности и дистрибуцију уља становништву (Anamali 1972а, 90 – 93). Фрагменти натписа који помињу „стратеге“ познати су са локалитета у Орикуму (Сека Н. 1972b, 139) и Кљосу (Hansen and Nielsen (eds.) 2004, 347).

Налази гвоздене **шљак**е констатовани су на најмање шест локалитета (*Табела 1*): Грахово – Бара Граховска (Паровић – Пешикан 1980), Грахово – Кашљавац (Паровић – Пешикан 1980), Ирмај (Prendi et Budina 1972), Кљос (Pарајани 1973), Марглич (Сека, Н. 1987а), Берат (Spahiu 1975).

6.4. СОЦИО – ЕКОНОМСКЕ ПРАКСЕ И РЕПРОДУКЦИЈА СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ОДНОСА НА ЈУГОИСТОЧНОМ ЈАДРАНУ У ПРЕДРИМСКО ВРЕМЕ

Уколико се прихвати став да *материјална култура* представља културно – специфичан знак и медиј међуљудских односа (*поглавље 2.3.1.*; уп. Hodder 1982; Hodder (ed.) 2012), разумевање социо – економских пракси и релација у прошлости може почивати на интерпретацији у којој се препознају везе између: 1. сврхе употребе предмета (функције) и различитих значења која се за те објекте могу везати, што је условљено контекстима њиховог коришћења у прошлости и археолошких трагова у садашњости; и 2. начина успостављања друштвених и привредних односа у прошлости из чега су произлазили различити значењски контексти тих социо – економских релација између појединаца и група.

Ако се настанак друштвених заједница у прошлости може посматрати као константна репродукција позиција и односа друштвених актера кроз њихово деловање и перцепцију тог дејства којим се повратно успостављају положаји и релације у *друштвеном простору* односно *друштвеној структури* (*поглавље 2.3.3.1.*; *поглавље 2.3.3.2.*; уп. Bourdieu 1985; 1989; 1995; Бурдије 1999; Giddens 1984), и ако је место *материјалне културе* у тим појавама могуће разумети кроз њену улогу важног медија који се користи, опажа и вреднује на културно – специфичне начине (*поглавље 2.3.1.*; уп. Gosden 2002; 2005; Moreley 2007; Hodder 1982; Hodder (ed.) 2012), онда разумевање међусобно повезаних и условљених социо – економских односа у премодерним друштвима (*поглавље 6.1.1.*; уп. Polanyi 2001 [1944]) који су чинили део ширег *друштвеног простора* у прошлости, може почивати на утврђивању повезаности између начина на које су се успостављали ти односи у *друштвеном простору* и културно – специфичног коришћења и вредновања различитих предмета као дела *материјалне културе*.

Однос према *материјалној култури* у прошлости па и према релацијама које су између осталог репродуковане њеним коришћењем, могуће је препознати према различитим путевима њеног настанка, употребе и одбацивања, разликовањем контекста археолошких налаза (*поглавље 2.3.1.*; *поглавље 6.1.1.*; уп. Gosden 2002; 2005; Moreley 2007; Preucel 2006; Hodder (ed.) 2012). У том смислу је

препознавање „транзиције“ одређених врста предмета кроз различите археолошке контексте од кључног значаја.

6.4.1. КОНТЕКСТИ АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗА И СОЦИО – ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ У ПРОШЛОСТИ

Велика количина приказаних покретних налаза (*поглавље 3; поглавље 6.3.*) позната је из насеобинског контекста. Најбројнији су налази домаће и импортоване керамике: грубе кухињске керамике, амфора, финих („луксузних“) посуда и грађевинске керамике; на локалитету у Ошанићима су бројни фрагменти амфора нађени у секундарној употреби као грађевинска керамика (попличавање комуникација). Следе налази новца различитих типова, налажени у насеобинским слојевима унутар насеља и у непосредној околини насељених места. Налази накита и делова ношње, те оружја нешто су ређи у насеобинском контексту. Оружје или делови оружја налажени су понегде у слојевима рушења и паљевине (Ошанићи). Нешто ређи су налази оруђа и скоро увек су познати из насеобинског контекста.

Највећи број налаза у фунерарном контексту (*прилог 4 – слика 209, слика 210*) чине гробни прилози: фина керамика (углавном посуде везане за конзумацију вина и друго посуђе), понегде металне посуде; често се налазе накит и делови ношње, као и новац и оружје. Налази фрагмената амфора у фунерарном контексту су ретки, и понегде чине део гробних прилога и конструкције гробница (Будва) или су фрагменти нађени као депозит култног карактера (Гостиљ). Из фунерарног контекста скоро потпуно су одсутни налази оруђа (један од ретких изузетака је гвоздени срп нађен на некрополи у Гостиљу).

Оставе углавном садрже новац (Рисан, Гурзеза итд.), али је познато и тезаурисање оруђа, занатских производа и сл. (Ошанићи).

Као основа егзистенције друштвених заједница на југоисточном Јадрану у предримско време може се означити пољопривредна производња, односно сточарство и земљорадња, али у мањој мери и лов и риболов (уп. Suić 1976a; Venac (ur.) 1987; Гарашанин и Гарашанин 1967c; Војановски 1988; Papazoglu

2007), на шта указују бројни налази пољопривредног оруђа (*поглавље 3.; поглавље 6.3.1.4.*). Према налазима различитих алата (трнокопи или мотике, жрвњеви, српови, закривљени ножеви за резивање винове лозе и сл.) на више места са остацима утврђених „хеленизованих“ насеља, као најважније земљорадничке активности могу се идентификовати *гајење житарица, узгајање винове лозе* и вероватно *маслинарство*. Као сточарске активности издвајају се гајење оваца, коза и говеда на шта указују налази различитих алатки (маказе, тегови за ткање, игле) и индиректно, прикази домаћих животиња на примерцима новца.

Занатска производња такође је потврђена налазима различитих алата и бројних предмета локалне израде који укључују керамичке и металне производе као и нус продукте металуршке производње – шљаке (*поглавље 3.; поглавље 6.3.1.1.; поглавље 6.3.1.3; поглавље 6.3.1.4.; поглавље 6.3.1.5.; поглавље 6.3.1.6.*).

Налази оруђа за пољопривредну и занатску производњу готово искључиво су познати из насеобинског контекста, често помешани по врсти и типу, и распрострањени на већем броју локалитета. Налаз оставе у насељу у Ошанићима која је између осталог садржала већу количину алата и налаз једног гвозденог српа на некрополи у Гостиљу представљају изузетке.

Чини се као оправдана претпоставка да праксе пољопривредне и занатске производње нису биле од нарочитог значаја за успостављање статусних разлика ни других друштвених разлика између појединаца и група у утврђеним хеленизованим насељима. Пољопривредна производња је по свему судећи била честа пракса огромне већине те популације без обзира на друштвени положај и поимање колективних идентитета.

Као значајна привредна грана у овом историјском и просторном контексту у историографским радовима истиче се ратовање и пљачка, најчешће гусарење (Папазоглу 1988; Papazoglu 2007; Cabanes 1988; уп. Livius 1905; Полибије 1988). Бројни налази оружја (углавном офанзивног) на југоисточном Јадрану из времена последња четири столећа старе ере потврђују ову тезу (*поглавље 3.; поглавље 6.3.1.4.*). Налази оружја у доминантном броју случајева су познати из фунерарног контекста, а у свега неколико случајева се ради о насеобинском контексту (попут налаза у Ошанићима – у слоју деструкције). Ратовање и пљачкање у овом друштвено – историјском контексту се могу означити као честе праксе. Висок или

виши друштвени статус појединаца и група који се успостављао овим праксама, у историографским радовима означен као „ратничка аристократија“, јасно је препознатљив према контекстима налаза оружја на некрополама утврђених „хеленизованих“ насеља, као гробних прилога у гробовима са богатим инвентаром или монументалнијом конструкцијом.

Археолошки трагови размене и трговине су веома чести у утврђеним „хеленизованим“ насељима и њиховој непосредној околини. Налази импортованих керамичких и металних посуда, примерака накита и новца често су налажени у насеобинском, фунерарном и контексту остава. Као најчешћи налази могу се означити фрагменти амфора, скоро искључиво налажени у насеобинском контексту, и у пар случајева у фунерарном контексту (Будва и Гостиљ; *поглавље 3.*; *поглавље 6.3.1.1.*; *поглавље 6.3.1.2.*; *поглавље 6.3.1.2.1.*). Дистрибуција амфора се може довести у везу са разменом и трговином, најчешће *вином* и у неким случајевима *маслиновим уљем*, који су углавном увозени али и локално произвођени. Налази fine керамике познати су из насеобинског и фунерарног контекста (*поглавље 3.*; *поглавље 6.3.1.2.2.*) и углавном се односе на посуде за праксу конзумације вина, али и посуде других намена. С обзиром на контексте налаза амфора и fine керамике у утврђеним „хеленизованим“ насељима и њиховим некрополама може се закључити да је пракса конзумације вина између осталог имала одређену улогу у статусном позиционирању и разликовању унутар заједница, јер се директно тичала практиковања културних активности те популације, у чијим насељима су присутне различите количине овог материјала (амфоре и fine керамика), а у чијим гробовима се уочавају јасне разлике између појединаца и група према количини и квалитету гробних прилога које чине ове посуде (fine керамика). Поседовање предмета за ту праксу, и уопште fine, „луксузне“ керамике која је чест гробни прилог на некрополама, одражава ове тежње у прошлости.

Исто се може закључити и за налазе накита, често импортованог и у највећој мери познатог из фунерарног контекста (*поглавље 3.*; *поглавље 6.3.1.3.*).

Новац различитог порекла је познат из насеобинског, фунерарног, контекста остава, али често и као случајни налаз (*поглавље 3.*; *поглавље 6.3.1.5.*). Поседовање новца као једног од медија размене и трговине одсликава настојање

појединаца и група за вишим друштвеним статусом који је комунициран његовим емитовањем, поседовањем и разменом (у појединим сферама размене), односно праксом успостављања односа са другима у чему су кованице биле један од важних медија. Новац је високо вреднован, и не само тезаурисан већ и налажен као чест гробни прилог на некрополама уз оружје, накит и фину керамику, одсликавајући статус покојника.

6.4.2. РЕПРОДУКЦИЈА СОЦИО – ЕКОНОМСКИХ ЗАЈЕДНИЦА

Успостављање социо – економских релација на простору југоисточног Јадрана у предримско време могуће је схватити као репродукцију различитих *друштвених поља*, која настају кроз праксе друштвених актера – *агената*, у мултидимензионалном *друштвеном простору* тојест *друштвеној структури*, бивајући као различите активности од њих препознате и вредноване али и повратно условљене тим опажањем и рецепцијом (*поглавље 2.3.3.1.*; *поглавље 2.3.3.2.*; *поглавље 2.3.3.3.*; *поглавље 6.2.*; уп. Bourdieu 1985; 1989; 1995; Бурдије 1999; уп. Giddens 1984). Може се закључити да су феномени који стоје у вези са настанком и репродукцијом социо – економских позиција и односа у датом друштвено – историјском контексту у прошлости (*поглавље 1.*) као репродукција *друштвених поља* били синхрони и да су се творили кроз међуделовање истих актера и у њиховој перцепцији тих активности, односно да су се као различита *друштвена поља* репродуковали кроз социо – економске праксе те њихово опажање и рецепцију, рекурзивно условљавајући *хабитусе* агената у вези са сопственим друштвеним положајем у тим *друштвеним пољима* и том *друштвеном простору (структури)* у односу на друге.

На основу анализе дистрибуције и типологије артефаката нађених у различитим археолошким контекстима унутар и у непосредној близини утврђених „хеленизованих“ насеља (*поглавље 3*; *поглавље 6.3.*), с обзиром да је *материјална култура* као средство и медиј различитих активности имала значајну улогу у репродукцији социо – економских односа (уп. Gosden 2002; 2005; Moreley 2007; Hodder 1982; Hodder (ed.) 2012), могуће је идентификовати најмање два синхрона

феномена у прошлости који стоје у вези са успостављањем тих релација у друштвеним заједницама које су живеle у тим насељима од 4. века старе ере, у предримско доба: 1. *социо – економска репродукција аутаркичних (самодовољних) заједница*; 2. *социо – економска репродукција дистрибутивних (и/или редистрибутивних) заједница* (поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.).

6.4.2.1. РЕПРОДУКЦИЈА АУТАРКИЧНИХ ЗАЈЕДНИЦА

Аутаркија (самодовољност)⁶⁸ као социо – економски и социо – политички идеал изражен још у античко доба (уп. Aristotel 1975; Витрувије 2009), наглашена је у примитивистичкој историографији као кључни принцип у егзистенцији различитих, доминантно аграрних заједница на античком Медитерану (Finley 1973; уп. Morely 2007), у којим економија домаћинства игра пресудну улогу (уп. Polanyi 2001[1944]).

Феномен социо – економске репродукције *аутаркичних заједница* односи се на рекурзивно повезане друштвене праксе и привредне активности у прошлости попут производње хране и основих средстава за живот као и реципрочне размене у склопу групе и између таквих различитих група, али и одбране заједнице, које су омогућавале њихову егзистенцијалну самодовољност (самосталност), повратно производећи друштвене односе као систем веза унутар тог *друштвеног поља*, тојест унутар *друштвеног простора* заједнице, који је такође означен истовременим релацијама у оквиру других *друштвених поља* као што су сродничке везе, припадност истом култу и сл. (уп. Bourdieu 1985; 1989; поглавље 2.3.3.1.). На тај начин и кроз та *поља* се одвијала социо – економска репродукција тих односа кроз праксу што је стајало у повратној спрези са већом економском ефикасношћу заједнице (увећање *економског капитала*), њеном

⁶⁸ *Аутаркија*, грчки – *αὐτάρκεια*, означава задовољство самим собом и потпуну самосталност; *αὐτάρκης* – довољан самом себи, не требајући туђе помоћи, самосталан, независан, неовисан, сигуран, доста јак, сасвим довољан; *ἀρκέω* – одбијати, одвраћати, бранити, помагати, имати довољно за потребу, нужно за живот, бити дорастао и сл. (Gorski i Majnarić 1960, 83, 95); за разлику од *αὐταρχίης* – самовладе, самовлашћа, грчки *αρχή* – почетак, узрок, заповедање, влада, власт и сл. (уп. Gorski i Majnarić 1960, 86).

јачом друштвеном кохезијом (увећање *социјалног капитала*), заштитом од непријатеља (*економског, социјалног и културног капитала*) и обогаћеним представама о идентитету на нивоу појединаца и групе (*социјални* препознат као *симболички капитал*; уп. поглавље 2.3.3.1.; Bourdieu 1986; 1989).

С тога се *аутаркичне заједнице* могу препознати у различитим скупинама људи, сачињеним од појединаца и мањих или већих група (на пример, различите породице и веће заједнице сродника) које су обитавале у утврђеним насељима и њиховој непосредној околини, или које су живеле у оквиру делова појединих великих утврђених насеља, одакле су кроз активности економије домаћинства, и организовани кроз релације које су повратно репродуковане тим активностима, црпеле природне ресурсе околине и обављале основне производне послове и реципрочну размену зарад сопственог опстанка. Истовремено се могу препознати као заједнице повезане заједничком одбраном утврђеног насеља од стране житеља у чијим гробовима је масовно налажено оружје.

С обзиром да су налази различитих артефаката који се везују за праксе у оквиру економије домаћинства – кухињска керамика, пољоприврдно и занатско оруђе, итд., познати готово искључиво из насеобинског контекста утврђених „хеленизованих“ насеља (поглавље 3.; поглавље 6.4.1.) односно да у фунерарном контексту представљају изузетке, јасно је да такве делатности нису биле од наглашеног значаја за успостављање социјалних и статусних разлика у том друштвено – историјском контексту, већ су као доминантне свакодневне активности биле део рутине огромне већине те популације, о чему сведочи и дистрибуција тих предмета у простору, повратно потврђујући карактер аутаркичности и реципроцитет веза и односа у тим (*аутаркичним*) заједницама (уп. Polanyi 2001 [1944]). Као доминантне активности и свакодневне рутине велике већине популације, економија домаћинства и реципрочна размена унутар заједница јасно указују на самодовољност тих група у односу на друге. С друге стране се статусне разлике уочавају према налазима оружја не некрополама тих насеља, присутних у веома великој мери али различитој количини у појединачним гробовима, потврђујући значај тих предмета за статусно разликовање и препознавање унутар заједнице. Тиме се потврђује и аутаркија заједнице и њена одељеност (безбедност) у односу на друге. Масовност налаза оружја указује на

преку потребу његовог коришћења као гаранта опстанка у прошлости. У смислу социјалног и статусног разликовања употреба оружја се може препознати као коришћење отелотвореног *културног капитала* који је у перцепцији других „претваран“ у *симболички капитал* а којим је између осталог одређена *симболичка борба* унутар насеља и статусно разликовање њених житеља (уп. *поглавље 2.3.3.1.*; Bourdieu 1985; 1986; 1989).

Битан медиј који је одредио ове односе разликовања је „хеленизована“ материјална култура, масовно налажена у оквирима појединачних насеља и њихових некропола (*поглавље 6.3.*). Статусно разликовање у оквирима појединачних заједница је појачано поседовањем ових предмета и учествовањем житеља у праксама њихове размене. У том смислу се „хеленизована“ материјална култура (накит, посуда, новац) може означити као отелотворени *културни капитал* коришћен и препознат као *симболички капитал* (уп. *поглавље 2.3.3.1.*; Bourdieu 1985; 1986; 1989) који је између осталог (на пример, поред сродничких веза) кроз поседовање и праксе коришћења тих предмета, одређивао разумевање статусних разлика житеља унутар заједница.

6.4.2.2. РЕПРОДУКЦИЈА ДИСТРИБУТИВНИХ ЗАЈЕДНИЦА

Статусне позиције као највише изражене друштвене разлике у датом друштвено – историјском контексту, што се очитује налазима на некрополама, успостављане између осталог набавком и употребом одређених предмета – „хеленизованом“ материјалном културом. Ови предмети представљају честе гробне прилоге на некрополама утврђених насеља. Према анализи гробних прилога, јасно је да су кључне праксе које укључују коришћење *материјалне културе* (најчешће „хеленизоване“ материјалне културе) а којима се су успостављане статусне разлике: одевање (ношња накита и сл.), ратовање (често оружана пљачка), конзумација вина (уз коришћење адекватних посуда, на одговарајући начин и учествовање у култу који стоји у вези са конзумацијом

вина), и учешће у „мрежама“ социо – економске размене.⁶⁹ Кроз праксе репродуковане статусне разлике повратно су условљавале обављање наведених пракси.

Редистрибуција робе (поглавље 6.1.1.; Polanyi 2001 [1944], 47 – 48; 1977, 40 – 42) која се у неоеволуционистичкој типологији друштава доводи у везу са постојањем *поглаварства* као обликом социо – економских односа (поглавље 2.2.; Service 1975, 15 – 16, 71 – 102; Earle 1987; уп. Gosden 2002, 91 – 92), судећи према анализи покретних налаза, њиховој дистрибуцији, типологији и контексту (поглавље 3.; поглавље 6.3.), може се означити као кључни облик размене, који је поред ратовања и пљачке с којим може бити комплементаран (на пример, (ре)дистрибуција опљачкане робе), стајао у вези са успостављањем статусних разлика у оквиру социо – економских заједница из утврђених „хеленизованих“ насеља на југоисточном Јадрану и блиском залеђу у предримско време.

Постојање редистрибутивне економије у датом друштвено – историјском контексту (поглавље 1.) јасно је потврђено покретним археолошким налазима (поглавље 3.; поглавље 6.3.). Анализа дистрибуције покретног археолошког материјала (поглавље 6.3.) указује на редистрибутивну размену одређених предмета у прошлости, нарочито амфора и fine керамике.⁷⁰ Ове активности (редистрибуције робе) чак се и директно могу доказати. На једном епиграфском споменику са натписом на грчком језику, нађеном на локалитету Пљоч (поглавље 3.9.4.), датованим у половину 2. века старе ере, директно се помиње дистрибуција маслиновог уља становништву насеља Амантија (Anamali 1972a, 90 – 93). Посредан извор који помиње дистрибуцију и редистрибуцију код „варварских народа“ је Аристотелова „Политика“:

„...да ли би било боље да, и кад би посед био у приватним рукама, као што је сада углавном случај, да ли би, дакле, било боље да право поседовања и коришћења

⁶⁹ О повезаности конзумације вина и религијског живота у хеленистичко доба, и нарочито значаја Дионисовог култа у то време, погледај рад Т. Б. Л. Вебстера (Webster 1970).

⁷⁰ О начину утврђивања редистрибуције у прошлости анализом дистрибуције покретног археолошког материјала погледај математичке моделе К. Ренфруа (поглавље 6.1.2.; уп. Renfrew and Bahn 1991, 320 – 326).

буде заједничко, на пример да комад земље буде приватан, али да се плодови сакупљају и деле као што раде неки народи, или, напротив, да земља буде заједничка и да се обрађује заједничким снагама, а да се плодови деле према индивидуалним потребама (прича се да неки варварски народи живе у оваквој заједници), или да и земља и плодови буду заједнички“ (Aristotel 1975, 28 [књ. 2.2.]).

О подели или периодичној прерасподели („редистрибуцији“) земље код Далмата на средњем Јадрану пише Страбон у својој „Географији“ преносећи информацију да они увек поново деле земљу међу собом сваких осам година (Parazoglu 1967, 22; Šašel Kos 2008, 623).

Кључан феномен који одсликава ове односе дефинисан је као *дистрибутивна интеграција*, односно *социо – економска репродукција дистрибутивних и/или редистрибутивних заједница* (поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.).

Дистрибуција и редистрибуција различитих предмета као и путеви њихове размене јасно произлазе из анализе покретне археолошке грађе (поглавље 3.; поглавље 6.3.). Као најиндикативнији археолошки налази за ово питање, с обзиром на количину налаза, њихову типолошку диференцираност и хронолошку осетљивост, истичу се фрагменти амфора (поглавље 6.3.1.1.; поглавље 6.3.1.2.1.) и fine керамике (поглавље 6.3.1.1.; поглавље 6.3.1.2.2.) као најприсутнији налази различитих типова (порекла), али и налази новца (поглавље 6.3.1.5.). Ови предмети су често импортовани из различитих медитеранских центара и потом редистрибуирани, али су такође и локално проишле у појединим центрима на југоисточном јадранском приморју и блиском залеђу па дистрибуирани у друга насеља у ужој и широј околини. На овакво кретање предмета у прошлости указују подаци о њиховом пореклу и различитој концентрацији у односу на места производње и дистрибуцију у простору (поглавље 3.; поглавље 6.3.; уп. принципе математичких модела К. Ренфруа за разумевање облика размене у прошлости и модела дистрибуције археолошких предмета у простору – поглавље 6.1.2.; Renfrew and Bahn 1991, 322 – 325).

Налази амфора и финих керамичких посуда на југоисточном Јадрану у предримско време везују се углавном за потрошњу вина и маслиновог уља од стране популације која је насељавала тај простор (уп. Webster 1970, 20 – 21, 24 – 26; 108 – 111; Grace 1979; Peacock and Williams 1986; Twede 2001; 2002; Kirigin 1994; Kirigin et al. 2005; Tartari 1982; Katić 1999 – 2000; Ujes 1999; Čargo i Miše 2010; Miše 2013; Šešelj 2005). Према увиду у количину налаза ових посуда и констатовање разлике у њиховој концентрацији на појединим локалитетима, као најјасније препознати центри редистрибуције увезеног вина и дистрибуције истог локалног производа на југоисточном Јадрану у блиском залеђу од 4. до 2. века старе ере могу се означити насеља: Ошанићи, Бајовци, Рисан, Матагужи, Љеш, Белш, Машкјез, Марглич, Кротина, Берат, Хекаљ, Кљос, Пљоч, Мавров, Ирмај, Канин, Орикум, Трипорт (*поглавље 6.3.1.1.; поглавље 6.3.1.2.1.; поглавље 6.3.1.2.2.*).

Може се закључити да дистрибуција и/или редистрибуција вина и маслиновог уља као и њихова реципрочна размена унутар појединих насеља и између становника различитих насеља истих и различитих статусних позиција, током последња четири столећа старе ере на простору југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа, без обзира да ли су ти производи локално произведени, импортовани из других медитеранских производних центара или стечени ратом и пљачкањем па потом прерасподељени, спадају међу важне социо – економске праксе за репродукцију различитих социо – економских заједница. Горе наведена насеља се према анализи дистрибуције и количине амфора и фине керамике на локалитетима са остацима утврђених „хеленизованих“ насеља, могу означити као центри појединих *дистрибутивних и/или редистрибутивних заједница*. Најважнија дистрибуирана роба је очигледно вино чији је „животни пут“ (уп. Gosden 2002, 152 – 178; Moreley 2007, 36 – 54), као производа за социо – економску размену и употребу која се може везати за религијски живот у датом друштвено – историјском контексту, могуће пратити од места производње преко конзумације у одређеном насељу (посуде за транспорт вина – амфоре и за конзумацију – фина керамика) до похрањивања у некрополе (посуде за конзумацију вина нађене у гробовима – фина керамика). Конзумација вина у датом друштвено – историјском контексту се испоставља као пракса која је

прожимала секуларни и сепулкрални живот и односе, транспонујући специфична значења и вредности кроз живот људи и као таква активност истовремено одражавала и омогућавала социо – економске и култне праксе као и комуницирање друштвеног статуса и вези са њиховим вршењем (различита *друштвена поља* – мрежа размене, заједница култа и сл., у мултидимензионалном *друштвеном простору*), укључујући поседовање предмета за те активности – „хеленизована“ фина керамика, који су као отелотворен *културни капитал* у датом контексту били препознавани као *симболички капитал* кроз дату праксу агената и њену повратно условљену рецепцију (*поглавље 2.3.3.1.*; *поглавље 6.2.*; уп. Бурдије 1999; Bourdieu 1986; 1989). Овај феномен као „пут вина“ може се препознати према „транзицији“ археолошких налаза кроз различите археолошке контексте, који стоје у вези са његовом конзумацијом (бродоломи са амфорама – дистрибуирана и редистрибуирана насеобинска керамика – фунерарни налази керамичких и металних посуда).

Према приказаном концепту *дистрибутивне интеграције* (*поглавље 2.3.3.3.*; *поглавље 6.2.*) одређене социо – економске заједнице на југоисточном јадранском приморју и блиском приморском залеђу из предримског времена, могу се означити као *дистрибутивне и/или редистрибутивне заједнице*, репродуковане кроз праксе дистрибуције и/или редистрибуције различитих пољопривредних производа (најчешће вина и маслиновог уља) и цењене „хеленизоване“ материјалне културе од стране агената вишег статуса у тим заједницама – *дистрибутера* (*поглавље 2.3.3.3.*), агентима нижег положаја – *интеграторима* (*поглавље 2.3.3.3.*) који су учествовали у размени с њима али и међусобно по принципу реципроцитета укључујући („интегришући“) се у заједницу, успостављајући односе кроз праксе размене које су тим релацијама повратно условљене у непрестаној репродукцији тих заједница, докле год су такве заједнице постојале и биле кроз праксе агената потврђиване. Управо су контрола или спровођење ових активности одређивали односе класних улога агената различитих статуса (уп. Bourdieu 1985; *поглавље 2.3.3.3.*; *поглавље 6.2.*), бивајући тиме повратно подупиране као праксе којима је означен контекст сваке од тих релација унутар *друштвеног поља* те *дистрибутивне и/или редистрибутивне заједнице*. На тај начин се разликовањем количине „хеленизоване“ материјалне

културе (керамике) у насеобинском контексту могу разликовати односи у друштвеном положају заједница различитих насеља, а разликовањем количине и квалитета „хеленизоване“ материјалне културе као гробних прилога на некрополама, статусни односи појединаца и група као класних улога унутар заједница у тим насељима, јер су контексти размене те материјалне културе рекурзивно означени тим улогама а оне повратно одређене количином и контекстима археолошких налаза.

Налази новца такође представљају индикативан материјал с обзиром на јасно диференцирану типологију и хронолошку остевљивост (уп. Babelon 1970). „Преклапање“ односно истовремено постојање и репродукција *дистрибутивних и/или редистрибутивних заједница* на простору југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа у времену од 4. до 2. века старе ере, кроз релације једних те иситих агената који су живели у истим или на различитим местима и истовремено учествовали у репродукцији различитих и/или истих *дистрибутивних заједница*, препознаје се по налазима *материјалне културе*, нарочито по налазима новца емитованог од појединих емитера – *дистрибутера*, чији различити типови, често истовремено ковани, су налажени помешани на истим местима утврђених „хеленизованих“ насеља и њихових некропола. Као медиј размене – „новац посебне намене“ (*поглавље 6.1.1.*; уп. Isaac 2005, 14, 16; Polanyi 1977, 97 – 121; Finley 1973, 141 – 142; Morely 2007, 61 – 64; Поповић 1987, 132 – 133), односно различити типови „новца“ су најчешће коришћени као симболична вредност и својеврсна „меморија вредности и односа“ или „меморија размене“ у различитим социо – економским релацијама – различитим *дистрибутивним заједницама*, што се потврђује налазима у насеобинском контексту и оставама у утврђеним „хеленизованим“ насељима, њиховој околини и некрополама. То се нарочито односи на бронзани новац који по себи нема вредност јер није од племенитог метала (злато, сребро) већ од широко распрострањене легуре која се лако производила, а при том је и метрички неуједначен. За ове предмете је везивана симболичка вредност изражена кроз њихова ликовна решења и ознаке порекла и „власника“ – емитера. Тај „новац“ је симболизовао социо – економску везу других агената са емитером – *дистрибутером* (агентом високог статуса), што је након смрти онога који је

успоставио ту везу кроз поседовање „новца“ и праксу његове размене у повратно репродукованим релацијама те праксе и тих односа рекурзивно означеним том праксом дефинисаим класним улогама, чиме је потврђивао сопствени друштвени статус, пренето као вредност и ознака тог истог статуса у гроб те особе, што се потврђује налазима новца у фунерарном контексту. На овај начин је могуће препознати „животни пут“, односно начин „потрошње“ (уп. Gosden 2002, 152 – 178; Moreley 2007, 36 – 54) тог новца преко његове „транзиције“ кроз археолошке контексте (контекст оставе, насеобински и фунерарни контекст) као медијума односа између агената у контексту *дистрибутивне интеграције* (поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.), и као отелотвореног *културног капитала* који је препознат као *симболички капитал* у контексту тих релација (поглавље 2.3.3.1.; поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.; уп. Бурдије 1999; Bourdieu 1986; 1989); као социо – економска вредност и симбол социо – економских веза између агената, али и ознака друштвеног статуса оног који га емитује и оног који га поседује, транспонован кроз социо – економски у загробни живот носећи једнаку вредност, одликавајући престиж и стварајући различит углед сваког ко га је емитовао, поседовао и користио. Овако поимане кованице такозваног „илирског“ новца се пре могу разумети као отелотворени *културни капитал*, препознат као *симболички капитал*, а не као *економски капитал*, мада је кроз социо – економске односе могао бити преточен (претворен) у економску моћ (уп. Bourdieu 1986; 1989; поглавље 2.3.3.1.; поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.) која је могла настати као последица успостављања друштвених односа и статуса, јер је тај „новац“ као *културни* и *симболички капитал* комуницирао те вредности у датом друштвено – историјском контексту па их је на тај начин делимично и регулисао (поглавље 2.3.3.1.; поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.; уп. Бурдије 1999; Bourdieu 1986; 1989).

С обзиром на покретне археолошке налазе на простору југоисточног јадранског приморја и блиског приморског залеђа 4. – 2. века старе ере и у нешто каснијем времену (поглавље 6.3.) могуће је дефинисати неколико већих и јасније препознатљивих *дистрибутивних и/или редистрибутивних заједница* које одликавају социо – економске односе у утврђеним „хеленизованим“ насељима и између група које су живеле у њима. Контрола репродукције тих заједница се може везати за одређене групе у тим насељима (елите – *дистрибутере*; уп.

поглавље 2.3.3.3.) и одређене појединце високог статуса (појединце – *дистрибутере*; уп. поглавље 2.3.3.3.). Према налазима новца и према натписима тојест именима на кованицама, могу се идентификовати: заједница „Даорсон“ са центром у Ошанићима; заједница „Ризонитан“ са центром у Рисну; заједница „Скодринон“ са центром у Скадру; заједница „Лабиатан“ (чији се центар вероватно може тражити у близини Скадарског језера, можда у Матагужима и Гостиљу); заједница „Лиситан“ са центром у Љешу; „заједница Билионон“ са центром у Хекаљу; „заједница Амантон“ са центром у Пљочи; заједница „Олимпастан“ са центром у Маврову; заједница „Орикион“ са центром у Орикуму; као и заједница „краља Монунија“; заједница „краља Митила“; заједница „краља Балајоса“; заједница „краља Генција“. Постојање других *дистрибутивних заједница* је могуће претпоставити на основу других покретних налаза, најпре амфора и fine керамике, али је њихова идентификација у том смислу нешто тежа.

Схватање феномена репродукције социо – економских заједница у прошлости, тојест разумевање феномена различитих идентификација агената од стране њих самих у једној *друштвеној структури* и њихових пракси у *друштвеном простору* које су биле повратно условљене схватањем различитости тих агената у односу на друге, од кључног је значаја за препознавање колективних идентитета у контексту *аутаркичних и дистрибутивних заједница* (уп. поглавље 2.3.2.). Репродукција ових односа повратно је условила сопствена и међусобна препознавања агената у тим *друштвеним пољима*, према променљивом опажању и схватању тих индивидуалних и колективних идентификација, што је као разликовање тих позиција и односа био предуслов за стварање идеја о њиховим идентитетима.

6.4.3. МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА, СОЦИО – ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ И КОЛЕКТИВНИ ИДЕНТИТЕТИ КАО ПОВРАТНО РЕПРОДУКОВАНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

Уколико се идеје о идентитету код појединаца и група могу схватити као представе о њиховој различитости у односу на друге, које се конструишу и репродукују у садејству са окружењем, у ком феномени инклузије унутар и ексклузије изван њихових међусобних релација играју кључне улоге као динамичне, несталне, променљиве, флуидне појаве (поглавље 2.3.2.; уп. Barth 1969; Preucel 2006, 79, 84), онда се у феноменологију таквог укључивања и изузимања могу сврстати и позиције и односи репродуковани кроз феномен *дистрибутивне интеграције* као укључивање или изузимање из одређене „мреже размене“ – *дистрибутивне и/или редистрибутивне заједнице* (поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.). Свест агената о укључености или искључености из такве социо – економске заједнице се испоставља као једна од окосница тих представа о различитости.

Симболичке представе ових идентитета, отелотворене у материјалној култури која одражава „друштвени и културни хабитус заједнице“ (Džino 2007, 67; уп. Jones S. 2003; Hodder (ed.) 2012) могу се препознати у такозваном „илирском новцу“ као значајном медију социо – економских односа *дистрибутивних заједница* (поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.) на југоисточном Јадрану у предримско време. С обзиром да се такав „новац“ може наћи у различитим заједницама односно у различитим насељима на великој удаљености, и можда у етнички другачијим окружењима, идентитет чију окосницу представља свест агента о инклузији у одређену *дистрибутивну заједницу*, испоставља се као значајнији за социо – економске релације у односу на претпостављени етнички идентитет и разлике. Кроз тај „новац“ се преко ликовних решења као основни полови репродукције идентитета код појединаца и група у прошлости, и као акт *симболичког насиља* (уп. Bourdieu 1989; поглавље 2.3.3.1.), намећу персонална или култна идентификација (приказ владара или божанства), топографска идентификација (назив насеља или заједнице) и социо – економске праксе са којима се идентификује (приказ лађе као транспортног или ратног средства;

приказ амфоре као контејнера за вино, итд.) а који су као препознаване представе комплементарне тим различитим идеолошким схемама у прошлости. Кроз поседовање „новца“ и његово чување (у оставама и у гробовима – у различитим контекстима) одсликавају се статусне разлике и везе, појединачне и релације између мањих група (на пример породица) са емитером – *дистрибутером* који је назначен ликовном представом или називом. *Дистрибутери* емитовањем новца на симболичан начин комуницирају свој високи статус али, још важније, повратно „центрирају“ тојест управљају социо – економску праксу према себи и проширују је, управљајући разменом у којој овај материјални медиј игра значајну улогу. Кроз праксу оставрују статусну позицију и повратно је симболички потврђују емитујући сам медиј размене и комуникације статуса. Емитовање „новца“ као једна од социо – економских пракси и као акт *симболичког насиља* (уп. Bourdieu 1989) може се довести у везу са стварањем високе друштвене класе у овом друштвено – историсјком контексту, уколико се стварање класа разуме као производња сличних пракси у сличним околностима од различитих агената који тиме повратно потврђују сопствену позицију у друштву (*поглавље 2.3.3.1.*; уп. Bourdieu 1985).

Симболичке представе на „новцу“ јасно комуницирају ове идеје јер су кованице персонално или култно означене ликом и натписом, топографски повезане кроз назив места и у вези са одређеном социо – економском праксом приказаном кроз симбол којим је та активност сугерисана.

Ове комплексне идеолошке схеме приказане на новцу могу се разумети и као ликовне сугестије различитих пракси и релација којима се репродукују *друштвена поља* у оквиру ширег *друштвеног простора* (*поглавље 2.3.3.1.*; уп. Бурдије 1999; Bourdieu 1986; 1989) Тако је на пример, пракса социо – економске размене (и пљачке) симболично представљена приказом лађе, друштвене везе и статусни односи са „вођом“ симболично представени кроз лик владара, а односи заједнице која живи на одређеном месту или то место у свом разумевању доводи у везу са различитим праксама у којима учествује (на пример, редистрибутивна размена) симболично представљени натписом имена тог места. Ове представе су честе на једном те истом предмету („илирски новац“) на ком су симболички отелотворене (уп. *поглавље 6.3.1.5.*). На овај начин се поседовање таквог новца

може разумети као начин успостављања веза са другима у одређеном *друштвеном пољу*, односно *друштвеној структури* која се састоји од више *поља* (социо – економска размена, култ, насељено место и сл.) а која су сугерисана кроз ликовност „новаца“. Успостављању ових веза се тежи коришћењем *материјалне културе*, кроз шта се потврђује сопствена позиција у одређеном *пољу* или *пољима* и идентификација са другима у тим *пољима* и *простору*, уз повратно дејство кроз праксе размене тих предмета у тој *друштвеној структури* коју „новац“ симболички отелотворује.

Дистрибуција „новаца“ (примерци различитог новца на истим локалитетима) и друга дистрибуирана и редистрибуирана роба (на пример накит и луксузна керамика), као и контексти налаза, иду у прилог схватању односа у прошлости које није одражавало етничке већ статусне и културне разлике или истоветности. Јасно је да је *материјална култура* утврђених „хеленизованих“ насеља била кључни медиј за комуникацију и „читање“ најпре социо – економских а не етничких идентитета у прошлости. Као најснажнији медиј етничких идентитета се испоставља говор односно усмени језик (у доминантно неписменом друштву), чији домет је био краћи услед ограничености медија његовог преноса (звук) тојест услед ограничене мобилности становништва и настојања сталног насељавања у утврђеним „хеленизованим“ насељима, односно непостојања писаног језика и политички институционализоване меморије једне такве „етничке“ групе (на пример, непостојање историјских списа, библиотека, бирократије и сл.). Као облик политички институционализоване меморије може препознати управо „новац“, као део *материјалне културе*. Медиј који је више „путовао“ била је *материјална култура*, њени вишезначно поимани ликовни и симболички изрази, па из тога произлази и велики значај социо – економских релација које су репродуковане између осталог кроз размену и употребу одређених предмета у тим друштвима, нарочито употреба и размена „хеленизоване“ материјалне културе. Препознавање према говорном језику са другим се у овом историјском контексту може сматрати значајним за етничку идентификацију и разликовање у непосредним контактима агената, али не и за постојање политичких идеја које стоје у вези са националним идентитетима у смислу модерног схватања тих феномена.

На тај начин се *идеје о колективним идентитетима на југоисточном Јадрану у предримско време* могу разумети као конструисане, комплексне и променљиве представе код појединаца и група, сложене и помешане по индивидуланом кључу сваког агента у непрестаном и рекурзивном конструисању њихових менталних, телесних и дејствених диспозиција и структура – *хабитусâ* (Bourdieu 1989; 1995; Бурдије 1999) које стоје у вези са разликовањем у односу на друге и препознавањем сличних или истих, и интеракцијама преко тих граница са позиција полова тих дискрепанција (уп. Barth 1969), испољеним кроз различите праксе (социо – економска размена, ратовање, вршење култа, начин одевања и понашања и сл.) и трансформацију различитих капитала (*економског, културног, социјалног, симболичког*) на више *друштвених поља* у мултидимензионалном *друштвеном простору* (уп. Bourdieu 1985; 1989; 1995; Бурдије 1999). Као *друштвена поља* која се прожимају кроз *хабитусе* једних те истих агената а за које се везују њихове различите идентификације, могу се означити: 1. социо – економске релације (производне активности, размена робе, пљачка и сл., као и идентификација, памћење и стално потврђивање тих веза кроз социо – економске праксе), 2. класни односи (статусне разлике које се препознају кроз праксу и кроз материјалну културу и оваплоћено класно стање које је флуидно с обзиром на променљивост људског деловања и перцепције), 3. хабитат и хабитационе идентификације (место живљења и деловања), 4. религијске везе (култне представе, праксе и повезивања; припадност одређеном култу), 5. везе са „вођом“ (лојалност и идентификација са појединцем или групом високог угледа), 6. сродничке и племенске везе (припадност породици, клану, племену) па и 7. етничко препознавање (најчешће кроз заједнички језик и усмену комуникацију у непосредном контакту).

С обзиром на значај *материјалне културе* у тим интеракцијама кроз праксу, и врсте и контексте археолошких налаза у утврђеним „хеленизованим“ насељима и њиховим некрополама или у њиховој непосредној околини, може се закључити да су као окосница представа о колективним идентитетима, различите идентификације испољене кроз социо – економске релације, уз сродничке везе са којима су испреплетане, биле од највећег значаја. У том смислу се код појединаца и група у датом друштвено – историјском контексту, припадност одређеној

породици или клану и насељеном месту – *аутаркичним заједницама* (уп. *поглавље 6.4.2.1.*), „мрежи“ или „мрежама“ размене – *дистрибутивним заједницама* (уп. *поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.; поглавље 6.4.2.2.*) и друштвеној класи (препознавање друштвеног статуса) испостављају као кључне представе разликовања у односу на друге и идентификације са истим или себи сличним.

7. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Посматрано из аспекта коришћења материјалне културе, од 4. века старе ере долази до битних промена у репродукцији социо – економских односа.

Од преко две стотине рекогносцираних и око осамдесет мање или више истражених утврђених насеља, на свега педесетак су констатовани архитектонски елементи такозване „хеленистичке“ архитектуре, скоро увек као проширење праисторијских бедема и надоградња структура, док већина приказује искључиво градитељске традиције старијих епоха (*поглавље 3.*). С друге стране, у највећем броју случајева је у мањој или већој количини присутна такозвана „хеленизована“ покретна археолошка грађа, поред такође бројних „праисторијских“ налаза у истим културним слојевима (*поглавље 3.*). Ове чињенице упућују на закључак о социо – економским променама на датом поднебљу, углавном од 4. века старе ере.

Социо – економске односе у друштвеним заједницама на југоисточном Јадрану током последњих столећа старе ере одредила су најмање два социо – економска феномена у прошлости – *репродукција аутаркичних заједница* (*поглавље 6.4.2.1.*) и *репродукција дистрибутивних / редистрибутивних заједница* (*поглавље 6.4.2.2.*).

Према датирању, дистрибуцији и сагледаним контекстима археолошког материјала у оквиру утврђених „хеленизованих“ насеља на овом поднебљу преко којих су ови феномени и препознати (*поглавље 3.; поглавље 5.; поглавље 6.*), следи да су те појаве биле истовремене и кроз праксе друштвених актера међусобно „преклопљене“. Ови феномени су се „преклапали“ увек у међудејству пракси агената и повратно разумевање успостављених односа управо кроз те праксе (уп. Bourdieu 1995 [1972]; Giddens 1984).

С обзиром на претходно изнету аргументацију (*поглавље 2.; поглавље 3.; поглавље 4.; поглавље 5.; поглавље 6.*) наведени феномени се могу препознати као репродукције различитих *друштвених поља* у праисторијској прошлости (различите *аутаркичне заједнице* и различите *дистрибутивне / редистрибутивне заједнице*), која су заједно са другим *пољима* (сродничке везе и „мреже“ – породице, кланови и сл., племенска припадност, припадност култу или култовима,

статусно препознавање и класни односи, политички односи) стварала мултидимензионални *друштвени простор*, односно *друштвену структуру* у датом друштвено – историјском контексту (уп. *поглавље 2.3.3.1.*; *поглавље 2.3.3.2.*; *поглавље 2.3.3.3.*; *поглавље 6.4.2.*).

Репродукција ових социо – економских релација заснована је на економији домаћинства, реципрочној и редистрибутивној размени и економији (уп. Polanyi 1977; 2001[1944]), као и такозваној „ратној економији“ тојест пљачкању и делимично војном најамништву (уп. Папазоглу 1988; Диодор са Сицилије 1998; Полибије 1988; Livius 1905). Тржишни односи у овом контексту се за сада не могу препознати. Чак и да је тржишна размена у одређеним историјским околностима постојала, није могла бити нити стална нити пресудна за регулисање социо – економских односа у касној праисторији и раној историји источног Јадрана.

7.1. СОЦИО – ЕКОНОМСКЕ ПРОМЕНЕ КАО ФЕНОМЕН ТРАНСПОЗИЦИЈЕ ЗНАЧЕЊА КРОЗ МЕДИЈ МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ

Уколико се у тумачењу прошлости *материјална култура* схвати као културно – специфичан *знак* (уп. Џонсон 2008; Olsen 2002), који се субјективно схвата и углавном несвесно (ре)интерпретира у људском разумевању друштвене „стварности“, утолико је могуће сматрати материјалну културу за један од важних *медија* за репродукцију социо – економских односа, јер су управо различити предмети и објекти коришћени од стране друштвених актера у *праксама* којима су успостављане и одржаване те *релације* (поглавље 2.3.1.; Olsen 2002, 165, 199 – 200; уп. Hodder (ed.) 2012; Preucel 2006; Bourdieu 1995 [1972]; уп. поглавље 5.; поглавље б.). Ти односи, и праксе кроз које су се остваривале те релације, могу се схватити као повратно означени управо значењским аспектима материјалне културе која је коришћена као медиј њихове репродукције у прошлости.

У овако схваћеној феноменологији репродуковања социо – економских релација кроз праксе агената коришћењем материјалне културе, имајући у виду повезаност, међудејство и (међу)означеност тих категорија, могуће је препознати *транспозицију* („премештање“) њихових значења кроз медиј који је коришћен. Та значења су кроз разумевање (*хабитусе*) друштвених актера (*агената*) увек изнова интерпретирана, односно „преведена“ (уп. поглавље 2.3.3.1.; Burdije 1999, 158 – 159, 224). Транспозиције значења се тако остварују путем семиотичких процеса успостављања знакова и значења (поглавље 2.3.1.).

„Премештање“ значења се одвија између друштвених актера, у разумевању сваког актера посебно и између друштвених актера у прошлости и тумача тих односа у садашњости.

Значења се транспозиционирају између различитих друштвених актера у прошлости кроз опажање, вредновање и употребу медија материјалне културе као објективна *симболичка борба* (уп. Bourdieu 1989; поглавље 2.3.3.1.; поглавље 2.3.3.2.; Burdije 1999; Giddens 1984).

„Премештају“ се у разумевању („превођењу“) сваког појединачног друштвеног актера као субјективна *симболичка борба*, у контексту повратно опажених пракси и друштвене структуре, тојест позиције тог агената у релацијама које поима, а

које су биле повратно условљене и између осталог репродуковане кроз коришћење материјалне културе (уп. Bourdieu 1989; *поглавље 2.3.3.1.*; *поглавље 2.3.3.2.*; Burdije 1999; Giddens 1984).

На послетку, значења се „премештају“ између актера у прошлости и тумача тих пракси и односа према налазима и контекстима археолошких трагова (те исте материјалне културе) у садашњости (*поглавље 2.3.*; Hodder (ed.) 2012).

Значења су међусобно повезана с обзиром да произлазе једна из других, као значења различитих пракси, различитих односа и материјалне културе коришћене у успостављању тих друштвених (социо – економских) релација кроз деловање агената у прошлости. Ове везе су нераскидиве, повратне и вишезначне јер је сваки знак увек у вези са другим знацима и постоји једино у тим релацијама, а свако значење увек може бити реинтерпретирано сходно субјективном схватању знакова од стране тумача (уп. *поглавље 2.3.1.*; Preucel 2006).

Међусобно повезана значења се „премештају“ кроз процесе њиховог успостављања (знаци стварају друге знаке и стоје с њима у вези; уп. *поглавље 2.3.1.*; Preucel 2006; Short 2007) и кроз хабитусе друштвених актера – кроз тумаче (Burdije 1999, 158 – 159). Значења су увек субјективно и културно – специфично схваћена или „превођена“, односно реинтерпретирана и понављана.

Тако се непрестано и рекурзивно „регулише“ („кодира“) начин и контекст коришћења *материјалне културе* као медија за који се везују специфична значења. Друштвена „стварност“ тих релација се поима кроз употребу материјалне културе, тојест повратно и субјективно схвата начином и контекстом коришћења тих предмета и објеката (уп. Giddens 1984; Bourdieu 1995; 1985; 1989). Та „стварност“ се онда може схватити као разумевање позиција и односа агената у *друштвеним пољима и простору*, односно *друштвеној структури* (уп. Giddens 1984; Bourdieu 1995; 1985; 1989), што се између осталог конструише („ствара“) повратним дејством употребе материјалне културе (уп. Hodder (ed.) 2012).

Ако се *промене* у прошлости разумеју према теорији праксе (*поглавље 2.3.3.1.*; Bourdieu 1995) и/или теорији структурација (*поглавље 2.3.3.2.*; Giddens 1984), онда се друштвени актери – *агенти* (*поглавље 2.3.3.*; Dornan 2002; Dobres and Robb (eds.) 2000; Dobres and Robb 2005; Gardner 2009) могу означити као

фактори који до ње доводе, а *материјална култура* као једно од средстава (медија) које се у том смислу корисити.

Друштвена промена полази од мењања деловања агената, углавном као несвесна промена или „грешка“ у мапирању „стварности“ кроз хабитус актера у репродукцији друштвених група и друштвене *структуре* уопште (Bourdieu 1995 [1972]; 1989; уп. Giddens 1984). У том смислу значајану улогу игра *симболички капитал* (Bourdieu 1989). Количином *симболичке моћи* и *симболичким насиљем* се намеће другачији поредак у *друштвеном простору* кроз употребу *симболичког капитала* од стране агента који се изборио за статус кроз *симболичку борбу*. Овај феномен је у великој мери био испољен у „архаичним“ друштвима (Bourdieu 1989; Polanyi 1977, 57 – 72; уп. Dornan 2002, 306 – 308).⁷¹ Кроз тако испољену *симболичку моћ* се конституише (конструише) промена у *друштвеном простору* и репродукују се другачији односи који се морају увек кроз праксу потврђивати комуницирањем те (симболичке) моћи (уп. Bourdieu 1995, 183). Успех у конституисању промена кроз праксе, стоји у вези са већ успостављеним правилима у *друштвеном простору*, односно успешност наметања одређених промена у прошлости био је условљен њиховом усклађеношћу са реалним животом (уп. Bourdieu 1989, 23).

С обзиром да *симболички капитал* настаје из других облика капитала (*економског, социјалног, културног*; уп. Bourdieu 1985; 1986, 171; 1989), јасно је да су значења (на пример, у смислу угледа, престижа, друштвеног признања, репутације агената итд.), која се доводе у везу са тим *симболичким капиталом*, произашла из *означености* других облика *капитала* различитим *означитељима*, тојест квалитетима који одређују та значења у разумевању или „превођењу“, „читању“ (у хабитусима) друштвених актера (уп. Bourdieu 1986; 1989). Међу овим облицима *капитала* је и *културни капитал*, односно његова објективикована

⁷¹ Односи и међуделовање појединца и друштва нису увек исти. И Пјер Бурдије и Ентони Гиденс су сличног мишљења да су појединци у премодерним и традиционалним друштвима били у значајно већој мери условљени друштвеном структуром, и имали мању моћ према друштвеним токовима, него што је то случај у модерним друштвима (Giddens 1984; Bourdieu 1995 [1972]; уп. Dornan 2002, 306 – 308). У традиционалним друштвима се остварује већа усклађеност *друштвене структуре* и *хабитуса*. Друштвене „истине“ (*докса*) се лакше усвајају, па се друштвени поредак лакше схвата као „природан“ или „очигледан“ (Bourdieu 1995, 164).

форма – *материјална култура*. С тога се у интерпретацији прошлости, промене препознате у археолошком запису (врста, количина, контекст налаза), могу довести у везу са мењањем пракси друштвених актера (агената) и повратно условљених (конструисаних) релација међу њима (*поглавље 2.3.; поглавље 2.3.3.; поглавље 2.3.3.1.; поглавље 2.3.3.2.*; Hodder (ed.) 2012; Giddens 1984; Bourdieu 1995; Dornan 2002; Dobres and Robb (eds.) 2000; Dobres and Robb 2005; Gardner 2009).

У овако поиманој феноменологији социо – економских и уопште културних промена у прошлости, оне се не морају схватити као напредак или развој друштвених односа, што неминовно води вредновању прошлости а са позиције савремених археолошких и историографских истраживања је углавном схватано као друштвена или културна еволуција.

Промене се могу схватити као преображај означитеља (на пример, одређених квалитета материјалне културе, врсте предмета, итд.) једних те истих значења (на пример, друштвени престиж и сл.) којима су означаване те релације, тојест оно што је означено кроз транспозицију значења коришћењем материјалне културе.

Феномен транспозиције значења је повратним дејством довео до промена у тој прошлости, односно до другачијег „мапирања стварности“, тојест другачијег „превођења“ значења материјалне културе, и кроз промењене праксе агената и у разумевању тих пракси од стране друштвених актера. Социо – економске промене у прошлости тако постају схватљиве као реинтерпретирање „стварности“ од стране друштвених актера кроз коришћење медија материјалне културе.

Те промене су повратно одређене у друштвеним „реалностима“ (у различитим схватањима социо – економских односа), културно – специфично и субјективно су тумачене („превођене“), а кроз различите (социо – економске) праксе, сходно тим тумачењима, рекурзивно су и непрестано оствариване и (ре)конструисане.

7.1.1. „ПРЕВОЂЕЊЕ“ ЗНАЧЕЊА „ХЕЛЕНИЗОВАНЕ“ МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ

Према изнетим закључцима у претходном поглављу (*поглавље 7.1.*), социо – економске промене које су видљиве преко археолошке грађе са простора југоисточног Јадрана, а датиране углавном од 4. века старе ере, могу се разумети као транспозиције значења кроз различите праксе, односе и материјалну културу која стоји у вези са тим деловањима и релацијама.

Кључ социо – економских промена садржан је у мењању начина успостављања статусних разлика између појединаца и група коришћењем „хеленизоване“ материјалне културе и у мењању начина репродукције *дистрибутивних / редистрибутивних заједница*, углавном кроз размену тих предмета (*поглавље б.*) на посебно одређеним и изграђеним просторима (*поглавље 5.*). Промене се састоје у мењању означитеља друштвеног статуса појединаца и група (транспозиције значења; уп. *поглавље 7.1.*), и у мењању начина и сфера редистрибутивне размене (уп. *поглавље 5.; поглавље б.*). Према до сада изнетом разумевању и интерпретацији археолошких налаза, испоставља се да је поседовање финог импортованог посуђа, накита, ратничке опреме и сл., између осталог одређивало друштвени статус појединаца и група током гвозденог доба (уп. Бабић 2004; Palavestra 1993; Venac (ed.) 1987).

Од 4. века старе ере ови предмети постају широко распрострањени и доступни великом броју људи и група, што је потврђено налазима у насеобинском и фунерарном контексту у оквирима утврђених насеља (*поглавље 3.; поглавље б.*). Налази импортованих и домаћих амфора, fine керамике и виноградарских ножева јасно указују на раширеност појаве конзумације вина и на путеве набавке ове веома тражене робе у то време (*поглавље б.*). Бројни налази, углавном офанзивног оружја домаће производње, најчешће у фунерарном контексту, јасна су индикација важности ових предмета за друштвено препознавање (*поглавље б.*). С обзиром да је у односу на период старијег гвозденог доба, велики прилив ових статусних симбола од 4. века старе ере делимично девалвирао њихов значај и делимично променио значење према друштвеним релацијама (умањена вредност тог *симболичког капитала*), може се са већом сигурношћу претпоставити да су

означитељи високог друштвеног статуса у последња четири столећа старе ере били „премештени“ на елаборацију архитектуре насеља и емитовање новца, праксе доступне само најугледнијим појединцима и најјачим групама.

Као објектификовани *културни капитал*, архитектура и новац претворени су у *симболички капитал* кроз акт *симболичког насиља* од стране одређених друштвених актера (уп. *поглавље 2.3.3.1.*). Повратно дејство ових промена је (ре)конструкција и репродукција социо – економских односа (увећање *социјалног* и *економског капитала*) у чијем центру су управо актери који показују симболичку моћ, а која одговара животној реалности у датом тренутку. Успех наметања тих промена у прошлости је произашао из њихове усклађености са реалним животом (уп. Bourdieu 1989, 23). Та реалност је пре свега одређена ратничком снагом доминантних актера, радним потенцијалом заједница, сродничким везама, позицијама насеља у простору у односу на природне комуникације (*поглавље 4.*; *поглавље 5.*; *поглавље 6.*). Ове околности су повратно условљавале успех тих промена.

Успешност наметања промена је између осталог резултат постојања традиције коришћења „хеленизоване“ материјалне културе из ранијих времена (старије гвоздено доба; уп. Бабић 2004) као *културног* и *симболичког капитала* (уп. Bourdieu 1989). На тај начин су једна те иста значења (на пример, друштвени престиж, углед, статус) била означена различитим квалитетима различитих предмета (и објеката) који су поседовани и размењивани и пре и након промена. То је опет повратно подупирало праксу њиховог набављања и коришћења у млађем времену, на нешто другачији начин и у далеко већој мери, а што је и видљиво у археолошком запису (уп. *поглавље 3.*). Једноставније сагледано, једна те иста значења која стоје у вези са успостављањем социо – економских односа комуницирана су другачијим медијима и на другачији начин у односу на епоху старијег гвозденог доба.

Као најважније основе разликовања и препознавања међу друштвеним актерима (уп. *поглавље 2.3.2.*) испостављају се статусне разлике, најближа социјална окружења (породица, сродничке везе, *аутаркична заједница*), социо – економске „умрежености“ (*дистрибутивне / редистрибутивне заједнице*) и места становања (утврђена насеља са својим околинама). Ове категорије су

представљале окоснице формирања колективних идентитета и јасно су испољене као најважије основе препознавања истих или сличних, односно других или другачијих, на нивоима личних и колективних идентификација и конструисања представа и вредности које одељују или спајају појединце и групе у датом друштвено – историјском контексту. Етничко препознавање се може претпоставити на основу непосредних контаката према говорном језику. Међутим, такво препознавање није оставило јасне трагове у материјалној култури, нити је битно одређивало социо – економске релације у контексту феномена *дистрибутивне интеграције* (поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.), а нарочито не крхке, променљиве и краткотрајне политичке односе репродуковане кроз конкретне праксе и личне везе.

Оваква „слика“ на југоисточном Јадрану током последњих векова старе ере, посредно је посведочена у историјским изворима, на пример код Полибија (Полибије 1988, 130 – 141 [књ. 2.1 – 2.12]) и код Тита Ливија (Livius 1905 [књ. 44.30]), затим у контексту старовековне политичке теорије код Аристотела (Aristotel 1975), а у ширем контексту модерног проучавања прошлости античког Медитерана је препозната у примитивистичкој историографији (Finley 1973; 1985; уп. Archibald et al. (eds.) 2005; Morely 2007) углавном на основу размевања развоја насеља Макса Вебера („аграрни грађанин“, „град потрошача“; уп. Veber 2014) и према поимању социо – економских односа на супстантивистичким теоријским основама (Polanyi 1977; 2001[1944]; уп. Adams 1974; Carrier (ed.) 2005). Према тој „слици“ југоисточног Јадрана у млађем гвозденом добу, економија домаћинства и реципрочна размена представљају основ егзистенције друштвених заједница, ратовање односно успешна одбрана и пљачка представља гаранцију њиховог опстанка, а прерасподела робе кључ унутрашње друштвене доминације истакнутих актера.

7.2. О ПИТАЊУ ТАКОЗВАНЕ „ИЛИРСКЕ ДРЖАВЕ“

Појава политичког друштва и „државе“ од 4. века старе ере – „Илирске краљевине“ или „илирских краљевина“, је питање око ког постоје несугласице у оквирима историографије. Тичу се најпре континуитета и природе ове социо – политичке формације.

Насупрот мишљењу Фануле Папазоглу која је заступала тезу о континуираном постојању надплеменске „државне“ организације од 4. века до 168. године старе ере (Папазоглу 1988), изнето је мишљење о прекинутом континуитету око прве половине и средине 3. века старе ере и постојању више краљевина у чијим оквирима се поједини „градови“ виде као „племенски центри“ (Sabanes 1988). У новије време на значају добија теза о постојању више социо – политичких формација на источном Јадрану током овог периода (Šašel Kos 2002; 2005; Džino 2010).

Истраживања Фануле Папазоглу су показала да се ипак може говорити о постојању више мањих политичких формација (на пример, Таулантска краљевина, Илирска краљевина „у ужем смислу“ и сл.) које се боре за престиж око владања над „политичком заједницом Илира“, што се разуме као заједничка и велика социо – политичка организација – „држава“ највише због јаких „централистичких елемената“ власти (Papazoglu 1967; Папазоглу 1988). У ову тезу се делимично може уклопити тврдња о постојању више „краљевстава“ (*kingdoms*) која се међусобно боре за хегемонију (Šašel Kos 2002; 2005); односно став о постојању више социо – политичких идентитета на источном Јадрану од којих је „Илирска краљевина“ (*kingdom*) најразвијенија, препозната као комплексно друштво (*complex society*), односно „држава“ (Džino 2010). Чак су и у албанској историографији која инсистира на политичкој целовитости овог простора у прошлости, препознате мање социо – политичке и економске формације – савези (*koine*), попут Коине Билиса, Коине Амантије и сл. (Anamali 1965; Сека N. 1984b).

Треба имати на уму да је према речима саме Фануле Папазоглу, а на основу критичке анализе историјских извора, у оквиру проучавања хеленистичке историје оспорено постојање концепта „државе“ у модерном смислу речи (Папазоглу 1988; 2010). Према том схватању „илирска“ социо – политичка

формација пре се може означити као „краљевство“ него као „краљевина“ што заправо значи да не постоји територијална функција власти („краљевина“) већ послови, везе и поседи владара („краљевство“), у изворима означено појмом „та прагмата“ (*та πράγματα*), што значи „послови [краља]“ (Папазоглу 1988, 158; 2010, 262, 268; Papazoglu 1967, 13).⁷²

Са аспекта правне науке не може се говорити о постојању формалне поделе власти нити о статусу такве „државне“ формације у својству правног лица као у случају модерних држава. Овакав закључак је произашао чак и у случају античке Атине, као далеко „развијеније“ творевине од „Илирске краљевине“ у еволуционистичком разумевању прошлости (уп. Avramović 1998). Праксе појединаца (на пример, организација ратног похода од стране владара; уп. Полибије 1988; Livius 1905) се могу препознати како стварају „државу“, а таква структура тражи константну потврду кроз те исте активности („послове краља“ – праксе) које су повратно одређене тренутним околностима у тој политичкој целини (уп. Aristotel 1975, 3 – 7; 182; Avramović 1998, 24 – 30; Vukasović 1998, 154 – 155, 164; Бурдије 1999 [1972]). Јасно је да се таква формација остваривала (репродуковала) кроз „краљеве послове“, деловање нестабилних „институција“ попут „краљевих пријатеља“ (уп. Полибије 1988, 133; Рицл 1988, 597) и променљиву контролу других истакнутих појединаца и група („династи“, „племенски прваци“, „ратничка аристократија“; уп. Полибије 1988, 386) и њихове територије. Та контрола је повратно одређена снагом, лојалношћу и географским положајем других, тојест социо – економским и ратним дOMETOM у физичком простору (уп. Папазоглу 1988). Таква формација је репродукована док је год била подупирана животом и праксом доминантне личности (и његових наследника)

⁷² Наведени термин *та πράγματα* се може превести као: извршавање, обављање, извођење, радња, деловње, дело, посао, успех; политички послови, ратна дела; имовинске прилике, државне прилике, моћ, хегемонија; неприлика, лукавство, посла задавати; стање, положај; државни послови, политика; чињеница, ствар, предмет, догађај, итд. (Gorski i Majnarić 1960, 465 – 466; уп. Папазоглу 2010, 262, 268).

Овакво схватање „државе“ провејава на више места код Полибија, на пример када пише о Теутиној немоћи да спречи приватна лица да пљачкају услед немања „закона“ (Полибије 1988, 137 [књ. 2.8]); или код Ливија када пише о Генцијевим покушајима да потчини околна насеља и заједнице уочи рата са Римљанима (Livius 1905 [књ. 44.30]).

или групе (агента) која ствара политичке односе (кроз праксу) и њима управља (уп. Бурдије 1999 [1972]), а не кроз формално – правне оквире „државе“ схваћено у модерном смислу.⁷³

Према овако поиманим односима у далекој прошлости, термин „држава“ има ограничену и условну примену. У том смислу се „илирске краљевине“ тојест „краљевства“ пре могу разумети као културно – специфичне и нестабилне заједнице, а не као територијално, правно – формално и институционално одређене формације попут модерних држава.⁷⁴ Оне су репродуковане (стваране) кроз политичку и социо – економску праксу истакнуте личности – „краља“ или елитне групе – „ратничка аристократија“, и биле су постојане само док се те праксе одвијају (организован рат и пљачка, социо – економска размена и сл.) и повратно подупиру њихову политичку и друштвену кохезију (уп. Bourdieu 1995 [1972], 183; Giddens 1984, 25; Polanyi 1977, 57 – 72). Политички односи се могу посматрати како се преламају кроз личности и групе различитих статусних позиција, а не кроз правно – формално засноване институције и правну регулативу. Значај „личних веза“ између владара и истакнутих личности у оквирима тих организација владавине над другима, јасно су препознати у

⁷³ О проблемима контроле других „династа“ по „илирским градовима“ извештава Полибије у контексту сакупљања недовољног броја њихових бродова од стране илирског владара Скердилаиде у освит Првог македонског рата (Полибије 1988, 386 [књ. 5.4]). На другом месту саопштава Теутине проблеме јер су се „...неки Илири одметнули Дарданцима“ (Полибије 1988, 134 [књ. 2.6]). Када пише о преговорима Римљана са Теутом због прекомерног гусарења, а у време њеног опседања Исе, Полибије јасно преноси њену поруку римским посланицима „... да ће се, што се њене државе [послова] тиче, побринути да Римљане од стране Илира не задеси никакава неправда, али да, што се тиче приватних лица, илирски краљеви немају законско право да их ометају у пљачкању на мору“ (Полибије 1988, 137 [књ. 2.8]). Ливије преноси сличан утисак пишући о Генцијевим покушајима да потчини насеља и заједнице у својој непосредној околини: „пошто је отклоњена опасност која му је претила од браће, Генције је најпре почео да узнемирава и притиска свој народ; ...с обзиром да је био притиснут будућим ратом против Римљана, сакупио је своје снаге у Лисосу. Бројале су 15000 људи. Послао је свог брата Караванција са 1000 пешака и 500 коњаника како би успешно потчинио Кавије, било силом било застрашивањем, док се он сам упутио против Басаније, града који је удаљен 5 миља од Лисоса“ (Livius 1905 [књ. 44.30]; [превод М. Д.]).

⁷⁴ Упореди Веберове и Чајлдове критеријуме настанка града и државе (Veber 2014 [1921]; Childe 1950; поглавље 5.1.1.; поглавље 5.1.2.).

историјским изворима (Папазоглу 1988, 157). На тај начин се такве творевине пре могу разумети као „приватна ствар“ него као „јавна ствар“.⁷⁵ Оне опстају кроз „личне везе“ (сродство, пријатељство и сл.), као структуре репродуковане кроз праксу, а не кроз правно – формалну регулацију и институционализацију.⁷⁶

У том смислу се, парадоксално, може довести у питање еволуционистички приступ проучавању („илирске“) прошлости, који је кључан за културно – историјску интерпретацију настанка илирских политичких заједница као финалне етапе на једнолинијском путу развоја (уп. *поглавље 2.1.*), с обзиром да је јасно да се не ради о постојању прав(н)е државе па сходно томе ни „илирске цивилизације“.

Активности појединих историјских личности идентификованих у историјским изворима могу се препознати као стварање снажнијих друштвених позиција и највиших друштвених статуса, тојест као већи домет њихових „мрежа“ размене које су достизале мезорегионалне оквире. Јасно је да су се стратегије разликовале. Емитовање новца и редистрибуција вина су према археолошким налазима биле најраширеније праксе којима је повратно увећавана кохезија таквих *дистрибутивних или редистрибутивних заједница* (дистрибуција новца и амфора) и којима је постизан статус дистрибутера (и емитера новца), тојест успостаљан највиши положај личности и група са највећим угледом у мезорегионалним оквирима. Оваква стратегија је јасно препозната код Балајоса,

⁷⁵ Фраза *res publica* („јавна ствар“) се односи на означавање римске републике која настаје 509. године старе ере, а за коју се везују конкретни извори права попут Закона дванаест таблица и сл. (Машкин 1997, 88 – 91). Међутим, чак и у овом историјском контексту у ком су јасно препознати извори права, доводи се у питање постојање правне државе, владавине права и начела законистости у модерном смислу (Вујклић 1998).

⁷⁶ Појава грчког алфабета и појединих политичких титула и назива институција (басилеос, грамат, синархонт, политарх, стратег) на „илирском“ новцу (*поглавље 6.3.1.5.*) и на ретко налаженим натписима (углавном датираних у 2. век старе ере, из Маврова, Орикума, Кљоса и Пљоче; *поглавље 6.3.1.6.*), заиста се може разумети као опонашање изворно грчких културних и политичких вредности, али се њихова употреба тешко може поредити са изворним контекстом настанка тих институција. Појава ових назива и натписа свакако представља културно – специфичну реинтерпретацију и имитацију формулисану и употребљену на специфичан (другачији) начин.

Генција, Монунија, Митила и других, као и од стране појединих група попут Даорса, Амантина, Билина, Лабетата и сл., где су значењски аспекти новца препознати кроз ликовност тих предмета а управо су повратно потврђивали високи статус емитера кроз њихову дистрибуцију на широк простор и многе мање заједнице или појединце.

С друге стране није познат новац Агрона и Теуте, који су у изворима приказани као најмоћнији владари. Њихова стратегија је била заснована на „ратној економији“ односно плачки и редистрибуцији опљачканих добара, укључујући и туђи „новац“ као плен. И према подацима историјских извора и на основу јасног закључка о тежини и неизвесности таквих стратегија, јасно је да су њихове формације кратко трајале и заправо биле најмање стабилне, зависећи од ратног успеха и контроле савезника, тојест других „династа“ и група. Управо су ове формације оставиле најјачи утисак као намоћније творевине за шта су у великој мери заслужни аутори историјских извора, тојест њихов поглед на „илирски“ простор у служби римске експанзионистичке политике на Балкану, као и модерне пројекције политичких вредности на античку прошлост где национални идентитет и државност заузимају важно место. Покрети ових историјских личности кроз простор и њихове селидбе указују на контекст формација које су формирали својим деловањем, који је делимично другачији у односу на феномен *дистрибутивне интеграције* (поглавље 2.3.3.3.; поглавље 6.2.) у оквирима утврђених „хеленизованих“ насеља. Јасно је да стратегије полазе од друштвених актера и да се разликују чак иако се истовремено спроводе, а међусобно се преклапају кроз простор и укључивање истих актера у истовремене и паралелне односности (*друштвена поља*; уп. Bourdieu 1985; 1989; 1995 [1972]).

Чини се да „прекид“ између времена „кнежевских тумула“ старијег гвозденог доба са поднебља централног и југозападног Балкана и „хеленизованих насеља“ која се јављају углавном од 4. века старе ере на југоисточном Јадрану, није престанак постојања хијерархизованих социо – економско – политичких релација, већ пре недостатак јасних археолошких трагова тих односа. У

временском интервалу од око једног столећа, који траје између почетка 5. и краја 5. или почетка 4. века старе ере, археолошки трагови су вероватно теже „читљиви“ у смислу препознавања тих односа (уп. Бабић 2004, 16). Из наведеног следи питање како су те релације репродуковане у овом временском интервалу и како се могу археолошки прочитати?

Може се претпоставити да су истовремени велики прилив импортованих предмета, стицање различитих знања из области ратовања и неимарства, увођење култних пракси (конзумација вина), унутрашња размена „робе“, обликовање архитектуре итд., што све стоји у вези са коришћењем материјалне културе, односно комуницирањем различитих значења њеном употребом, истовремено и у међусобној зависности покренули ланац промена. Ови феномени су вероватно једни из других произашли као корелација повезаних културних, социо – економских и политичких пракси и повратно репродукованих односа. С тога су и значења материјалне културе коришћене у тој репродукцији произашла из културно – специфичних конвенција и субјективних тумачења.

ЛИТЕРАТУРА

Abramić, Mihovil.

1938. Antikni nalazi u Budvi. *Гласник Народног универзитета Боке Которске* 1 – 3: 33 – 41.

Avramović, Sima.

1998. Elementi pravne države i individualna prava u Atini, u *Pravna država u antici, pro et contra*, ur. Sima Avramović, 7 – 41. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Avxhiu, Radium dhe Lufti Kapllani.

1989. Zonifikimi arkeologjik i qytetit të Durrësit me anën e metodave gjeofizike. *Iliria* 19 (1): 277 – 282.

Avxhiu, Radium dhe Alfred Frashëri.

1988. Zbatimi i studimeve gjeoelektrike në ndihmë të kërkimeve arkeologjike në kalanë e Margëlliçit. *Iliria* 18 (2): 231 – 242.

Adam, Jean – Pierre.

1982. *L'Architecture militaire grecques*. Paris: Picard.

Adams, Robert McC.

1974. Anthropological Perspectives on Ancient Trade. *Current Anthropology* 15 (3): 239 – 258.

Alijagić, Jasmina and Robert Šajn.

2008. Influence of Ironworks, Mining and Metallurgy on the Distribution of Chemical Elements in Central Bosnia and Herzegovina. *Berichte der Geologischen Bundesanstalt* 77: 24 – 25.

Amore, Maria Grazia.

2003 – 2004. Necropolis of Apollonia: new results from tumulus 9. *Iliria* 31 (1 – 2): 267 – 292.

Anamali, Skënder.

1964. Gërmimi në anën verilindore të qytetit të Appollonisë (Sektori C – 1958). *Studime historike* 18 (1): 127 – 153.

1965. Le stade d'Amantie. *Studia Albanica* 2 (1): 59 – 64.

1972a. Amantie. *L'Illyrie* 2 : 67 – 148.

1972b. Des Illyrien aux Albanais. *Studia Albanica* 9 (2):153 – 171.

1972c. Nga ilirët tek arbërit. *Studime historike* 26 (3): 121 – 140.

1975. Pogradec. *Iliria* 3: 481 – 486.

1976. Të dhënat mbishkrimore në disa qytete të Ilirisë së Jugut. *Iliria* 6: 125 – 138.

1979 – 1980. Kështjella e Pogradecit. *Iliria* 9 – 10: 211 – 258.

1982. Ilirët dhe qytetet e Ilirisë së Jugut dhe mbishkrimet e Greqisë. *Iliria* 12 (1): 5 – 14.

1987a. Katër mbishkrime ndërtimi nga Bylisi. *Monumentet* 33 (1): 63 – 72.

1987b. Figurinë bronxi e një tjerrëseje nga Apolonia. *Iliria* 17 (1): 229 – 232.

1988. Dy punishte kadilash me firma në Bylis. *Iliria* 18 (1): 216 – 218.

Anamali, Skënder dhe Muzafer Korkuti.

1969. Problemi ilir dhe gjenezës së shqiptarëve në dritën e kërkimeve arkeologjike shqiptare. *Studime historike* 23 (1): 115 – 149.

Anamali, Skënder et Muzafer Korkuti.

1970. Les Illyriens et la gèneses des Albanais à la lumière des recherches archéologiques albanaises. *Studia Albanica* 7 (1): 123 – 155.

Anamali, Skënder, dhe Hëna Spahiu.

1984. Shkodër. *Ilira* 14/2: 269 – 270.

Andrea, Zhaneta.

- 1971.** Rezultatet e gërmimeve arkeologjike të vitit 1970. *Iliria* 1: 343 – 347.
- 1976a.** Gërmimet arkeologjike të viteve 1974 – 1975. *Iliria* 6: 329 – 398.
- 1976b.** La civilisation tumulaire du Bassin de Korçemet sa place dans les Balkans du sud – ouest. *Iliria* 4: 133 – 155.
- 1976c.** Tumat e Kuçi të Zi. *Iliria* 6: 165 – 233.
- 1977 – 1978.** Tumat të Kuçit të Zi. *Iliria* 7 – 8: 127 – 155.
- 1981.** Një varrezë e dystë në fshatin Gërmenj. *Iliria* 11 (1): 219 – 226.
- 1983 – 1984.** Archaeology in Albania, 1973 – 1983. *Archaeological Reports* 30: 102 – 119.
- 1991 – 1992.** Archaeology in Albania 1984 – 1990. *Archaeological Reports* 38: 71 – 88.

Aničić, Branka i Dražen Perica.

- 2003.** Structural Features of Cultural Landscape in the Karst Area (Landscape in Transition). *Acta carsologica* 32 (1): 173-188.

Antonaccio, Carla M.

- 2005.** Excavating Colonization. *Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference*. Eds. Henry Hurst and Sara Owen. *Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference*. 2001, Cambridge, United Kingdom of Great Britain. London: Duckworth, 97 – 113.

Arijan, Flavije.

- Aleksandrova vojna*. Prevod Milan Stahuljak. Zagreb: Matica hrvatska, 1952.

Aristotel.

- Politika*. Prevod Ljiljana Stanojević – Crepajac. Beograd: BIGZ, 1975.

Арсенић, Милан.

- 1988.** *Херодотова историја II*, од Херодота, 435 – 444. Нови Сад: Матица српска.

Artegianni, Antonio, Roberto Azzolini and Ettore Salusti.

1989. On the dense water in the Adriatic Sea. *Oceanologica Acta* 12 (2): 151 – 160.

Arheološki muzej Naron a.

Gradski bedemi – obrambeni sustav iz grčkog, rimskog i ranokršćanskog doba.

Arheološki muzej Naron a. <http://www.a-m-naron a.hr/gradski-bedemi/>
(25.11.2013.).

Arheološki muzej Naron a b.

Zbirka. Arheološki muzej Naron a. <http://www.a-m-naron a.hr/zbirka/>
(25.11.2013.).

Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln.

Forschung aktuell. Archäologisches Institut, Philosophische Fakultät, Universität zu Köln. <http://archaeologie.uni-koeln.de/Projektmeldungen#Erste>
Forschungskampagne in Dimal (Albanien) (27.05.2014.).

Archibald, Zofia H., John Davies, Vincent Gabrielsen and G. J. Oliver (eds.).

2005. *Hellenistic Economies.* London and New York: Routledge and Tazlor and Francis e – library.

Atanacković Salčić, Vukosava.

1973. Stolac „Čairi“, Hercegovina, naselje neolita i ranobronzanog doba, rimski grobovi. *Arheološki pregled* 15: 16 – 19.

1976. Stolac, Čairi, Hercegovina – naselje neolita i ranobronzanog doba antička nekropola, te ranosrdnjovekovni nalazi. *Arheološki pregled* 18: 24 – 28.

1977. Prethodni izveštaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru. *Tribunia* 3: 19 – 39.

1981. Arheološko nalazište na području Hutova blata. *Hercegovina* 1: 11 – 26.

Babelon, Jean.

1970. *Antička numizmatika*. Београд: Археолошко друштво Југославије.

Бабић, Сташа.

2004. *Поглаварство и полис. Старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет*. Београд: Балканолошки институт САНУ, посебна издања 81.

2008. *Грци и други. Античка перцепција и перцепција антике*. Београд: Clio.

Babić, Staša.

2002. “ Princely Graves“ of the Central Balkans – a Critical History of Research. *European Journal of Archaeology* 5 (1): 70-88.

2010. Археологија и етничитет. *Етноантрополошки проблеми н. с. год. 5 св.1*: 137-149.

2013. Kakva nam arheologija treba?. *Етноантрополошки проблеми н. с. год. 8 св.3*: 621 – 631.

2015. *Theory in Archaeology*. (У штампи).

Bajtler, Marta.

2013. Wstępne studium ceramicznych korków do amfor ze stanowiska Risan w Czarnógorsie z lat 2001 – 2008. *Novensia* 24: 75 – 90.

Bakhuizen, Simon C.

1986. Between Illyrians and Greeks: the cities of Epidamnos and Apollonia. *Iliria* 16 (1): 165 – 177.

Balandier, Claire, Vasil Bereti, Pierre Cabanes, Jean – Marie Cuda, Vandjel Dimo, Séverine Épelly, Julien Espagne, Annick Fenet, Éric Fouache, Shpresa Gjongecaj, Jean – Luc Lamboley, Phillip Lenhardt, Skender Muçaj, Pellumb Naipi, Marek Titien Oszewski, Jean François Pastre, Yann Pépin, Olivier Picard, Iris Pojani, François Quantin, Lydie Rauzier, Elsa Villeneuve et Bashkim Vrekaj.

1996. Apollonia d'Illyrie (Albanie). *Bulletin de correspondance hellénique* 120 (2): 971 – 993.

Balen – Letunić, Dubravka.

1996. Figuralno ukrašene trapeziodne pojasne ploče tipa Prozor. *VAMZ* 28 – 29: 23 – 38.

Barnard, Alan and Jonathan Spencer (eds.).

2002. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge: London and New York.

Bart, Rolan.

2015. *Elementi semiologije*. Beograd: Dvadeseti vek.

Barth, Fredrik.

1969. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social organization of culture difference*. Oslo: Universitetsforlaget.

Basler, Đuro.

1954. Prehistorijske gradine i njihova zaštita. *Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine* 2: 87 – 98.

1956. Gradina na Ošanićima kod Stoca. Neki noviji rezultati istraživačkih radova. *Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine* 3: 79 – 94.

1969. Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju (Donja Zeta). *GZM – arheologija n. s.* 24: 5 – 107.

1971. Novčić plemena Daorsa. *GZM – arheologija n. s.* 26: 333 – 336.

1988. Konštica 1. U *Arheološki leksikon BiH, tom 3*: 183.

Basha, Petrit.

1986. Gjurmë fortifikimesh mesjetare në rrethin e Gramshit. *Monumentet* 31 (1): 157 – 160.

Bashkia Vlorë online.

2005 – 2013.

http://www.bashkiavlore.org/index.php?option=com_content&task=view&id=89&Itemid=74&lang=sq (05.10.2013.).

Batović, Šime.

1987. Ostaci nastambi željeznog doba na našem primorju. *Arheološki radovi i rasprave* 10: 93 – 124.

1988a. Konavle u prapovijesti. *Konavoski zbornik (Dubrovnik)* 2: 13 – 148.

1988b. Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti. *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*. Ur. Željko Rapanić. Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. 1. – 4. 10. 1984., Dubrovnik, SFRJ. Zagreb: HAD, 51 – 77.

Baçe, Apollon.

1971. Qyteti i fortifikuar i Beratit. *Monumentet* 2: 43 – 62.

1973. Kalaja e Vlorës. *Monumentet* 5 – 6: 43 – 57.

1974. Qyteti i fortifikuar i Kaninës. *Monumentet* 7 – 8: 25 – 54.

1975. Qendrat e fortifikuara të Gjirit të Vlorës në antikitet. *Monumentet* 10: 5 – 20.

1986. Struktura urbane në Iliri në vitet 168 p. e. sonë – 212 e. sonë. *Iliria* 16 (1): 215 – 221.

1988. Studim mbi zonifikimin arkeologjik të qytetit të Durrësit. *Monumentet* 36 (2): 55 – 59.

Baçe, Apollon dhe Neritan Ceka.

1981. Shetitoret e periudës qytetare ilire. *Monumentet* 22: 5 – 54.

Bejko, Lorenc.

2002. Mycenaean Presence and Influence in Albania. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24. – 26. rujan 1998, Split, Republika Hrvatska. Split: Književni krug, 9 – 24.

Benac, Alojz.

1985. *Utvrđena ilirska naselja I. Dalmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*. Sarajevo: Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

Benac, Alojz (ur.).

1987. *Praistorija jugoslovenskih zemalja 5. Željezno doba*. Sarajevo: ANUBiH.

Benoît, Fernand.

1957. Typologie et epigraphie amphorisques. Les marques de Sestius. *Rivista di Studi Liguri* 23 (3 – 4): 247 – 285.

Bereti, Vasil.

1977. – 1978. Gërmime në Triport. *Iliria* 7 – 8: 285 – 292.

1984. Triport. *Iliria* 14 (2): 263 – 264.

1985. Vendbanimi ilir në Triport të Vlorës. *Iliria* 15 (2): 313 – 320.

1986. Triport. *Iliria* 16 (2): 258.

1988a. Amanti (Vlorë). *Iliria* 18 (2): 255 – 256.

1988b. Kupat antike në vendbanimin e Triportit. *Iliria* 18 (2): 105 – 119.

1993. Gjurme të fortifikimeve në vendbanimin në Treport. *Iliria* 23 (1 – 2): 143 – 159.

1995. Gjetje nga varrezat antike në territoret e amanteve. *Iliria* 25 (1 – 2): 199 – 223.

2001 – 2002. Enë me figura të kuqe të nekropolit të Amantias. *Iliria* 30 (1 – 2): 167 – 188.

Бешић, Зарије.

1967. Геоморфолошки развитак Црне Горе. У *Историја Црне Горе, књига прва, од најстаријих времена до краја XII вијека*, Ур. Милинко Ђуровић, 1 – 34. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

Bijadija, Bruno.

2012. Rimska religija i kultovi u Epidauru. *Archaeologia Adriatica* 6: 67 – 86.

Biers, William R.

1996. *The Archaeology of Greece*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Bintliff, John.

2006. City – Country Relationships in the “Normal Polis”, in *City, Countryside and Spatial Organisation of Value in Classical Antiquity*, eds. Ralph M. Rosen and Ineke Sluiter, 13 – 32. Leiden and Boston: Brill.

Binford, Lewis.

1962. Archaeology as Anthropology. *American Antiquity* 28 (2): 217 – 225.

1968. Some Comments on Historical versus Processual Archaeology. - *Southwestern Journal of Anthropology* 24 (3): 267 – 275.

1972. *An Archaeological Perspective*. New York and London: Seminar Press.

1980. Willow Smoke and Dogs` Tales: Hunter – Gatherer Settlement Systems and Archaeological Site Formation. *American Antiquity* 45 (1): 4 – 18.

Бјури, Џон Багнел и Расел Мигс.

2008. *Историја Грчке до смрти Александра Великог*. Београд: Завод за уџбенике.

Blavatski, Vladimir. D.

1966. Osnivanje Apolonije ilirske. *VAHD* 68: 143 – 146.

Blavatski, Vladimir. D. dhe Selim Islami.

1960. Gërmimet në Apolloni dhe Oriq gjatë vitit 1958. *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës* – Seria Shkëncat Shoqërore 1: 89 – 91.

Bojanovski, Ivo.

1985. Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj. *Tribunia* 9: 7 – 23.

1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: ANUBiH.

Borozan, Branislav.

2012. Neka razmišljanja o ubikaciji labeatskog Meteona. *Arhivski zapisi* 2 (2011): 57 – 70.

Bourdieu, Pierre.

1985. Social Space and Genesis of Groups. *Theory and Society* 14 (6): 723 – 744.

1986. The Forms of Capital, In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Ed. John Richardson, 241 – 258. New York, Westport, Connecticut and London: Greenwood Press.

1989. Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory* 7 (1): 14 – 25.

1995. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Бошковић, Ђурђе.

1931. Извештај и кратке белешке с путовања. *Старинар* 6: 151 – 153.

Bošković, Đurđe.

1972. Stratigraphie culturelle et ethnique d'une ancienne ville de l'Adriatique: Ulcinj. *Actes du II – eme Congrès international des études du sud – est européen*. Ed. . Ville et campagne dans le sud – est européen depuis l'antiquité jusqu' à la fin du XIX – eme siècle (aspects sociaux, économiques et culturels). 07. – 13. 05. 1970, Athènes, Grèce. Athènes: Association internationale des études du sud – est européen, 335 – 341, PL. 29 – 34.

Бошковић, Ђурђе, Павле Мијовић, и Миограг Ковачевић.

1981. *Улцињ I*. Београд: Археолошки институт, Музеј Улцињ, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије.

Brew, David S.

2003. Geomorphology of the Albanian Adriatic Coast: A Study of Short - and Long – term Changes at Karavasta Lagoon and their Implications for Coastal Management. *Geography* 88 (2): 88 – 98.

Brininstool, Mark.

2012. The Mineral Industry of Albania, in *Albania Mineral and Mining Sector Investment and Business Guide*, Ed. USA International Business Publications, 60 – 82. Washington DC: International Business Publications.

Bruhl, Adrien.

1935. L'inscriptions de monument du Agonothète (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie 1931 – 1933). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 5: 43 – 46.

Bugaj, Urszula, Predrag Lutovac, Zbigniew Polak and Maciej Trzeciecki.

2013. Relics of masonry structures on Đuteza Hill. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 34: 149 – 165.

Budina, Dhimosten.

1964. Gërmimet në Theatrin antik të Orikut. *Studime historike* 18 (1): 155 – 177.

1965. Le Théâtre antique d'Orik (Orikon). *Studia Albanica* 2 (1): 73 – 82.

1967. Ujësjetllësi i Butrinit. *Studime historike* 21 (2): 145 – 150.

1969a. Përkatësia etnike ilire e fiseve epirote. *Studime historike* 23 (1): 165 – 177.

1969b. Sesion shkencor kushtuar problemit ilir dhe gjenezës së shqiptarëve. *Studime historike* 23 (1): 214 – 220.

- 1971a.** Kalaja e Ripësit. *Iliria* 1: 69 – 82.
- 1971b.** Harta arkeologjike e Bregdetit Jon dhe e pellgut të Delvinës. *Iliria* 1: 275 – 342.
- 1972.** Antigonee. *L'Illyrie* 2: 269 – 378.
- 1975a.** La carte archéologique de la vallée de Drino. *Iliria* 3: 355 – 391.
- 1975b.** Antigonea (Gjirokastër). *Iliria* 3: 459 – 464.
- 1976a.** Antigonee d'Epire. *Iliria* 4: 327 – 346.
- 1976b.** Oricum – a la lumière des données archeologiques. *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*. Ur. M. Suić. Simpozij Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. 19. – 23. 10. 1972., Dubrovnik, SFRJ. Zagreb: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Arheološki institut, 255 – 263.
- 1984.** Antigone. *Iliria* 14 (2): 264 – 266.
- 1986.** Foinike në kërkimet e reja arkeologjike. *Iliria* 16 (1): 113 – 121.

Budina, Dhimosten dhe E. Kastanjan.

- 2003 – 2004.** Rezultatet e gërmimeve arkeologjike (në banesën D) të Apolonisë (Gërmime të vitit 1959). *Iliria* 31 (1 – 2): 239 – 248.

Buzo, Jamarbër dhe Elio Hobdari.

- 2014.** Nekropoli Amantias: varre dhe shpërndarja e tyre gjatë shekujve IV – I p. Kr. *Candavia* 4: 19 – 74.

Bujuklić, Žika.

- 1998.** Počeci rimskog zakonodavstva, u *Pravna država u antici, pro et contra*, ur. Sima Avramović, 99 – 140. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Burdije, Pjer.

- 1999.** *Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Bushati, Vera.

1982. Banesa pastas në vendin tonë. *Monumentet* 23 (1): 5 – 10.

1984. Mbi tipologjinë e banesës antike në vendin tonë. *Monumentet* 27 (1): 51 – 58.

Vasilj, Snježana.

1992. Novčić Oite s Ošanića. *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 9 (1): 131 – 134.

2003. Novčić Fokide s gradine u Ošanićima kod Stoca. *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 45: 1 – 5.

2009. Archaeological complex of Desilo – Hutovo Blato. *Regionalni seminar o podvodnoj baštini*, 1. – 4. oktobra, Zadar, Hrvatska.

2014. Gradina na Kolojanju – sijelo gospodara donje Neretve. *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH* 43: 101 – 111.

Vasilj, Snježana, i Melisa Forić.

2008. Istraživanje grobne humke na lokalitetu Desilo u Hutovom Blatu – preliminarno izvješće. *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH* 37: 45 – 77.

Васић, Растко.

1994. Сребро и злато V и IV века пре н. е. у Србији. *Зборник Народног музеја у Чачку* 24: 5 – 17.

1995. Сребрни накит IV века пре н. е. на територији средњег Подунавља – посвећено успомени на Миодрага Грбића. *Радионице и ковнице сребра*. Ур. И. Поповић, Т. Цвјетичанин и Б. Борић – Брешковић. Акта научног скупа одржаног од 15. до 18. новембра 1994, Београд, СРЈ. Београд: Народни музеј.

2006. Сребрни налаз из Никинаца. *Старинар* 55 (2005): 67 – 73.

2008. Двојне игле опет. *Зборник Матице српске за класичне студије* 10: 261 – 266.

2010. Белешке о Гласинцу – хронологија кнежевских гробова. *Старинар* 59: 109 – 117.

Vasić, Rastko.

1977. *B.A.R. Supplementary Series 31, 1977: "The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia."* British Archaeological Reports: Oxford.

1985. Prilog proučavanja šarnirskih fibula u Jugoslaviji. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 23: 121 – 156.

1987a. Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije, u *Praistorija jugoslovenskih zemalja 5. Željezno doba*, ur. Alojz Benac, 673 – 689. Sarajevo: ANUBiH.

1987b. Centralnobalkanska regija. Uvod, u *Praistorija jugoslovenskih zemalja 5. Željezno doba*, ur. Alojz Benac, 571 – 573. Sarajevo: ANUBiH.

1991. Cultural Groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkans and the Possibilities of their Ethnical Identification. *Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog vremena*. Ur. Alojz Benac. I iliro – trački simpozijum. 30.05. – 04.06. 1989, Niš i Blagoevgrad, SFRJ i Narodna republika Bugarska: Sarajevo i Beograd: ANUBiH, 73 – 82.

2005. Slučaj Autarijata – istorija i preistorija. *Зборник Матице српске за класичне студије* 7: 65 – 69.

Veber, Maks.

2014. *Grad. Nelegitimna vlast. Tipologija gradova*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Webster, T. B. L.

1970. *Helenizam*. Novi Sad: Izdavačko preduzeće „Bratstvo Jedinstvo“.

Vego, Jaroslav.

2011. Archaeological interests in two wetland sites: Desilo, Hutovo Blato, Bosnia and Herzegovina, and Naron, Neretva Delta, Croatia, in *Culture and wetlands in the Mediterranean: an evolving story*, eds. Thymio Papayannis and

Dave Pritchard, 104 – 111. Athens: Mediteranean Institute for Nature and Anthropos (Med – INA).

Veith, G.

1942. *La campagna di Durazzo tra Cezare e Pompeo.* Roma.

Velimirović – Žižić, Olivera.

1964 – 1965. Nalaz u Momišićima. *Starinar* 15 – 16: 193 – 207.

1981. Dva nova arheološka nalazišta u blizini Titograda. *Glasnik Odeljenja društvenih nauka* 3: 131.

1986. Ostaci fortifikacione arhitekture na gradini Đuteza u Dinošima kod Titograda. *Materijali* 22: 80 – 87.

Velimirović – Žižić, Olivera i Milan Pravilović.

1986. Mataguži. Helenističko i rimsko naselje. *Arheološki pregled* 1985: 82 – 83.

Verger, Stéphane.

2009. Apollonia d'Illyrie (Albanie). *MEFRA* 121 (1): 263 – 268.

Verger, Stéphane, François Quantin, Saimir Shpuza, Phillippe Lehnardt et Vasil Bereti.

2010. La ville haute. *Dialogues de l'histoire ancienne* 36 (2): 166 – 171.

Verger, Stéphane, François Quantin, Olivier Deluis, Jean – Luc Lamboley, Phillippe Lehnardt, Bashkim Vrekaj et Altin Skenderaj.

2007. Apollonia d'Illyrie (Albanie): prospections géophysiques et sondages topographiques et stratigraphiques. *MEFRA* 119 (1): 229 – 237.

Verger, Stéphane, François Quantin, Jean – Luc Lamboley, Phillippe Lehnardt, Altin Skenderaj, Saimir Shpuza et Vasil Bereti.

2008. Apollonia d'Illyrie (Albanie): poursuite des sondages topographiques et stratigraphiques dans la ville haute. *MEFRA* 120 (1): 190 – 195.

Veseli, Sabina dhe Ilir Zaloshnja.

2003 – 2004. Ekspozitë fotografike „80 vjet kërkime arkeologjike në Apoloni“. *Iliria* 31 (1 – 2): 327 – 341.

Витрувије.

О архитектури. Превод Зоја Бојић. Београд: Завод за уџбенике и Досије студио, 2009.

Vogt, Yngve.

2008. The world's first Illyrian trading post found. *Apollon* 2008 (07.12.2008.), <http://www.apollon.uio.no/english/articles/2008/illyrer-english.html> (04.04.2015.).

Vojnogeografski institut.

1962a. *Elbasan, 1:200000*, Privremeno izdanje. Beograd: Vojnogeografski institut.

1962b. *Škoder (Skadar), 1:200000*, Privremeno izdanje. Beograd: Vojnogeografski institut.

1963. *Dures (Drač), 1:200000, 59 –* Privremeno izdanje. Beograd: Vojnogeografski institut.

1967a. *Skadar 1, 1:50000, 678/1.* Beograd: Vojnogeografski institut.

1967b. *Titograd 1, 1:50000, 677/1.* Beograd: Vojnogeografski institut.

1967c. *Titograd 3, 1:50000, 677/3.* Beograd: Vojnogeografski institut.

1967d. *Titograd 4, 1:50000, 677/4.* Beograd: Vojnogeografski institut.

1967e. *Cetinje 1, 1:50000, 676/1.* Beograd: Vojnogeografski institut.

1967f. *Cetinje 2, 1:50000, 676/2.* Beograd: Vojnogeografski institut.

1970. *Skadar, 1:50000, 678.* Beograd: Vojnogeografski institut.

1971. *Prizren, 1:200000, 54 –* Privremeno izdanje. Beograd: Vojnogeografski institut.

- 1974a.** *Titograd 2 – 4 (Drume), 1:25000, 677 – 2 – 4.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1974b.** *Ulcinj 1 – 2, 1:25000, 727 – 1 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1974c.** *Cetinje 1 – 2, 1:25000, 676 – 1 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979a.** *Bata, 1:25000, 147 – 4 – 3.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979b.** *Budva, 1:25000, 159 – 2 – 3.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979c.** *Vranjina, 1:25000, 160 – 1 – 4.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979d.** *Grahovo, 1:25000, 147 – 3 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979e.** *Zaliv Trašte, 1:25000, 159 – 1 – 4.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979f.** *Kotor, 1:25000, 159 – 2 – 1.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979g.** *Orjen, 1:25000, 147 – 3 – 3.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979h.** *Petrovac na moru, 1:25000, 159 – 4 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979i.** *Risan, 1:25000, 147 – 3 – 4.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979k.** *Sveti Stefan, 1:25000, 159 – 2 – 4.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979l.** *Taraboš, 1:25000, 160 – 4 – 4.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979m.** *Tivat, 1:25000, 159 – 1 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979n.** *Trubjela – jug, 1:25000, 147 – 4 – 1.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979o.** *Tuzi, 1:25000, 160 – 2 – 3.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979p.** *Ulcinj, 1:25000, 170 – 1 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979q.** *Fraskanjel, 1:25000, 170 – 2 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979r.** *Herceg – Novi, 1:25000, 159 – 1 – 1.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979s.** *Cetinje, 1:25000, 159 – 2 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1979t.** *Šasko jezero, 1:25000, 170 – 2 – 1.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1980a.** *Dubravka, 1:25000, 146 – 4 – 4.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1980b.** *Sutorina, 1: 25000, 158 – 2 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1980c.** *Titograd – zapad, 1:25000, 160 – 1 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1980d.** *Titograd – istok, 1:25000, 160 – 2 – 1.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1984a.** *Ulcinj 1, 1:50000, 727 – 1.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1984b.** *Ulcinj 2, 1:50000, 727 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.

- 1985a.** *Skadar 2, 1:50000, 678 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1985b.** *Titograd 1 – 4 (Vranjina), 1:25000, 677 – 1 – 4.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1985c.** *Titograd 2, 1:50000, 677 – 2.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1985d.** *Titograd 2 – 1 (Titograd – istok), 1: 25000, 677 – 2 – 1.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1985e.** *Titograd 2 – 3 (Tuzi), 1:25000, 677 – 2 – 3.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1986a.** *Titograd, 1:100000, 677.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1986b.** *Ulcinj (727), 1:100000, 727.* Beograd: Vojnogeografski institut.
- 1986c.** *Cetinje, 1:100000, 676.* Beograd: Vojnogeogrfski institut.

Vouksan, Douchan.

- 1932.** Les mosaïques romaines de Risan (Risano). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 4: 77 – 86.

Вранић, Иван.

- 2011.** „Раноантичка насеља“ и гвоздено доба централног Балкана: питања етничког идентитета. *Етноантрополошки проблеми* 6 (3): 659 – 679.
- 2012.** *Везе централног Балкана и Егеје у 4. и 3. веку пре н. е.: пример локалитета „Кале“ у Кршевици.* Докторска дисертација, Универзитет у Београду.

Vranić, Ivan.

- 2012a.** The Classical and Hellenistic Economy and the „Paleo – Balkan“ Hinterland. A Case Study of the Iron Age „Hellenised Settlements“. *Balkanica* 43: 29 – 49.
- 2012b.** Urbanizacija u arheološkim interpretacijama: primer „helenizovanih“ naselja u unutrašnjosti Balkana. *Етноантрополошки проблеми* 7 (3): 731 – 746.

Vratović, Vladimir.

1982. Rimska književnost, u *Povijest svjetske književnosti, knjiga 2, grčka (antčka), rimska, bizantska, srednjovjekovna latinska, novovjekovna latinska, novogrčka i albanska književnost*, Ur. Vladimir Vratović, 189 – 312. Zagreb: Mladost.

Vrekaj, Bashkim.

1993. Katalog amforash të gjetura në Apoloni (shek. III p. e. s. – shek. III e. s.). *Iliria* 23 (1 – 2): 161 – 199.

1988. Pjata helenistike me vernik të zi të Aplonosë. *Iliria* 18 (2): 121 – 141.

1994. Zbukurimi në qeramikën helenistike të Apolonisë. *Iliria* 24 (1 – 2): 165 – 206.

1997. Tipare të qeramikës së zbuluar në Bylis shek. IV p. e. s. – I e. s. *Iliria* 27 (1 – 2): 167 – 204.

2001 – 2002. Unguentarium të Apolonisë. *Iliria* 30 (1 – 2): 189 – 210.

Врзић, Милена.

2005. Прилог проучавању античких путева и комуникација на територији јужне обале Боке Которскеса краћим освртом на убицирање Агрувијума. *Грбаљ кроз вјекове*. Ур. Мирослав Пантић и Весна Вучинић. Грбаљ кроз вјекове. 11. – 13. 10. 2001., Грбаљ и Котор, СРЈ. Грбаљ: Друштво за обнову манастира Подластва, 69 – 96.

Vukasović, Predrag.

1998. Antičko shvatanje demokratije, u *Pravna država u antici, pro et contra*, ur. Sima Avramović, 141 – 164. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Vuksan, Dušan.

1931. Rimski mozaik. *Almanah – Šematizam zetske banovine* 1: 201 – 205.

Vuletić – Vukasović, Vid i F. Radić.

1890. Predhistorički predmeti s otoka Korčule i poluotoka Pelješca u Dalmaciji.
Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva 12: 73 – 78.

Вулић, Никола.

1934. Први илирски рат. *Глас СКА* 160 (други разред 82): 40 – 53.

Вучкович – Тодорович, Душанка.

1964. *Styberra. Античкогоселенение в селе Чепигове в окрестностях Прилена.* Београд: Археолошки институт.

Gabričević, Branimir.

1966. Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana. *VAHD* 68: 147 – 170.

Gazivoda, Dejan.

2010. Zaštitna arheološka istraživanja na „lokalitetu Stara Avala“. *Glasnik Narodnog muzeja Crne gore* 6: 175 – 184.

Galaty, Michael.

2007. „There are Prehistoric Cities up there“: The Bronze and Iron Ages in Northern Albania. *Between Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders.* Eds. Ioanna Galanaki, Helena Tomas, Yannis Galanakis and Robert Laffineur. Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe. 11 – 14 April 2005, Zagreb, Croatia. Liège: Université de Liège, University of Texas in Austin, 133 – 139.

Galaty, Michael L., Skender Muçaj, Sharon R. Stocker, M. E. Thimpson and Jack L. Davis.

2002. Excavation of hellenistic farmhouse in the vicinity of Aplollonia. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – IV.* Eds. Pierre Cabanes et

Jean – Luc Lamboley. Actes de IVeme colloque de Grenoble. 10 – 12 octobre 2002, Grenoble, Republique Française. Paris: De Boccard, 299 – 305.

Galinović, Ivana.

2009. Cavtat – Frana Supila 3. *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008): 668.

Garašanin, Draga.

1976. Les tombes tumulaires préhistoriques de la Péninsule balkanique et leur attribution ethnique et chronologique. *Iliria* 4: 249 – 252.

Гарашанин, Драга и Милутин Гарашанин.

1967а. Црна Гора у праисторијско доба (Глава 2), У *Историја Црне Горе, књига прва, од најстаријих времена до краја XII вијека*, Ур. Милинко Ђуровић, 37 – 86. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

1967б. Црна Гора у освит писане историје (Глава 3), У *Историја Црне Горе, књига прва, од најстаријих времена до краја XIII вијека*, Ур. Милинко Ђуровић, 87 – 140. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

1967с. Црна Гора у доба Римског царства (Глава 4 – до оснивања провинције Превалис), У *Историја Црне Горе, књига прва, од најстаријих времена до краја XII вијека*, Ур. Милинко Ђуровић, 141 – 239. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

Гарашанин, Милутин.

1967. Moenia Aeasia. *Старинар н. с.* 17: 27 – 36.

1973. *Праисторија на тлу СР Србије*. Београд: Српска књижевна задруга.

1988. Настанак и порекло Илира. *Илири и Албанци*. Ур. Милутин Гарашанин. Илири и Албанци. 21.05. – 04.06.1986, Београд, СФРЈ. Београд: САНУ, 9 – 80.

Garašanin, Milutin.

1976. Les Illyriens au Monténégro à la lumière des découvertes archéologiques. *Iliria* 4: 319 – 325.

1991. Problèmes de l'ethnogenèse des peuples paléobalcaniques (Régions centrales et occidentales de la Péninsule). *Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog vremena*. Ur. Alojz Benac. I iliro – trački simpozijum. 30.05. – 04.06. 1989, Niš i Blagoevgrad, SFRJ i Narodna republika Bugarska: Sarajevo i Beograd: ANUBiH, 7 – 32.

Gardner, Andrew.

2009. Agency, In *Handbook of Archaeological Theories*, eds. Bentley Alexander R., Herbert D. G. Marschner and Christopher Chippindale, 95 – 108. Plymouth: Altamira Press.

Gassner, Verena.

2011. Amphorae Production of the Ionic – Adriatic Region. *FACEM* (06/06/2011),
http://facem.at/img/pdf/Amphorae_Production_of_the_Ionic_Adriatic_Region_06_06_2011.pdf (приступљено 21.09.2014.).

Gaffney, Vince, Slobodan Čače, John Hayes, Branko Kirigin, Peter Leach and Nikša Vujnović.

2002. Secret Histories: the Pre – Colonial Archaeological Context for Greek Settlement of the Central Adriatic Islands. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24. – 26. rujan 1998, Split, Republika Hrvatska. Split: Književni krug, 25 – 50.

Gachelin, Christiane.

1977a. Les niveaux marins du Montenegro (Yougoslavie). *Bulletin de l'Association française pour l'étude du quaternaire* 14 (4): 96 – 100.

1977b. Néotectonique et géomorphologie du Monténégro littoral. *Méditerranée* 31 (4): 19 – 38.

Gašparović, Ratimir.

2011. The early period of ore production and use of mineral resources. In *Minerals of Bosnia and Hercegovina part 1 – silicates*, Fabijan Trubelja i Ljudevit Barić, 11 – 15. Sarajevo: ANUBiH.

Geertz Clifford.

1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic books Inc.

Генеральный Штаб.

1988a. *Берат*, 1:50000, К – 34 – 112 – Г. Москва: Генеральный Штаб.

1988b. *Влѣра*, 1:50000, К – 34 – 123 – Г. Москва: Генеральный Штаб.

1988c. *Грешница*, 1:50000, К – 34 – 124 – Б. Москва: Генеральный Штаб.

1988d. *Дермиу*, 1:50000, К – 34 – 136 – В. Москва: Генеральный Штаб.

1988e. *Дукати*, 1:50000, К – 34 – 136 – А. Москва: Генеральный Штаб.

1988f. *Новоселя*, 1:50000, К – 34 – 123 – Б. Москва: Генеральный Штаб.

1988g. *Панарити*, 1:50000, К – 34 – 125 – Г. Москва: Генеральный Штаб.

1988h. *Пешкепя*, 1:50000, К – 34 – 124 – В. Москва: Генеральный Штаб.

1988i. *Селеница*, 1:50000, К – 34 – 124 – А. Москва: Генеральный Штаб.

1988k. *Ферма Дукати*, 1:50000, К – 34 – 135 – Б. Москва: Генеральный Штаб.

1988l. *Чоровода*, 1:50000, К – 34 – 125 – А. Москва: Генеральный Штаб.

Geokarta – Zavod za kartografiju.

1998. *Nautička karta crnogorskog primorja – južni Jadran*, 1:100000, 1. Beograd: Geokarta – Zavod za kartografiju, Targon d.o.o.

Georgiev, Vladimir I.

1972. Les Illyriens et leurs voisins. *Studia Albanica* 9 (2): 235 – 239.

Giddens, Anthony.

1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Giedion, Sigfried.

1967. *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition*.
Cambridge: Harvard University Press.

Gilkes, Oliver.

2003 – 2004. The Rivals? Leon Rey, Luigi Ugolini and their Predecessors. *Iliria* 31 (1 – 2): 47 – 66.

Gjipali, Ilir.

2003 – 2004. Parahistoria e kërkimeve arkeologjike në Apoloni. *Iliria* 31 (1 – 2): 207 – 214.

Gjongecaj, Shpresa.

1977 – 1978. Prerjet monetare të Amantisë. *Iliria* 7 – 8: 83 – 112.

1981. Një thesar monedhash antike nga Apolonia. *Iliria* 11 (2): 105 – 152.

1998. Le trésor de Dimalla 1973 et le passage de monnayage hélienistique au monnayage impériale à Apollonie d’Illyrie. *BCH* 122 (2): 511 – 527.

2009. Thesari i Lleshanit, një ndihmesë për politikën monetare të Durrhahut. *Iliria* 32: 105 – 154.

Gjyshja, Zhaneta and Anisa Mara.

2013. Bronze Age Settlements in Shkoder Region. ICRAE 2013 – The 1 – st International Conference “Research and Education Challenges Towards the Future Conference” Shkodër 24 – 25 May 2013 Organized by The Faculty of Education Sciences University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”.
<http://konferenca.unishk.edu.al/icrae2013/icraecd2013/abstract.html>
[www.unisk.edu.al.] (18.03.2015.).

Glavičić, Miroslav.

2008. Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura. *Archaeologia Adriarica* 11: 43 – 62.

Google Earth (<http://www.google.com/intl/sr/earth/index.html>).

2015. *Google Earth 7.1.5.1557, 2,5 m / pixel*, Earth. Mountain View, CA: Google Inc. NASDAQ: GOOG, LSE: GGEA.

Gorski, Oton i Niko Majnarić.

1960. *Grčko – hrvatskosrpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

Gosden, Christopher.

2002. *Anthropology and Archaeology. A Changing Relationship*. London and New York: Routledge.

2004. *Archaeology and Colonialism – Cultural Contacts from 5000 BC to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.

2005. What Do Objects Want? *Journal of Archaeological Method and Theory* 12 (3): 193 – 211.

Grace, Virginia.

1949. Standard Pottery Containers of the Ancient Greek World. *Hesperia* 8: 175 – 189.

1979. *Amphoras and the Ancient Wine Trade*. American School of Classical Studies at Athens: New Jersey.

Davis, Jack, Muzafer Korkuti, Lorenc Bejko, Michael L. Galaty, Skënder Muçaj and Sharon R. Stocker.

2003 – 2004. The Hinterlands of Apollonia. *Iliria* 31 (1 – 2): 305 – 322.

Davis, Jack, Muzafer Korkuti, Lorenc Bejko, Michael L. Galaty, Skënder Muçaj and Sharon R. Stocker.

2007. The Hinterlands of Apollonia. Dans *Apollonia d'Illyrie 1. Atlas archéologique et historique*, ed. Pierre Cabanes, 13 – 23. Paris: École française d'Athènes, Ministère des affaires étrangères, École française de Rome.

D'Agostino, Bruno.

2006. The First Greeks in Italy, in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* volume 1, ed. Gocha R. Tsetskhladze, 201 – 237. Leiden and Boston: Brill.

D’Altroy, Terence N. and Timothy Earle.

1985. Staple Finance, Wealth Finance, and Storage in the Inca Political Economy. *Current Anthropology* 26 (2): 187 – 197.

D’Altroy, Terence N. and Christine A. Hastorf.

2002. The Domestic Economy, Households and Imperial Transformation, In *Empire and Domestic Economy*, Eds. Terence N. D’Altroy and Christine A. Hastorf, 3 – 26. New York: Kluwer Academic Publishers.

Daszkiewicz, Malgorzata, and Marcin Baranowski.

2010. Provenance study of Late Classic and Hellenistic black – coated pottery from Risan (Montenegro). *Novensia* 21: 23 – 44.

Dautaj, Burhan.

1965a. Zbulimi i qytetit ilir i Dimal. *Studime historike* 19 (2): 93 – 105.

1965b. La découverte de cité illyrienne de Dimale. *Studia Albanica* 2 (1): 65 – 72.

1972. La cité illyrienne de Dimale. *L’Illyria* 2: 149 – 165.

1973. Dimali në dritën e të dhënave arkeologjike. *Studime historike* 27 (2): 87 – 100.

1974a. Dimali në dritën e të dhënave arkeologjike. *Kuvendi i Stidimeve Ilire* 1: 475 – 505.

1974b. Një rrugë kryesore në Apolloni. *Monumentet* 7 – 8: 55 – 70.

1974c. Sesion shkencor mbi rezultatet e arritura nga kërkimet arkeologjike për vitin 1973. *Studime historike* 28 (3): 197 – 199.

1975a. Aspects de la vie économique à Dimal. *Utvrdëna ilirska naselja*. Ur. Alojz Benac. *Utvrdëna ilirska naselja*. 24. – 26. oktobar 1974., Mostar, SFRJ. Sarajevo: ANUBiH, 189 – 200.

- 1975b.** Dimale (Berat). *Iliria* 3: 451 – 457.
- 1975c.** Rezultatet e gërmimeve të vitit 1974 në Dimal. *Buletin Arkeologjik* 5: 25 – 28.
- 1976a.** Aspekte të jetës ekonomike në Dimal. *Iliria* 6: 147 – 163.
- 1976b.** Dimale à la lumière des données archéologiques. *Iliria* 4: 385 – 409.
- 1981.** Kalaja e Mavrovës dhe identifikimi i saj me qytetin ilir Olympe. *Iliria* 11 (1): 57 – 91.
- 1984a.** Shëtitoret e Dimales. *Monumentet* 28 (2): 33 – 55.
- 1984b.** Të dhëna numizmatike nga Dimali. *Iliria* 14 (1): 131 – 169.
- 1986.** Organizimi politik e shoqëror i bashkësisë dimalite në shek. III – II p. e. sonë. *Iliria* 16 (1): 101 – 111.
- 1990.** Olympe (Vlorë). *Iliria* 21 (2): 266 – 267.
- 1994.** Gjetje epigrafike nga Dimale. *Iliria* 24 (1 – 2): 105 – 150.
- 2003 – 2004.** Vështrim mbi rrjetin rrugor antik të zbuluar në Apoloni. *Iliria* 31 (1 – 2): 229 – 238.

Dautova – Ruševljan, Velika.

- 1971a.** Goričina, Srebreno, Dubrovinik. *Arheološki pregled* 13: 45 – 49.
- 1971b.** Rat, Cavtat – ostava keramike. *Arheološki pregled* 13: 60 – 63.
- 1973a.** Metale u Moluntu kod Dubrovnika – zaštitno iskopavanje antičkog lokaliteta. *Arheološki pregled* 15: 66 – 68.
- 1973b.** Sustjepan u Cavtatu – zaštitna iskopavanja. *Arheološki pregled* 15: 62 – 65.

Delouis, Olivier, Jean – Luc Lamboley, Philippe Lenhardt, François Quantin, Altin Skenderaj, Stéfan Verger, Bashkim Vrekaj.

- 2007.** La ville haute d'Apollonia d'Illyrie: étapes d'une recherche en cours. in *Épire, Illyrie, Macédonie... Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes. Collection ERGA. Recherches sur l'Antiquité* 10, ed. Danièle Berranger – Auserve, 37 – 54. Clermond – Ferrand: Presses Universitaires Blaise Pascal.

DeMarrais, Elizabeth, Luis Jamie Castillo and Timothy Earle.

1996. Ideology, Materialization and Power Strategies. *Current Anthropology* 37 (1): 15 – 31.

Derveni, Lufti.

1971. Gjurmime të reja në kalanë e Margëlliçit. *Monumentet* 2: 147 – 151.

Derenne, Eudor.

1928. Inscriptions grecques (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie 1926 – 1927). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 3: 38 – 44.

Defence Imagery and Mapping Agency.

1995. *Lopud*, 1:50000, 2680 II. Bethesda: The United States Government.

1996a. *Dubrovnik*, 1:50000, 2780 III. Bethesda: The United States Government.

1996b. *Ljubinja*, 1:50000, 2780 IV. Bethesda: The United States Government.

1996c. *Neum*, 1:50000, 2680 IV. Fairfax: The United States Government.

1996d. *Ploče*, 1:50000, 2681 III. Bethesda: The United States Government.

1996e. *Čapljina*, 1:50000, 2681 II. Bethesda: The United States Government.

2001a. *Risan*, 1:50000, 2880 III. Bethesda: The United States Government.

2001b. *Trebinje*, 1:50000, 2780 II. Bethesda: The United States Government.

Димитријевић, Милијан.

2012. О грчко – италској амфори из Роса у Боки Которској. *Бока* 32: 163 – 171.

2013. Археолошки налази са будванске некрополе у Народном музеју у Панчеву. *Гласник музеја Баната* 15: 33 – 39.

Dimitrijević, Milijan.

2014. Stara gradina kod Podgorice. *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore* 10: 145 – 149.

Dimo, Vandjel.

1987. Apoloni – Tuma 3. *Iliria* 17 (2): 245 – 246.
1988. Apoloni (nekropoli). *Iliria* 18 (2): 253 – 254.
1990. Apoloni. *Iliria* 21 (2): 256 – 257.
1991. Qeramika korintike, atike me figura të zeza dhe ajo me figura të kuqe të gjetura në nekropolin e Apolonisë. *Iliria* 21 (1 – 2): 75 – 90.
1993. Apoloni (Nekropoli). *Iliria* 23 (1 – 2): 253 – 254.

Диодор са Сицилије.

Историјска библиотека. Превод Маријана Рицл. Нови Сад: Матица српска, 1998.

Dobres, Marcia – Anne and John E. Robb (eds.).

2000. *Agency in Archaeology.* London and New York: Routledge.

Dobres, Marcia – Anne and John E. Robb.

2005. “Doing” Agency: Introductory Remarks on Methodology. *Journal of Archaeological Method and Theory* 12 (3): 159 – 166.

Domić Kunić, Alka.

2004. Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u Naturalis Historia Plinija Starijeg. *VAMZ* 37: 119 – 171.

Dornan, Jennifer L.

2002. Agency and Archaeology: Past, Present and Future Directions. *Journal of Archaeological Method and Theory* 9 (4): 303 – 329.

Državna geodetska uprava.

2000. *Dubrovnik, 1:25000, 4318 – 4 – 3 – 1.* Zagreb: Državna geodetska uprava.

Drini, Faik.

2003 – 2004. Leon Rey dhe tradita e kërkimeve franceze në fushën e arkeologjisë shqiptare. *Iliria* 31 (1 – 2): 105 – 116.

2009. Arkontë dhe synarkontë në Epirë dhe në Ilirin e Jugut: Karakteri e funksioneve dhe përbërja e tyre. *Iliria* 33 (2007 – 2008): 187 – 198.

Dukat, Zdenka i Ivan Mirnik.

1976. *Pre – Roman coinage on the territory of modern Yugoslavia*. London: University of London and Bartholomew Press.

Duletić, Vlado.

2011. Antičko lice stare Budve. Portal Montenegrina – kulturna kapija Crne Gore. <http://montenegrina.net/fokus/anticko-lice-stare-budve/>. (31.01.2012.).

Dhima, Aleksandër.

1985. Materiale skeletore nga nekropoli i Dyrrahut. *Iliria* 15 (1): 247 – 272.

Dhimo, Vandjel.

1977. – 1978. Puse dhe stera në Apoloni. *Iliria* 7 – 8: 317 – 323.

1984. Gërmime të reja në murin rrethues të Apolonisë. *Iliria* 14 (1): 199 – 213.

Dhrimo, A. et Emil Lafe.

1974. Une session sur les résultats des fouilles archéologiques 1973 en Albanie. *Studia Albanica* 11 (2): 212 – 216.

Dyczek, Piotr.

2003. Fieldwork at Risan and Novae, season 2003. *Światowit* 5 (46) fascicle A: 99 – 100.

2009. Hypnos from *Risinium* (Montenegro). *Novensia* 20: 51 – 64.

2010a. Preliminary remarks on the archaeological context of the discovery of the "great hoard" of 4656 coins of King Ballaios in Risan (Rhizon / *Risinium*) *Novensia* 21: 45 – 50.

2010b. Roman mosaics from the villa of Hypnos in ancient Rhizon / *Risinium* (Montenegro) – continuation of mosaics analysis. *Novensia* 21: 51 – 78.

2011a. *Iliria i prowincje bałkańskie w Zjednoczonej Europie. Illyria and the Balkan provinces in United Europe. Iliria dhe provincat ballkanike në Europën Bashkuar.* Warszawa: Center for Research on Antiquity South East Europe and University of Warsaw.

2011b. O królewskim skarbie z antycznego Rhizon / Risinium. *Ad Rem* 1 – 2: 5 – 10.

2011 – 2012. Rhizon, 2008 – 2012. Preliminary Report on the Excavations of the Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe, University of Warsaw. *Archeologia* 62 – 63: 91 – 109.

2012. Gifts of Dionysus in Rhizon, Capital of Queen Teuta. On the Typology of so – called Greek – Italic Amphorae. *Études et Travaux* 25: 66 – 80.

Dyczek, Piotr, Vilma Kowacevic, Petar Lutovac, Jovan Martinovic, Janusz Reclaw i A. Stankovic.

2004. Rhizon, 2001-2003. Preliminary Report on the Excavations of the Center for Archaeological Research – Novae, Warsaw University. *Archeologia* 55: 101 – 118.

Dyczek, Piotr, Vilma Kowacevic, Martin Lemke, Petar Lutovac, Janusz Reclaw.

2007. Rhizon 2004 – 2007. Preliminary Report on the Excavations of the Center for Archaeological Research – Novae, Warsaw University. *Archeologia* 58: 101 – 118.

Dyczek, Piotr, Jerzy Kolendo, Adam Łajtar, Tomasz Plocennik, i Krzysztof Rzepkowski.

2010. Iliryski bóg Medaurus i mury Risinium w świetle inskrypcji metrycznej z Lambaesis (*CIL* VIII 2581; F. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica* 1527). *Novensia* 21: 79 – 134.

Dyczek Piotr and Saimir Shpuza.

2014. Three Years of Albanian – Polish Excavations in Scodra. *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies*. Eds. Luan Përzhita, Ilir Gjipali, Gëzim Hoxha and Belisa Muka. 65th Anniversary of

Albanian Archaeology. 21 – 23 November 2013, Tirana, Albania. Tiranë: Botimet Albanologjike, 387 – 398.

Durić, Miloš.

1975. Aristotelovo učenje o državi i njenom etičkom zadatku za *Politika*, od Aristotela, V – XXVII. Beograd: BIGZ.

Earle, Timothy.

1987. Chiefdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspectives. *Annual Review of Anthropology* 16: 279 – 308.

1997. *How Chiefs Come to Power: The Political Economy in Prehistory.* Stanford: Stanford University Press.

Earle, Timothy and Kristian Kristiansen.

2010a. Introduction: Theory and Practice in the Late Prehistory of Europe, In *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*, Eds. Timothy Earle and Kristian Kristiansen, 1 – 33. Cambridge: Cambridge University Press.

2010b. Organizing Bronze Age Societies: Concluding Thoughts, In *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*, 218 – 256. Eds. Timothy Earle and Kristian Kristiansen, Cambridge: Cambridge University Press.

Evans, J. Arthur.

1880. On some recent discoveries of Illyrian coins. *Numismatic Chronicle* 20: 269 – 302.

1883. Antiquarian Researches in Illyricum (Parts I. and II.). *The Archaeologia* 48. Westminster: The Society of Antiquaries.

1885. Antiquarian Researches in Illyricum (Parts III. and IV.). *The Archaeologia* 49. Westminster: The Society of Antiquaries.

Edwards, Roger G.

1975. Corinthian Hellenistic Pottery. *Corinth* 7 (3): 1 – 216.

Empereur, Jean-Yves et Hesnard, Antoinette.

1987. Les amphores hellénistiques. *Céramiques hellénistiques et romaines* 2 : 9 – 71.

Ердељановић, Јован.

1978. *Стара Црна Гора*. Београд: Слово Љубве.

Eco, Umberto.

1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington and London: Indiana University Press.

Živković, Milena.

1996. A Golden necklace from Gostilj near Podgorica. *Старинар* 47: 223 – 229.

Žile, Ivica.

2000. Arheološki nalazi unutar perimetra povijesne jezgre grada Dubrovnika. *Opuscula archaeologica* 23 – 24: 337 – 346.

2005. The Dubrovnik heritage from antiquity. *Illyrica Antiqua. Ob honorem Duje Rendić – Miočević*. Ur. M. Sanader. Međunarodni skup o problemima antičke arheologije. 6. – 8. studenog 2003., Zagreb, Hrvatska. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej u Zagrebu, FF press, 455 – 468.

2008. Archaeological finds within the historic nucleus of the city of Dubrovnik. *Dubrovnik Annals* 12: 73 – 92.

Zagarčanin, Mladen.

2013. Podvodno – arheološka istraživanja na prostoru barskog i ulcinjskog akvatorija, u *Nova antička Duklja IV*, ur. Dragan Radović, 67 – 120. Podgorica: Muzeji i galerije Podgorice.

Zaninović, Marin.

1992. Heraclea Pharia. *Vijesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 24 – 25: 35 – 48.

Здравковић, И.

1953. Град Медун код Титограда. *Зборник заштите споменика културе* 3.

Здравковић, Петра.

2013. Карактеристике поморства у антици на источном Јадрану са освртом на нова открића. *Гласник САД* 29: 347 – 368.

Zeqo, Moikom.

1986. Dëshmi të artit të lashtë në Durrës. *Iliria* 16 (1): 179 – 185.

1987. Durrës – Amfiteatër. *Iliria* 17 (2): 263 – 264.

1988. Durrës (qytet). *Iliria* 18 (2): 258 – 260.

1989a. Aspekte të artit të lashtë në Durrës. *Iliria* 19 (2): 87 – 102.

1989b. Durrës (Qytet). *Iliria* 19 (2): 284 – 286.

1990. Durrës (Qytet). *Iliria* 21 (2): 259 – 260.

1993. Durrës (Qytet). *Iliria* 23 (1 – 2): 258 – 260.

Zmaić, Vesna i Igor Miholjek.

2013. Podvodno arheološko istraživanje lokaliteta Desilo – Hutovo Blato. *Portal, Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 4: 171 – 186.

Zheku, Koço.

1972a. Zbulime epigrafike në muret rrethuese të kalasë së Durrësit. *Monumentet* 3: 35 – 46.

1972b. Monumenti i Agonotetëve (Rikonstruksioni i pamjes kryesore). *Monumentet* 4: 7 – 28.

1974. Restaurimi i Portës së Brendshme në qytetin ilir të Lisit. *Monumentet* 7 – 8: 7- 24.

- 1975.** Mbi stilet e mureve të Lisit dhe problemi i datimit të tyre. *Studime historike* 29 (4): 159 – 164.
- 1977 – 1978.** Mbi tipologjinë e vendbanimeve të fortifikuara paraurbane ilire në territorin e Shqipërisë. *Iliria* 7 – 8: 113 – 123.
- 1979.** Rizhyllëzimi i pamjes kryesore të Monumentit të Agonoteteve në Apoloni. *Monumentet* 18: 29 – 42.
- 1997.** Epidamni dhe Dyrrahu në lashtësi ishin dy qytete të veçanta apo një qytet i vetëm me dy emra. *Iliria* 27 (1 – 2): 95 – 120.

Infoarkiv – Arkiva Mediatike Shqiptare.

www.lajme.shqiperia.com

Isaac, Barry L.

- 2005.** Karl Polanyi. In *A Handbook of Economic Anthropology*, Ed. James Carrier, 14 – 25. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.

Islami, Selim.

- 1966a.** Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios. *Studia Albanica* 3 (1): 225 – 253.
- 1966b.** Prerjet monetare të Skodres, Lisit dhe Genthit. *Studime historike* 20 (3): 3 – 31.
- 1969.** Kalaja ilir e Xibrit. *Deuxieme Conférence des études albanologiques*(vol. 2). Ed. M. Korkuti. Deuxieme Conférence des études albanologiques. 12 – 18 janvier 1968 Tirana, Albanie. Tirana, 315 – 319.
- 1971.** Qyteti ilir në Zgërdhesh. *Monumentet* 1: 23 – 39.
- 1972a.** La ville illyrienne à Zgërdhesh de Kruje. *L'Illyrie* 2: 217 – 237.
- 1972b.** Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios. *L'Illyrie* 2: 379 – 408.
- 1972c.** L'Etat illyrien, sa place et son rôle dans le monde méditerranéen. *Studia Albanica* 9 (2): 77 – 103.
- 1972d.** Naissance et developpment de la vie urbaine en Illyrie. *L'Illyrie* 2: 7 – 23.
- 1975a.** L'Etat illyrien et ses guerres contre Rome. *Iliria* 3: 5 – 48.

1975b. Zgërdhesh (Krujë). *Iliria* 3: 425 – 432.

1975c. Problèmes de chronologie de la cité illyrienne. *Utvrdena ilirska naselja*.
Ur. Alojz Benac. Međunarodni kolokvij : Utvrđena ilirska naselja. 24. – 26.
oktobar 1974. Mostar, SFRJ. Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i
Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga 24, 37 – 46.

1976a. L'Etat illyrien, sa place et son role dans le monde méditerranéen. *Iliria*
4: 71 – 87.

1976b. Problem të kronologjisë së qytetit ilir. *Iliria* 6: 101 – 112.

1984. Qyteti në Iliri dhe në Epir (paralele dhe veçanti). *Iliria* 14 (2): 5 – 17.

Islami, Selim, et Hasan Ceka.

1964. Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie. *Studia Albanica* 1
(1): 91 - 137.

Islami, Selim, Muzafer Korkuti, Frano Prendi et Skënder Anamali.

1985. *Les Illyriens: aperçu historique*. Tiranë: Académie des sciences de la RPS
d'Albanie et Centre des recherches archéologiques.

Јанковић, Ђорђе, Милена Живковић, Горан Симоновић и Ђорђе Ћапин.

1998. Михољска Превлака, истраживања у 1997. години. *Гласник САД* 14:
137 – 144.

Jankowska, Agnieszka i Paweł Kozakiewicz.

2013a. Analiza dendrologiczna próbek drewna pochodzących z antycznych
stanowisk w Szkodrze (Albania) oraz Risan (Czarnógóra). *Novensia* 24: 91 –
100.

2013b. Analiza liścia pochodzącego z wykopalisk w Rhizon oraz pestki z
wukopalisk w Novae. *Novensia* 24: 101 – 106.

Jelušić, Jelena.

2007. *Blago budvanske nekropole (iz zbirki drugih muzeja)*. Budva: JU Muzeji,
galerija i biblioteka Budva.

Jovanović, Aleksandar.

1989. Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskog prostora. *Godišnjak ANUBiH* 27: 115 – 134.

Jones, Andrew.

2002. *Archaeological Theory and Scientific Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jones, Sian.

1997. *The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in Past and Present*. London and New York: Routledge.

Johannessen, Lene Os.

2008. Pirat – eller handelsvirksomhet? Norske utgravninger i Bosnia – Herzegovina. *Klassik Forum* 2 (2008): 68 – 74.

Johnson, Matthey.

2007. *Ideas of Landscape*. Oxford: Blackwell Publishing.

Jubani, Bep.

1968. Gërmimet arkeologjike gjatë vitit 1968. *Studime historike* 22 (3): 181 – 183.

1972a. Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord – Est. *Studia Albanica* 9 (2): 203 – 213.

1972b. „Bulletin Arkeologjik“ („Bulletin archéologique“) 1971. *Studia Albanica* 9 (1): 173 – 176.

1972c. La céramique Illyrienne de la cité de Gaitan. *L'Illyrie* 2: 409 – 450.

1972d. Monedha ilire me ethnikonin labiatan të zbuluar në Kukës. *Studime historike* 26 (2): 173 – 180.

1972e. Monnaies illyriennes à l'ethnikon de LABIATAN découverte à Kukës *Studia Albanica* 9 (1): 69 – 76.

1986. Plotësime për monumente arkeologjike në Shqipërinë e veriut. *Monumentet* 31 (1): 125 – 155.

Jurković, Ivan and Vesnica Garašić.

2012. Geochemical characteristics of different iron ore types from the Southern Tomašnica deposit, Ljubija, NW Bosnia. *Geologia Croatica* 65 (2): 255 – 270.

Kabashi, Irma.

1989a. Dëshmi të reja nga dy monumente të antikitetit të vonë në qytetin e Durrësit. *Monumentet* 37 (1): 149 – 152.

1989b. Durrës (Termat). *Iliria* 19 (2): 286.

Kale, Jadran.

2010. Prijedlog modela inventarizacije suhozida. *Prostor* 18: 452 – 467.

Kaler, Džonatan.

1980. *Sosir, osnivač moderne lingvistike*. Beograd: BIGZ.

Karaiskaj, Gjerak.

1976. Les fortification illyrienne du premier période du age du fer dans les environs de Korçe. *Iliria* 4: 197 – 221.

1977. Fortifikimet prehistorike në Shqipëri. *Monumentet* 14: 19 – 46.

1977 – 1978a. Një varrezë e shek. III – IV në qytetin ilir të Zgredhëshit. *Iliria* 7 – 8: 201 – 216.

1977 – 1978b. Vendbanimi i fortifikuar prehistorik i Marshejt. *Iliria* 7 – 8: 263 – 267.

1981. *Pesë mijë vjet fortifikime në Shqipëri*. Tiranë: Kombinati poligrafik – Shtypshkronja e Re.

1986. Vazhdimi i tipit të kështjellave të antikitetit të vonë në fortifikimet mesjetare shqiptare. *Iliria* 16 (1): 238 – 289.

Karaiskaj, Gjerak dhe Apolon Baçe.

1975. Kalaja e Durrësit dhe sistemi i fortifikimit përreth në kohën e vonë antike. *Monumentet* 9: 5 – 34.

Karpiński, Rafał.

2010. Badania podwodne Risan 2003 – 2010. *Novensia* 21: 135 – 164.

Katić, Miroslav.

1999. – 2000. Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa. *Opuscula archaeologica* 23 – 24: 49 – 58.

2001. – 2002. Proizvodnja korintskih B amfora u Farosu. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39: 51 – 59.

2002. Greeks and the hinterland of Western Balkans. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24. – 26. rujan 1998, Split, Republika Hrvatska. Split: Književni krug, 423 – 433.

2009. Grci i autohtono stanovništvo, *Urbanistički i kulturni profila antičke Isse*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

Kirigin, Branko.

1994. Grčko – italske amfore na Jadranu. *Arheološki vestnik* 45: 15 – 24.

2004. Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji. *VAHD* 96: 9 – 302.

Kirigin, Branko, Alan Johnston, Marko Vučetić and Zvonimir Lušić.

2009. Palagruža – The Island of Diomedes – and Notes on Ancient Greek Navigation in the Adriatic, In *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*. *BAR International Series* 2037, Ed. Stašo Forenbaher, 137 – 155. Oxford: Archaeopress – Publishers of British Archaeological Reports.

Kirigin, Branko, Tea Katunarić i Lucijana Šešelj.

2005. Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. Pr. Kr.) iz srednje Dalmacije – preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji, *Vjesnik za arheologiju i povjest Dalmatinsku* Vol. 1 No. 98: 7 – 24.

Ковачевић, Вилма.

1998. Резултати истраживања археолошког локалитета „Царине“ у Рисну. *Гласник САД* 14: 103 – 118.

Kovačević, Vilma.

2005. Nalaz antičkog groba iz Risna. *Novensia* 16: 105 – 110.

Ковачевић, Јован.

1967а. Од доласка Словена до краја XII вијека, У *Историја Црне Горе. Књига прва – од најстаријих времена до краја XII вијека*, ур. М. Ђуровић, 279 – 444. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

1967б. Црна Гора у доба Римског царства, У *Историја Црне Горе. Књига прва – од најстаријих времена до краја XII вијека*, ур. М. Ђуровић, 141 – 278. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

Ковачевић, Мирко.

1975. Где се налазио Obolon Попа Дукљанина. *Старине Црне Горе* 5: 141 – 152.

1996. Будва стари град, о градитељској баштини. У *Будва*, ур. Д. Калезић, 28 – 39. Београд и Будва: Октоих и КИЗ Култура.

Kögler, Patricia.

2011. Abseits der zentren – zwischen den zentren: Die importierte und nicht importierte feinkeramik aus Lissos – Eine studie zu den ökonomischen und kulturallen beziehungen der stadt im späten hellenismus. *Iliria* 34: 77 – 89.

Kodheli, Ndoc.

1985. Mozaikët në Apollonisë në muze. *Monumentet* 30 (2): 131 – 133.

Koehler, Carolyn G.

1981. Corinthian Developments in the Study of Trade in Fifth Century. *Hesperia* 50 (4): 449 – 458.

1982. Amphoras on Amphoras. *Hesperia* 51 (3): 284 – 292, Pl. 78 – 79.

Kozličić, Mithad.

1981. Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa. *GZM – arheologija n. s.* 35 – 36: 163 – 188.

1990. *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku.* Split: Književni krug.

Koka, Aristotel.

1983. Fusha e Shtojit (Shkodër). *Iliria* 13 (2): 249 – 251.

1984. Shtoi (Shkodër). *Iliria* 14 (2): 259 – 261.

1990. Shtoj (Shkodër). *Iliria* 21 (2): 255 – 256.

Komata, Damian.

1975. Kanine (Vlorë). *Iliria* 3: 487 – 494.

1977. – 1978. Një vështrim arkeologjik në luginën e Shushicës. *Iliria* 7 – 8: 364 – 369.

1979 – 1980. Sistemi fortifikues i Kështjellës së Kaninsë. *Iliria* 9 – 10: 259 – 278.

1986. Vlorë. *Iliria* 16 (2): 269 – 270.

1987. Vlorë – qytet. *Iliria* 17 (2): 258 – 260.

1988a. Vlorë (qytet). *Iliria* 18 (2): 270 – 271.

1988b. Gjurmë të antikitetit ilir dhe të mesjetës në kalanë e Gjirokastrës. *Iliria* 18 (2): 165 – 176.

1989. Vlorë (qytet). *Iliria* 19 (2): 297 – 298.

1990. Vlorë. *Iliria* 21 (2): 272 – 274.

Korać, Veljko.

2002. Platonov ideal jedinstva filozofije i politike za *Država*, od Platona, V – XXIX. Beograd: BIGZ.

Korkuti, Muzafer.

1967. Varreza e Gajtanit. *Studime historike* 21 (3): 159 – 171.

1971. Fouilles archéologiques 1967 – 1969 en Albanie. *Studia Albanica* 8 (1): 129 – 160.

1972. La nécropole de Gajtan. *L'Illyrie* 2: 451 – 466.

1973. Rreth vendbanimeve të fortifikuara Ilire të periudhës së parë të hekutit në territorin shqipërisë. *Studime historike* 27 (3): 107 – 131.

1976. A propos des agglomérations fortifiées illyriennes de la première période du fer dans le territoire de l'Albanie. *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*. Ur. M. Suić. Simpozij Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. 19. – 23. 10. 1972., Dubrovnik, SFRJ. Zagreb: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Arheološki institut, 199 – 212.

1982. Mbi disa probleme lidhur me etnogjenezën e ilirëve. *Iliria* 12 (1): 157 – 190.

2003 – 2004. Discours inaugural. *Iliria* 31 (1 – 2): 11 – 14.

Korkuti, Muzafer dhe Skënder Anamali.

1967. Fouilles archéologiques 1965 – 1966 en Albanie. *Studia Albanica* 4 (1): 139 – 156.

Korkuti, Muzafer, Skënder Anamali et Jordji Gjinari (réd.).

1971. *Les Illyriens et la genèse des Albanais*. Tirana: Université de Tirana, Institut d'histoire et de linguistique.

Korkuti, Muzafer, Apolon Baçe et Neritan Ceka.

2008. *Carte Archéologique de l'Albanie*. Tirana: Klosi et Benzenberg.

Korkuti, Muzafer, Jack L. Davis, Lorenc Bejko, Michael L. Galaty, Skënder Muçaj, Sharom R. Stocker.

1998. The Mallakastra Regional Archaeological Project: First Season 1998. *Iliria* 28 (1 – 2): 253 – 273.

Korkuti, Muzafer, Selim Islami, Frano Prendi et Skënder Anamali.

1985. *Les Illyriens: aperçu historique*. Tiranë: Académie des sciences de la RPS d’Albanie, Centre des recherches archéologiques.

Korkuti, Muzafer and Karl M. Petruso.

1993. Archaeology in Albania. *American Journal of Archaeology* 97/4: 703 – 743.

Koch, Guntram.

1988. Ein ungewöhnliches Grabdenkmal der römischen Kaizerzeit in Durrës. *Iliria* 18 (1): 157 – 168.

Koço, Lami.

1987. Apoloni – muri rrethues. *Iliria* 17 (2): 246.

1988. Apoloni (porta jugore). *Iliria* 18 (2): 256 – 257.

1989. Apoloni. *Iliria* 19 (2): 270 – 271.

1990. Apoloni. *Iliria* 21 (2): 257 – 258.

1993. Apoloni (Porta jugore). *Iliria* 23 (1 – 2): 256 – 257.

Kowal, Tomasz.

2010a. Twierdza królowej Teuty. *Archeologia Żywa* 4: 41 – 43.

2010b. Skarb monet z Risan. *Archeologia Żywa* 5: 46 – 48.

2011a. The Cyclopean Walls of Rhizon. Polish Archaeological Excavation in 2001 – 2010 and Heinrich Richlý’s 19th Century Report. W *Studia Lesco Mrozewicz, ab amicis et discipulis dedicata*, Ed. Sebastianus Ruciński, Catharina Balbuza i Christophorus Królczyk, 187 – 194. Poznań: Instytut Historii UAM.

2011b. Fieldwork at Risan, season 2009 – 2011. *Światowit* 8 (49) fascicle A: 199 – 202.

2012. Risan, Montenegro, Excavations 2011. *Światowit* 9 (50) fascicle A: 201 – 208.

2013a. Problem interpretacji stratygrafii na stanowisku w Risan (Czarnogóra) – wybrane przykłady. *Novensia* 24: 107 – 118.

2013b. Risan – królewska stolica nad Boką Kotorską. Turystyczne miasto z ciekawą historią. *Archeo UW* 1: 66 – 75.

2013c. Risan, Montenegro, Excavations 2012. *Światowit* 10 (51) fascicle A: 163 – 170.

2013d. Changes in a lanscape: a casestudy of three postcards from Risan. *Novensia* 24: 41 – 60.

Kracht, Peter.

1989. Die wirtschaftliche Bedeutung von Epidamnos und Apollonia und ihre Beziehungen zu den Illyrern. *Iliria* 19 (2): 205 – 218.

Kristiansen, Kristian.

1998. Chiefdoms, States and Systems of Social Evolution, in *Social Transformation in Archaeology. Global and Local Perspectives*, eds. Kristian Kristiansen and Michael Rowlands, 236 – 259. London and New York: Routledge.

Kristiansen, Kristian and Michael Rowlands (eds.).

1998. *Social Transformation in Archaeology. Global and Local Perspectives.* London and New York: Routledge.

Kristo, Zhaneta.

1999 – 2000. Archaeology in Albania 1991 – 1999. *Archaeological Reports* 46: 152 – 159.

Kuzmanović, Zorica.

2009. Upotreba etnografskih analogija u arheološkom zaključivanju. *Етноантрополошки проблеми* 4 (1): 133 – 148.

2013. Repozicioniranje uloge antičkih pisanih izvora u arheologiji. *Етноантрополошки проблеми* 8 (3): 763 – 778.

Kuzmanović Zorica i Ivan Vranić.

2013. On the reflexive nature of archaeologies of Western Balkan Iron Age: A Case study of „Illyrian argument“. *Anthropologie* 51 (2): 249 – 259.

Kujović, Ranko.

2011. Pregled arheološke zbirke Istorijskog muzeja Crne Gore. *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore* 7: 169 –180.

Kukoč, Sineva.

1998. Grčki simboli u ilirskom svijetu. *Opuscula Archaeologica* Vol. 22, No. 1: 7-26.

K.u.k. Militärgeographisches Institut.

1915. *Scutari (Škodra), 1:20000*, 249. Wien: K.u.k. Militärgeographisches Institut.

Kumi, Lefter.

1989. Orik. *Iliria* 19 (2): 277 – 278.

Kurti, Dilaver.

1967. Nji qytet i lashtë ilir në rrethin e Matit. *Studime historike* 21 (1): 183 – 187.

1968. Gjetje arkeologjike në Mat, Materijale të Sesionit arkeologjik, Tiranë 93 – 106, T 20.

1979. Kala e qyteza të panjohura në Mat. *Monumentet* 18: 77 – 92.

Лазовић, Момчило, Властимир Стојановић и Мићо Црнковић.

1998. *Војно – полицијска тактика*. Београд: Полицијска академија.

Lakey, Paul N.

2003. Acculturation: a Review of Literature. *Intercultural Communication Studies* 12 (2): 103 – 118.

Lako, Kosta.

1977. – 1978. Gërmime në Butrint. *Iliria* 7 – 8: 293 – 300.

1981. Rezultatet e gërmimeve arkeologjike në Butrint të vitet 1975 – 76. *Iliria* 11 (1): 93 – 154.

1982. Kështjella e antikitetit të vonë në çukën e Ajtojt. *Iliria* 12 (1): 207 – 219.

1984. Kështjella e Onhezmit. *Iliria* 14 (2): 153 – 195.

Lamboley, Jean – Luc.

1998. Apollonia: rezultats de la campagne 1998. *Iliria* 28 (1 – 2): 230 – 243.

Lamboley, Jean – Luc et Beshkim Vrekaj.

2003 – 2004. Les fouilles franco – albanaises d’Apollonia: 1994 – 2004. *Iliria* 31 (1 – 2): 163 – 206.

Lamboley, Jean – Luc et Faik Drini.

2010. Apollonia d’Illyrie: nouvelles données sur l’urbanisme et l’histoire de la ville antique. *Dialogues de l’histoire ancienne* 36 (2): 165 – 166.

Lamboley, Jean – Luc, Faik Drini, Françios Quantin et Saimir Shpuza.

2010. Apollonia d’Illyrie (Albanie). *MEFRA* 122 (1): 236 – 241.

Lafe, Ols.

2004 – 2005. Archaeology in Albania, 2000 – 2004. *Archaeological Reports* 51: 119 – 137.

Lahi, Bashkim.

1987. Beltojë. *Iliria* 17 (2): 249 – 250.

1988a. Ganjollë (Shkodër). *Iliria* 18 (2): 257 – 258.

1988b. Qyteza e fortifikuar e Beltojës. *Iliria* 18 (2): 69 – 85.

1993. Kalaja e Ganjollës. *Iliria* 23 (1 – 2): 201 – 218.

2013. Überblick über die hellenistischen Transportamphoren von Lissos/Albanien. *Networks in the Hellenistic World. According to the pottery in Eastern Mediterranean and beyond (BAR International Series 2539)*. Eds. Nina Fenn and Christian Römer – Strehl. *Networks in the Hellenistic World. According to the pottery in Eastern Mediterranean and beyond*. 23rd – 26th February 2011, Cologne and Bonn, Germany. Oxford: Archaeopress, 107 – 115.

Lawrence, Arnold Walter.

1979. *Greek Aims in Fortification*. Oxford: Clarendon Press.

Leake, M. W.

1835. *Travels in Northern Greece*. London: J. Rodwell.

Levi – Stros, Klod.

1980. *Mitologike 1. Presno i pečeno*. Beograd: Prosveta i BIGZ.

1982. *Mitologike 2. Od meda do pepela*. Beograd: Prosveta i BIGZ.

1983. *Mitologike 3. Poreklo ponašanja za trpezom*. Beograd: Prosveta i BIGZ.

2009. *Mit i značenje*. Beograd: Službeni glasnik.

Leković, V.

1976. Ilirsko naselje na Cetinju. *Arheološki pregled* 18: 186 – 188.

Lemke, Martin.

2011. Wystawa „Prace i Dnie“. *Ad Rem* 1 – 2: 4.

2012. Fieldwork at Scodra 2011. *Światowit* 9: 209 – 214.

2013. Scodra. Tajemnicza stolica Ilirów. *Archeo UW* 1: 56 – 65.

Lenhardt, Phillipe, Olivia Munoz et François Quantin.

2007. Introduction. Dans *Apollonia d'Illyrie 1. Atlas archéologique et historique*, ed. Pierre Cabanes, 149 – 157. Paris: École française d'Athènes, Ministère des affaires étrangères, École française de Rome.

Lefebvre, Henri.

1974a. La production de l'espace. *L'Homme et la société* 31 – 32: 15 – 32.

1974b. *La production de l'espace*. Paris: Anthropos.

Liebmann, Matthew.

2008. Introduction: The Intersections of Archaeology and Postcolonial Studies. *Archaeology and Postcolonial Critique*. Eds. Matthew Liebmann and Uzma Z. Rizvi. New York: Altamira Press, 1 – 20.

Lindhagen, Adam.

2010. [Morgantina, Desilo och de törstiga barbarerna. En historia om mentaliteter och landskap](#). In *Tankemönster. En festskrift till Eva Rystedt*, eds. F. Faegersten, J. Wallensten, I. Östenberg), 125-132. Lund: Lund Universitet.

2013. The freedmen milieus at Delos and Naron. New perspectives on the Lamboglia 2 wine trade. In *Perspectives on Ancient Greece*, ed. Ann – Louise Schallin, 231 – 250. Stockholm: Swedish Institute at Athens.

Livius, Titus.

The History of Rome. Translation Canon Roberts. London: J. M. Dent and Sons Ltd., 1905.

Litwinowicz, Przemysław.

2010. Wstęp do typologii gwozdzi brazowych ze stanowiska w Risan. *Novensia* 21: 165 – 178.

Lombardo, Mario.

2002. I Greci a Kerkyra Melaina (Syll. 141): Pratiche coloniali e ruolo degli indigeni. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki

utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24. – 26. rujan 1998. Split, Hrvatska. Split: Književni krug, 121 – 140.

Maђар, Златан.

1969. Најстарија архитектура у Боки Которској. *Бока* 1: 23 – 32.

Malinovski, Bronislav.

1979. *Argonauti zapadnog Pacifika*. Beograd: BIGZ.

Mane, Shuaip

1987. Kalaja e Goricës. *Monumentet* 34 (2): 147 – 152.

Mane, Shuaip, Damian Komata dhe Aristotel Koka.

1976. Kontribut për hartën arkeologjike të Shqipërisë. *Iliria* 6: 399 – 420.

Manenica, Hrvoje.

2012. Antički fluvijalni lokaliteti u dolini Neretve. *Histria Antiqua* 21: 279 – 291.

Mano, Aleksandra.

1971. Nekropoli i Apollonisë – Tuma 1 (Gërmime të viteve 1958 - 1959). *Iliria* 1: 103 – 201.

1972. Le tumulus I de la Nécropole d'Apollonie (fouilles 1958 – 9). *Studia Albanica* 9 (1): 107 – 120.

1973a. Les rapports commerciaux d'Apollonie avec l'arrière – pays illyrien. *Studia Albanica* 10 (1): 185 – 194.

1973b. Marrëdhënjet tregtare të Apollonisë me botën ilire. *Studime historike* 27 (1): 155 – 162.

1975a. Apollonie (Fier). *Iliria* 3: 433 – 439.

1975b. La nécropole d'Apollonie. *Iliria* 3: 163 – 264.

1975c. Le commerce et les atères commerciales en Illyrie du Sud. Ur. Alojz Benac. Utvrđena ilirska naselja. 24. 10. – 26. 10. 1974, Mostar, SFRJ. Sarajevo:

Posebna izdanja ANUBiH knjiga 24, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 6, 165 – 174.

1976. Les rapports commerciaux d'Apollonie avec l'arrière – pays illyrien. *Iliria* 4: 307 – 316.

1977. – 1978. Disa mendime rreth nekropolit të Apolonisë. *Iliria* 7 – 8: 59 – 82.

2003 – 2004. Apolonia nëpër analet e historisë. *Iliria* 31 (1 – 2): 149 – 162.

Mano, Aleksandra dhe Burhan Dautaj.

1977 – 1978. Teatri antik i Apolonisë. *Iliria* 7 – 8: 275 – 284.

1982. Teatri i Apollonisë. *Iliria* 12 (1): 191 – 205.

1984. Një mbishkrim nga Olympe e Ilirisë. *Iliria* 14 (2): 109 – 118.

1986. Marrëdhëniet ekonomike dhe politike të helenëve me ilirët (shek. V – III p. e. sonë). *Iliria* 16 (1): 155 – 163.

1997. Përpyetje për një katalogizim të amforave antike nga Dimali. *Iliria* 27 (1 – 2): 127 – 165.

Maria, Sandro De.

2003 – 2004. Léon Rey, Luigi Ugolini e le origini dell' archeologia albanese. *Iliria* 31 (1 – 2): 83 – 104.

Marijan, Boško.

1988. Konštica 2. U *Arheološki leksikon BiH, tom 3*: 183.

1989. Protohistorijski nalazi s gradine u Prenju kod Stoca. *GZM – arheologija n. s.* 42 – 43: 61 – 71.

1991. Sjeveroistočna vrata u megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima kod Stoca. *GZM – arheologija n. s.* 46: 87 – 112.

1992. Nalaz dijela obredne posude na Gradini u Prenju kod Stoca. *Opuscula archaeologia* 16: 49 – 55.

2001. Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija). *VAHD* 93 (2000): 7 – 198.

2011. Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje. *Histria Antiqua* 20: 177 – 187.

Marijanović, Brunislav.

1984. Završna istraživanja akropole na gradini u Ošanićima. *GZM – arheologija n. s.* 39: 11 – 22.

Marić, Zdravko.

1967. Gradina u Ošanićima kod Stoca – ilirsko utvrđenje. *Arheološki pregled* 9: 39 – 40. T. 11, sl. 1.

1969. Gradina, Ošanići, Stolac – ilirsko utvrđenje. *Arheološki pregled* 11: 77 – 79.

1970. Ošanići, Stolac – ilirsko gradinsko utvrđenje. *Arheološki pregled* 12: 36 – 41.

1971. Gradina u Ošanićima kod Stoca. *Arheološki pregled* 13: 31 – 35. T. 17, 18, 19, 20, 21.

1972. Gradina, Ošanić, Stolac – praistorijska gradina. *Arheološki pregled* 14: 40 – 41. T. 13.

1973a. Arheološka istraživanja na gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine. *GZM – arheologija n. s.* 27 – 28: 173 – 235.

1973b. Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa gradine u Ošanićima kod Stoca. *GZM – arheologija n. s.* 27 – 28: 237 – 255.

1973c. Ornamentirane pojasne ploče sa gradine u Ošanićima kod Stoca. *GZM – arheologija n. s.* 27 – 28: 257 – 260.

1973d. Daorsoi. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 10: 109 – 138.

1975. *Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa.* Ur. Alojz Benac. Utvrđena ilirska naselja. 24. 10. – 26. 10. 1974, Mostar, SFRJ. Sarajevo: Posebna izdanja ANUBiH knjiga 24, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 6, 103 – 112.

1976a. Daorsoi (?) na Gradini u Ošanićima kod Stoca – Ilirski grad. *Arheološki pregled* 18: 55 – 51. T. 19.

1976b. Dva nova primjerka daorsijskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 13: 253 – 260.

1976c. Novootkrivena obloga pojasne ploče sa Gradine u Ošanićima kod Stoca. *GZM – arheologija n. s.* 29: 35 – 40.

1976d. Ošanići – centar Daorsa – kulturno-historijske značajke. *Jadranska obala u protohistoriji*. Ur. Mate Suić. *Jadranska obala u protohistoriji, kulturni i etnički problemi*. 19. – 23. 10. 1972, Dubrovnik, SFRJ. Zagreb: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Arheološki institut, 247 – 254.

1977. Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine. *GZM – arheologija n. s.* 30 – 31: 5 – 99.

1979. Depo pronađen u ilirskom gradu Daors.. (2. st. pr. n. e.). *GZM – arheologija n. s.* 33: 23 – 113.

1985. Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini. *Materijali* 20. Ur. Nikola Tasić. *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici*. 1980, Mostar, SFRJ. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, 47 – 53.

1992. – 1997. Unutrašnja vrata akropole ilirskog grada Daorsona (Ošanići, Stolac). *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 30: 79 – 95.

2000. Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorse. *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH* 31: 37 – 52.

2004. Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini. *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH* 33: 185 – 216.

2006. Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, dio III. *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH* 35: 125 – 144.

Marić, Zdravko, i Melisa Forić.

2005. Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, dio II. *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH* 34: 181 – 198.

Marin, Emilio.

1995. Arheološki muzej u Splitu i Boka Kotorska. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35: 67 – 80.

Марковић, Чедомир.

1970. Неколико нових гробова из Будве. *Бока* 2: 41 – 53.

Marković, Čedomir.

1975. Mlađi ilirski period, *Tragovi Ilira u Crnoj Gori*. Магистарска теза, Универзитет у Београду.

2012. *Antička Budva – Nekropole (istraživanja 1980 – 1981)*. Podgorica: Matica crnogorska.

Marović, Ivan.

1976. Iz numizmatičke zbirke arheološkog muzeja u Splitu. *Godišnjak ANIBiH* 13: 221 – 244.

Martinović, Miraš.

2012. *Antički gradovi, snovi i sudbine*. Matica crnogorska i Skaner Studio: Cetinje i Zagreb.

Мастило, Наталија.

2008. *Речник савремене српске географске терминологије*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

Машкин, А. Николај.

1997. *Историја старог Рима*. Београд: Научна књига.

Menalo, Romana.

2009. Cavtat – poluotok Rat (padine uz rt Sv. Roka). *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008): 669 – 670.

Merleau – Ponty, Maurice.

2005. *Phenomenology of Perception*. London and New York: Routledge and Taylor and Francis e – Library.

Merriman, Peter, Martin Jones, Gunnar Olsson, Eric Sheppard, Nigel Thrift and Yi – Fu Tuan.

2012. Space and spatiality in theory. *Dialogues in Human Geography* 2 (1): 3 – 22.

Mersch, Christian Van Der.

1986. Production Magno – Grecques et Siciliotes du IVe s. avant J. C. *Bulletin de correspondance hellénique* 13: 567 – 580.

Mijović, Pavle.

1964 – 1965. Alata – Ribnica – Podgorica. *Starinar* 15 – 16: 85 – 92.

1977. Ulcinj – antički i srednjovjekovni grad. *Arheološki pregled* 19: 126 – 130.

1980. Nekoliko opažanja o rekonstrukciji antičkih i kasnoantičkih puteva kroz Crnu Goru. *Materijali* 17: 133 – 144.

1987. *Pradavne i davne kulture Crne Gore*. Titograd: Leksikografski zavod Crne Gore.

1987 – 1988. L'Emporion Ουλκινιον à la place de la lacune dans le chapitre 24 de „Periplus“ de Pseudo – Skylax. *Балканика* 18 – 19: 103 – 108.

Мијовић, Павле и Миодраг Ковачевић.

1975. *Градови и утврђења у Црној Гори*. Београд и Улцињ: Археолошки институт и Музеј Улцињ.

Мијушковић, Славко.

1966. Ново тумачење једног фрагмента из „Tabula Peutingeriana“. *Историјски записи* 23 (1): 111 – 129.

Mijušković, Slavko.

1969. O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku. *Boka* 1: 33 – 51.

Mikulčić, Ivan.

1966. *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*. Skopje i Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije i arheološki muzej – Skopje.

Миљинковић, Михаило.

2005. Прилог археолошкој карти Грбља: неки резултати сондажног рекогносцирања 2000. године. *Грбља кроз вјекове*. Ур. Мирослав Пантић и Весна Вучинић. Грбља кроз вјекове. 11. – 13. октобар 2001., Котор и Грбља, СР Југославија. Грбља: Друштво за обнову манастира Подластва, 31 – 54.

Miller, Harvey F.

1984. The Practical and Economic Background to the Greek Mercenary Explosion, *Greece and Rome, second series* 31 (2): 153 – 160.

Miraj, Lida.

1988. Durrës (amfiteatri). *Iliria* 18 (2): 264 – 265.

1989. Durrës (Amfiteatër). *Iliria* 19 (2): 286 – 288.

1990. Durrës (Amfiteatër e terma). *Iliria* 21 (2): 258 – 259.

1991. Mbishkrime për ndërtimet e Dyrrahut. *Iliria* 21 (1 – 2): 249 – 258.

1993. Durrës (Amfiteatër). *Iliria* 23 (1 – 2): 264 – 265.

1994. Termat e Dyrrahut. *Iliria* 24 (1 – 2): 207 – 224.

1998. Prerjet e hershme monetare të Epidamn/dyrrachion si burim historik. *Iliria* 28 (1 – 2): 139 – 158.

Miraj, Fabian.

1971. Muret antike të Persqopit. *Monumentet* 2: 153 – 156.

1982. Ujësjellësi i Dyrrahut. *Iliria* 12 (1): 131 – 156.

1986a. Amfiteatri i Durrësit. *Iliria* 16 (2): 151 – 170.

1986b. Tulla material ndërtimor në periudhën antike në Durrës dhe monogramet.

Monumentet 32 (2): 141 – 152.

1987. Durrës – Amfiteatër. *Iliria* 17 (2): 248 – 249.

1991a. Burimet e malit të Durrësit. *Monumentet* 1 – 2: 77 – 81;

1991b. Mbishkrime latine të Durrësit. *Iliria* 21 (1 – 2): 269 – 274.

Mirdita, Zef.

1991. Encore une fois sur le problème d'ethnogenèse des Dardaniens. *Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog vremena*. Ur. Alojz Benac. I iliro – trački simpozijum. 30.05. – 04.06. 1989, Niš i Blagoevgrad, SFRJ i Narodna republika Bugarska: Sarajevo i Beograd: ANUBiH, 101 – 110.

Mirnik, I.

1997. Nalazi antičkog novca u Dubrovniku. *Dubrovnik n. s.* 8 (1997): 248 – 258.

Miholjek, Igor.

2007. Cavtat – uvala Tiha. *Hrvatski arheološki godišnjak* 3 (2006): 455 – 456.

Michl, Ivona.

2007. Dubrovnik – park Gradac. *Hrvatski arheološki godišnjak* 3 (2006): 456 – 457.

2008. Dubrovnik – park Gradac. *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007): 558 – 560.

Miše, Maja.

2013. Prilog proučavanju isejske keramike tipa Gnathia. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106: 99 – 130.

Morgan, Luis H.

1981. *Drevno društvo*. Beograd: Prosveta.

Morgan, Catherine.

2003. *Early Greek States Beyond the Polis*. New York and London: Routledge and Taylor and Francis e – Library.

Morely, Neville.

2007. *Trade in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.

2009. *Antiquity and Modernity*. Chichester: Wiley and Blackwell.

Morris, Sarah.

2006. Illyrica Pix: the exploitation of bitumen in ancient Albania. In *New Directions in Albanian Archaeology. Studies presented to Muzafer Korkuti*, eds. Lorenc Bejko and Richard Hodges, 94 – 106. Tirana: International Centre for Albanian Archaeology.

Mos, Marsel.

1982. Ogled o daru. Oblik i smisao razmene u arhaičnim društvima. *Y Sociologija i antropologija 2*: 7 – 220. Beograd: Prosveta.

Muzeu Historik Lushnjë a.

Faqe Informuese për Vizitoret. <http://muzeu-historik-lushnje.webs.com/vazhdimi.htm> (23.09.2013.).

Muzeu Historik Lushnjë b.

Hulitime për Lushnjën. <http://muzeu-historik-lushnje.webs.com/historiaelushnjes.htm> (23.09.2013.).

Muzeu Historik Lushnjë c.

Muzeu Historik Lushnjë. <http://muzeu-historik-lushnje.webs.com> (23.09.2013.).

Muçaj, Skënder.

1977. – 1978. Gjurmime arkeologjike në luginën e Gjanicës. *Iliria 7 – 8*: 331 – 337.

- 1984.** Qyteza mesjetare e Mashkizës. *Iliria* 14 (1): 251 – 268.
- 1987.** Bazilika A e Bylisit. 17 (1): 167 – 201.
- 1988.** Bylis (Bazilika B). *Iliria* 18 (2):271.
- 2003 – 2004.** Disa të dhëna arkeologjike për fundine qytetit të Apolonisë dhe fillimet e saj si qendër kishtare në Mesjetë. *Iliria* 31 (1 – 2): 293 – 304.

Myrto, Halil.

- 1974.** Mbi disa qendra arkeologjike midis Kavajës dhe Durrësit. *Monumentet* 7 – 8: 247 – 258.
- 1981.** Hartë e monumenteve dhe e gjurmëve antike e mesjetare të rrethit të Durrësit. *Monumentet* 22 (2): 55 – 79.
- 1982.** Hartë e monumenteve dhe e gjurmëve antike e mesjetare të rrethit të Durrësit (vazhdim) II. *Monumentet* 23 (1): 11 – 40.
- 1984.** Durrës – Keneta. *Iliria* 14 (2): 267 – 268.
- 1986.** Durrës – Kenetë. *Iliria* 16 (2): 257.
- 1987.** Durrës – qytet. *Iliria* 17 (2): 250 – 251.
- 1988.** Konsiderata mbi obeliskun e Apolonisë. *Monumentet* 35 (1): 81 – 86.
- 1989.** Një sanktuar antik në periferi të Durrësit. *Iliria* 19 (1): 89 – 108.
- 1995.** Un luogo di culto con altare a Gradini a Durrazo. *StAnt* 8 (1): 259 – 274.

Nallbani, Etleva.

- 2003 – 2004.** Léon Rey, pionier i arkeologjisë franceze në Shqipëri. *Iliria* 31 (1 – 2): 31 – 46.

Nallbani, Hasan.

- 1974.** Mozaiku i kishës së amfiteatri të Durrësit. *Monumentet* 7 – 8: 111 – 118.

Nanaj, Astrit.

- 1983.** Butrint. *Iliria* 13 (2): 254 – 255.

National Tourist Organization of Albania.

Archaeological Sites. National Tourist Organization of Albania.
<http://www.albaniantourism.com/> (22.09.2013.).

Несторовић, Богдан Н.

1952. *Архитектура старог века.* Београд: Научна књига.

Nikolanci, Mladen.

1976. *Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta. Materijali* 12: 149 – 168.

Novak, Grga.

1940. *Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu. Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 18 – 21: 111 – 128.

1952. *Issa i isejska država. VAHD* 54: 5 – 39.

1966a. *Kolonizacija Grka na istočnoj obali Jadranskog mora. VAHD* 68: 119 – 126.

1966b. *Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (do propasti Epidauruma). Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 10 – 11: 1 – 70.

Nowack, Ernest.

1921. *A Contribution to the Geography of Albania. Geographical Review* 11 (4): 503 – 540.

Обрадовић, Душанка.

2010. *Пелопонески рат*, од Тукидида, 7 – 16. Београд: Admiral Books.

Obradović, Mirko.

2010. *Barbarians or not: Epirus and Epirotes in Strabo's Geography. Београдски историјски гласник* 1: 33 – 49.

Odavić, Đorđo.

1978. Praistorijska nalazišta na području Trebinja (gomile i gradine). *Tribunia* 4: 149 – 154.

Olsen, Bjørnar.

2002. *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja.* Beograd: Geopoetika.

Olcese, Gloria.

2007. The production and circulation of Greco-Italic amphorae of Campania (Ischia/Bay of Naples). The data of the archaeological and archaeometric research. *Skyllis, Zeitschrift für Unterwasserarchäologie* 7: 60 – 75.

Općina Stolac.

2011. Općina Stolac. <http://www.stolac.gov.ba> (20. 11. 2013.).

Osborne, Robin.

2007. Urban Sprawl: What is Urbanisation and Why does it Matter?, in *Mediterranean Urbanisation 800 – 600 BC*, eds. Robin Osborne and Barry Cunliffe, 1 – 16. Oxford and New York: Oxford University Press.

2009. *Greece in the making 1200 – 479 BC.* New York: Routledge and Taylor and Francis e – Library.

Osmani, Yiber.

1987. Një skulpturë me figurën e sirenës nga Durrësi. *Iliria* 17 (1): 231 – 236.

1988. Një përkrenare ilire nga Durrësi. *Iliria* 18 (1): 209 – 210.

Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego a.

Risan. Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.

<http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/risan/risan.htm>. (30.05.2013.).

Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego b.

Risan 2009. Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
<http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/risan/risan2009.htm>. (30.05.2013.).

Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego c.

Risan 2010. Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
<http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/risan/risan2010.htm>. (30.05.2013.).

Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego d.

Risan 2011. Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
<http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/risan/risan2011.htm>. (30.05.2013.).

Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego e.

Risan galeria zdjęć. Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/risan/galeria_risan.htm (30.05.2013.).

Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego f.

Szkodra. Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
<http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/szkodra/szkodra.htm>. (30.05.2013.).

Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego g.

Szkodra 2011. Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej
Uniwersytetu Warszawskiego.
<http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/szkodra/szkodra2011.htm>. (30.05.2013.).

**Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu
Warszawskiego h.**

Szkodra 2012. Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej
Uniwersytetu Warszawskiego.
<http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/szkodra/szkodra2012.htm>. (30.05.2013.).

**Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo – Wschodniej Uniwersytetu
Warszawskiego i.**

Szkodra galeria zdjęć. Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo –
Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
http://www.novae.uw.edu.pl/polskie/szkodra/galeria_scodra.htm. (30.05.2013.).

Острогорски, Георгије (ур.).

1955. *Византијски извори за историју народа Југославије, том I.* Београд:
САНУ, Византолошки институт, Научна књига.

Owen, Sara.

2005. *Analogy, Archaeology and Archaic Greek Colonisation. Ancient
Colonizations. Analogy, Similarity and Difference.* Eds. Henry Hurst and Sara
Owen. *Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference.* 2001,
Cambridge, United Kingdom of Great Britain. London: Duckworth, 5 – 22.

Pajakowski, Vladzimir.

1976. *Монархия Бардылиса. Из политической истории Иллирии первой
половины IV века до нашей эры. Iliria 4: 253 – 263.*

Палавестра, Александар.

1989. Модели трговине и друштвене структуре на централном Балкану гвозденог доба. *Balkanica* 20: 191 – 209.

2011. *Културни контексти археологије*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Palavestra, Aleksandar.

1993. *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*. Београд: SANU i Balkanološki institut.

2009. Structuralisme en archéologie. *Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie n. s. vol. 4 is. 2*: 137 – 148.

Pani, Guri.

1985. Tempulli në Shtyllas (Përpyetje për formulimin arkitektonik). *Monumentet* 29 (1): 79 – 85.

Pani, Guri dhe Lazër Papajani.

1986. Një furrë antike në Durrës dhe probleme të zhvendosjes së saj. *Monumentet* 31 (1): 15 – 24.

Папазоглу, Фанула.

1988. Илирска и дарданска краљевина. Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација. *Илири и Албанци*. Ур. Милутин Гарашанин. Илири и Албанци. 21.05. – 04.06.1986, Београд, СФРЈ. Београд: САНУ, 145 – 172.

2010. *Историја хеленизма: ауторизована скрипта*. Београд: Српска књижевна задруга.

Papazoglu, Fanula.

1967. Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti. *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*. Ur. Alojz Benac. Simpozijum o Ilirima u antičko doba. 10.05 – 12.05. 1966, Sarajevo, SFRJ. Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, 11 – 31.

1969. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi)*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

2007. *Iz istorije antičkog Balkana*. Beograd: Equilibrium.

Паpајани, Лазер.

1973. Qyteti ilir në Klos. *Studime Historike* 27 (2): 105 – 112.

1975. Klos (Fier). *Iliria* 3: 465 – 471.

1976a. Disa monumente të arkitekturës në qytetin antik në Klos. *Monumentet* 11: 23 – 34.

1976b. La cité illyrienne de Klos. *Iliria* 4: 411 – 422.

1976c. Monedha të zbuluara në qytetin ilir në Klos. *Iliria* 6: 259 – 273.

Паpовић, Станко и Лјубиша В. Поповић.

2012. *Antička Budva*. Budva: Budva Grad Teatar.

Паровић – Пешикан, Маја.

1979. Археолошка истраживања у Боки Которској. *Старинар* 28 – 29: 19 – 67.

1980. *Планинско залеђе Ризинијума – археолошке белешке из Грахова, Кривошија и Цуца*, Београд – Никшић: Археолошки институт и СИЗ културе и научних делатности Никшић.

2001. Грчка импортована керамика из Улциња. У *Vestigatio Vetustatis: Александрини Цермановић – Кузмановић од пријатеља, сарадника и ученика*, Ур. М. Лазић, 336 – 367. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, Центар за археолошка истраживања.

Паpовић – Пешикан, Маја.

1967a. Gradina Sv. Luka Tivat – ilirsko naselje. *Arheološki pregled* 9: 34 – 37.

1967b. Milovića gumna, Tivat – ilirske humke. *Arheološki pregled* 9: 32 – 33.

1967c. Milovića lokve, Tivat – ilirske humke. *Arheološki pregled* 9: 34.

1967d. Tivat, Gomilica – antičko naselje. *Arheološki pregled* 9: 89 – 90.

1972. Pjaca, s. Vranovići, Kotor – ostaci rimske arhitekture. *Arheološki pregled* 14: 75 – 78.

1980. Povodom novih nalaza miljokaza u zaleđu risiniuma (Risna). *Materijali* 17: 21 – 32.

Паровић – Пешикан, Маја, Јован Мартиновић, Војислав Трбуховић и Лепосава Савић – Трбуховић.

1978. Преглед археолошких споменика на подручју јужне обале Боке Которске. *Старине Црне Горе* 6: 141 – 175.

Patsch, Carlo.

1904. Das Sandschak Berat in Albanien. In *Schriften der Balkan – komission. Antiquarische Abteilung III*. Ed. A. Holder. Vienne, 118 – 121.

Pašalić, Esad.

1975. *Sabrano djelo*. Sarajevo: Svjetlost.

Pašalić, Esad i Đuro Basler.

1962. Dolina Japre – rudarski i metalurški antički centri. *Arheološki pregled* 4: 217 – 221.

Pearson, Mike Parker and Colin Richards.

2005a. Ordering the world: perceptions of architecture, space and time, in *Architecture and Order. Approaches to Social Space*, eds. Michael Parker Pearson and Colin Richards, 1 – 33. London: Routledge and Taylor and Francis e – Library.

2005b. Architecture and order: spatial representation and archaeology, in *Architecture and Order. Approaches to Social Space*, eds. Michael Parker Pearson and Colin Richards, 34 – 66. London: Routledge and Taylor and Francis e – Library.

Peacock, David P. S. and D. F. Williams.

1986. *Amphorae and the Roman Economy: an introductory guide*. New York: Longman.

Përzhita, Luan.

1988. Pecë (Kukës). *Iliria* 18 (2): 265 – 266.

1993. Gradishta e Bardhocit. *Iliria* 23 (1 – 2): 219 – 239.

Perkić, Domagoj.

2012. Arheološka nalazišta, u *Urbanistički plan uređenja „Srebreno I“*, ur. Ksenija Šiša, 139 – 144. Dubrovnik: Institut IGH d. d.

Perlińska, Marta.

2013. The potential of “viewshed” analysis: Risan as a casestudy. *Novensia* 24: 25 – 40.

Pers, Čarls Sanders.

1993. *Izabrani spisi o pragmatizmu i pragmaticizmu*. Beograd: BIGZ.

Petrić, Marinko.

1989. *Amphorae of the Adriatic*. Split: Logos.

2002. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana – podmorsko – arheološka evidencija. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24 – 26. rujan 1998, Split, Hrvatska. Split: Književni krug, 471 – 484.

Petrić, Nikša.

1975. Spila kod Nakovane, Pelješac – prehistorijsko nalazište. *Arheološki pregled* 17: 65 – 66.

1976. Prehistorijske kulture Pelješca. *Pelješki zbornik* 1: 297 – 304.

1978a. Gradina Grad u Nakovani na Pelješcu. *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*. Ur. Željko Rapanić. *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*. 10. – 13. 05. 1976., Vodice, SFRJ. Split: HAD, 35 – 48.

1978b. Nakovana, Pelješac – prehistorijsko višeslojno nalazište. *Arheološki pregled* 19: 22.

2009. Pretpovijest Dubrovnika. *VAMZ* 3 s. 42: 509 – 517.

Petričević, Miloš.

2010. A contribution to examining topography of antique Risinium. *Novensia* 21: 185 – 202.

Петровић, Ј.

1939. Некропола у Будви. *Уметнички преглед* 6: 168 – 172.

Picard, Olivier.

1986. Illyriens, Thraces et Grecs. La monnaie dans les rapports entre population grecques et non grecques. *Iliria* 16 (1): 137 – 144.

Picard, Olivier et Shpresa Gjongecaj.

1998. Trésor d'Apollonia 1941. *Revue numismatique 6e serie* 153: 103 – 105.

2000. Les drachmes d'Apollonia à la vache alletant. *Revue numismatique 6e serie* 155: 137 – 160.

2001. Apollonia et le monnayage épirote: le trésor de Bakërr. *Revue numismatique, 6e série* 157: 223 – 249.

2003 – 2004. Monnaies d'Apollonia. *Iliria* 31 (1 – 2): 259 – 266.

Picard, Charles.

1927. Note sur un relief prophylactique de montant de porte trouvé à Durrazo. *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 2: 24 – 27.

Platon.

Država. Prevod Albin Vilhar i Branko Pavlović. Beograd: BIGZ, 2002.

Pliny.

Natural History, vol. I. Translation Philemon Holland. London: Wernerian Club, 1848.

Pojani, Iris.

1997. Relieve të stelave funerare apoloniote të periudhës klasike dhe helenistike. *Iliria* 27 (1 – 2): 205 – 242.

2001 – 2002. Relivet me temë heroike dhe votive të Apolonisë. *Iliria* 30 (1 – 2): 117 – 166.

2003 – 2004. Vështrim mbi koleksionin e skulpturave të Apolonisë të zbuluara nga Leon Rey. *Iliria* 31 (1 – 2): 253 – 258.

Polanyi, Karl.

1977. *The Livelihood of Men*. New York, San Francisco and London: Academic Press.

2001. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.

Полибије.

Историје I. Превод Маријана Рицл. Нови Сад: Матица српска, 1988.

Попов, Христо.

2002. *Урбанизација във вътрешните райони на Тракия и Илирија през VI – I век преди Христа*. Софија: NOUS Publishers Ltd.

Поповић, Владислав.

1988. Албанија у касној антици. *Илири и Албанци*. Ур. Милутин Гарашанин. Илири и Албанци. 21.05. – 04.06.1986, Београд, СФРЈ. Београд: САНУ, 201 – 250.

Поповић Гај, Добрила.

1964. Илирски новац. Новац Балајоса рисанског типа. *Зборник Народног музеја* 4: 75-80.

Поповић, Љубиша.

1975. *Античка Будва*. Београд: Народни музеј.

1994. *Античка грчка збирка*. Београд: Народни музеј.

Popović, Ljubiša.

2004. *Corpus vasorum antiquorum: Serbie et Monténégro: Musée National – Belgrade. Fascicule 1*. Belgrade: Académie Serbe de Sciences et des Arts, Institut Archéologique et Musée National Belgrade.

Поповић, Петар.

1987. *Новац Скордиска*. Београд и Нови Сад: Археолошки институт и Матица српска.

2012. Централни Балкан између грчког и келтског света, у *Централни Балкан између грчког и келтског света. Кале – Кршевица 2001 – 2011*, ур. Татјана Цвјетићанин, 10 – 51. Београд: Народни музеј.

Pouqueville, T. C. H. L. de.

1826. *Voyage de la Grèce*. Paris: Firmin Didot.

Pravidur, Andrijana.

2011a. Prilog poznavanju metalurških središta željeznodobnih naselja srednje Bosne u svjetlu novih istraživanja – primjer autohtone i primarne metalurgije željeza u naselju. *Histria Antiqua* 20: 156 – 167.

2011b. Helenistički urbani kompleks na Gradini u Ošanićima kod Stoca – osvrt na zaštitu i perspektive arheoloških istraživanja kroz aktivnosti konzervatorskih radova. *GZM n. s.* 52: 287 – 306.

Praschniker, Camillo.

1922. Muzakhia und Malakastra. *ÖJh* 21 – 22: 103 – 105.

Praschniker, Camillo, und Arnold Schober.

1919. *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro.* Wien: Universität und der Akademie der Wissenschaften in Wien.

Preka – Alexandri, Kalliopi.

1992. A Ceramic Workshop in Figareto, Corfu. *Bulletin de Correspondance Hellénique, supplément 22.* Eds. Francine Blonde et Jacques Y. Perreault. Les ateliers de potiers dans le monde Grec aux époque Géométrique, Archaïque et Classique. 2. – 3. octobre 1987, Athènes, Grèce. Athènes: EFA, 41 – 52.

Prendi, Frano.

1972a. L'urbanisme en Illyrie du Sud à la lumière des données archéologiques. *Studia Albanica* 9 (2): 105 – 123.

1972b. Urbanizme i Ilirisë së jugut në dritën e të dhënave arkeologjike. *Studime historike* 26 (3): 79 – 96.

1975a. *Aspects de la vie sociale, économique et culturelle de Lissus.* Ur. Alojz Benac. Utvrđena ilirska naselja. 24. 10. – 26. 10. 1974, Mostar, SFRJ. Sarajevo: Posebna izdanja ANUBiH knjiga 24, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 6, 149 – 163.

1975b. Un aperçu sur la civilisation de la première période du Fer en Albanie. *Iliria* 3: 109 – 138.

1976a. L'urbanisation de l'Illyrie du Sud à la lumière de données archéologiques. *Iliria* 4: 89 – 100.

1976b. Un aperçu sur la civilisation de la première période du Fer en Albanie. *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi.* Ur. M. Suić. Simpozij Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. 19. – 23. 10. 1972., Dubrovnik, SFRJ. Zagreb: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Arheološki institut, 155 – 175.

1981. Dy mbishkrime ndërtimi nga qyteti ilir i Lisit. *Iliria* 11 (2): 153 – 163.

1984. Një depo sëpatash nga Torovica e Lezhës. *Iliria* 14 (2): 19 – 45.

1987. Belaj (Shkodër). *Iliria* 17 (2): 241 – 242.

Prendi, Frano et Dhimosten Budina.

1972. Fouille 1960 dans la forteresse d'Irmaj (Gramsh). *L'Illyrie* 2: 25 – 66.

Prendi, Frano, dhe Koço Zheku.

1971. Lisi në dritën e të dhënave të reja arkeologjike. *Monumentet* 2: 7 – 21.

1983. Vazhdimësia etno – kulturore iliro – arbërore në qytetin e Lisit. *Iliria* 13 (1): 203 – 208.

1986. Rreth zhvillimit urbanistik të Lisit (fundi i shek IV – I p. e. sonë). *Iliria* 16 (1): 57 – 66.

Prendi, Frano, et Koço Zheku.

1971. La ville illyrienne de Lissus son origine et son système de fortifications. *Studia Albanica* 8 (2): 35 – 51.

1972. La ville illyrienne de Lissus son origine et son système de fortifications. *L'Illyrie* 2: 239 – 268.

Prendi, Frano dhe Altin Skënderaj.

2003 – 2004. Një vështrim rreth banesës antike të Apolonisë. *Iliria* 31 (1 – 2): 215 – 228.

Prendi, Frano, dhe Hasan Ceka.

1964. Skulptura të Apollonisë. *Studime historike* 18 (2): 25 – 85.

Preucel, Robert W.

2006. *Archaeological Semiotics*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Purcell, Nicholas.

2005. Colonization and Mediterranean History. *Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference*. Eds. Henry Hurst and Sara Owen. Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference. 2001, Cambridge, United Kingdom of Great Britain. London: Duckworth, 115 – 139.

Пушић, Илија.

1975. Нови правац римске цесте кроз Боку Которску. *Историјски записи* 32 (1): 127 – 131.

Пушић, Илија.

1969. Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj. *Boka* 1: 7 – 21.

1980. Antičke komunikacije kroz Boku Kotorску u svetlu novijih otkrića. *Materijali* 17: 145 – 154.

1998. Tragovi arheoloških lokaliteta na terenu hercegnovske opštine. *MSZMHN* 3: 1 – 23.

Пушић, Лјубинко.

2014. Prolegomena za čitanje tipologije grada Maksa Vebera za *Grad. Nelegitimna vlast. Tipologija gradova*, od Maksa Vebera, 9 – 20. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Radić, Dinko i Bryon Bass.

2002. Back to the Current Reality on Korčula: the Ground Situation Reviewed, New Evidence, and Future Investigations. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24.-26. rujan 1998. Split, Hrvatska. Split: Književni krug, 289-302.

Radović, Ranko.

1990. Podsticajno, zagonetno i varljivo mesto tradicije u arhitekturi. *De re Aedificatoria* 1: 7 – 24.

2001. *Savremena arhitektura. I između stalnosti i promena ideja i oblika*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka i Stylos.

2009. *Forma grada. Osnove, teorija i praksa*. Beograd: Građevinska knjiga.

Rapanić, Ž.

1972. Vignja na Polješcu – ostaci antičkog broda. *Arheološki pregled* 14: 79 – 80.

Raymond, H. C. Teske and Bardin H. Nelson.

1974. Acculturation and Assimilation: A Clarification. *American Ethnologist* 1 (2): 351 – 367.

Rebani, Bep.

1966. Keramika ilire e Qytezës së Gajtanint. *Studime historike* 20 (1): 41 – 70.

Reger, Gary.

1994. *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos*. Berkeley, Los Angeles and Oxford: University of California Press.

Rendić – Miočević, Duje.

1959. Zlatni nakit iz ilirsko – helenističke nekropole u Budvi. *Opuscula archaeologica* 4: 5 – 47, T. 1 – 10.

1964. Ballaios et Pharos – Contribution à la typologie et à l'iconographie des monnaies gréco – illyriennes. *Archaeologia Jugoslavica* 5: 83 – 92.

1965. Prolegomena ilirskoj numografiji. *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH* 3: 77 – 94.

1966. Issejska naseobina u Lumbardi. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 68: 133 – 142.

1970a. Ἰόνιος “τό γένος Ἰλλυριός” i novci grčko – ilirskih kovnica na Jadranu, u *Adriatica praehistorica et antiqua*, ur. V. Mirosavljević, D. Rendić – Miočević i M. Suić, 347 – 376. Zagreb: Sveučilište u zagrebu i Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

1970b. Neki problemi tipologije i kronologije novca ilirskog kralja Gencija. *Numizmatičke vijesti* 28: 1 – 10.

1973. Uz nalaz doskora nepoznata labeatskog novca. *Numizmatičke vijesti* 31: 9 – 24.

- 1974.** Ilirski vladarski novci u arheološkom muzeju u Zagrebu. *VAMZ* 6 – 7: 253 – 267.
- 1976a.** Grci i Iliri na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih izvora. *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*. Ur. M. Suić. Simpozij Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. 19. – 23. 10. 1972., Dubrovnik, SFRJ. Zagreb: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Arheološki institut, 185 – 197.
- 1976b.** Intervention sur des sujets de numismatique. *Iliria* 4: 425 – 426.
- 1981.** O tipologiji novca «kralja Monunija» i pitanju njegova identiteta. *Godišnjak ANUBiH* 19: 97 – 124.
- 1983.** Prilog nekim neriješenim pitanjima ilirske numografije. *Numizmatičke vijesti* 37: 6 – 15.
- 1985a.** Novi prilozi pitanju Rhedon – emisua lješke kovnice. *VAMZ* 18: 45 – 56.
- 1985b.** Uz jedan prijedlog za novu kronologiju Balejevih emisija. *Numizmatičke vijesti* 39: 3 – 11.
- 1991.** Bilješka uz jednu tezu o ilirskom Monuniju i njegovoj emisionoj aktivnosti. *Старинар* 40 – 41: 185 – 187.

Renfrew, Colin and Paul Bahn.

- 1991.** *Archaeology. Theories, Methods and Practice*. New York: Thames and Hudson Inc.

Renfrew, Colin and Paul Bahn (eds.).

- 2005.** *Archaeology. The Key Concepts*. London and New York: Routledge.

Renfrew, Colin and Chris Scarre (eds.).

- 1998.** *Cognition and material Culture: the Archaeology of Symbolic Storage*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Renfrew, Colin and John Cherry (eds.).

- 1986.** *Peer Polity Interaction and Socio-political Change*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne and Sydney: Cambridge University Press.

Rey, Léon.

1925a. Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie et à Durrazo (1923 – 1924). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 1: 7 – 32.

1925b. Les remparts de Durrazo. *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 1: 33 – 48.

1927. Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie (1925). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 2: 11 – 23.

1928a. Découverte d'un miroir de style archaïque grec (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie 1926 – 1927). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 3: 31 – 37.

1928b. Les fouilles (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie 1926 – 1927). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 3: 13 – 30.

1928c. Répertoire topo – bibliographique des antiquités de l'Albanie. *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 3: 45 – 59.

1932a. Bohemica (Bohemitsa). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 4: 40 – 61.

1932b. Exploration de la nécropole (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie 1930 – 1931). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 4: 7 – 27.

1932c. Répertoire topo – bibliographique des antiquités de l'Albanie (suite). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 4: 90 – 115.

1935a. Antiquités provenant de Apollonie et de Durazzo. *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 5: 51 – 57.

1935b. Découverte faite sur la sommet Sud (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie 1931 – 1933). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 5: 47 – 50.

1935c. Le monument de Agonothète (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie 1931 – 1933). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 5: 7 – 42.

1939a. L'Odéon (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 6: 5 – 12.

1939b. Le Sanctuaire (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie). *Albania. Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 6: 13 – 14.

1939c. Le Musée archéologique de Valona (Fouilles de la Mission Française à Apollonie d'Illyrie). *Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans* 6: 15.

Рицл, Маријана.

1988. *Историје I*, од Полибија, 7 – 37, 583 – 678. Нови Сад: Матица српска.

1998. *Историјска библиотека*, од Диодора, 7 – 18. Нови Сад: Матица српска.

Rizvi, Uzma Z.

2008. Conclusion: Archaeological Futures and the Postcolonial Critique. *Archaeology and Postcolonial Critique*. Eds. Matthew Liebmann and Uzma Z. Rizvi. New York: Altamira Press, 197-203.

Richly, Heinrich.

1898. Arhaeologische funde aus den Bocche di Cattaro. *Mittheilungen der k. k. Central – Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historischen Denkmale* 24 (Wien, n. f.): 143 – 152.

Roganović, Stanko.

2011. Budva – od opljačkane helenističko-rimske nekropole do dehumanizacije turističke metropole. *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore* 7: 181 – 202.

Ростовцев, Михаил.

1990. *Историја старога света: Грчка, Рим.* Београд: Матица српска.

Rummel, Christoph.

2013. Geomagnetic Research in Risan (Montenegro) and Shkodër (Albania) season 2011. *Novensia* 24: 7 – 24.

Rhodes, P. J.

2007. *The Greek City States.* Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapur, Sao Paulo: Cambridge University Press.

Salopek, Damir.

1982. Helenističko razdoblje, u *Povijest svjetske književnosti, knjiga 2, grčka (antčka), rimska, bizantska, srednjovjekovna latinska, novovjekovna latinska, novogrčka i albanska književnost*, Ur. Vladimir Vratović, 158 – 187. Zagreb: Mladost.

Sanader, Mirjana.

2004. *Antički gradovi u Hrvatskoj.* Zagreb: Školska knjiga.

Sahlins, Marshall D.

1972. *Stone Age Economics.* New York: Aldine de Gruyter.

Sahlins, Marshall D. and Elman R. Service (eds.).

1960. *Evolution and Culture.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Service, Elman R.

1962. *Primitive Social Organisation: An Evolutionary Perspective.* New York: Random House.

1975. *Origins of the State and Civilisation: The Process of Cultural Evolution.*
New York: W. W. Norton & Company Inc.

1976. Leslie Alvin White 1900 – 1975. *American Anthropologist* 78: 612 – 617.

Sestieri, C. Pellegrino.

1942. Esplorazioni archeologiche in Albania 1941 – 42. *Rivista d'Albania* 3: 115 – 157.

Szymczak, Karol, Małgorzata Anna Kot, and Miloš B. Petričević.

2010. Preliminary report on the fieldworks in 2008 in Tamnica cave near Risan. *Novensia* 21: 203 – 214.

Sila, Anton.

1990. Durrës (Kala). *Iliria* 21 (2): 272.

Sironić, Milivoj.

1982. Klasično razdoblje, u *Povijest svjetske književnosti, knjiga 2, grčka (antčka), rimska, bizantska, srednjovjekovna latinska, novovjekovna latinska, novogrčka i albanska književnost*, Ur. Vladimir Vratović, 83 – 157. Zagreb: Mladost.

Smith, Adam.

2013. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* Eds. Colin Muir and David Widger. Salt Lake City: The Project Gutenberg EBook. www.gutenberg.org/files/3300/3300-h/3300-h.htm (01.08.2015.).

Smith, Michael E.

2004. The Archaeology of Ancient State Economies. *Annual Review of Anthropology* 33: 73 – 102.

2009. V. Gordon Childe and the Urban Revolution: a historical perspective on a revolution in urban studies. *Town Planning Review* 80 (1): 3 – 29.

Snodgrass, Anthony.

2005. `Lesser Breeds`: The History of a False Analogy. *Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference*. Eds. Henry Hurst and Sara Owen. Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference. 2001, Cambridge, United Kingdom of Great Britain. London: Duckworth, 45 – 58.

Soja, Edward W.

1980. The Socio – spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers* 70 (2): 207 – 225.

Spahiu, Hëna.

1975. Berat. *Iliria* 3: 495 – 501.

1977. – 1978. Ekspeditë përnjohëse në rrethet e Beratit dhe të Skraparit. *Iliria* 7 – 8: 347 – 351.

1982. Rezultatet e gjërmimeve të vitit 1981. *Iliria* 12 (1): 251 – 269.

1983. Muret rrethuese të kështjellës së Beratit. *Iliria* 13 (1): 119 – 135.

Срејовић, Драгослав.

2002. *Илири и Трачани. О старобалканским племенима*. Београд: Српска књижевна задруга.

Stahuljak, Milan.

1952. *Aleksandrova vojna*, od Arijana, 5 – 16. Zagreb: Matica hrvatska.

Steblez, Walter, G.

2000. The Mineral Industries of Albania, Bosnia and Hercegovina, Croatia, Macedonia, Serbia and Montenegro. *United States Geological Survey Minerals Yearbook – 2000*: 2.1 – 2.6.

Steward, Julian H.

1949. Cultural Causality and Law: A Trail Formulation of the Development of Early Civilisations. *American Anthropologist (new series)* 51 (1): 1 – 26.

1972. *Theory of Culture Change. The Methodology of Multilinear Evolution.* Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

Stipčević, Aleksandar.

1977. *The Illyrians: History and Culture.* Park Ridge, New York: Noyes Press.

Stošić, J.

1988. Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku. *Izd. HAD – a* 12: 15 – 38.

Strabo.

The Geography of Strabo. Translation by Horace Leonard Jones. London and New York: William Heinemann and G. P. Putnam`s sons, 1917.

Struve, V. Vasilij, i D. Kalistov.

1962. *Stara Grčka.* Sarajevo: Veselin Masleša.

Suić, Mate.

1967. Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca. *Simpozijum o Ilirima u antičko doba.* Ur. Alojz Benac. Simpozijum o Ilirima u antičko doba. 10.05 – 12.05. 1966, Sarajevo, SFRJ. Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, 99 – 110.

1976a. *Antički grad na istočnom Jadranu.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

1976b. Problèmes de paléogènese et d'urbanisation des centres illyriens. *Iliria* 4: 357 – 366.

Surić, Maša.

2005. Submerged karst – dead or alive? Examples from the Eastern Adriatic coast (Croatia). *Geoadria* 10 (1): 5 – 19.

2009. Rekonstruiranje promjena morske razine na istočnoj obali Jadrana (Hrvatska) – pregled. *Geoadria* 14 (2): 181 – 199.

Shabani, Halil.

1983. Njoftime arkeologjike nga zona e Konispolit. *Iliria* 13 (1): 261 – 276.

Shanks, Michael.

2009. Post – Processual Archaeology and After, In *Handbook of Archaeological Theories*, Eds. Bentley Alexander R., Herbert D. G. Marschner and Christopher Chippindale, 133 – 146. Plymouth: Altamira Press.

Shennan, Stephen.

2008. Evolution in Archaeology. *Annual Review of Anthropology* 37: 75 – 91.

Shehi, Eduard.

2005. Forma enësh gatimi në fondet e muzeut arkeologjik Durrës. *Candavia* 2: 239 – 271.

Short, Thomas Lloyd.

2007. *Pierce`s Theory of Signs*. Cambridge: Cambridge University Press.

Shpuza, Saimir.

2009. Importimi dhe prodimiti verës dhe vajit në Ilirinë e Jugut (shekujt III – I p.e.s.). *Iliria* 33 (2007 – 2008): 219 – 232.

2014. Iron age fortifications and the origin of the city in the territory of Scodra. *Novensia* 25: 105 – 126.

Shpuza, Saimir et Jean – Paul Descoeurdes.

2014. Nouvelles données archéologiques du site d’Orikos. *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies*. Eds. Luan Përzhita, Ilir Gjipali, Gëzim Hoxha, Belisa Muka. International Congress of Albanian

Archaeological Studies. 21 – 22 November 2013, Tirana, Republic of Albania.
Tirana: Centre of Albanian Studie and Institut of Archaeology, 229 – 240.

Shpuza, Saimir dhe Piotr Dyczek.

2013. Shkodër. *Iliria* 36: 439 – 445.

Science and Scholarship in Poland.

The greatest successes of Polish archaeologists in 2011.
<http://scienceinpoland.pap.pl/en/news/news,387570,the-greatest-successes-of-polish-archaeologists-in-2011.html> (06.03.2015.).

Schilardi, Demetrius.

2002. Notes on Paros and the Colonies Anchiiale and Pharos on the Dalmatian Coast. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24.-26. rujan 1998. Split, Hrvatska. Split: Književni krug, 159 – 194.

Tartari, Fatos.

1975. Gjurme ndërtimesh në kënetën e Durrësit. *Monumentet* 9: 161 – 164.

1976. Gjurme kanalesh të lashta në Durrës e në qendra të tjera antike të vendit tonë. *Monumentet* 11: 75 – 86.

1977 – 1978. Hedhurinë me qeramikë lokale nga Durrësi. *Iliria* 7 – 8: 217 – 224.

1978. Arkitektura e disa varreve të shek. II – IV në Dyrrah. *Monumentet* 15: 65 – 72;

1980. Elemente të rinj në Kalanë e Durrësit të shek. V – VI të erës sonë. *Monumentet* 20: 37 – 44.

1982. Amforat e Muzeut arkeologjik të Durrësit. *Iliria* 12 (1): 239 – 279.

1984. Një varrezë e mesjetës së hershme në Durrës. *Iliria* 14 (1): 227 – 250.

1985. Ndërtime me tekniken e muraturës së përzier (Opus Mixtum) në Durrës. *Monumentet* 29 (1): 87 – 94.

1987a. Durrës – qytet. *Iliria* 17 (2): 251 – 252.

- 1987b.** Një grup varreshtë shek. II – IV të e. sonë në zonën kodrinore të nekropolit të Dyrrahut. *Iliria* 17 (1): 153 – 166.
- 1988a.** Godinë e lashtë banimi në sheshin e parkut „Rinia“, Durrës. *Iliria* 18 (1): 91 – 118.
- 1988b.** Dy objekte prej guri nga Durrësi. *Iliria* 18 (1): 220 – 222.
- 1991.** Rite dhe forma varresh nga varreza e Dyrrahut e shek. I – V të e sonë. *Iliria* 21 (1 – 2): 187 – 202.
- 1994.** Tre sarkofagë të rinj nga Durrësi. *Iliria* 24 (1 – 2): 225 – 230.
- 1997.** Monumente funerare të shek. I – IV të e. sonë nga Durrësi. *Iliria* 27 (1 – 2): 243 – 268.

Tartari, Fatos dhe Halil Myrto.

- 1988.** Durrës (qytet). *Iliria* 18 (2): 260 – 262.
- 1993.** Durrës (Qytet). *Iliria* 23 (1 – 2): 260 – 262.

Tilley, Christopher.

- 1994.** *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments.* Oxford, Providence: Berg Publishers.

Tole, Dhimosten, F. Stamati dhe N. Çela.

- 1984.** Studimi kimiko – statistikor i qeramikës së një punishteje të Apolonisë. *Iliria* 14 (2): 237 – 246.

Toçi, Vandjel.

- 1965.** Inscriptions et reliefs de la nécropole de Dyrrah (Dyrrhachium). *Studia Albanica* 2 (2): 49 – 99.
- 1969.** Données sur l’onomastique illyrienne à Dyrrahchium et dans d’autres centres de l’Albanie. *Studia Albanica* 6 (2): 163 – 185.
- 1971.** Amfiteatri i Dyrrahit. *Monumentet* 2: 37 – 41.
- 1972a.** Données sur l’élément illyrien à Dyrrahchium à la lumière des nouveaux témoignages archéologiques. *Studia Albanica* 9 (1): 77 – 84.

1972b. Të dhëna mbielementin ilir në Dyrrah në dritëne e zbulimeve të reja arkeologjike. *Studime historike* 26 (2): 103 – 144.

1976. La population illyrienne de Dyrrhachion à la lumière des données historiques et archeologiques. *Iliria* 4: 301 – 306.

1986. Të dhëna të reja për onomastikën ilire në Dyrrah. *Iliria* 16 (1): 123 – 135.

Trigger, Bruce G.

1984. Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist. *Man (New Series)* 19 (3): 355 – 370.

2002. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tsetskhladze, Gocha R.

2006. Revisiting Ancient Greek Colonisation, in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* volume 1, ed. Gocha R. Tsetskhladze, XXIII – LXXXIII. Leiden and Boston: Brill.

Тукидид.

Пелопонески рат. Превод Душанка Обрадовић. Београд: Admiral Books, 2010.

Turner, Victor.

1991. *The Ritual Process: Structure and Anti – Structure*. New York and Ithaca: Cornell University Press.

Turchin, Peter and Sergey Gavrilets.

2009. Evolution of Complex Hierarchical Societies. *Social Evolution and History* 8 (2): 167 – 198.

Twede, Diana.

2001. Commercial Amphoras: The First Consumer Packages?. *CHARM Proceedings* 10: 185 – 198.

2002. Commercial Amphoras: The Earliest Consumer Packages?. *Journal of Macromarketing* 22: 98 – 108.

Ugolini, L. M.

1927. *Albania antica vol. 1.* Roma: Societa Geographica Italiana.

Ugrin, Olivera.

2008. Utvrđeni grad zlata vrijedan. *Pobjeda*, 27. septembar, rubrika Kultura.

Ујес, Дубравка.

1996. Налаз камених урни са некрополе из римског периода у Рисну. *Гласник САД* 11: 148 – 158.

Ujes, Dubravka.

1993. Nuovi ritrovamenti numismatici di Risan (Bocche di Cattaro, Montenegro, Jugoslavia). *Proceedings of the XIth International Numismatic Congress* (volume D). Ed. M. Hoc. XIth International Numismatic Congress. 8th – 13th septembre 1991, Brussels, Belgium. Louvain la Neuve: Société Royale de Numismatique de Belgique, 139 – 145.

1996a. A Tetrdrachm – subaeratus of the Paeonian King Patraos found at Risan. *Македонски нумизматички гласник* 2: 23 – 30.

1996b. Monete di Ballaios dall'Ermitage di San Pietroburgo. *Rivista italiana di numismatica e scienze affini* 97: 37 – 41.

1998. Le trésor monétaire de Risan (IGCH 391) – une contribution à l'étude de l'histoire économique de l'Illyrie du Sud. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité – III.* Ed. P. Cabanes. Actes du 3e colloque international de Chantilly, réunis par P. Cabanes, 16 – 19 octobre 1996, Chantilly, France. Paris: De Boccard, 107-114.

1999. Rhizon (Montenegrin Coast) – A Trading and Staple Town on the Crossroads of Mediterranean and Inland Balkan Routes. Late Classical and Hellenistic Pottery Evidence. *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche* 28: 203 – 220.

2004a. Autonomous Coinage of Rhizon in Illyria. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité* 4, Actes du 4e colloque international de Grenoble 2002, réunis par P. Cabanes et J.-L. Lamboley, Paris, La France, 149 – 168.

2004b. Η ελληνική επιρροή στα δυτικά και κεντρικά Βαλκάνια κατά την Προ – Ρωμαϊκή περίοδο – Σερβία και Μαυροβούνιο. *Αρχαιολογία και τέχνες* 90: 86 – 97.

2010. Ancient Greek Coins Finds from Risan. *L'Illyrie méridionale et Épire dans l'antiquité – V.* Ed. Jean-Luc Lamboley et Maria Paola Castiglioni. Actes du Ve colloque international de Grenoble, réunis par Jean-Luc Lambogley et Maria Paola Castiglioni, 8 – 11 octobre 2008, Grenoble, France. Paris: De Boccard, 115 – 132.

Ујес, Дубравака и Вилма Ковачевић.

1992. Новац краља Балајоса са ископавања у Рисну. *Нумизматичар* 15: 9 – 24.

United States Government.

1962. *Geological Survey Research 1962 (Geological Survey Professional Paper 450 – A).*

Uspenski, Boris A.

1979. *Poetika kompozicije. Semiotika ikone.* Beograd: NOLIT.

Faber, Aleksandra.

1966. Prilog topografji ilirsko – rimskog Epidaura. *Opuscula archaeologica* 6: 25 – 38.

1976. Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku. *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi.* Ur. M. Suić. Simpozij Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. 19. – 23. 10. 1972., Dubrovnik, SFRJ. Zagreb: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Arheološki institut, 227 – 246.

1985. Epidaurum, Cavtat – istraživanje kasnoantičkog bedema. *Arheološki pregled* 24: 97 – 98.

1996. Prilozi topografiji pretpovijesnoga i antičkoga naselja na području Risna. *Arheološki radovi i rasprave HAZU* 12: 101 – 115.

2005. La cité antique de *Buthua* et les recherches de la nécropole hellénistique et romaine. *Illyrica Antiqua. Ob honorem Duje Rendić – Miočević*. Ur. M. Sanader. Međunarodni skup o problemima antičke arheologije. 6. – 8. studenog 2003., Zagreb, Hrvatska. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej u Zagrebu, FF press, 237 – 262.

Fenn, Nina, Michael Heinzelmann, Ines Klenner and Belisa Muka.

2010. *Report on the first season “Dimal in Illyria” 2010*. Cologne: Institute of Archaeology – University of Cologne. http://archaeologie.uni-koeln.de/files/dimal_2010.pdf (17.07.2013.).

Fier Region. Guide book for the Tour Operators.

2010. Fier: Fier Regional Council, Antik Association and SNV – Netherlands Organisation for Development.

Filipičić, Anita.

1992. Neolitsko naselje Danilo kod Šibenika i razina Jadranskog mora. *Geografski glasnik* 54: 33 – 44.

Finley, Moses I.

1973. *The Ancient Economy*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

1985. *Ancient History. Evidence and Models*. New York: Elisabeth Sifton Books and Viking.

Fisković, Igor.

1976. Pelješac u protopovijesti i antici. *Pelješki zbornik* 1: 15 – 80.

Fisković, Cvito.

1956. Arheološke bilješke s Pelješca. *VAHD* 55 (1953): 217 – 240.

Fistani, Frederik.

1983. Vendbanimi i fortifikuar ilir i Kratulit. *Iliria* 13 (1): 109 – 117.

Forenbaher, Stašo i Dejana Vlak.

2008. Grad. *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007): 563 - 564.

Forenbaher, Stašo i Timothy Kaiser.

2003. *Spila Nakovana: ilirsko svetište na Pelješcu. An Illyrian Sanctuary on Pelješac Peninsula.* Zagreb: VBZ.

Forenbaher, Stašo, Branko Kirigin i Nikša Vujnović.

2001. Terenski pregled nakovanske visoravni (poluotok Pelješac). *Obavijesti HAD* 33: 46 – 49.

Forenbaher, Stašo i Petra Rajić Šikanjić.

2006. Grad. *Hrvatski arheološki godišnjak* 2 (2005): 429 – 431.

2007. Grad. *Hrvatski arheološki godišnjak* 3 (2006): 459 – 461.

Fouache, Eric, Sanja Faivre, Jean Jacques Dufaure, Vladimir Kovačić, Francis Tassaux, Pierre Tronche.

2004. Morska razina u rimsko doba na području Istre. *VAMZ* 37: 173 – 190.

Frankenstein, Susan and Michael J. Rowlands.

1978. The internal structure and regional context of Early Iron Age society in south – western Germany. *Institute of Archaeology Bulletin* 15: 73 – 112.

Frederiksen, Rune.

2002. The Greek Theatre. A Typical Building in the Urban Centre of the Polis?, in *Even More Studies in the Ancient Greek Polis*, ed. Thomas Heine Nielsen, 65 – 124. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Fried, Morton H.

1967. *The Evolution of Political Society: An Essay in Political Anthropology*. New York: Random House.

Hammond, G. L. Nicholas.

1974. The Western Part of the via Egnatia. *The Journal of Roman Studies* 64: 185 – 194.

Hansen, Morgens Herman.

1993. Polis as a Citizen – State, *Historisk – filizofiske Meddelelser* 67: 7 – 29.

2000a. Introduction. The Concepts of City – State and City – State Culture. A *Comparative Study of Thrity City – State Cultures: An Investigation, Volume 21 of Historisk – filosofiske skrifter*. Ed. Morgens Herman Hansen. A Comparative Study of Thrity City – State Cultures. 5 – 9th January 1999, Copenhagen, Danmark. Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 11 – 34.

2000b. The Hellenic Polis. *A Comparative Study of Thrity City – State Cultures: An Investigation, Volume 21 of Historisk – filosofiske skrifter*. Ed. Morgens Herman Hansen. A Comparative Study of Thrity City – State Cultures. 5 – 9th January 1999, Copenhagen, Danmark. Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 141 – 188.

2006. Emporion. A Study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods, in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* volume 1, ed. Gocha R. Tsetskhladze, 1 – 40. Leiden and Boston: Brill.

Hansen, Morgens Herman and Thomas Heine Nielsen (eds.).

2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford and New York: Oxford University Press.

Hahn von, Johann G.

1853. *Albanische studien*. Viena: Jena, Fr. Mauke.

Heinzelmann, Michael, Belisa Muka und Norbert Schöndeling.

2010. *Dimal in Illyrien – Untersuchungen zur antiken Siedlungsgeschichte Albanien*. Köln: Universität zu Köln. http://archaeologie.uni-koeln.de/files/dimal_projektbeschreibung.pdf (17.07.2013.).

2012. *Dimal in Illyrien – Ergebnisse eines deutsch – albanischen Gemeinschaftsprojekts (2010 – 2012)*. *Kölner und Bonner Archaeologica* 2: 113 – 126.

Hellmann, Marie – Christine.

2010. *L'architecture grecque. 3. Habitat, urbanisme et fortifications*. Paris: Picard.

Herbich, Tomasz.

2009. Preliminary report on the geophysical prospection on the site of Risan in Montenegro, 2008. *Novensia* 20: 95 – 108.

Херодот.

Херодотова историја II. Превод Милан Арсенић. Нови Сад: Матица српска, 1988.

Heuzey, L et M. Daumet.

1876. *Mission archéologique de Macédoine*. Paris: Librairie de Firmin Didot.

Heuzey, Leon.

1886. *Operations militaires de Jules César*. Paris: Hachette et cie.

Hidri, Hava.

1976. Gjurme të një punishteje qeramike në Dyrrah. *Iliria* 6: 243 – 258.

- 1983.** Gërmime në nekropolin e Dyrrahut – Kodrat e Dautës (viti 1977). *Iliria* 13 (1): 137 – 180.
- 1986a.** Nekropoli antik i Dyrrahut (Rezultatet e gërmimeve të viteve 1973 dhe 1980). *Iliria* 16 (2): 99 – 128.
- 1986b.** Prodhimi i qeramikës vendëse të Dyrrahut në shek. VI – II p. e. sonë. *Iliria* 16 (1): 187 – 195.
- 1988.** Kupa me dekor në relief të Dyrrahut. *Iliria* 18 (1): 75 – 90.
- 1990.** Qeramika arkaike e Dyrrahut. *Iliria* 21 (2): 161 – 206.
- 1994.** Qeramika e stilit antik e zbuluar në Dyrrah – shek. VI – V e. s. *Iliria* 24 (1 – 2): 151 – 164.
- 1997.** Disa të dhëna mbi topografinë e nekropolit antik të Dyrrahut, shek VI – I. *Iliria* 27 (1 – 2): 121 – 126.

Hidri, Hava dhe Fatos Tartari.

- 1989.** Durrës (Qytet). *Iliria* 19 (2): 280 – 284.

Hidri, Hava dhe Sali Hidri.

- 2006.** *Durrësi. Album historik.* Tiranë: Ideart.

Hingley, Richard.

- 2000.** *Roman officers and English gentlemen. The Imperial origins of Roman Archaeology.* London and New York: Routledge.

Hirth, Kenneth G.

- 1978.** Interregional Trade and the Formation of Prehistoric Gateway Communities. *American Antiquity* 43 (1): 35 – 45.

Hodder, Ian.

- 1982.** *Symbols in Action. Ethnoarchaeological studies of material culture.* Cambridge: Cambridge University Press.
- 1985.** Postprocessual Archaeology. *Advances in Archaeological Method and Theory* 8: 1 – 26.

1991. Interpretative Archaeology and its role. *American Antiquity* 56 (1): 7 – 18.

2005. Architecture and meaning: the example of Neolithic houses and tombs, in *Architecture and Order. Approaches to Social Space*, eds. Michael Parker Pearson and Colin Richards, 67 – 78. London: Routledge and Taylor and Francis e – Library.

Hodder, Ian (ed.).

2012. *Archaeological Theory Today*. Cambridge: Polity Press.

Hodder, Ian and Clive Orton.

1976. *Spatial analysis in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, Ian and Scott Hutson.

2003. *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Horvat, B.

1936. Tetrarahme „grada“ Damastiona iz nalaza u Risnu. *Numizmatika* 2 – 4 (1934 – 1936): 26 – 64.

Hörmann, Kosta, i V. Radimsky.

1892. Ošanić kod Stoca. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga 1, godina 4*: 40 – 49.

Hoti, Afrim.

1977. – 1978. Kërkime arkeologjike në zonën e Kryemdhejit në rrethin e Durrësit. *Iliria* 7 – 8: 325 – 337.

1981. Tumat e fshatit Kënetë. *Iliria* 11 (1): 211 – 217.

1982. Varreza tumulare e Bardhocit në rrethit e Kukësit. *Iliria* 12 (1): 15 – 48.

1984. Durrës (Lagjia 11). *Iliria* 14 (2): 274 – 275.

- 1986.** Durrës – Kalaja. *Iliria* 16 (2): 268 – 269.
- 1987.** Durrës – qytet. *Iliria* 17 (2): 261 – 262.
- 1988a.** Durrës – qytet. *Iliria* 18 (2): 271 – 272.
- 1988b.** Dy varre të periudhës së antikitetit të vonë në Durrës. *Iliria* 18 (1): 223 – 225.
- 1989.** Durrës (Qytet). *Iliria* 19 (2): 293 – 294.
- 1993.** Durrës (Qytet). *Iliria* 23 (1 – 2): 271 – 272.
- 1994.** Një thesar me monedha të Aleksit I Komnen nga Durrësi. *Iliria* 24 (1 – 2): 249 – 267.
- 1997.** Plastikë arkitektonike dekorative paleokristiane nga qyteti i Durrësit. *Iliria* 27 (1 – 2): 325 – 339.

Hoti, Afrim dhe Halil Myrto.

- 1991.** Monedha parandorake bizantine nga Durrësi. *Iliria* 21 (1 – 2): 91 – 122.

Hoti, Afrim dhe Anton Sila.

- 1990.** Durrës *Iliria* 21 (2): 271 – 272.

Hoxha, Gëzim.

- 2004.** Kalaja e Moksetit. *Candavia* 1: 245 – 252.
- 2013.** Fortifikimi mesjetar në fshatin Belaj (Shkodër). *Iliria* 36: 283 – 296.

Hoxha, Gëzim dhe Beshkim Lahi.

- 1988.** Shkodër (kala). *Iliria* 18 (2): 262 – 264.

Hoxha, Gëzim, Manfred Lehner, and Erwin Pochmarski.

- 2004.** *Lissus Excavation Report 2004*. Graz: Karl Franzens Universität Graz.
- 2005.** Lissus 2004 – Der Beginn einer albanisch – österreichischen Kooperation. *Archäologie Österreichs* 16/1: 64 – 65.

Cabanes, Pierre.

1981. Shoqëria dhe institucionet në Epir dhe Maqedoni në epokën klasike në helenistike. *Iliria* 11 (2): 55 – 94.

1986. Les modifications territoriales et politiques en Illyrie méridionale et en Epire au IIIe siècle et dans la première moitié du IIe siècle av. n. e. *Iliria* 16 (1): 75 – 99.

1988. *Les Illyriens de Bardylis à Genthios (IVe – IIe siècles avant J. – C.)*. Paris: Sedes.

2002a. La présence Grecque sur la côte orientale de l'Adriatique en Illyrie du sud. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24. – 26. rujan 1998, Split, Republika Hrvatska. Split: Književni krug, 51 – 63.

2002b. Conclusions de la Conférence internationale Greek Influence Along the East Adriatic Coast Split (24-26 Septembre 1998). *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24.-26. rujan 1998. Split, Hrvatska. Split: Književni krug, 551 – 555.

2003 – 2004. L'œuvre de Léon Rey en Albanie (1924 – 1939). *Iliria* 31 (1 – 2): 15 – 30.

2008. Greek Colonisation in the Adriatic, in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* (volume 2), ed. Gocha R. Tsetskhladze, 155 – 186. Leiden and Boston: Brill.

Cabanes, Pierre, Bashkim Vrekaj et Jean – Luc Lamboley.

2002. Apollonia d'Illyrie (Albania). *Bulletin de correspondance hellénique* 126 (2): 646 – 658.

Cabanes, Pierre, Faik Drini, Jean – Luc Lamboley, Bashkim Vrekaj, Vasil Bereti, Séverine Épelly, Lahi Bashkim, Sabine Legrand, Marek Titien Oszewski, Iris Pojani - Dhamo, François Quantin, Phillip Lenhardt, Claire Balandier, Julien Espagne, Éric Fouache, Gruda Gjiovalin, Skender Muçaj, Nikolli Pal, Lami Koço, Aliu Skender, Vandjel Dimo, Jean – Claude Poursat, Annick Fenet, Bep Jubani, Guillaume Derriene, Mari Marquet, Arian Muçaj, Alexandre Rabot et Pellumb Naipi.

1997. Apollonia d'Illyrie (Albanie). *Bulletin de correspondance hellénique* 121 (2): 848 – 870.

Cabanes, Pierre, Muzafer Korkuti, Apolon Baçe et Neritan Ceka.

2008. *Carte Archéologique de l'Albanie*. Tirana: UNESCO.

Cambi, Nenad.

1970. Naron, Vid, Metković – rimski grad. *Arheološki pregled* 12: 103 – 105.

1971. Naron, Vid, Metković – arheološko – konzervatorski zahvat na gradskim zidinama. *Arheološki pregled* 13: 67 – 70.

1972. Naron, Vid, Metković – antički bedemi i starokršćanska bazilika. *Arheološki pregled* 14: 62 – 64.

1978. Antička Naron. Postanak i razvitak grada prema novijim arheološkim istraživanjima. *Materijali* 15. Ur. Ljudmila Plesničar. Naseljavanje i naselja u antici. 1976, Prilep, SFRJ. Beograd: Arheološko društvo Makedonije i Savez arheoloških društava Jugoslavije, 57 – 67.

1989. Amphore Romane in Dalmatia. *Amphores Romaines et l'Histoire Economique*. Ed. N. Cambi. Actes du colloque de Sienne 1986. 1986, Sienne, Italia. Roma: École Française de Rome, De Boccard, 311 – 337.

Carrier, James G. (ed.).

2005. *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.

Цезар, Јулије.

Галски рат. Грађански рат. Превод Ахмед Тузлић. Нови Сад: Матица српска, 1988.

Ceka, Neritan.

1972a. Vështrim arkeologjik mbi rrethin Elbasanit. *Monumentet* 3: 7 – 34.

1972b. La ville illyrienne de la Basse-Selce. *L'Illyrie* 2: 167 – 215.

- 1973.** Arkitektura e varreve monumentale në Selcën e poshtme. *Studime historike* 27 (1): 149 – 154.
- 1975a.** Belsh. *Iliria* 3: 441 – 449.
- 1975b.** Tipare të kulturës qytetare në Ilirinë e Jugut. *Studime historike* 29 (2): 147 – 177.
- 1976a.** Intervention sur la communication de F. Walbank. *Iliria* 4: 427 – 430.
- 1976b.** Les tombes monumentales de la Basse-Selce. *Iliria* 4: 367 – 380.
- 1977. – 1978.** Vendbanime protourbane në Ilirinë e Jugut. *Iliria* 7 – 8: 249 – 262.
- 1983a.** Lindja e jetës qytetare tek ilirët e jugut. *Iliria* 13 (2): 135 – 192.
- 1983b.** Mashkjezë (Cakran). *Iliria* 13 (2): 251 – 254.
- 1984a.** Bylis – shëtitorja. *Iliria* 14 (2): 262 – 263.
- 1984b.** Koinoni i bilinëve. *Iliria* 14 (2): 61 – 89.
- 1986a.** Amfora antike nga Margëlliçi. *Iliria* 16 (2): 71 – 98.
- 1986b.** Fortifikimet parahistorike ilire II. *Monumentet* 31 (1): 49 – 84.
- 1987a.** Arkitektura e qytezës ilir të Margëlliçit. *Monumentet* 33 (1): 5 – 25.
- 1987b.** Mbushkime byline. *Iliria* 17 (2): 49 – 121.
- 1989.** Bylis. *Iliria* 19 (2): 274 – 276.
- 1990a.** Periudha paraqytetare në trevën byline. *Iliria* 21 (2): 137 – 159.
- 1990b.** Bylis. *Iliria* 21 (2): 261 – 262.
- 1998.** Fifty Years of Studies on Illyrian Cities. *Iliria* 28: 127-128.
- 2003 – 2004.** Nga letërkëmbimi i Leon Reit me Hasan Cekën. *Iliria* 31 (1 – 2): 67 – 82.
- 2005.** *The Illyrians to the Albanians*. Tirana: Migjeni.

Ceka, Hasan.

- 1964.** Problemes de numismatique illyrienne. *Studia Albanica* 2 (1964): 81 – 94.
- 1966a.** Datimi i drahmeve të Dyrrahut dhe të Apollonisë. *Studime historike* 20 (3): 33 – 45.
- 1966b.** Dy thesare drahmesh ilire e denarësh romakë të zbulueme në Tiranë – Ryndësia e tyre historike e numizmatike. *Studime historike* 20 (1): 3 – 40.

1966c. La datation de drachmes de Dyrrhachion et d'Apollonie et l'époque de leur pénétration massive vers les côtes de la Mer Noire. *Studia Albanica* 3 (1): 213 – 223.

1971. Thesari i Jubicës, hallkë tjetër me rëndësi për renditjen kronologjike të drahmeve ilire. *Iliria* 1: 83 – 99.

1972a. Le trésor numismatique de Bakërr (Fieri). *Studia Albanica* 9 (1): 49 – 68.

1972b. *Questions de numismatique illyrienne*. Tirana: Université d'Etat de Tirana.

1973. Mbi disa çështje të historisë ilire në dritën e të dhënave numizmatike. *Studime historike* 27 (1): 131 – 136.

1976a. Bust i mbretit Gent apo figurë e mitologjisë ilire?. *Iliria* 6: 139 – 146.

1976b. A propos de certaines questions de l'histoire des Illyriens à la lumière des données numismatiques. *Iliria* 4: 289 – 293.

Cvijić, Jovan.

2011. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Marso.

Ciolek, Renata.

2010. "Great Hoard" of 4656 coins of King Ballaios from Risan. *Novensia* 21: 7 – 12.

Ciolek, Renata, and Tomasz Kowal.

2010. Contribution to the history of research on Risan (Montenegro): the case of Heinrich Richly. *Novensia* 21: 13 – 22.

Corsi – Sciallano, Martine et Bernard Liou.

1985. Les épaves de taraconaise à chargement d'amphores Dressel 2 – 4. *Archaeonautica* 5: 9 – 178.

Champion, Timothy C.

1985. Written Sources and the Study of Iron Age Settlement and Society. In *Settlement and Society*. eds. Timothy C. Champion and J. V. S. Megaw, 9 – 22. Leicester: Leicester University Press.

Champion, Timothy C. (ed.)

1989. *Centre and Periphery. Comparative Studies in Archaeology*. London and New York: Unwin and Hyman Ltd.

Channel One.

„Gurëzeza, qyteza antike e lënë në harresë...” *Dailymotion* video, 31:59. October 10, 2012. http://www.dailymotion.com/video/xuo5oh_reportazh-gurezeza-per-weeb_tv?start=1.

Childe, Gordon V.

1950. The Urban Revolution. *The Town Planning Review* 21 (1): 3 – 17.

Čargo, Boris i Ante Piteša.

2006. Narona. *Hrvatski arheološki godišnjak* 2 (2005): 431 – 435.

Čargo, Boris i Maja Miše.

2010. Lončarska proizvodnja u Isi. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 103: 7 – 40.

Čače, Slobodan.

1994. Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr. *Razdio povijesnih znanosti* 20: 33 – 54.

Çelebi, Evliya.

1898. *Seyehatnamesi*. Istanbul: Iqdam Matbasi.

Човић, Боривој.

1976. *Од Бутмира до Илира*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Čović, Borivoj.

1980. Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 18 (16): 63 – 79.

1984. Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini – stanje i problemi istraživanja. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 22 (20): 111 – 144.

1987. Glasinačka kultura, u *Praistorija jugoslovenskih zemalja 5. Željezno doba*, ur. Alojz Benac, 575 – 643. Sarajevo: ANUBiH.

1991. Die Bronzezeit im “illyrischen“ Raum und das Problem der ethnischen Zuschreibung archäologischer Funde. *Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog vremena*. Ur. Alojz Benac. I iliro – trački simpozijum. 30.05. – 04.06. 1989, Niš i Blagoevgrad, SFRJ i Narodna republika Bugarska: Sarajevo i Beograd: ANUBiH, 57 – 72.

Çondi, Dhimitër.

1977. – 1978. Gjetje arkeologjike nga rrethi i Saradës. *Iliria* 7 – 8: 339 – 346.

1984a. Dobër (Sarandë). *Iliria* 14 (2): 266 – 267.

1984b. Fortesa – vilë e Malathresë. *Iliria* 14 (2): 131 – 152.

Çuni, Nuri.

1982. Zbulime të reja arkeologjike në luginën e sipërme të Osumit. *Iliria* 12 (1): 233 – 235.

Džino, Danijel.

2006a. Dalmati, vino i formiranje etničkog identiteta u predrimskom Iliriku. *VAPD* 99: 71 – 80.

2006b. Welcome to The Mediterranean Semy – Periphery: The place of Illyricum in book 7 of Strabo. *Živa antika* 56: 113 – 128.

2007. Daorsi i „Daorsi“: o metanarativima i paralelnim narativima prošlosti. *Život: Časopis za književnost i kulturu* 55 (3): 63 – 74.

- 2008a.** Deconstructing `Illyrians`: Zeitgeist, Changing Perceptions and The Identity of Peoples from Ancient Illyricum. *Croatian Studies Review* 5: 43 – 55.
- 2008b.** Strabo 7.5 and Imaginary Illyricum. *Estratto da Athenaeum – Studi di Letteratura e Storia dell' Antichità* 96 (1): 173 – 192.
- 2008c.** The Celts in Illyricum – who ever they may be: the hibridization and construction od identities in Southeastern Europe in the fourth and third century BC. *Opuscula archaeologica* 31: 49 – 68.
- 2008d.** „The people who are Illyrians and Celts“: Strabo and the identities of the `barbarians` from the Illyricum. *Arheološki vestnik* 59: 415 – 424.
- 2009.** „Dezidijati“: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 38 (36): 75 – 96.
- 2010.** *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2011.** Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21. stoljeće: metodološki problemi. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 40: 197 – 206.
- 2012.** Contesting Identities of Pre – Roman Illyricum. *Ancient West and East* 11: 69 – 96.
- 2013.** The impact of roman imperialism on the formation of group identities in some indigenous societies from the eastern Adriatic hinterland. In *Armées grecques et romaines dans le nord des Balkans. Conflits et integrations des Communautés Guerrieres (Akanthina 7)*, Ed. A. Rufin – Solas, 145 – 170. Gdansk & Toruń: Fundatio Traditio Europae.

Цонсон, Метју.

- 2008.** *Археолошка теорија*. Београд: Clio.

Šalov, Teodora.

- 2010.** Keramički nalazi sa lokaliteta Popove bare u Vidu kod Metkovića – antička Naron. *Histria Antiqua* 19: 359 – 377.

Šašel Kos, Marjeta.

2002. Pyrrhus and Illyrian Kingdom(s?). *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Ur. Nenad Cambi. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. 24. – 26. rujan 1998, Split, Republika Hrvatska. Split: Književni krug, 101 – 120.

2005. *Appian and Illyricum*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

2007. The Illyrian king Ballaeus – some historical aspects, in *Épire, Illyrie, Macédonie... Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes. Collection ERGA. Recherches sur l'Antiquité* 10, ed. Danièle Berranger – Auserve, 125 – 138. Clermond – Ferrand: Presses Universitaires Blaise Pascal.

2008. Peoples on the Northern Fringes of the Greek World: Illyria as seen by Strabo. *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' Antiquité* 5 (Volume 2). *Actes du Ve colloque international de Grenoble*. Eds. Jean – Luc Lamboley et Maria Paola Castiglioni. *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' Antiquité*. 10 – 12 octobre 2008, Grenoble, France. Grenoble: De Boccard.

Šegota, Tomislav.

1996. Razina Jadranskog mora prema podacima mareografa u Bakru. *Geografski glasnik* 58: 15 – 32.

Šešelj, Lucijana.

2005. Utjecaji dirahijskih keramičkih radionica na područje srednje Dalmacije. *VAHD* 98 (1): 49 – 61.

Шкриванић, Гавро.

1959. *Именик географских назива средњовековне Зете*. Титоград: Историјски институт НР Црне Горе.

Walbank, W. Franklin.

1973. Iliria e jugut në shekujt III – II p. e. sonë. *Studime historike* 27 (1): 137 – 147.

1976. Southern Illyria in the third and second centuries b. C. *Iliria* 4: 265 – 272.

2002. *Polybius, Rome and The Hellenistic World. Essays and Reflections.* Cambridge: Cambridge University Press.

Wallerstein, Immanuel.

2004. *World-system analysis. An Introduction.* Durham and London: Duke University Press.

Weber, Max.

2005. *The protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.* London and New York: Routledge and Taylor and Francis Group.

Webster, Gary.

2009. Culture History: A Culture – Historical Approach, In *Handbook of Archaeological Theories*, eds. Bentley Alexander R., Herbert D. G. Marschner and Christopher Chippindale, 11 – 28. Plymouth: Altamira Press.

Wikipedia.

www.wikipedia.org.

Wilkes, John.

1992. *The Illyrians.* Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Will, Elizabeth Lyding.

1982. Greco – italic Amphoras. *Hesperia* 51 (3): 338 – 356, Pl. 85.

White, Leslie A.

1943. Energy and the Evolution of Culture. *American Anthropologist (new series)* 45 (3): 335 – 356.

1945. “Diffusion Vs. Evolution”: An Anti-Evolutionist Fallacy. *American Anthropologist (new series)* 47 (3): 339 – 356.

1959. The Concept of Culture. *American Anthropologist (new series)* 61: 227 – 251.

Ylli, Luftim.

1972. Traces de civilisation illyrienne dan sle district de Skrapar. *Studia Albanica* 9 (1): 161 – 165.

1976. Një varrezë e lashtë në fshatin Leshnjë të Skraparit. *Iliria* 6: 275 – 283.

1977 – 1978. Gjetje të reja arkeologjike në rrethin e Skraparit. *Iliria* 7 – 8: 353 – 354.

1984. Kështjella ilire në Prishtë. *Iliria* 14 (1): 115 – 130.

СКРАЋЕНИЦЕ

алб. – албански

ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

B.A.R. – British Archaeological Reports

BIGZ – Beogradski izdavačko – grafički zavod

VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu

грч. – грчки

ed. – editor

eds. – editors

енг. – енглески

ИГД – источна географска дужина

Inc. – Incorporated

итал. – италијански

JAZU – Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti

km – километар

књ. – књига

К. у. к. – Kaiserlich und königlich

лат. – латински

m – метар

MSZMHN – Muzejske sveske Zavičajnog muzeja Herceg – Novi
н. в. – надморска висина
NR – Narodna Republika
н. с. – нова серија
n. s. – nova serija
Р. – република
réd. – rédaction
RPS – Republika Popullore Socialiste [e Shqipërisë]
САД – Српско археолошко друштво
САНУ – Српска академија наука и уметности
СГШ – северна географска ширина
СИЗ – Самоуправно – интересна заједница
сл. – слика
sl. – slika
СКА – Српска краљевска академија
СР – Социјалистичка Република
СРЈ – Савезна Република Југославија
СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија
SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
тур. – турски
UAM (IH UAM) – Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
уп. – упореди
UW – Uniwersytet Warszawski
фра. – француски
ha – хектар
HAD – Hrvatsko arheološko društvo
HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
ЦАНУ – Црногорска академија наука и уметности
CANU – Crnogorska akademija nauka i umjetnosti

ПРИЛОГ 1: ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗИ

Табела 1: Дистрибуција покретних налаза према врсти.

	А м ф о р е	Груба кера.	Фина кера.	Грађе-- винска кера.	Праис- ториј. кера.	Ме- талне посу.	Н а к и т	Пред- мети личне упо- требе	О р у ж ј е	О р у в а ц	Н о в а ц	Ш љ а к а	О с т а л о
Армени			х										
Бабуњ	х	х	х		х								х
Бајовци	х			х					х	х			х
Баљибарда		х	х		х								
Баргулас		х		х							х		
Бељај	х		х		х								
Бељишове													
Бељтој	х		х		х								
Берат	х	х	х	х			х				х	х	
Бельш	х		х		х	х	х		х				
Бидзелење	х		х		х						х		
Бодини	х		х		х						х		
Боројевићи	х		х										
Брштаник	х		х										
Будва	х		х			х	х	х	х	х	х		х
Валона	х												
Ваљши	х		х		х						х		
Вигањ	х		х										
Вид	х		х		х						х		
Витаљина			х		х								
Водовађа	х				х								
Волујица	х		х										
Врановићи			х		х								
Гајтан	х		х		х		х		х	х	х		
Гањол	х		х	х									
Горица	х		х	х									

Табела 1: Дистрибуција покретних налаза према врсти.

	А м ф о р е	Груба кера.	Фина кера.	Грађе-- винска кера.	Праис- ториј. кера.	Ме- талне посу.	Н а к и т	Пред- мети лично упо- требе	О р у ж ј е	О р у в а ц	Н о в а	Ш љ а к а	О с т а л о
Гошићи	х		х		х	х			х	х			х
Градац			х										
Грахово–Б.г.				х	х							х	
Грахово–К.	х		х							х	х	х	
Гурзеза				х							х		
Дарда	х		х		х						х		
Десна	х												
Деширан	х		х		х						х		
Дзибр			х		х		х				х		х
Диноши			х										
Добрић	х												
Дорз					х								
Драговија	х												
Драгот	х		х		х						х		
Дубровник			х		х		х				х		
Дунаве – Г.					х								
Дунаве – С.	х			х	х								
Згрдеш	х		х	х	х				х	х			х
Зиг Џафај	х		х	х							х		х
Златица				х	х								
Ирмај	х	х	х	х		х	х		х	х	х	х	х
Јурјевић	х		х										
Камунах													
Канин	х	х	х	х	х						х		
Кљос	х	х	х	х							х	х	х
КодраМаљит													
Кратуљ	х		х		х		х				х		
Кротина	х			х					х				
Крушевице и Врбањ					х		х		х				х

Табела 1: Дистрибуција покретних налаза према врсти.

	А м ф о р е	Груба кера.	Фина кера.	Грађе-- винска кера.	Праис- ториј. кера.	Ме- талне посу.	Н а к и т	Пред- мети личне упо- требе	О р у ж ј е	О р у в а ц	Н о в а к а	Ш љ а к а	О с т а л о
Кула Грацен	x		x		x					x			
Купари	x	x	x										
Лешани	x		x		x					x			
Љеш	x	x	x	x	x		x	x	x	x		x	
Љис Патрос	x	x		x									
Мавров	x		x				x	x	x	x		x	
Матагужи–Г.	x		x				x	x	x	x		x	
Марглич	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x		
Маршеј													
Машкјез	x	x	x		x					x			
Медун			x		x								
Мљик	x	x	x	x									
Моксет	x		x										
Момишићи			x				x	x	x				
Накована	x		x		x				x			x	
Неум	x												
Облун	x	x											
Отлак			x										
Орикум	x	x	x	x					x			x	
Орлов крш	x		x		x								
Ошанићи	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x	
Папр	x		x		x					x			
Перџоп													
Петрељ	x		x		x					x			
Пештан	x	x		x									
Прењ	x		x							x			
Пришта			x										
Пљоч	x		x	x			x	x	x	x		x	
Рисан	x	x	x	x	x		x		x	x		x	
Рог			x										

Табела 1: Дистрибуција покретних налаза према врсти.

	А м ф о р е	Груба кера.	Фина кера.	Грађе-- винска кера.	Праис- ториј. кера.	Ме- талне посу.	Н а к и т	Пред- мети личне упо- требе	О р у ж ј е	О р у в а ц	Н о в а к а	Ш љ а к а	О с т а л о
Росе	х												
Самобор	х				х					х			
Сарагу	х	х	х		х								
„Света Марија“	х		х		х					х			
Сеништ			х				х			х			
Скадар	х		х										
Столац											х		
Тиват	х	х	х		х		х		х	х			
Трешњево					х								
Трипорт	х	х	х	х			х		х	х	х		
Њафкал	х		х										
Њешибе	х		х										
Улцињ	х		х		х		х					х	
Фер	х											х	
Шкопетит													
Хекаљ	х	х	х							х			
Цавтаг			х		х		х		х	х		х	
Чапљина	х		х										
Чоровода		х											
Шкамби													
Мбрет	х		х		х								
Шкамби													
Шнлиу	х				х					х			

Табела 2: Регистровани налази различитих типова амфора и фине керамике локалне израде.

	Амфоре локалне израде	Фина керамика локалне израде
Армени		x
Бељш	x	x
Берат	x	x
Будва		x
Гајтан		x
Гањол		x
Грахово – Кашља.		x
Дзибр		x
Ирмај	x	x
Канин		x
Кљос		x
Кротина	x	
Љеш		x
Мавров	x	x
Матагуџи и Гост.		x
Орлов крш		x
Ошанићи		x
Пљоч	x	x
Рисан		x
Сарагу		x
Скадар		x
Хекаљ	x	

Табела 3: Регистровани типови импортованих транспортних амфора.

	Г	А	Б	Д	Д	Д	К	К	Л	Л	Ф	Л	Непо	К	
	р	п	р	р	р	р	о	о	а	м	Р	Т	а	р	
	ч	о	и	е	е	е	К	р	б	Л	о	а	к	р	
	к	л	н	с	с	с	н	и	о	е	д	с	о	о	
	о	о	д	е	е	е	и	н	о	з	о	о	н	т	
	и	н	и	л	л	л	д	н	с	љ	б	о	с	и	
	т	и	и	л	л	л	д	н	с	љ	б	о	с	и	
	а	ј	з				т	т	а	б	с	с	к	н	
	л	а	и	<i>1А</i>	<i>1Б</i>	<i>2-4</i>	<i>А</i>	<i>Б</i>	2			2	е	а	
Бабуњ		х													
Бајовци									х					х	
Бељај							х							х	
Бељтој	х			х					х						
Берат									х						
Бељш														х	
Бидзелење	х	х													
Бодини	х	х													
Боројевићи														х	
Брштаник														х	
Будва	х							х							
Валона	х								х						
Ваљши	х	х													
Вигањ									х						
Вид									х						
Водовађа	х														
Волујица	х					х		х	х						
Гајтан														х	
Гањол	х			х	х										
Горица														х	

Табела 3: Регистровани типови импортованих транспортних амфора.

	Г	А	Б	Д	Д	Д	К	К	Л	Л	Ф	Л	Непо	К
	р	п	р	р	р	р	о	о	а	Р	Т	а	а	р
	ч	о	и	е	е	е	К	р	м	Л	о	а	к	о
	к	л	н	с	с	с	н	и	К	б	е	р	о	о
	о	о	д	е	е	е	и	н	о	о	д	о	о	н
	и	н	и	л	л	л	д	т	с	љ	б	о	с	и/или
	т	и	з						а	с	с		с	чепо
	а	ј	и	<i>1А</i>	<i>1Б</i>	<i>2-4</i>	<i>А</i>	<i>Б</i>				<i>2</i>	к	ви
	л	а							<i>2</i>				е	а
Гошићи	х								х		х	х		х
Грахово К.														х
Дарда	х	х												
Десна	х													х
Деширан	х	х												
Добрић														х
Драговија	х								х					
Драгот	х	х												
Дунаве С.	х													х
Згрдеш														х
Ирмај											х	х		х
Јурјевић									х					
Канин	х													
Кљос							х							х
Кодра Маљит														
Кратуљ							х	х	х					
Кротина	х	х							х					
Купари				х										
Лешани	х	х												
Љеш	х	х	х	х			х	х	х	х	х	х		
Љис Патрос														х
Мавров														х
МатагуџиГ.														х
Марглич	х	х					х	х	х			х		

Табела 3: Регистровани типови импортованих транспортних амфора.

	Г	А	Б	Д	Д	Д	К	К	Л	Л	Ф	Л	Непо	К
	р	п	р	р	р	р	о	о	а	Р	Т	а	а	р
	ч	о	и	е	е	е	К	р	м	Л	о	а	знат	о
	к	л	н	с	с	с	н	и	К	б	е	р	тип	т
	о	о	д	е	е	е	и	н	о	о	д	о	и/или	и
	и	н	и	л	л	л	д	н	с	љ	о	о	чепо	н
	т	и	з				т	т	а	б	о	с	ви	а
	а	ј	и	<i>1А</i>	<i>1Б</i>	<i>2-4</i>	<i>А</i>	<i>Б</i>				<i>2</i>		
	л	а							<i>2</i>					
Машкјез	х	х					х	х						х
Медун														
Мљик													х	
Моксет													х	
Накована									х					
Облун													х	
Орикум														х
Орлов крш													х	
Ошанићи	х							х	х	х		х		
Папр	х	х												
Петрељ	х	х												
Пештан													х	
Прењ	х													
Пљоч													х	
Рисан	х			х				х	х	х			х	
Росе	х													
Самобор													х	
Сарагу	х	х											х	
„Света Марија“	х	х												
Скадар	х		х	х					х				х	
Тиват	х												х	
Трипорт		х		х			х	х	х					

Табела 3: Регистровани типови импортованих транспортних амфора.

	Г	А	Б	Д	Д	Д	К	К	Л	Л	Ф	Л	Непо	К
	р	п	р	р	р	р	о	о	а	Р	Т	а	а	р
	ч	о	и	е	е	е	К	р	м	Л	о	а	к	знат
	к	л	н	с	с	с	н	и	К	б	е	р	о	тип
	о	о	д	е	е	е	и	н	о	о	д	с	о	и/или
	и	н	и	л	л	л	д	н	с	љ	з	о	н	и/или
	т	и	и	л	л	л	д	н	с	љ	з	о	н	и/или
	а	ј	и	1А	1Б	2-4	А	Б	а	б	с	с	с	чепо
	л	а	и						а	б	с	с	с	ви
									2				2	е
Ћафкал	х	х												
Ћешибе														х
Улцињ	х													
Фер Шкопетит														х
Хекаљ	х	х	х	х	х	х								
Чапљина														х
Шкамби Мбрет	х	х												
Шкамби	х	х												
Шнлиу														

Табела 4: Регистровани налази различитих типова импортоване fine керамике
(Гн.к. – гнатија керамика; М.п. – мегарски пехари; Црн.фиг.к. – црнофигурална керамика; Црв.фиг. к. – црвенофигурална керамика).

	Гн.к	М. п.	Црн. фиг. к.	Црв. фиг. к.	Остала сликана, црнофирнисана, ребраста и керамика у боји печења	Брадавичас. кантароси	Протокоринт. и коринтска
Бабуњ					х		
Баљибарда					х		
Бељај					х		
Бељтој		х			х		
Берат		х					
Бељш					х		х
Бидзелење					х		
Бодини					х		
Брштаник	х						
Будва	х				х		
Ваљши					х		
Вигањ	х						
Вид	х						
Витаљина					х		
Волујица					х		
Врановићи					х		
Гајтан					х		
Гањол		х			х		
Горица					х		
Гошићи	х				х		
Грахово – К.	х				х		
Дарда					х		
Деширан					х		

Табела 4: Регистровани налази различитих типова импортоване фине керамике.

	Гн. к.	М. п.	Црн. фиг. к.	Црв. фиг. к.	Остала сликана, црнофирнисана, ребраста и керамика у боји печења	Брадавичес. кантароси	Протокоринт. и коринтска
Дзибр	х	х			х		
Диноши					х		
Драгот					х		
Дубровни к				х			
Згрдеш	х	х			х		
Зиг Цафај	х				х		
Јурјевић	х						
Канин	х	х			х		
Кљос		х			х		
Кратуљ		х			х		
Кула							
Грацен					х		
Купари	х				х		
Лешани					х		
Љеш	х				х		
Мавров					х		х
Матагужи и Гост.	х				х		
Марглич		х			х		
Машкјез					х		
Медун					х		
Мљик					х		
Моксет					х		
Момишић и	х				х		
Накована	х						

Табела 4: Регистровани налази различитих типова импортоване фине керамике.

	Гн. к.	М. п.	Црн. фиг. к.	Црв. фиг. к.	Остала сликана, црнофирнисана, ребраста и керамика у боји печења	Брадавичес. кантароси	Протокоринт. и коринтска
Отлак					х		
Орикум			х		х		
Орлов крш	х				х		
Ошанићи	х				х	х	х
Папр					х		
Петрељ					х		
Прењ	х			х	х		х
Пришта					х		
Пљоч				х	х		х
Рисан	х	х			х		
Рог					х		
„Света Марија“					х		
Скадар	х	х			х		
Тиват				х	х		х
Трешњево							
Трипорт		х	х		х		
Ћафкал							
Ћешибе					х		
Улцињ	х		х	х	х		х
Хекаљ		х			х		
Чапљина	х						
Шкамби							
Мбрет					х		

Табела 5: Регистровани налази импортованог и домаћег накта и делова ношње.

	Медитерански импорти	Латенски импорти	Локална израда	Непознато
Белш			x	
Будва	x	x	x	x
Гајтан			x	
Гошићи		x	x	x
Дзибр	x		x	
Ирмај	x	x	x	
Кратуљ			x	
Крушевице и Врб.			x	x
Љеш		x	x	
Мавров	x		x	
Магаџи и Гост.	x	x	x	
Марглич				x
Момишићи	x	x	x	
Ошанићи	x	x		x
Прењ			x	
Пљоч			x	
Рисан	x		x	x
Сеништ			x	
Скадар			x	
Тиват			x	
Трипорт			x	
Улцињ	x			
Цавтат	x	x	x	x

Табела 6: Регистровани налази оруђа и оружја.

	Пољопривредно оруђе	Занатско оруђе	Офанзивно оружје	Дефанзивно оружје
Бајовци		x	x	
Белш			x	x
Будва			x	x
Гајтан	x		x	
Гошићи	x		x	
Зрдеш				x
Ирмај	x	x	x	
Кротина	x			
Крушевице и Врб.			x	
Љеш		x	x	
Мавров	x		x	
Матагужи и Гост.	x		x	
Марглич	x		x	
Момишићи			x	
Накована	x	x		
Орикум		x		
Ошанићи	x	x	x	x
Пљоч		x		
Рисан	x	x		
Тиват		x		
Трипорт	x		x	
Цавтаг				x

Табела 7: Регистровани налази новца кованог на источном Јадрану.

	И	Ф	Д	Р	Б	С	Г	Л	Д	А	М	Б	О	О	А	Н
	с	а	а	и	а	к	е	и	и	п	о	и	л	р	м	Е
	а	р	о	з	л	о	н	с	р	о	н	л	и	и	а	П
	о	р	о	а	д	ц	о	а	л	у	и	м	к	н	О	
	с	с	н	ј	р	и	с	х	о	н	с	п		т	З	
		о	о	а	ј			и	н	и		е		и	Н	
		н	с		е			о	и	ј				ј	А	
								н	ј	е				а	Т	
									а						О	
Баргулас									х							
Берат									х							
Бидзелење									х							
Бодини									х							
Будва					х											
Ваљши									х							
Вид									х	х						
Гајтан						х	х	х	х	х						
Гошићи					х											
Грахово – Кашљав.							х									
Грахово – Умац																х
Гурзеза									х	х	х			х		
Деширан									х	х				х		
Дзибр									х	х						
Драгот									х							
Дубровник					х		х		х	х						
Згрдеш	х							х	х	х						
Зиг Џафај									х							
Ирмај									х	х		х			х	
Канин										х						
Кљос									х	х		х		х	х	х
Кратуљ					х	х										
Кула Грацен									х	х				х		
Лешани									х	х				х		
Љеш							х	х	х	х						

Табела 7: Регистровани налази новца кованог на источном Јадрану.

	И	Ф	Д	Р	Б	С	Г	Л	Д	А	М	Б	О	О	А	Н
	с	а	а	и	а	к	е	и	и	п	о	и	л	р	м	Е
	а	р	о	з	л	о	н	с	р	о	н	л	и	и	а	П
	о	р	о	а	д	ц	о	а	л	у	и	м	к	н	О	
	с	с	н	ј	р	и	с	х	о	н	с	п		т	З	
		о	о	а	ј			и	н	и	е			и	Н	
		н	с	е				о	и	ј				ј	А	
									н	ј	е				а	Т
										а						О
Мавров										х			х	х	х	
Матагужи и Гостиљ						х	х		х							
Марглич									х	х						
Машкјез									х							
Момишићи									х							
Ошанићи	х	х		х					х							х
Папр									х	х				х		
Петрељ									х	х				х		
Прењ				х												
Пљоч									х			х	х	х	х	
Ренц						х										
Рисан				х	х				х	х						
Самобор						х			х	х						
„Света Марија“									х	х				х		
Сеништ										х						
Столац									х	х						
Тиват				х												
Трипорт																х
Укшићи				х						х						
Хекаљ										х						
Цавтат						х			х	х						
Шкамби Шнлиу																х

Табела 8: Регистровани налази новца кованог на ширем медитеранском простору.

	Р	Р	А	Ф	О	Е	Ф	А	Б	К	Д	Л	К	Ф	К	Р	Д	А	Н
	и	и	н	о	и	п	и	р	е	о	а	и	о	и	а	е	е	м	Е
	м	м	а	к	т	и	л	к	о	р	м	к	р	л	с	г	м	б	П
	с	с	к	и	а	р	и	а	т	и	а	е	к	и	а	и	е	р	О
	к	к	т	д		с	п	г	с	н	с	ј	и	п	н	ј	т	а	З
	и	и	о	а		к		а	к	т	т		р		д		р	к	Н
			р			и	V	с	и		и		а	П	а		и	и	А
	р	ц	и								о			р		ј	ј		Т
	е	а	о								н						е	а	О
	п	р	н																
																			П
Бидзелење						х													х
Бодини						х													х
Вид	х																		

Табела 8: Регистровани налази новца кованог на ширем медитеранском простору.

	Р	Р	А	Ф	О	Е	Ф	А	Б	К	Д	Л	К	Ф	Н	С	Е	А	А	Н
	и	и	н	о	и	п	и	р	е	о	а	и	о	и	е	и	у	л	м	Е
	м	м	а	к	т	и	л	к	о	р	м	к	р	л	а	р	б	е	б	П
	с	с	к	и	а	р	и	а	т	и	а	е	к	и	п	а	е	к	р	О
	к	к	т	д	с	п	г	с	н	с	ј	и	п	о	к	ј	с	а	З	
	и	и	о	а	к	а	к	т	т	р	л	у	а	а	к	Н				
			р	и	V	с	и	и	а	П	и	з	н	и	А					
	р	ц	и					о			с	а	д	ј	Т					
	е	а	о					н					а	а	О					
	п	р	н											р						
Мавров					х	х							х							
Магагужи						х							х							
Г.																				
Марглич						х														
Момишић													х							
и																				
Ошанићи	х	х	х	х	х															х
Папр						х														х
Петрељ						х														х
Прењ																				
Пљоч						х				х			х	х	х	х	х	х	х	х
Рисан	х									х	х	х								
Самобор										х										
„Света						х														х
Марија“																				

Табела 8: Регистровани налази новца кованог на ширем медитеранском простору.

Р	Р	А	Ф	О	Е	Ф	А	Б	К	Д	Л	К	Ф	К	Р	Д	А	А	Н
и	и	н	о	и	п	и	р	е	о	а	и	о	и	а	е	е	л	м	Е
м	м	а	к	т	и	л	к	о	р	м	к	р	л	с	г	м	е	б	П
с	с	к	и	а	р	и	а	т	и	а	е	к	и	а	и	е	к	р	О
к	к	т	д		с	п	г	с	н	с	ј	и	п	н	ј	т	с	а	З
и	и	о	а		к		а	к	т	т		р		д		р	а	к	Н
		р			и	Ѧ	с	и		и		а	П	а		и	н	и	А
р	ц	и								о			р		ј	д	ј	Т	
е	а	о							н						е	а	а	О	
п	р	н														р			
																	П		

Трипорт

х

Цавтаг

х х

ПРИЛОГ 2: ГЕОГРАФСКЕ КАРТЕ

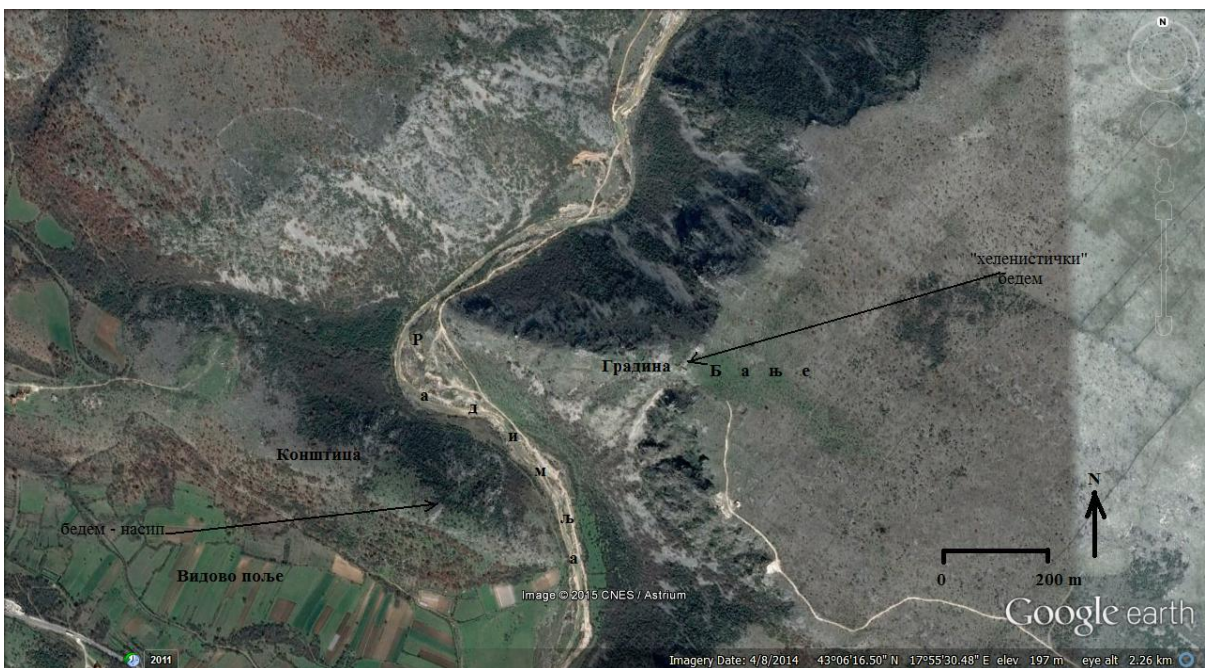

Карта 1: Југоисточно јадранско приморје са залеђем и важнијим насељима (МД).

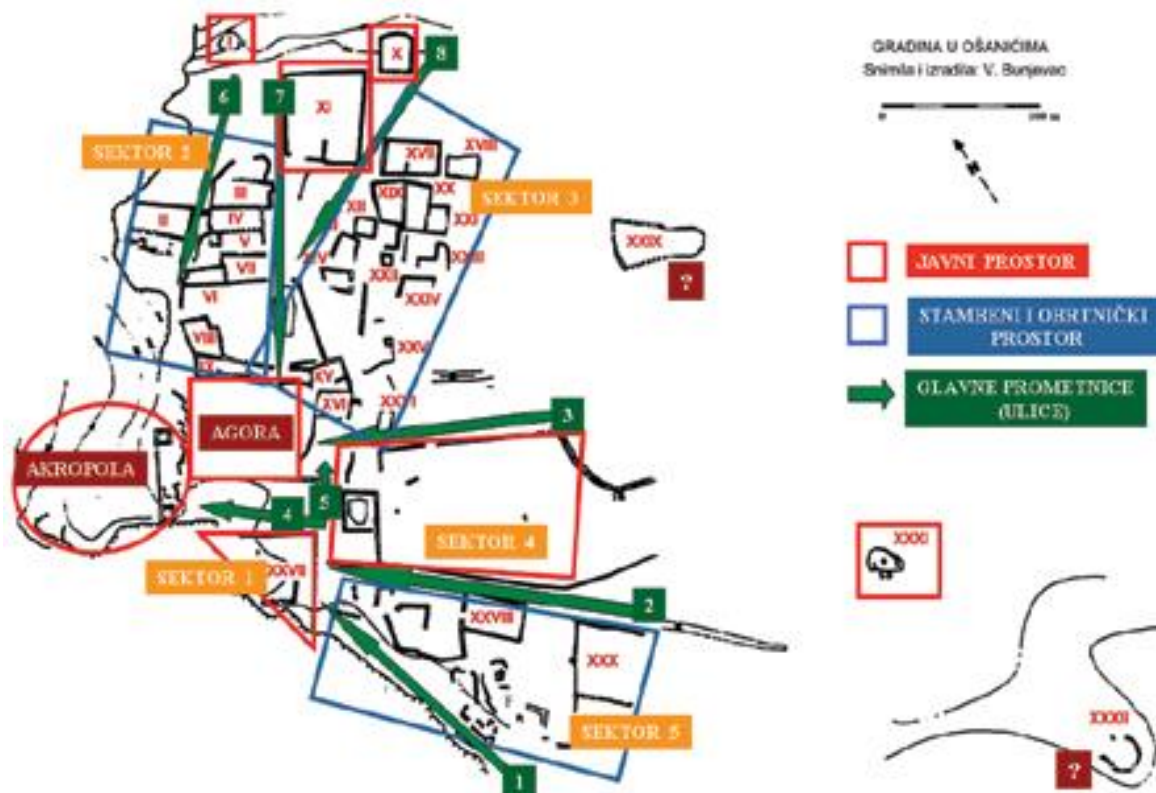
ПРИЛОГ 3: ТОПОГРАФИЈА И СТРУКТУРЕ – ИЛУСТРАЦИЈЕ

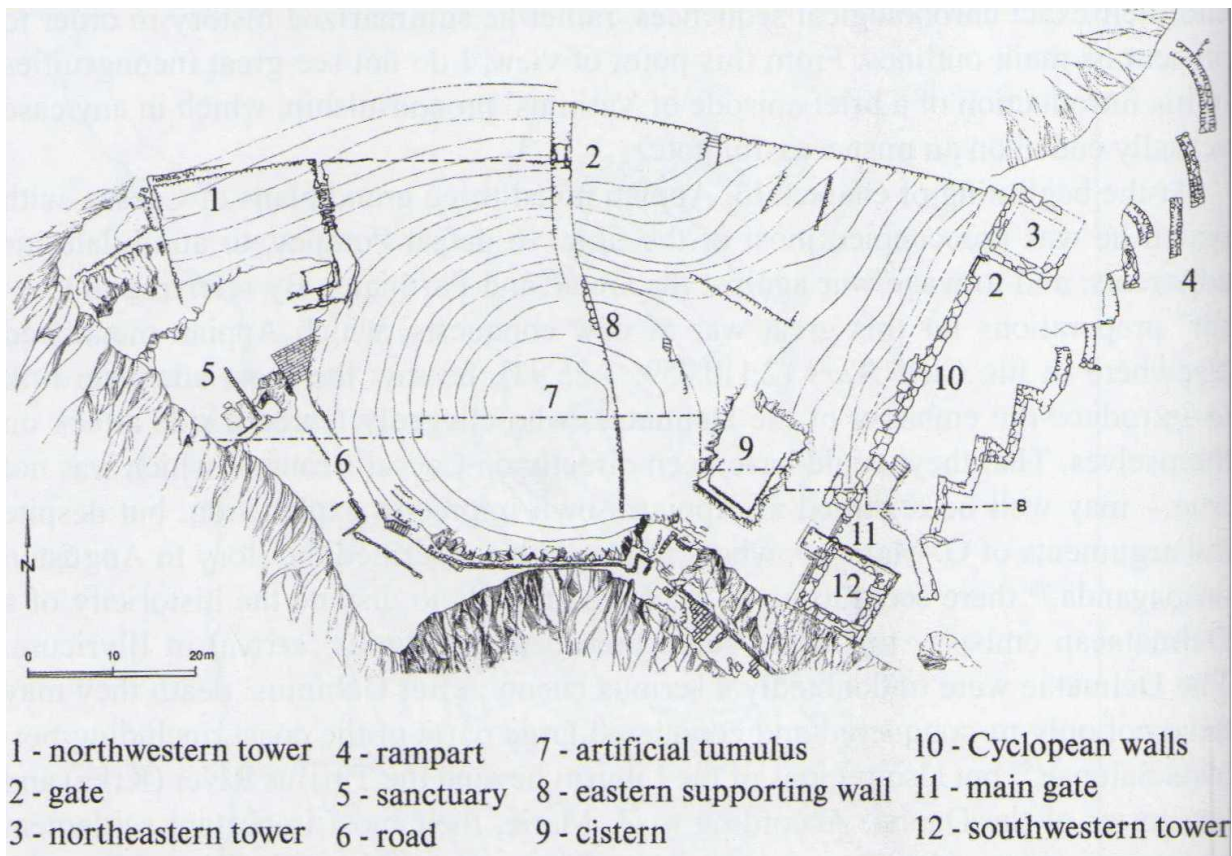
Слика 1: Ошанићи – положај Градине са означеним насеобинским терасама на западним падинама (Marijan 2011, sl. 6).

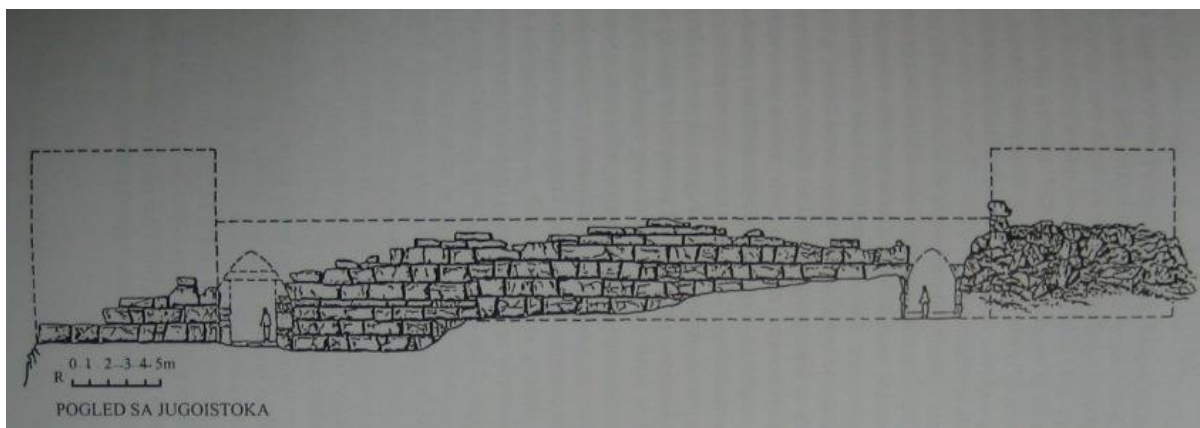
Слика 2: Ошанићи – сателитски снимак локалитетâ са назначеним топонимима (Google Earth 2015).

Слика 3: Ошанићи – основа насеља, просторне целине и правци комуникација (Marijan 2011, sl. 7).

Слика 4: Ошанићи – основа утврђеног дела насеља – Градина или „акропола“ (Šašel Kos 2005, fig. 86).

Слика 5: Ошанићи – велики „хеленистички“ бедем са две капије и две куле на Градини (Marijan 1991, Plan 7).

Слика 6: Ошанићи – поглед на „хеленистички“ бедем са североисточне куле (Šašel Kos 2005, fig. 73).

Слика 7: Ошанићи – унутрашњост главне капије „хеленистичког“ бедема (Šašel Kos 2005, fig. 87).

Слика 8: Ошанићи – детаљ спољне стране „хеленистичког“ бедема (Marić 1976d, sl. 2).

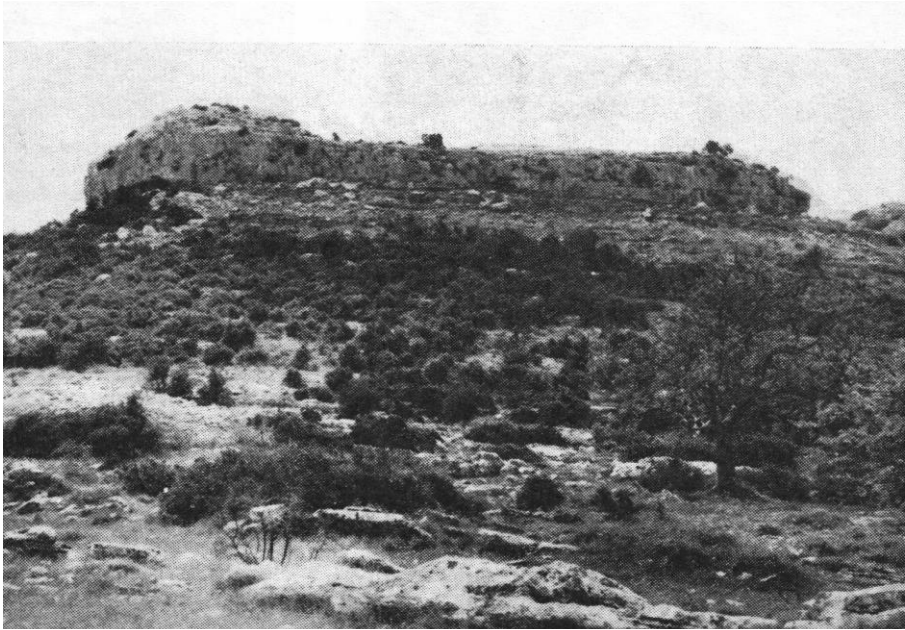
Слика 9: Ошанићи – део „хеленистичког“ бедема поред главне капије насља (Marijan 2011, sl. 4).

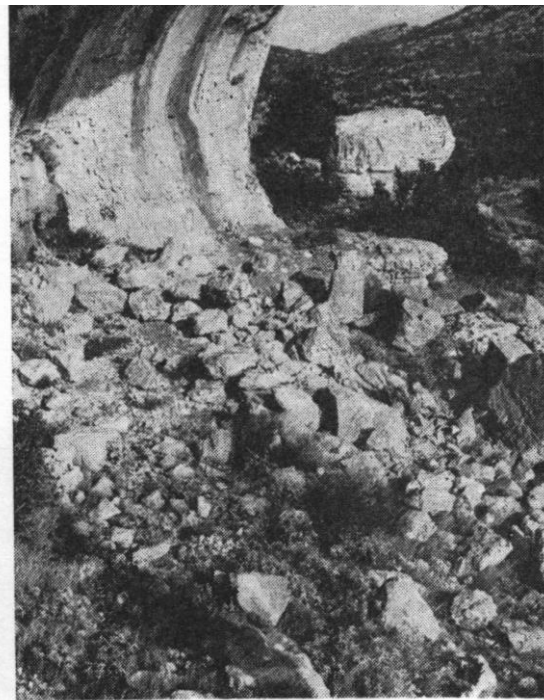
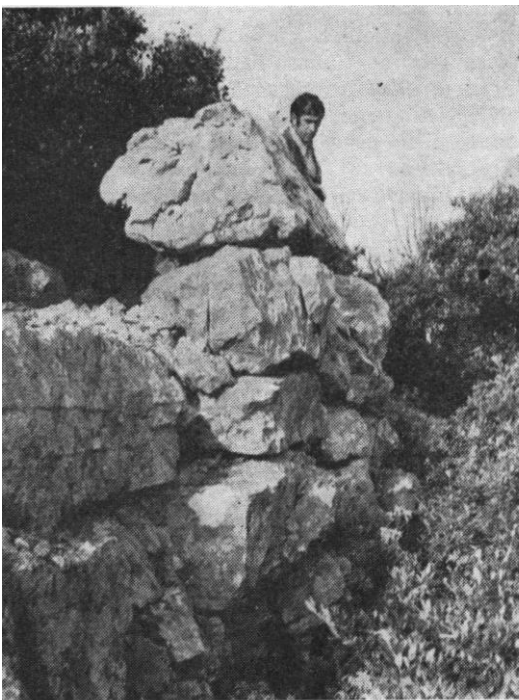
Слика 10: Ошанићи – детаљ југозападне куле (Орџина Stolac 2011. <http://www.stolac.gov.ba>; 20. 11. 2013.).

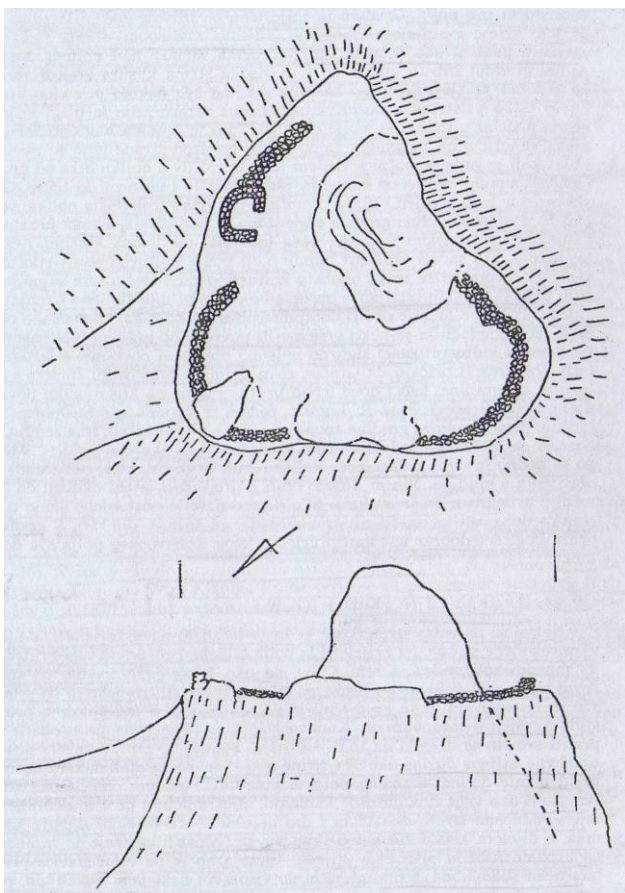
Слика 11: Ошанићи – камено степениште унутар утврђеног насеља (Орџина Stolac 2011. <http://www.stolac.gov.ba>; 20. 11. 2013.).

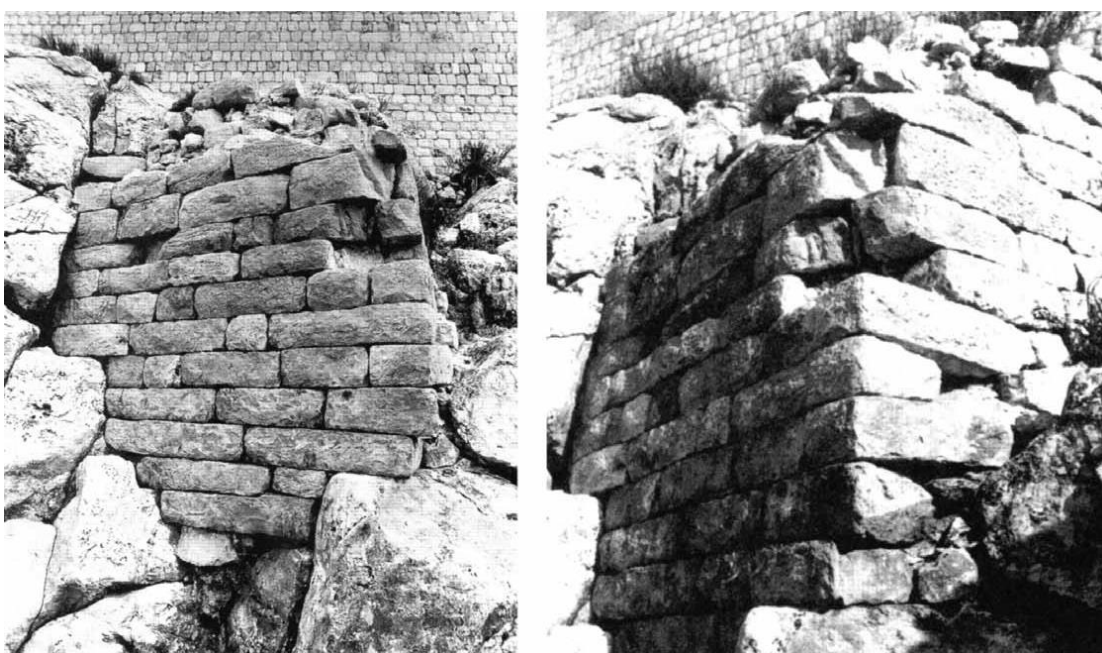
Слика 12: Накована – Град (Petrić 1978a, sl. 1).

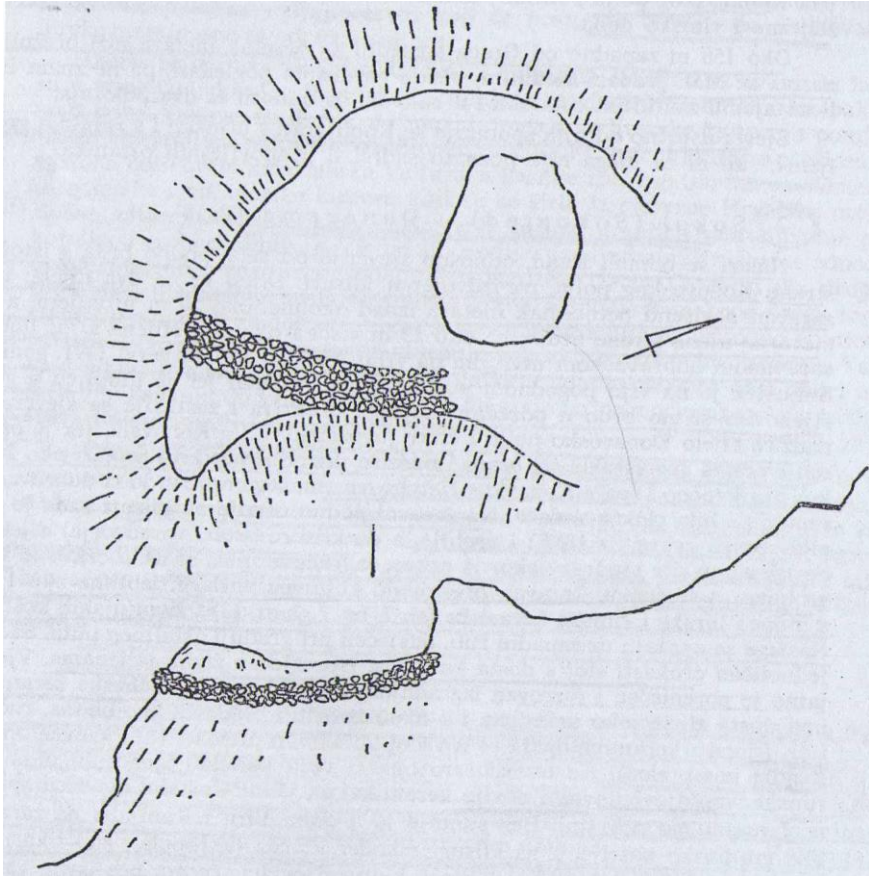
Слика 13: Накована – остаци бедема (лево) и настамби (Petrić 1978a, sl. 2, 3).

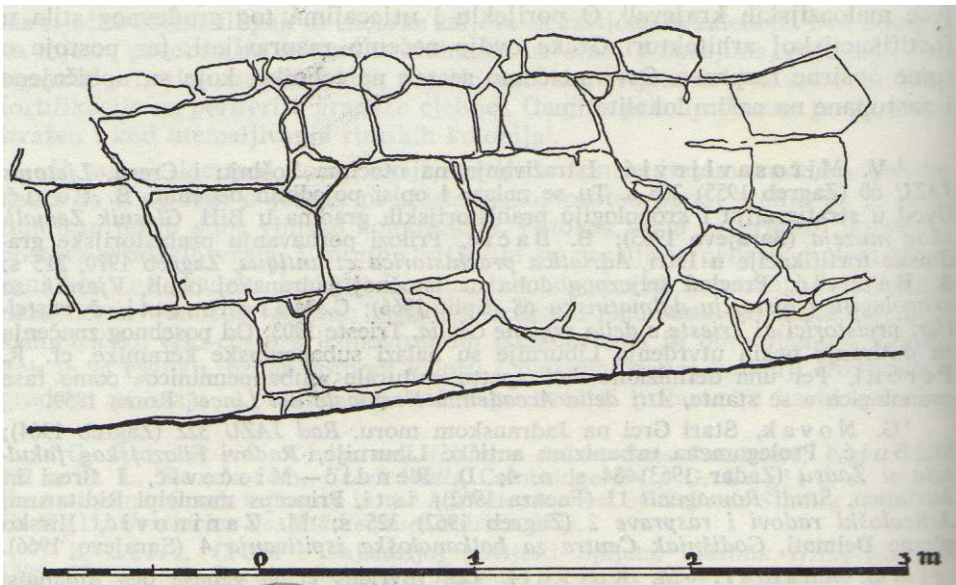
Слика 14: Водовађа – утврђено насеље (Batović 1988a, sl. 3).

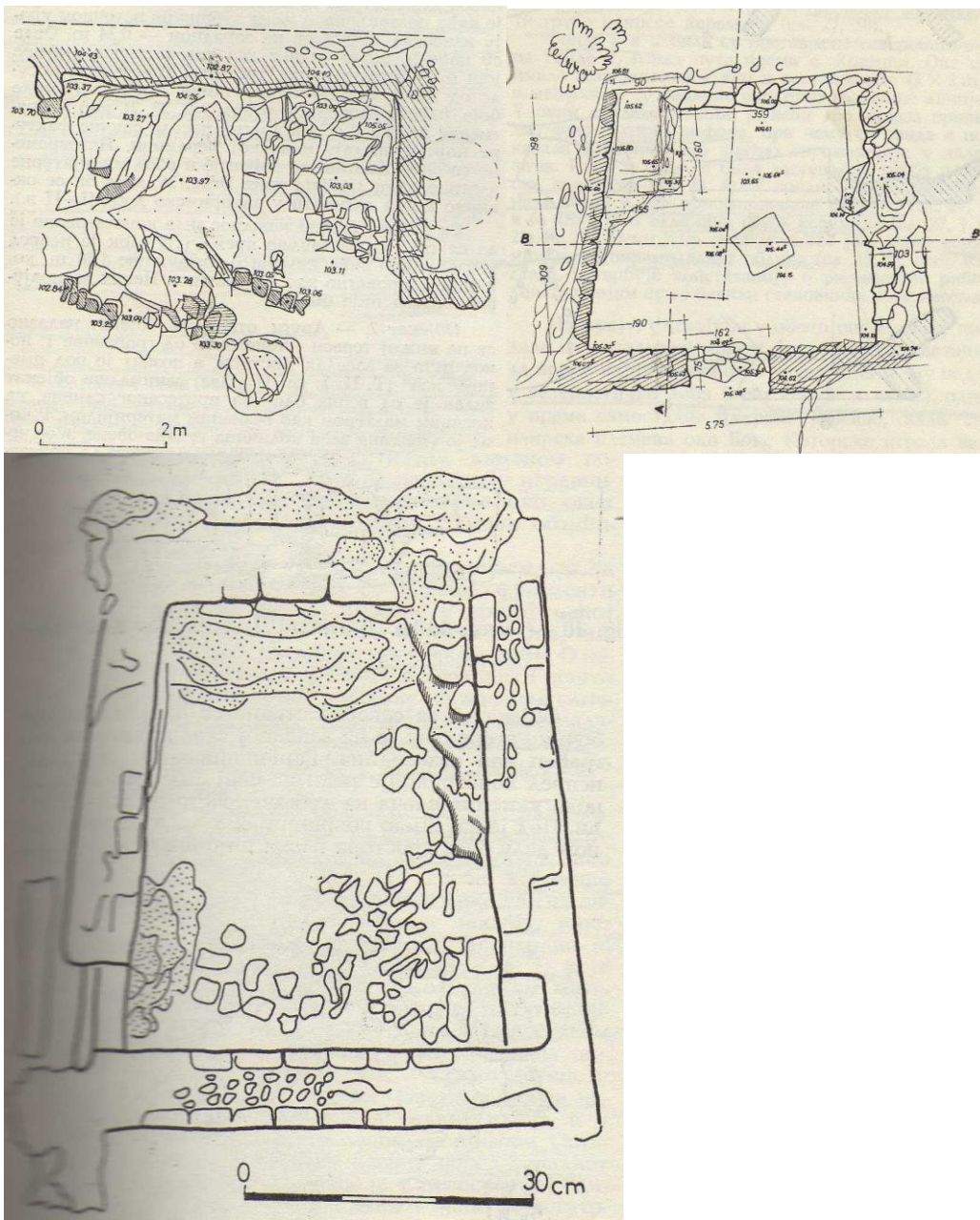
Слика 15: Дубровник – остаци „хеленистичке“ фортификације (Petrić 2009, sl. 6).

Слика 16: Дунаве (Градац) – утврђено насеље (Batović 1988a, sl. 4).

Слика 17: Купари – део бедема утврђеног насеља (Faber 1976, sl. 2).

Слика 18: Гошићи – основе објекта 2, 3 и 1 (Паровић – Пешикан 1979, сл. 11, 13, 9).

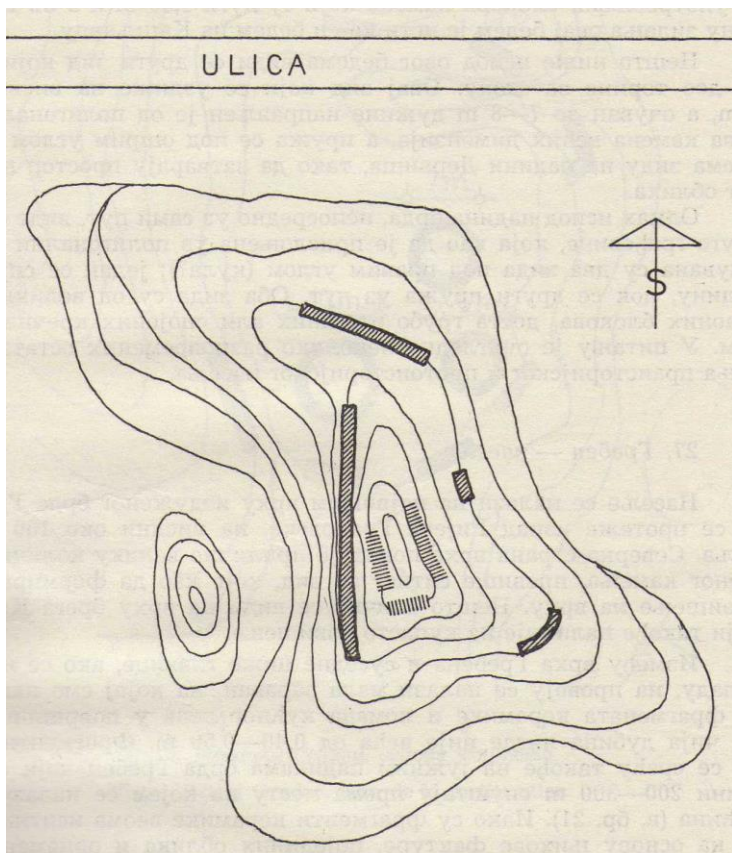
Слика 19: Гошићи – блокови античког утврђења у субструкцији рецентног приступног пута (фотографисао М.Д.).

Слика 20: Грахово – Бара Граховска – бедем од полигоналних блокова (Паровић – Пешикан 1980, Т.4/11).

Слика 21: Грахово – Кашљавац – остаци бедема (Паровић – Пешикан 1980, Т.4/13).

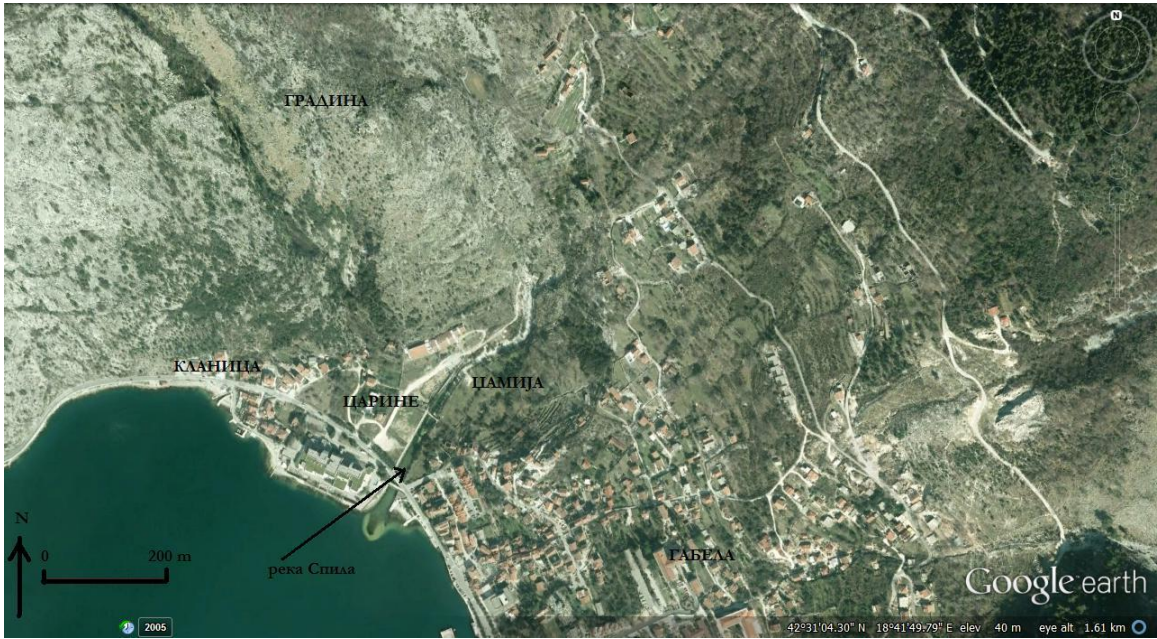
Слика 22: Грагово – Умац – основа утврђења (Паровић – Пешикан 1980, сл. 3).

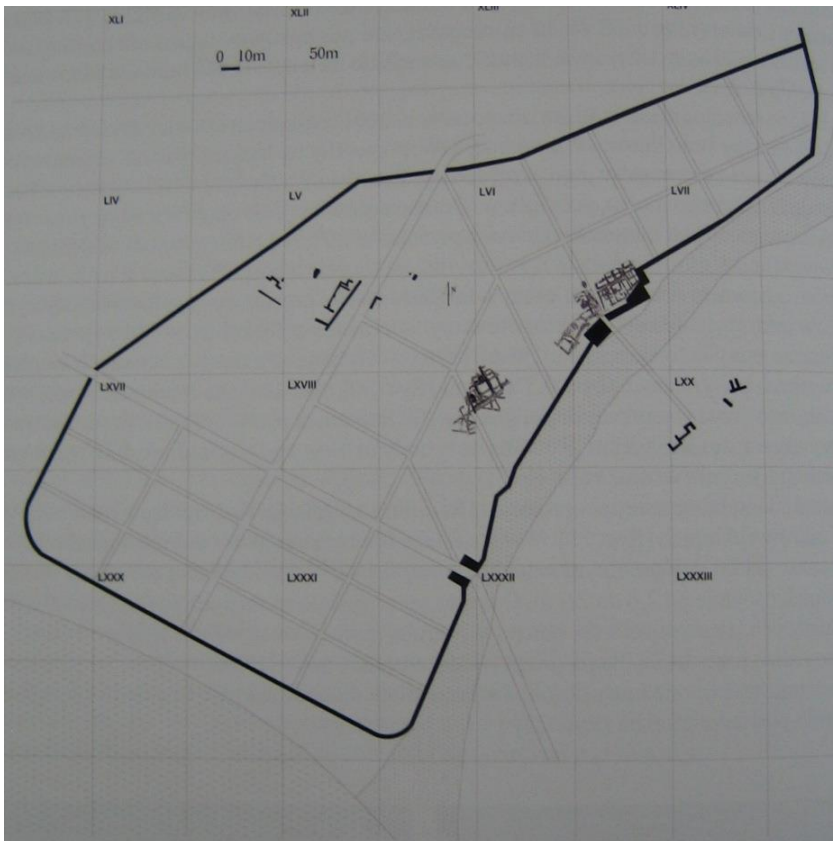
Слика 23: Грагово – Умац – остаци старијег бедема (Паровић – Пешикан 1980, Т.7/16).

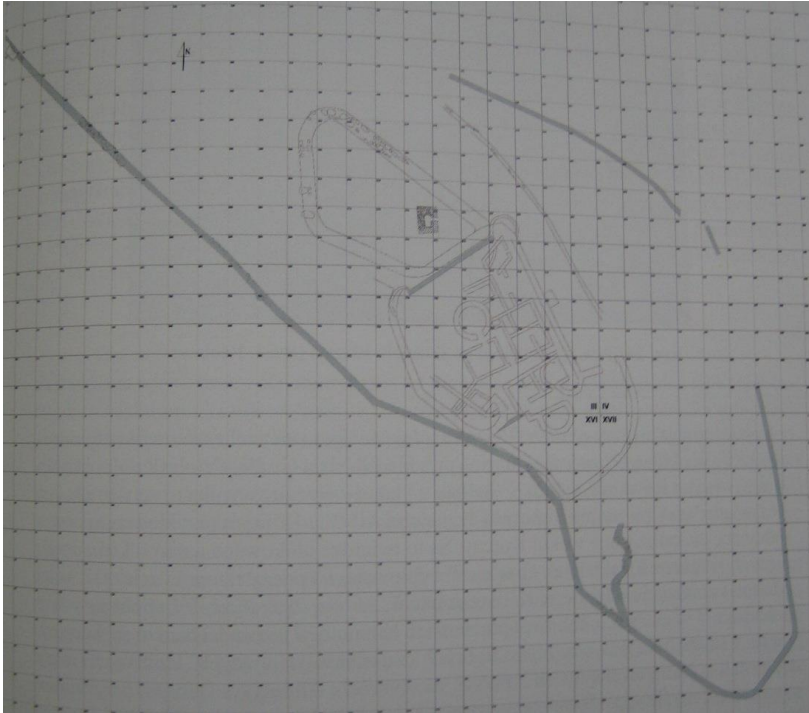
Слика 24: Рисан – положаји локалитета Градина (горе) и Царине (фотографисао М. Д.).

Слика 25: Рисан – сателитски снимак локалитетâ (Google Earth 2015).

Слика 26: Рисан – основа насеља на Царинама (Dyczek et al. 2010, гус. 22).

Слика 27: Рисан – основа насеља на Градини (Duszek et al. 2010, гус. 23).

Слика 28: Рисан – поглед на истражени део Царина са позиције Градина; ортогонална организација предримског насеља и назначено место главне капије утврђеног насеља (фотографисао М. Д.).

Слика 29: Рисан – Царине – главна капија и улица посматрано са унутрашње стране (фотографисао М. Д.).

Слика 30: Рисан – Царине – остаци унутрашњег лица бедема уз реку Спилу (фотографисао М. Д.).

Слика 31: Рисан – Царине – детаљ на бедему (фотографисао М. Д.).

Слика 32: Рисан – Царине – унутрашња конструкција бедема (фотографисао М. Д.).

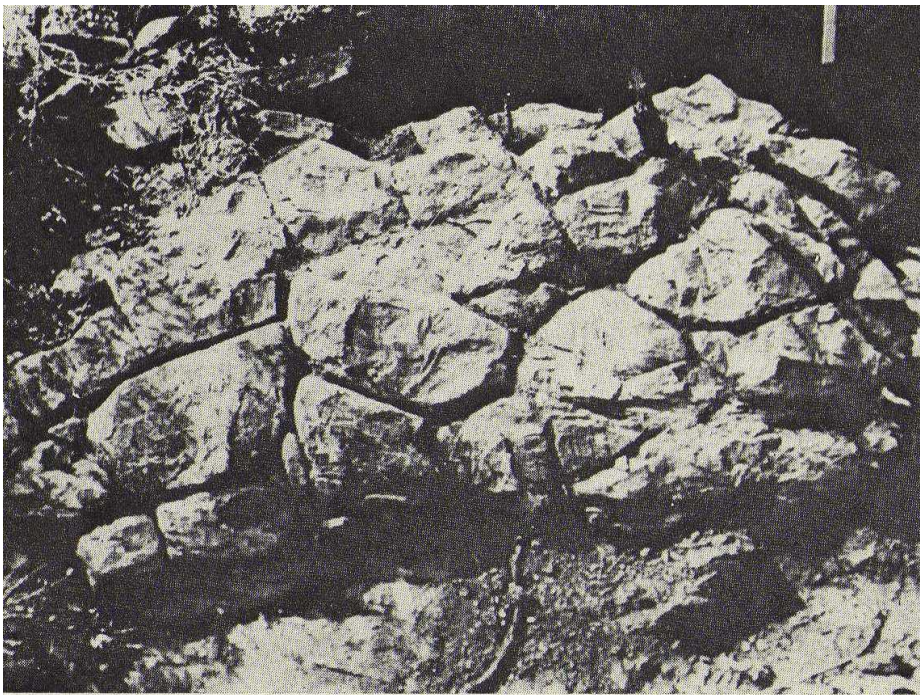
Слика 33: Рисан – Царине – остаци улице између стамбених објеката (фотографисао М. Д.).

Слика 34: Рисан – Градина – остаци бедема (фотографисао М. Д.).

Слика 35: Рисан – Царине – остаци улице, канализационог канала и стамбених објеката (фотографисао М. Д.).

Слика 36: Тиват – Гомилица – остаци каменог бедема (Паровић – Пешикан 1979, Т.3/4).

Слика 37: Трешњево – остаци каменог бедема (Паровић – Пешикан 1980, Т.11/31).

Слика 38: Будва – бочни зид улазне капије утврђења (фотографисао М. Д.).

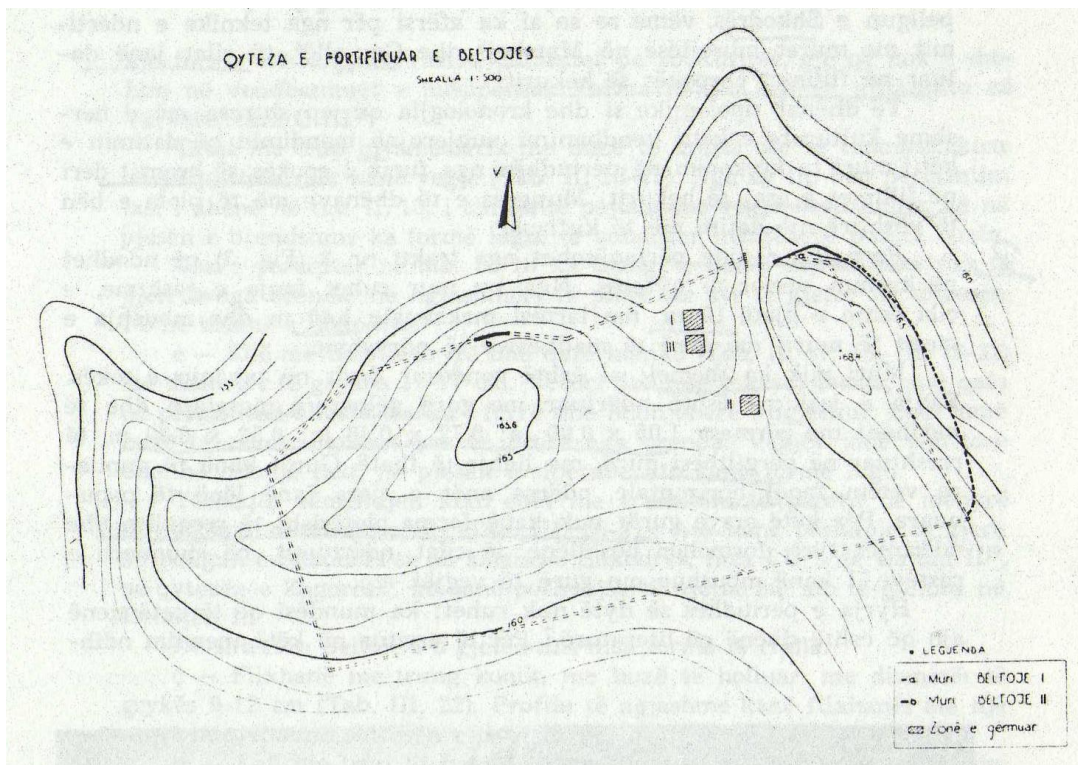
Слика 39: Улцињ – блокови утврђења пред улазом (фотографисао М. Д.).

Слика 40: Улцињ – бедем утврђеног насеља, детаљ (фотографисао М. Д.).

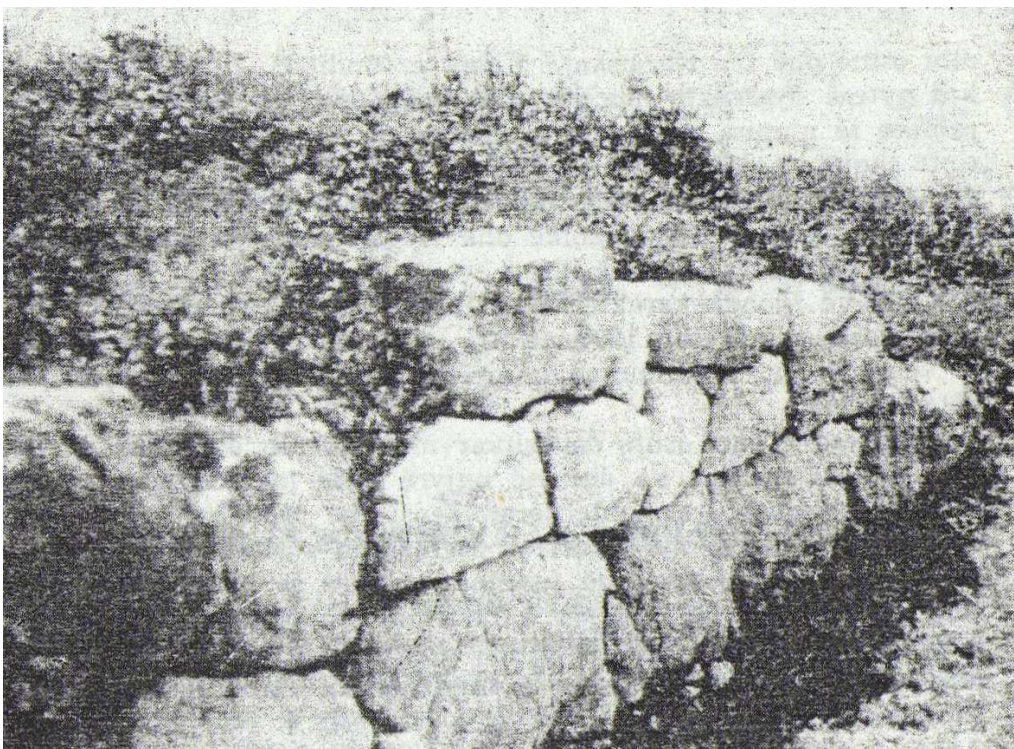
Слика 41: Свач – остаци „киклопског“ бедема (фотографисао Д. Булић).

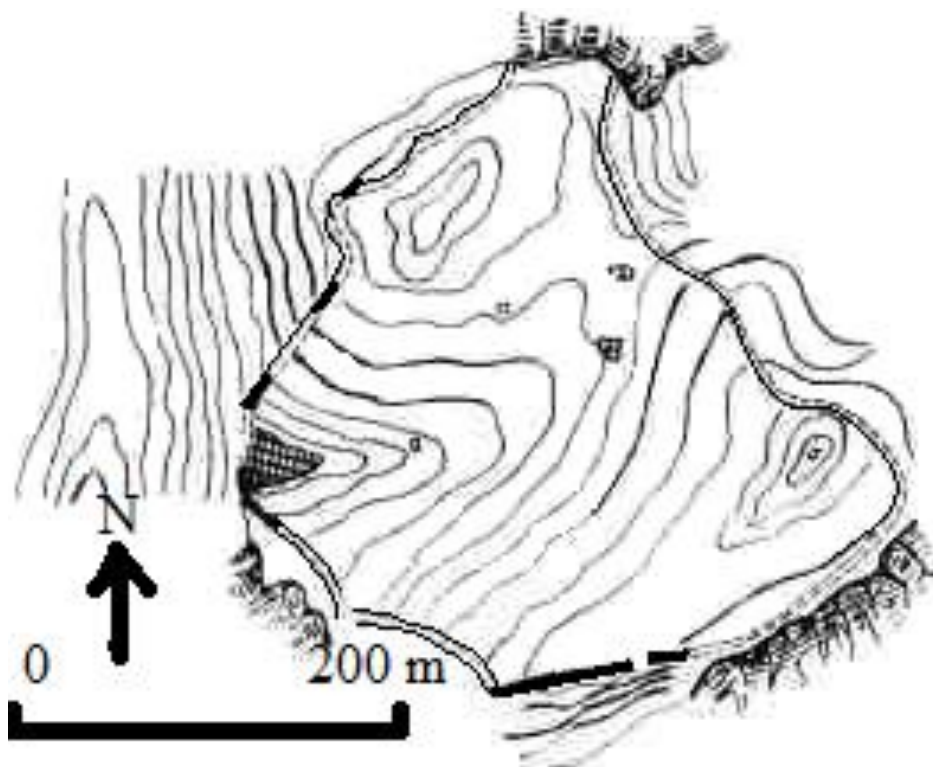
Слика 42: Белтој – основа насеља (Lahi 1988b, fig. 1).

Слика 43: Бељтој – остаци старијег бедема (Lahi 1988b, fig. 2).

Слика 44: Бељтој – остаци млађег бедема (Lahi 1988b, fig. 3).

Слика 45: Гајтан – основа утврђења (Karaiskaj 1981, fig. 3).

Слика 46: Гајтан – улаз у утврђење (Shruza 2014, fig. 5).

Слика 47: Гајган – лице бедема (Shruza 2014, fig. 4).

Слика 48: Гајган – спољашње лице бедема (Korkuti 1976, Т. 3/3).

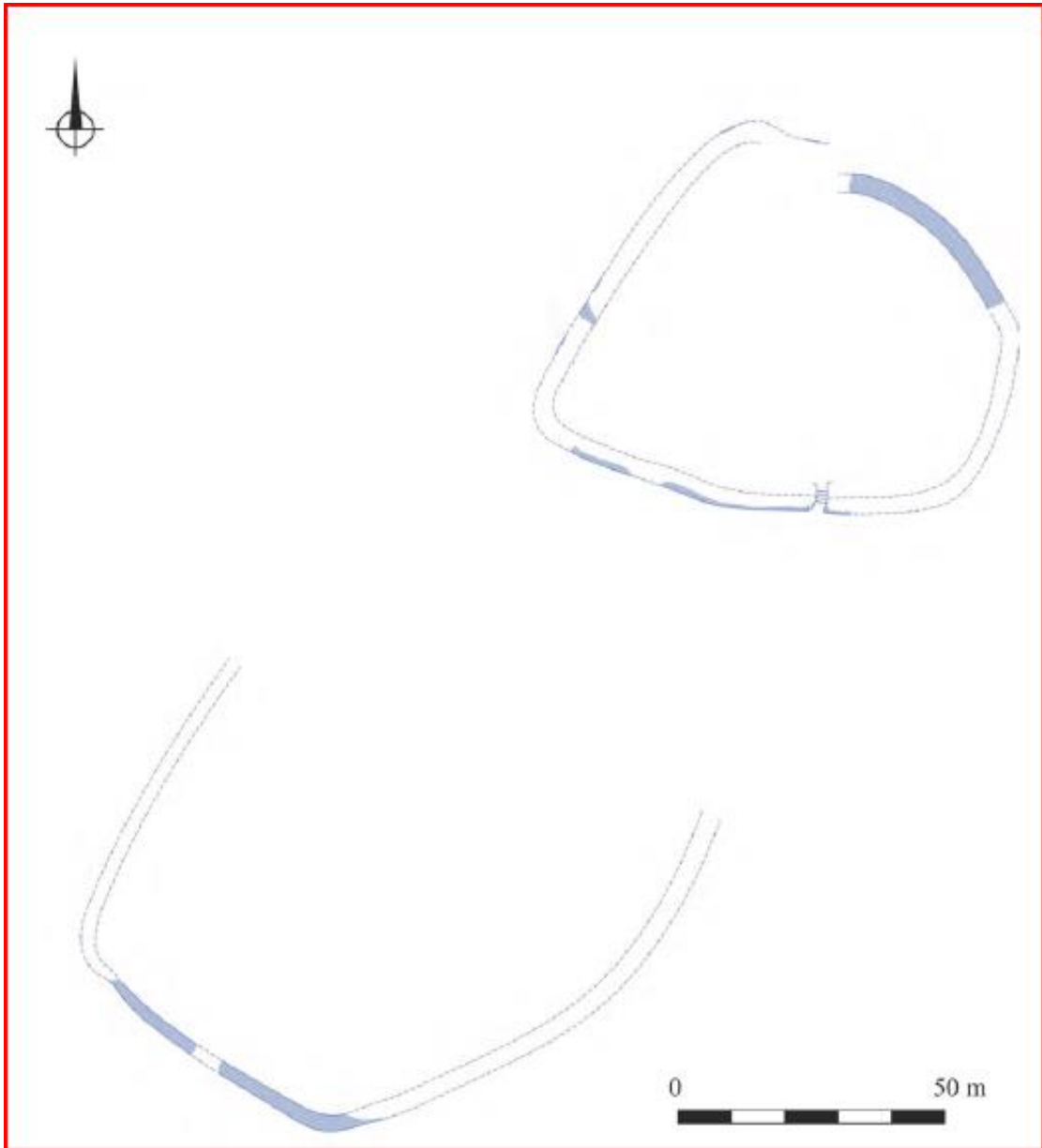
Слика 49: Гајган – конструкција бедема (Shruza 2014, fig. 3).

Слика 50: Гањол – конструкција бедема (Shruza 2014, fig. 12).

Слика 51: Гањол – остаци бедема (Shruza 2014, fig. 13).

Слика 52: Бутеза – основа утврђеног насеља (Вугај et al. 2013, fig. 18).

Слика 53: Бутеза – лице бедема (фотографисао М. Д.).

Слика 54: Бутеза – конструкција бедема (фотографисао М. Д.).

Слика 55: Бутеза – улаз у горње утврђење (Bugaj et al. 2013, fig. 6).

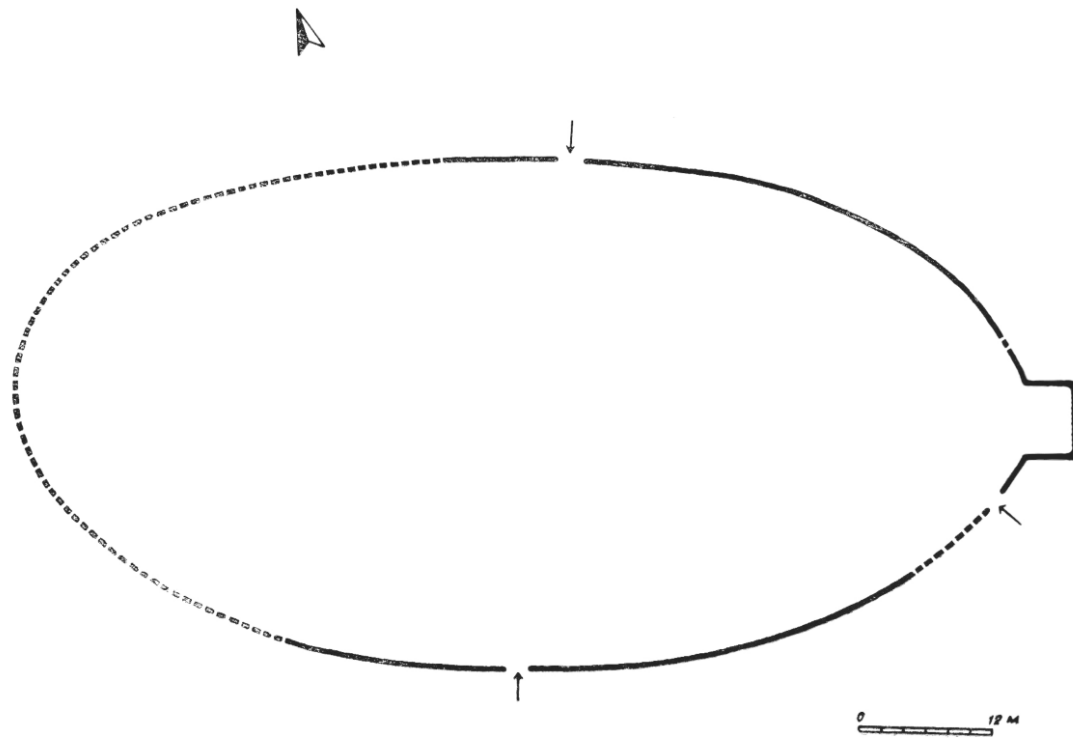
Слика 56: Златица – положај локалитета (фотографисао М. Д.).

Слика 57: Златица – угао северне куле (фотографисао М. Д.).

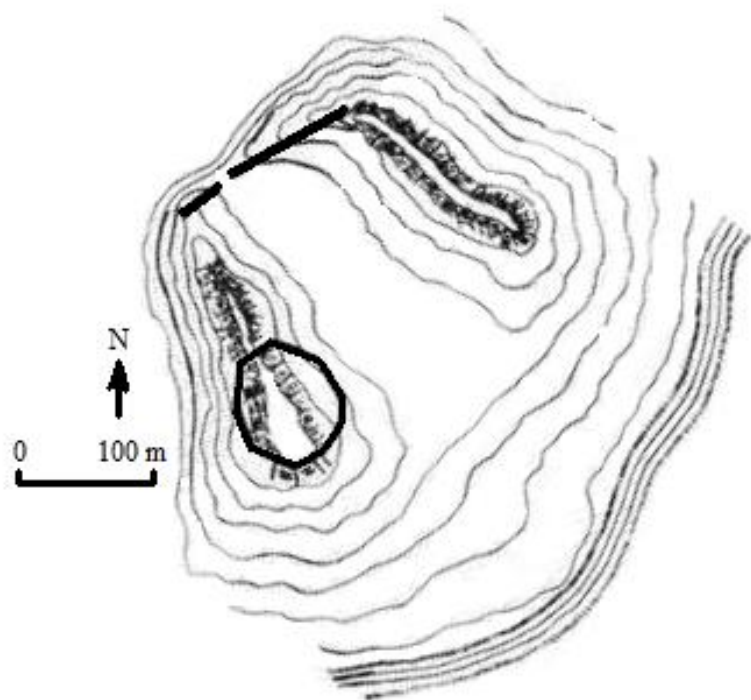
Слика 58: Златица – зид јужне куле (фотографисао М. Д.).

Слика 59: Кратуљ – основа утврђења (Shruza 2014, fig. 18).

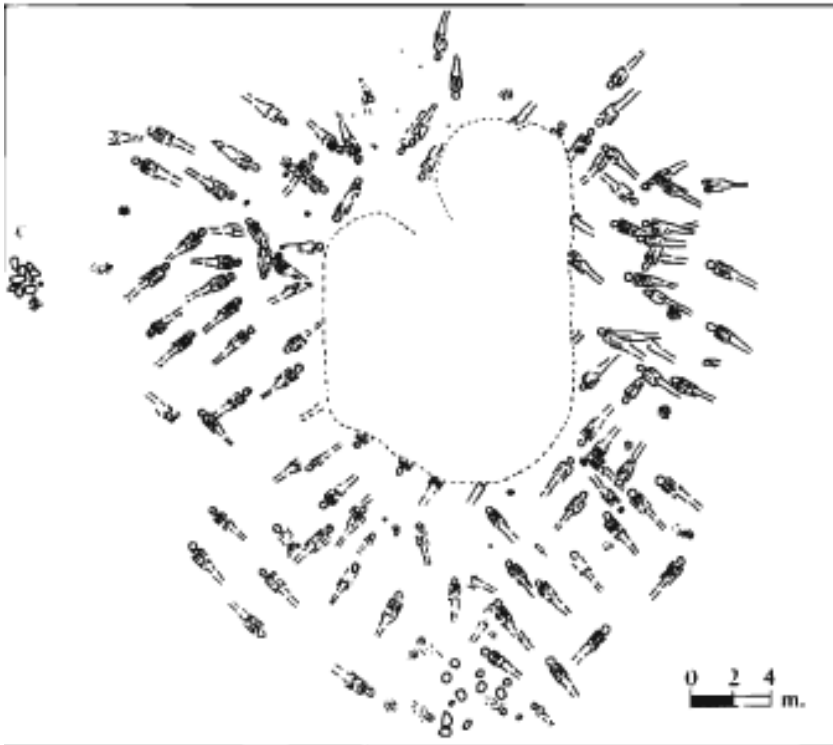
Слика 60: Кратуљ – остаци куле (Shruza 2014, fig. 19).

Слика 61: Кодра Маршеј – основа насеља (Karaiskaj 1981, fig. 2).

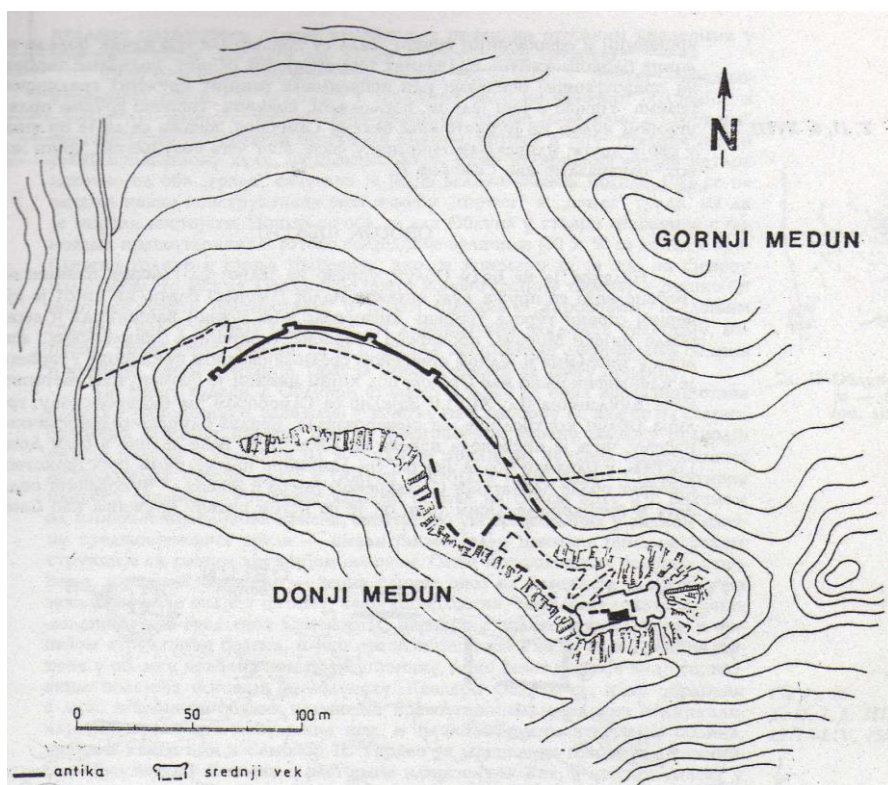
Слика 62: Кодра Маршеј – лице бедема (Shruza 2014, fig. 10).

Слика 63: Гостиљ – основа некрополе (Wilkes 1992, fig. 18).

Слика 64: Матагуџи – остаци „хеленистичке“ архитектуре (Velimirović – Žižić i Pravić 1986, sl. 1).

Слика 65: Медун – основа насеља (Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 11).

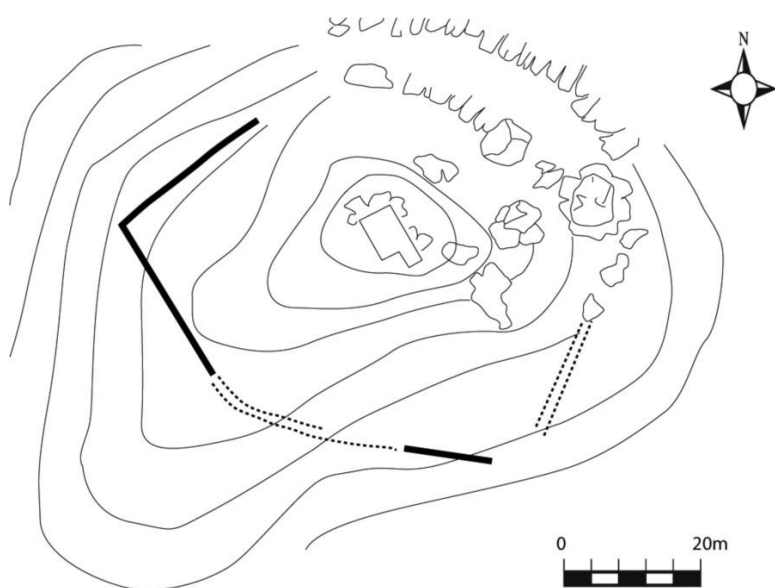
Слика 66: Медун – остаци куле на северном бедуу (фотографисао М. Д.).

Слика 67: Медун – унутрашњи бедем (фотографисао М. Д.).

Слика 68: Медун – остаци степеница уклесаних у стену (фотографисао М. Д.).

Слика 69: Моксет – основа утврђења (Shruza 2014, fig. 14).

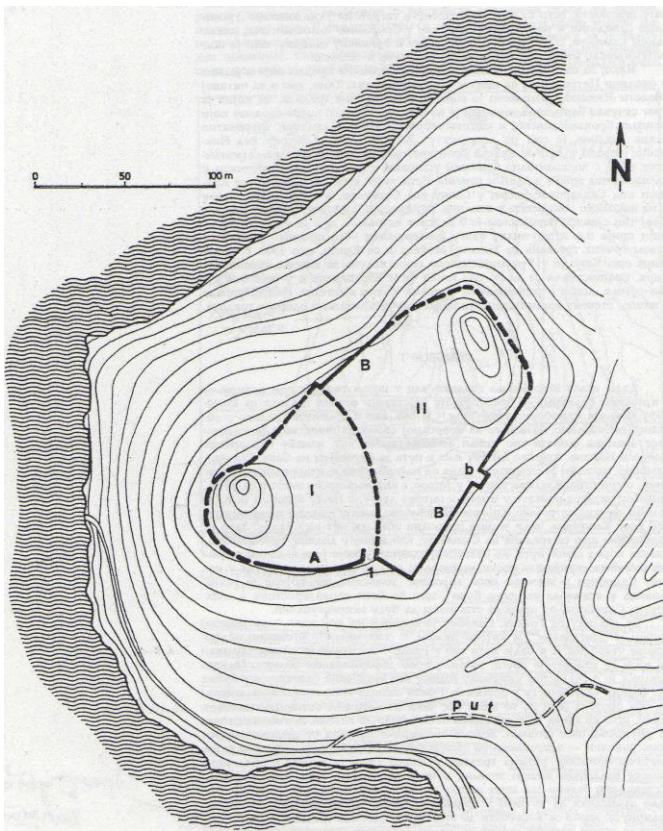
Слика 70: Моксет – остаци бедема (Shruza 2014, fig. 15).

Слика 71: Облун – лице бедема (фотографисао М. Д.).

Слика 72: Облун – конструкција бедема (фотографисао М. Д.).

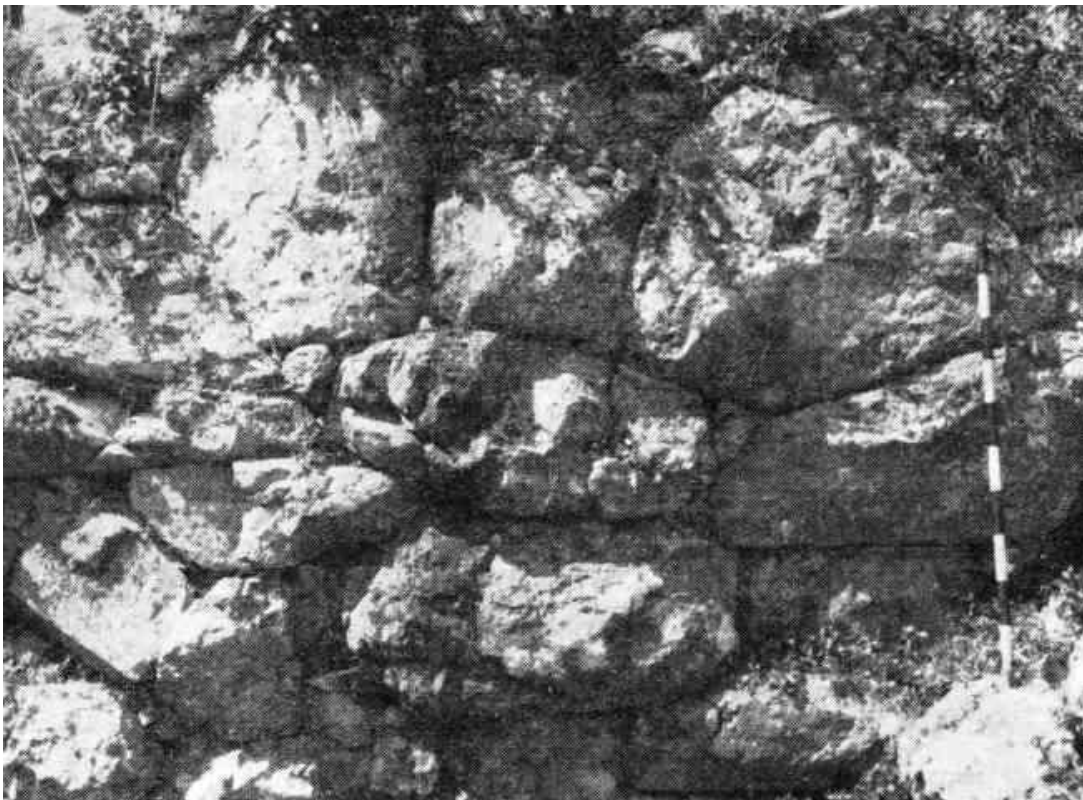
Слика 73: Самобор – основа утврђења (Мијовић и Ковачевић 1975, сл. 6).

Слика 74: Самобор – лице бедема (фотографисао М. Д.).

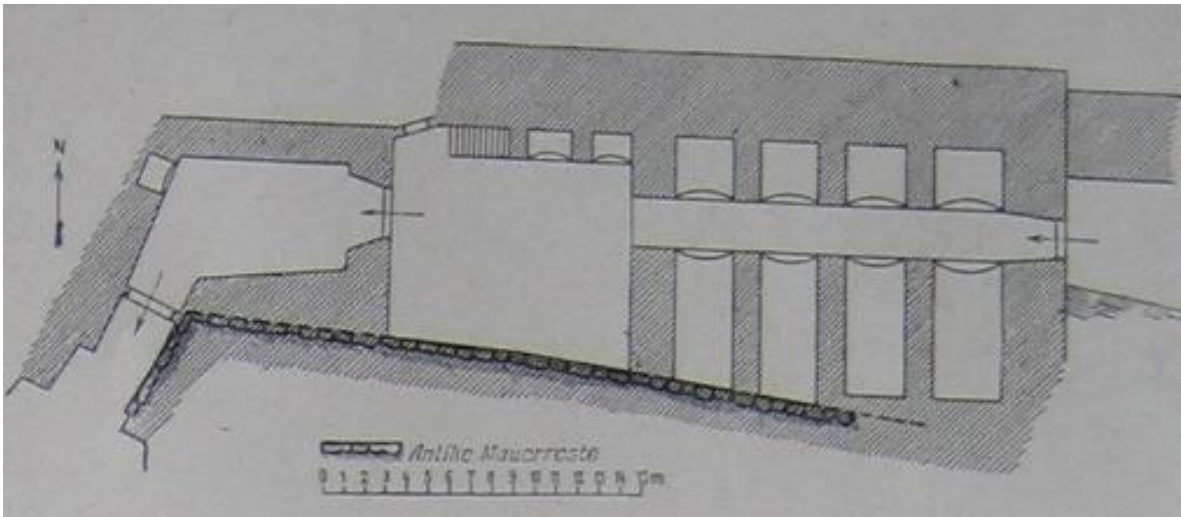
Слика 75: Скадар – положај утврђења (Shruza 2014, fog. 28).

Слика 76: Скадар – лице бедема (Karaiskaj 1981, fig. 11).

Слика 77: Скадар – бочни зид улаза у утврђење (Shruza 2014, fig. 29).

Слика 78: Скадар – основа бедема код улаза у утврђење (Praschniker und Schober 1919, Abb. 12).

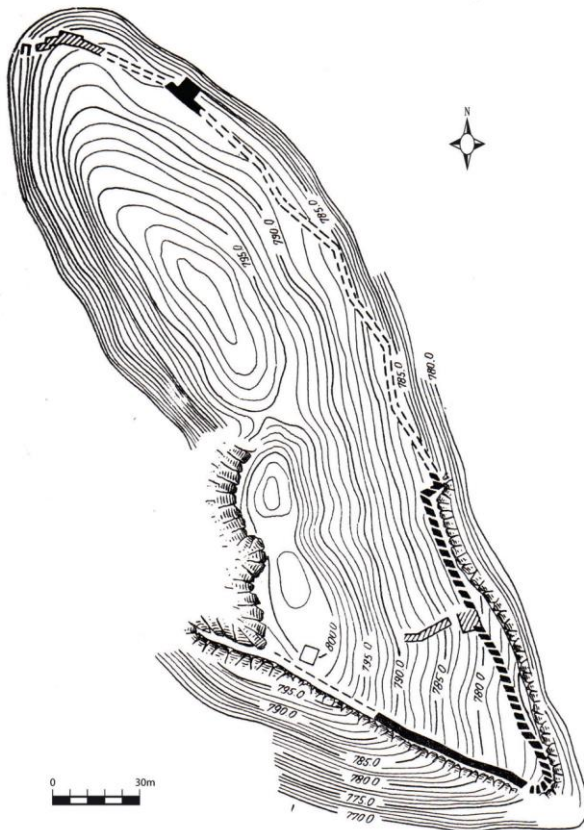
Слика 79: Ворфе – лице бедема (Shruza 2014, fig. 16).

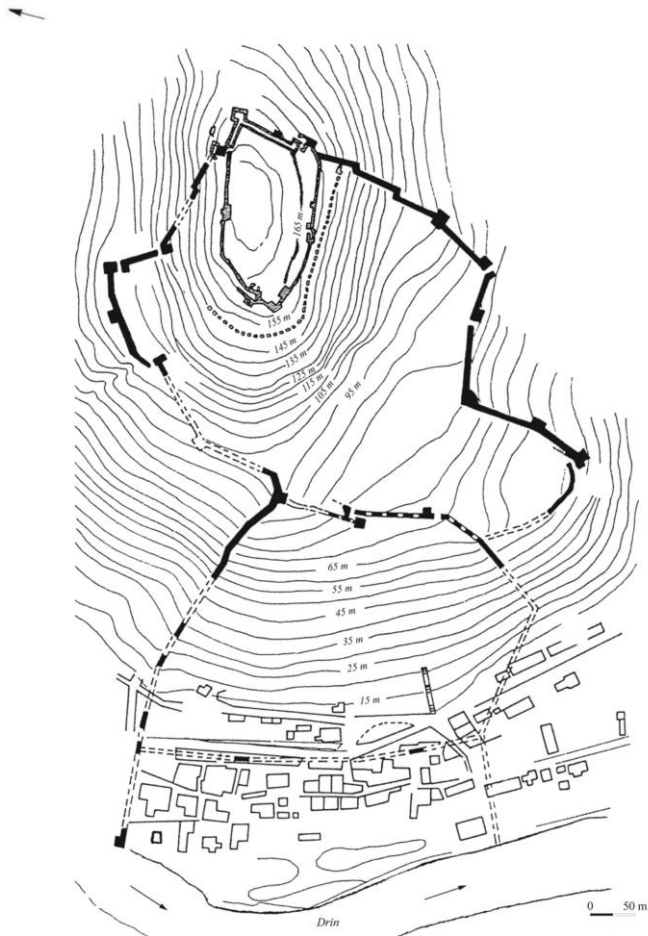
Слика 80: Дзибр – остаци бедема (Karaiskaj 1981, fig. 62a).

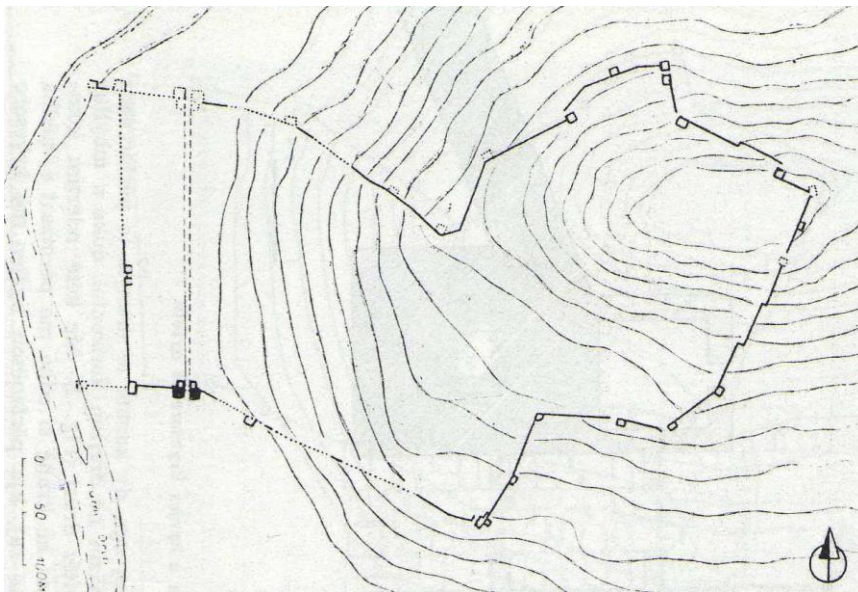
Слика 81: Љеш – позиција утврђења (Google Earth 2015).

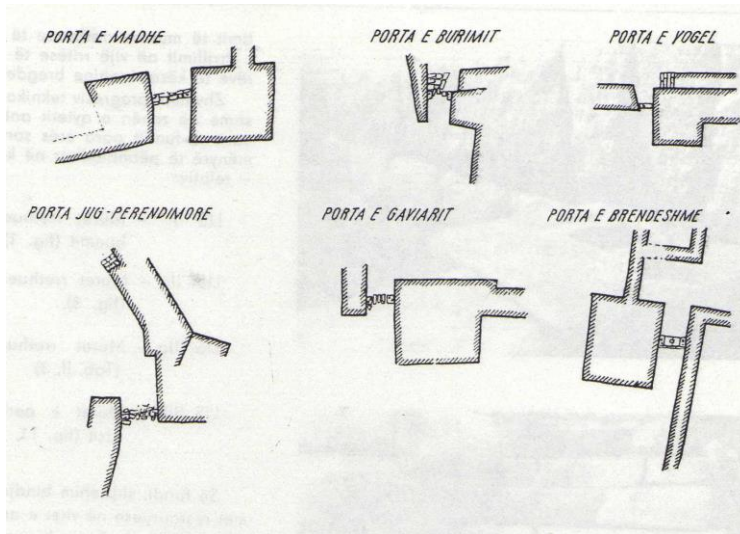
Слика 82: Љеш – основа „Акролисоса“ на Шељбуемиту (Shruza 2014, fig. 21).

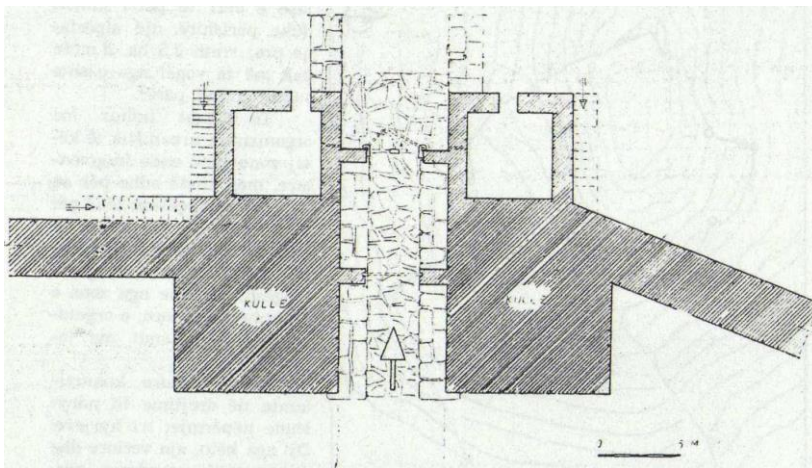
Слика 83: Љеш – основа утврђења на Каљаји (Shruza 2014, fig. 25).

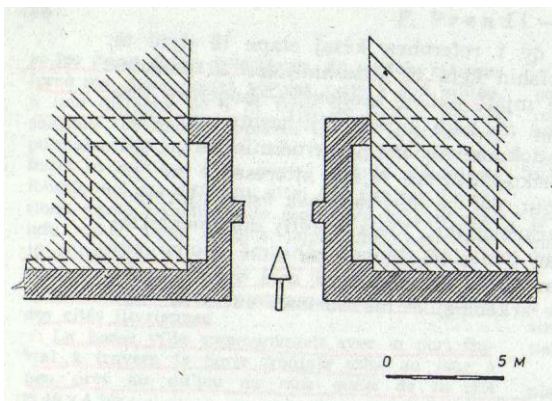
Слика 84: Љеш – основа хеленистичког утврђења на Каљаји (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 1).

Слика 85: Љеш – основе улаза (Prendi dhe Zheku 1971, fig. 13).

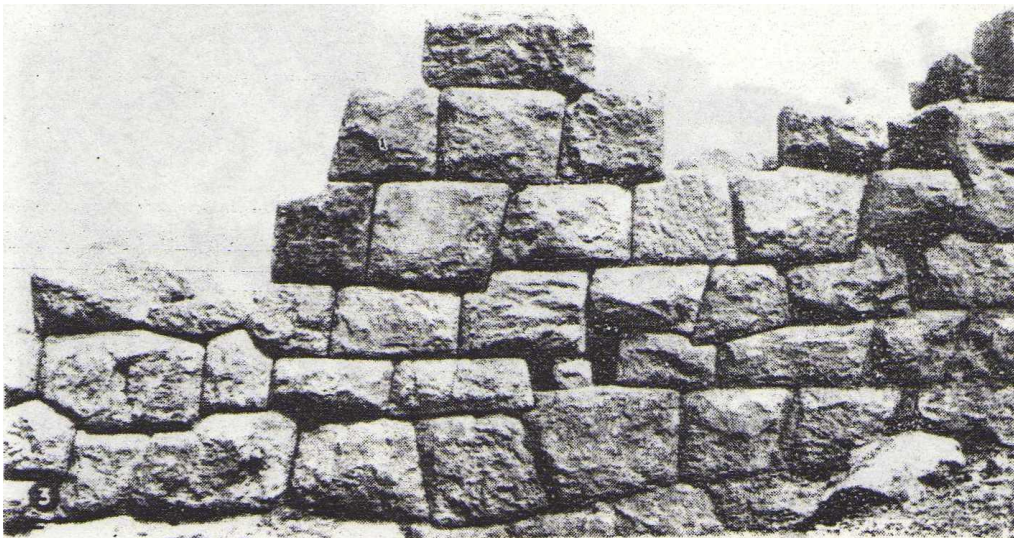
Слика 86: Љеш – основа главне капије (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 2).

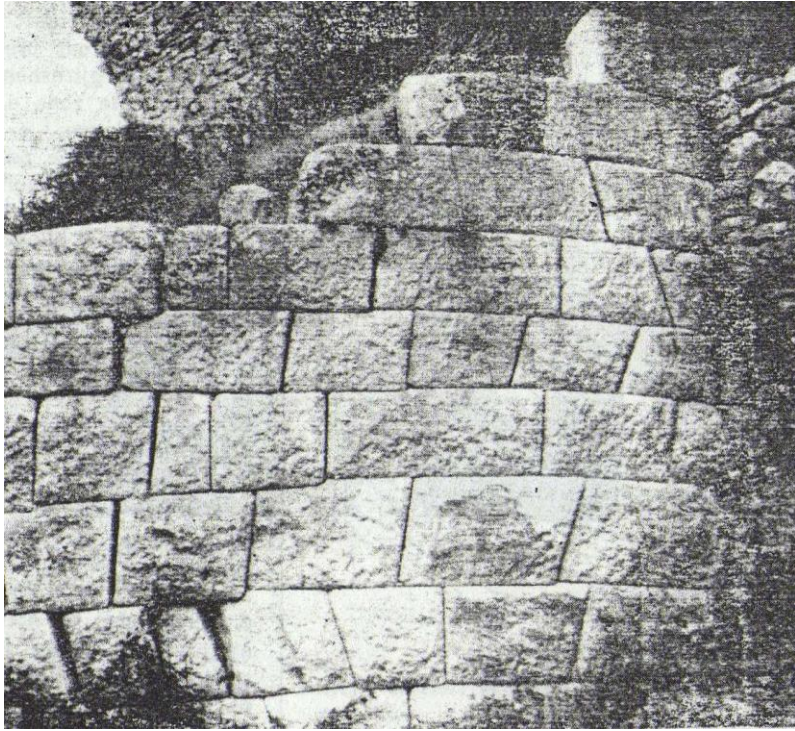
Слика 87: Љеш – основа западне капије (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 4).

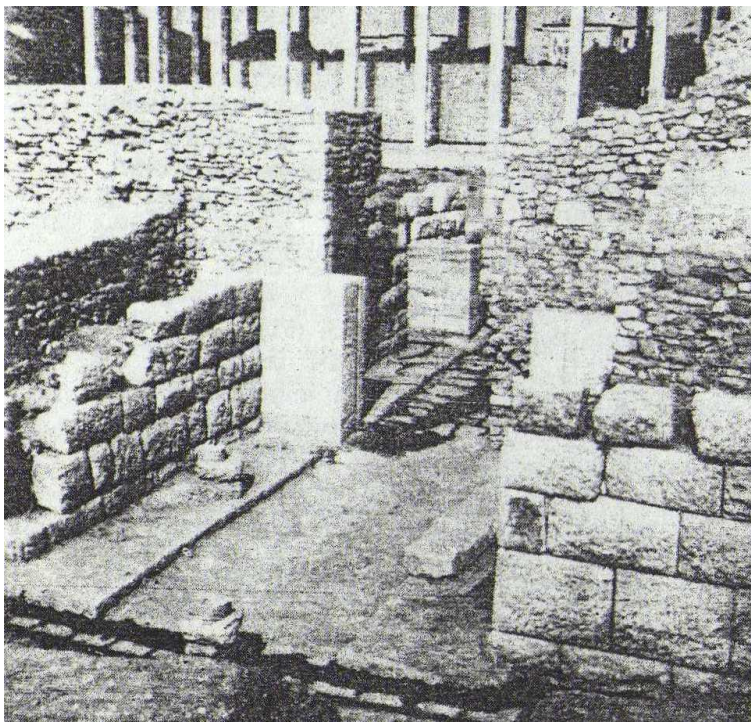
Слика 88: Љеш – спољашње лице бедема (Karaiskaj 1981, fig. 13).

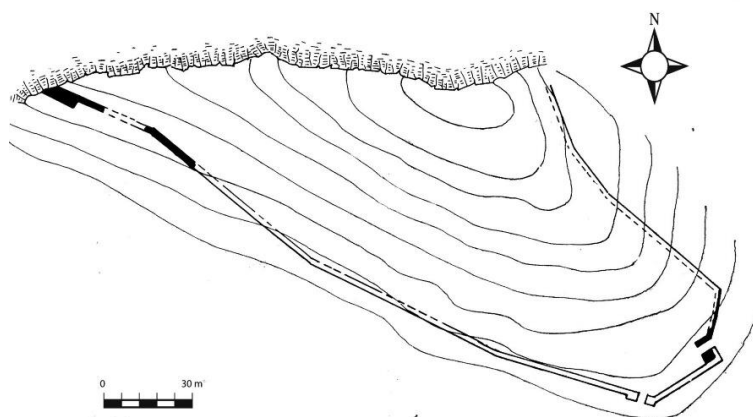
Слика 89: Љеш – остаци бедема (Prendi dhe Zheku 1971, Т. 2/3).

Слика 90: Љеш – остаци округле куле (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 7).

Слика 91: Љеш – главни улаз (Prendi dhe Zheku 1986, fig. 3b).

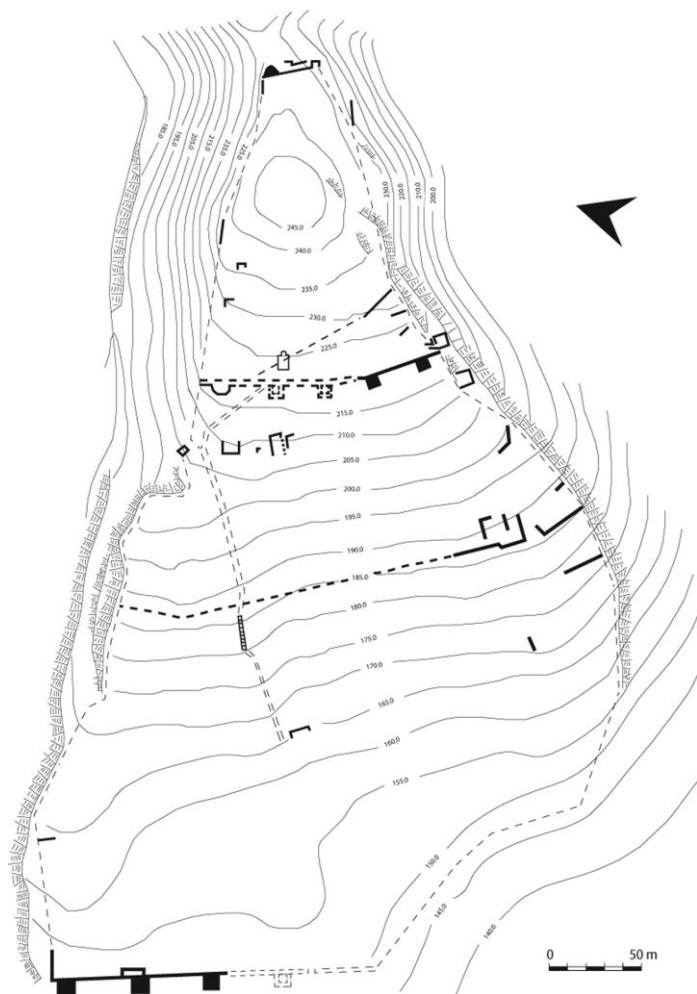
Слика 92: Дорз – основа утврђења (Shruza 2014, fig. 23).

Слика 93: Дорз – остаци бедема (Shruza 2014, fig. 24).

Слика 94: Дорз – спољашње лице бедема (Korkuti 1976, Т. 5/3).

Слика 95: Згрдеш – основа насеља (Shruza 2014, fig. 26).

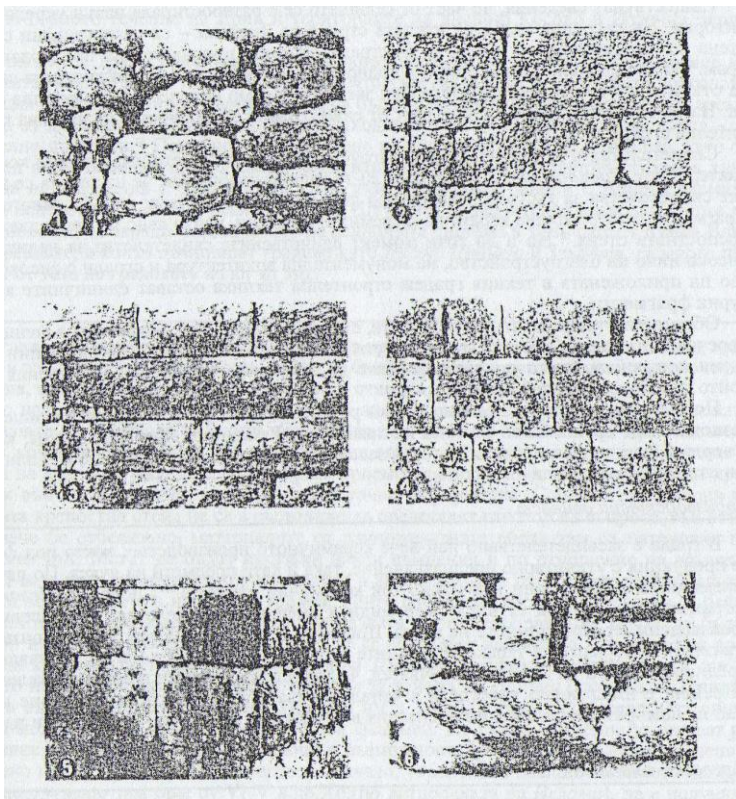
Слика 96: Згрдеш – остаци западног бедема и кула (Сека 2005, fig. 11).

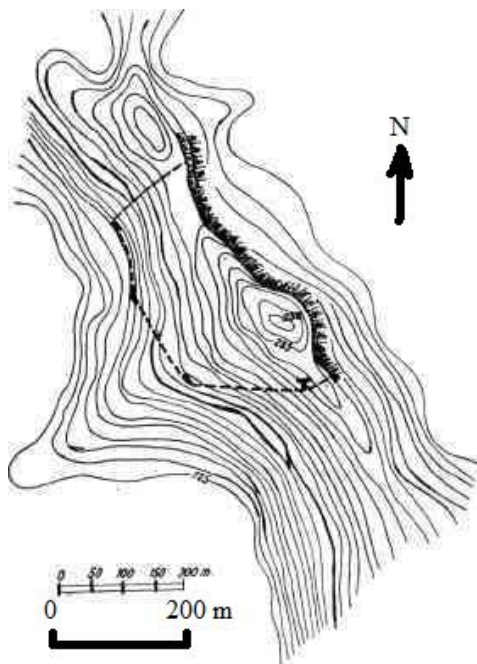
Слика 97: Згредеш – остаци куле (Karaiskaj 1981, fig. 19).

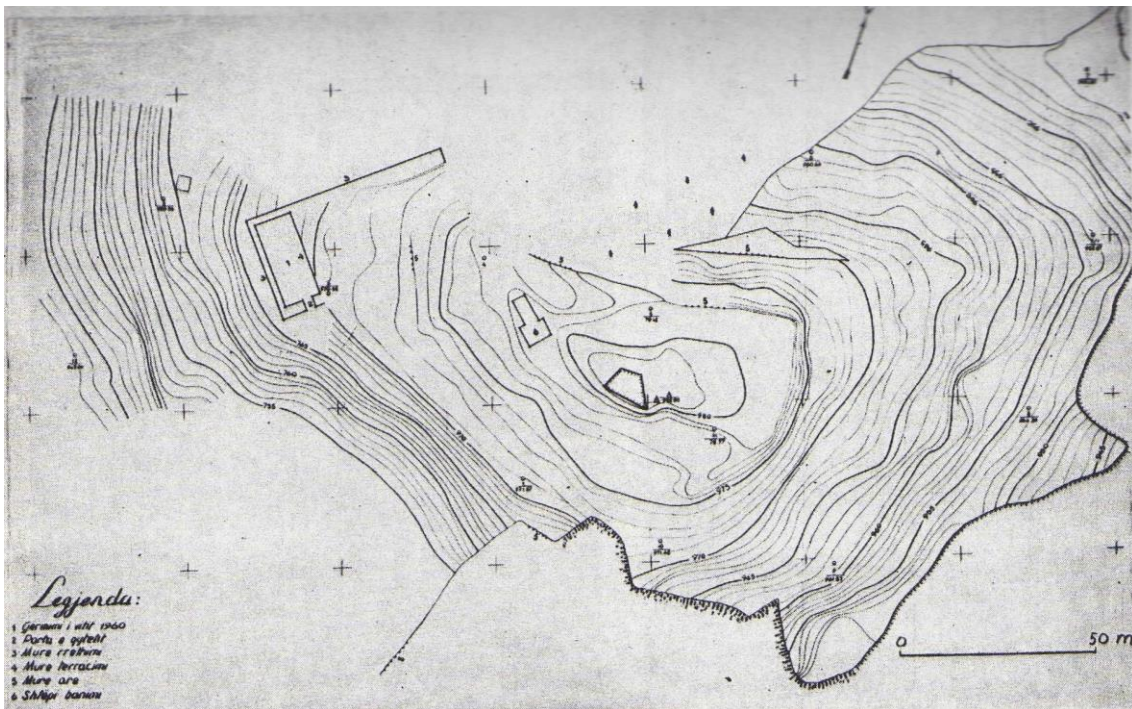
Слика 98: Згредеш – лице бедема (Karaiskaj 1981, fig. 18).

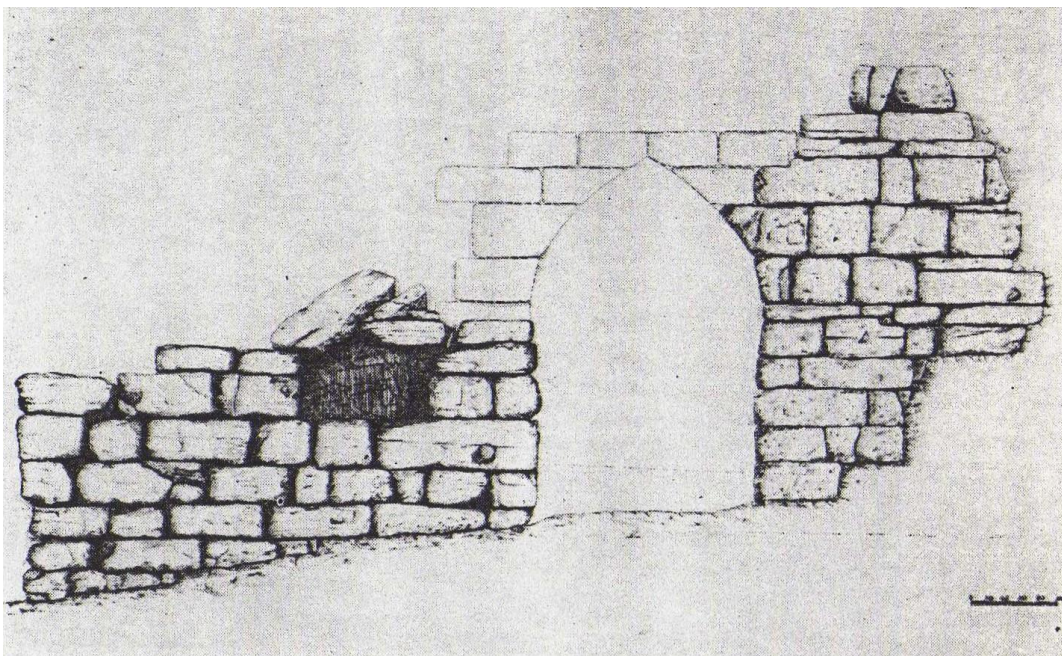
Слика 99: Згрдеш – спољна лица бедема (Попов 2002, обр. 76).

Слика 100: Зиг Цафај – основа насеља (Карајскај 1981, fig. 14).

Слика 101: Ирмај – основа насеља (Prendi et Vudina 1972, Pl. 2).

Слика 102: Ирмај – улазна капија (Prendi et Vudina 1972, Pl. 3a).

Слика 103: Ирмај – остаци улазне капије (Prendi et Vudina 1972, Pl. 3b).

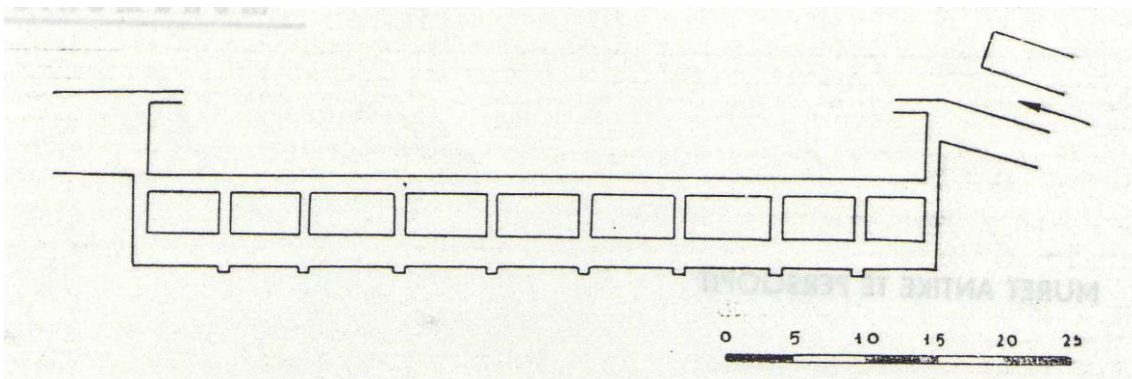

Слика 104: Ирмај – остаци бедема

(http://www.panoramio.com/photo_explorer#user=8109026&with_photo_id=102408363&order=date_desc приступљено 15.08.2014.).

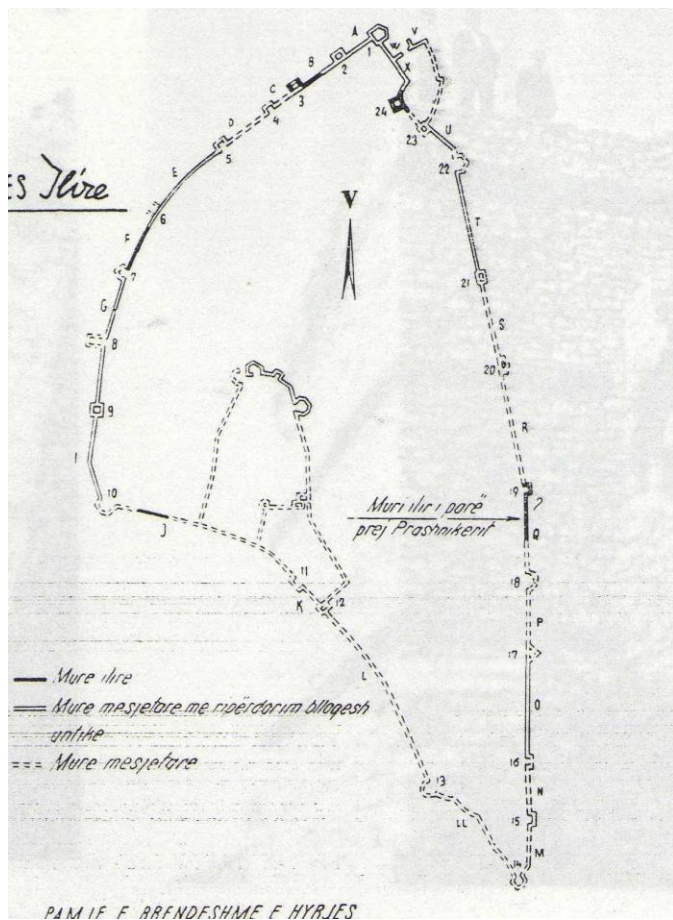
Слика 105: Петрељ – бедем (Сека 2005, 108).

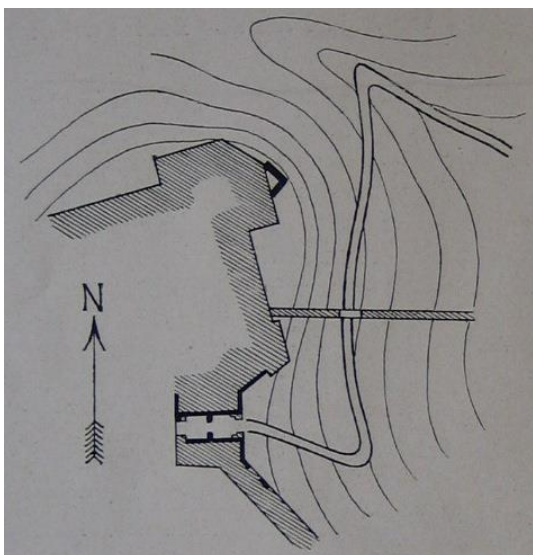
Слика 106: Перџоп – основа куле и улаза (Miraj 1971, fig. 1).

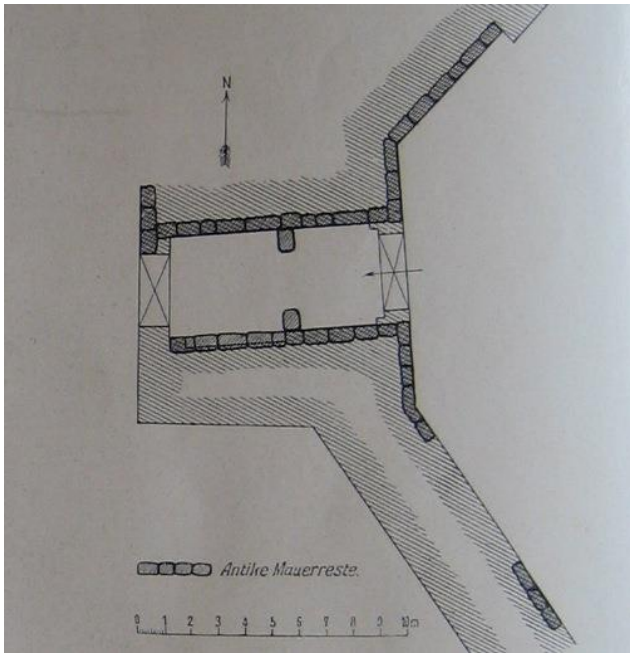
Слика 107: Першоп – спољни зид куле (Karaiskaj 1981, fig. 15b).

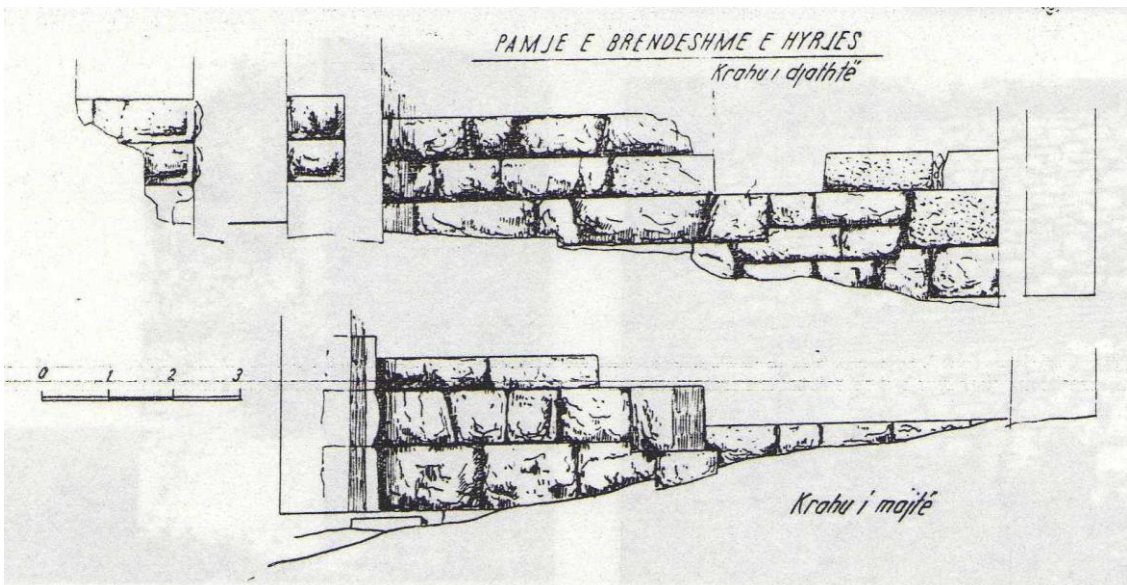
Слика 108: Берат – основа бератске тврђаве (Ваџе 1971, Т. 2).

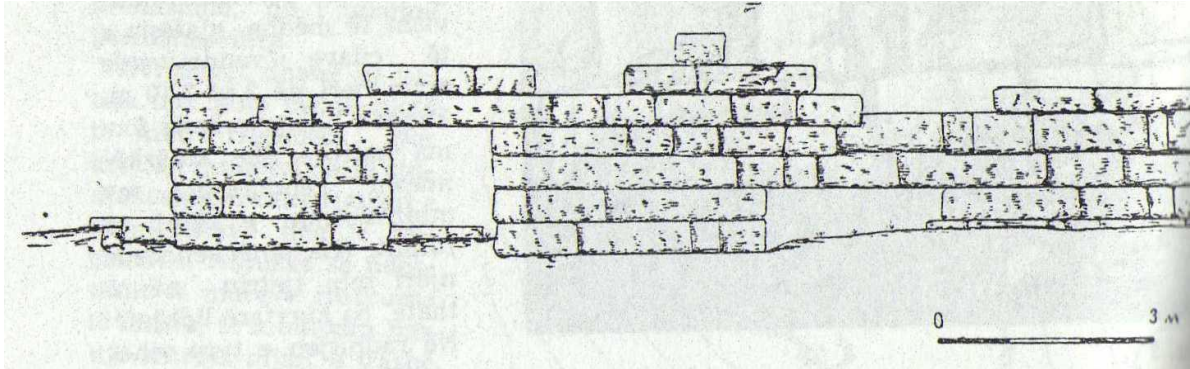
Слика 109: Берат – основа утврђења на месту главне капије (Praschniker und Schober 1919, Abb. 72).

Слика 110: Берат – основа главне капије (Praschniker und Schober 1919, Abb. 73).

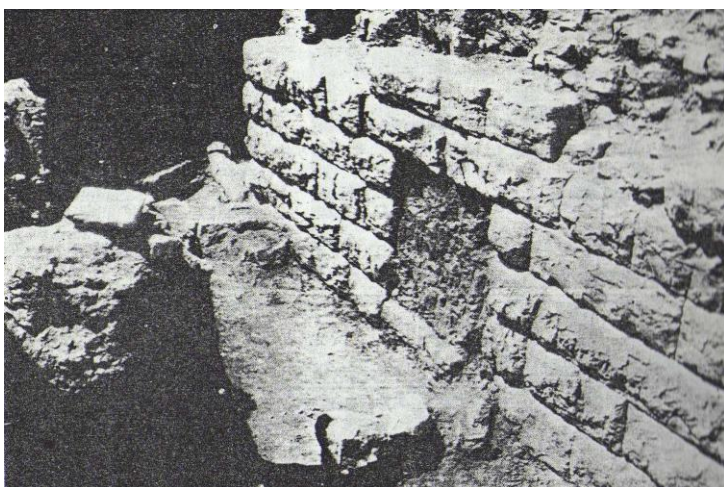
Слика 111: Берат – изглед зидова у капији (Ваџе 1971, Т. 2).

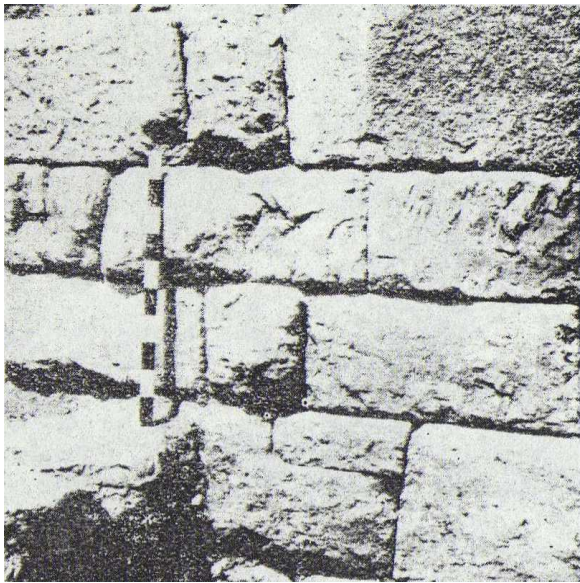
Слика 112: Берат – изглед бедема (Spahiу 1983, fig. 8).

Слика 113: Берат – остаци улазне капије (Praschniker und Schober 1919, Abb. 74).

Слика 114: Берат – остаци бедема (Spahiу 1983, fig. 5).

Слика 115: Берат – детаљ на бедему (Sprajiu 1983, fig. 7).

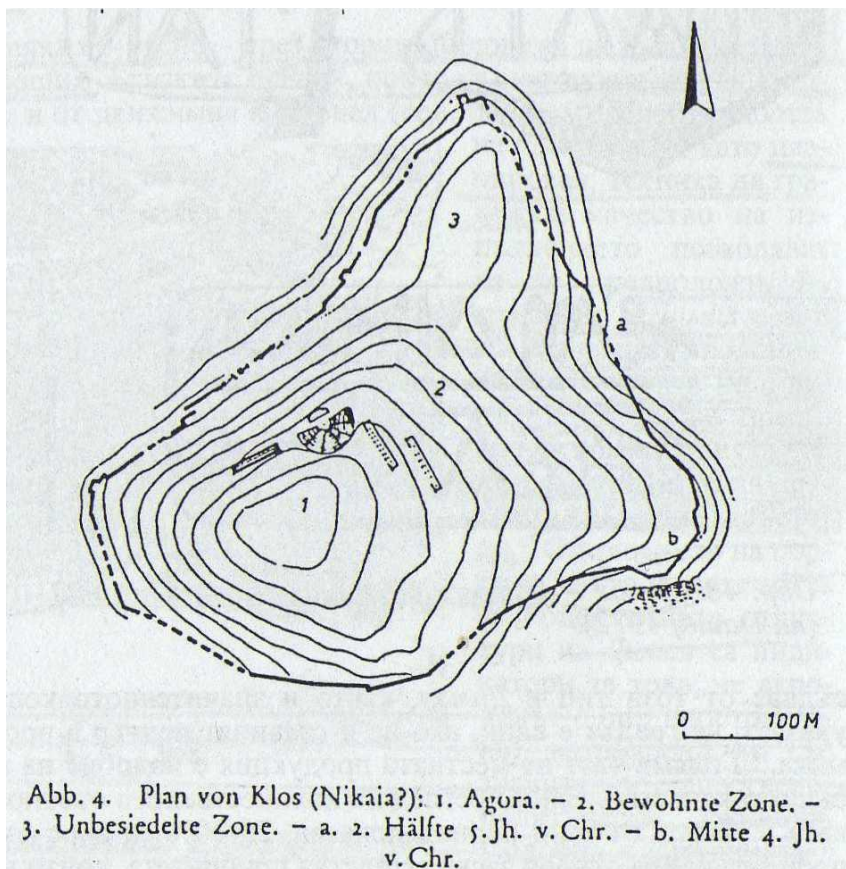
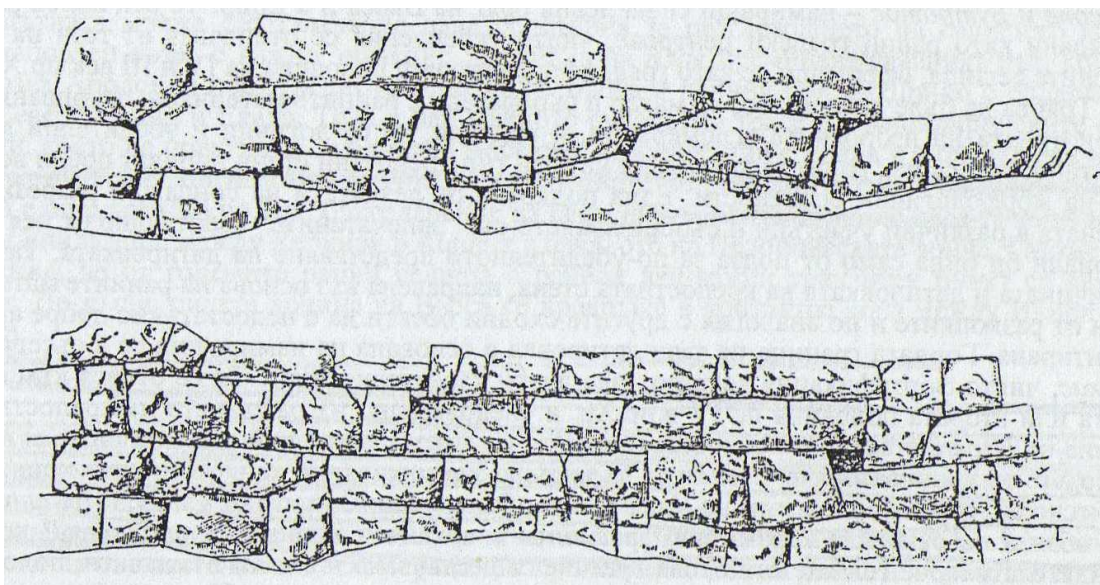
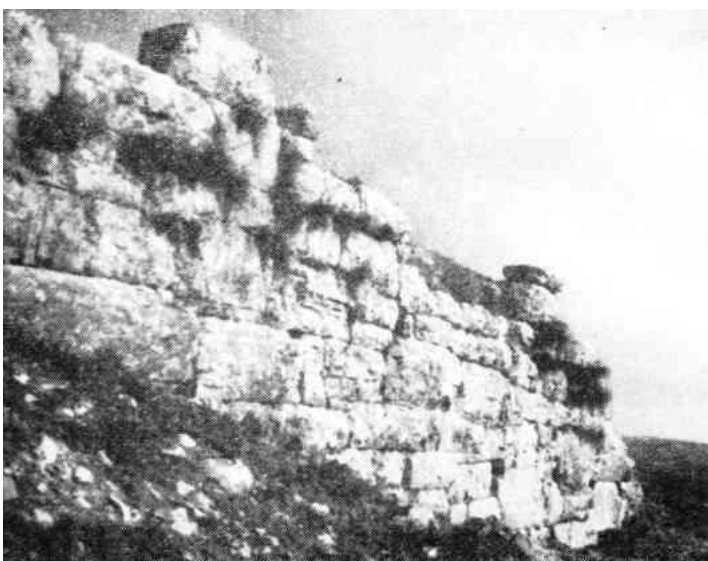

Abb. 4. Plan von Kios (Nikaia?): 1. Agora. – 2. Bewohnte Zone. – 3. Unbesiedelte Zone. – a. 2. Hälfte 5. Jh. v. Chr. – b. Mitte 4. Jh. v. Chr.

Слика 116: Кљос – основа насеља (Попов 2002, обр. 49).

Слика 117: Кљос – изглед бедема (Попов 2002, обр. 50).

Слика 118: Кљос – остаци бедема (Karaiskaj 1981, fig. 23a).

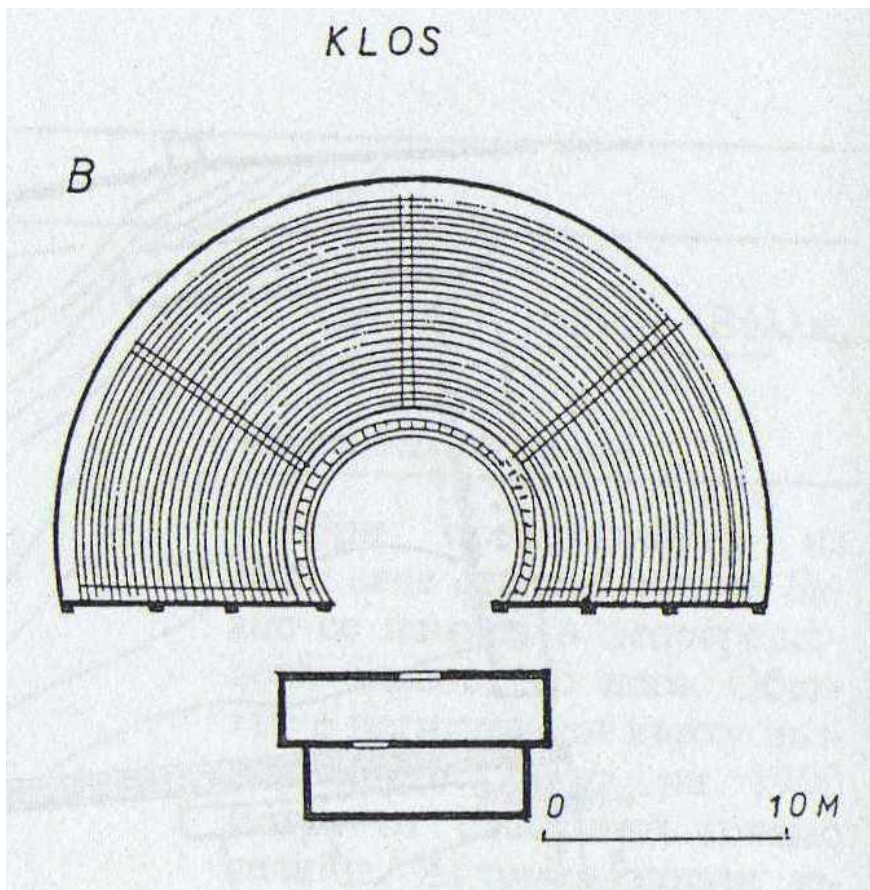
Слика 119: Кљос – остаци бедема

(<http://www.tripmondo.com/albania/fier/klos/picture-gallery-of-klos/> приступљено 19.11.2015; фотографисао Е. Чаљај).

Слика 120: Кљос – остаци театра

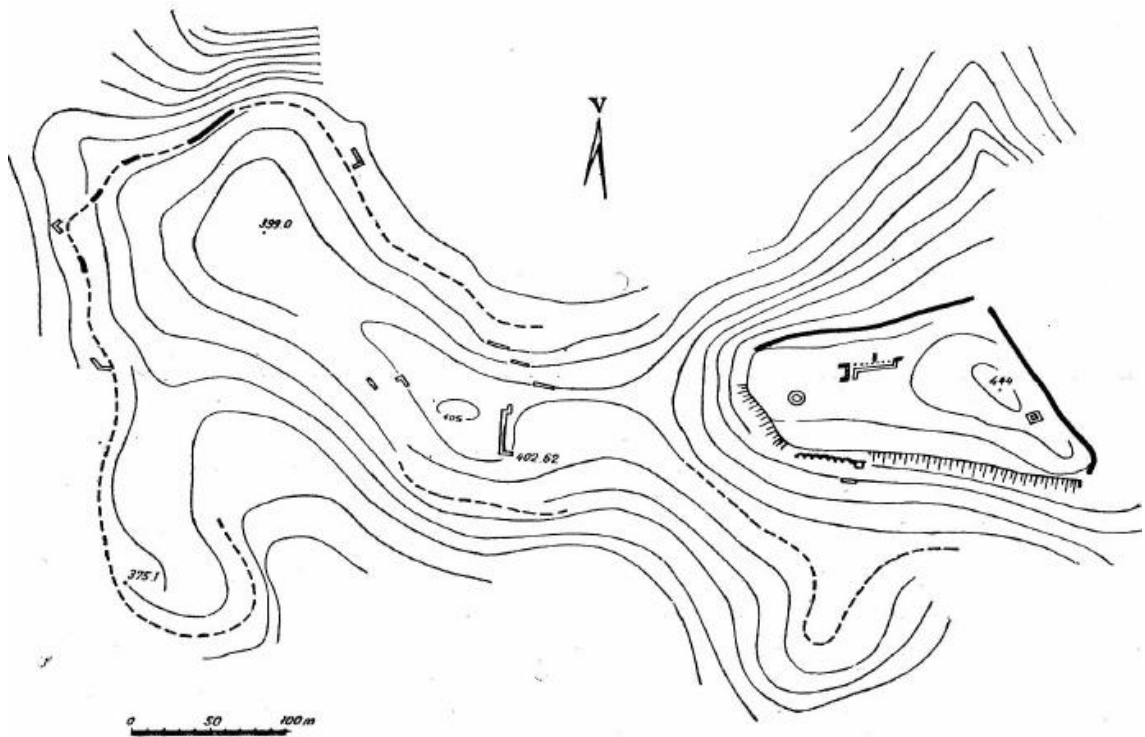
(<http://www.tripmondo.com/albania/fier/klos/picture-gallery-of-klos/> приступљено 19.11.2015; фотографисао Е. Чаљај).

Слика 121: Кљос – основа театра (Попов 2002, обр. 63).

Слика 122: Кротина – положај насеља (Fenn et al. 2010, fig. 2).

Слика 123: Кротина – основа утврђеног насеља (Fenn et al. 2010, fig. 7).

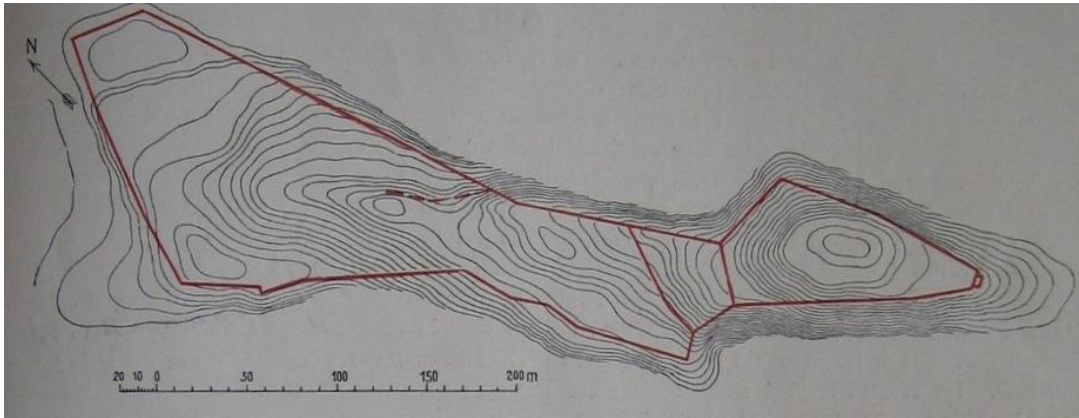
Слика 124: Кротина – остаци стое уз зид „акрополе“ (Fenn et al. 2010, fig. 25).

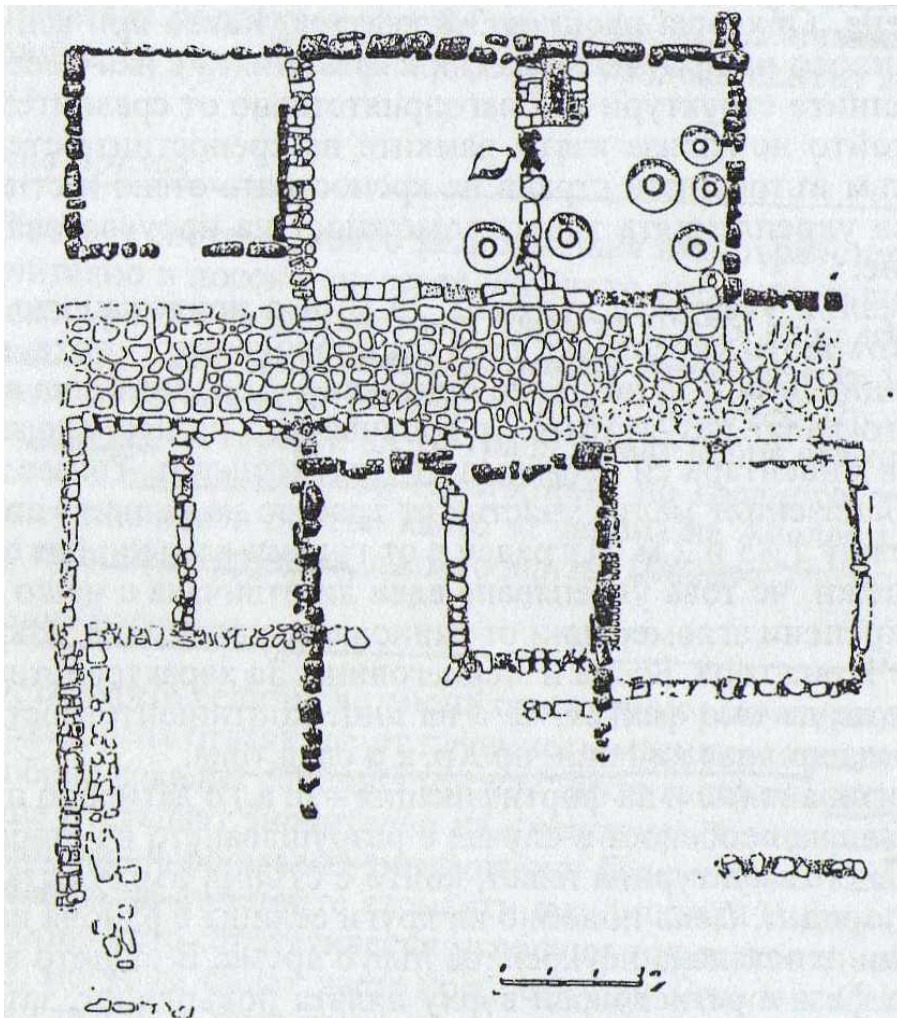
Слика 125: Кротина – остаци театра (Fenn et al. 2010, fig. 29).

Слика 126: Кротина – основа театра према геозизичком снимку (Fenn et al. 2010, fig. 32).

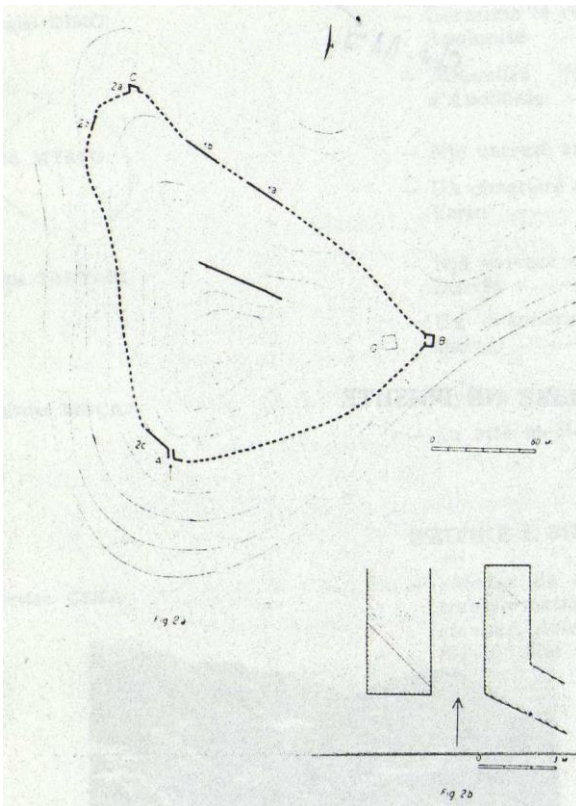
Слика 127: Марглич – основа насеља (Praschniker und Schober 1919, Abb. 94).

Слика 128: Марглич – основа улице и кућа (Попов 2002, обр. 74).

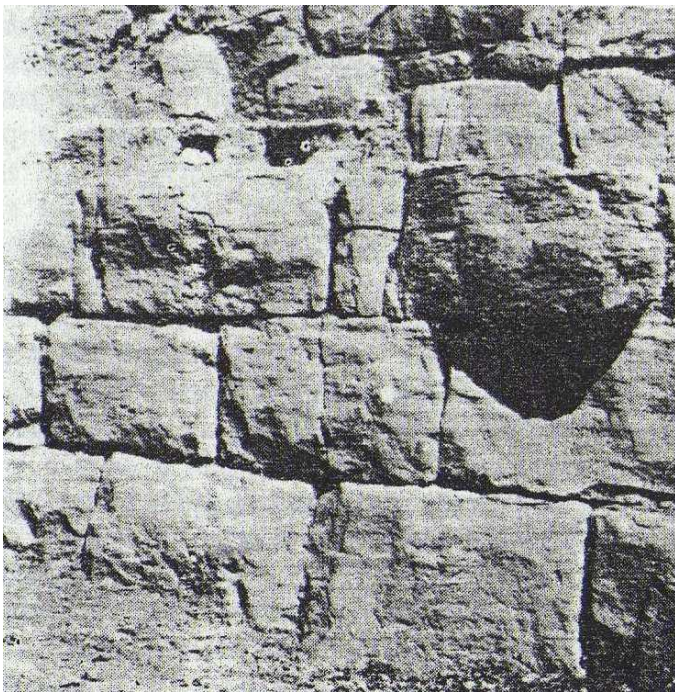
Слика 129: Марглич – остаци улице и кућа (Сека 2005, 105).

Слика 130: Пришта – основа насеља и капије (Њли 1984, fig. 2).

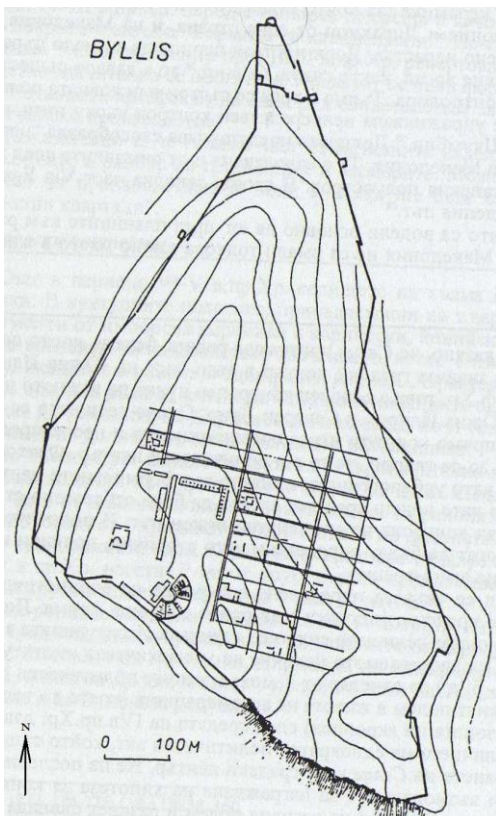
Слика 131: Пришта – остаци бедема (Ўли 1984, fig. 4).

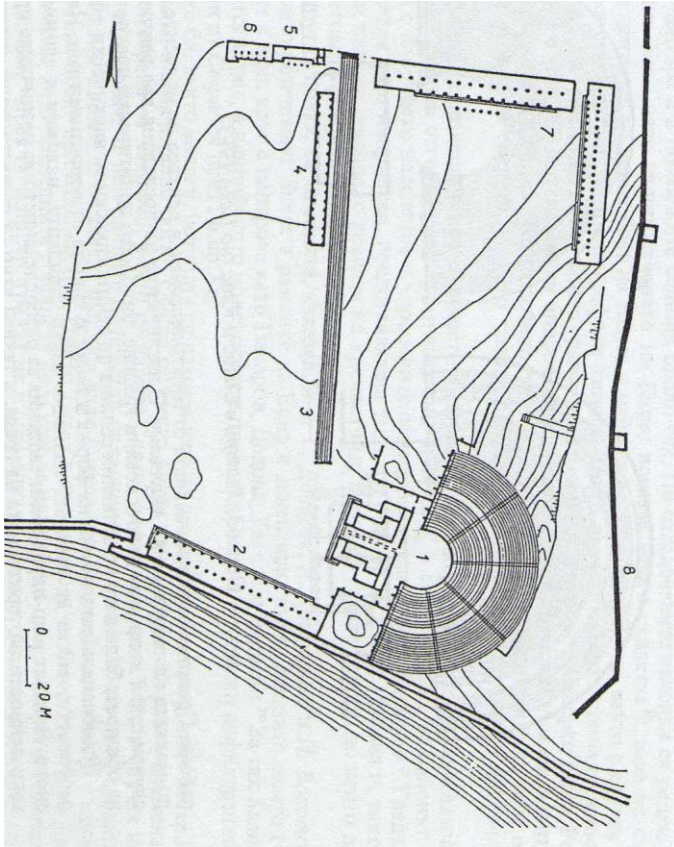
Слика 132: Пришта – детаљ на бедему (Ўли 1984, fig. 8).

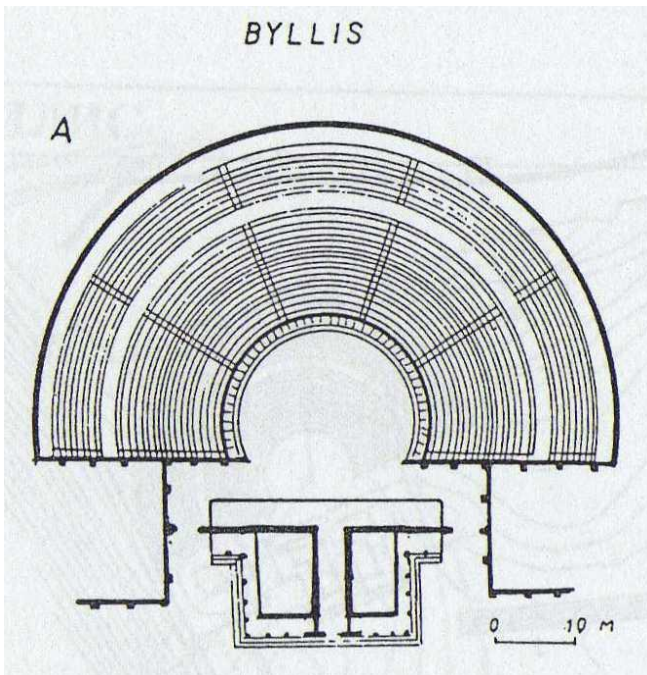
Слика 133: просторни распоред утврђених насеља у Хекаљу и Кљосу (Google Earth 2015).

Слика 134: Хекаљ – основа насеља (Попов 2002, обр. 61).

Слика 135: Хекаљ – централни део насеља (Попов 2002 обр. 62).

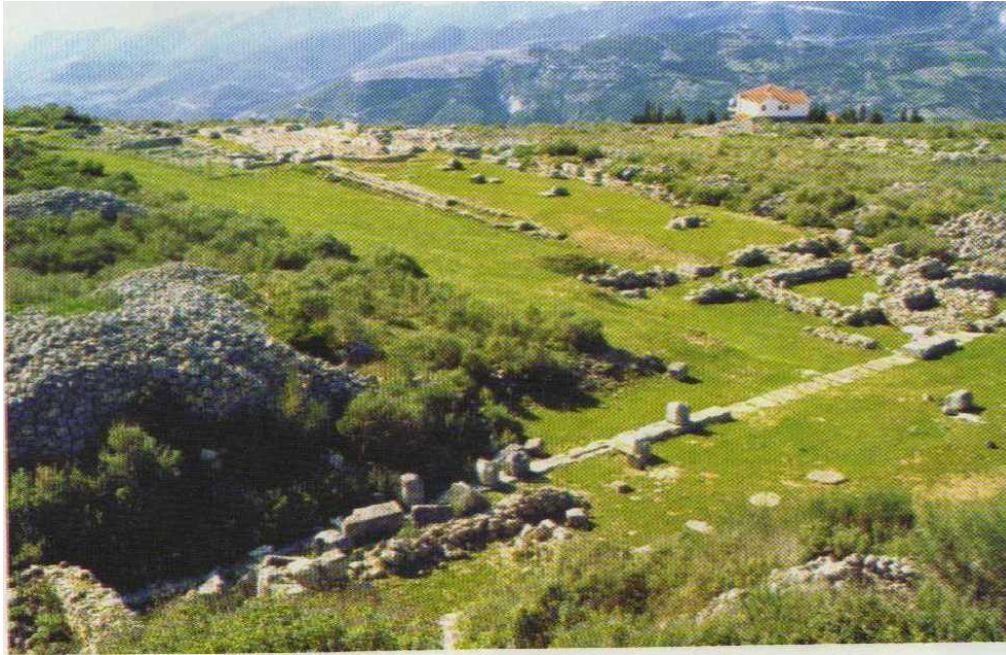
Слика 136: Хекаљ – основа театра (Попов 2002, обр. 63).

Слика 137: Хекаљ – остаци јужне капије (Сека 2005, 103).

Слика 138: Хекаљ – остаци округле куле (Сека 2005, 163).

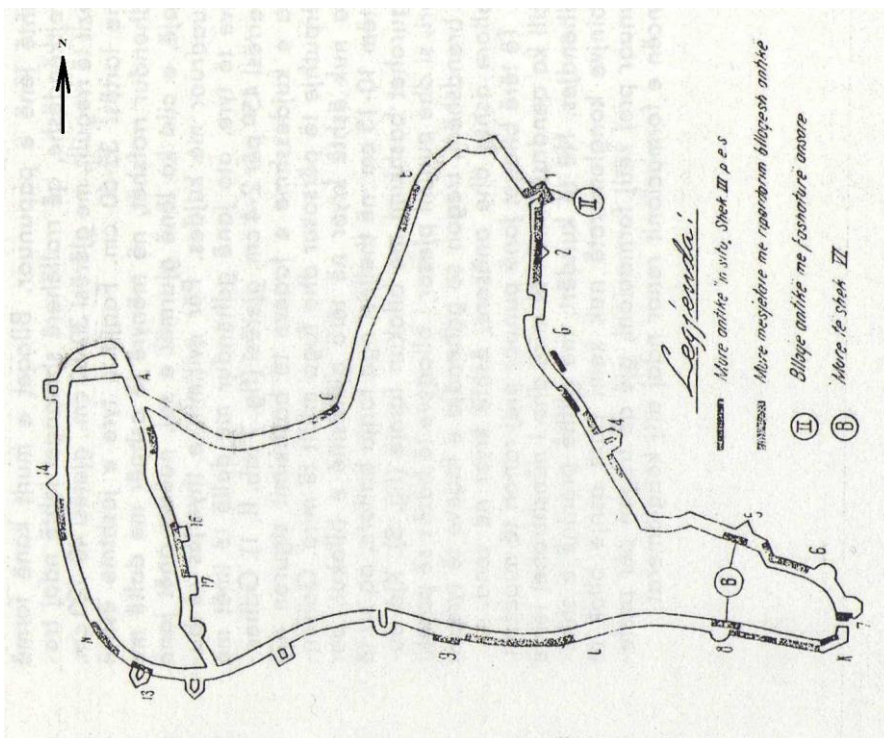
Слика 139: Хекал – остаци стое (Сека 2005, 104).

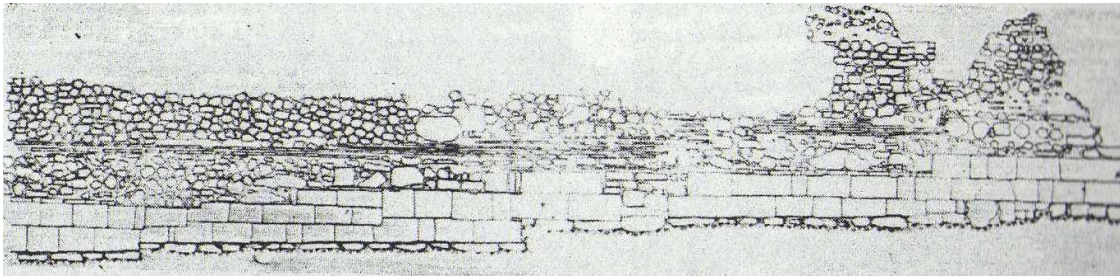
Слика 140: Хекал – остаци театра (Сека 2005, 101).

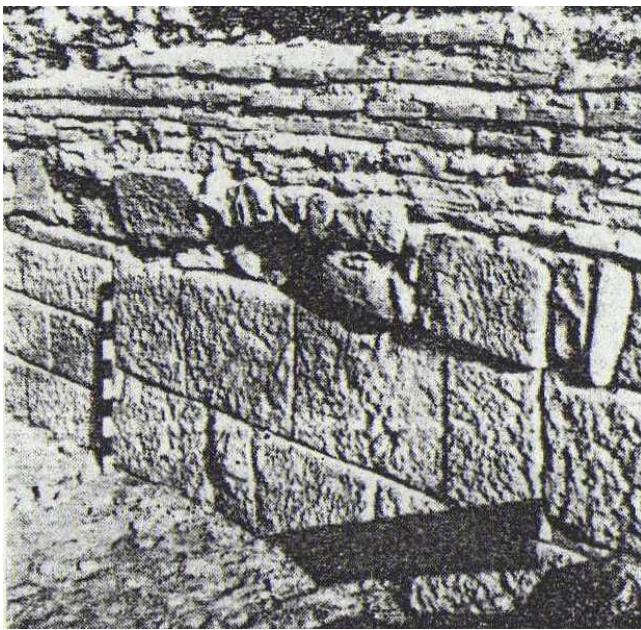
Слика 141: Хекаљ – остаци куће са перистилом (Сека 2005, 105).

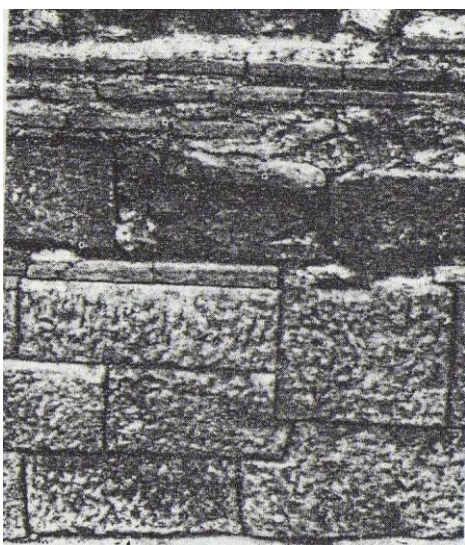
Слика 142: Канин – основа утврђења (Ваџе 1974, fig. 3).

Слика 143: Канин – изглед бедема од квадера (Komata 1979 – 1980, Т. 2/1).

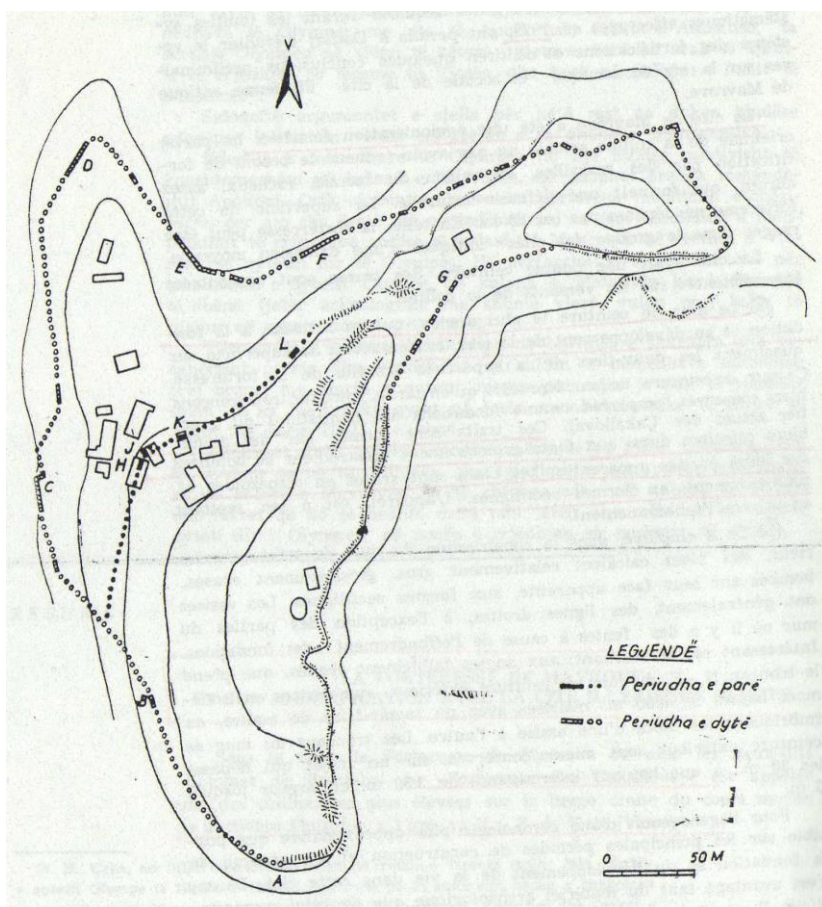
Слика 144: Канин – остаци лица бедема од квадера (Komata 1979 – 1980, Т. 3/1).

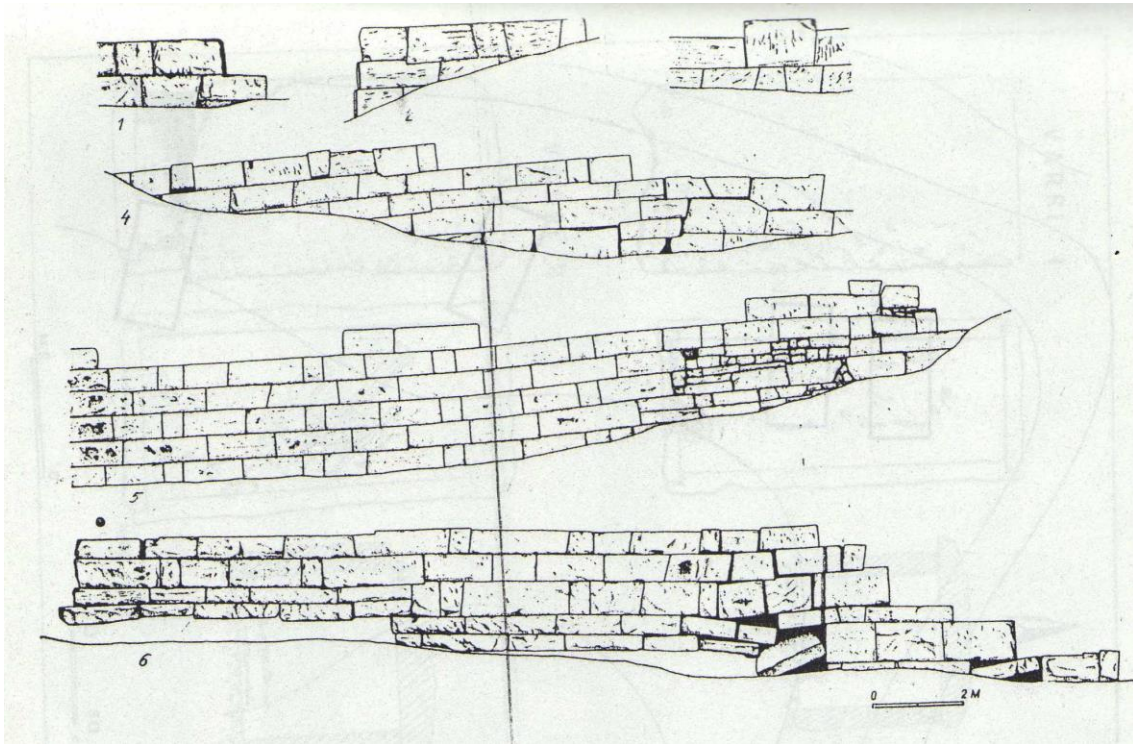
Слика 145: Канин – детаљ на бедему (Komata 1979 – 1980, Т. 3/2).

Слика 146: Канин – остаци бедема (Ваџе 1974, fig. 8).

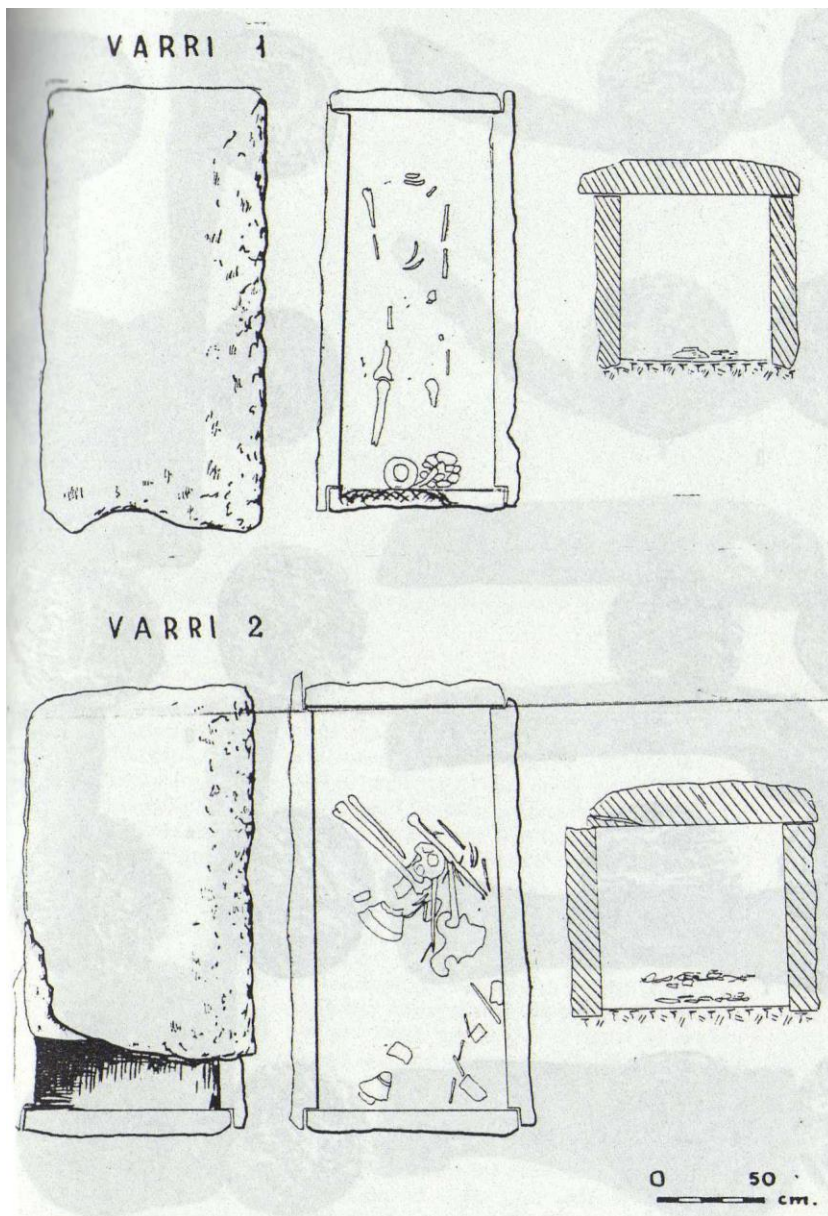
Слика 147: Мавров – основа насеља (Dautaj 1981, T. 1).

Слика 148: Мавров – изглед лица бедема (Dautaj 1981, Т. 2).

Слика 149: Мавров – остаци бедема (Kraiskaj 1981, fig. 30).

Слика 150: Мавров – гробнице (Dautaj 1981, Т. 6).

Слика 151: Орик – основа и положај насеља и некрополе (Shruza et Descoeudres 2014, fig. 1).

Слика 152: Орикум – остаци бедема (Shruza et Descoeudres 2014, fig. 13).

Слика 153: Орикум – остаци улазне капије (Shruza et Descoeudres 2014, fig. 14).

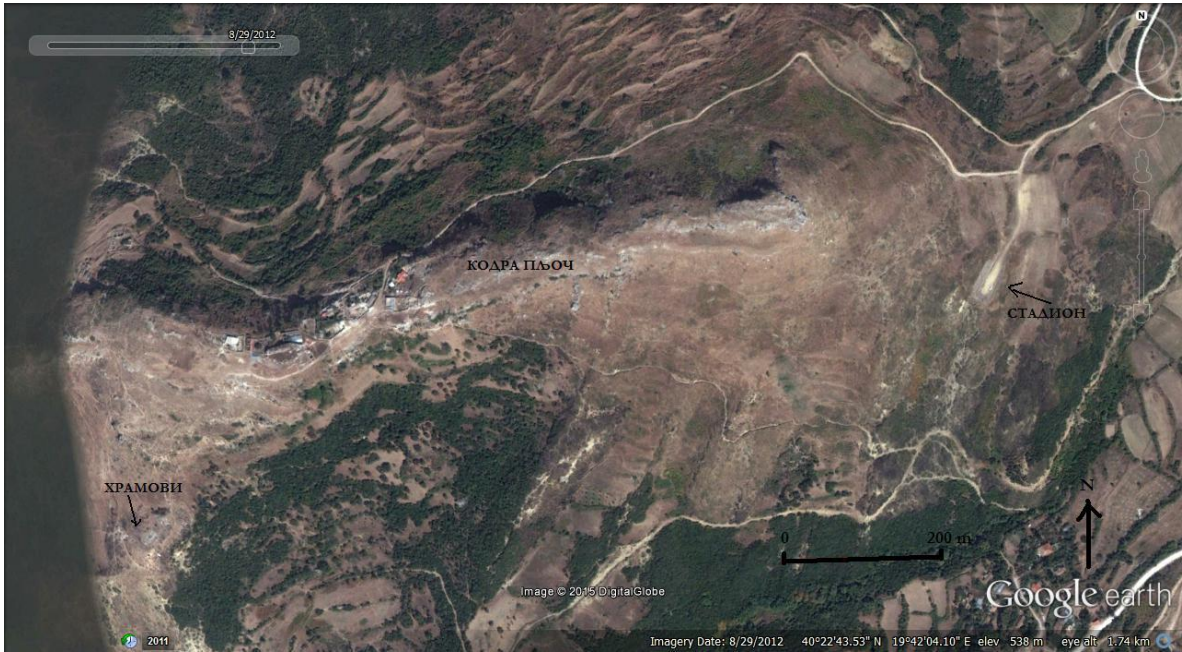
Слика 154: Орикум – степенице исклесане у стени (Budina 1976b, fig. 3).

Слика 155: Орикум – остаци трема (Shruza et Descoeudres 2014, fig. 2).

Слика 156: Орикум – остаци „театра“ – нимфеума (Shruza et Descoeudres 2014, fig. 11).

Слика 157: Пљоч – сателитски снимак (Google Earth 2015).

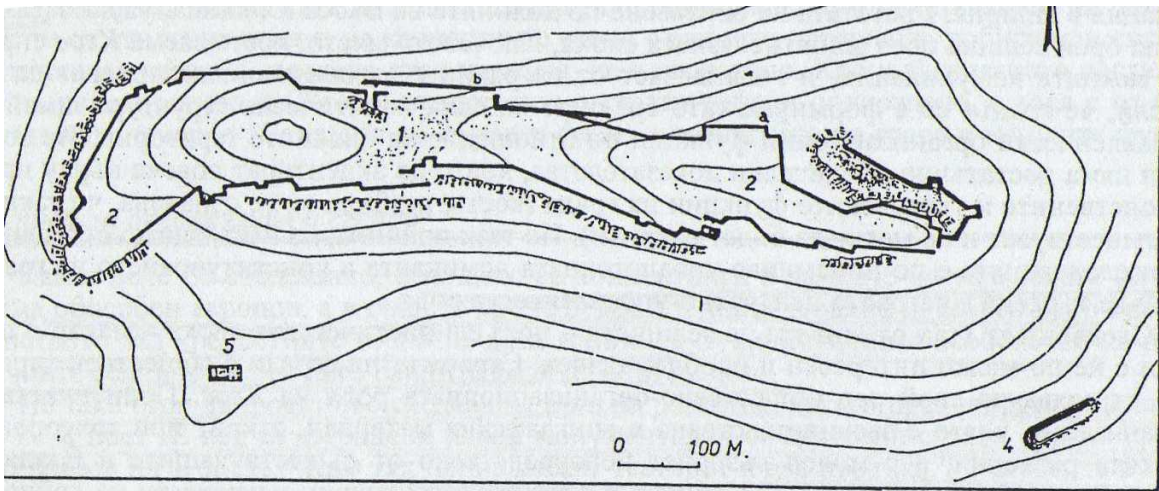
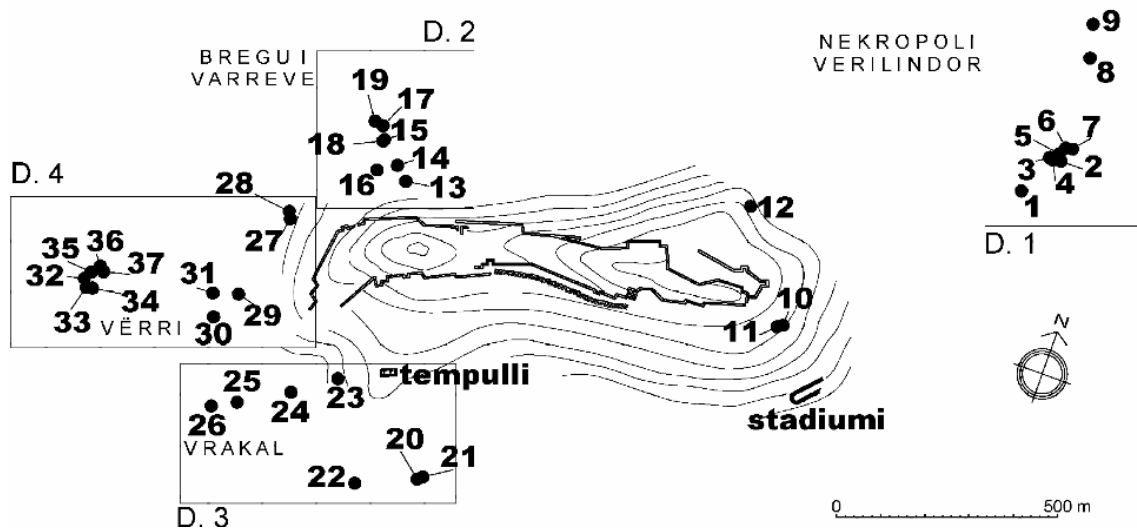
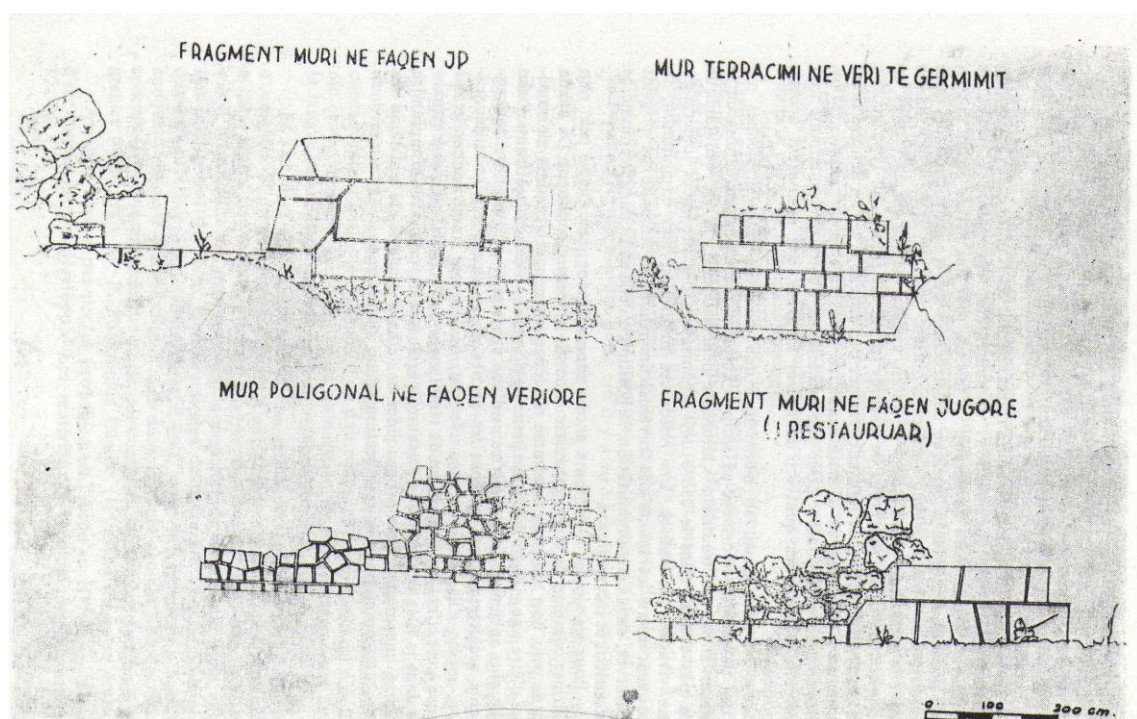

Abb. 3. Plan von Amantia: 1. Agora. – 2. Bewohnte Zone. – 3. Militärzone. – 4. Stadion. – 5. Aphroditetempel. – a. Erste Periode (Mitte 5. Jh. v. Chr.) – b. Zweite Periode (Mitte 4. Jh. v. Chr.)

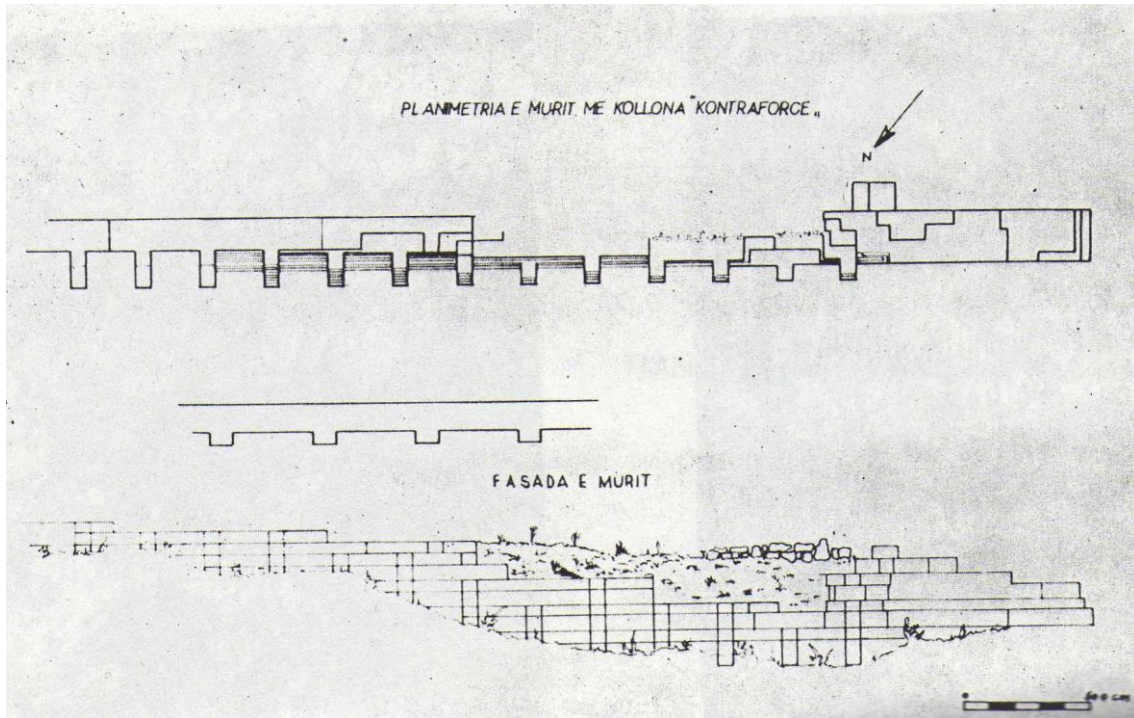
Слика 158: Пљоч – основа насеља (Попов 2002, обр. 52).

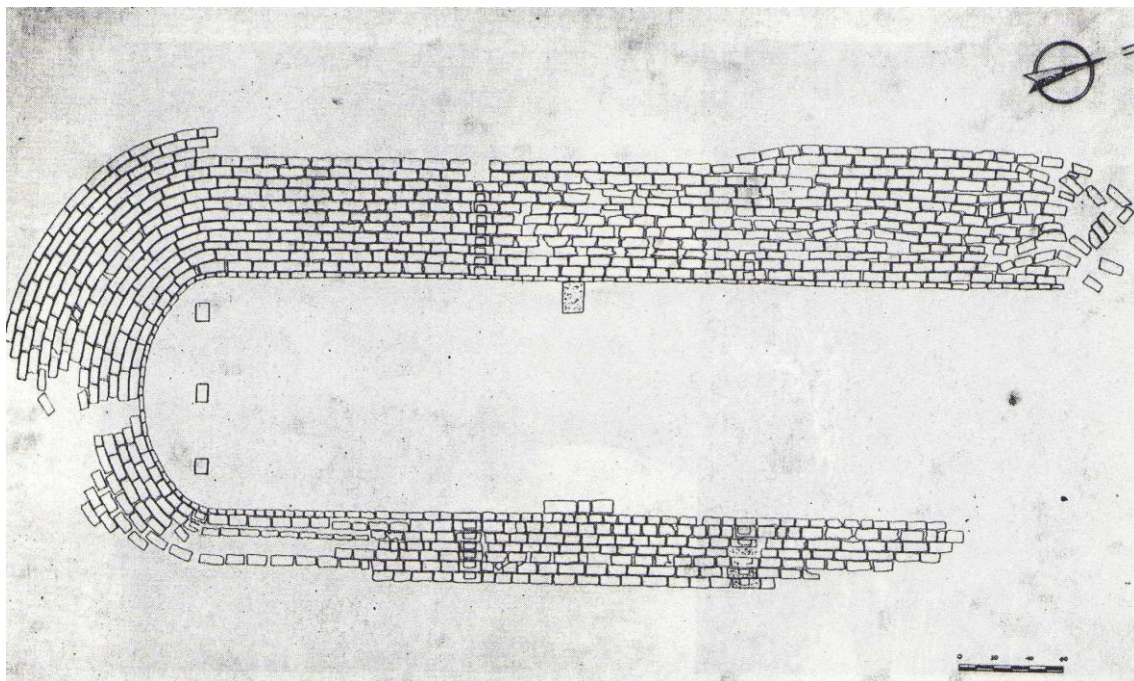
Слика 159: Пљоч – положај некропола (Vizo dhe Hobdari 2014, T. 1).

Слика 160: Пљоч – изглед лица бедема (Anamali 1972a, Pl. 3).

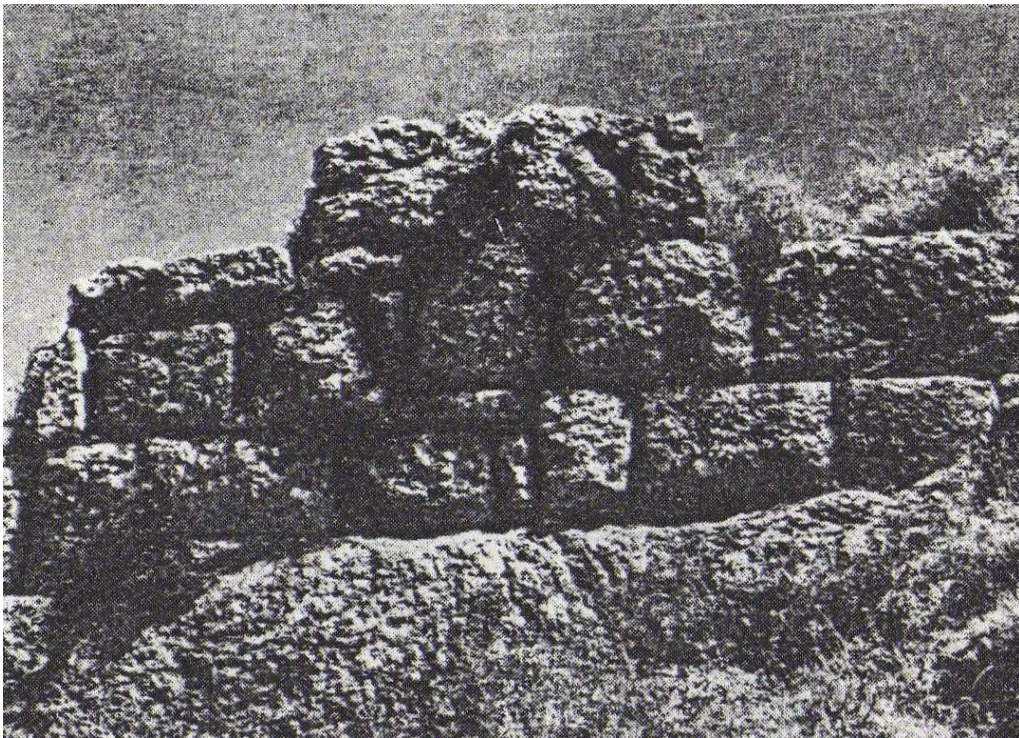
Слика 161: Пљоч – основа и фасада зида са контрафорима (Anamali 1972а, Pl. 7).

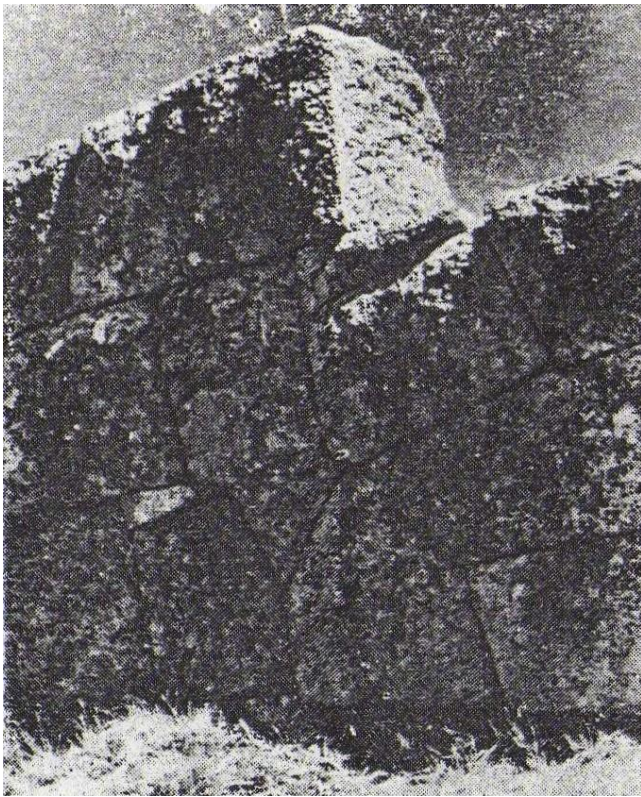
Слика 162: Пљоч – основа стадиона (Anamali 1972а, Pl. 9).

Слика 163: Пљоч – лице бедема од полигоналних блокова (Anamali 1972a, Pl. 4a).

Слика 164: Пљоч – лице бедема од квадера (Anamali 1972a, Pl. 5a).

Слика 165: Пљоч – лице бедема од трапезиодних блокова (Апатали 1972а, Pl. 5b).

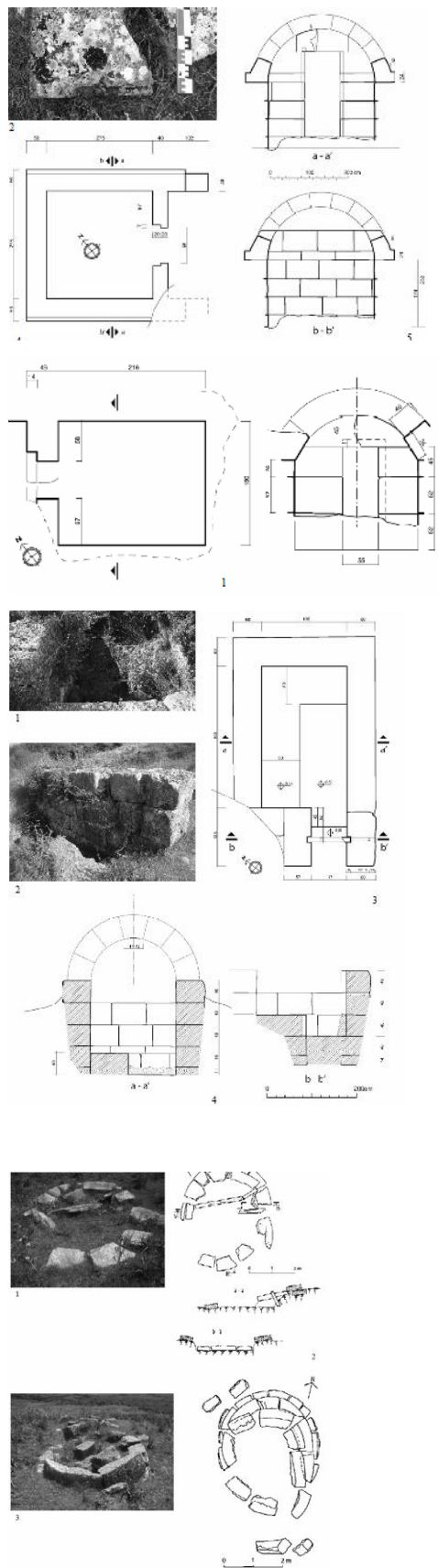
Слика 166: Пљоч – капија са ликом (Сека 2005, 95).

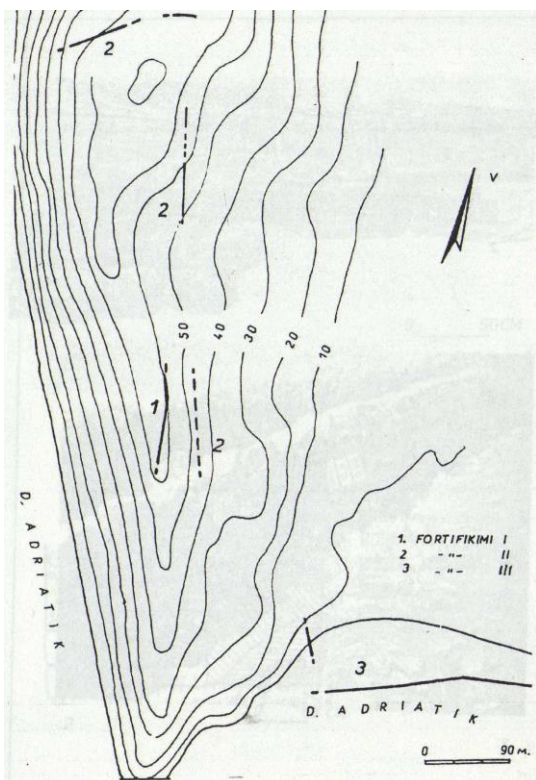
Слика 167: Пљоч – остаци храма (Сека 2005, 95).

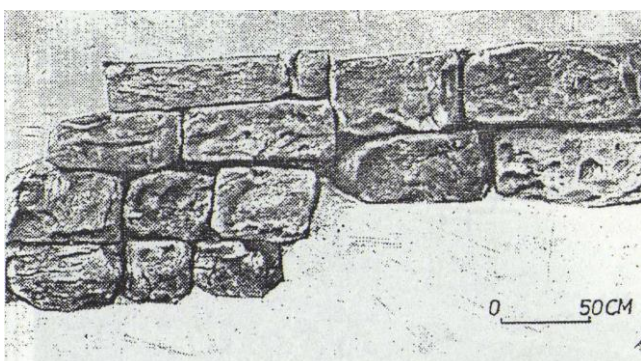
Слика 168: Пљоч – остаци стадиона (Сека 2005, 94).

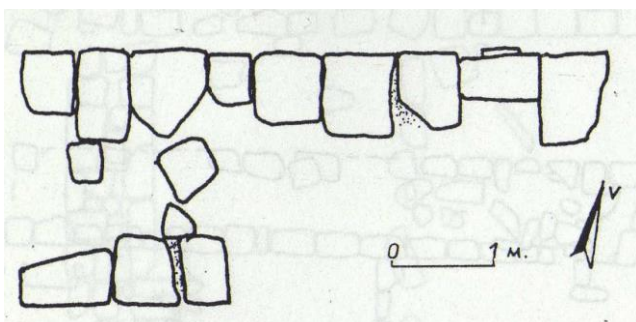
Слика 169: Пљоч – монументалне гробнице (Vuzo dhe Novdari 2014, Т. 4, 6, 8, 28).

Слика 170: Трипорт – основа насеља (Bereti 1993, Т. 3).

Слика 171: Трипорт – лице бедема (Bereti 1993, Т. 7/1).

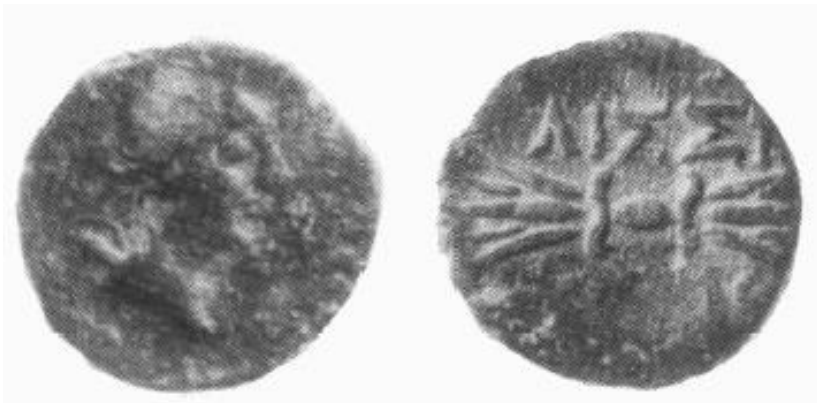

Слика 172: Трипорт – конструкција бедема (Bereti 1993, Т. 6/2).

ПРИЛОГ 4: ИЛУСТРАТИВНИ ПРИМЕРИ ПОКРЕТНЕ АРХЕОЛОШКЕ ГРАЂЕ

Слика 173: Бронзани новац Лабеата (Wilkes 1992, fig. 19e).

Слика 174: Бронзани новац Лисоса (Wilkes 1992, fig. 19a).

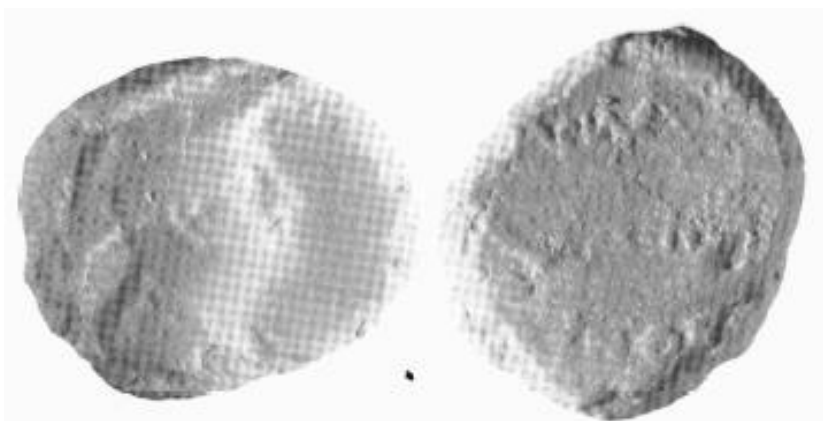
Слика 175: Бронзани новац Лисоса (Сека 2005, 132).

Слика 176: Бронзани новац Скодре (Wilkes 1992, fig. 19c).

Слика 177: Бронзани новац краља Генција (Сека 2005, 133).

Слика 178: Бронзани новац краља Генција (Wilkes 1992, fig. 19b).

Слика 179: Бронзани новац краља Балајоса (Wilkes 1992, fig. 19d).

Слика 180: Сребрни новац краља Монунија кован у Дирахиону (Wilkes 1992, fig. 11).

Слика 181: Сребрни новац краља Монунија (Сека 2005, 129).

Слика 182: Бронзани новац Амантије (Сека 2005, 96).

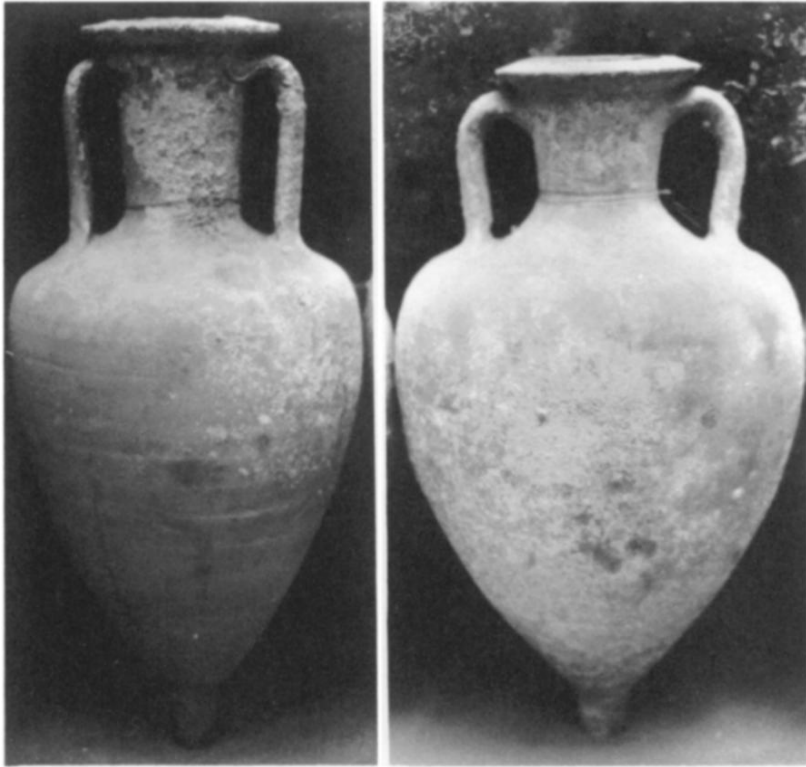
Слика 183: Бронзани новац Олимпе (Сека 2005, 162).

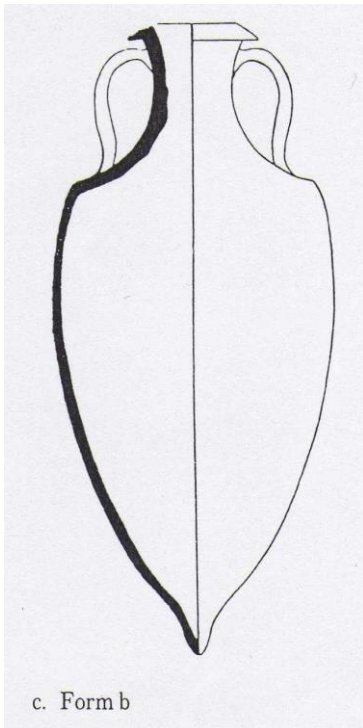
Слика 184: Бронзани новац Орика (Сека 2005, 166).

Слика 185: Бронзани новац Билица (Сека 2005, 102).

Слика 186: грчко – италске амфоре, старији подтип (Will 1982, Pl. 85/a, b).

Слика 187: грчко – италске амфоре, млађи подтип (Will 1982, Pl. 85/c).

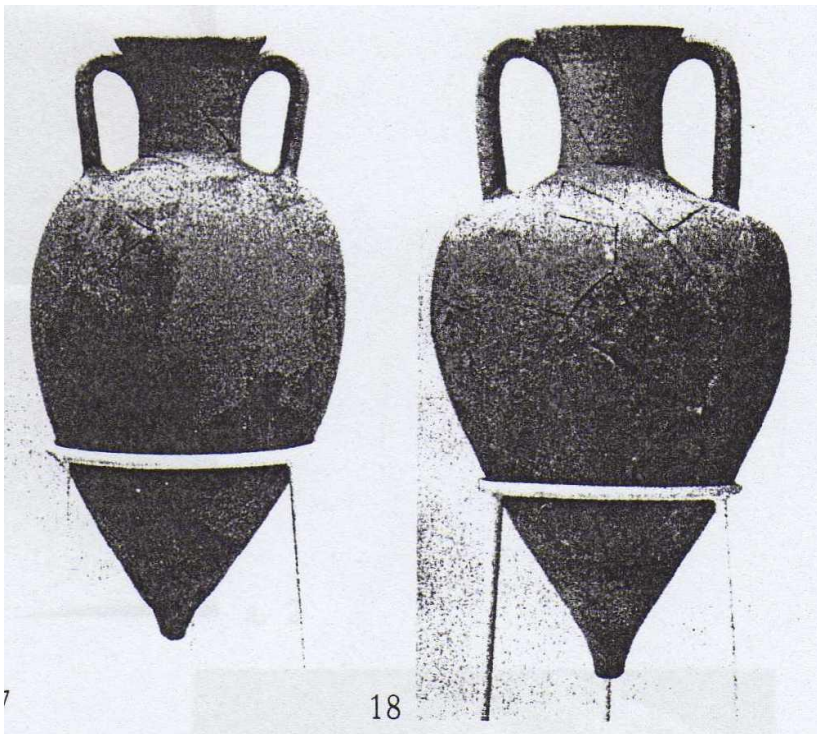
Слика 188: грчко – италске амфоре, млађи подтипови (Will 1982, Pl. 85/d, e).

Слика 189: грчко – италске амфоре, млађи подтипови (Will 1982, Pl. 85/f, g).

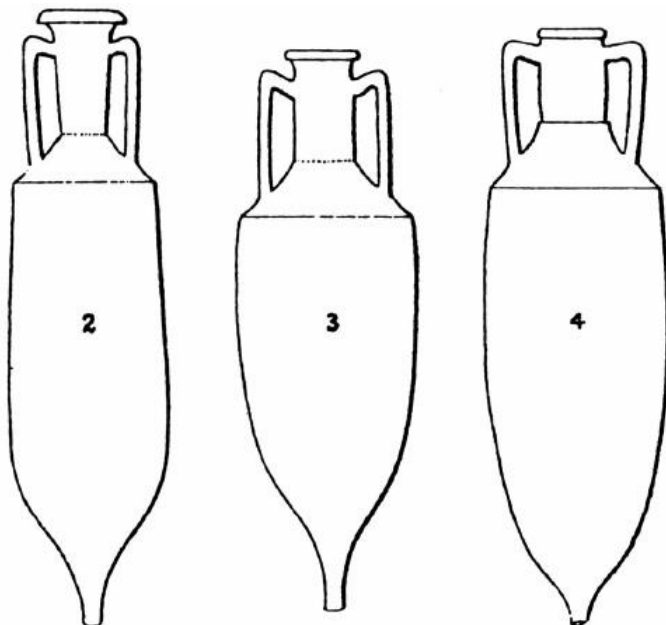
Слика 190: тип коринтске А амфоре (Grace 1979, fig, 35).

Слика 191: тип коринтске Б амфоре (Koehler 1982, Pl. 79/17, 18).

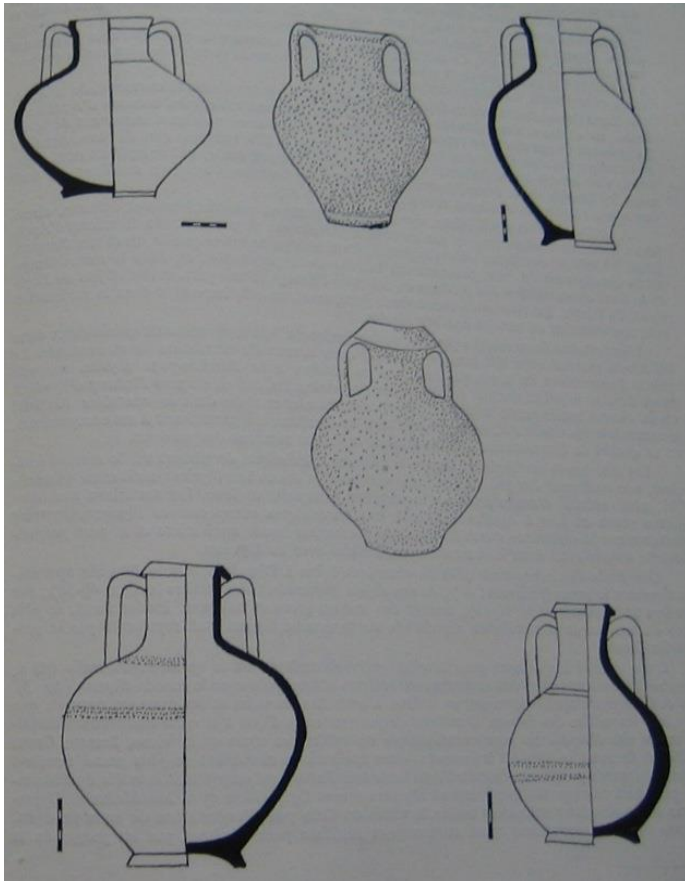
Слика 192: тип амфора са Родоса, са печатима (Koehler 1982, Pl. 80/b).

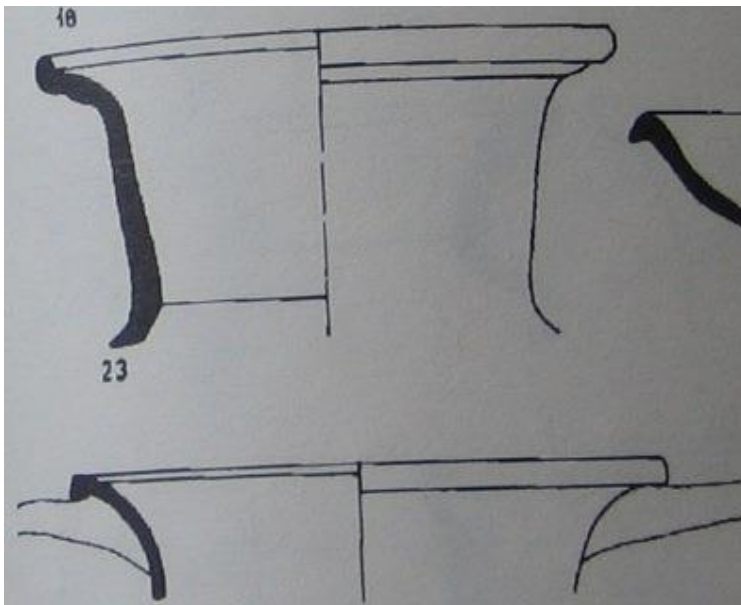
Слика 193: амфоре типа Дресел 2 – 4 (Corsi – Sciallano et Liou 1985, fig. 2).

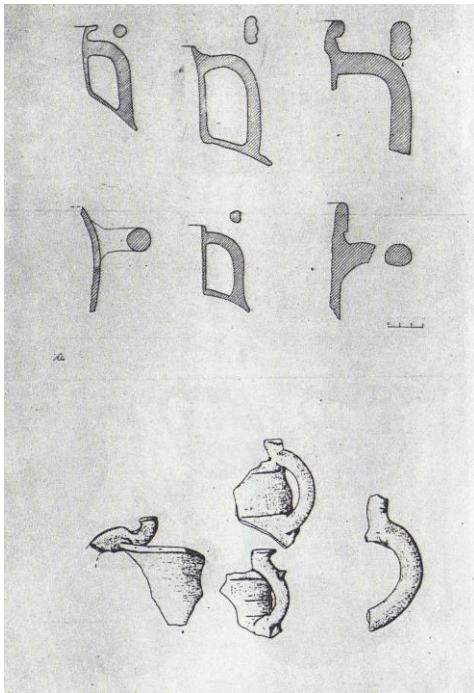
Слика 194: кидски тип амфоре (Grace 1979, fog. 36).

Слика 195: аполонијске амфоре (Мапо 1976, fig. 2).

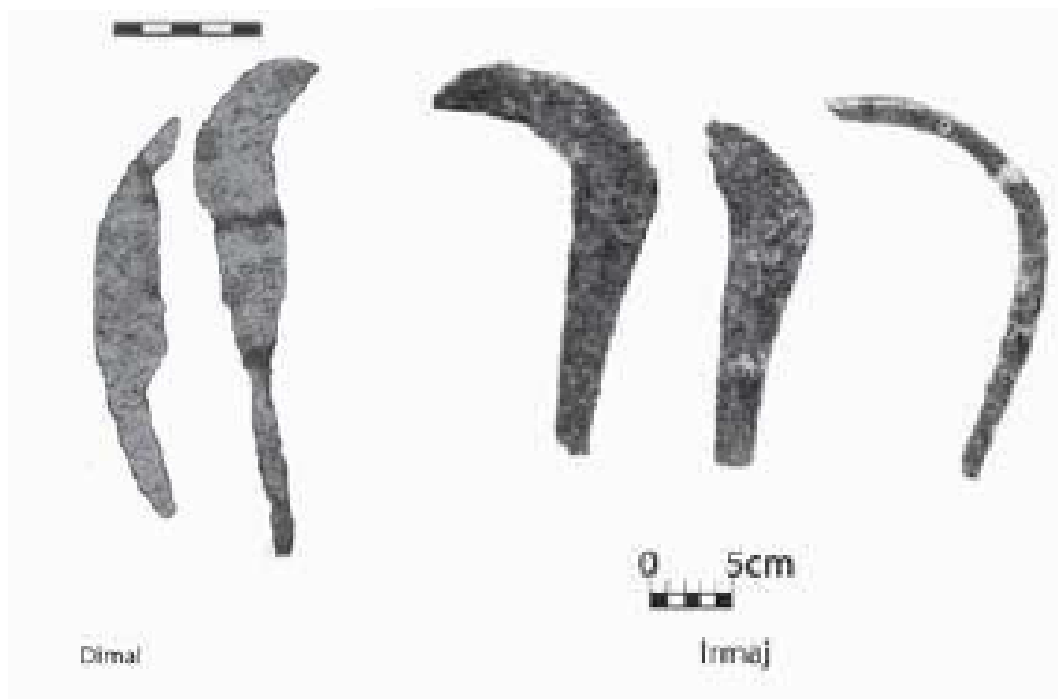
Слика 196: примери амфора локалне израде из Хекаља (Vrekaј 1997, 169, Т. 2 / 23, 24).

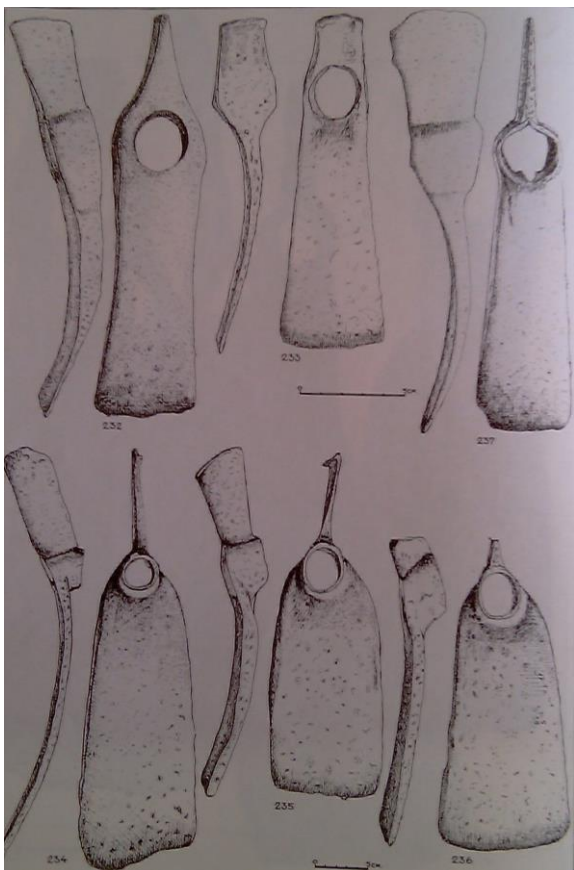
Слика 197: делови амфора локалне изрде из Ирмаја (Prendi et Vudina 1972, 40 – 41, Pl. 11a, 11b).

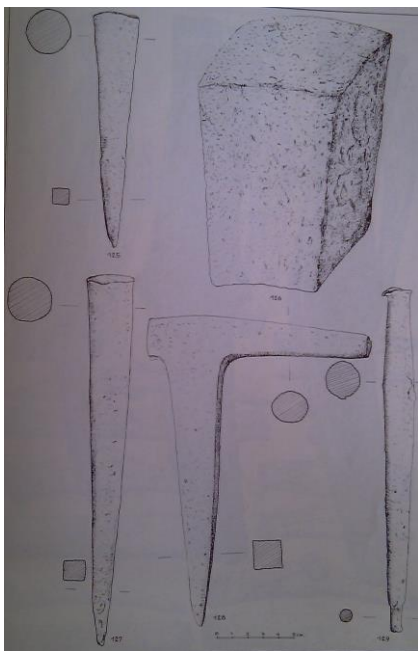
Слика 198: део јувелирског бронзаног калупа из оставе алата у Ошанићима (Wilkes 1992, fig. 22).

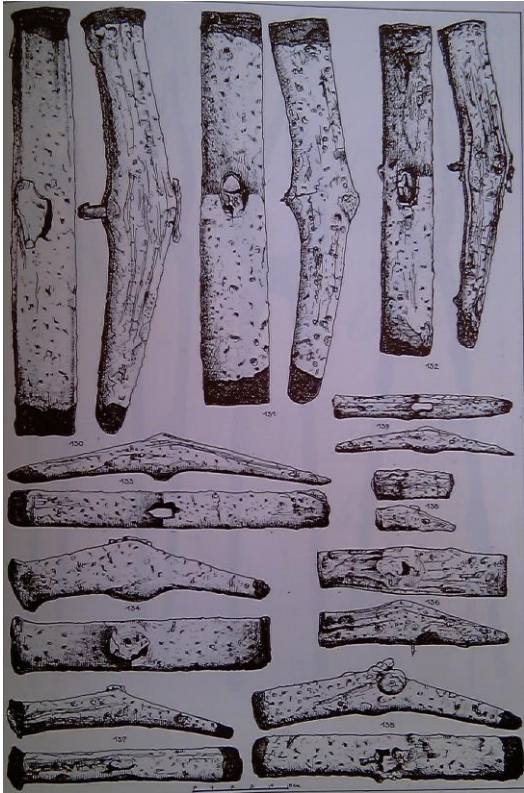
Слика 199: налази виноградарских ножева – Кротина, Ирмај, Марглич (Shruza 2009, fig. 2).

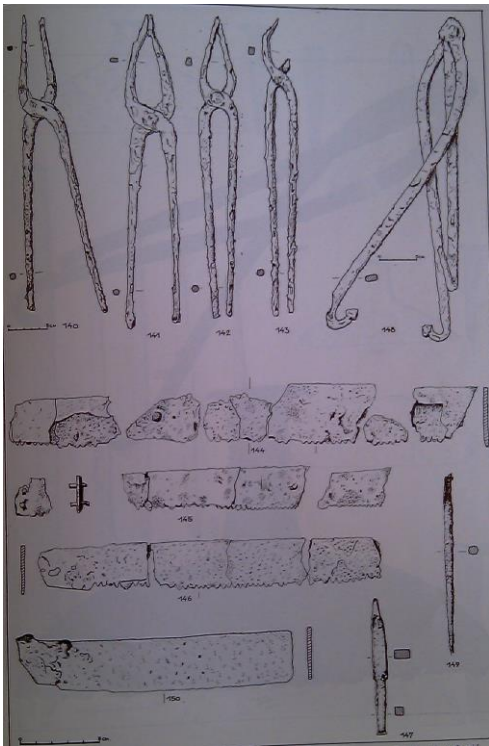
Слика 200: део депоа алата из Ошанића – трнокопи (Marić 1979, Т. 45).

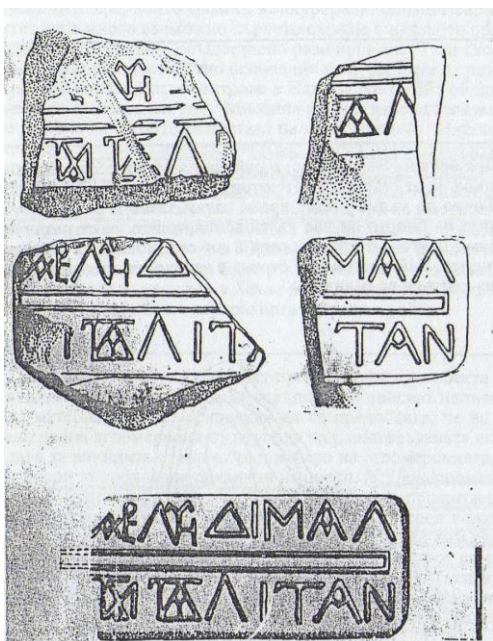
Слика 201: део депоа алата из Ошанића – наковањ и пунце (Marić 1979, Т. 32).

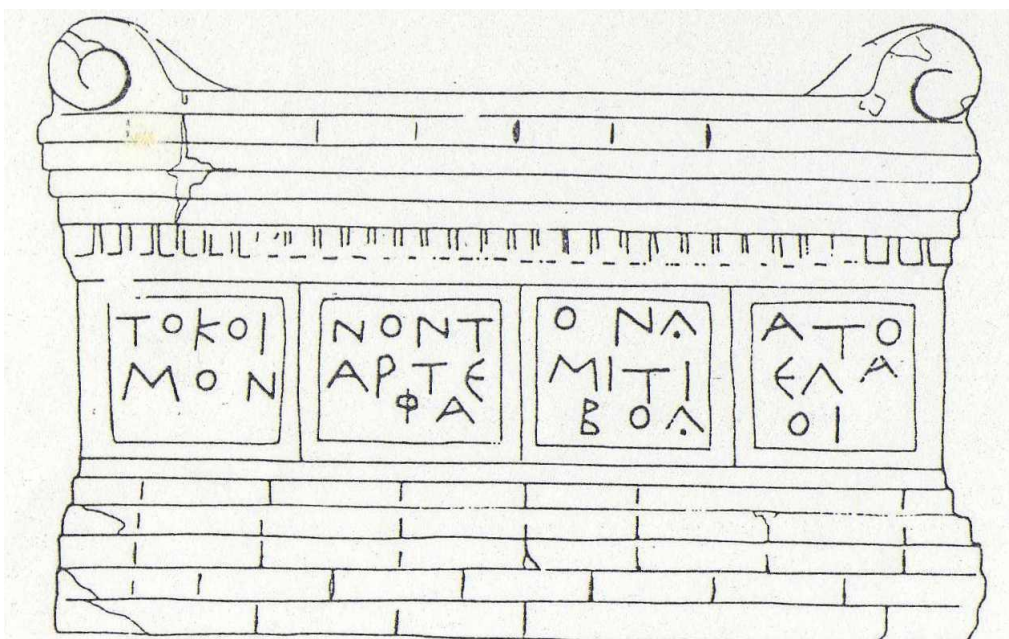
Слика 202: део депоа алата из Ошанића – чекићи (Marić 1979, Т. 34).

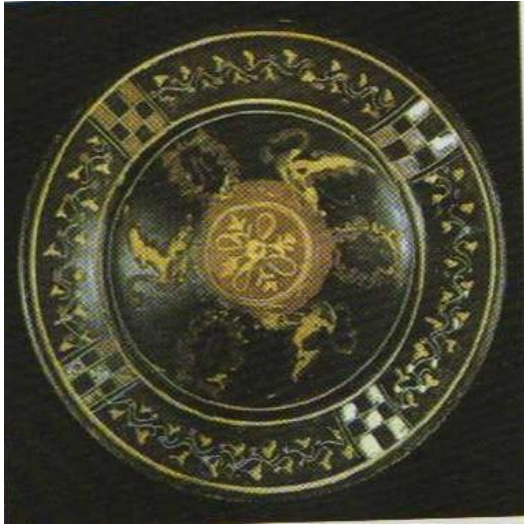
Слика 203: део депоа алата из Ошанића – кљешта и тестере (Marić 1979, Т. 36).

Слика 204: фрагменти печатираног кровног црепа из Кротине (Попов 2002, обр. 48).

Слика 205: жртвеник посвећен Артемиди из Улциња (Мијовић 1987 – 1988, fig. 1 et 2).

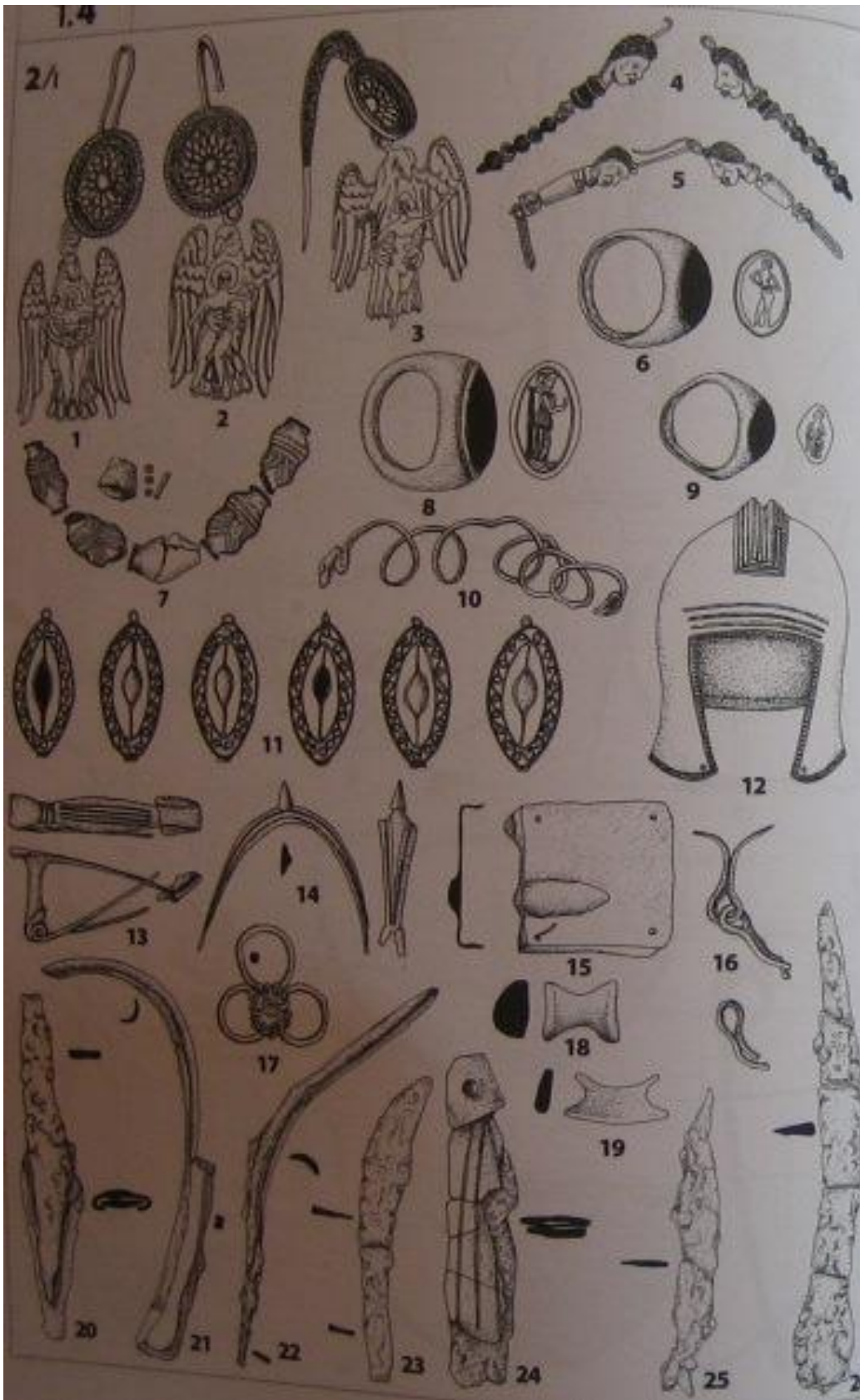
Слика 206: керамичка посуда из Љеша – јужноиталски импорт (Сека 2005, 132).

Слика 207: импортоване ојнохое са некрополе у Будви (фотографисао М. Д.).

Слика 208: примерци импортованог накита – некропола у Будви (Marković 2012, sl. 21 – 28).

Слика 209: пример гробних прилога са некрополе у Будви (Marković 2012, Т. 4).

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милијан Димитријевић је рођен 1977. године у Београду.

Основне студије археологије на Филозофском факултету у Београду је уписао 1997. године. Дипломирао је 2004. године код ментора – проф. др Александра Јовановића, на тему под насловом „О проблему еачких зидова“.

Докторске академске студије из области археологије на Филозофском факултету у Београду је започео школске 2010/2011. године под менторством проф. др Сташе Бабић.

Од 2000. године је учествовао у више теренских археолошких истраживања Филозофског факултета (Београд), Археолошког института (Београд), Музеја рударства и металургије Бор и Конзерваторског одјела из Сплита. Учествовао је у истраживањима археолошких локалитета: Градина на Јелици (Србија – 2000. и 2006. године), Врело Шаркамен (Србија – 2000. године), Градина Талеж (Хрватска – 2006. године), Метовница (Србија – 2012. године), Кривељски камен (Србија – 2012. године).

Током 2004. и периода 2012. – 2013. године самостално је рекогносцирао више од двадесет археолошких локалитета у Црној Гори међу које се убрајају: Златица – Стара градина (Подгорица), Медун (Подгорица), Облун (Подгорица), Самобор (Подгорица), Бург (Подгорица), Диноши – Ћутеза (Подгорица), Градина (Рисан), Гошићи (Тиват), Бргули (Херцег Нови), Страишће (Херцег Нови), Голо брдо (Бар), Градиште (Бар), острво Стари Улцињ (Улцињ), итд.

У стручним и научним часописима је објавио више радова из области праисторијске и класичне археологије.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а МИЛИЈАН ДИМИТРИЈЕВИЋ
број уписа 7A 10-11

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

УТВРЂЕНА ХЕЛЕНИЗОВАНА НАСЕЉА НА ТУГОИСТОЧНОМ ЈАДРАЊУ
ОД 4. ВЕКА СТАРЕ ЕРЕ ДО РИМСКИХ ОСВАЈАЊА – АСПЕКТИ ДРУШТВЕНИХ
И ЕКОНОМСКИХ ПРОМЕНА У ПАЛЕОБАЛКАНСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 13.04.2016.

Милијан Димитријевић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада

Име и презиме аутора МИЛИТАН ДИМИТРИЈЕВИЋ

Број уписа 7A 10-11

Студијски програм АРХЕОЛОГИЈА

Наслов рада УТВРЂЕНА ХЕЛЕНИЗОВАНА НАСЕЛА НА ТМОИСТОЧНОМ ТАДРАНУ ОД 4. ВЕКА
СТАРЕ ЕРЕ ДО РИМСКИХ ОСВАЈАЧА - АСПЕКТИ ДРУШТВЕНИХ И ЕКОНОМСКИХ ПРОМЕНА
У ПАЛЕОБАЛКАНСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА

Ментор ПРОФ. ДР СТАЦА ЈАБИЋ

Потписани МИЛИТАН ДИМИТРИЈЕВИЋ

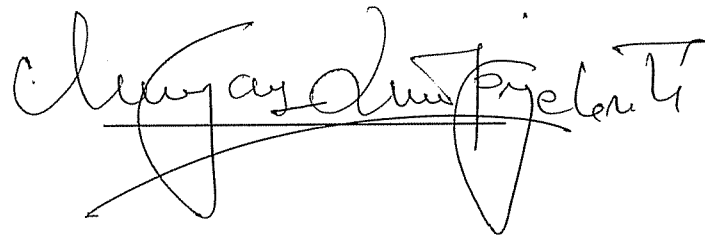
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 13.04.2016.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

УТВРЂЕНА ХЕЛЕНИЗОВАНА НАСЛЕДА НА ЈУГОИСТОЧНОМ ГРАДУ ОД 4. ВЕКА СТАРЕ ЕРЕ
ДО РИМСКИХ ОСВАЈАЊА — АСПЕКТИ ДРУШТВЕНИХ И ЕКОНОМСКИХ ПРОМЕНА У
ПАЛЕОБАЛКАНСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА
која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

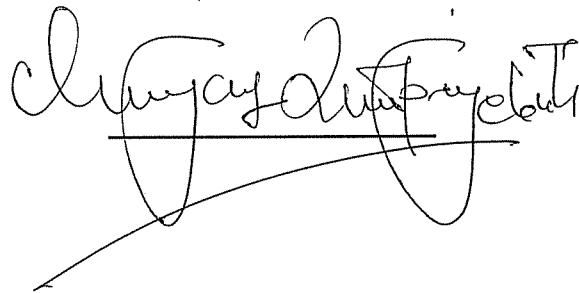
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 13.04.2016.

Потпис докторанда

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.